Devlet Gibi Görmek

İnsanlık Durumunu Geliştirmeye Yönelik Projeler Nasıl Başarısız Oldu

James C. Scott

Çeviri: Nil Erdoğan

versus

tarih - bilim - antropoloji

James C. Scott

James C. Scott Yale Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Antropoloji Bölümü'nde profesördür. *Tahakküm ve Direniş Sanatları Gizli Senaryolar* (Ayrıntı Yay., 1995), *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance* ve *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia* diğer eserleridir.

Versus Kitap (70)

Devlet Gibi Görmek
İnsanlık Durumunu Geliştirmeye Yönelik Projeler Nasıl Başarısız Oldu
James C. Scott

Özgün Künye
Seeing Like a State
How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed?
Yale University Press, 1998.

Yayına Hazırlayan
Aydın Ekim Savran

İngilizceden Çeviri
Nil Erdoğan

Kapak Tasarımı
Bülent Arslan

Sayfa Düzeni
Bülent Arslan

Baskı
Can Matbaacılık
0212 613 10 77

ISBN: 978-9944-989-60-2

VERSUS KİTAP Mayıs 2008
© Her hakkı mahfuzdur.

Albay Faik Sözdener Sk.
Benson İş Merkezi No:21/2
Kadıköy / İstanbul 34710
Tel: 0 216 418 27 02 (pbx) Faks: 0 216 414 34 42

www.versuskitap.com
versuskitap@versuskitap.com

Devlet Gibi Görmek

İnsanlık Durumunu Geliştirmeye Yönelik Projeler Nasıl Başarısız Oldu

James C. Scott

İngilizceden Çeviri
Nil Erdoğan

versus

içindekiler

Teşekkür 1

Devlet Gibi Görmek 11

Giriş 13

Kısım 1
Devletin Okunaklılık ve Basitleştirme Projeleri 25

1. Doğa ve Uzam 27
Devlet ve Bilimsel Ormancılık: Bir Öykü 28
Toplumsal Gerçekler, Çiğ ve Pişmiş 44
Okunabilirlik Araçlarını Kalıba Dökmek:
Yaygın Ölçü Sistemleri, Devlet Ölçü Sistemleri 49
Ölçüm Politikası 53
Devlet İdaresi ve Ölçüm Karmaşası 56
Basitleştirme ve
Ölçüm Sisteminin Standartlaştırılması 58
Arazi Kullanım Hakkı:
Yerel Uygulamalar ve Mali Stenografi 63
Bir Örnek 63
Neredeyse Toprak Kanunu 68
Ortak Kullanım Hakkının Okunaksızlığı 70
Yabancılar İçin
Nesnel Bilgi Olarak Kadastro Haritaları 80
Bu Resimde Eksik Olan Nedir? 83
Dönüşüm ve Direniş 85
2. Kentler, İnsanlar ve Dil 95
Soyadlarının Yaratılması 111
Standart, Resmi Bir Dil Direktifi 123
Ulaşım Düzenlerinin Merkezileştirilmesi 126

Kısım 2
Dönüştürücü Vizyonlar 141

3. Otoriter Yüksek Modernizm 143
Toplumun Keşfi 149
Yüksek Modernizmin Radikal Otoritesi 153
Yirminci Yüzyıl Yüksek Modernizmi 159

4. Yüksek-Modernist Kent: Bir Deney ve Bir Eleştiri 167
Bütünsel Şehir Planlama 169
Geometri ve Standardizasyon 173
Plan, Planlamacı ve Devlet Yönetimi 178
Ütopik Bir Proje Olarak Kent 183
Yüksek-Modernist Mimarinin
Ders Kitaplarına Geçecek Örneği 186
Brasília:
Neredeyse İnşa edilen Yüksek-Modernist Kent 188
Brasília'da Yaşamak 198
Plansız Brasília 201
Le Corbusier Chandigarh'ta 205
Yüksek-Modernist Şehirciliğe Karşı Dava:
Jane Jacobs 207
Görsel Düzen Deneyimlenmiş Düzene Karşı 208
Çapraz Kullanımın
ve Karmaşıklığın İşlevsel Üstünlüğü 211
Kentsel Taksidermi Olarak Otoriter Planlama 218
Plansız için Planlama 223

5. Devrimci Parti: Bir Plan ve Bir Teşhis 229
Lenin: Devrimin Mimarı ve Mühendisi 230
Ne Yapmalı?'nın Lenin'i 231
Teori ve Pratik: 1917 Devrimleri 245
Devlet ve Devrim'in Lenin'i 249
Tarım Sorunları'nın Lenin'i 254
Luxemburg: Devrimin Doktoru ve Ebesi 260
Canlı bir Süreç olarak Devrim 263
Aleksandra Kollontay ve Lenin'e İşçi Muhalefeti 270

Kısım 3
Kırsal Yerleşimin ve Üretimin Toplum Mühendisliği 277

6. Sovyet Kamulaştırması, Kapitalist Düşler 293
Bir Sovyet-Amerikan Fetişi: Endüstriyel Tarım 299
Sovyet Rusya'da Kamulaştırma 306
Birinci Raunt: Bolşevik Devlet ve Köylü Sınıfı 311
İkinci Raunt: Yüksek Modernizm ve Satın Alma 318
Otoriter Yüksek-Modernist Teori ve Serflik Uygulaması 320
Devletin Denetim ve Temellük Manzaraları 330
Otoriter Yüksek Modernizmin Sınırları 334

7. Tanzanya'da Zorunlu Köyleştirme: Estetik ve Minyatürleştirme 337
Doğu Afrika'da Sömürge Yüksek-Modernist Tarımı 340
1973'ten Önce Tanzanya'da Köyler ve "Geliştirilmiş" Tarım 347
"Köylerde Yaşamak Bir Emirdir" 353
Aerodinamik Bir Halk ve Mahsulleri 358
Komünal Tarım ve Yoğun Üretim 360
Bürokratik Kolaylık, Bürokratik Çıkarlar 368
Bir "Ulusal Plantasyon" Düşüncesi 371
"İdeal" Devlet Köyü: Etiyopya Modeli 374
Sonuç 380
Yüksek Modernizm ve İktidarın Gözleri 381
Şemaların Başarısızlığı 385
Mükemmelliğin ve Denetimin Minyatürleştirilmesi 388

8. Doğayı Evcilleştirmek: Bir Okunaklılık ve Basitlik Tarımı 395
Tarımsal Basitleştirme Türleri 399
Erken Tarım 399
Yirminci Yüzyıl Tarımı 401
Basitleştirmenin Planlanmayan Sonuçları 404
Yüksek-Modernist Tarımın İlmihali 408

Modernist İnanç Yerel Pratiklere Karşı 411
Monokültür ve Polikültür 412
Kalıcı Tarlalar Arazi Rotasyonuna Karşı 424
Gübreler Verimliliğe Karşı 420
Bir "İzinsiz" Yenilik Tarihi 429
Yüksek-Modernist Tarımın Kurumsal Yakınlıkları 430
Tarımbilimin Basitleştirici Varsayımları 433
Deneysel Değişkenlerin Tecrit Edilmesi 434
Kör Noktalar 437
Zayıf Çevresel Vizyon 439
Miyopluk 441
Bilimsel Tarımın Basitleştirme Pratiği 443
Bazı Hâsılatlar Diğerlerinden Daha Eşittir 443
Deney Arazileri Gerçek Tarlalara Karşı 445
Kurgusal Çiftçiler Gerçek Çiftçilere Karşı 450
İki Tarımsal Mantığın Kıyaslanması 453
Sonuç 457

Kısım 4 - Kayıp Halka 461

9. Cansız Basitleştirmeler ve Pratik Bilgi: Mētis 463
Mētis: Pratik Bilginin Çerçevesi 467
Yerellik Sanatı 474
Episteme ve Tekhne ile İlişki 479
Pratik Bilgi Bilimsel Açıklamaya Karşı 484
Kitabın Ötesinde Öğrenmek 492
Mētis'in Dinamizmi ve Esnekliği 496
Mētis'in Sosyal Bağlamı ve Yok Olması 499
Emperyal Bilgiye Karşıt Görüş 509

10. Sonuç 513
"Bu Cehalet, Aptal!" 515
Soyut Yurttaşlar İçin Plan Yapmak 519
Gerçekliği Temel Unsurlarına Kadar Ayırmak 521
Şematiğin Başarısızlığı ve Mētis'in Rolü 525
Mētis'e Dost Kurumlardan Yana Bir Savunu 529

Sonnotlar 537

Louise'e, bir kez daha, her zaman

OWEN: Ne oluyor?
YOLLAND: Emin değilim. Ama bundaki payım için kaygılanıyorum. Bu bir tür tasfiye.
OWEN: Ülkenin altı inçlik bir haritasını çıkarıyoruz. Bunda bir kötülük mü var?
YOLLAND: Onda değil...
OWEN: Sonra karmakarışık yer adlarını alıyoruz ve...
YOLLAND: Kafası karışan kim? Halk mı kafası karışan?
OWEN: Ve bu adları elimizden geldiği kadar doğru ve hassas bir şekilde standartlaştırıyoruz
YOLLAND: Bir şey aşınıyor.

–Brian Friel, Translations 2.1

Teşekkür

Bu kitap kabul etmek istediğimden uzun zamandır yapım aşamasındaydı. Yalnızca üzerinde düşünmenin bu kadar uzun zaman aldığını iddia edebilmem hoş olurdu. Hoş, ama doğru değil. Hastalık numarasının ve idari işlerin neredeyse ölümcül bir birleşimi gecikmenin bir kısmını açıklıyor. Geri kalan gecikme ise kitabın kapsamının, Parkinson yasasının akademik bir versiyonu olarak, ona ayırdığım tüm alanı dolduracak şekilde ziyadesiyle genişlemesinden kaynaklanıyor. Sonunda ya keyfi bir durakta durmak ya da onu bir ömür sürecek bir çalışma gibi düşünmeye başlamak zorundaydım.

Kitabın kapsamı ve onu tamamlamanın aldığı süre, yol boyunca biriken düşünsel borçların uzun listesini açıklıyor. Bazı alacaklılarımın nihai ürünle ilişkilendirilmemeyi tercih ettiğini fark etmeseydim, alacaklılarımın tam bir muhasebesini yapmanın sonu gelmezdi. Her ne kadar onları buraya dahil etmesem de, yine de onlara borçluyum. Tezimi onların ileri sürdüğü yöne çevirmektense, eleştirilerini ciddiye alarak, görüşümü onların itirazlarını daha iyi cevaplayacak şekilde

sağlamlaştırdım. Son ürünü peşinen reddedemeyen diğer düşünsel alacaklılarım burada anılacak ve ümit edilir ki, işin içine karışmış olacaklar.

Borçlarımın bir kısmı kurumlara. 1990-91 akademik yılını konukseverliğinden ve cömertliğinden yararlandığım Wissenschaftskolleg zu Berlin'de geçirdim. Duvarın yıkılmasından tam bir yıl sonra, bir süre için Berlin'de yaşamanın karşı konulamaz bir cazibesi vardı. Doğu Almanya'da Mecklenburg Ovası'ndaki eski bir kolektif çiftlikte altı haftalık bir fiziksel çalışmanın ardından (Goethe Enstitüsü'nün sıralarında sivilceli gençlerle birlikte oturmaktan kurtulmak için yarattığım bir alternatif) kendimi Alman dilinin, Berlin'in ve Alman meslektaşlarımın içine attım. Araştırmam pek formel olarak ilerlemedi, ama görüyorum ki verimli birçok sorgulama hattı o esnada açılmış. Wolf Lepenies'e, Reinhard Prasser'e, Joachim Nettlebeck'e, Barbara Sanders'a, Barbara Golf'a, Christine Klohn'a ve Gerhard Riedel'e yaptıkları birçok iyilik için özellikle teşekkür etmek isterim. Yerel koruyucu meleğim Georg Elwert'in yanı sıra Shalini Randeria, Gabor Klaniczay, Christoph Harbsmeier, Barbara Lane, Mitchell Ash, Juan Linz, Jochen Blaschke, Arthur von Mehren, Akim von Oppen, Hans Luther, Carola Lenz, Gerd Spittler, Hans Medick ve Alf Lüdke'nin düşünsel arkadaşlığı bu çalışmayı biçimlendiren sorgulama hatlarını görmemi sağladı. Sırf Heinz Lechleiter ve Ursula Hess'in büyük çabaları ve tükenmez arkadaşlıkları sayesinde, Almancam (güç bela) orta karar bir seviyeye geldi.

Bu kitabı zahmetler içinde hazırlarken, çeşitli safhalarda, geniş fikirli ama şüpheci meslektaşlarımla dolu kurumlara uzatılmış ziyaretler yapma ayrıcalığına sahip oldum. Sık sık beni düzeltmeyi üstlenmeleri benim için büyük bir şans oldu. Nihai sonuçtan tatmin olmayabilirler ama söylediklerinin etkili olduğunu görebileceklerine bahse girerim. Marsilya,

Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales'deki patronum Jean-Pierre Olivier de Sardan, Thomas Bierschenk ve personel seminerindeki meslektaşlarına özellikle teşekkür etmek isterim. Le Vieux Panier'de yaşamak ve her gün La Vielle Charité'nin muhteşem atmosferinde çalışmak unutulmaz bir deneyimdi. Canberra'daki Australian National University'nin İnsan Bilimleri Araştırma Merkezi'nde antropologlar ve Asyalı uzmanlardan oluşan eşsiz bir topluluktan destek gördüm. Müdür Graeme Clark'a, beni davet eden müdür yardımcısı Iain McCalman'a ve ziyaretimin dayanak noktası olan "Asya'da Özgürlük Düşünceleri" adlı konferansı düzenleyen Tony Reid ve David Kelly'ye özellikle teşekkür ederim. Tony Milner ve Claire Milner, Ranajit Guha (gurum) ve Mechthild Guha, Bob Goodin ve Diane Gibson, Ben Tria Kerkvliet ve Melinda Tria, Bill Jenner, Ian Wilson ve John Walker, farklı şekillerde, ziyaretimin samimi ve düşünsel olarak doyurucu olmasını sağladılar.

Eğer Dick Ohmann ve Betsy Traube 1994-95 akademik yılını Wesleyan Üniversitesi'ndeki İnsan Bilimleri Merkezi'nin bir üyesi olarak geçirmem için davet etmeselerdi, bu kitap kesinlikle çok daha uzun olacaktı. Oradaki meslektaşlarım ve haftalık seminerlerimiz, büyük ölçüde Betsy Traube'un her araştırmayı çok zekice düzenlemesi sayesinde, düşünsel olarak canlandırıcı oldu. Merkezdeki yalnızlığın ve daha fazla yardımcı olamayacak bir personelin ideal birleşimi tüm müsveddenin ilk taslağını bitirmemi sağladı. Tükenmek bilmez iyilikleri için Pat Camden'a ve Jackie Rich'e çok minnettarım. Betsy Traube'un ve Khachig Tololyan'ın zeki içgörüleri bu çalışmaya birçok yönden damgasını vurdu. Bill Cohen, Peter Rutland ve Judith Goldstein'a da teşekkürler.

Harry Frank Guggenheim Vakfı'nın (Şiddet, Saldırı ve Tahakkümü Anlama ve Azaltma Araştırması) cömert bağışları ve

John D. ve Catherina T. MacArthur Vakfı, Barış ve Güvenlik Programı'nın bursu olmasaydı, 1994-95'te düşünmek ve yazmak için boş vaktim olmayacaktı. Ama çalışmama duydukları güven ve tüm idari işleri ve hocalık işlerini ertelememe olanak veren yardımları olmasaydı, bu çalışmanın tamamlanması daha da uzayabilirdi.

Son olarak, Hollanda'daki ve Amsterdam Sosyal Bilimler Araştırma Okulu'ndaki meslektaşlarıma: Jan Breman, Bram de Swaan, Hans Sonneveld, Otto van den Muijzenberg, Anton Blok, Rod Aya, Roseanne Rutten, Johan Goudsblom, Jan-Willem Duyvendak, Ido de Haan, Johan Heilbron, Jose Komen, Karin Peperkamp, Niels Mulder, Frans Hüsken, Ben White, Jan Nederveen Pieterse, Franz von Benda-Beckmann ve Keebet von Benda-Beckmann'a bana VI. Yıllık W. F. Wertheim Konferansı'na katılmak için orayı ziyaret etme fırsatı vermeleri nedeniyle teşekkür ederim. Wim Wertheim'ın tavsiye vermek ve eleştirmek üzere orada olması benim için büyük bir ayrıcalıktı, çünkü kendisinin sosyal bilimler teorisine ve Güney Asya çalışmasına katkılarına hayranlık duymaktayım. Orada tez hazırlayan yüksek lisans öğrencilerinin benden öğrendikleri kadar, ben de onlardan öğrendim: Talja Potters ve Peter Smets şehir planlama üzerine yazdığım bölümü okuyacak ve araştırma kritikleri sağlayacak kadar nazikti.

Yazılarıyla bana yeni bakış açıları kazandıran ya da tek başıma bu kadar kapsamlı bir şekilde çalışmayı umut edemeyeceğim konularda önemli analizler sağlayan pek çok uzman bulunuyor. Bunlardan bazıları bu çalışmayı görmedi, bazıları ile hiç tanışmadım, bazıları da muhtemelen yazdıklarımı reddederdi. Bununla birlikte, hepsine olan büyük düşünsel borcumu şükranla anmaya cüret edeceğim: Edward Friedman, Ben Anderson, Michael Adas, Teodor Shanin, James Ferguson ve Zygmunt Bauman. James Holston'un Brasília (Brezilya'nın

başkenti – ç.n.) üzerine mükemmel kitabındaki bilgilerden arsızca yararlanmasaydım yüksek-modernist kent üzerine kaleme aldığım bölümü yazamayabilirdim. Sovyet kamulaştırması ve bunun ABD'deki endüstriyel tarımla bağlantılarına dair bölüm büyük ölçüde Sheila Fitzpatrick ve Deborah Fitzgerald'ın çalışmasına dayanmakta. Sheila Fitzpatrick'e ancak bir kısmı son bölüme yeterince yansıtılan keskin yorumları için teşekkür ederim.

Mētis kavramının olgunlaşmasını Marcel Detienne ve Jean-Pierre Vernant'a borçluyum. Terminolojimiz her ne kadar farklı olsa da, Stephen Marglin ve ben, birbirimizden habersiz, aşağı yukarı aynı yere giden farklı trenlere binmişiz. Rockefeller Vakfı sayesinde Marglin İtalya, Bellagio'da "Ekonominin Yeşillenmesi" adlı bir konferans düzenledi; bazı başlangıç fikirlerimi ilk kez burada sunma şansına sahip oldum ve Marglin'in hem *episteme* ve *tekhne* üzerine, hem de tarım üzerine yaptığı çalışma düşünme şeklimi etkiledi. Stephen Gudeman'ın kavrayışlı yorumları, Frédérique Apffel Marglin'in "variolasyon" üzerine çalışması ve Arun Agrawal'ın çalışması ve yorumu pratik bilgi anlayışımı şekillendirmeme yardımcı oldu. Tarım üzerine olan 8. Bölüm, Paul Richards'ın çalışmasından ve Jan Douwe van der Ploeg'ten bütün öğrendiklerimden bariz izler taşımakta. Amatör bir Afrika uzmanı olduğumdan Tanzanya'daki *ujamaa* köyleri ile ilgili bölüm, Yale Üniversitesi'nde konu üzerine parlak bir akademik tez yazan ve kapsamlı araştırma materyalini cömertlikle paylaşan Joel Gao Hiza'ya çok şey borçlu. (Kendisi şu an Berkeley, Kaliforniya Üniversitesi'nde antropoloji tezini tamamlıyor.) Bruce McKim, Ron Aminzade, Goran Hyden, David Sperling ve Allen Isaacman Tanzanya üzerine yazdığım bölümü okuyarak bazı hataları yapmama engel oldular; onların çabalarına rağmen, şüphesiz, yine de bazı hatalar bulunmakta. Birgit Müller'in birleşme öncesi Doğu Alman

fabrika ekonomisinde "aracıların ve tüccarlar"ın rolüne dair mükemmel analizi, planlı düzen ve informel düzenlemeler arasındaki simbiyotik ilişkileri anlamama yardımcı oldu.

Larry Lohmann ve James Ferguson müsveddenin ilk taslağını okudu ve beni büyük ölçüde aydınlatan yorumlar yaparak bazı önemli yanlışların önüne geçtiler. Birkaç iyi arkadaşım, ürkütücü uzunluğuna rağmen, taslağın bir kısmını ya da tümünü okumayı önerdi. Teklif ettiğimde gözlerini kaçıran ya da vücut dili bende karışık duygular uyandıranlara sıkıntı vermekten kaçındım. Okumayı gerçekten isteyen ya da sahte ilgisi tümüyle ikna edici olan bir azınlık, kitabı önemli ölçüde şekillendiren bir dizi yorumda bulundu. Ron Herring, Ramachandra Guha, Zygmunt Bauman, K. Sivaramakrishnan, Mark Lendler, Allan Isaacman ve Peter Vandergeest'e çok şey borçluyum ve kendilerine en içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Birçok dikkatli meslektaşım yararlı eleştirilerde bulundu ya da iddiaların ve kanıtların gelişmesine katkı sağlayan çalışmalara dikkatimi vermemi sağladı. Arjun Appadurai, Ken Alder, Gregory Kasza, Daniel Goldhagen, Eric Goldhagen, Peter Perdue, Esther Kingston-Mann, Peter Sahlins, Anna Selenyi, Doug Gallon ve Jane Mansbridge bu kişilerin arasında bulunuyor. Sugata Bose, Al McCoy, Richard Landes, Gloria Raheja, Kiren Aziz Chaudhry, Jess Gilbert, Tongchai Winichakul, Dan Kelliher, Dan Little, Jack Kloppenberg, Tony Gulielmi, Robert Evenson ve Peter Sahlins'e de teşekkür ederim. Adam Ashforth, John Tehranian, Michael Kwass, Jesse Ribot, Ezra Suleiman, Jim Boyce, Jeff Burds, Fred Cooper, Ann Stoler, Atul Kohli, Orlando Figes, Anna Tsing, Vernon Ruttan, Henry Bernstein, Michael Watts, Allan Pred, Witoon Permpongsacharoen, Gene Ammarell ve David Feeny de arkadaşça katkıda bulundular.

Yale'deki Tarım Çalışmaları Programı geçtiğimiz beş sene

boyunca benim için kırsal yaşam bakımından kapsamlı, disiplinlerarası bir eğitim yeri ve büyük bir düşünsel arkadaşlık kaynağı oldu. Bu program bana geri vermeyi hayal edemeyeceğim kadar şey kattı. Bu kitabın neredeyse her sayfasında bu programın teşvik ettiği geniş kapsamlı karşılaşmalardan birinin ya da diğerinin izi sürülebilir. Bir yıl boyunca ziyaret eden elli civarında doktora sonrası öğrencisinin adını anmayacağım, ama hepsi bu girişime büyük ya da küçük katkılarda bulundu. Onları bize katılmaları için davet ettik, çünkü çalışmalarına hayranlık duyuyorduk ve bizi hiç hayal kırıklığına uğratmadılar. Tarım Çalışmaları Programı'nın başkanı Marvel Kay Mansfield Tarım Çalışmalarının ve Yale'de bağlantılı olduğum diğer her girişimin kalbi ve ruhu oldu. Ona borcumu ilk kez bu vesileyle teslim ediyor olmasam da, bu borç zamanla artıyor. K. Sivaramakrishnan, Rick Rheingans, Donna Perry, Bruce McKim, Nina Bhatt ve Linda Lee'nin girişkenlikleri olmasaydı Tarım Çalışmaları başarılı olmazdı.

Yale'deki meslektaşlarıma olan düşünsel borçlarım saymakla bitmez. Ders verdiklerimden –Billy Kelly, Helen Siu, Bob Harms, Angelique Haugerud, Nancy Peluso, John Wargo, Cathy Cohen ve Lee Wandel– gerçekte ders aldım. Bu müsveddede parmak izleri bulunabilecek Yale'den meslektaşlarım ise Ian Shapiro, John Merriman, Hal Conklin, Paul Landau, Enrique Meyer, Dimitri Gutas, Carol Rose, Ben Kiernan, Joe Errington, Charles Bryant ve Doğu Almanya'da ormancılık üzerine bir tezi tamamlayan ve Almanya'daki bilimsel ormancılığın tarihi üzerine fevkalade bir bilgi kaynağı olan bir ziyaretçi öğrenci, Arvid Nelson. "Anarşizm" seminerimdeki ve ortaklaşa verilen "Tarım Toplumlarının Karşılaştırmalı Çalışması" seminerindeki yüksek lisans öğrencileri müsveddenin çeşitli taslak bölümlerini okuyarak, bu bölümleri beni birçok konuyu yeniden düşünmeye itecek şekilde eleştirdi.

Samanlıkta iğne arar gibi başlayan bu çalışmayı ciddi araştırmalara dönüştüren araştırma asistanlarından çok memnundum. Onların hayal gücü ve çalışmaları olmasaydı kalıcı soy-adlarının icat edilişi, yeni köylerin fiziksel düzenlenişi ve dil planlama hakkında bu kadar bilgilenemezdim. Burada Kate Stanton, Cassandra Moseley, Meredith Weiss, John Tehranian ve Allan Carlson'a mükemmel çalışmaları için teşekkür etme şansım var. Cassandra Moseley'e yalnızca teşekkür değil, bir özür de borçluyum; çünkü Tennessee Valley Authority üzerine o mükemmel çalışmasının olduğu bölümü, kitabı makul sınırlar içinde tutmak amacıyla istemeden kısalttım. Bu çalışmanın başka bir yerde layıkıyla değerlendirileceğine eminim.

Yale Üniversitesi Yayınları bana karşı birçok açıdan iyi davrandı. John Ryden, Judy Metro, editörüm Charles Grench ve bugüne kadar çalıştığım en iyi taslak editörü Brenda Kolb'a özellikle teşekkür etmek isterim.

Bölüm 1, her biri daha sonraki bölümlerden bazı materyalleri kullanan çeşitli biçimlerde başka yerlerde de yayınlandı: "Devlet Basitleştirmeleri: Doğa, Uzam ve Halk", Düzensiz Etüt No. 1, Tarih Bölümü, Saskatchewan Üniversitesi, Kanada, Kasım 1994; "Devlet Basitleştirmeleri", *Journal of Political Philosophy* 4, no. 2 (1995): s. 1-42; "Devlet Basitleştirmeleri: Doğa, Uzam ve Halk", y.h.: Ian Shapiro ve Russell Hardin, *Political Order*, *Nomos*. sayı 38 (New York: New York University Press, 1996): s. 42-85; "Mülkiyete *Karşı* Özgürlük: Devlet Basitleştirmeleri, Güneydoğu Asya'da Uzam ve Halk", y.h.: David Kelly ve Anthony Reid, *Freedom in Asia* (yayınlanmak üzere) içinde; "Devlet Basitleştirmeleri: Güneydoğu Asya'ya Bazı Göndermeler", VI. Yıllık W. F. Wertheim Konferansı, Asya Çalışmaları Merkezi, Amsterdam, Haziran 1995; ve "Devlet Basitleştirmeleri ve Pratik Bilgi", y.h.: Stephen Marglin ve

Stephen Gudeman, *People's Economy, People's Ecology* (yayınlanmak üzere) içinde.

Kitap yazma alışkanlığından en azından bir süreliğine kurtulmak istiyorum. Bir detoks birimi ya da seri suçlulara yönelik nikotin bandına benzer bir şey olsaydı, tedavi olmak için yazılırdım sanırım. Alışkanlığım bana daha şimdiden çok değerli zamana mal oldu, kabul etmek istediğimden de çok zamana. Kitap yazmakla ve diğer bağımlılıklarla ilgili sorun şu: Bırakma sırasında insanın kararlılığı çok büyük olsa da, acı semptomlar uzaklaştıkça yeniden şiddetli bir arzu oluşabiliyor. Biliyorum, Lousie ve çocuklarımız Mia, Aaron ve Noah "temizlenmeye" söz vermemden çok mutlu olurlardı. Deniyorum. Tanrı biliyor ya, deniyorum.

Devlet Gibi Görmek

Giriş

Bu kitap düşünsel bir sapmadan ortaya çıktı; bu düşünsel sapma o kadar sürükleyici bir hal aldı ki, ilk güzergâhımı olduğu gibi terk etmeye karar verdim. Akılsızca görünen bu dönüşü yaptıktan sonra, şaşırtıcı ve daha tatmin edici bir yöne döndüğüm duygusu beni planlarımı değiştirmeye ikna etti. Yeni güzergâhın kendine özgü bir mantığı var sanırım. Onu başlangıçta planlayacak aklım olsaydı, çok daha şık bir yolculuk olabilirdi. Bu sapma, her ne kadar öngördüğümden daha engebeli ve daha dolambaçlı yollar boyunca olsa da, beni daha değerli bir yere götürdü; bu bana açık görünüyor. Okuyucunun daha deneyimli bir rehber bulabileceğini söylemeye gerek bile yok, ama bu güzergâh bildik yoldan öyle kendine özgü bir şekilde ayrılıyor ki, bu yola girdiyseniz bulabildiğiniz her yerli iz sürücüye razı olmak zorunda kalıyorsunuz.

Girilmemiş yol hakkında bir çift söz. Başlangıçta, kabaca ifade edersek, devletin neden "gezen insanlar"ın düşmanı olarak göründüğünü anlamak amacıyla yola çıktım. Güneydoğu Asya bağlamında, bu bir yanda hareketli, kes-ve-yak tarımı

yapan dağlılarla, diğer yanda ıslak pirinç tarımı yapılan vadi krallıkları arasındaki daimi gerilime yönelmenin verimli bir yolunu vaat etmekteydi. Ancak soru bölgesel coğrafyanın ötesine geçti. Göçebeler ve besiciler (örneğin Berberiler ve Bedeviler), avcı-toplayıcılar, çingeneler, serseriler, evsiz insanlar, gezginler, firari köleler ve serfler devlet açısından hep bir sıkıntı oldu. Bu hareketli insanları kalıcı olarak yerleştirme çabaları (yerleşikleştirme) daimi bir devlet projesi gibi görünmekteydi – çok nadiren başarılı olduğu için kısmen daimi.

Yerleşikleştirme çabalarını inceledikçe, bunları giderek daha çok, bir devletin bir toplumu daha okunaklı kılma, zorunlu askerlik, isyanın engellenmesi ve vergilendirme gibi klasik devlet fonksiyonlarını kolaylaştıracak şekilde nüfusu düzenleme çabası olarak görmeye başladım. Bu terimlerle düşünmeye başladığımda, okunaklılığı devlet idaresindeki merkezi bir sorun olarak görmeye başladım. Premodern devlet can alıcı birçok konuda kısmen kördü; tebaası, tebaasının serveti, onların arazi sahipliği ve getirileri, konumları ve bizzat kimlikleri hakkındaki bilgisi çok azdı. Arazisi ve halkının ayrıntılı bir "harita"sına sahip değildi. Bildiklerini sinoptik bir bakış için gereken ortak bir standarda "çevirmesini" sağlayacak bir ölçüm sisteminden, bir metrikten büyük ölçüde yoksundu. Bunun bir sonucu olarak, müdahaleleri çoğu kez kabaydı ve kendi kendini baltalıyordu.

Sapma bu noktada başladı. Devlet, tebaası ve tebaasının çevresi üzerinde kontrolü yavaş yavaş nasıl ele geçirdi? Aniden, kalıcı soyadlarının yaratılması, ağırlık ve ölçülerin standartlaştırılması, kadastro ve nüfus kayıtlarının tesis edilmesi, mülkiyet hakkının yaratılması, dilin ve hukuki söylemin, kent planının ve ulaşım düzenlemesinin standartlaştırılması gibi tamamen farklı süreçler okunaklılık ve basitleştirme çabaları olarak makul görünmeye başladı. Her durumda, resmi

görevliler arazi kullanım hakkı gelenekleri ya da isim koyma âdetleri gibi son derece karmaşık, okunaksız ve yerel toplumsal pratikleri alarak, bu sayede merkezi olarak kayıt altına alıp denetleyebilecekleri standart bir sistem yarattı.

Doğal dünyanın düzenlenmesi de bundan nasibini aldı. Tarım, ne de olsa, floranın insanın amaçlarına uyacak şekilde kökten bir yeniden düzenlenmesi ve basitleştirilmesidir. Bilimsel ormancılık ve tarım planlarının ve plantasyonlar, kolektif tarlalar, *ujamaa* köyleri ve stratejik küçük köylerin düzenlenmesinin, diğer niyetleri ne olursa olsun, tamamen araziyi, arazi ürünlerini ve işgücünü yukarıdan ve merkezden daha okunabilir –dolayısıyla manipüle edilebilir– kılmak üzere hesaplandığı görülmekteydi.

Bu noktada arıcılıkla ilgili basit bir benzetme yararlı olabilir. Modernite öncesi zamanlarda bal toplamak zor bir işti. Arılar hasır kovalarda barındırıldığında bile, bal hasadı genellikle arıların uzaklaştırılmasını, çoğu zaman da koloninin yok edilmesini gerektirirdi. Peteklerin ve bal hücrelerinin düzenlenmesi kovandan kovana değişiklik gösteren karmaşık modelleri örnek almaktaydı. Bu modeller balın düzgünce çıkartılmasına izin vermiyordu. Modern kovanlar, aksine, arıcının bu sorununu çözecek şekilde tasarlanmakta. "Ana arı ızgarası" denen bir cihaz sayesinde, aşağıdaki petekler yukarıdaki bal erzaklarından ayrılmakta ve kraliçe arının belli bir seviyenin üstüne yumurta bırakması engellenmektedir. Ayrıca, balmumu hücreleri bir kutuda dokuz ya da on tane olacak şekilde, dikey çerçevelerde muntazaman düzenlenmektedir; bu da balın, balmumunun ve arı reçinesinin kolayca çıkarılmasını sağlamaktadır. Bal çıkarımı "arı mesafesi"nin –çerçeveler arasındaki tam mesafe, arı araya petek örerek çerçeveleri birleştirmek yerine geçişleri açık bırakır– gözlemlenmesiyle mümkün kılınmakta. Arıcının bakış açısına göre, modern kovan koloninin ve

kraliçe arının durumunu denetlemeye, bal üretimini (ağırlık bazında) görmeye, standart birimlerle kovanın büyüklüğünü artırmaya ya da azaltmaya, onu yeni bir yere taşımaya ve hepsinden önemlisi, (ılıman iklimlerde) koloninin kışı başarılı bir şekilde geçirmesini temin etmeye yetecek kadar bal çıkarmaya izin veren düzgün, "okunaklı" bir kovandır.

Bu benzetmeyi gideceği yerden daha öteye çekmek istemiyorum, ama birçok yönden modern Avrupa'nın ilk devlet idaresi, benzer şekilde, karmakarışık ve anlaşılmaz bir toplumsallığı okunaklı ve idari olarak daha elverişli bir biçime doğru rasyonelleştirmeye ve standartlaştırmaya adanmış görünmekteydi. Bu yolla başlatılan toplumsal basitleştirmeler daha inceden inceye ayarlanmış bir vergi ve zorunlu askerlik sistemine izin vermekle kalmayıp, aynı zamanda devletin muktedirliğini büyük ölçüde artırdı. Bunlar halk sağlığı önlemleri, siyasi gözetim ve yoksullar için bağış gibi her türden oldukça ayrımcı müdahaleleri de mümkün kıldı.

Devlet eliyle yürütülen bu basitleştirmelerin, modern devlet idaresinin bu temel verilerinin, özetlenmiş haritalara oldukça benzediğini anladım. Bunlar tasvir ettikleri toplumun fiilî etkinliğini başarıyla temsil etmemekteydi, amaçları da bu değildi; bu etkinliğin yalnızca resmi gözlemciyi ilgilendiren dilimini temsil ediyorlardı. Bunlar, ayrıca, sırf harita da değildi. Aksine, devlet gücü ile birleştiklerinde, resmettikleri gerçekliğin büyük bölümünün yeniden yapılmasını sağlayacak haritalardı. Dolayısıyla, vergiye tabi mal sahiplerini belirlemek için hazırlanmış bir devlet kadastro haritası yalnızca arazi kirası sistemini tasvir etmekle kalmaz; kendi oluşturduğu kategorileri kanunlaştırabilmesiyle böyle bir sistemi yaratır. İlk bölümün büyük kısmında, toplumun ve çevrenin devletin okunabilirlik haritaları tarafından nasıl derinlemesine yeniden şekillendirildiği anlatılmak isteniyor.

İlk modern devlet idaresinin bu bakışı özellikle özgün değildir. Ancak uygun bir şekilde değiştirildiğinde, yoksul Üçüncü Dünya ülkeleri ve Doğu Avrupa'daki bir dizi dev ilerleme fiyaskosunun doğru bir şekilde görülebileceği özel bir bakış açısı sağlayabilir.

Fakat bahsettiğim facialar için "fiyasko" sözcüğü çok hafif kalır. Çin'deki Büyük Atılım, Rusya'daki kamulaştırma ve Tanzanya, Mozambik ve Etiyopya'daki zorunlu köyleştirme, hem yitirilen canlar hem de telafi edilemez bir şekilde mahvolmuş hayatlar açısından, yirminci yüzyılın en büyük insanlık trajedileri arasındadır. Daha az dramatik ama çok daha yaygın bir düzeyde, Üçüncü Dünya'nın gelişme tarihi tarımsal projelerin ve sakinlerini hayal kırıklığına uğratan yeni kentlerin (Brasília'yı ya da Chandigarh'ı düşünün) enkazı ile doludur.

Etnik gruplar, dini mezhepler ya da dilsel cemaatler arasında seferber edilen şiddet yüzünden neden bu kadar insan yaşamının yok edildiğini anlamak, ne yazık ki, o kadar zor değil. Ama insanlık durumunu geliştirmeye yönelik iyi niyetli bu kadar çok planın neden böylesine trajik bir şekilde ters gittiğini anlamak hayli zor. Aşağıdaki satırlarda, yirminci yüzyılın bazı büyük ütopik toplumsal mühendislik projelerinin başarısızlığının ardında yatan mantığa dair ikna edici bir açıklama sağlamayı amaçlıyorum.

Devlet tarafından başlatılan toplum mühendisliğinin en trajik vakalarının dört unsurun öldürücü birleşiminden kaynaklandığını ileri süreceğim. Bu unsurların her biri eksiksiz bir facia için zorunludur. İlk unsur doğanın ve toplumun idari olarak düzenlenişidir: yukarıda açıklanan devlet eliyle yürütülen dönüştürücü basitleştirmeler. Bunlar tek başına modern devlet idaresinin sıradan araçlarıdır; refahımız ve özgürlüğümüz için yaşamsal oldukları kadar, gelecekteki modern bir despotun planları için de yaşamsaldırlar. Yurttaşlık kavramını

ve sosyal refahın sağlanmasını destekledikleri gibi, istenmeyen azınlıkların zorla bir araya getirilmelerine dair bir politikayı da destekleyebilirler.

İkinci unsur yüksek-modernist ideoloji dediğim şey. Bunu tasavvur etmenin en iyi yolu onu, bilimsel ve teknik ilerleme hakkında kendine güvenin, üretimin büyümesinin, insan ihtiyaçlarının artan tatmininin, doğanın (insan doğası dahil) hâkimiyet altına alınmasının ve herşeyden önce, toplumsal düzenin doğa yasalarının bilimsel kavranışına uygun biçimde rasyonel olarak tasarlanmasının güçlü, hatta azametli bir versiyonu olarak düşünmektir. Bu, bilim ve sanayideki emsalsiz ilerlemenin bir yan ürünü olarak, elbette, Batı'da başladı.

Yüksek modernizm bilimsel pratikle karıştırılmamalıdır. Bu, esas itibarıyla, "ideoloji" sözünün de ifade ettiği gibi, bilimin ve teknolojinin meşruluğunu ödünç alan bir inançtı. Dolayısıyla, insan yerleşimine ve üretime dair kapsamlı planlarının olasılıkları hakkında eleştirel olmayan, şüphe barındırmayan, dolayısıyla bilimdışı bir iyimserliğe sahip bir inançtı. Yüksek modernizmi taşıyanlar rasyonel düzeni dikkat çekecek şekilde görsel, estetik terimlerle görmeye eğilimliydi. Onlar için verimli, rasyonel olarak düzenlenmiş bir kent, köy ya da çiftlik sistematik olarak düzenlenmiş ve geometrik anlamda muntazam *görünen* bir kentti. Yüksek modernizmi taşıyanlar, planları boşa çıktığında ya da bozulduğunda, minyatürleştirme dediğim şeye geri adım atmaya yöneldi: model kentlerde, model köylerde ve model çiftliklerde daha kolaylıkla kontrol edilen mikro-düzenlerin yaratılmasına.

Yüksek modernizm inançla olduğu gibi "çıkarlar"la da ilgiliydi. Taşıyıcıları, bunlar kapitalist girişimciler olduğunda bile, planlarını gerçekleştirmek için devlet faaliyetine ihtiyaç duymaktaydı. Çoğu durumda, bunlar güçlü resmi görevliler ya da devlet başkanlarıydı. Bunlar belli planlama ve toplum-

sal düzenleme biçimlerini (dev barajlar, merkezi iletişim ve taşımacılık merkezleri, büyük fabrikalar ve çiftlikler ve ızgara modeli kentler gibi) tercih etmeye eğilimliydiler, çünkü bu biçimler yüksek-modernist bir bakışla çakışmaktaydı ve devlet memurları olarak onların siyasal çıkarlarına da cevap veriyordu. Ilımlı bir şekilde ifade edersek, yüksek modernizm ve birçok devlet memurunun çıkarları arasında seçmeci bir yakınlık (*elective affinity*) vardı.

Yüksek modernizmin, her ideoloji gibi, belirli bir zamansal ve toplumsal bağlamı vardı. Birinci Dünya Savaşı'nda (özellikle Almanya'da) savaşanların milli ekonomik seferberliğinin başarıları yüksek modernizmin en yüksek noktasına işaret ediyor gibi görünmekte. En verimli sosyal zeminini planlamacıların, mühendislerin, mimarların, biliminsanlarının ve yeni dünya düzeninin tasarımcıları olarak yeteneklerini ve statüsünü yücelttiği teknisyenlerin arasında bulmuş olması şaşırtıcı değildir. Yüksek-modernist inanç geleneksel siyasal sınırları gözetmezdi; yüksek modernizm solundan sağına tüm siyasal yelpazede bulunabilirdi, ama özellikle insanların çalışma alışkanlıklarında, yaşam tarzlarında, ahlâki davranışlarında ve dünya görüşlerinde devasa, ütopik değişimler yaratmak için devlet iktidarını kullanmak isteyenler arasında yaygındı. Bu ütopik vizyon kendi başına ve kendi içinde tehlikeli değildi. Liberal parlamenter toplumlarda, planlamacıların örgütlü yurttaşlarla müzakere etmek zorunda oldukları yerlerde reformu teşvik edebilirdi.

Bu kombinasyon yalnızca bu ilk iki unsur bir üçüncü ile birleştirildiğinde potansiyel olarak öldürücü bir hal alır. Üçüncü unsur, bu yüksek-modernist tasarıları gerçekleştirmek için cebri gücünü tüm ağırlığıyla kullanabilecek ve buna istekli olan otoriter bir devlettir. Bu unsur açısından en verimli zemin, genellikle, savaş, devrim, buhran ve ulusal kur-

tuluş mücadelesi zamanları olagelmiştir. Bu tür durumlarda, olağanüstü koşullar olağanüstü güçlere el konmasını teşvik eder ve sıklıkla da bir önceki rejimi yürürlükten kaldırır. Bu koşullar geçmişi reddeden ve halkları için devrimci planları olan elitlere yol açmaya da eğilimlidir.

Dördüncü unsur üçüncüsüyle yakından bağlantılıdır: onların planlarına karşı gelme kapasitesinden yoksun, takatten düşmüş bir sivil toplum. Savaş, devrim ve ekonomik çöküntü sivil toplumu çoğu zaman temelinden zayıf düşürmenin yanı sıra, halkın yeni idareye daha açık olmasına yol açar. Toplum mühendisliği özlemlerine ve halk muhalefetinin üzerine şiddetle yürüme özelliğine sahip geç-sömürge yönetimi bu son koşulu bazen sağlamıştır.

Özetle, bir toplumun okunaklılığı büyük ölçekli toplum mühendisliğinin hayata geçirilmesi olanağını temin eder, yüksek-modernist ideoloji buna duyulan arzuyu temin eder, otoriter devlet bu arzu doğrultusunda hareket etme kararlılığını temin eder ve aciz bırakılmış bir toplum da üzerine inşa edilecek düzlenmiş toplumsal zemini sağlar.

Otoriter devlet tarafından desteklenen bu tür yüksek-modernist planların gerçekte neden başarısızlıkla sonuçlandığını henüz açıklamadığım, okurların dikkatini çekecektir. Bu başarısızlığı izah etmek buradaki ikinci amacım.

Tasarlanmış ya da planlanmış toplumsal düzen zorunlu olarak şematiktir; gerçek, faal bir toplumsal düzenin asli özelliklerini daima görmezden gelir. Üretim sürecinin, asla kodlanamayacak bir sürü informel sürece ve doğaçlamaya bağlı olduğunu gösteren bir kuralına-göre-çalışma grevi bu hakikati en iyi haliyle izah eder. İşgücü, yalnızca kuralları titizlikle izlemek yoluyla, üretimi fiilen duraklatabilir. Aynı şekilde, sözgelimi bir kente, köye ya da kolektif bir çiftliğe dair planlara hayat veren basitleştirilmiş kurallar faal bir toplumsal düzen

yaratmaya yönelik bir dizi talimat olarak yetersizdi. Formel planlar informel süreçlere muhtaçtı, yani tek başlarına yaratmaları ya da sürdürmeleri mümkün değildi. Formel plan, bu süreçlere izin vermemesi ya da onları fiilen bastırması ölçüsünde, hem ondan olumlu beklentisi olanları hem de sonunda tasarımcılarını hayal kırıklığına uğrattı.

Bu kitabın birçok bölümü yüksek-modernist, planlanmış toplumsal düzenin *emperyalizm*ine karşı bir dava gibi okunabilir. "Emperyalizm" sözcüğünü vurguluyorum, çünkü ne bürokratik planlamaya ne de yüksek-modernist ideolojiye karşı bir genel dava yürütmüyorum kesinlikle. Fakat yerel bilginin ve teknik bilginin zorunlu rolünü dışlayan emperyal ya da hegemonik planlama mantığına karşı suçlamada bulunuyorum.

Bu kitapta baştan sona pratik bilginin, informel süreçlerin ve öngörülemezlik karşısında doğaçlamanın vazgeçilmez rolünü savunuyorum. Dördüncü ve Beşinci bölümlerde şehir planlamacıların ve devrimcilerin yüksek-modernist düşünce ve pratikleri ile sürece, karmaşıklığa ve açık-uçluluğa vurgu yapan eleştirel düşünceleri kıyaslıyorum. Başrolde Le Corbusier ve Lenin var, Jane Jacobs ve Rosa Luxemburg da müthiş eleştirileri ile rol alıyorlar. Sovyet kamulaştırmasının ve Tanzanya zorunlu köyleştirmesinin açıklamalarını içeren Bölüm 6 ve 7 üretim ve toplumsal düzene yönelik şematik, otoriter çözümlerin, yerel pratiklerde somutlaşan değerli bilgi sermayesini dışladığı zaman nasıl kaçınılmaz olarak başarısız olduğunu aydınlatıyor. (İlk taslakta ABD'nin yüksek-modernist deneyi ve tüm bölgesel gelişim projelerinin atası olan Tennessee Valley Authority'e dair bir vaka analizi bulunmaktaydı. Bu bölüm, halihazırda zaten uzun olan bu kitabı kısaltmak için, istemeden bir kenara bırakıldı.)

Son olarak, Bölüm 9'da pratik bilginin doğasını kavram-

sallaştırma ve onu daha formel, yıkıcı, epistemik bilgiyle kıyaslama girişiminde bulunuyorum. Klasik Yunan'dan gelen ve yalnızca pratik deneyimden doğan bilgiyi ifade eden *mētis* sözcüğü, aklımdaki şey için kullanışlı bir kaynaşık sözcük* yerine geçiyor. Burada ayrıca, toplumsal düzenin oluşturulmasında zorunlu ve hiyerarşik koordinasyona karşıt olarak karşılıklılığın (*mutuality*) rolüne sürekli vurgu yapan anarşist yazarlara (Kropotkin, Bakunin, Malatesta, Proudhon) borcumu ifade etmeliyim. Onların "karşılıklılık" terimine dair anlayışları benim *mētis*'le kapsamak istediğim zeminin tümünü olmasa da bir bölümünü kapsamakta.

Toplumsal organizasyona yönelik radikal bir şekilde basitleştirilmiş tasarılar, doğal çevrelere yönelik radikal bir şekilde basitleştirilmiş tasarıların davet ettiği aynı başarısızlık riskini çağırır gibi görünüyor. Tek üründen oluşan ticari ormanlar ve genetik olarak projelendirilen, mekanize tek-ürün yetiştiriciliği de kolektif çiftliklerin ve planlı kentlerin başarısızlıklarını taklit etmekte. Bu düzeyde, hem sosyal hem doğal çeşitliliğin esnekliğini savunuyorum; esas itibarıyla, karmaşık, faal düzene dair bilebileceğimiz şeyin sınırları hakkında güçlü bir savunu bu. Sanırım bu argüman, indirgemeci sosyal bilimin belli bir türüne karşı da başarıyla yöneltilebilir. Daha şimdiden başa çıkabileceğimden fazlasını üstlendiğim için, bu ilave yolu kendi onayımla başkalarına bırakıyorum.

Güçlü, paradigmatik bir dava yürütmeye çalışmakla, yüksek-modernistlerin haklı olarak suçlandıkları kibri sergileme riskimin olduğunun farkındayım. Perspektifinizi değiştiren mercekler yarattığınızda, bu, herşeye aynı gözlükle bakmanız için büyük bir istek uyandırır. Ama dikkatli bir okumanın iddia edeceğini düşünmediğim iki suçlamadaki suçsuzluğu-

*Kaynaşık sözcük (portmanteau word): İki farklı sözcük ile bu sözcüklerin anlamları birleştirilerek oluşturulan tek bir sözcük. (h.n.)

mu itiraf etmek istiyorum. İlk suçlama, savunmamın yerel, geleneksel ve göreneksel olana eleştirel olmayan bir hayranlık taşıdığı. Anlattığım pratik bilginin tahakkümden, tekelden ve modern liberal duyarlılığı inciten dışlama pratiklerinden çoğu zaman ayrılamaz olduğunda hemfikirim. Ben pratik bilginin bazı mitik, eşitlikçi doğal hallerin ürünü olduğunu iddia etmiyorum. Aksine, formel düzen planlarının, defetme eğiliminde olduğu pratik bilginin kimi unsurları olmadan savunulamaz olduğunu iddia ediyorum. İkinci suçlama, savunmamın devletin kendisine karşı anarşist bir görüş oluşu. Devlet, sık sık belirttiğim gibi, hem özgürlüğümüzün hem de esaretimizin temeli olan tartışmalı bir kurumdur. Benim iddiam, ütopik planlara ve tebaasının değerleri, arzuları ve itirazları karşısında otoriter bir kayıtsızlığa dayalı belli devlet türlerinin aslında insan refahına karşı ölümcül bir tehdit olduğudur. Bu acımasız ama çok yaygın durumun dışında, belli devlet müdahalelerinin zararlarına karşı yararlarını mantıklı bir şekilde incelemek bize kalıyor.

Bu kitabı bitirirken, kitaptaki bazı devlet eylemlerine dair eleştirinin, kapitalist zaferciliğin 1989 sonrası perspektifinden bakıldığında, bir tür tuhaf arkeoloji gibi görülebileceğini fark ettim. Eleştirdiğim isteklere ve iktidara sahip devletler genellikle yok oldu ya da ihtiraslarını büyük ölçüde sınırlandırdı. Ama yine de, bilimsel çiftçiliği, endüstriyel tarımı ve kapitalist pazarları genel olarak gözden geçirirken belirttiğim gibi, büyük ölçekli kapitalizm de devlet gibi homojenizasyonun, tekbiçimliliğin, şemaların ve muazzam basitleştirmenin failidir, ama şu farkla: Kapitalistler için, basitleştirmenin kârlı olması gerekir. Bir pazar, fiyat mekanizması yoluyla, zorunlu olarak, niteliği niceliğe indirger ve standardizasyonu teşvik eder; pazarlarda insanların değil, paranın sözü geçer. Bugün küresel kapitalizm belki de en güçlü homojenizasyon gücü iken,

devlet kimi örneklerde yerel farklılıkların ve çeşitliliğin savunucusu olabilmektedir. (John Gray, *Enlightenment's Wake*'de benzer şekilde savunduğu liberalizmin, altını oymaya mecbur olduğu kültürel ve kurumsal sermayeye dayanması nedeniyle kendi kendini sınırlandırıcı olduğunu düşünür). Fransa'nın ortak bir Avrupa para birimine uyum sağlanmasına yönelik yapısal düzenlemelerine karşı yaygın grevlerin zorunlu kıldığı "ara" belki de ilk alamet. Kabaca ifade edersek, belli bir devlet türüne karşı iddialarımın dökümü Friedrich Hayek ve Milton Friedman tarafından öne sürülen siyasal olarak kısıtlanmamış pazar koordinasyonundan yana bir görüş değil kesinlikle. Göreceğimiz gibi, modern toplum mühendisliği projelerinin başarısızlıklarından çıkarılabilecek sonuçlar bürokratik homojenliğe olduğu kadar, piyasa-güdümlü standartlaştırmaya da uygulanabilir.

Kısım 1

Devletin Okunaklılık ve Basitleştirme Projeleri

1
Doğa ve Uzam

Her yıl belirli bir zamanda, her bir yere ait zenginlik ve yoksulluk rakamları ile toplamda ve bölge bazında, sahip olduğu bütün kaynaklarla birlikte tebaasının sayısını; asilzadelerinin ve tüm din adamlarının, resmi görevlilerinin, Katoliklerin ve diğer dinlerden olanların [sayısını], her biri kendi ikametlerine göre ayrılmış olarak bilmekten büyük bir memnuniyet duymaz mıydı Kral?... Başında olduğu büyük krallığın şimdiki ve geçmişteki halini kendi makamından bir saatlik bir süre içinde teftiş edebilmek ve azametini, zenginliğini ve gücünü oluşturan şeyi kesin olarak bilebilmek, onun için yararlı ve gerekli bir zevk [olmaz mıydı]?

—Marquis de Vauban, *1686'da XIV. Louis'e bir genel sayım önerisi*

Bilgi ve denetimin bazı biçimleri bir vizyon daralmasını gerektirir. Böyle dar bir vizyonun sunduğu büyük avantaj, bu vizyonun, aksi halde daha karmaşık ve kaba olacak gerçekliğin bazı sınırlı görünümlerine keskin bir şekilde odaklanmasıdır. Vizyon alanının merkezinde yer alan olguların

daha okunaklı olmasını ve dolayısıyla titiz ölçüme ve hesaplamaya daha açık olmasını sağlayan şey, tam da bu basitleştirmedir. Bu, benzer gözlemlerle birleştirildiğinde, seçilmiş gerçekliğe dair genel, toplu, özet bir bakış sağlayarak yüksek düzeyde şematik bir bilgiyi, denetimi ve manipülasyonu mümkün kılar.

On sekizinci yüzyılın sonlarında Prusya ve Saksonya'da bilimsel ormancılığın keşfedilmesi bu sürecin bir modeli olarak görülebilir.[1] Bilimsel ormancılığın tarihi başlı başına önemli olmakla birlikte, burada –devlet bürokrasisinin ve büyük ticari firmaların belki de göze çarpan örnekleri olduğu– sıkı sıkıya tanımlanmış çıkarlara sahip güçlü kurumların bilgi biçimleri ve manipülasyon özelliği için bir metafor gibi kullanılmakta. Basitleştirmenin, okunaklılığın ve manipülasyonun orman yönetiminde nasıl işlediğini gördüğümüzde, modern devletin şehir planlamaya, kırsal yerleşime, arazi yönetimine ve tarıma nasıl benzer bir gözle baktığını inceleyebiliriz.

Devlet ve Bilimsel Ormancılık: Bir Öykü

> Ben [Gılgamış] Sedir Ormanını fethedeceğim... Ona el koyup Sedirleri keseceğim.
>
> —*Gılgamış Destanı*

İlk modern Avrupa devleti, bilimsel ormancılığın gelişmesinden bile önce, ormanlarını esas olarak gelir ihtiyaçlarının mali merceğinden görmekteydi. Şüphesiz, diğer ilgiler –örneğin gemi yapımı, devlet binaları için kereste ve devletin tebaasının ekonomik güvenliği için yakıt– resmi yönetimden tamamen uzak değildi. Bu ilgilerin ayrıca devlet geliri ve güvenliği açısından da ağır sonuçları vardı.[2] Biraz abartmak suretiyle,

krallığın ormanlara ilgisinin, mali bakışı sayesinde bir tek kaleme çevrildiği söylenebilir: keresteden yıllık olarak elde edebileceği gelir getirisine.

Bu vizyon daralmasının ne kadar güçlü olduğunu anlamanın en iyi yolu, onun görüş alanının dışında kalan şeye dikkat etmektir. Gelir getirisini gösteren rakamın ardında yatan şey ormanlardan çok ticari koruydu ki, bu rakam binlerce metreküp satılabilir keresteyi ve belli bir ederdeki pek çok metreküp yakacak odunu temsil ediyordu. Devlet geliri açısından çok az gelir potansiyeli ihtiva eden ya da hiçbir potansiyel ihtiva etmeyen tüm o ağaçlar, çalılar ve bitkiler atlanmaktaydı elbette. Ağaçların, hatta gelir getiren ağaçların halk için belki de yararlı olan ama değeri mali makbuza tahvil edilemeyecek bütün o bölümleri de atlanmaktaydı. Burada kastım yapraklar ve bunların yem ve dam örtüsü olarak kullanılması, halk ve evcil hayvanlar için gıda olan meyveler; yatak, çit, şerbetçiotu sırığı ve çıra olarak kullanılabilecek sürgünler ve dallar, ilaç yapımında ve dericilikte kullanılan ağaç kabukları ve kökler, reçine yapımına yönelik bitki özleri, vesaire. Her tür ağacın –aslında, her türün her kısmının ya da gelişim aşamasının– benzersiz özellikleri ve kullanım şekli vardı. Ağaççılık üzerine olan popüler bir on yedinci yüzyıl ansiklopedisinde "karaağaç" maddesinden alınan aşağıdaki fragman, bu ağaçtan sağlanabilecek pratik yararların geniş bir açılımını verir.

> Karaağaç benzersiz yararları olan bir kerestedir, özellikle, sürekli biçimde son derece kuru ya da ıslak olabilir; bu yüzden su işleri, değirmenler, tekerlek kepçeleri ve pençeleri, pompalar, su kemerleri, su seviyesinin altındaki gemi döşemeleri... ayrıca rot balansları, el testeresinin tutamaçları, ray ve kapılar için uygundur. Karaağacın yarılması [çatlaması] çok olası değildir... ve kütük, şapkacı kalıbı, deriyle kaplanacak sandık ve kutu, tabut

ve büyük ebatlarda tezgâh ve shovelboard* masası yerine kullanılabilir; ayrıca nakkaşlar ve meyve, yaprak, şilte, yontu ve mimari işlerle ilgili çoğu süsleme işlerine hevesli işçiler tarafından kullanılabilir. Son olarak da... bu ağacın, özellikle dişi olanların yapraklarının yararı küçümsenmemelidir... çünkü bu yapraklar kışları ve saman ile yemin pahalı olduğu kavurucu yaz aylarında sürü için büyük rahatlama sağlar... Karaağacın yeşil yaprakları ezildiğinde yeni bir yarayı ya da kesiği iyileştirir, kabuğuyla birlikte kaynatıldığında da kırık kemikleri birleştirir.[3]

Ancak devletin "mali ormanlık"ında, birçok olası kullanımı olan gerçek ağacın yerini kereste ya da yakacak odun hacmini temsil eden soyut ağaç aldı. Kraliyetin ormana bakışı hâlâ faydacılık olsa da, bu, devletin doğrudan ihtiyaçları ile sınırlanmış bir faydacılıktı kesinlikle.

Doğalcı bir perspektiften bakıldığında, devletin dar referans sisteminde neredeyse her şey atlanmıştı. Floranın çok büyük bölümü eksikti: çimenler, çiçekler, likenler, eğreltiotları, yosunlar ve asmalar. Sürüngenler, kuşlar, amfibikler** ve sayısız böcek türü de eksikti. Faunadaki türlerin de çoğu kayıptı, kraliyetin av bekçilerini ilgilendirenler hariç.

Bir antropolojistin perspektifinden bakıldığında, devletin dar vizyonunda insanın ormanla etkileşimi ile bağlantılı hemen hemen her şey atlanmıştı. Devlet kendisinin ormandan gelir elde etme hakkını ya da kraliyetin avlanma hakkını çiğneyen yasak bölgede avlanma konusunda dikkatliydi ama diğer hallerde, avcılık ve toplayıcılık, hayvancılık, balıkçılık, odun kömürcülüğü, tuzak kurma ve besin ve değerli minerallerin toplanması açısından ormanın büyük, karmaşık ve müzakere

*Shovelboard: Tahta diskleri itip belirli bir boşluğa düşürmek suretiyle oynanan bir çeşit salon veya güverte oyunu. (ç.n.)

**Hem karada hem suda yaşayan hayvanlar. (ç.n.)

edilmiş toplumsal yararlarının yanı sıra büyü, ibadet, sığınma ve benzeri şeyler açısından önemini de genellikle görmezden gelmekteydi.[4]

Eğer faydacı devlet gerçek, var olan ormanı (ticari) ağaçlar yüzünden göremiyorsa, eğer ormanlarına bakışı soyut ve kısmi ise, bu bakımdan hiç de emsalsiz değildi. Hemen hemen her tür analiz için bir düzeyde soyutlama gereklidir ve devlet memurlarının soyutlamalarının kendi işverenlerinin öncelikli mali çıkarlarını yansıtmış olması hiç de şaşırtıcı değildir. Diderot'nun *Encyclopédie*'sinde "orman" maddesi altına yazılanlar neredeyse yalnızca orman ürünlerinin *utilité publique*'iyle* ve bunlardan elde edilebilecek vergiler, gelirler ve kârlarla ilgilidir. Bir habitat olarak orman ortadan kaybolmuş, yerini verimli ve kârlı bir şekilde yönetilecek ekonomik bir kaynak olarak orman almıştır.[5] Burada mali ve ticari mantık çakışır; her ikisi de kararlı bir şekilde kâr hanesinde sabitlenir.

Doğayı düzenlemek için kullanılan kelime dağarcığı genel olarak onun insan kullanıcılarının öncelikli çıkarlarını ifşa eder. Gerçekte, faydacı söylem "doğa" tabirini "doğal kaynaklar" olarak değiştirerek, doğanın insan kullanımına tahsis edilebilecek yönlerine odaklanır. Benzer bir mantık, faydacı değere (genel olarak pazarlanabilir mallara) sahip olan bu flora ya da faunayı daha genellenmiş doğal bir dünyadan çıkarır ve sırasıyla değerli türlerle rekabet eden, onları avlayan ya da başka yollardan onların verimini azaltan türleri yeniden sınıflandırır. Böylece, değerli olan bitkiler "mahsul"e dönüşür, onlarla rekabet eden türler "yabani ot" diye, onları yiyen böcekler ise "zararlılar" diye damgalanır. Böylece değerli ağaçlar "kereste"ye dönüşürken, onlarla rekabet eden türler "çöp" ağacına ya da "çalı"ya dönüşür. Aynı mantık fauna için de ge-

*kamu yararı (ç.n.)

çerlidir. Yüksek değere sahip hayvanlar "av eti" ya da "çiftlik hayvanı" olurken, onlarla rekabet eden ya da onları avlayan hayvanlar "yırtıcı hayvan" ya da "zararlı böcek" olur.

Devletin, memurları vasıtasıyla ormana uyguladığı bu tür soyutlayıcı, faydacı mantık, dolayısıyla tamamen ayırt edici değildir. Ancak bu mantık hakkında ayırt edici olan, vizyon alanının darlığı, maruz kalabileceği olgunlaşma düzeyi ve hepsinden önce, göreceğimiz gibi, devletin bu mantığı tam da gözlemlenen gerçekliğe dayatmasına izin verme düzeyidir.[6]

Bilimsel ormancılık ilk olarak 1765-1800 yılları arasında, büyük ölçüde Prusya ve Saksonya'da geliştirildi. Sonunda Fransa, İngiltere ve ABD ile tüm Üçüncü Dünya'daki orman yönetimi tekniklerinin temeli oldu. Bilimsel ormancılığın ortaya çıkışı dönemin merkezi devlet kurucu girişimlerinden oluşan daha büyük bir bağlamın dışında anlaşılamaz. Aslında, yeni ormancılık bilimi, bir krallığın mali yönetimini sistematik planlamaya izin verecek bilimsel ilkelere indirgemeye yönelik bir çaba olan, kamu bilimi adı verilen şeyin bir altdisipliniydi.[7] Geleneksel arazi ormancılığı o güne dek ormanı, parsel sayısı varsayılan büyüme döngüsündeki yılların sayısıyla çakışacak şekilde, yaklaşık olarak eşit parsellere bölmekle kalmıştı.[8] Her yıl, getirilerin (ve değerin) eşit olduğu varsayımıyla, eşit büyüklüğe sahip parsellerden bir parsel çıkarılmaktaydı. Haritaların yetersiz olması, en değerli büyük ağaçların (*Hochwald*) düzensiz dağılımı ve kesinlikten uzak yakacak odun (*Bruststaerke*) ölçümleri yüzünden, sonuçlar mali planlama açısından yetersizdi.

Maliye memurlarının artan odun açığının farkına vardıkları on sekizinci yüzyıl sonlarında arazi ormanlarının dikkatli olarak kullanılması gittikçe daha zorunlu bir hal aldı. Yetişkin meşe, kayın, gürgen ve ıhlamur ormanlarının büyük bölümü planlı ve plansız kesimler nedeniyle ciddi olarak azalırken,

yeniden yetişen ormanlar umulduğu kadar güçlü değildi. Azalan hâsılatların görünümü, yalnızca gelir akışlarını tehdit etmesi nedeniyle değil, yakacak odun arayışındaki köylülerin yoğun biçimde kaçak kesim yapmasını kışkırtabileceği için de endişe vericiydi. Daha verimli odun sobası tasarısı için devlet sponsorluğunda gerçekleştirilen sayısız yarışma bu kaygının bir işaretiydi.

Ormanların daha kesin ölçülmesi için ilk çaba Johann Gottlieb Beckmann'ın dikkatlice incelenmiş bir örnek arsa üzerindeki çalışmasıydı. Birkaç asistan, teşhis etmek üzere eğitildikleri beş ağaç büyüklüğü kategorisine karşılık gelen, renklere göre kodlanmış çivilerin olduğu bölmelere ayrılmış kutuları taşıyarak yan yana yürürdü. Örnek arsa kaplanana kadar her ağaç uygun çivi ile etiketlenirdi. Her asistan işe belli bir sayıda çivi ile başladığından, baştaki toplamdan geri kalan çivileri çıkarıp tüm arsadaki ağaçların sınıf bazında dökümüne ulaşmak kolay bir işti. Temsil edebilirlik özelliği için dikkatle seçilen örnek arsa ormancıların keresteyi ve –belli fiyat varsayımları göz önüne alındığında– tüm ormanın gelir getirisini hesaplamalarına izin veriyordu. Orman bilimcileri (*Forstwissenschaftler*) için amaç, her zaman "olası en büyük *sabit* kereste hacmini teslim etmek"ti.[9]

Matematikçilerin belli bir büyüklük sınıfına ait standart bir ağacın (*Normalbaum*) içerdiği satılabilir ağaç hacmini tayin etmek için koni-hacmi ilkesinden yararlanmasıyla, kesinlik çabaları ileri taşındı. Hesaplarının sağlaması örnek ağaçların gerçek hacmi karşısında ampirik olarak yapılmaktaydı.[10] Saptanan normal büyüme ve olgunlaşma koşullarında ağaç büyüklüğü ve yaşı üzerinden düzenlenmiş verilerin olduğu dikkatle hazırlanmış tablolar geliştirilmesi, bu hesaplamaların nihai sonucuydu. Devlet ormancısı, tabloları ile birlikte, vizyonunu radikal bir biçimde ticari odunla sınırlandırarak,

paradoksal olarak, tüm orman hakkında sinoptik bir görüşe ulaşmıştı.[11] Tabloların yansıttığı bu odak daralması aslında tüm ormanın bir tek bakışa sığabilmesinin biricik yoluydu. Alan testleriyle birlikte bu tablolara başvurulması, ormancıların belli bir ormana ait envanteri, ormanın gelişimini ve hâsılatını adım adım hesaplamasını sağladı. *Forstwissenschaftler*'in düzenlenmiş, soyut ormanına hesaplama ve ölçüm egemendi; modern tabiriyle sloganlar ise "minimum çeşitlilik", "bilanço" ve "sürekli getiri"ydi. Devlet güdümlü orman biliminin mantığı ticari sömürünün (işletmenin) mantığı ile hemen hemen aynıydı.[12]

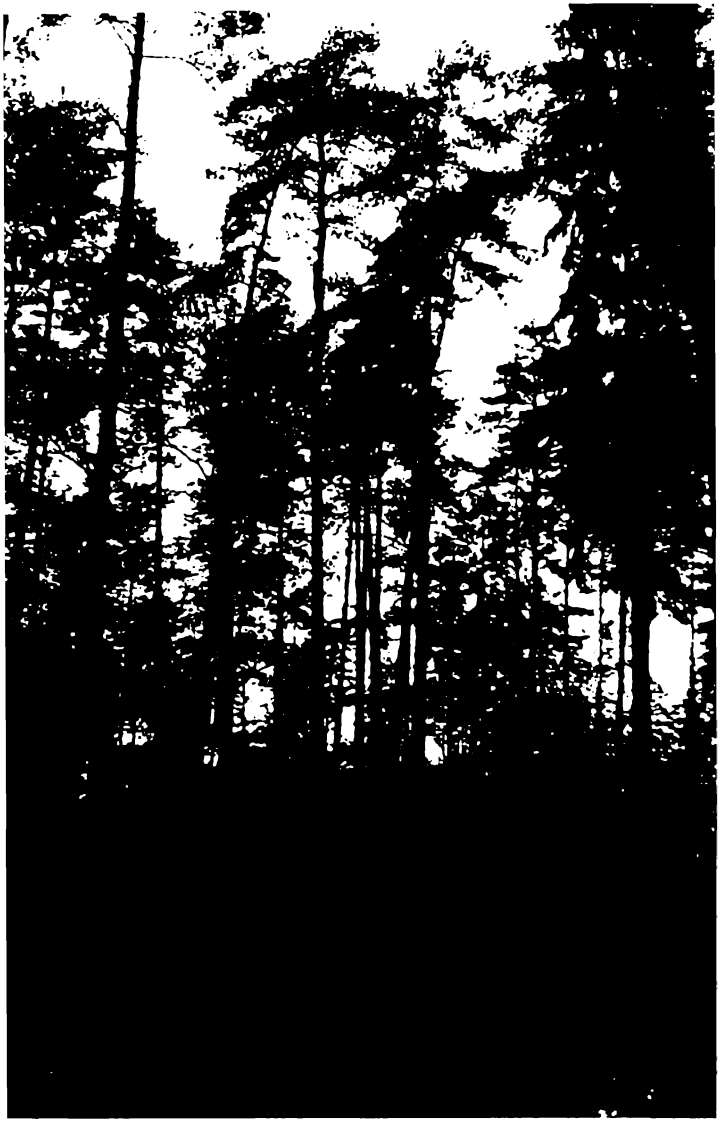
Alman ormancılık biliminin ticari kerestenin sürdürülebilir hâsılatını, dolayısıyla geliri hesaplamaya yönelik teknikleri standartlaştırmadaki başarısı yeterince etkileyiciydi. Fakat bizim konumuz açısından önemli olan, bunun ardından orman yönetiminde atılan bir sonraki mantıksal adımdı. Bu adım dikkatli tohumlama, dikme ve kesme vasıtasıyla, devlet ormancılarının hesaplaması, manipüle etmesi, ölçmesi ve değer biçmesi daha kolay olacak bir orman yaratma çabasıydı. Gerçek şudur ki, devlet iktidarının desteklediği orman bilimi ve geometrisi gerçek, farklı türler barındıran kaotik yaşlı ormanı devletin idare teknikleri sistemine oldukça benzeyen yeni, daha tekbiçimli bir ormana dönüştürme kapasitesine sahipti. Bu amaçla çalılıklar temizlendi, tür sayısı (çoğunlukla tek türe kadar) azaltıldı ve geniş araziler üzerinde eşzamanlı ve düz çizgiler halinde dikimler yapıldı. Henry Lowood'un gözlemlediği gibi bu yönetim pratikleri, "Normalbaum'u sonunda bir soyutlamadan gerçekliğe dönüştüren, tek türden, aynı yaşta ormanlar yaratmıştır. Alman ormanı, bilimin titizlikle düzenlenmiş yapılarının düzensiz doğaya dayatılmasının ilk örneğiydi. Pratik hedefler matematiksel faydacılığı yüreklendirdi ki bu da, zamanı geldiğinde, iyi yönetilen bir ormanın

emaresi olarak geometrik mükemmelliği ortaya koyar göründü; bunun sonucunda, ağaçların rasyonel olarak düzenlenmesi doğayı kontrol etmeye yönelik yeni imkânlar sundu."[13]

Eğilim, kelimenin dar anlamında, sistematik olarak düzenlemeye doğruydu. Ormandaki ağaçlar sanki ölçülen, soldan sağa yayılan, kesilen ve yerini benzer yeni piyadelere bırakan sıralar halinde, tekbiçimli ordular gibi hazırlanmaktaydı. Bir ordu gibi, aynı zamanda tek bir amacı gerçekleştirmek ve tek bir komutanın emrinde olmak için hiyerarşik olarak yukarıdan tasarlanmıştı. Sonuna götürüldüğünde, ormanın bizzat görülmesine bile gerek olmayacaktı; ormancının yazıhanesindeki tablo ve haritalardan kesin olarak "okunabilir"di.

Soyulmuş bu yeni ormanı yönetmek nasıl da kolaydı. Gelişen ağaçların doğrusal yollar halinde düzenlenmesi ve aynı yaşta olması sayesinde çalılıkları temizlemek, kesim yapmak, sökmek ve yeni dikim yapmak çok daha rutin bir süreç halini aldı. Ormanda düzenin artması orman işçilerinin yaygın olarak uygulanabilecek yazılı eğitim kurallarını kullanmasını mümkün kıldı. Görece vasıfsız ve deneyimsiz bir grup işçi, yeni orman ortamında standart birkaç kuralı takip etmek suretiyle görevlerini tatmin edici bir şekilde yerine getirebiliyordu. Göreli olarak tekbiçimli genişlik ve uzunluktaki ağaç kütüklerini toplamak yalnızca hâsılatın başarıyla tahmin edilmesini sağlamakla kalmadı, homojen ürün birimlerinin tomrukçulara ve kereste tüccarlarına pazarlanmasını da beraberinde getirdi.[14] Ticari mantık ve bürokratik mantık bu örnekte eşanlamlıydı; tek bir ürüne ait kazancı uzun vadede maksimize etmeyi vaat eden ve aynı zamanda merkezi bir yönetim projesine de uygun olan bir sistemdi bu.

Okunaklı yeni ormanın deneysel olarak yönetilmesi de daha kolaydı. Daha karmaşık yaşlı ormanın yerini birçok değişkenin sabit tutulduğu bir orman aldığından, gübreleme

1. Kısmen yönetilen, kısmen doğal olarak yenilenen karma ılıman orman.

2. Toscana'daki yönetilen kavak ormanının geçitlerinden biri.

uygulamaları, yağış miktarı ve aydınlama gibi değişkenlerin etkilerini aynı yaşta, tek-tür ağaç örtüsü üzerinde sınamak çok daha kolay meselelerdi. İnsanın o zamanlar hayal edebileceği, bir orman laboratuvarına en yakın şeydi bu.[15] Ormandaki bu basitlik yeni orman yönetimi rejimlerinin neredeyse deneysel koşullar altında tayin ve takdir edilmesini sağladı.

Geometrik, tekbiçimli orman, yönetimi ve sökûm işlemini kolaylaştırmak için tasarlanmış olsa da, aynı zamanda hızla güçlü bir estetiğe dönüştü. Almanya'da ve Alman bilimsel ormancılığının etkisi altındaki birçok çevrede, görünümdeki düzenlilik ve tektiplilik iyi yönetilen bir ormanın göstergesi halini aldı. Ormanlar bir komutanın resmigeçitte birliğini teftiş etmesine çok benzer bir şekilde denetlenebilirdi ve "devriyesi" yeterince düzgün ya da "hizalı" olmayan orman muhafızının başı dertte demekti. Bu yerüstü düzeni, çalı çırpının çıkarılmasını ve devrilmiş ağaçların ve dalların toplanarak başka bir yere taşınmasını gerektiriyordu. Yetkidışı karışıklıklar –ister yangından ister yerel nüfustan kaynaklansın– yönetim rutinlerine karşı örtük tehditler gibi görülmekteydi. Orman ne kadar tekbiçimli olursa merkezi yönetim olanağı da o kadar büyük olmaktaydı; uygulanabilen rutinler yaşlı karma ormanların yönetimi için gereken tedbirlere duyulan ihtiyacı asgariye indirmekteydi.

Yeniden tasarlanmış, bilimsel ormanın denetlenen ortamı çarpıcı birçok avantaj vaat ediyordu.[16] Bu orman başormancı tarafından genel olarak gözden geçirilebilirdi; merkezi, uzun vadeli planlara uygun olarak daha kolaylıkla teftiş edilebilir ve hasat alınabilirdi; düzenli, tekbiçimli meta sağlamakta, bu suretle gelir dalgalanmasının temel sebeplerinden birini ortadan kaldırmaktaydı ve manipülasyonu ve deneyi kolaylaştıran okunaklı, doğal bir arazi yaratmaktaydı.

Bu ütopik bilimsel orman rüyası onun tekniklerine *içkin*

olan mantıktan ibaretti şüphesiz. Pratikte asla gerçekleştirilmedi, gerçekleştirilemezdi de. Hem doğa hem insan faktörü buna müdahale etti. Mevcut arazi yapısı ve beklenmedik yangınlar, fırtınalar, bitki hastalıkları, iklimsel değişiklikler, haşere popülasyonu ve illetler ormancıların planlarını bozmak ve gerçek ormanlar şekillendirmek hususlarında adeta gizlice anlaşmıştı. Ayrıca, büyük ormanları denetlemedeki başa çıkılamaz zorluklar göz önünde tutulduğunda, civarda yaşayan insanlar hayvanlarını otlatmaya, yasak olarak yakacak odun ve çıra toplamaya, odun kömürü yapmaya ve ormancıların yönetim planının tümüyle hayata geçirilmesini engelleyen başka yollardan ormanı kullanmaya tipik biçimde devam etti.[17] Tüm ütopik projelerde olduğu gibi o da amacını her ne kadar gerçekleştirememiş olsa da, önemli olan gerçek ormana kendi tasarılarının damgasını vurmakta kısmen başarılı olmasıydı.

Bilimsel ormancılığın ilkeleri çok dikkatli bir biçimde uygulandığı gibi, bunlar on dokuzuncu yüzyılın büyük bölümünde büyük Alman ormanlarının çoğuna baştan sona uygulanabilir durumdaydı. Sertliği, hızlı büyümesi ve değerli kerestesi ile bilinen Norveç ladinleri ticari ormancılığın kazanç kapısına dönüştü. Başlangıçta Norveç ladinleri aşırı sömürülmüş karma ormanları eski canlılığına kavuşturabilecek onarım mahsulleri olarak görülmüştü, ama ilk rotasyondan öylesine afallatıcı ticari kârlar elde edildi ki, karma ormanlara dönmek için çok çaba sarf edilmedi. Tek türlü ormanlar, önceki orman ekolojisinin temin ettiği bütün otlaklardan, gıdalardan, hammadde ve ilaçlardan artık mahrum olan köylüler açısından bir felaketti. Yaklaşık dörtte üçü geniş yapraklı (yaprak döken) türlerden oluşan çeşitli yaşlı ormanlar yerini, baskın türün ya da çoğu zaman tek türün Norveç ladini ya da İskoç çamı olduğu genellikle kozalaklı ormanlara bıraktı.

Kısa vadede, ormanların radikal olarak bir tek türde ba-

sitleştirilmesi deneyi çok büyük bir başarıydı. Ağaçların tek tür rotasyonunun olgunlaşmasının seksen yıl alabilmesi anlamında, bu oldukça uzun bir kısa vadeydi. Yeni ormanların verimliliği milli odun tedariğindeki düşüşü tersine çevirdi, daha tekbiçimli ağaç örtüsü ve daha kullanışlı ağaç lifi sağladı, orman arazisinden elde edilen ekonomik kazancı artırdı ve rotasyon sürelerini (bir ağaç örtüsünü hasat ederek bir diğerini ekmenin aldığı süre) hatırı sayılır derecede kısalttı.[18] Yeni yumuşak odun ormanları, bir tarladaki ham mahsuller gibi, bir tek metanın olağanüstü üreticileriydi. Almanların yoğun ticari ormancılık modelinin tüm dünyada standart haline gelmesine çok şaşırmamalı.[19] ABD'nin ikinci başormancısı Gifford Pinchot Nancy'deki Fransız ormancılık okulunda eğitim görmüştü. Bu okul, ABD ve Avrupa'daki çoğu ormancılık okulunda olduğu gibi, Alman tarzı bir müfredatı takip ediyordu.[20] Hindistan ve Birmanya'nın büyük orman kaynaklarını değerlendirmek ve yönetmek için İngilizler tarafından kiralanan ilk ormancı Dietrich Brandes, bir Almandı.[21] On dokuzuncu yüzyılın sonunda Alman ormancılık bilimi egemendi.

Ormanın "tek-meta makinesi"ne dönüştürülerek büyük ölçüde basitleştirilmesi, tam da Alman ormancılık biliminin sistemleştirilerek öğretilebilecek sıkı teknik ve ticari bir disipline dönüşmesine izin veren adım oldu. Seçilmiş türlerin getirisiyle ya da onları yetiştirme ve sökme maliyetiyle doğrudan alakalı olanlar dışında tüm değişkenleri sıkı bir şekilde parantez içine alması ya da bu değişkenlerin sabit olduğunu varsayması, kesinliğinin bir koşuluydu. Şehir planlamasında, devrimci teoride, kamulaştırmada ve kırsal yeni düzenlemede göreceğimiz gibi, "parantezlerin dışında" yer alan bütün o dünya, bu teknik vizyona musallat olmak üzere geri döndü.

Almanya'daki soyulmuş ormanın olumsuz biyolojik ve nihayetinde ticari sonuçları ancak *ikinci* rotasyonda ekilen ko-

zalaklılardan sonra acı bir görünürlük kazandı. "[Olumsuz sonuçların] açıkça görünmesi yaklaşık bir yüzyıl aldı. Katışıksız ağaç topluluklarının çoğu ilk jenerasyonda mükemmel bir şekilde büyüdü ama ikinci jenerasyonda şaşırtıcı bir gerileme gösterdi. Bunun nedeni oldukça karmaşık olup, ancak basitleştirilmiş bir açıklaması verilebilir... Derken tüm besin döngüsü rayından çıktı ve sonunda neredeyse durdu... Yine de katışıksız ladinin iki ya da üç jenerasyonunda görülen [kerestenin kalitesini sınıflandırmak için kullanılan] bonitet sınıfındaki bir ya da iki düşüş, iyi bilinen ve sık gözlemlenen bir gerçektir. Bu düşüş yüzde 20 ila 30'luk bir üretim kaybını gösterir."[22]

Almancanın kelime dağarcığına kötü vakaları açıklamak üzere yeni bir tabir girdi: *waldsterben* (orman ölümü). Toprak yapımı, besin tüketimi ve mantarlar, haşereler ve flora arasındaki –o gün için ve hâlâ tümüyle anlaşılmamış olan– simbiyotik ilişkiler görünüşe bakılırsa, önemli sonuçlarla birlikte, bozulmuştu. Bu sonuçların çoğunun bilimsel ormanın radikal basitliğinden kaynaklanması mümkündür.

Yanlış gidenin ne olduğu ancak ekoloji konusunda yapılacak ayrıntılı bir inceleme sayesinde layıkıyla ele alınabilir, ama basitleştirmenin belli başlı etkilerinin birkaçından bahsetmek bilimsel ormancılığın parantez içine aldığı birçok faktörün nasıl hayati olduğunu aydınlatacaktır. Alman ormancılığının formel düzene ve yönetim ve sökün açısından erişim rahatlığına gösterdiği özen çalılıkların, ölü dalların ve budakların (ayakta duran ölü ağaçların) temizlenmesine yol açarak toprak yapım süreci için çok önemli olan haşereleri, memelileri ve kuş popülasyonunu büyük ölçüde azalttı.[23] Yeni orman zemininde küfün ve ormana özgü mikro-kütlenin olmayışı daha ince ve daha az besleyici topraklara yol açan temel unsur olarak görülmektedir.[24] Aynı yaşta, aynı türden ormanlar çe-

şitliliğin çok az olduğu bir orman yaratmakla kalmadı, bu ormanlar fırtınaların yol açtığı yoğun ağaç devrilmelerine karşı da daha savunmasızdı. Tüm ağaçların aynı türden ve aynı yaşta olması, sözgelimi Norveç ladinlerinde bu türlere özgü tüm "zararlı haşereler" için uygun bir habitat yaratmıştı. Bu zararlı haşere popülasyonları salgın derecesinde büyüyerek hâsılatta kayıplara ve gübreler, ilaçlama, mantar öldürücüler ya da kemiriciler için büyük harcamalar yapılmasına neden oldu.[25] Görünüşe bakılırsa ilk Norveç ladini rotasyonu çok iyi gelişmişti; bunun nedeni, büyük ölçüde, yerini aldığı karma yaşlı ormanın uzun zaman içinde biriktirmiş olduğu toprak sermayesinden yararlanması ya da onu sömürmesiydi. Bu sermaye tükendiğinde ise büyüme oranında keskin bir düşüş başladı.

Almanlar, bilimsel ormancılığın öncüleri olarak, onun birçok arzulanmayan sonucunu teşhis etmekte ve bu sonuçlara çare bulmaya çalışmakta da öncü oldular. Bu amaçla, "orman hijyeni" dedikleri bilimi türettiler. Ormancılar ağaçkakanlara, baykuşlara ve ağaçta yuva yapan diğer kuşlara ev olan delikli ağaçların yerine özel olarak tasarlanmış kutular temin etti. Suni olarak karınca koloniler üretilerek ormana yerleştirildi, bu kolonilerin yuvalarına o bölgedeki okul çocukları bakmaktaydı. Tek türlü ormanda ortadan kaybolmuş olan çeşitli örümcek türleri yeniden temin edildi.[26] Bu gayretlerde çarpıcı olan, bunların hâlâ üretim amaçları açısından tek kozalaklı türün ekili olduğu, yoksullaşmış bir habitatta çalışmaya yönelik olmasıdır.[27] Bu durumda, "yenileme ormancılığı" karma sonuçlarla birlikte *sanal* bir ekoloji yaratmaya çabalarken, onun temel besleyici koşulunu, çeşitliliği, yadsımaktadır.

Bilimsel üretim ormancılığına dair bu kısa değerlendirmenin metaforik değeri, üretim değerinin bir tek unsurunu tecrit etmek amacıyla son derece karmaşık ve çok az anlaşılmış bir dizi ilişki ve süreci parçalarına ayırmanın tehlikelerini göster-

mesidir. Yeni, gelişmemiş ormana şekil vermek için kullanılan bıçak, tek meta üretimindeki keskin çıkardı. İstenilen metanın verimli üretimiyle ilgisiz gibi görünen her şey görmezden gelinmekteydi. Bilimsel ormancılık, ormanı bir meta gibi görmeye başlayarak, onu bir meta makinesi olarak yeniden şekillendirmeye koyuldu.[28] Ormanda faydacı basitleştirme yapmak kısa ve orta vadede ahşap üretimini maksimize etmenin etkili bir yoluydu. Ancak sonunda, hâsılata ve itibari kâra yaptığı vurgu, görece kısa zaman ufku ve hepsinden önce, kararlılıkla parantez içine aldığı büyük sonuçlar ona musallat olmak üzere geri döndü.[29]

En büyük çıkarın söz konusu olduğu alanda –yani odun lifi üretiminde– bile, ormanı ağaçlar için bir yer olarak görmemenin sonuçları er geç fark edilir bir hal aldı. Bunlar çoğunlukla, yönetim kolaylığı ve ekonomik getiri yararına dayatılan temel basitleştirmeye, tek türe atfedilebilir sonuçlardı. Tek türlü habitatlar, kural olarak, çok türlü habitatlara göre çok daha kırılgandır ve dolayısıyla hastalıktan doğan gerilime ve hava koşullarına karşı daha savunmasızdır. Richard Plochmann'ın ifade ettiği gibi, "katışıksız tüm plantasyonlarda rastlanılan daha başka bir kusur da doğal bitki topluluklarının ekolojisinin dengesiz bir hal almasıdır. Doğal habitatın dışında ve katışıksız topluluklar halinde dikildiği zaman bir tek ağacın fiziksel durumu zayıflar ve düşmanlara karşı direnci azalır."[30] Yönetilmeyen bir orman fırtınalardan, hastalıklardan, kuraklıktan, kırılgan topraktan ya da şiddetli soğuklardan kaynaklanan sorunlar yaşayabilir. Ancak birçok ağaç türünün olduğu, kuşlarla, sineklerle ve memelilerle bütünlenen karma bir orman katışıksız ağaç topluluklarına kıyasla daha çok kendini toparlama esnekliğine sahiptir – bu tür yaralanmalara çok daha fazlasıyla direnebilir ve iyileşebilir. Tahrip olmaya karşı direnmesine yardım eden şey tam da bu çeşitliliği ve karmaşıklığıdır: Bir türe

ait büyük, yaşlı ağaçları deviren bir kasırga genellikle bu türe ait küçük ağaçları ve diğer türlere ait büyük ağaçları esirger; sözgelimi meşeleri tehdit eden bir küf ya da böcek saldırısından ıhlamur ağaçları ve gürgenler yara almadan kurtulabilir. Gemilerinin denizde hangi durumla karşılaşacağını bilmeyen ve farklı tasarımlara, ağırlıklara, yelkenlere ve seyir yardımcılarına sahip gemilerle yola koyulan bir tacirin limana daha çok gemiyle varması muhtemelken, her şeyini tasarımı ve büyüklüğü aynı tek bir gemiye yığan bir tacirin her şeyi kaybetme riskinin daha büyük olması gibi, ormanın biyo-çeşitliliği de bir sigorta poliçesi gibi işler. Basitleştirilmiş orman, ikinci tacirin girişimine benzer şekilde, özellikle uzun vadede çok daha savunmasız bir sistemdir, çünkü toprak ve su üzerindeki etkileri ve "zararlı haşere" popülasyonları uzun vadede ortaya çıkar. Bu tehlikeler ancak suni gübrelerin, haşere ilaçlarının ve mantar ilaçlarının kullanılması yoluyla, o da kısmen kontrol altına alınabilir. Basitleştirilmiş üretilen ormanın kırılganlığı göz önüne alındığında, onu oluşturmak için gereken yoğun dış müdahale onu –buna yöneticilerin ormanı diyebiliriz– sürdürmek için de gittikçe daha çok gerekmektedir.[31]

Toplumsal Gerçekler, Çiğ ve Pişmiş

> Toplumun, bir ölçüm nesnesi olabilmesi için önce yeniden yaratılması gerekir. İnsanların ve nesnelerin kategorileri tanımlanmalı, ölçü sistemleri birbiriyle değiştirilebilir olmalıdır; arazi ve metalar para bakımından bir eşdeğerce temsil edilecek şekilde tasavvur edilmelidir. Burada çoğunlukla Weber'in rasyonalizasyon dediği şey ve epeyce merkezileşme söz konusudur.
>
> —Theodore M. Porter, "*Objectivity as Standardization*"

Yöneticilerin ormanı doğalcının ormanı olamaz. Ormanda gerçekleşen karşılıklı ekolojik etkileşimler bilinseydi bile, bunlar basit soyut açıklamalara kafa tutacak kadar karmaşık ve rengârenk bir gerçeklik oluştururdu. Karmaşıklığı yönetilebilir boyutlara indirgemek için gereken zihinsel filtre, devletin ticari kereste ve gelirdeki çıkarı tarafından temin edildi.

Doğal dünya, her ne kadar insan kullanımınca şekillendirilse de, "ham" biçimi açısından nasıl idari manipülasyon için fazla kabaysa, insanın doğayla karşılıklı etkileşiminin fiilî toplumsal örüntüleri de aynı şekilde ham biçimleri bakımından bürokratik olarak hazmedilemezdir. Hiçbir idari sistem, abartılı ve büyük ölçüde şematikleştirilmiş bir soyutlama ve basitleştirme sürecinin aracılığı olmaksızın, var olan *herhangi* bir sosyal topluluğu temsil etmeye muktedir değildir. Her ne kadar bir insan topluluğu da bir orman gibi, sırlarını bürokratik bir formüle teslim etmek için kesinlikle fazlasıyla karmaşık ve değişken olsa da, bu yalnızca bir kapasite meselesi değildir. Bu aynı zamanda bir amaç meselesidir. Devlet görevlilerinin nasıl ki tam bir toplumsal gerçeklik tanımlamakta hiçbir menfaati yoksa –ve olmaması gerekirse–, benzer şekilde bilimsel ormancının da bir ormanın ekolojisini ayrıntılı olarak tanımlamakta hiç menfaati yoktur. Soyutlamaları ve basitleştirmeleri birkaç amaç tarafından düzenlenir ve bu amaçların on dokuzuncu yüzyıla kadar en belirgin olanları genellikle vergilendirme, siyasi denetim ve zorunlu askerlikti. Bu amaçlar yalnızca bu işler için yeterli olan teknikleri ve anlayışı gerektiriyordu. Göreceğimiz gibi, modern "mali ormancılık"ın gelişimi ile vergiye tabi arazinin modern biçimleri arasında aydınlatıcı birtakım paralellikler mevcuttur. Premodern devletler vergi tahsilatı ile modern devletlerin olduğundan daha az ilgili değillerdi. Ama pre-

modern devletin vergilendirme tekniklerinde ve erişiminde, tıpkı ormancılığında olduğu gibi, daha yapması gereken çok iş vardı.

On yedinci yüzyılın mutlakıyetçi Fransası tipik bir örnektir.[32] Dolaylı vergiler –tuz ve tütündeki dolaylı vergiler, giriş vergileri, ruhsat ücretleri ve makam ve unvan satışları– tercih edilen vergilendirme biçimleriydi. Bunları yönetmek kolaydı, ayrıca bunlar arsa sahibi ve geliri hakkında yok denecek kadar az bilgiyi gerektiriyordu. Asilzadelerin ve ruhban sınıfının vergiden muaf olması birçok emlağın hiç vergilendirilmemesi, bu yükün çoğunun varlıklı çiftçi ve köylülere bindirilmesi anlamına geliyordu. Umumi arazinin, kırsal kesimdeki yoksullar için hayati öneme sahip bir geçim kaynağı olmakla birlikte, bir getirisi yoktu. On yedinci yüzyılda tüm umumi araziler fizyokratlar* tarafından iki olası zemin üzerinden kamulaştırılacaktı: Bu araziler verimsiz bir şekilde kullanılıyordu ve mali olarak da verimsizlerdi.[33]

Mutlakıyetçi vergilendirmeyi gözlemleyen birinin dikkatini çekmesi gereken şey, onun nasıl alabildiğine değişken ve sistemsiz olduğudur. James Collins, doğrudan araziden alınan ana vergi olan *taille*'in çoğunlukla hiç ödenmediğini ve hiçbir cemaatin kendilerine tahakkuk olunan miktarın üçte birinden fazlasını ödemediğini keşfetti.[34] Devlet bunun sonucunda gelir açıklarının üstesinden gelmek ya da yeni harcamaları, özellikle askeri seferberlikleri karşılayabilmek için rutin olarak istisnai önlemlere bel bağladı. Hükümdarlık ödeme olarak alabileceği ya da alamayacağı tahsisatların karşılığında "cebri istikrazlar"ı (*rentes, droits aliénés*) zorunlu tuttu; makamları ve unvanları sattı (*vénalités d'offices*); zorla kuraldışı baca vergisi

*Fizyokrat: On sekizinci yüzyılda Quesnay'in ortaya attığı, tarım emeğinin üretici emek olduğunu ve yalnızca bu emeğin değer yarattığını ileri süren görüşün taraftarı. (h.n.)

topladı (*fouages extraordinaires*) ve hepsinden kötüsü, süvari birliklerini doğrudan cemaatlerde konaklatarak, söz konusu kasabaların çoğu kez iflas etmesine yol açtı.[35]

Yaygın bir mali cezalandırma şekli olan birlik konaklatma sistematik vergilendirmenin modern biçimleri açısından neyse, (Michel Foucault'nun *Hapishanenin Doğuşu*'nun* başlarında çok çarpıcı bir şekilde açıkladığı) sözde kral katillerinin sürüklenerek dörde bölünmesi de suçluların sistematik hapsedilmesinin modern biçimleri açısından aynı şeydir. Çok fazla seçenek söz konusu değildi. Devlet açıkça tebaasından –onların gerçek ödeme gücüyle daha yakından ilişkili olan– güvenilir bir gelir elde etmesine izin verecek bilgiden ve idari sistemden yoksundu. Orman gelirinde olduğu gibi, burada da kaba hesaplamalara ve getiride bunlara karşılık gelen dalgalanmalara alternatif olacak bir şey bulunmuyordu. Premodern devletin mali olarak, Charles Lindblom'un isabetli tabirini kullanırsak, "tüm parmakları başparmak"tı; ince ayarlamalar yapmaktan acizdi.

Orman yönetimi ile vergilendirme arasındaki kaba benzerliğin bozulmaya başladığı yer işte burasıdır. Devlet, sürdürülebilir kereste hâsılatı hakkında sağlam bilginin yokluğunda ya kaynaklarını istemeden de olsa aşırı kullanır ve gelecekteki erzakını tehlikeye sokar, ya da ormanın sağlayabileceği hâsılat düzeyini görmekte başarısız olur.[36] Ne var ki, ağaçların kendileri siyasal aktörler olmasa da, krallığın vergiye tabi tebaası kesinlikle öyleydi. Bunlar firar yoluyla, çeşitli sessiz direniş ve kaçma yöntemleri yoluyla ve acil durumlarda, doğrudan doğruya ayaklanma yoluyla memnuniyetsizliklerinin işaretini veriyordu. Bu nedenle, tebaanın vergilendirilmesinin güvenilir formatı yalnızca onların ekonomik durumlarını keşfetmeye

*M. Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, çev.: M. Ali. Kılıçbay, Imge Kitabevi Yay., 2006, 3. basım.

değil, hangi vergilere canla başla direneceklerinin bulunmaya çalışılmasına da dayanmaktaydı.

Devlet görevlileri nasıl oldu da tüm krallığın her bölgesi için baştan sona, bölgenin nüfusunu, arazi sahiplerini, rekoltesini, zenginliklerini, ticaret hacmini ve diğer şeyleri ölçerek, bunları bir sisteme bağlamaya başladı? Bu konularda edinilecek en eksik bilginin dahi önünde çok büyük engeller uzanmaktaydı. Tekbiçimli ağırlık ve ölçüm sistemleri kurma ve arazi sahipliğinin kadastro haritasını çıkarma çabası tanı niteliğinde örnekler olmaya yarayabilir. Bunların her biri kararlı direnişe karşı büyük, maliyetli ve uzun-vadeli bir seferberlik gerektiriyordu. Yalnızca genel nüfus değil, yerel iktidar sahipleri de direnç gösteriyordu; bu iktidar sahipleri genellikle farklı memuriyet sınıfları içindeki farklı çıkar ve görevlerden doğan idari anlaşmazlıklardan yararlanabiliyordu. Fakat çeşitli seferberliklerdeki ve bunların ulusal özelliklerindeki gel-gitlere rağmen, sonunda tekbiçimli ölçüler yerleştirmek ve kadastro haritaları çıkarmakla ilgili bir model başarıya ulaştı.

Her girişim aynı zamanda, bir yandan yerel bilgi ve pratikler ile diğer yandan idari devlet rutinleri arasındaki ilişkinin bir modelini, bu kitabın başından sonuna kadar yankılanacak bir modeli örnekliyordu. Her durumda, ölçü sistemleri ve arazi sahipliğinin yerel pratikleri ham biçimleri nedeniyle devlet açısından "okunaksız"dı. Bunlar devletin değil, yalnızca yerel çıkarların büyük farklılığını yansıtan bir çeşitlilik ve karmaşıklık arz ediyordu. Yani, kısmen kurgusal olsa da, uygun bir soyutlamaya dönüştürülmeden ya da indirgenmeden idari bir şemanın kapsamına alınamazlardı. Gereken soyutlamanın ardındaki mantık, bilimsel ormancılıkta olduğu gibi, yöneticilerin maddi çıkarlarının bastırılması yoluyla sağlandı: mali tesellümler, askeri insan gücü ve devlet güvenliği. Bu soyutla-

ma, Beckmann'ın Normalbâum'undaki gibi, ne kadar yetersiz olsa da, yalnızca bir tanım olarak işlemekle kalmadı. Kayıtlar, mahkemeler ve sonunda cebri olarak devlet iktidarı ile desteklenen bu devlet kurguları gözlemlediklerini farz ettikleri gerçekliği dönüştürdü, her ne kadar asla şemaya tam uyacak kadar derinlemesine olmasa da.

Okunabilirlik Araçlarını Kalıba Dökmek: Yaygın Ölçü Sistemleri, Devlet Ölçü Sistemleri

Devlet dışı ölçüm usulleri yerel pratiğin mantığından doğmuştu. Bu yüzden şaşırtıcı çeşitliliklerine rağmen genel birtakım özellikleri –onları idari tekbiçimlilik açısından bir ayak bağı yapan özellikleri– paylaşmaktaydılar. Ortaçağ uzmanı Witold Kula sayesinde, yerel ölçüm pratiklerine hayat veren akıl yürütme oldukça özlü bir şekilde gözler önüne serilebilmektedir.[37]

İlk ölçü sistemleri insan ölçeğindeydi. Uzaklık için kullanılan bir "taş atımı" ya da "duyulacak mesafede" ve hacim için kullanılan bir "araba dolusu", bir "sepet dolusu" ya da bir "avuç" gibi hâlâ hayatta olan ifadelerde bu mantığın geçerli olduğu görülür. Bir arabanın ya da sepetin büyüklüğünün bir yerden ötekine değişebileceği ve bir taş atımının kişiden kişiye tam olarak aynı olmayabileceği düşünüldüğünde, bu ölçü birimleri coğrafi ve zamansal olarak değişiklik göstermekteydi. Görünüşte sabit olan ölçüler bile yanıltıcı olabiliyordu. Örneğin *pinte* on sekizinci yüzyılda Paris'te 0.93 litreye karşılık gelirken, Seine-en-Montagne'da 1.99 litre, Precy-sous-Thil'de ise hayret verici bir 3.33 litre demekti. Kumaşlar için kullanılan bir uzunluk ölçüsü olan *aune* malzemeye göre değişiklik göstermekteydi (örneğin, ipek için kullanılan birim keten için

kullanılandan küçüktü) ve tüm Fransa'da en azından on yedi farklı *aune* mevcuttu.[38]

Yerel ölçüler de bağıntısal ya da "orantılı"ydı.[39] Aslında, bir ölçü yargısı talep eden bir sorunun cevabı, sorunun bağlamına göre değişir. Benim en iyi bildiğim örnek olan Malezya'da "Diğer köy ne kadar uzakta?" diye sorulacak olursa, cevabın "üç pirinç pişirmelik uzaklıkta" olması muhtemeldir. Bu cevap, soruyu soran kişinin o köyün kaç mil uzakta olduğuyla değil, oraya gitmenin ne kadar zaman alacağıyla ilgilendiğini varsayar. Değişik yerlerde mil bazında uzaklık elbette yolculuk süresi açısından tamamen güvenilmez bir rehberdir, özellikle de yolcu yürüyerek ya da bisikletle gidiyorsa. Ayrıca bu cevap zamanı dakika olarak değil –yakın zamana kadar kol saati nadiren kullanılmaktaydı–, yerel olarak anlamlı birimlerle ifade etmektedir. O bölgenin pirincini pişirmenin ne kadar zaman alacağını herkes bilir. Dolayısıyla, bir piliç için ne kadar tuz gerektiğine dair bir soruyu bir Etiyopyalı "bir tavuğun yarısı kadar" diye cevaplayabilir. Bu cevap herkesçe bilinmesi beklenen bir standarda dayanmaktadır. Bu tür ölçüm pratikleri, sözgelimi yenen pirinç miktarındaki ya da tercih edilen tavuk pişirme yöntemindeki bölgesel değişikliklerin değişik sonuçlar verecek olmasına benzer şekilde, indirgenemez bir şekilde yereldirler.

Birçok yerel ölçü birimi pratikte belli faaliyetlere bağlıdır. Arjun Appadurai'nin dikkat çektiği gibi, Marathi köylüleri ektikleri soğan fideleri arasında olması arzulanan mesafeyi karışla ifade eder. Tarla hattı boyunca hareket edilirken, en el altındaki ölçü eldir. Benzer şekilde, sicim ya da ip için yaygın bir ölçüm başparmak ve dirsek arasındaki mesafedir, çünkü bu nasıl sarıldığına ve saklandığına karşılık gelir. Soğanları dikerken, ölçme işlemi bizzat faaliyetin içindedir ve ayrı bir işlemi gerektirmez. Ayrıca bunlar çoğunlukla yaklaşık ölçümler-

dir; yalnızca eldeki işin gerektirdiği kadar kesindirler.[40] Eğer sorgulamanın bağlamı belli bir mahsulle ilgiliyse, yağış miktarının bol ya da yetersiz olacağı söylenebilir. Ve yağış miktarını inç olarak ifade eden bir cevap, ne kadar kesin olursa olsun, istenen bilgiyi taşımakta da başarısız olacaktır; yağmurun zamanlaması gibi hayati konuları yok saymaktadır. Birçok amaç açısından, görünüşte muğlak olan bir ölçüm daha değerli bilgileri istatistik olarak kesin bir rakamdan daha iyi aktarabilir. Dikkat hâsılatın değişkenliğine odaklandığı zaman, bir alandan topladığı pirinç hâsılatının dört ile yedi sepet arasında olduğunu belirten yetiştiricinin aktardığı bilgi, bu hâsılatı on yıllık istatistik ortalama olan 5,6 sepet diye ifade ettiği bilgiden daha doğrudur.

O halde, soruyu doğuran söz konusu yerel kaygıları belirtmediğimiz sürece, ölçüm gerektirecek bir soruya verilecek hep geçerli olan, tek bir cevap yoktur. Dolayısıyla belli ölçüm gelenekleri duruma göre, zamansal ve coğrafi olarak belirlenir.

Geleneksel ölçüm sisteminin kendine özgülüğü hiçbir yerde ekili arazide olduğu kadar açık değildir. Arazinin yüzey alanı bazında modern soyut ölçüleri –şu kadar hektar ya da dönüm– yaşamını bu dönümlerden çıkarmayı amaçlayan bir aile açısından hiç de aydınlatıcı olmayan rakamlardır. Bir çiftçiye yalnızca yirmi dönüm arazi kiraladığını söylemek, bir bilgine altı kilogram kitap almış olduğunu söylemek kadar yardımcı olur neredeyse. Bu nedenle geleneksel arazi ölçümleri arazinin en büyük pratik kazanca sahip görünümlerine karşılık gelen çeşitli biçimler almıştır. Arazinin bol, insan gücünün ya da çekişgücünün az olduğu yerlerde en anlamlı arazi ölçüsü araziyi sürmek ya da zararlı otları yolmak için gereken gün sayısıydı genellikle. Örneğin on dokuzuncu yüzyılda Fransa'da bir arsa kaç *morgen* ya da *journals* (iş günü) ifade ettiğine ve ne kadar özel çalışma (*homée, bechée, fauchée*) ge-

rektirdiğine göre tanımlanacaktı. Sözgelimi on dönümlük bir tarlanın ne kadar *morgen* demek olduğu büyük ölçüde değişebilirdi; taşlık ve dik eğimli bir arazi olması halinde, nehir kıyısındaki zengin bir arazinin iki katı işgücü gerektirebilirdi. *Morgen*, çekişgücünün kuvvetine ve ekili mahsullere bağlı olarak yerden yere göre değişmekteydi; teknolojinin (pulluklar, boyunduruklar, koşum takımları) bir insanın bir günde tamamlayabileceği işi etkilemesi yüzünden, zamandan zamana göre de değişmekteydi.

Arazi ayrıca onu ekmek için gereken tohum miktarına göre de değerlendirilebiliyordu. Toprak çok iyi olduğunda tarla yoğun olarak ekilirken, güçsüz bir arazi hafifçe tohumlanırdı. Bir tarlaya ekilen tohum miktarı aslında ortalama hâsılatın hesaplanması için görece iyi bir göstergedir, çünkü öngörülen ortalama gelişme koşullarına göre tarlaya ekim yapılır, oysa mevsimsel gerçek hâsılat daha değişken olacaktır. Belli bir ekin rejimi göz önüne alındığında, ekilen tohum miktarı, her ne kadar araziyi ekmenin ne kadar yorucu olduğu ya da hasatların ne kadar değişken olduğu hakkında çok az şey açığa vursa da, bir tarlanın ne kadar verimli olduğunu kabaca gösterecektir. Fakat bir arsadan elde edilen ortalama hâsılatın kendisi de oldukça soyut bir figürdür. Geçim sınırına yakın yaşayan birçok çiftçinin her şeyden önce bilmek istediği şey, belli bir tarlanın temel ihtiyaçlarını güvenilir bir şekilde karşılayıp karşılamayacağıdır. Bu yüzden İrlanda'daki küçük çiftlikler, yaşamlarını büyük ölçüde süt ürünleri ve patatesle sürdüren kişiler açısından bu çiftliklerin otlatma kapasitelerini göstermesi için "bir ineklik çiftlik" ya da "iki ineklik çiftlik" diye tanımlanmaktaydı. Bir çiftliğin kaplayabileceği fiziksel alan belli bir aileyi besleyip beslemeyeceğine kıyasla çok da önemli değildi.[41]

Geleneksel arazi ölçüm yöntemlerindeki muazzam çeşit-

liliği kavramak için, salt yüzey alanından çok farklı belirleyenlere göre tertip edilen "harita" çizgilerini hayal etmemiz gerekecek. Bir tür lunapark etkisiyle dikkatimizi cezbetmek için tasarlanmış, sözgelimi, bir ülkenin büyüklüğünün coğrafi büyüklüğü yerine nüfusuyla orantılı olarak gösterildiği, Çin ve Hindistan'ın tehdit edercesine Rusya'nın, Brezilya ve ABD'nin önüne geçtiği, Libya, Avustralya ve Grönland'ın ise hemen hemen ortadan kaybolduğu haritaları kastediyorum. Bu tür geleneksel haritalar (çünkü bunlardan çok vardı) görünümü iş ve getiri birimlerine, toprak türüne, erişilebilirliğe ve geçim sağlama yeteneğine göre düzenleyecekti, bunların hiçbirinin yüzey alanına uygun olması şart değildi. Ölçümler kesinlikle *belli bir amaca hizmet eder*; *yerel*, *bağlamsal* ve *tarihsel* olarak *spesifiktir*. Bir ailenin geçim ihtiyacını karşılayan miktar bir diğerininkini karşılamayabilir. Yerel mahsul rejimi, işgücü tedariği, tarım teknolojisi ve hava durumu gibi faktörler değerlendirme standartlarının bir yerden diğerine ve zaman içinde değişmesine yol açar. Devlet tarafından doğrudan kavrandığında, birçok harita yerel standartların umutsuz verici şaşırtıcılıktaki karmaşasını gösterecektir. Devlet yetkilileri bunları anlamlı kıyaslamalar yapabilecekleri tek bir istatiki seri içinde asla bir araya toplayamayacaktır.

Ölçüm Politikası

Yerel ölçüm pratiklerine dair bu açıklama, buraya kadarki haliyle şu izlenimi verme riskini taşımakta: Uzaklık, alan, hacim, vesaire hakkındaki yerel kavramlar bir devletin tercih edeceği birleştirici soyut standartlardan her ne kadar farklı ve daha çeşitli olsa da, bunlar yine de nesnel kesinliği arnaçlamaktaydı. Bu izlenim yanlış olurdu. Her ölçüm eylemi iktidar ilişkileri oyunu tarafından işaretlenen bir eylemdi. Erken modern Avrupa'daki ölçüm pratiklerini anlamak için, Kula'nın

da gösterdiği gibi, bunları büyük mevkilerin –aristokratlar, ruhbanlar, tüccarlar, zanaatkârlar ve serfler– çatışan çıkarları ile ilişkilendirmek gerekir.

Ölçüm politikasının oldukça büyük bir bölümü, günümüzde bir iktisatçının feodal kiraların "inatçılık"ı diyebileceği şeyden doğdu. Soylu ve ruhban hak sahipleri feodal vergileri doğrudan yükseltmekte çoğu kez zorlanıyordu; çeşitli vergiler için saptanan seviyeler uzun mücadelenin sonucuydu ve alışılmış seviyeden yapılan küçük bir artış bile tehdit edici bir gelenek ihlali gibi görülmekteydi.[42] Ama ölçülerde ayarlama yapmak aynı amacı elde etmenin dolambaçlı bir yolunu temsil ediyordu. Örneğin, yerel hükümdar köylülere küçük sepetler içinde tahıl borç verip, geri ödemenin büyük sepetlerle yapılmasında ısrar edebilirdi. Değirmende (yerel hükümdarın tekeli) öğütülmek için kabul edilen tahıl çuvallarının büyüklüğünü el altından ya da açıktan açığa artırabilir ve unu ölçmekte kullanılan çuvalların büyüklüğünü azaltabilirdi; feodal vergileri büyük sepetlerde toplayıp ücretleri küçük sepetlerde ödeyebilirdi. Feodal vergileri ve ücretleri düzenleyen resmi gelenek bu sayede aynı kalırken (örneğin, kiralanmış belli bir arazinin hasadından aynı sayıda buğday çuvalını istemek suretiyle), gerçek işlem yerel hükümdarın gittikçe daha çok lehine olabilirdi.[43] Bu tür dalaverelerin sonuçları hiç de önemsiz değildi. Kula, başlıca feodal rantın (*taille*) toplanmasında kullanılan bushel'in* (*boisseau*) büyüklüğünün 1674 ile 1716 arasında, *réaction féodale*'in** bir parçası olarak üçte bir oranında artırıldığını tahmin etmektedir.[44]

*Bushel: 36,37 litreye eşit, kuru ya da sıvı ölçülerde kullanılan İngiltere Kraliyet Sistemi'ne ait bir hacim birimi. (ç.n.)

**Feodal beylerin artan enflasyon karşısında vergileri yükselterek ve yeni vergiler icat ederek gelirlerini artırma çabası. Aralarında 1675'teki Kırmızı Başlık isyanının da bulunduğu pek çok ayaklanmaya yol açmıştır. (h.n)

Ölçü birimleri –sözgelimi bushel– herkes tarafından kabul edildiğinde bile, eğlence daha yeni başlamış oluyordu. Erken modern Avrupa'nın hemen hemen her yerinde sepetlerin aşınma, bel verme, dokuma hileleri, rutubet, kenar kalınlığı, vs. yoluyla nasıl ayarlanabileceğine dair sayısız mikro-politika mevcuttu. Kimi bölgelerde yerel bushel'e ve diğer ölçü birimlerine yönelik standartlar metal kalıplarda tutuluyor ve güvenilir bir memurun nezaretine veriliyordu, ya da bir kilise taşına veya kasaba duvarına harfi harfine oyuluyordu.[45] Bu burada bitmiyordu. Tahılın nasıl döküleceği (bir şekilde sıkışmasına yol açan omuz yüksekliğinden mi, yoksa bel yüksekliğinden mi?), ne kadar rutubetli olabileceği, taşıyıcının silkelenip silkelenmeyeceği ve son olarak, taşıyıcı dolu olduğunda nasıl düzleneceği uzun ve tatsız bir dolu münakaşa sonunda çözülüyordu. Bazı düzenlemeler tahılın kümelenmesini istiyordu, bazıları ise "yarı-kümelenmesini," diğerleri ise düzlenmesini ya da "basılmasını" (*ras*). Bunlar önemsiz konular değildi. Feodal hükümdar buğday ve çavdarı kümelenmiş bushel'lerde almakta ısrar ederek rantını yüzde 25 artırabilmekteydi.[46] Eğer âdet olduğu üzere, tahılın bushel'i basılacak olursa, tahılı düzlemeye yarayan tahta üzerine bir tartışma daha patlak veriyordu. Bu tahta yuvarlak olup, bu nedenle çevrilirken tahılı sıkıştıracak mıydı, yoksa keskin uçlu mu olacaktı? Bu düzleme tahtasını kim kullanacaktı? Kimin onu tutmasına güvenilebilirdi?

Tahmin edilebileceği gibi, arazi ölçüm birimleri etrafında da benzer bir mikro-politika oluşmuştu. Feodal işgücü vergisinin bir parçası olarak sürülecek ya da tohumlanacak alanı işaretlemek için yaygın bir uzunluk ölçüsü olan *ell* kullanılmaktaydı. Burada da, ell'in uzunluk ve genişliği "zorlu"ydu, uzun mücadeleler sayesinde oluşturulmuştu. Bir arazi sahibi ya da müfettiş için ell'in uzunluğunu artırmak yoluyla işgücü

vergilerini dolaylı olarak yükseltmeye çalışmak cazip görünüyordu. Bu girişimin başarılı olması halinde, işgücü vergilerine dair formel kurallar ihlal edilmemiş, ama alınan iş miktarı artmış olacaktı. On dokuzuncu yüzyılda tüm ölçülerin en çetini muhtemelen ekmek fiyatıydı. Modernite öncesi dönemin en hayati geçim maddesi olarak bu, bir tür yaşam maliyeti göstergesi gibi görülüyordu ve fiyatı kentteki ortalama ücretlerle bağlantısıyla ilgili derinlemesine benimsenen yaygın âdetlere tabiydi. Kula, ekmekçilerin "adil fiyat"ı doğrudan ihlal ederek bir isyana yol açmaktan korksalar da, yine de, buğday ve çavdar unu fiyatındaki değişiklikleri bir derece telafi etmek için somunun büyüklüğünü ve ağırlığını manipüle etmeyi nasıl başardığını oldukça ayrıntılı bir biçimde gösterir.[47]

Devlet İdaresi ve Ölçüm Karmaşası

Yerel ölçüm standartları pratik ihtiyaçlara bağlı olduğundan, bunlar belli mahsul numunelerini ve tarımsal teknolojileri yansıttığından, iklim ve ekolojiyle birlikte değişiklik gösterdiklerinden, "bir iktidar vasfı ve sınıf ayrıcalığı iddia etmenin aracı" ve "keskin sınıf mücadelesinin merkezinde" olduklarından devlet idaresi açısından "kafa-yorucu" bir problem ifade etmekteydi.[48] Ölçüleri basitleştirme ya da standartlaştırma çabaları tüm Fransız tarihi boyunca bir laytmotif gibi tekrar tekrar belirir – bunların ortaya çıkması daha önceki başarısızlığın kesin işaretidir. Yalnızca yerel pratikleri sisteme bağlamaya ve dönüşüm tabloları yaratmaya yönelik daha mütevazı çabalar, yaşamda değişime uğramakta ya da bu değişimler yüzünden kullanılamaz kılınmaktaydı. Kralın bakanları aslında her birinin çözülmesi gereken bir yerel ölçü kodları karmaşası ile karşı karşıya kalmaktaydı. Her bölge yabancılar açısından anlaşılmaz olan ve aynı zamanda uyarı yapılmaksızın değişebilen kendi lehçesini konuşur gibiydi. Devlet ya yerel koşullar

hakkında büyük ve muhtemelen zarar verici yanlış hesaplamalar yapma riskini alıyordu, ya da büyük ölçüde yerel takipçilerin –hükümdarlığın güvendiği soyluların ve ruhbanların– tavsiyelerine bel bağlıyordu ki bunlar, sırası geldiğinde, kendi iktidarlarından tam anlamıyla yararlanmaktan hiç de çekinmiyorlardı.

Yerel ölçüm pratiklerinin okunaksızlığı idari konularda monarşinin başını ağrıtmaktan daha ileri gidiyordu. Bu, devlet güvenliğinin en hayati ve hassas yönlerini tehdit ediyordu. Gıda tedariği erken modern devletin Aşil topuğuydu; dinsel savaş dışında, devleti gıda kıtlığı ve bunun sonucunda ortaya çıkan toplumsal ayaklanmalar kadar korkutan bir şey daha yoktu. Mukayese edilebilir ölçü birimlerinin yokluğunda pazarları kontrol etmek, temel metalardaki bölgesel fiyatları kıyaslamak ya da gıda tedariklerini etkili bir şekilde düzenlemek, imkânsız değilse de zordu.[49] Üstünkörü bilgiye, söylentiye ve şahsi çıkara dayalı yerel raporlar temelinde yolunu bulmaya mecbur olan devlet, çoğu zaman gecikerek ve yersiz şekillerde tepki vermekteydi. Bir diğer hassas konu olan vergilendirmede eşitlik, hasatlar ve fiyatlar hakkındaki temel karşılaştırmalı gerçekleri bilmekte zorlanan devletin boyunu aşıyordu. Vergileri toplamaya, askeri garnizonlar talep etmeye, kentte yaşanan kıtlıkları gidermeye yönelik etkin gayretler ya da diğer bir dizi önlem, devlet istihbaratının hamlığı göz önüne alındığında bilfiil bir siyasal krize neden olabilmekteydi. Devlet güvenliğini tehlikeye atmadığında bile, ölçümlerdeki karmaşa ağır yetersizliklere ve mali hedeflerde ya hedefin altında kalınmasına ya da aşırıya kaçılmasına yol açmaktaydı.[50] Standart, sabit ölçü birimlerinin yokluğunda, etkili bir merkezi takip ya da kontrollü kıyaslamalar yapmak olanaksızdı.

Basitleştirme ve Ölçüm Sisteminin Standartlaştırılması

> Günümüzün fatihleri, halklar ya da prensler, imparatorluklarının tekdüze bir yüzeye sahip olmasını, iktidarın mükemmel gözünün, bakışını zarara uğratacak ya da sınırlandıracak hiçbir eşitsizlikle karşılaşmaksızın bu yüzeyin üzerinde dolaşabilmesini istiyor. Aynı hukuk sistemi, aynı ölçüler, aynı kurallar ve eğer aşamalı olarak o noktaya kadar gelebilirsek, aynı dil; yani, toplumsal örgütlenmenin mükemmelliği olarak ilan edilen şey... *Tekbiçimlilik* günün büyük sloganıdır.
>
> —Benjamin Constant, *De l'espirit de conquête*

Bilimsel ormancılığın basitleştirilmiş ve okunaklı bir orman yaratma projesi kullanım hakları tehdit edilen köylülerin muhalefeti ile karşılaşmış olsa da, standart ve okunaklı ölçü birimlerine karşı siyasal muhalefet ondan daha da inatçıydı. Yerel ölçüler oluşturma ve dayatma iktidarı, aristokrasinin ve ruhban sınıfının seve seve teslim etmeyeceği maddi sonuçları barındıran önemli bir feodal ayrıcalıktı. Bunların standartlaştırmayı engellemede gösterdikleri kararlılığın kanıtı, bir tekbiçimlilik derecesinde ısrar etmeye çalışan mutlakıyetçi yöneticilerin bir dizi uzun başarısız girişiminde açık olarak görülür. Tam da yerel feodal pratiklerin özelliği ve bu pratiklerin merkezileşmeyi amaçlayanlar açısından idrak edilemez oluşu, yerel iktidar çevrelerinin özerkliğini güvence altına almaya yardımcı oldu.

Sonunda Kula'nın "metrik devrim" dediği şey, üç faktörün bir araya gelmesiyle mümkün oldu. İlk olarak, borsanın büyümesi ölçümlerde tekbiçimliliği teşvik etti. İkinci olarak, hem genel kanı hem de Aydınlanma felsefesi tüm Fransa'da bir tek standarttan yanaydı. Son olarak, Devrim ve Napolyoncu devlet yapısı metrik sistemi Fransa'da ve imparatorlukta zorla uygulamaya koydu.

Büyük-ölçekli ticari borsa ve uzun mesafeler arasındaki ticaret ortak ölçü standartlarını teşvik etmeye vesile oldu. Görece küçük-ölçekli ticaret açısından, tahıl tüccarları çeşitli tedarikçilerle bunların her birinin kullandığı ölçüyü bildikleri sürece anlaşma yapabilmekteydi. Kaçakçıların vergilerdeki ve tarifelerdeki küçük farklardan kazanç sağlaması gibi, onlar da çok sayıdaki birimi daha iyi kavramalarından bilfiil çıkar sağlayabiliyordu. Ancak belli bir noktanın ötesinde, ticaretin büyük bölümü çoğunlukla büyük mesafeler üzerinden, anonim alıcı ve satıcılar arasındaki uzun işlem zincirlerinden oluşur. Bu ticaret standart ağırlıklar ve ölçüler sayesinde büyük ölçüde basitleştirilir ve okunaklı kılınır. Oysa zanaat ürünleri genelde belli alıcıların isteklerine uygun olacak şekilde bir tek üretici tarafından üretilmekte ve o ürüne özgü bir fiyat taşımaktayken, seri imalat ürünleri belli bir kişi tarafından üretilmez ve hiçbir surette herhangi bir alıcı için tasarlanmaz. Bir anlamda, seri imalat mallarının avantajı onun güvenilir tekbiçimliliğidir. O halde, ticaret hacmi büyüyüp mübadele edilen ürünler giderek standartlaştıkça (bir ton buğday, bir düzine pulluk ucu, yirmi yük arabası tekerleği), üzerinde yaygın olarak anlaşılmış ölçü birimlerini kabul etme eğilimi de bununla orantılı giderek arttı. Resmi görevliler ve benzer şekilde fizyokratlar tekbiçimli ölçülerin, ulusal bir pazar yaratmanın ve rasyonel ekonomik faaliyeti geliştirmenin önkoşulu olduğuna inanmaktaydı.[51]

Tüm krallıkta ölçüleri birleştirmeyi amaçlayan daimi devlet projesi, on sekizinci yüzyılda *réaction féodale* sayesinde halkın desteğini büyük ölçüde kazandı. Birçoğu fırsatçı olan ve gayrimenkullerinden elde ettikleri gelirleri maksimize etmeyi amaçlayan feodal arazi sahipleri, ölçüm birimlerini manipüle ederek amaçlarını kısmen gerçekleştirmiş oldu. Bu haksızlı-

ğa uğratma duygusu Devrim'den tam önceki Estates General* buluşması için hazırlanan mağduriyet *raporlarında* aşikârdı. Üçüncü sınıf mensuplarının raporları (her ne kadar temel mağduriyetleri bu olmasa da) sürekli olarak eşit ölçüler talep etmekteydi, oysa ruhban sınıfının ve soyluların raporlarının bu konuda sessiz kalması muhtemelen statükodan duydukları memnuniyeti gösteriyordu. Britanya kaynaklı şu dilekçe, üniter ölçülere yönelik bir başvurunun Krallığa sadakate benzetilebilmesinin tipik bir örneğidir: "Lütufkâr ve hatırşinas olan ve bugüne dek mağduriyetini krala göstememiş yurttaşlar sınıfını tiranların istismar etmesine engel olmakta bize katılmaları için onlara [kral, ailesi ve başvekili] yalvarırız ve Kral'dan artık adalet dağıtmasını rica ederiz ve *yalnızca tek kral, tek yasa, tek ağırlık ve tek ölçü için en içten dileklerimizi bildiririz.*"[52]

Merkezileştirmeyi savunan elitler için lehçelerin mevcut karmaşası karşısında ulusal bir dil neyse, eski ve bağımsız ölçüm pratikleri karşısında evrensel metre de aynı şeydi. Mutlakıyetçiliğin merkez bankacılığı feodalizmin yerel para birimlerini nasıl silip süpürdüyse, bu tuhaf üsluplar da yerini yeni evrensel bir altın standardına bırakacaktı. Metrik sistem hem idari merkezileştirmenin, hem ticari reformun, hem de kültürel ilerlemenin aracıydı. Devrimci cumhuriyetin akademisyenleri, kendilerinden önceki krallık akademisyenleri gibi, metreyi Fransa'yı "vergi-zengini, askeri olarak güçlü ve *kolayca yönetilen*" bir yer yapacak düşünsel araçlardan biri olarak görüyordu.[53] Ortak ölçülerin tahıl ticaretini teşvik edeceği, (fiyat ve verimlilik kıyaslamalarının daha kolay yapılmasına izin vermek suretiyle) toprağı daha verimli kılacağı ve elbette, ulusal bir vergi yönetmeliği için zemin hazırlayacağı varsa-

*Estates General: Son olarak 1789'da toplanan, Fransa'nın tüm gayrimenkulleri ile ilgili toplantı. (ç.n.)

yılıyordu.[54] Ama reformcular gerçek bir kültürel devrim de istiyordu. "Matematiğin bilim dili olduğu gibi, metrik sistem de ticaret ve sanayi dili olacak", Fransız toplumunu birleştirmeye ve dönüştürmeye hizmet edecekti.[55] Rasyonel bir ölçü birimi rasyonel bir halkı getirecekti.

Ancak ölçüm sisteminin basitleştirilmesi modern çağın diğer devrimci siyasal basitleştirmesine dayanıyordu: tekbiçimli, homojen yurttaşlık kavramı. Her zümre ayrı bir yasaya tabi olduğu, farklı halk kategorileri yasada eşit olmadığı için, buradan bu insanların iş ölçülere geldiğinde de haklarının eşit olmayabileceği sonucu çıkmaktaydı.[56] Eşit yurttaşlık fikrinin, "ayrıcalıksız" yurttaş soyutlamasının izi Aydınlanma'da sürülebilir ve bu, Ansiklopedistlerin yazılarında belirgindir.[57] Ansiklopedistlere göre, ölçüm sistemlerindeki, kurumlardaki, veraset yasalarındaki, vergilendirmedeki ve pazar düzenlemelerindeki karmaşıklık Fransızların tek halk haline gelmesinin önünde büyük engel teşkil etmekteydi. Bunlar, Fransa'yı her yerde aynı yazılı kanunların, ölçülerin, âdetlerin ve inançların egemen olacağı bir ulusal topluluğa dönüştürecek bir dizi merkezileştirici ve rasyonelleştirici reform tasarladılar. Bu projenin *ulusal* yurttaşlık kavramını –krallığı dolaşan ve geri kalan hemşerileriyle tam olarak aynı adil, eşit koşullarla karşılaşan ulusal bir Fransız vatandaşı– teşvik etmiş olduğunu belirtmeye değer. Ölçülemeyen küçük toplulukların kendi sakinleri için bildik ama yabancılar için anlaşılması güç olan karmaşasının yerinde, merkezden mükemmelen okunabilen bir tek ulusal toplum yükselecekti. Bu vizyonun yandaşları, söz konusu olanın yalnızca idari kolaylık değil, aynı zamanda bir halkın dönüşümü olduğunu gayet iyi anlamıştı: "Âdetlerin, bakış açılarının ve eylem ilkelerinin tekbiçimliliği kaçınılmaz olarak aynı alışkanlıklar ve eğilimlerin daha büyük bir topluluk tarafından sahiplenmesine yol açacaktır."[58] Eşit yurt-

taşlığın soyut şeması yeni bir gerçeklik yaratacaktı: Fransız vatandaşlığı.

Ölçülerin homojenleştirilmesi daha kapsamlı, özgürleştirici bir basitleştirmenin de parçasıydı. Derhal tüm Fransız halkının yasa önündeki eşitliği devlet tarafından güvence altına alındı; artık yalnızca efendilerinin ya da kralın tebaası değil, yurttaşlar olarak devredilemez hakların sahipleriydiler.[59] Daha önceki bütün "doğal" ayrımlar şimdi, en azından yasada, "doğal durumundan çıkarılmış" ve geçersiz kılınmıştı.[60] İlk ilkelerinden itibaren tümüyle yeni bir siyasal sistemin yaratılmakta olduğu benzersiz bir devrimci bağlamda, tekbiçimli ağırlıkları ve ölçüleri yasalaştırmak büyük sorun değildi kesinlikle. Devrimci kararnamenin kaydettiği gibi: "Kitlelerin asırlık tek bir ölçü rüyası gerçekleşti! Devrim halka metreyi verdi."[61]

Evrensel metreyi ilan etmek, onu Fransız vatandaşlarının gündelik pratiğine sokmaktan çok daha kolaydı. Devlet mahkemelerde, devlet okul sisteminde ve tapu senetleri, yasal anlaşmalar ve vergi yönetmeliği gibi dokümanlarda yalnızca metre birimlerinin kullanılmasında ısrar edebilirdi. Metrik sistem bu resmi çevrelerin dışında oldukça yavaş yol aldı. Dükkânlardaki *toise* çubuklarına el koymak ve bunların yerine metre çubuklarını getirmek yönündeki bir kararnameye rağmen, halk çoğu zaman metre çubuklarına eski ölçüleri işaretleyerek eski sistemi kullanmaya devam etti. 1828 gibi geç bir tarihte bile yeni ölçüler *le pays réel*'den [halk – ç.n.] çok *le pays legal*'e [yönetenler – ç.n.] aitti. Chateaubriand'ın söylediği gibi, "Ne zaman *arpent*, *toise* ve *pied* yerine hektarı, metreyi ve santimetreyi kullanan bir adam görürseniz, bu adam emin olun bir polis şefidir."[62]

Arazi Kullanım Hakkı: Yerel Uygulamalar ve Mali Stenografi

Erken modern devletin geliri, büyük ölçüde, temel zenginlik kaynakları olan ticaret ve arazi vergilerinden gelmekteydi. Ticaret için bu, tüketim vergileri, giriş vergileri ve pazar vergileri, ruhsat ücretleri ve gümrük vergilerinden oluşan bir sistemi içermekteydi. Gayrimenkuller içinse vergiye tabi her mülkiyet parselinin bir şekilde, ona düşen vergiyi ödemeye mükellef bir birey ya da kuruma bağlanması demekti. Bu prosedür modern devlet bağlamında ne kadar açık görünse de, gerçekleştirilmesi en az iki nedenden ötürü o kadar zordu. İlk olarak, geleneksel arazi kullanım hakkının uygulanması çoğunlukla vergi mükellefiyle vergiye tabi mülk arasında bire bir bir denkleştirmeye izin vermeyecek kadar çeşitlilik ve karmaşıklık arz ediyordu. İkinci olarak ise, ölçüm sistemini standartlaştırmakta olduğu gibi, devletin mali temsilcilerinin istediği birleşik ve şeffaf mülkiyet ilişkileri sisteminden çıkarları zarar görecek toplumsal güçler bulunuyordu. Sonunda merkezileştirici devlet yeni ve (merkezden) okunabilir bir mülkiyet sistemini dayatmakta başarılı oldu. Bu sistem, bilimsel ormancıların eserinin yaptığı gibi, sistemin tanımladığı uygulamaları temelinden kısaltmakla kalmayıp, aynı zamanda bu uygulamaları kendi stenografik, şematik okumaları ile daha aynı hizaya gelecek şekilde dönüştürdü.

Bir örnek

Negara mawi tata, desa mawi cara (Başkentin asayişi varsa, köyün de gelenekleri var).

—*Cava atasözü*

Geleneksel arazi kullanım hakkı uygulamalarına dair varsayımsal bir örnek, modern bir kadastro haritasının çıplak şemasına bu tür uygulamaları uyarlamanın ne kadar zor olduğunu göstermeye yardımcı olabilir. Açıklayacağım örnekler Güneydoğu Asya'daki saha çalışmam sırasında karşılaştığım uygulamaların bir karışımıdır ve bu örnek varsayımsal olmakla birlikte, gerçekdışı değildir.

Bir topluluk düşünelim ve bu topluluktaki aileler ana yetiştirme sezonunda tarım ürünü yetiştirmeye uygun arazi parsellerini kullanma hakkına sahip olsunlar. Fakat yalnızca belli ürünler ekilebilir ve kullanım hakkı her yedi yılda bir her ailenin büyüklüğüne ve içindeki sağlıklı yetişkin sayısına göre yerleşik aileler arasında yeniden dağıtılır. Ana sezonda ekilen mahsulün hasadının ardından, ekilen bütün arazi ortak araziye intikal eder ve her aile bu arazide hasattan arda kalan başakları toplayabilir, kümes hayvanlarını ve çiftlik hayvanlarını otlatabilir ve hatta bu araziye çabuk olgunlaşan, kuru sezon mahsulleri ekebilir. Köyün ortak kullanımına açık otlak arazisinde kümes ve çiftlik hayvanı otlatma hakkı bütün yerli ailelere verilir; fakat otlatılabilecek hayvan sayısı, özellikle de samanın az olduğu kurak yıllarda aile büyüklüğüne uygun olarak kısıtlanır. Otlatma hakkını kullanmayan aileler bu haklarını diğer köylülere verebilirler ama yabancılara veremezler. Herkes normal aile ihtiyaçları için yakacak odun toplama hakkına sahiptir, köy nalbantı ve fırıncısına ise daha büyük tahsisat yapılır. Köyün ormanlık arazisinden ticari satış yapılmasına izin verilmez.

Ekilen ağaçlar ve bunların üzerindeki meyveler, o an nerede yetişmekte olduklarına bakılmaksızın, onları ekmiş olan ailelerin mülkiyetindedir. Bu ağaçlardan dökülen meyveler ise kim toplarsa ona aittir. Bir aile kendi ağaçlarından birini kestiğinde ya da bir ağaç fırtınada devrildiğinde, ağacın göv-

desi bu ailenin, dalları en yakındaki komşularının, "tepe"si (yaprakları ve sürgünleri) ise onları toplayan herhangi bir yoksul köylünündür. Çocuk sahibi dul kadınların ve askere alınmış erkeklerin aile üyelerinin kullanması ya da kiralaması için arazi ayrılır. Köydeki herkese araziyi ve ağaçları kullanma hakkı verilebilir; bunlar ancak köydeki hiçbir topluluğun onları kullanmak istememesi halinde köy dışından bir yabancıya verilebilir.

Gıda kıtlığına yol açan bereketsiz bir mahsulün ardından bu düzenlemelerin çoğu yeniden yapılır. Daha iyi durumdaki köylülerin daha yoksul akrabalarına karşı –arazilerini paylaşmak, onları kiralamak ya da yalnızca beslemek yoluyla– birtakım sorumluluklar üstlenmesi beklenir. Kıtlık devam edecek olursa, aile reislerinden oluşan bir meclis gıda erzakını kaydederek günlük tayın sistemini başlatabilir. Sert kıtlık durumlarında, bu köye gelin gelen ama henüz çocuk doğurmamış olan kadınlar beslenmeyecek ve kendi köylerine dönmeleri beklenecektir. Bu son uygulama bizi yerel geleneksel mülkiyet haklarında çoğu kez hüküm süren eşitsizlikler hakkında uyarır; bekâr kadınlar, genç erkekler ve topluluğun çekirdeğinin dışında tanımlanan herkes açıkça zarara uğramaktadır.

Bu tasviri daha da ayrıntılandırmak mümkündür. Bu başlı başına bir basitleştirme olsa da, yerel geleneklerin hüküm sürmeye eğilim gösterdiği çevrelerdeki mülkiyet ilişkilerinin gerçek karmaşıklığının bir kısmını ifade ediyor. Genel uygulamaları bu şekilde, bunlar sanki yasaymış gibi anlatmak başlı başına bir çarpıtmadır. Gelenekler, sürekli yeni ekolojik ve toplumsal durumlara –ve elbette güç ilişkilerine– uyarlanan; canlı, müzakere edilerek saptanmış pratikler silsilesi olarak daha iyi anlaşılır. Geleneksel mülkiyet sistemleri romantize edilmemelidir; bu sistemler genellikle soya, statüye ve toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizliklerle doludur. Ancak son

derece yerel, kısmi ve uyarlanabilir olduklarından, bunların esnekliği hüküm süren uygulamada değişikliklere yol açan mikro-düzenlemelerin kaynağı olabilir.

Tek tasası arazi uygulamalarına uymak olan bir kanun koyucu hayal edin. Bir başka ifadeyle, bu karmakarışık mülkiyet ilişkileri ve arazi kullanım hakkı yumağını tarif etmeye teşebbüs eden yazılı bir müspet hukuk sistemi hayal edin. Bu uygulamaları bir idarecinin, bırakın yürürlüğe koymayı, anlayabileceği bir dizi düzenleme haline getirmek için gereken maddeler, fıkralar ve bentler bir hayli kafa karıştırıcıdır. Uygulamalar kanun halinde derlenebilseydi bile, ortaya çıkan kanun bu uygulamaların esnekliğinin ve ince bir şekilde uyarlanabilirliğinin büyük bölümünü gözden çıkaracaktı. Yeni bir uyarlamaya yol açabilecek koşullar, bir düzenleyici kanun içinde tayin etmek bir yana, öngörülemeyecek kadar çoktur. Bu kanun gerçekte canlı bir süreci donduracaktır. Evrim geçiren uygulamaları yansıtmak için müspet kanunda yapılan değişiklikler, en iyi haliyle kaba saba ve mekanik bir uyarlamayı belirtecektir.

Peki, *bir sonraki* köy ve ondan sonraki? Varsayımsal kanun koyucumuz, ne kadar şeytani bir zekâya sahip olsa ve özenli davransa da, bir dizi yerel uygulamayı kapsaması için tasarlanmış bu kanunun yeterli olmadığını keşfedecektir. Kendi özel tarihi, ekolojisi, mahsul örnekleri, akraba grupları ve ekonomik faaliyeti olan her köy tamamen yeni bir dizi düzenleme gerektirecektir. Sonuna götürecek olursak, ne kadar topluluk varsa en az o kadar kanunname olacaktır.

Böyle bir yerel mülkiyet düzenlemeleri karmaşası idari açıdan şüphesiz bir kâbus olacaktır. Bu kâbusu özel pratikleri kanunda temsil edilenler değil, tekbiçimli, homojen, ulusal idari kanun isteyen devlet görevlileri deneyimler. "Egzotik" ağırlık ve uzunluk birimleri gibi, yerel arazi kullanım hakkı

uygulamaları da bu uygulamaların içinde her gün yaşamakta olan herkes açısından son derece okunaklıdır. Ayrıntıları tartışmalı olabilir ve onu uygulayanlar için tatmin edici olmaktan uzaktır, ama bütünüyle bildiktir; yerel sakinler onun inceliklerini kavramakta ve onun esnek hükümlerini kendi amaçları için kullanmakta zorlanmazlar. Diğer yandan, devlet görevlilerinden her yargı sürecinde yeni bir dizi mülkiyet karmaşasını önce deşifre edip ardından uygulaması beklenemez. Aslında, bizzat modern devlet kavramı okunaklı, bu nedenle de merkezden manipüle edilebilen büyük çapta basitleştirilmiş ve tekbiçimli bir mülkiyet rejimini gerektirir.

Karmaşıklığı bir dizi hukuki profesyonele iş sağlayan modern mülkiyet yasasını nitelendirmek için "basit" tabirini kullanmam büyük ölçüde yersiz görünecektir. Mülkiyet yasasının sıradan yurttaşlar için birçok açıdan içine girilemez bir çalılığa dönüştüğü kesinlikle doğrudur. Dolayısıyla, bu bağlam içinde "basit" terimini kullanmak hem görelidir hem de nereden baktığınızla ilişkilidir. Modern mülkiyet hakkı devletin aracılık ettiği ve bu nedenle, yalnızca yeterli eğitime ve devlet tüzüklerine dair bir kavrayışa sahip olanlar tarafından kolayca deşifre edilebilecek bir kullanım hakkıdır.[63] Göreli basitliği şifreyi kıramayanları kapsamaz, tıpkı geleneksel mülkiyetin göreli açıklığının köy dışında yaşayanları kapsamaması gibi.

Tüm modern devletlerin arzuladığı mali ya da idari hedef arazi kullanım hakkını, bilimsel ormancılığın ormanı yeniden tasarladığına çok benzer şekilde ölçmek, kodlamak ve basitleştirmektir. Geleneksel arazi kullanım hakkının zengin çeşitliliğini barındırmak, açıktır ki düşünülemezdi. Tarihte bunun çözümü, en azından liberal devlet için, genelde ferdi mülkiyet hakkının muazzam basitleştirilmesi olagelmiştir. Arazi geniş kullanım, veraset ya da satış yetkisine sahip meşru bir birey tarafından sahiplenilir ve bu bireyin iyeliği devle-

tin adli kurumları ve polis kurumları vasıtasıyla uygulanan tekbiçimli bir tapu senedi ile belirtilir. Tıpkı orman florasının *Normalbaum*'a indirgenmesi gibi, geleneksel pratiklerin karmaşık arazi kullanım hakkı düzenlemeleri de gayrimenkule, taşınabilir bir senede indirgenir. Tarımsal bir çevrede idari arazi her parselinin, sahibi ve bu nedenle vergi mükellefi olarak tüzel bir kişiye ait olduğu tekbiçimli, homojen bir arazi şebekesi ile kaplanır. Bu durumda, böyle bir mülkiyeti ve bu mülkiyetin sahibini dönüm sayısı, toprak sınıfı, normalde verdiği mahsuller ve varsayılan getirisi temelinde değerlendirmek, ortak mülkiyetin karmaşasını ve karışık arazi kullanım hakkı biçimlerini çözmekten çok daha kolay bir hal alır.

Bu muazzam basitleştirmenin başlıca eseri kadastro haritasıdır. Eğitimli kadastrocular tarafından yaratılan ve belirli bir ölçekte yapılan kadastro haritası tüm arazi sahipliğinin yaklaşık olarak eksiksiz ve doğru bir yoklamasıdır. Haritanın ardındaki temel mantık vergilendirme açısından yönetilebilir ve güvenilebilir bir format yaratmak olduğundan, harita, harita üzerindeki her özel (genellikle numaralı) parselin bu parselin vergilerini ödemekle mükellef olan bir sahibe bağlandığı bir tapu sicili ile ilişkilendirilir. Bilimsel ormancının harita ve tabloları ormanın mali sömürüsü için neyse, kadastro haritası ve tapu sicili arazinin vergilendirilmesi için odur.

Neredeyse Toprak Kanunu

Devrim sonrası Fransasının yöneticileri feodal ve devrimci pratiklerin oluşturduğu, içine neredeyse sızılamaz bir kırsal toplumla karşı karşıya kaldı. Kısa vadede, onu etkili bir şekilde ortadan kaldırmak bir yana, sahip olduğu karmaşıklığı listeleyebilecekleri bile hayal edilemezdi. Örneğin, ideolojik olarak eşitliğe ve özgürlüğe bağlılıkları, "efendi" (*maître*) ve "uşak" (*serviteur*) tabirlerini hâlâ kullanmakta olan zanaat-

kârlar loncasının benimsediğine benzer geleneksel kırsal sözleşmelerle çelişmekteydi. Yeni bir ulusun –bir krallığın değil– yöneticileri olarak, toplumsal ilişkilere dair kapsayıcı bir yasal çerçevenin yokluğundan onlar da benzer şekilde mağdurdu. Bütün Fransızları kapsayacak yeni bir medeni kanun bazılarına yeterli olacak gibi görünmekteydi.[64] Fakat Devrim'in bölgesel isyanları ile La Grand Peur tarafından ve daha genel olarak, cesaretlenen özerk köylülerin saldırganlığı tarafından soylu komşularıyla birlikte tehdit edilen mülk sahibi kırsal burjuvalar için, güvenliklerini teminat altına alacak açık bir *toprak kanunu* gerekli görünüyordu.

Sonunda, devrim sonrası *toprak kanunları*'nın hiçbiri, Napolyon kanunlarının hemen hemen bütün diğer alanlarda gösterdiği telaşın ortasında bile, başarılı bir koalisyonu kendine çekmedi. Bizim açımızdan bu açmazın tarihi bilgilendiricidir. 1803 ile 1807 arasında taslağı kaleme alınan ilk kanun önerisi en geleneksel birçok hakkı (mesela ortak otlatma ve diğer mülklerden serbest geçiş) silip süpürebilmekte ve kırsal mülkiyet ilişkilerini burjuva mülkiyet haklarının ve sözleşme özgürlüğünün ışığında, esas itibarıyla yeniden düzenleyebilmekteydi.[65] Önerilen kanun her ne kadar modern Fransa'daki birtakım uygulamalar hakkında önceden fikir vermiş olsa da, birçok devrimci bu kanunun müdahaleci olmayan liberalizminin, büyük toprak sahiplerinin feodalizme özgü madunluğu yeni bir kılıf altında yeniden ortaya çıkarmasına izin vereceği korkusuyla onu engelledi.[66]

Daha sonra Napolyon'un emri üzerine bu konu Joseph Verneilh Puyrasseau başkanlığında yeniden incelendi. Aynı zamanda, Député Lalouette tam da benim varsayımsal örnekte imkânsız olduğunu farz ettiğim şeyi yapmayı önerdi. Yani, tüm yerel uygulamalara dair sistematik olarak bilgi toplamayı, bu bilgileri sınıflandırarak kanunlaştırmayı ve ardından bunları

kararnamelerle onaylamayı üstlendi. Söz konusu kararname toprak kanununa dönüşecekti. Kırsal nüfusa yalnızca kendi pratiklerini yansıtan bir toprak kanunu sağlamaya yönelik bu büyüleyici proje iki sorun yüzünden iptal oldu. İlk sorun, kırsal üretim ilişkilerinin taşıdığı kelimenin tam manasıyla "sonsuz çeşitlilik"in hangi yönlerinin kanun kapsamına alınacağına karar vermekle ilgiliydi.[67] Belli bir yerelliğin içinde bile, uygulamalar çiftlikten çiftliğe ve zaman içinde büyük değişiklik gösteriyordu; bir kanunlaştırma kısmen keyfi ve yapay bir şekilde durağan olacaktı. Yerel uygulamaları kanunlaştırmak bu yüzden son derece siyasal bir edimdi. O bölgenin ileri gelenleri kendi tercihlerini kanun kılıfı altında kabul ettirebilirken, diğerleri dayandıkları geleneksel hakları kaybedecekti. İkinci sorun ise okunaklı, ulusal bir mülkiyet rejimini ilerlemenin önkoşulu olarak gören, devleti merkezileştirmeye ve ekonomiyi modernleştirmeye çalışan herkes için Lalouette'in planının ölümcül bir tehdit olmasıydı. Serge Aberdam'ın belirttiği gibi, "Lalouette projesi Merlin de Douai'nin ve burjuva devrimci hukukçuların tam da daima kaçınmaya çalıştığı şeye neden olabilirdi."[68] Ne Lalouette'in ne de Verneilh'in önerdiği kanun kabul edildi, çünkü bunlar, 1807'deki selefleri gibi, toprak sahiplerinin elini güçlendirmek için tasarlanmış gibi görünmekteydi.

Ortak Kullanım Hakkının Okunaksızlığı

Belirtmiş olduğumuz gibi, premodern ve erken modern devlet iş vergilere geldiğinde bireylerden çok cemaatlerle uğraşmaktaydı. Görünüşte bireysel olan bazı vergiler, örneğin tüm tebaadan toplanan ünlü Rus "ruh vergisi", aslında doğrudan cemaatler tarafından ya da dolaylı olarak bu cemaatlerin tabi olduğu soylular vasıtasıyla ödeniyordu. Gereken meblağı teslim etmekte başarısız olunması genellikle toplu cezalandırma-

ya yol açıyordu.[69] Hane halkı ve onun ekili arazileri seviyesine düzenli olarak ulaşan tek vergi görevlileri, feodal harçları ve dinsel aşarı toplayan yerel soylular ve ruhban sınıfıydı. Kendi payına devlet bu seviyeye sızabileceği ne idari araçlara ne de bilgiye sahipti.

Devletin bilgisinin sınırlı olmasının nedeni kısmen yerel üretimin karmaşıklığı ve değişkenliğiydi. Fakat en önemli neden bu değildi. Ortak vergi biçimi yerel yetkililerin, yerel vergileri ve zorunlu askerlik yükünü asgariye indirmek amacıyla, kendi durumları hakkında yanlış beyanda bulunmalarının genel olarak menfaatlerine olduğu anlamına geliyordu. Bu amaçla yerel nüfusu asgariye indirebilir, sistematik olarak ekili araziyi düşük gösterebilir, yeni ticari kazançları saklayabilir, fırtına ve kuraklığı takip eden ürün kaybını abartabilirlerdi, vs.[70] Kadastro haritasının ve tapu sicilinin amacı bu mali feodalizmi tamamen ortadan kaldırmak ve devletin mali getirisini rasyonalize etmekti. Tıpkı bilimsel ormancının ormanın ticari potansiyelini paraya çevirmek için ağaçların envanterine ihtiyaç duyması gibi, mali reformcu da azami sürdürülebilir gelir getirisini gerçekleştirmek için toprak sahiplerinin ayrıntılı bir envanterine ihtiyaç duyuyordu.[71]

Devlet, yerel soyluların ve elitlerin direnişiyle mücadele edecek iradeye ve eksiksiz bir kadastro yoklaması yürütecek mali kaynaklara (bu hem fazla zaman alıyordu hem de pahalıydı) sahip olduğu farz edildiğinde bile, başka sorunlarla karşı karşıya kalıyordu. Özel olarak, kimi ortak arazi kullanım hakkı türleri kadastro biçiminde yeterince gösterilememekteydi. Örneğin Danimarka'da on yedinci yüzyılda ve on sekizinci yüzyılın başlarında kırsal yaşam *ejerlaw* tarafından örgütlenmekteydi, *ejerlaw*'a mensup olanlar ekilebilir, boş ve ormanlık araziyi kullanmak için bazı haklara sahipti. Bir hane halkının ya da bireyin kadastro haritası üzerinde belli

bir çiftlikle ilişkilendirilmesi böyle bir cemaat için imkânsızdı. Norveç'in büyük çiftliklerinde (*gard*) de benzer sorunlar oluşmaktaydı. Her hane, arazinin tapusunda değil çiftliğin değerinin (*skyld*) belli bir kısmında hak sahibiydi; ortak maliklerin hiçbiri tarlanın belli bir bölümünün kendisinin olduğunu söyleyemezdi.[72] Her ne kadar her cemaate ait ekilebilir araziyi tahmin etmek, mahsul hâsılatları ve geçim ihtiyaçları hakkında birtakım varsayımlarda bulunmak, makul bir vergi yüküne ulaşmak mümkün olsa da, bu köylüler geçimlerinin önemli bir bölümünü balık tutma, ormancılık, reçine toplama, avlanma ve odun kömürü yapma yoluyla ortak araziden sağlamaktaydı. Bu türden bir geliri takip etmek neredeyse imkânsızdı. Ortak arazinin değerini üç aşağı beş yukarı tahmin etmek de sorunu çözmezdi, çünkü civardaki köylerin sakinleri çoğunlukla bir diğer köyün ortak arazisini paylaşıyordu (bu uygulama kanundışı olsa bile). Bu tür cemaatlerdeki üretim biçimi, bir kadastro haritasında ima olunan bireysel mülkiyet hakkı varsayımı ile hiçbir şekilde bağdaşmamaktaydı. Kanıt ikna edici olmasa da, ortak mülkiyetin iyelik hakkından daha verimsiz olduğu iddia edildi.[73] Ancak devletin ortak arazi kullanım hakkı biçimlerine yönelttiği suçlama, onun mali olarak okunaksız ve bu nedenle mali olarak daha verimsiz olduğu yönünde doğru bir gözleme dayanmaktaydı. Devlet bu sorunu, talihsiz Lalouette gibi haritayı gerçeklikle aynı hizaya getirmeye çalışmak yerine, genel olarak kendi mali sistemiyle aynı hizada bir mülkiyet sistemi dayatarak çözmüştür.

Ortak mülkiyet bol olduğu ve esas itibarıyla hiçbir mali değere sahip olmadığı sürece, arazi kullanım hakkının okunaksızlığı sorun değildi. Ama kıtlaştığı anda ("doğa" "doğal kaynaklar"a dönüştüğünde), ister devlete ister vatandaşa ait olsun, yasal mülkiyet haklarının konusu haline geldi. Bu anlamda mülkiyetin tarihi, bir zamanlar doğanın bedava hedi-

yeleri olduğu düşünülen şeylerin –ormanlar, av hayvanları, çorak arazi, yayla, yeraltı mineralleri, sular, suyolları, hava hakları (binaların ya da yüzeyin üzerindeki havayı kullanma hakkı), solunabilir hava ve hatta genetik dizilim– bir mülkiyet rejimine amansızca eklenmesi demekti. Ortak mülkiyete ait tarım arazisi örneğinde, emlak vergisi yerel sakinler için vergi memurları ve arsa spekülatörleri açısından olduğu kadar açık değildi – hakların geleneksel yapısı onlar için daima yeterince açık olmuştu. Kadastro haritası devletin gücüne belgelerden gelen istihbaratı ilave etti ve dolayısıyla devletin sinoptik bakışına ve yerel-üstü bir arazi pazarı oluşmasına zemin hazırladı.[74]

Vereceğimiz bir örnek yeni, daha okunaklı bir mülkiyet rejiminin kurulması sürecine açıklık getirebilir. İki Rus köyünün devrim öncesi durumu, tarımsal gelişime ve idari düzene dair kendi inançlarının dışına çıkmayan bireysel bir arazi kullanım hakkı yaratmaya yönelik devlet çabalarının neredeyse ders kitaplarına girebilecek bir örneğini vermekte. Kırsal Rusya'nın çoğu yeri, 1861 tarihli Kurtuluş Reformu'ndan* sonra bile, bir mali okunamazlık modeli oluşturuyordu. Ortak arazi kullanım hakkı biçimleri egemendi ve devletin, dar arazileri kimin ekip biçtiği ya da bunların getirisinin ve gelirinin ne olduğu hakkındaki bilgisi yok denecek kadar azdı.

Novoselok köyü tarım, hayvancılık ve ormancılıktan oluşan zengin bir ekonomiye sahipken Khotynitsa köyü tarım ve bir miktar hayvancılık ile sınırlıydı (resim 3 ve 4). Bu şeritler karmaşası köydeki her haneye her ekoloji kuşağından bir arazi şeridinin düşmesini güvence altına almak için tasarlanmıştı. Her bir hane, köyün ekoloji kuşaklarını ve mikro-ik-

*II. Alexander'ın hükümdarlığında Rusya'da gerçekleştirilen liberal reformlardan ilki ve en önemlisi. Reform sayesinde Rus köylülerinin serfliği sona ermiştir. (h.n.)

limlerini temsil eden en çok on ila on beş adet farklı paftaya sahip olabilirdi. Dağılım bir ailenin riskini ihtiyatlı bir şekilde düzenlemekteydi ve zaman zaman, aileler büyüdükçe ya da küçüldükçe arazi yeniden düzenlenmekteydi.[75]

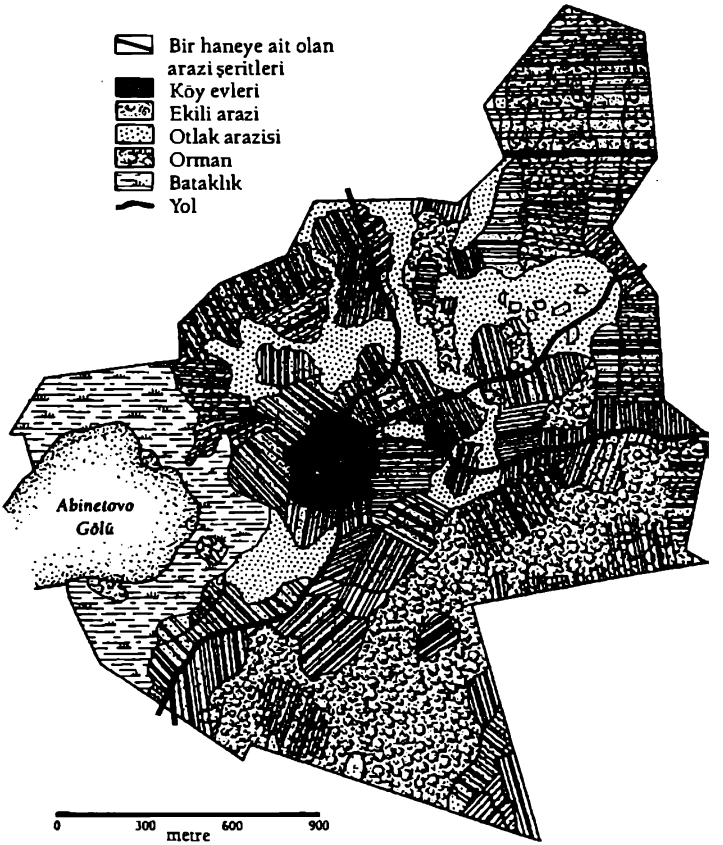
Bu bir kadastrocunun kafasını karıştırmaya yeterliydi. İlk bakışta, işlerini yoluna koymak için bir profesyonel kadastrocular heyetine ihtiyaç duyan köyün kendisiymiş gibi görünüyor. Ama karşılıklı bölüştürme denen bu sistem pratikte onu kullananlar için oldukça basitti. Arazi şeritleri genellikle düz ve paralel olduğundan, alan boyutlarını düşünmek zorunda kalmaksızın, yalnızca bir tarlanın bir tarafı boyunca küçük kazıkları hareket ettirmek suretiyle yeniden düzenleme yapmak mümkündü. Tarlanın diğer ucunun paralel olmadığı yerlerde, şeridin tarlanın daha dar ya da geniş ucuna doğru uzanmasını telafi etmek için kazıklar kaydırılabilmekteydi. Düzensiz tarlalar kapladığı alana değil, getirisine göre bölünmekteydi. Görünüşte –ve elbette kadastro haritacılığıyla uğraşanlar için– bu model anlaşılmaz ve mantıksız görünmekteydi. Ama ona aşina olanlar açısından, yeterince basitti ve amaçlarına fevkalede yardımcı olmaktaydı.

Devlet görevlilerinin ve tarım reformcularının rüyası, en azından Kurtuluş'tan beri, açık-tarla sistemini Batı Avrupa modeli olarak gördükleri şey uyarınca birleştirilmiş bağımsız bir dizi çiftliğe dönüştürmekti. Cemaatin ferdî haneler üzerindeki nüfuzunu kırmayı ve bütün cemaatin kolektif olarak vergilendirilmesinden ferdî arazi sahiplerinin ödeyeceği bir vergiye geçmeyi arzuluyorlardı. Fransa'daki gibi, mali hedefler hâkim tarımsal ilerleme düşüncesiyle çok yakından bağlantılıydı. George Yaney'nin dikkat çektiği gibi, Kont Sergei Witte ve Petr Stolypin yönetimindeki reform planları şeylerin nasıl olduğu ve nasıl olması gerektiği hakkında ortak bir görüşü paylaşıyordu: "İlk tablo: köylere yığılmış, açlık çeken, küçücük arazile-

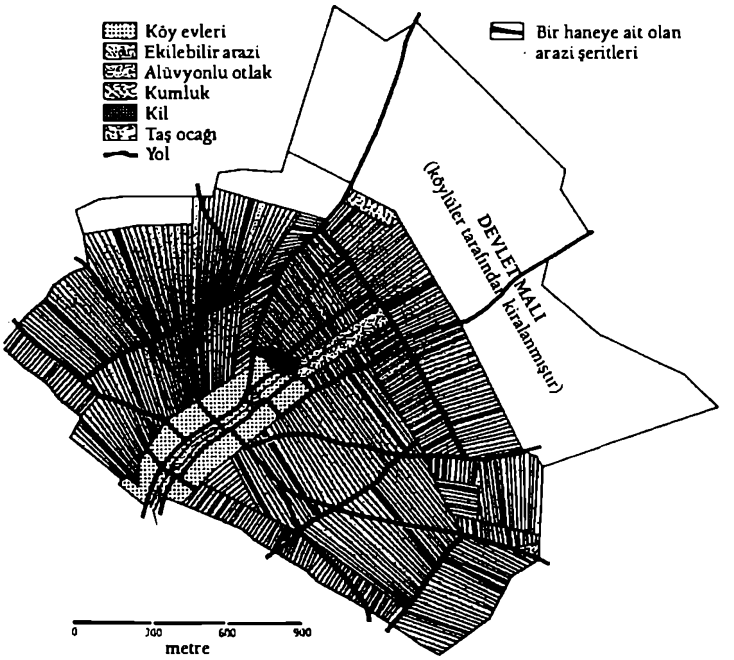
rindeki pulluklarıyla birbirine çarpan yoksul köylüler. İkinci tablo: uzman tarım temsilcisi ilerici birkaç köylüyü yeni arazilere yönlendirerek, geri kalanlara daha çok yer bırakır. Üçüncü tablo: ayrılan köylüler, arazi şeritlerinin kısıtlamalarından kurtularak yeni tarlalar üzerinde khutor [meskenleri olan müstakil çiftlikler] kurar ve en yeni yöntemleri uyarlar. Geride kalanlar, köy ve aile kısıtlamalarından kurtularak, bir talep ekonomisini başlatırlar – hepsi daha zengin, daha üretken olur, kentler beslenir ve köylüler proleterleştirilmemiş olur."[76] Karşılıklı bölüştürmeye karşı önyargılı bir tutumun güvenilir kanıtlardan ziyade Rus köyünün özerkliğine, yabancılar açısından okunaksızlığına ve bilimsel tarım hakkındaki yaygın dogmalara dayandığı fazlasıyla açıktı.[77] Devlet görevlileri ve tarım reformcuları, köylülere birleştirilmiş özel parseller verildiğinde, bunların birden zenginleşmek isteyerek hanelerini verimli bir işgücü elde edecek biçimde düzenleyeceklerini ve bilimsel tarıma başlayacaklarını düşünmekteydi. Stolypin Reformu bu nedenle ilerledi ve reformun sonucu olarak her iki köye de kadastro düzeni getirildi (resim 5 ve 6).

Novoselok köyünde, her haneye otlaktan, ekilebilir araziden ve ormandan bir pay vermeyi amaçlayan on yedi bağımsız çiftlik (*khutor*) oluşturuldu. Khotynitsa köyünde on *khutor*'un yanı sıra, sahiplerinin köy merkezinde oturmaya devam ettiği yetmiş sekiz çiftlik (*otrub*) daha yaratıldı. Kadastro açısından yeni çiftlikler vergilendirme için kıymeti belirlenebilir özellikteydi, zira bunların haritası çıkarılabilir, yukarıdan ve dışarıdan kolayca okunabilirdi ve her birinin sahibi teşhis edilebilir bir kişiydi.

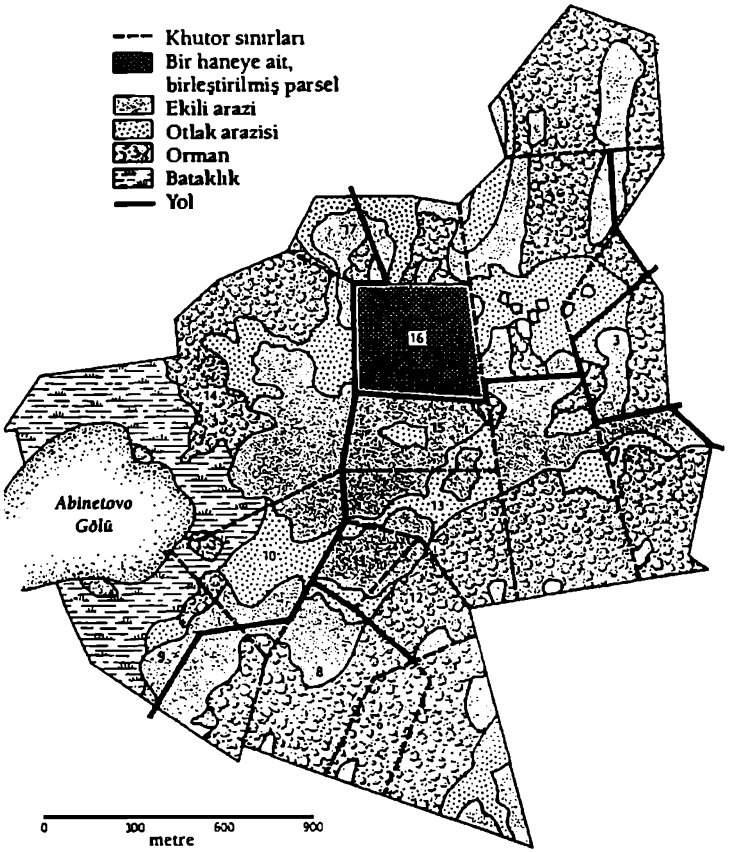
Tek başına alındığında, resim 5 ve 6'da gösterilen haritalar yanıltıcıdır. Bu köyler, akla kırsalda özenle çalışan ve açık tarla kaosunu düzenli küçük çiftliklere dönüştüren ehil kadastro ekiplerini getirir. Gerçeklik ise başkadır. Aslında düzenli,

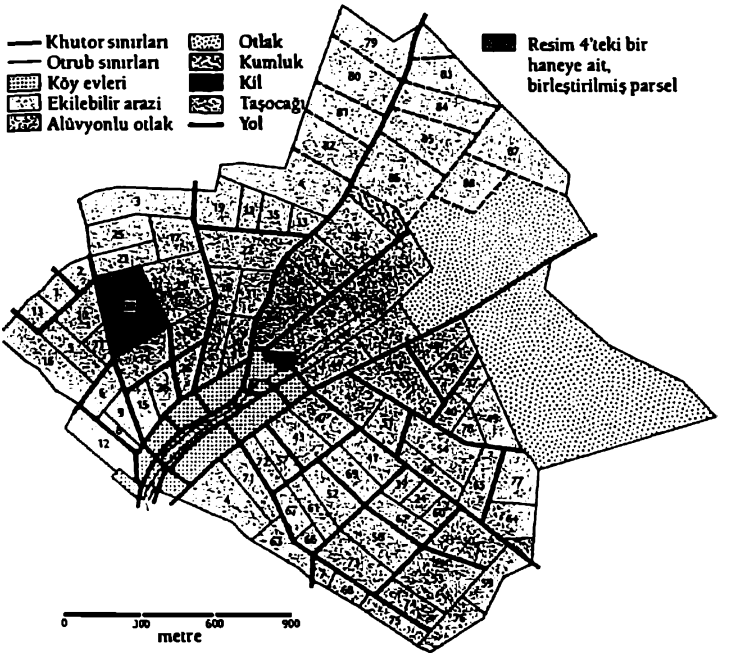
3. Stolypin Reformu öncesinde Novoselok köyü

4. Stolypin Reformu öncesinde Khotynitsa köyü

5. Stolypin Reformundan sonra Novoselok köyü

6. Stolypin Reformundan sonra Khotynitsa köyü

dikdörtgen tarlalar hayaline yalnızca kadastrocuların coğrafi ya da toplumsal çok az dirençle karşılaştığı, yeni yerleşilen yerlerde yaklaşıldı.[78] Diğer yerlerde, müstakil çiftlikler yaratılması yönündeki muazzam baskıya rağmen, reformcular çoğu zaman engelleniyordu. Yasaklanmış olmasına rağmen, izinsiz konsolidasyonlar söz konusuydu; ayrıca çiftçilerin kendi arazi şeritlerini daha önceki gibi ekip biçmeye devam ettiği "kâğıt üzeri konsolidasyonlar" da mevcuttu.[79] Tarımsal mülkiyet sisteminin aslında merkezdeki vergi memurları açısından okunaklı bir hal almamış olduğunun en iyi kanıtı, Birinci Dünya Savaşı sırasında çarlık hükümetinin izlediği son derece yıkıcı tedarik politikalarıydı. Tahıla ya da koşum hayvanlarına getirilecek makul verginin ne olabileceği konusunda kimsenin fikri yoktu; bunun sonucunda kimi çiftçiler iflas ederken, diğerleri tahıllarını ve çiftlik hayvanlarını istiflemeyi başardı.[80] Toprak sahipleri ve servet hakkında yeterli bilgiye sahip olmaksızın yürütülen aynı zorunlu tedarik tecrübesi, Ekim Devrimi'nin ardından Savaş Komünizmi dönemi boyunca yeniden tekrarlandı.[81]

Yabancılar İçin Nesnel Bilgi Olarak Kadastro Haritaları

Kadastro haritasının devlet açısından önemi onun soyutlamasında ve evrenselliğinde saklıdır. En azından prensipte, tüm emlakların eksiksiz ve açık bir haritasını çıkarmak için yerel bağlama bakılmaksızın aynı nesnel standart tüm ulusa uygulanabilir. Kadastro haritasının eksiksiz olması tuhaf bir şekilde onun soyut eksikliğine, ayrıntı içermeyişine – cansızlığına dayanır. Tek başına alındığında kadastro haritası esas itibarıyla, arazi parselleri arasındaki sınırların ya da hudutların geometrik bir temsilidir. Parselin içinde uzanan şey, harita çiziminin kendisiyle alakalı olmadığı için, boş –belirlenmemiş olarak– bırakılır.

Şüphesiz, bir arazi parseli hakkında onun yüzey alanından ve sınırlarının yerleşiminden çok daha önemli olan pek çok şey vardır. Olası bir alıcının ilk soracağı sorular ne tür toprağa sahip olduğu, üzerinde hangi mahsullerin yetiştirilebileceği, üzerinde çalışmanın ne kadar zor olduğu ve bir pazara ne kadar yakın olduğudur. Bunlar bir vergi tahakkuk memurunun da sormak isteyeceği sorulardır. Kapitalist bir perspektiften bakıldığında, arazinin fiziksel boyutları konunun dışındadır. Fakat diğer nitelikler, ancak uygulandıkları arazinin yeri belirlenip ölçümü yapıldıktan sonra konuyla ilgili olabilir (özellikle devlet açısından). Ve bu nitelikleri belirlemek, yeri ve boyutu saptamaktan farklı olarak karmaşık; sahtekârlığa açık ve olaylar üzerinden değişen yargılar içerir. Ekinler ve hâsılatlar değişebilir, yeni araç ya da makineler ekimi dönüştürebilir ve pazar kayabilir. Kadastro planı aksine kesin, şematik, genel ve tekbiçimlidir. Diğer noksanları ne olursa olsun, bu plan arazinin her parçasını sahibi –vergi mükellefi– ile kapsamlı bir şekilde birleştiren bir vergi rejiminin önkoşuludur.[82] Bu atmosfer içinde, 1807 tarihli (Napolyon Fransasından esinlenilmiş) bir Hollanda arazi vergisi yoklaması, tüm kadastrocuların aynı ölçüm sistemlerini kullanacağını, kadastrocuların aletlerinin uygunluk sağlamak amacıyla periyodik olarak denetleneceğini ve tüm haritaların 1:2,880'lik bir eş-ölçekte çizileceğini vurguluyordu.[83]

Genel olarak arazi haritalarının, özel olarak da kadastro haritalarının amacı yerel durumu bir yabancı için okunaklı kılmaktır. Yalnızca yerel amaçlara yönelik bir kadastro haritasına gerek yoktu. Sözgelimi nehrin kıyısındaki otlağı kimin tuttuğunu, bundan temin edilen yem değerini ve bu kişinin mükellef olduğu feodal vergiyi herkes biliyordu; bu otlağın tam ebadını bilmeye gerek yoktu. Değerli alanın eski tapularda karşılaşılabilecek, sahibinin bu alana karşı yükümlülük-

leri hakkında bir kayıt bulunan düzyazı bir haritası ("büyük meşe ağacından nehir kıyısına doğru 120 adım, oradan..."), diğer bir deyişle *terrier*'i olabilmekteydi. İnsan böyle bir belgenin, arazinin yönetiminde deneyimsiz genç bir mirasçı için değerli olacağını hayal ediyor. Ancak özellikle canlı bir emlak piyasası geliştiğinde gerçek haritalar kullanılmaya başlanmış gibi görünüyor. Hollanda bu nedenle, erken ticarileşmesi ve arazinin yeldeğirmeniyle drenajına yatırım yapmış her spekülatörün yeni açılan arazinin hangi parseline hak kazanacağını önceden tam olarak bilmek istemesi nedeniyle, arazi haritacılığında liderdi. Yeni gayrimenkul sahibi olan burjuvalar için harita özellikle önemliydi, çünkü onların tek bakışta büyük bir alanı gözden geçirmelerini sağlıyordu. Mülkün birçok küçük parselden oluştuğu ya da sahibinin araziyi yakından bilmediği zamanlarda, haritanın minyatürleştirmesi bir anımsatıcı not hizmeti görmekteydi.

1607 gibi erken bir tarihte, İngiliz kadastrocu John Norden haritanın teftiş turuna ikame ettiği önermesiyle aristokrasinin hizmetine girdi: "Doğru bilgiyle doğru olarak çizilmiş bir parsel bir malikânenin canlı görüntüsünü tasvir eder, her kolu've azası aynıdır; lord koltuğunda otururken neye sahip olduğunu, nereye, nasıl uzandığını görebilir; her ayrıntının kullanımı ve tasarrufu tek bakış altındadır."[84] Ulusal bir vergi yönetimi aynı mantığı gerektirir: yeni bir görevlinin, ofisindeki belgelere bakarak hemen kavrayıp yönetebileceği okunaklı, bürokratik bir reçete.

Bu Resimde Eksik Olan Nedir?

> Yönetici, gördüğü bu dünyanın gerçek dünyayı kuran uğultulu, gittikçe büyüyen karmaşanın büyük ölçüde basitleştirilmiş bir modeli olduğunu bilir. Büyük basitleştirmeyle yetinir, çünkü gerçek dünyanın büyük ölçüde boş olduğuna – dünyanın birçok gerçeğinin onun karşı karşıya olduğu özel durumla çok da alakalı olmadığına ve en önemli neden ve sonuç zincirlerinin kısa ve basit olduğuna inanır.
>
> —Herbert Simon

Isaiah Berlin, Tolstoy üzerine yaptığı çalışmada "büyük bir şey"i bilen kirpiyi pek çok şey bilen tilki ile kıyaslamıştı. Bilimsel ormancı ve kadastro memuru kirpiye benzer. Bilimsel ormancıların ilgilerinin büyük ölçüde ticari keresteye, kadastro memurlarınınkinin de arazi gelirlerine odaklanması onları tek bir soruya açık ve net cevaplar bulmak zorunda bırakır. Öte yandan, doğalcı ve çiftçi tilki gibidir. Ormanlar ve ekilebilir arazi hakkında çok şey bilirler. Ormancının ve kadastro memurunun bilgisinin kapsamı her ne kadar çok daha dar olsa da, bu bilgilerin sistematik ve sinoptik olduğunu, bir tilkinin kavrayamayacağı şeyleri görüp anlamalarını sağladığını unutmamamız gerekir.[85] Ancak burada benim vurgulamak istediğim şey, bu bilginin arazi kullanım hakkına dair oldukça statik ve miyop bir bakış pahasına nasıl kazanıldığıdır.

Kadastro haritası bir nehrin akışının fotoğraf karesine çok benzer. Bu harita, arazi parsellerini yoklamanın yapıldığı anda düzenlenmiş ve sahiplenilmiş oldukları haliyle temsil eder. Ama akış daima hareket halindedir ve büyük toplumsal kargaşa ve gelişim dönemlerinde, bir kadastro planı birçok çalkantının olduğu bir sahneyi dondurabilir.[86] Tarla sınırlarında değişmeler olur, arazi veraset ya da satın alma yoluyla bölünür

ya da birleştirilir, yeni kanallar, yollar ve demiryolları ile kesilir, arazi kullanımı değişir, vs. Bu özel değişimler vergi tahakkukunu doğrudan etkilediği için, bunları haritaya ya da tapu kayıt defterine kaydetmenin şartları vardır. Ek açıklamaların ve derkenarların yığılması bir noktada haritayı okunaksız kılar, bu durumda daha güncel, ama yine de durağan bir haritanın çizilmesi ve sürecin tekrarlanması zorunludur.

İşleyen hiçbir arazi-geliri sistemi salt parselin ve sahipliğin tespit edilmesi ile yetinemez. Sürdürülebilir bir vergi mükellefliği ile ilgili bir yargıya ulaşmak için kendileri de durağan olan başka şematik olgular yaratılması gerekir. Arazi toprak tipine, ne kadar iyi sulandığına, üzerinde hangi mahsullerin yetiştirildiğine ve çoğunlukla örnek mahsul-kesimi ile kontrol edilen tahmini ortalama getirisine göre derecelendirilebilir. Bu olgular kendisi de değişmektedir ya da bunlar, büyük değişimleri gizleyebilen ortalamalardır. Kadastro haritasının çektiği fotoğraf karesi gibi, zamanla gerçeklikten daha da uzaklaştıklarından yeniden gözden geçirilmeleri gerekir.

Devlet eliyle yürütülen bu basitleştirmeler, devlet eliyle yürütülen tüm basitleştirmeler gibi, simgelediklerini farz ettikleri gerçek sosyal fenomenlerden daima çok daha durağan ve şematiktirler. Çiftçi ortalama rekolteyle, ortalama bir yağış miktarıyla ya da mahsulleri için ortalama bir fiyatla nadiren karşılaşır. Erken modern Avrupa'da ve başka yerlerdeki tarım vergisi isyanlarının uzun tarihinin büyük kısmı, bir yandan geçit vermez bir mali talep ile diğer yandan kırsal nüfusun bu talebi karşılama kapasitesindeki alabildiğine dalgalanmalar arasındaki uygunsuzluk ile açıklanabilir.[87] Ama yine de en adil, iyi niyetli kadastro sistemi bile istikrarlı ölçüm ve hesap birimleri temeli olmadan düzenli olarak yönetilemez. Böyle bir kadastro sistemi bir çiftçinin deneyiminin mevcut karmaşıklığını, bilimsel ormancının şemalarının doğalcının

ormanının karmaşıklığını yansıtabildiğinden daha fazla yansıtamaz.[88]

Pratik, somut bir hedef tarafından yönetilen kadastro merceği keskin bir şekilde tanımlanmış görüş alanının dışında yer alan şeyleri de görmezden gelmekteydi. Bu, plana ayrıntıların azalması olarak yansımaktaydı. Yakın tarihli bir İsveç araştırmasının keşfettiğine göre, kadastrocular arazileri geometrik olarak aslında olduklarından daha düzenli kılmaktaydı. Küçük pürüzleri ve eğrilikleri görmezden gelmek işlerini kolaylaştırmakta ve sonucu maddi olarak etkilememekteydi.[89] Tıpkı ticari ormancıların küçük orman ürünlerini önemsememeyi yerinde bulması gibi, kadastro memurları da bir arazinin temel ticari kullanımı dışında kalan her şeyi görmezden gelmekteydi. Buğday ya da saman yetiştirmek için belirlenmiş bir tarlanın ayrıca başak, tavşan, kuş, kurbağa ve mantar yatağı olabileceği bilinmiyor değildi, ama kolay bir idari formülü gereksiz yere zorlaştırmaması için bunlar görmezden gelinmekteydi.[90] Kadastro haritasının ve değerlendirme sisteminin arazinin boyutlarını ve değerini aktif kıymet ya da satılık bir meta olarak görmesi şüphesiz miyopluğun en önemli örneğiydi. Toprağın, geçim amaçları açısından ya da yerel ekoloji açısından sahip olabileceği tüm değerler estetik, ritüel ya da duygusal değer olarak parantez içine alınmıştı.

Dönüşüm ve Direniş

> Kadastro haritası, onu tayin edenlerin gücünü hem yansıtan hem de pekiştiren bir denetim aracıdır... Kadastro haritası taraflıdır: Bilginin iktidar olduğu yerde –on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllardaki vergi mücadelelerinde yöneticilerin ve yönetilenlerin pekâlâ farkında olduğu gibi– kimilerinin yararına, diğerlerinin ise zararına kullanılmak üzere kapsamlı bilgi sağlar.

> Son olarak, kadastro haritası aktiftir: Yeni dünyadaki bir sömürgede ya da Hindistan'da olduğu gibi, bir gerçekliği resmederek eskiyi yok etmeye yardımcı olur.
>
> —Roger J. P. Kain ve Elizabeth Baigent, *The Cadastral Map*

Vergi memurlarının olguları kavramak için kullanması gereken steno formüller salt gözlem aracı değildirler. Bunlar çoğu zaman, bir tür mali Heisenberg ilkesi üzerinden, dikkate aldıkları olguları dönüştürme gücüne sahiptir.

Fransa'da Directory* yönetimi altında oluşturulan ve ancak 1917'de iptal edilen kapı-pencere vergisi çarpıcı bir örnektir.[91] Bu verginin fikir babası bir meskendeki pencere ve kapı sayısının meskenin büyüklüğü ile orantılı olduğunu düşünmüş olmalı. Böylece bir vergi tahakkuk memurunun evin içine girmesine ya da evi ölçmesine gerek kalmaz, yalnızca kapıları ve pencereleri sayması yeterlidir. Bu basit, uygulanabilir bir formül olarak parlak bir hamle olmakla birlikte, doğurduğu sonuçlar ağırdı. Köylü meskenleri bu formül göz önünde bulundurularak mümkün olduğunca az kapı ve pencere olacak şekilde tasarlandı ya da yenilendi. Mali kayıplar her kapı ve pencere başına düşen verginin yükseltilmesi suretiyle telafi edilebilirdi, oysa kırsal nüfusun sağlığı üzerindeki uzun vadeli etkileri yüzyıldan uzun sürdü.

Devletin dayattığı yeni arazi kullanım hakkı modeli kapı-pencere vergisinden çok daha devrimciydi. Bu tamamen yeni bir kurumsal bağ oluşturmuştu. Yeni arazi kullanım hakkı sistemi bir idareci açısından her ne kadar basit ve tekbiçimli olsa da, köylüleri ister istemez tapu senetleri, tapu daireleri, harçlar, keşif-kıymetlendirmeler ve başvurularla dolu bir dünyanın içine attı. Güçlü yeni uzmanlarla, prosedür kurallarına

*1795-1799 yılları arasındaki hükümet. (ç.n.)

ve kararlarına yabancı oldukları arazi kâtipleri, kadastrocular, hâkimler ve avukatlarla karşı karşıya kaldılar.

Yeni arazi kullanım hakkı sisteminin sömürgeci bir uygulama olduğu yerlerdeki –yani tamamen yabancı olduğu, anlaşılamaz bir dil ve kurumsal bağlam kullanan yabancı fatihlerce dayatıldığı ve yerel uygulamaların mülkiyet hakkı ile hiçbir benzerlik taşımadığı yerlerdeki– sonuçları çok büyüktü. Örneğin, Hindistan'daki kalıcı yerleşim arazi vergilerini ödedikleri için miras ve satış hakkı –daha önceden hiçbirinin olmadığı bir yerde– elde eden, tam sahiplere dönüşen yeni bir sınıf yarattı.[92] Aynı zamanda kelimenin tam manasıyla milyonlarca yetiştirici, kiracı ve ırgat araziye ve mahsullerine geleneksel erişim haklarını yitirdi. Sömürgelerdeki yeni arazi kullanım hakkı yönetiminin gizemlerinin içyüzünü ilk öğrenenler benzersiz fırsatlara sahip oldular. Bu sayede, Mekong Deltası'ndaki Fransız görevliler ile bunların Vietnamlı tebaaları arasında aracı olan Vietnamlı *secrétaire*'ler ve *interprète*'ler büyük servete sahip olacakları bir konumdaydı. Bunlar, tapu senetleri gibi yasal kırtasiyeye ve özel harçlara yoğunlaşmak yoluyla, ortak araziyi kendilerinin alacağını sanarak serbest bırakan yetiştiricilerden oluşan tüm köyün toprak sahiplerine dönüştüler. Yeni aracılar, yurttaşlarının yeni yasaların karmaşasında yollarını bulmaları için şüphesiz zaman zaman kendi bilgilerini kullanabilmekteydi. Tavırları nasıl olursa olsun, yöneticiler açısından okunaklı ve şeffaf olması için özel olarak tasarlanmış arazi kullanım hakkı diline hâkim olmaları yeni arazi kullanım hakkını anlayamayan kırsal nüfusun cehaleti ile birleşerek, güç ilişkilerinde çok ciddi bir kaymaya yol açtı.[93] Bir memur için basitleştirici olan şey, birçok yetiştirici için kafa karıştırıcıydı.

Piyasa için merkez bankasının para birimi neyse, merkezi vergilendirme ve emlak pazarı için emlak tapusu ve standart

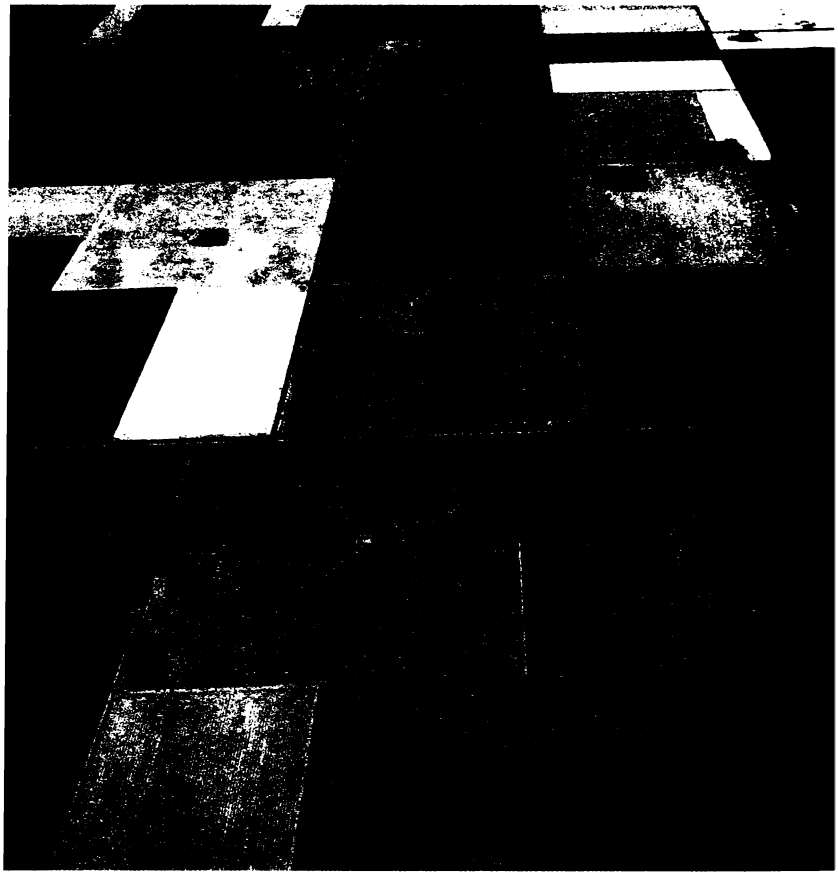
arazi ölçümü oydu.[94] Aynı şekilde bunlar, yerel iktidarın ve özerkliğin büyük bir kısmını yok etmekle tehdit ediyordu. Bu durumda, bunlara öylesine gayretle direnilmiş olması çok şaşırtıcı değildir. On sekizinci yüzyıl Avrupa'sı bağlamında, genel bir kadastro planı doğası gereği bir merkezileştirme hamlesiydi; yerel ruhban sınıfının ve soyluların, hem kendi vergilendirme iktidarlarının hem de sahip oldukları muafiyetlerin tehdit edildiğini görmesi muhakkaktı. Halkın bunu ilave bir yerel verginin bahanesi olarak görmesi muhtemeldi. Mutlakıyetçiliğin büyük "merkezileştirmecisi" Jean-Baptiste Colbert Fransa'da ulusal bir kadastro planı yürütmeyi önerdi, ama 1679'da aristokrasinin ve ruhban sınıfının ortak muhalefeti tarafından engellendi. Bir yüzyıldan daha uzun bir zaman sonra, Devrim'in ardından, radikal François-Noël Babeuf kendisine ait "Projet de cadastre perpetuel"de herkesin eşit parsel alacağı, son derece eşitlikçi bir arazi reformu hayal etti.[95] O da engellendi.

Yalnızca devlet eliyle yürütülen basitleştirmelerin dünyayı dönüştürme gücünü değil, toplumun kendisine dayatılan kategorileri, tadil etme, altüst etme, engelleme ve hatta alaşağı etme gücünü de aklımızda tutmalıyız. Bu noktada, kâğıt üzerinde denebilecek olguları gerçek hayattaki olgulardan ayırmak yararlı olabilir. Sally Falk Moore'un ve başka birçok insanın vurguladığı gibi, tapu dairesi kayıtları vergilendirmenin temeli olmaya hizmet edebilir, ama bunların gerçek arazi haklarıyla çok alakası yoktur. Kâğıt üzerindeki malikler gerçek malikler olmayabilir.[96] Rus köylüleri, gördüğümüz gibi, arazi şeritlerini kullanmaya devam ederken bir konsolidasyon "belgesi"ne kaydolabilirler. Toprak istilaları, izinsiz yerleşimler ve yasak bölgelere girilmesi, başarılı oldukları takdirde, kâğıt üzerinde gösterilmeyen fiilî mülkiyet haklarının kullanıldığını gösterir. Kimi arazi vergileri ve aşar vergilerine

hükümsüz kaldıkları noktaya kadar meydan okunur ya da bunlardan kaçılır.[97] Kâğıt üzerindeki arazi kullanım hakkı ile gerçek hayat arasındaki uçurumun en büyük olduğu an muhtemelen toplumsal karmaşa ve ayaklanma anlarıdır. Ama daha durgun zamanlarda bile, arazi kullanım hakkı sisteminin tapu sicil dairesindeki resmi hesapların ardında ve altında pusuya yattığı bir gölge hep olacaktır. Yerel pratiğin devlet teorisine uyduğunu asla varsayamayız.

Merkezileş(tir)meye yönelen tüm devletler tekbiçimli, kapsamlı bir kadastro haritasının değerini kabul etti. Ancak harita hazırlamayı yürütmek bir başka meseleydi. Tahminen, güçlü bir merkezi devletin kendisini görece daha zayıf bir sivil topluma dayatabileceği yerde kadastro haritası daha erken ortaya çıkıyordu ve daha kapsamlıydı. Aksine, sivil toplumun iyi örgütlendiği ve devletin görece zayıf olduğu yerde kadastro haritası gecikmişti, çoğu zaman isteğe bağlıydı ve eksikti. Dolayısıyla Napolyon Fransa'sının kadastro haritası, hukukçuluğun kendi yerel, gelir getiren işlevine yönelik bu tehdidi felce uğratmayı uzun süre başardığı İngiltere'den daha önce çıkarıldı. Buyrukla yönetilen fethedilmiş sömürgelerin, bu buyruğu veren büyükşehir uluslarından daha önce kadastro haritasının çıkarılması da aynı mantıktan doğdu. İrlanda ilk olabilirdi. Ian Hacking'in belirttiği gibi, Cromwell'in fethinden sonra "İrlanda, 1679'da William Petty yönetimi altında, İngilizlerin bu ulusa tecavüzünü kolaylaştırmak için araziler, binalar, insanlar ve sığırlar açısından eksiksiz olarak yoklandı."[98]

Sömürgenin Kuzey Amerika'da ya da Avustralya'daki gibi düşük yoğunluklu bir nüfusa sahip göçmen-sömürgesi olduğu yerlerde, eksiksiz, tekbiçimli bir kadastro şebekesi karşısındaki engeller asgariydi. Bu, önceden var olan arazi kullanım modellerinin haritasını çıkarmaktan çok, yerli halkların ve bunlara ait ortak mülkiyet rejimlerinin yok sayılacağı,

7. Peyzaj görünümü, Castleton, Kuzey Dakota

Avrupa'dan yeni gelenlere verilecek ya da satılacak arazi parsellerini planlama meselesidir.[99] Aydınlanma rasyonalizminden beslenen bir bakışa sahip Thomas Jefferson, ABD'yi Ohio Nehri'nin batısından itibaren "yüzlüklere" –10 mile 10 millik karelere– bölerek yerleşimcilerin tahsis edilen arazi parsellerini almasını zorunlu kılmayı hayal etmişti.

Jefferson'ın önerisindeki geometrik netlik salt estetik bir seçim değildi; Jefferson düzensiz arazilerin sahtekârlığı kolaylaştırdığını iddia ediyordu. İddiasını güçlendirmek için, fiilî arazi sahipliğinin tapuda yazandan yüzde 10 ile yüzde 100 arasında daha fazla olduğu Massachusetts örneğini delil olarak göstermekteydi.[100] Şebekenin düzenli olması yalnızca vergilendirme yetkilisine okunaklılık sağlamakla kalmıyordu, bu aynı zamanda araziyi toparlayıp homojen birimler halinde pazarlamanın uygun ve ucuz bir yoluydu. Şebeke arazinin metalaştırılmasını olduğu kadar, vergilerin ve sınırların hesaplanmasını da kolaylaştırdı. Ayrıca bu, idari olarak rahatlatıcı derecede basitti. Arazi, gerçekte o bölgeye dair hiçbir şey bilmeyen biri tarafından belli bir uzaklıktan tapu siciline geçirilebilmekteydi.[101] Plan uygulamaya geçer geçmez ormancıların tablolarının gayri şahsi, mekanik mantığından kimi şeyler taşımaya başladı. Ama pratikte, Jefforson'ın planındaki arazi tapulandırılması (ki bu plan Kongre tarafından otuz altı mil karelik dörtgen araziler ve kasabalar sağlayacak şekilde değiştirildi) her zaman öngörülen modeli izlemedi.

1860'larda Avustralya ve Yeni Zelanda'da geliştirilen Torrens arazi tapulandırma sistemi, ilk gelenlere ilk tahsisatların yapılması temelinde yerleşimcilerin üzerine kaydedilen parselleri gösteren, taş baskısı yapılmış, önceden yoklanmış bir şebeke sağladı. Bu o güne kadar arazi satmak için tasarlanmış en hızlı ve en ekonomik araçtı ve sonradan birçok İngiliz sömürgesine uyarlandı. Fakat geometrik şebeke ne kadar homo-

jen ve katıysa, şebekeye uymayan arazilerin doğal özelliklerine ters düşmesi de o kadar muhtemeldi. Sürpriz olasılıkları Yeni Zelanda'da aşağıdaki hicivli satırlarda güzel bir şekilde ifade ediliyordu.

> Şimdi Michael'ın bölümüne giden yol
> İyi gözükse de haritada
> Amaçlandığı kullanım için
> Aslında etmezdi beş para
> Ve hiç de imkânsız değildi
> Vesile olması geceleri bir kazaya.
>
> Kâğıt üzerinde güzelce planlandı
> Ve acımasızca yönetildi
> İnsanın ya da atın
> Engelleyen hareketini
> Düz ve eşit bir akışla
> Uçurumların, mahmuzların ve olukların üstünde.[102]

Kadastro planı faydacı modern devletin büyüyen cephanesindeki tekniklerden yalnızca biriydi.[103] Premodern devletin asayişi korumasını, vergi toplamasını ve ordu beslemesini sağlayan bir istihbarat düzeyi ile yetindiği yerde, modern devlet ulusun fiziki ve beşeri kaynaklarının idaresini "üzerine almayı" ve onları üretken kılmayı gitgide daha çok ister oldu. Devlet idaresinin bu daha müspet amaçları toplum hakkında daha büyük bir bilgiyi gerektiriyordu; bu işe girişmenin mantıklı başlangıç noktası arazinin, halkın, gelirlerin, meslekler in, kaynakların ve bu verilerdeki sapmanın bir dökümünü çıkarmaktı. "Gittikçe bürokratikleşen devletin kendini organize etme ve kaynaklarını kontrol etme ihtiyacı, yaşamsal ve diğer istatistiklerin toplanmasını hızlandırdı; ormancılığın ve

rasyonel tarımın, kadastro çalışmalarının ve kesin haritacılığın, genel hijyenin ve iklim biliminin."[104]

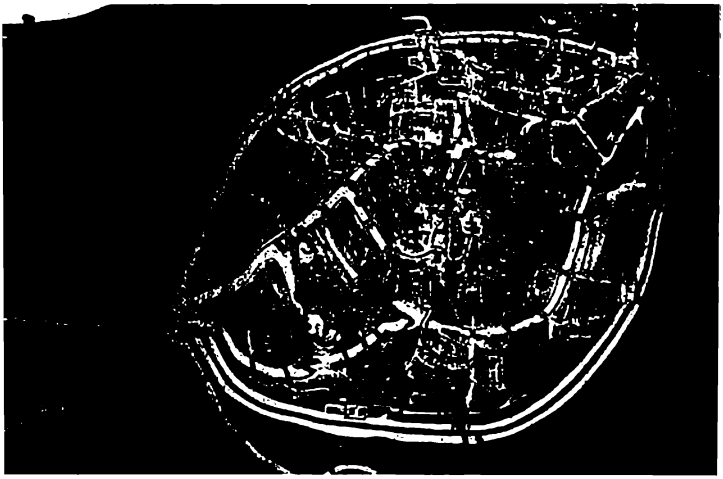
Devletin amaçları genişlemekle birlikte, devletin bilmek istediği şey hâlâ doğrudan bu amaçlara bağlıydı. Sözgelimi, on dokuzuncu yüzyıldaki Prusya devleti, dış ülkelerden içeriye ve içeriden dış ülkelere göç edenlerin dinleri ya da ırkları ile değil, yaşları ve cinsiyetleri ile ilgiliydi; devlet için önemli olan olası asker kaçaklarının izini sürmek ve askerlik yaşına gelmiş erkeklerden oluşan bir rezerv elde etmekti.[105] Devletin verimliliğe, sağlığa, sağlık koşullarının geliştirilmesine, eğitim, taşımacılık, maden kaynakları, tahıl üretimi ve yatırıma artan ilgisi devlet idaresinin eski hedeflerini terk etmesinden çok, bu hedeflerin modern dünyada gerektirdiği şeyleri genişletmesi ve derinleştirmesi anlamına geliyordu.

2
Kentler, İnsanlar ve Dil

Haritacılar Akademisi, İmparatorluğun kendi büyüklüğünde ve noktası noktasına onunla eşleşen bir İmparatorluk Haritası hazırladı... Sonraki kuşaklar bu Geniş Haritanın Kullanışsız olduğunu anladılar ve onu Saygısızca Güneşin ve Kışın İnsafsızlığına bıraktılar.

—Suarez Miranda, *Viajes de varones prudentes (1658)*

Ortaçağda inşa edilmiş bir kasabanın ya da büyük ölçüde değişmeden kalmış bir Ortadoğu kentinin en eski semtlerinin (*medine*) kuşbakışı bakıldığında özel bir görünümü vardır. Düzensizliğin görünümüdür bu. Ya da, daha kesin bir ifadeyle, kasaba kapsayıcı hiçbir soyut forma uymaz. Sokaklar, dar yollar ve geçitler, kimi organik süreçlerin içinden çıkılamaz karmaşıklığını andıran bir yoğunlukta, değişen açılarla birbirleri ile kesişirler. Savunma ihtiyacının surları ve belki de hendekleri gerekli kıldığı bir ortaçağ kasabasında, ağaç halkalarına çok benzer şekilde yerini dış surlara bırakan iç surların izleri bulunabilir. Yaklaşık 1500'lerde Bruges'e ait bir resim bu

8.1500'lü yıllarda Bruges, Belediye Sarayı'nda tablo, Bruges

nodeli göstermektedir (resim 8). Burada kenti kent yapanlar tale, pazaryeri, nehir ve tekstil ticareti yapan bu kentin (çanurla dolup tıkanana dek) can damarı olan kanallardır.

Kapsayıcı herhangi bir plan olmadan ortaya çıkan kentin 'erleşim planının tutarlı bir geometrik mantıktan yoksun olması, onun kendi sakinleri için kafa karıştırıcı olduğu anamına gelmez. Kaldırım taşı döşeli sokaklarının defalarca :ullanılmaktan açılmış patikalardan başka bir şey olmadığı lüşünülür. Çeşitli semtlerinde büyümüş olanlar için Bruges, on derece bildik, son derece okunaklı bir yer olmalıydı. Pazajları ve dar yolları her gün tekrarlanan en bilindik günlük ıareketlerle arşınlanmaktaydı. Ama yeni gelen bir insana kabaya aşinalık kazandıracak tekrar eden, soyut bir mantıktan oksun olması nedeniyle, ilk kez gelen bir yabancı ya da bir üccar açısından neredeyse tamamen kafa karıştırıcı bir yerli. 1500'lerde Bruges'de kent manzarasının, kasaba dışındaki iyasal iktidarınki de dahil olmak üzere dışsal bilgiden çok

yerel bilgiye ayrıcalık tanıdığı söylenebilir.[1] Zor ya da anlaşılmaz bir lehçe dilbilimsel olarak nasıl değerlendiriliyorsa, o da uzamsal olarak benzer şekilde değerlendirilebilirdi. Yarı geçirgen bir zar gibi, bu özel coğrafi lehçeyi konuşarak büyümemiş olanlar için inatla yabancı kalmaya devam ederken, kentin içinde iletişimi kolaylaştırıyordu.

Tarihte çoğunlukla, kentteki kimi mahallelerin (ya da bunların tepeler, bataklıklar ve ormanlar gibi kırdaki benzerlerinin) yabancılar için görece okunaksız oluşu yabancı elitlerin denetimi karşısında hayati bir siyasal güvenlik sınırı sağlamaktadır. Bu sınırın var olup olmadığını saptamanın kolay bir yolu, bir yabancıya yolunu başarıyla bulmak için yerel bir rehbere (yerli bir iz sürücüye) ihtiyaç duyup duymayacağını sormaktır. Cevabın evet olması halinde, söz konusu cemaat ya da arazi yabancıların tecavüzünden az da olsa yalıtılmış demektir. Bu yalıtımın, yerel dayanışma örnekleri ile birleşerek Avrupa'da on sekizinci yüzyıldaki ve on dokuzuncu yüzyıl başlarındaki ekmek fiyatları ile ilgili ayaklanmalar, Front de Libération Nationale'in* Cezayir'in Casbah mahallesinde Fransızlara karşı azimli direnişi[2] ve İran Şahının devrilmesinde rol oynayan pazaryeri siyaseti gibi birbirinden tamamen farklı birtakım bağlamlarda siyasal değeri ortaya çıkmıştır. Okunaksızlık o günden beri güvenilir bir siyasal özerklik kaynağı olmayı sürdürmektedir.[3]

Devlet yetkilileri kentleri daha okunaklı kılmak amacıyla onları yeniden tasarlamaktan vazgeçerek (bu konuyu yakında inceleyeceğiz) asayişin sağlanması ve denetimi kolaylaştırmak için karmaşık, eski kentlerin haritasını çıkarmaya girişti. Fransa'nın büyük kentlerinin çoğu bu nedenle, özellikle Devrim'den sonra, özenle yürütülen askeri haritacılığın (*re-*

*Ulusal Kurtuluş Cephesi (ç.n)

connaissances militaires) nesnesi oldu. Kent isyanları patlak verdiğinde, yetkililer, ayaklanmacıları etkili bir şekilde kontrol altına alabilecekleri ya da bastırabilecekleri kesin mevkilere hızla hareket edebilmeyi istemekteydi.[4]

Devletler ve şehir planlamacılar, tahmin edilebileceği gibi, bu mekânsal anlaşılamazlığın üstesinden gelmeye ve kentsel coğrafyayı dışarıdan açıkça okunabilir kılmaya uğraşmıştır. Plansız kentlerin karmakarışık yayılması olarak gördükleri şeye karşı tutumları, ormancıların plansız ormanların doğal yayılmasına karşı tutumlarından farklı değildi. Izgara tipi yerleşimin ya da geometrik olarak düzenli yerleşimlerin kökeni basit bir askeri mantıkta saklı olabilir. Roma *castra*'sı düzeninde yerleşmiş kare şeklinde, tertipli, belirli kurallara göre kurulmuş bir askeri kampın birçok avantajı vardır. Askerler onu inşa etme tekniklerini kolayca öğrenebilir, bölük komutanı astlarının ve çeşitli bölüklerin hangi düzende yerleştiğini tam olarak bilir ve kampa gelen Romalı bir ulak ya da subay aradığı subayı nerede bulacağını bilecektir. Daha spekülatif bir açıklama yapacak olursak, uzak yerlere yayılmış, birçok dilin konuşulduğu bir imparatorluk, askeri kamplarının ve kasabalarının belirli kurallara uygun olarak kurulmasını düzenini ve otoritesini sergileyen bir simge olarak yararlı bulabilir. Diğer şeyler aynı olduğunda, tekrarlanabilen basit bir mantığa göre kurulmuş bir kenti yönetmek ve bu kentin asayişini sağlamak çok daha kolay olacaktır.

Geometrik bir kentsel görünümün siyasi ve idari kolaylıkları ne olursa olsun, Aydınlanma düz çizgilere ve görülür düzene coşkuyla yaklaşan güçlü bir estetik geliştirdi. Bu önyargıyı en açık haliyle Descartes ifade etmiştir: "Bir zamanlar yalnızca *dağınık* köyler olan ve zamanla büyük kentlere dönüşen bu eski kentler, *bir mühendisin boş bir düzleme hayalindeki gibi yerleştirdiği düzenli kasabalarla kıyaslandığında*, genel ola-

rak oldukça *kötü kurulmuştur*. Ve insan, ilk tür kasabalardaki binaları tek tek dikkate aldığında, her ne kadar son gruptakilerde karşılaşacağından daha çok hünerle ya da fazlasıyla karşılaşsa da, yine de, binaların nasıl düzenlendiğini –*orada büyük bir bina, şurada küçük bir bina*– ve *sokakları nasıl çarpık ve düzensiz hale getirdiklerini* gördüğünde, *onların aklını kullanan insanların iradesiyle değil şans eseri bu şekilde düzenlenmiş olduğunu söyleyecektir*."[5]

Descartes'ın görüşü bilimsel ormanın kentteki karşılığını akla getirir: dik açıyla kesişen düz çizgiler halinde uzanan sokaklar, tasarımı ve büyüklüğü tekdüze binalar, her şeyin tek bir kapsayıcı plana göre inşa edilmesi.

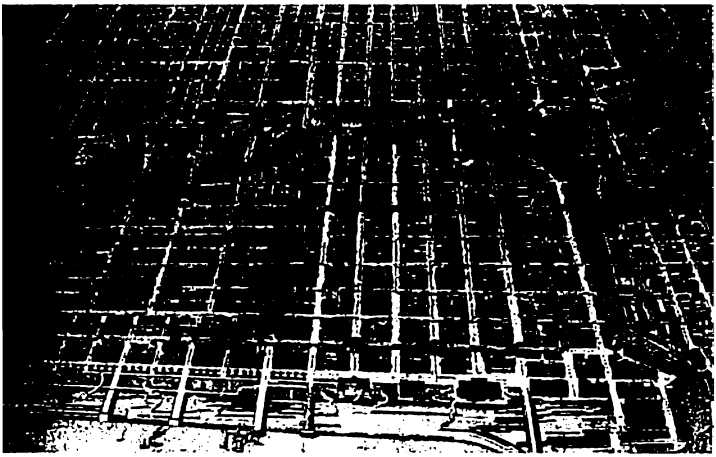
Güçlü bir devlet ile tekbiçimli olarak tasarlanmış bir kent arasındaki seçmeci yakınlık barizdir. Kentsel yerleşim tarihçisi Lewis Mumford, bu simbiyozun modern Avrupa'daki kökenini İtalyan şehir devletinin açık, okunaklı barok stilinde buluyor. Mumford, Descartes'ın hoş karşılayacağı ifadelerle, şunu iddia etmekte: "Mekânı düzenlemek, onu kesintisiz kılmak, ona sınır ve düzen vermek barok aklın zaferlerinden biriydi."[6] Daha açık bir ifadeyle, ortaçağ kentleri barok tarzda –büyük yapıları, dehlizleri, meydanları ile ve tekbiçimliliğe, orana ve perspektife dikkat edilerek– yeniden tasarlanırken amaçlanan, prensin azametini ve heybetli iktidarını yansıtmaktı. Çoğu kez estetik düşünceler mevcut toplumsal yapı ve kentin olağan işleyişinden önce geldi. "Buldozerlerin icadından çok önce," diye ekliyor Mumford, "İtalyan askeri mühendisleri yıkımdaki profesyonel uzmanlıkları sayesinde dümdüz edici bir zihniyet geliştirdi: engellerle dolu zemini temizleyip, kendi katı matematiksel çizgileriyle temiz bir başlangıç yapmanın yolunu arayan bir zihin yapısı."[7]

Barok kentin görsel gücü prensin içerideki ve dışarıdaki düşmanlarına karşı askeri güvenliğine gösterilen titiz dikkatle

sağlama alınmaktaydı. İşte bu nedenle hem Alberti hem de Palladio ana caddeleri askeri yollar (*viae militaires*) olarak düşündü. Bu yollar düz olmak zorundaydı ve Palladio'ya göre, "yolların her yerde eşit olması daha münasip olacaktır: yani, *askerlerin yürümekte zorlanacağı hiçbir yol olmamalıdır.*"[8]

Elbette, Descartes'ın modeline yaklaşan pek çok kent vardır. Çoğu açık nedenlerle baştan sona yeni, çoğunlukla ütopik kentler olarak planlanmıştır.[9] İmparatorluk kararnameleri ile inşa edilmedikleri yerlerde, kurucuları tarafından gelecekteki yerleşim için daha rutin ve tekbiçimli kareler sağlamak üzere tasarlanmışlardı.[10] On dokuzuncu yüzyıl sonlarında Chicago merkezinin (William Penn'in Philadelphia'sı ya da New Haven da olabilir) kuşbakışı görünümü ızgara modeli kentin bir örneğini verir (resim 9).

Bir yöneticinin bakış açısından Chicago'nun imar planı neredeyse ütopiktir. Kentin bütününün hızlı biçimde değerlendirilmesini sağlar, çünkü tüm kent düz çizgilerden, dik açılardan ve tekrarlardan oluşmaktadır.[11] Nehirler bile kentin amansız simetrisini nadiren kesintiye uğratır görünmektedir. Bir yabancı –ya da bir polis– için bir adresi bulmak nispeten kolaydır; yerel bir rehbere gerek yoktur. Yerli vatandaşların bilgisi yabancıların bilgisi karşısında özellikle ayrıcalıklı değildir. Yukarı Manhattan örneğinde olduğu gibi, ara sokaklar art arda numaralandırılır ve bunlar da art arda numaralandırılmış olan uzun caddeler tarafından kesilirse, plan daha da şeffaflık kazanır.[12] Izgara modeli kentin yerüstü düzeni yeraltı düzenini su borularının, rögarların, kanalizasyonun, elektrik kablolarının, doğalgaz hatlarının ve metronun yerleşimi açısından kolaylaştırır – bu düzen bir kentin yöneticileri için çok önemlidir. Posta dağıtmak, vergi toplamak, bir sayım yürütmek, malları ve insanları kent içine ve dışına taşımak, bir kargaşayı ya da isyanı bastırmak, boru ya da kanalizasyon hattı döşemek

9. Chicago merkezinin haritası, 1893 civarı.

çin kazı yapmak, bir suçluyu ya da askerlik çağı gelmiş kişiyi ɔulmak (verilen adreste olması şartıyla) ve toplu taşımacılığı, ;u tedariğini ve çöplerin toplanmasını planlamak, tüm bunlar zgara mantığı sayesinde büyük ölçüde basitleşir.

Bu geometrik yerleşim düzeninin üç özelliği önem taşır. lki, söz konusu düzenin sokaktayken değil, yukarıdan ve dı-;arıdan bakıldığında çok belirgin oluşudur. Bir törendeki yü-'üyüşçü ya da uzun bir montaj hattındaki bir tek perçinci gibi, ɔu ızgaranın ortasındaki bir yaya kentin büyük tasarımını he-nen algılayamaz. Simetri ya bir resime bakıldığında anlaşılır -aslında bu resim bir cetvel ve boş bir kâğıt verildiğinde bir ɔkul çocuğunun çizmesi beklenen şeydir– ya da zeminin çok ızerinde dolanan bir helikopterin bakış açısından: kısaca, bir Tanrı'nın ya da mutlak bir hükümdarın bakışından. Bu uzam-;al olgu belki de kentsel ya da mimari planlama sürecinin, :fendinin ve planlamacının sanki bir helikopterin içindey-nişlercesine yukarıdan aşağıya baktığı, minyatürleşmeyi ve

maketleri gerektiren bu sürecin doğasında yer almaktadır.[13] Ne de olsa büyük ölçekli bir inşaat projesinin tamamlandığı zaman nasıl görüneceğini görsel olarak hayal etmenin, bu tür bir minyatürleşme dışında başka yolu yoktur. Bana göre bundan, oyuncak ölçüsündeki bu planların, genelde yok denecek kadar az gözlemcinin yineleyeceği bir perspektiften, heykele benzer özellikleri ve görsel düzenleri ile değerlendirildikleri sonucu çıkmaktadır.

Kent ya da peyzaj maketlerinin temsili olarak gerçekleştirdiği minyatürleşme pratikte uçak tarafından gerçekleştirildi. Chicago haritasında belirgin olan kuşbakışı haritacılık geleneği salt gelenek değildi artık. Havadan bir bakış, geniş menzili sayesinde, yeryüzü seviyesinde kargaşa olarak görünmesi olası şeyi görünüşte daha büyük düzene ve simetriye dönüştürmekteydi. Modernist düşünce ve planlama için uçak yabana atılmayacak bir önem taşır. Uçak, coğrafi yapıyı sanki bir tuvalmişçesine düzleştiren bir perspektif sunarak "sinoptik görüşe, rasyonel denetime, planlamaya ve uzamsal düzene" yönelik yeni özlemleri yüreklendirdi.[14]

Dışarıdan kolaylıkla okunabilen bir kentsel düzene ilişkin ikinci nokta ise, bütünü kapsayan büyük planın kent sakinlerinin deneyimlediği yaşam düzeniyle zorunlu bir ilişkisinin olmamasıdır. Bazı devlet hizmetleri çok daha kolaylıkla sağlansa ve uzak adresler çok daha kolaylıkla belirlense de, bu bariz avantajlar yoğun bir sokak yaşamının olmayışı, yetkililerin düşmanca müdahalesi, samimiyet duygusu ve komşuluk hissi veren uzamsal düzensizliklerin kaybolması gibi kendini hissettiren dezavantajlar tarafından geçersiz kılınabilir. Geometrik olarak düzenli kentsel uzamın biçimsel düzeni tam da şudur: biçimsel düzen. Görsel düzenlenişi, bir resmigeçidin ya da bir kışlanın düzenine çok benzer şekilde törensel ya da ideolojik niteliktedir. Bu düzenin kenti yönetmek açısından

belediye ya da devlet yetkililerinin işine yarıyor olması, onun kentte yaşayanların da işine yaradığını göstermez. O halde, biçimsel uzam düzeni ile toplumsal deneyim arasındaki ilişkiyi bilemeyeceğimizi iddia etmeye bir süreliğine devam etmeliyiz.

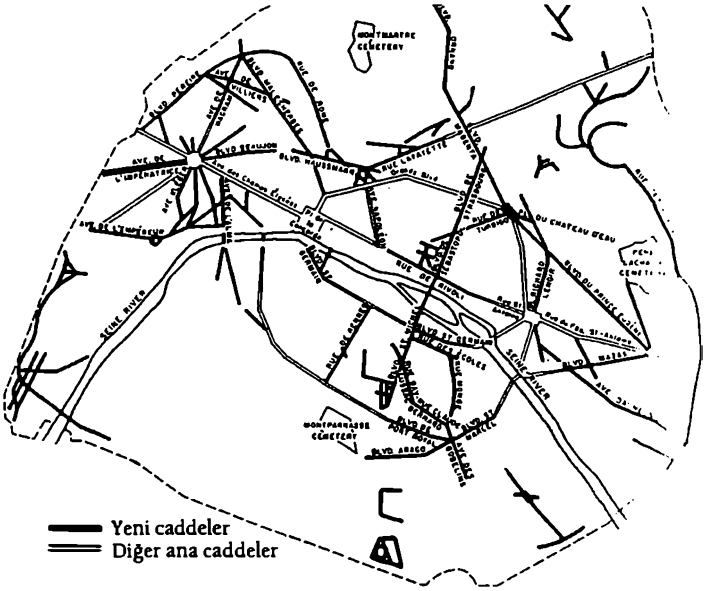
Homojen, geometrik, tekbiçimli arazinin dikkate değer üçüncü özelliği onun standart bir meta olarak pazar için elverişli oluşudur. Jefferson'ın kadastro planına ya da açık arazinin tapulandırılmasına yönelik Torrens sistemine benzer şekilde, ızgara modeli alım ve satım için ideal düzenli parseller ve adacıklar yaratır. Bunlar tam da ekolojik ya da coğrafi gerçeklikten kopuk soyut birimler olduğu için, birikmeye ve ayrılmaya son derece uygun bir tür para birimini andırırlar. Izgara planının bu özelliği kadastrocunun, planlamacının ve gayrimenkul spekülatörünün aynı ölçüde işine yaratmaktadır. Bu durumda, bürokratik ve ticari mantık el ele verir. Mumford'ın belirttiği gibi, "Bu mekanik örüntünün –ticari bakış açısından– güzelliği açıkça görülmelidir. Bu plan mühendise düzensiz parsellerin ve eğri sınır çizgilerinin yarattığı uzamsal sorunların hiçbirini yaşatmaz. Bir hademe bir sokak girişinin ya da arazi satışının kaç feet kare olduğunu hesaplayabilirdi: Bir avukat kâtibi bile, yalnızca standart dokümanda arazinin doğru boyutlarını belirterek, gerekli satış senedinin nasıl olması gerektiğini yazabilirdi. Nihayet belediye mühendisi bir T cetveli ve bir gönye ile, ne mimar ne de sosyolog olarak en ufak bir eğitim görmeksizin, standart parsellere, standart bloklara, standart sokak genişliklerine sahip bir metropol 'plan'layabilmekteydi... Tam da peyzaja ya da beşeri amaçlara özel olarak uyarlanmaması, tam da bu kendi belirlenmemişliği sayesinde, yalnızca *alım-satım için genel kullanışlılığı* artıyordu."[15]

Eski Dünya kentlerinin büyük çoğunluğu aslında Bruges

ya da Chicago'nun tarihsel bir karışımıdır. Var olan bir kentin tümden yeniden düzenlenmesi için birden çok politikacı, diktatör ve şehir planlamacı plan yapmış olsa da, bu hayaller hem mali hem siyasi açıdan çok maliyetli olduğundan çizim masasından gerçekliğe nadiren taşındılar. Aksine, parça parça planlama çok daha yaygındır. Çoğu kentin eski merkezi bir ölçüde Bruges gibi kalmaya devam ederken, yeni yapılan yerlerin bir planın ya da planların izini sergilemesi daha muhtemeldir. Bazen, eski Delhi ile imparatorluk başkenti Yeni Delhi arasındaki keskin tezatta olduğu gibi, farklılık resmileştirilir.

Yetkililer zaman zaman, var olan bir kenti istenilen değişikliklere göre yeniden uyarlamak için sert adımlar attı. Louise Napolyon yönetimindeki Seine valisi Baron Haussman tarafından Paris'in yeniden yapılandırılması 1853'ten 1869'a kadar uzanan görkemli bir bayındırlık programıydı. Haussmann'ın büyük projesi benzeri görülmemiş miktarlarda kamu ödeneği harcamış, on binlerce insanı yerinden etmişti ve bu proje ancak seçmenlere karşı doğrudan sorumlu olmayan tek bir idari yetkili tarafından gerçekleştirilebilirdi.

Paris'in yeniden inşasının ardındaki mantık, yaşlı ormanların üniter bir mali yönetim için tasarlanmış bilimsel ormanlara dönüştürülmesinin ardında yatan mantıkla benzerlik taşımaktaydı. Burada da basitleştirmeye, okunaklılığa, düz hatlara, merkezi yönetime ve bütünün sinoptik kavranışına yapılan vurgu aynıydı. Orman örneğinde olduğu gibi, planın çoğu gerçekleştirildi. Ancak büyük farklılıklardan biri, Haussmann'ın planının mali nedenlerden çok, bu planın Parislilerin tavrı ve duyarlılığı üzerindeki etkisi için tasarlanmış olmasıydı. Plan her ne kadar başkentte çok daha okunaklı bir mali alan yaratmış olsa da, bu, kenti daha yönetilebilir, müreffeh, sağlıklı ve mimari olarak gösterişli kılma isteğinin bir yan ürünüydü.[16] İkinci farklılık ise, elbette, İkinci İmparatorluğun

10. 1850 ile 1870 arasında inşa edilen yeni ana caddeleri gösteren Paris Haritası, 1870

kentsel planlamacılığı yüzünden yerinden olanların karşılık verebilecek olmasıydı, karşılık da verdiler. Göreceğimiz gibi, Paris'in yeniden uyarlanması otoriter yüksek-modernist planlamanın ileride daha ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz birçok paradoksunun belirtisini göstermekteydi.

Resim 10'daki plan Haussmann'ın ölçeğine göre inşa edilen yeni bulvarların yanı sıra devrim öncesinden kalma, genişletilip uzatılan iç bulvarları da göstermektedir.[17] Ama yalnızca yeni bir sokak haritası gibi görünen yeniden uyarlama, dönüşümü büyük ölçüde küçümsemektedir. Gereken tüm yıkım ve yapım açısından, sokak planına okunaklılık açısından eklenen her yeni model "asırlık" Paris'le güçlü bir uyumun izlerini ta-

şımaktaydı. Örneğin dış bulvarlar 1787 tarihli eski gümrük (*octroi*) duvarlarının hattını izlemektedir. Ama Haussmann'ın planı bir trafik reformu olmaktan çok daha öteydi. Bulvarların yeni okunaklılığına gündelik hayatı tümüyle değiştiren yenilikler eşlik ediyordu: yeni su kemerleri, çok daha etkili bir kanalizasyon sistemi, yeni tren rayları ve terminaller, merkezi pazarlar (Les Halles), doğalgaz hatları, aydınlatma, yeni parklar ve kent meydanları.[18] Louis Napolyon tarafından yaratılan yeni Paris yüzyılın sonlarında büyük rağbet gören bir bayındırlık mucizesine ve yurtdışındaki geleceğin planlamacıları için bir mabede dönüştü.

Louis Napolyon'un ve Haussmann'ın Paris'e dair planlarının merkezinde devletin askeri güvenliği yatmaktaydı. Yeniden tasarlanmış kentin her şeyden önce halk ayaklanmalarına karşı güvenli olması sağlanmalıydı. Haussmann'ın belirttiği gibi, "Kentlerin kraliçesi olan bu kentin güvenliği genel (kamu) güvenliğin(in) başlıca önkoşullarından biridir."[19] 1851'den önceki yirmi beş yılda barikatlar dokuz kat artmıştı. Louis Napolyon ve Haussmann 1830 ve 1848 devrimlerine tanık olmuştu; daha yakın geçmişteki Haziran Günleri ve Louis Napolyon'un darbesine karşı direniş yüzyılın en büyük ayaklanmasını temsil etmekteydi. Louis Napolyon, geri dönmüş bir sürgün olarak, iktidardaki ısrarının ne kadar hassas olabileceğinin pekâlâ farkındaydı.

Fakat ayaklanmanın geometrisi tüm Paris'e eşit şekilde dağılmamıştı. Direniş, Bruges gibi karmaşık, okunaksız sokak planları olan, nüfusun çok yoğun olduğu işçi sınıfı *mahalle*lerinde yoğunlaşmıştı.[20] 1860 yılında (gümrük duvarları ile dış istihkâmların arasında yer alan ve 240.000 kişinin yaşadığı) "iç banliyöler"in ilhak edilmesi açıkça, o güne dek polis denetiminden kaçmış bir *ceinture sauvage* (yabani kuşak – h.n.) üzerinde egemenlik kurmak için tasarlanmıştı. Haussmann

bu bölgeyi, "araziye [mülkiyete] karşı gerçek herhangi bir bağı olmayan ve etkin bir gözetimden uzak göçebe bir nüfusun olağanüstü bir hızla arttığı, yirmi farklı idareye teslim edilmiş, rasgele inşa edilmiş dar ve eğri büğrü yolların, geçitlerin ve çıkmaz sokakların içinden çıkılamaz bir ağından oluşan yoğun bir banliyö kesimi" olarak tanımlamıştı.[21] Paris'in tam içinde, her ikisi de Louis Napolyon'un darbesine karşı kararlı direniş merkezleri olan Marais ve özellikle Faubourg Saint-Antoine gibi devrimci *foyer*'ler de bulunmaktaydı.

Haussmann'ın planının bir parçası da bu ayaklanmacı yerlerin –henüz yeterince haritası çıkarılmamış bu yerlerin– askeri kontrolüydü.[22] Kentin dış mahallelerindeki kışlalar ile ayaklanmaların vuku bulduğu mıntıkalar arasında hareketi kolaylaştırmak için, içteki bulvarlarla gümrük duvarları arasında bir dizi yeni bulvar tasarlandı. Haussmann'ın farkına vardığı gibi, yeni yollar kentin her mıntıkası ve oradaki asayişten sorumlu olan askeri birlikler arasında pek çok doğrudan demiryolu ve karayolu bağlantısı sağlayacaktı.[23] Böylece, örneğin kuzeydoğu Paris'teki yeni bulvarlar birliklerin Courbevoie kışlalarından hızla Bastille'e giderek ardından çalkantılı Faubourg Saint-Antoine'ı kontrol altına almasına izin verdi.[24] Yeni demiryollarının ve istasyonların çoğu benzer stratejik amaçlar düşünülerek kurulmuştu. Mümkün olan yerlerde ayaklanmacı mahalleler yeni yollarla, kamusal alanlarla ve ticari gelişimle yıkıldı ya da dağıtıldı. Léon Faucher, işe başlamak için 50 milyon franklık bir krediye ihtiyaç olduğunu açıklarken devletin güvenlik ihtiyaçlarını vurguluyordu: "En az sağlıklı olmak kadar önemli olan kamusal düzenin çıkarları, barikat mıntıkaları boyunca bir an önce geniş bir şerit açılmasını gerektirmektedir."[25]

Paris'in yeniden inşa edilmesi ayrıca zorunlu bir kamu sağlığı tedbiriydi. Ve bu noktada, sağlıkbilimcilerin Paris'i daha

sağlıklı kılacağını söylediği adımlar onu aynı zamanda ekonomik olarak daha verimli ve askeri olarak daha güvenli kılacaktı. Çok eskiden kalma kanalizasyonlar ve fosseptikler, tahminen otuz yedi bin atın (1850'de) dışkısı ve güvenilmez su rezervi Paris'i kelimenin tam anlamıyla öldürücü kılmıştı. Şehir Fransa'daki en yüksek ölüm oranına sahip olmanın yanı sıra, öldürücü kolera salgınlarına da en açık olan yerdi; 1831'de bu hastalık başvekilin de içinde olduğu 18.400 insanın ölümüne yol açmıştı. Ve ölüm oranının en yüksek olduğu yer, yüksek nüfusu ve sağlık koşullarından yoksun olması nedeniyle, devrimci direnişin olduğu mıntıkalardı.[26] Haussmann'ın Paris'i, ondan kovulmayanlar açısından çok daha sağlıklı bir kentti; daha çok hava ve su dolaşımı ve güneşe daha çok maruz kalmak salgın riskini azalttı, aynı şekilde gelişen mal ve işgücü (ayrıca sağlıklı işgücü) dolaşımı kentin ekonomik refahına katkıda bulundu. Faydacı bir işgücü verimliliği ve ticari başarı mantığı ile stratejik kamu sağlığı kaygıları beraber hareket etmekteydi.

Paris'in dönüşümünün ardındaki itici gücün, bizzat Louis Napolyon'un siyasal-estetik zevkleri de belirleyiciydi. Haussmann Seine valisi olarak atandığında, Louis Napolyon ona merkez pazar Bois de Bologne ve ileride inşa edilecek birçok sokak için hazırlanmış bir harita verdi. Louis Napolyon'un planları şüphesiz ki büyük ölçüde Saint Simoncuların hayalperest gazeteleri *Le globe*'daki fikirlerden ve Fourier ve Cabet'nin taslağını hazırladığı kentsel cemaatler modelinden esinlenmişti.[27] Onların görkemli tasarıları, Napolyon'un başkentin yeni ihtişamının rejimin ihtişamına tanıklık etmesi yönündeki kendi kararlılığına cazip gelmişti.

Otoriteryan modernleştirme projelerinin çoğunda olduğu gibi, hükümdarın siyasal zevkleri bazen salt askeri ve işlevsel kaygıları dayatmaktaydı. Düz çizgi halindeki sokaklar birlik-

lerin isyancılara karşı harekete geçirilmesine pekâlâ yardımcı olabilirdi, ama bunlar aynı zamanda zarif bina cepheleri ile donatılacak ve ziyaretçileri etkileyecek heybetli binalarla sonlandırılacaktı.[28] Yeni bulvarlar boyunca uzanan tekdüze modern binalar daha sağlıklı konutlar demek olabilirdi, ama bunlar çoğu zaman bina cephesi olmaktan öteye geçmiyordu. İmar mevzuatı neredeyse yalnızca binaların görünür tarafı ile ilgileniyordu, ama müteahhitler bina cephelerinin ardında kalabalık, havasız daireler inşa edebilirlerdi ki çoğu da böyle yapmıştı.[29]

T. J. Clark'ın gözlemlediği gibi, yeni Paris'in görünümü üzerine son derece kafa yorulmuştu: "Haussmann'ın bir amacı da moderniteye biçim vermekti ve bu doğrultuda o zaman için bir ölçüde başarılı olmuş görünüyordu; kentin görünür ve hatta anlaşılır olarak belirdiği bir dizi form oluşturdu: Paris, ünlü deyişi tekrarlayacak olursak, bir gösteriye dönüşüyordu."[30]

Bu örnekte okunaklılık nüfusun sınıf ve işlev bazında çok daha belirgin olarak ayrılması yoluyla sağlandı. Paris'in her bir parçası gittikçe daha ayırt edici bir kıyafet, etkinlik ve servet özelliğine büründü – burjuva alışveriş bölgesi, müreffeh iskân mahallesi, endüstriyel varoş, esnaf mahallesi, bohem mahalle. Bu daha kolay yönetilen bir kentti – Haussmann'ın muazzam basitleştirmesi sayesinde daha "okunaklı" bir kent.

En iddialı modern düzen planlarında olduğu gibi, burada da Haussmann'ın ferah ve heybetli yeni başkentinin bir karşı kutbu vardı. Paris'in yeniden inşa edilmiş merkezinin en yüksek mevkiyi işgal ettiği kentsel mekân hiyerarşisi, kentte yaşayan yoksulların periferiye doğru itilmesini gerektiriyordu.[31] Bu hiçbir yerde, 1856'a gelindiğinde altmış bin insanın yaşadığı bir mahalle haline gelen kuzeydoğudaki işçi sınıfı mahallesi Belleville için olduğu kadar geçerli değildi. Belleville'in

birçok sakini Haussmann'ın yıkımlarıyla çocuklarına bırakacakları mirastan mahrum edildi; kimilerince bir parya cemaati olarak adlandırıldı. 1860'a gelindiğinde, daha önce Faubourg Saint-Antoine'ın olduğu şeyin–okunaksız, ayaklanmacı bir *foyer*– banliyödeki karşılığına dönüştü. "Sorun Belleville'in bir cemaat olmaması değil, burjuvazinin korktuğu, polisin içeri sızamadığı, hükümetin nizama sokamadığı, halk sınıflarının tüm o dizginlenemez tutkuları ve siyasal hınçlarıyla hâkimiyeti elinde tuttuğu bir tür cemaate dönüşmüş olmasıydı."[32] Birçoğunun iddia ettiği gibi, 1871 Paris Komünü kısmen Haussmann tarafından periferiye sürülenlerin kenti yeniden ele geçirme ("La reconquete de la Ville par la Ville")[33] çabası ise, bu düşüncenin coğrafi merkezi Belleville'di. Mayıs 1871'in sonlarına kadar askeri olarak savunmada kalan komünarlar kuzeydoğuya ve Belleville'e doğru geri çekilerek, orada, Belleville belediye binasında son direnişlerini gerçekleştirdi. Bir devrimci yatağı gibi görülen Belleville acımasız bir askeri işgale maruz kaldı.

Tanı niteliğindeki iki ironi Komün'ün bastırılmasını imliyordu. İlki, Haussmann'ın stratejik tasarısının galip gelmiş olmasıydı. İkinci İmparatorluğun bir halk ayaklanmasının önüne geçmesini ümit ettiği bulvarlar ve demiryolları işe yaradığını kanıtlamış oldu. "Haussmann sayesinde Versaille ordusu bir anda Place du Chateau d'eau'dan Belleville'e hareket edebildi."[34] İkinci ironi ise, tıpkı Faubourg Saint-Antoine'ın Haussmann'ın yıkımları ile yok edilmiş olması gibi, bu yeni isyankâr mahallenin büyük kısmı da "Suç mahallinin ıslah edilmesi için... suçlu mahalleye"[35] inşa edilen Eglise Sacré Cœur binası tarafından yok edildi.

Soyadlarının Yaratılması

En doğal karşıladığımız ve sosyal hayatı artık rutin olarak onlarla anladığımız bazı kategorilerin kökeni devletin standartlaştırma ve okunaklılık projelerinde yatmaktaydı. Örneğin kalıcı soyadları kadar önemli bir konuyu ele alalım.

Popüler *Witness* filminin öyküsü yabancıların arasındayken yolumuzu bulmamızı sağlayan temel yardımcı olarak soyadına nasıl bel bağladığımızı gösterir.[36] Filmdeki dedektif, bir cinayete tanık olan Amish* tarikatına mensup genç bir delikanlının yerini belirlemeye çalışmaktadır. Dedektif, elinde bir soyadı olmasına rağmen, Amish gelenekçiliğinin Amishlerce konuşulan eski Alman lehçesi de dahil çeşitli özellikleri yüzünden sürekli engellenir. İlk içgüdüsü telefon rehberine –özel isimlerin ve adreslerin listesine– uzanmak olur elbette, ama Amishlerin telefonları yoktur. Daha sonraları Amishlerin çok az soyadı olduğunu öğrenir. İçine düştüğü çözümsüzlük, ABD'deki büyük soyadı ve vaftiz adı çeşitliliğinin hiç tanışmamış olduğumuz birçok bireyi açık bir şekilde teşhis etmemizi sağladığını hatırlatır bizlere. Bu adların olmadığı bir dünya kafa karıştırıcıdır; gerçekten de dedektifimiz için Amishler öylesine anlaşılmaz bir topluluktur ki yolunu bulmak için o bölgede yaşayan bir iz sürücü bulması gerekir.

Geleneksel isimlendirme pratikleri dünyanın birçok yerinde muazzam bir zenginliğe sahiptir. Kimi halklar arasında, bireylerin hayatlarının farklı aşamalarında (bebeklik, çocukluk, yetişkinlik) ve kimi durumlarda ölümlerinden sonra farklı isimler taşıması yaygın bir uygulamadır; şaka yapmak, ritüeller ve matem için kullanılan isimler ve aynı cinsiyetten arka-

*Amish: Özellikle on sekizinci yüzyılda Kuzey Amerika ve Kanada'ya yerleşmiş, Mennonite'ların bir kolu olan ve tutucu sektleri telefon, elektrik ve otomobil kullanımını reddeden anabatist (vaftizi reddeden) bir tarikat. (h.n.)

daşlarla ya da evlilik vasıtasıyla edinilen akrabalarla münasebetlerde kullanılan isimler de bunlara eklenir. Her isim yaşamın belirli bir dönemine, sosyal ortama ya da muhatap olunan kişiye özgüdür. Bir birey çoğu zaman, hangi yaşta olduğuna ve ona hitap eden kişiye bağlı olarak, farklı birkaç isimle çağrılır. Çağdaş Batı'da çok açık bir cevabı olan "Adın ne?" sorusuna verilecek tek makul cevap "Değişir" olacaktır.[37]

Bu isimlendirme pratiklerini kullanarak büyümüş birisi için, bunlar hem okunaklı hem de aydınlatıcıdır. Her isim ve bu ismin kullanıldığı bağlam önemli toplumsal bilgiler aktarır. Bruges'deki sokakların ağına, yerel ağırlık ve ölçüm sistemleri türlerine ve geleneksel arazi kullanım hakkının karmaşıklığına benzer şekilde, isimlendirmenin karmaşıklığının da yerel amaçlarla bazı doğrudan ve çoğu kez oldukça pratik ilişkileri bulunmaktadır. Ancak bir yabancı için, içinden çıkılamaz bu isimler yerel toplumu anlamak açısından karmaşıklığı nedeniyle aşılması güç bir engel teşkil eder. Birisinin akrabalık ilişkileri içindeki yerini tespit etmek ya da mülkiyet mirasının izini sürmek bir yana, onu bulmak bile büyük bir iş haline gelir. Sözgelimi, bahsi geçen topluluğun dış otoritelerden kimliğini ve faaliyetlerini saklaması gerekiyorsa, bu tür isimlendirme pratikleri büyük kamuflaj değeri taşır.

Kalıcı, babadan oğula geçen isimlerin bulunması, modern devlet idaresinin gerekli önkoşullarını oluşturmak için doğanın (örneğin ormanın) ve uzamın (örneğin arazi kullanım hakkı) idari olarak basitleştirilmesinden sonra atılan son adımdı. Bu hemen hemen her durumda, yetkililerin yurttaşların büyük bölümünü açık olarak teşhis etmesini sağlama amacı taşıyan bir devlet projesiydi. Başarılı olduğunda, okunaklı bir halk yaratacak kadar yol katetti.[38] Yasal olarak kabul edilen vergi ve aşar defterleri, mülkiyet kayıtları, askerlik yoklaması listeleri, nüfus sayımları ve emlak tapuları,

bir bireyin kimliğini sabitleyip onu bir akraba grubuyla ilişkilendirmek için çeşitli araçlar kullanılmadan elde edilemezdi. Kalıcı soyadları tayin etme seferberlikleri, tahmin edileceği gibi, genelde bir devletin mali sistemini daha sağlam ve daha verimli bir temele oturtma gayreti bağlamında gerçekleşti. Sayılmalarına ve kaydedilmelerine yönelik bir çabanın yeni vergi ve askerlik yüklerinin başlangıcı olabileceğinden –haklı olarak– korkan yerel yetkililer ve halk, genellikle bu seferberliklere karşı çıktı.

Kalıcı soyadları büyük ölçüde bir resmi okunaklılık projesiyse, bunların ilk önce devletin ilk kez ortaya çıktığı toplumlarda görülmesi gerekir. Çin çarpıcı bir örnek sunmaktadır.[39] Yaklaşık olarak MÖ IV. yüzyılda (tam tarihi ve kapsamlılığı tartışmalı olsa da) Qin Hanedanlığı nüfusun büyük bölümüne soyadı dayatmaya ve onları vergiler, zorunlu çalışma ve askerlik amacı ile saymaya başlamıştı.[40] Kelime anlamı olarak "yüz eski soyadı" demek olan, günümüzde Çin'de "halk" anlamını taşımaya başlayan "laobaixing" teriminin kökeni pekâlâ bu girişim olabilir. Bundan önce Çin'deki baba soyuna yönelik efsanevi secereler hanedanlar ve bunlarla bağlantılı akrabalar arasında kurulmasına rağmen, avam içinde bulunmuyordu. Onların soyadı yoktu, elitlerin bu uygulamasına özenmiyorlardı bile. Ailelere babadan oğula geçen soyadlarının atanması, (erkek) aile reislerinin statüsünü yükselten, onlara karıları, çocukları ve astları üzerinde yasal yetki veren ve onları –bilerek– tüm ailenin mali yükümlülüklerinden sorumlu tutan devlet politikasının bir parçasıydı.[41] Qin politikası tüm nüfusun kaydedilmesini gerektirmekteydi; bunun ardından "insanların adlandırıldığı türlü isimler bütünüyle *hsing* [soyadı] olarak sınıflandırıldı ve bu soyadları kalıcı olarak aynı soydan gelen erkeklere geçti."[42] Bu nedenle hem babadan oğula geçen kalıcı soyadlarının oluşumunu, hem de baba soyundan gelen

ailenin yaratılmasını devlet eliyle yürütülen ilk basitleştirmelere atfetmek mümkündür.

Avrupalıların büyük bir çoğunluğunun en azından on dördüncü yüzyıla kadar babadan oğula geçen kalıcı bir soyadı bulunmuyordu.[43] Bir bireyin adı normalde onun vaftiz adıydı; bu ad yaşadığı yerde tanınması için gayet yeterli olmaktaydı. Daha fazlası gerektiğinde, kişinin mesleğine (İngilizce için demirci, fırıncı), coğrafi olarak yaşadığı yere (tepe, orman kenarı), babasının vaftiz adına ya da kişisel bir özelliğine (uzun, güçlü) işaret eden ikinci bir unvan eklenebilirdi. Bu ikinci unvanlar kalıcı soyadları değildi; sözgelimi, bir fırıncının oğlu tesadüfen aynı mesleği sürdürüp aynı ikinci unvanla çağrılmadığı sürece, bu unvanlar onları taşıyan insanlardan daha uzun ömürlü değildi.

1427'de Floransa devletinde yapılan başarısız nüfus sayımından (*catasto*) geriye kalan belgeler sayesinde, Avrupa'da kalıcı soyadlarının yaratılması hakkında kimi şeyler öğrenebiliriz.[44] Catasto devletin, tebaasını ve bu tebaanın servetini, meskenini, sahip olduğu arazileri ve yaşını belirlemek suretiyle kendi gelirlerini ve askeri gücünü rasyonalize etmesine yönelik cüretkâr bir çabaydı.[45] Bu kayıtların dikkatli bir şekilde incelenmesi her şeyden önce, Çin örneğinde olduğu gibi, devletin yalnızca mevcut soyadlarını kaydetmektense yeni soyadları yaratmış olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, devletin kaydettiği bir soyadının kayda geçtiği metindeki rolünün dışında bir toplumsal varlığının olup olmadığını bilmek çoğu zaman olanaksızdır. İkinci olarak, bir bölgede –bu örnekte Toskana– kalıcı soyadları dayatılmasının gösterdiği değişkenlik, devletin muktedirliğinin yaklaşık kapsamı hakkında bize bilgi verir.

On beşinci yüzyıl başlarında Toskana'da aile isimleri güçlü, mülk sahibi çok az nesep ile (örneğin Strozzi'ler) sınırlıydı.

Bu tür nesepler için soyadı "kurumsal bir topluluk" olarak toplumsal kabul görmenin bir yoluydu; akrabalar ve evlilik yoluyla akraba olanlar etkili bir nesebin desteğini arkasına almanın bir yolu olarak bu adı benimserdi. Toplumun bu dar kesimi ve bunların pratiklerini taklit eden küçük bir kentsel sınıf dışında, kalıcı aile adları mevcut değildi.

Bu durumda catasto dairesi yaşadığı yer, mülkiyeti ve yaşı bir yana, bir bireyi nasıl saptayıp kaydediyordu? Tipik bir Toskanalı beyanatta bulunurken yalnızca kendisinin değil, İncil'dekine benzer şekilde (Paolo'nun oğlu Giovanni'nin oğlu Luigi) babasının ve muhtemelen büyükbabasının da vaftiz adını veriyordu. Vaftiz isimlerinin sınırlı sayıda oluşu ve birçok ailenin sonraki kuşaklarda isimleri yineleme eğilimi düşünüldüğünde, bu sıralama bile açık kimlik tespiti için yetersiz olabilmekteydi. Söz konusu kişi bu durumda mesleğini, takma adını ya da kişisel bir özelliğini ekleyebilirdi. Bu isimlerin hiçbirinin babadan oğula geçen kalıcı bir soyadı olduğunu gösteren bir kanıt bulunmamakta, buna rağmen, bu ve buna benzer diğer uygulamalar sonunda soyadlarının en azından belgelerin üzerinde belirginleşmesine hizmet etmiş olabilir. Son tahlilde, Floransa devleti catasto'nun amaçladığı idari beceriklilik açısından yetersizdi. Halkın direnişi, birçok yerel elitin karşı gelmesi ve nüfus sayımı uygulamasının çetin ve maliyetli oluşu bu projenin başarısız olmasına neden oldu ve görevliler önceki mali sisteme geri döndü.

Elimizdeki kanıtlar devletin mali erişim alanından uzaklaştıkça ikinci isimlerin daha az görüldüğünü göstermektedir. Floransa'daki hanelerin üçte biri ikinci bir isim beyan ederken, bu oran tali kasabalarda beşte bire, kırsalda ise onda bire düşmekteydi. Toskana'nın en uzak ve en yoksul bölgelerinde –bürokrasi ile teması en az olan bölgelerde– aile isimleri ancak on yedinci yüzyılda belirginleşti.

On dördüncü ve on beşinci yüzyılda İngiltere'de, devletin kuruluşu ile babadan oğula geçen kalıcı soyadlarının yaratılması arasında karşılaştırılabilir bir bağlantı bulunmaktaydı. Toskana'da olduğu gibi, İngiltere'de de sabit soyadı edinmeye eğilimli aileler yalnızca servet sahibi aristokratik ailelerdi. İngiltere'de bu isimler genelde ailelerin Normandiya'daki kökenlerine (örneğin Baumont, Percy, Disney) ya da Fatih William* tarafından kendilerine tımar olarak verilen İngiltere'deki yerlere (örneğin Gerard de Sussex) göndermede bulunurdu. Geri kalan erkek nüfusu için yalnızca baba ve oğul arasında özdeşleştirme yoluyla bağ kurmak standart bir uygulamaydı.[46] Böylece, William Robertson'ın oğlu Thomas Williamson (William'ın oğlu) diye adlandırılabilirken, Thomas'ın oğluna da Henry Thompson (Thomas'ın oğlu) denebilirdi. Torun isimlerinin tek başına büyükbabanın kimliğine dair hiçbir iz taşımadığına, soyun yalnızca isimler üzerinden izinin sürülmesini zorlaştırdığına dikkat edin. Kuzey Avrupa'daki soyadlarının büyük bir bölümü, artık kalıcı olmalarına rağmen, geçmişin bir kalıntısı olarak hâlâ bir adamın babasının kim olduğuna işaret etmeye yönelik o eski amaçlarını yansıtan edatları taşır (Fitz-, O'-, -sen, -son, -s, Mac-, -vich).[47] Soyadları ilk bulunduklarında çoğu kez bir tür yerel mantığa sahipti: Bir değirmeni (mill) olan John, John Miller (John Değirmenci – ç.n.) olurdu; at arabası tekerleği yapan John, John Wheelwright (John Tekerlekçi – ç.n.) olurdu; fiziksel olarak minyon olan John ise John Short (John Kısa – ç.n.) olurdu. Bunların erkek torunları, meslekleri ya da endamları ne olursa olsun babadan oğula geçen soyadlarını aldıkları için, bu soyadları sonradan keyfi bir görünüm kazandı.

*I.William (1028?-1087): 1035-1087 yılları arasında Normandiya dükü, 1066'da Anglosaksonları yendiği Hasting Savaşı'ndan ölümüne kadar ise İngiltere Kralı olarak anılan, Normandiya Fethi'ni gerçekleştiren kral. (h.n.)

Kişisel soyadlarının (bir diğer ada eklenen ve kalıcı soyadı ile karıştırılmayan adların) ortaya çıkışı aşar vergisi kayıtları, malikâne aidat sicili, evlilik kayıtları, nüfus sayımları, vergi kayıtları ve arazi kayıtları gibi yazılı, resmi belgelerin gelişmesiyle el ele ilerledi.[48] Yetkililerin şahsen tanımadığı ve ayrı ayrı teşhis edilmesi gereken çok sayıda insanı içeren idari uygulamaların başarıyla yürütülmesi için bu belgelere ihtiyaç vardı. Yüzde 90'ı yalnızca altı tane Hıristiyan adına sahip (John, William, Thomas, Robert, Richard ve Henry) bir erkek nüfusu ile karşı karşıya kalan bir aşar vergisi ya da baş vergisi tahsildarının içinde olduğu çıkmazı hayal edin. Bu kayıtlar açısından birtakım ikinci unvanlar mutlaka zorunluydu ve kişinin bu tür ikinci bir isim beyan etmediği hallerde, bu isim onun için kayıt memuru tarafından uydurulmaktaydı. Nasıl ki tekbiçimli ölçüm ve kadastro haritası gayrimenkulün okunaklı olması anlamına geliyorsa, kayıt memurlarının yarattığı bu ikinci unvanlar ve isim cetvelleri de nüfusun okunaklı olması demekti. Söz konusu kişi normalde isminin bilinmemesinin güvenliğini tercih etse de, vergi ödemeye mecbur olduğunda tam olarak teşhis edilmek, aynı vergiyi iki kere ödemekten kurtulmak açısından onun çıkarınaydı. On dördüncü yüzyılda yaratılan bu soyadlarının birçoğu nüfusu mali olarak okunaklı kılmaya yönelik idari buluşlardan daha öte değildi. Belgelerde "soyadları" görülen kişilerin çoğu orada yazanın ne olduğundan muhtemelen bihaberdi, çünkü büyük çoğunluk için soyadlarının bu belgelerin dışında hiçbir toplumsal varlığı yoktu.[49] Kalıcı bir soyadıyla karşı karşıya olduğumuzu ifade eden "William Carter, terzi," gibi bir kayıtla ancak çok nadir durumlarda karşılaşılmaktadır.

Devlet ve devlet benzeri yapılarla (büyük malikâneler, kilise) karşılıklı etkileşimin gittikçe yoğunlaşması kalıcı, babadan oğula geçen soyadlarının gelişimi ile bire bir paralellik

gösterir. Bu nedenle, I. Edward malikâne arazisi için büyük evlat hakkını ve miras yoluyla intikal eden *copyhold* hakkını* oluşturarak arazi sahipliği sistemini daha anlaşılır kıldığında, kalıcı soyadlarının benimsenmesi yönünde güçlü bir saik sağlamış oldu. Babanın soyadının alınması, en azından en büyük erkek çocuğu için, babanın ölümü üzerine mülkiyette hak iddia etmenin bir parçasına dönüştü.[50] Artık mülkiyet üzerinde hak iddiaları devlet onayına tabiydi, bir zamanlar sırf bürokratik fantezilerden ibaret olan soyadları kendi başlarına bir toplumsal gerçeklik kazanmıştı. Akla İngiliz uyrukluların uzun bir süre aslında iki adının –yerel adlarının ve "resmi", sabit soyadlarının– olması geliyor. Kişisel olmayan idari yapılarla karşılıklı etkileşim arttıkça, bir insanın yakın çevresi dışındaki her yerde resmi isimler egemen olmaya başladı. Toskanalılar gibi, iktidar organlarından hem toplumsal hem de coğrafi olarak daha uzakta yaşayanlar çok daha geç bir tarihte kalıcı soyadı edindiler. Bu yüzden üst-sınıflar ve İngiltere'nin güneyinde yaşayanlar alt-sınıflardan ve kuzeyde yaşayanlardan daha önce kalıcı soyadına sahip oldular. İskoçlar ve Gallerlilerin soyadı edinmesi bunlardan da sonra gerçekleşti.[51]

Devletin isimlendirme uygulamaları devletin yürüttüğü haritacılık pratiklerine benzer şekilde, kaçınılmaz olarak vergilerle (çalışma, askerlik hizmeti, tahıl, gelir) ilişkiliydi ve bu nedenle genel ayaklanma patlak verdi. İngiliz köylülerinin 1381'deki (genellikle Wat Tyler İsyanı denen) büyük ayaklanmasının nedeni, kayıt altına alma faaliyeti ve baş vergisi tahakkuku ile geçen benzersiz bir on yıl olarak gösterilmektedir.[52] İngiliz ve Toskana köylüleri için tüm yetişkin erkeklerin sayıldığı bir nüfus sayımı, yıkıcı değilse de uğursuzdu.

*Arazi kullanım hakkının ortaçağ İngiltere'sine özgü bir türü; feodal beyin mahsulün bir kısmını kendi almak üzere köylüye verdiği toprak. (ç.n.)

Sömürge halklara kalıcı soyadlarının dayatılması, Batı'da birkaç kuşak sürmesi olası bir süreci on ya da daha az yıla indirmiş ve bize bu süreci gözlemleme şansı vermiştir. Devletlerin Avrupa'da ve sömürgelerde yürüttüğü uygulamaların arkasındaki amaçlar çoğunlukla aynıdır; ancak sömürge örneğinde devlet daha bürokratik ve aynı zamanda halk direnişine karşı daha hoşgörüsüzdür. Sömürgelerdeki isimlendirme sürecinin sertliği, sürecin amaçlarını ve çelişkilerini keskin bir şekilde gözler önüne sermektedir.

Bu durum hiçbir yerde İspanyol yönetimindeki Filipinler'de olduğu kadar iyi gösterilemez.[53] 21 Kasım 1849 kararnamesi ile Filipinlilere İspanyol soyadları almaları yönünde talimat verildi. Bu kararnamenin ardındaki kişi olan Vali (ve Korgeneral) Narciso Claveria y Zaldua, isimleri olduğu kadar mevcut kanunları, eyalet sınırlarını ve takvimi de rasyonelleştirmeye kararlı kılı kırk yaran bir idareciydi.[54] Zaldua, kararnamesinde belirtildiği gibi, Filipinlilerin "aile bazında ayırt edilebilecekleri" ayrı soyadlarının olmayışının ve çok az sayıdaki azizlerin adlarından türetilen vaftiz adlarını almalarının büyük "karışıklık"la sonuçlandığını gözlemlemişti. Çözüm ise *catalogo*'ydu; bu yalnızca kişisel adların değil, floradan, faunadan, madenlerden, coğrafyadan ve zanaatlardan esinlenen ve otoritelerce kalıcı, babadan oğula geçen soyadları belirlenirken kullanılması amaçlanan adların ve sıfatların bir toplamıydı. Her resmi görevliye kendi yetki alanında yeterli olacak bir dizi soyadı verildi ve "bu dağıtımın [alfabeye ait] harflere göre yapılmasına dikkat edildi."[55] Pratikte, her kasabaya alfabetik olarak düzenlenmiş catalogo'dan bazı sayfalar verilerek, tüm kasabalarda aynı harfle başlayan soyadları üretildi. Geçen 150 yılda çok az içgöç almış olan yerlerde bu idari uygulamanın izleri hâlâ son derece görünürdür: "Örneğin Bikol Bölgesi'nde, tüm alfabe 1849 yılında yalnızca Albay'ın yetki alanında olan

Albay, Sorsogon ve Catanduanes vilayetleri üzerine bir çelenk gibi serilir. Eyalet başkenti A ile başlar, B ve C harfleri Tabaco ile Tiwi'nin ötesindeki sahil boyunda yer alan kasabaları gösterir. Geri döndüğümüzde Sorsogon kıyısı boyunca E'den L'ye kadar olan harfleri takip ederiz; ardından Daraga'daki Iraya Vadisi'nde M harfi ile başlayıp Polangui ve Libon'u S harfi ile bitiririz, Catanduanes adası etrafında hızlı bir tur attığımızda alfabenin sonuna gelmiş oluruz."[56]

Bu kararnamenin giderdiği karışıklık büyük ölçüde idarecilerle ve vergi tahsildarlarıyla ilgilidir. Ortak soyadları, onlara göre, adaletin, finansın ve asayişin yönetimini kolaylaştırmanın yanı sıra, gelecekte evlenecek olan çiftlerin kan bağı derecelerini hesaplamayı da kolaylaştıracaktır.[57] Ancak Claveria'nın mizacındaki faydacı bir devlet yöneticisi için nihai hedef, tebaanın ve vergi mükelleflerinin tam ve okunaklı bir listesine sahip olmaktı. Bu, kararnamenin kısa önsözünden yeterince açık olarak anlaşılmaktadır: "Bu son derece faydalı ve uygulaması kolay tedbir karşısında, sıra [önceden kiliseye ait bir iş olan] nüfus kütüğü oluşturulması için talimat vermeye geldi; bu kütük yalnızca bahsi geçen hedeflerin gerçekleştirilmesini güvence altına almakla kalmayıp vergi tahsilatını, şahsa düzenli tebliğ yapılmasını ve muafiyetlerin ödeme makbuzunu güvence altına almaya ve ülkeye istatistiksel bir zemin kazandırmaya da hizmet edebilir. Benzer şekilde bu, nüfus hareketleri hakkında tam bilgi sağlayarak izinsiz göçe, kaçak vergi mükelleflerine ve diğer kabahatlere mani olur."[58]

Claveria tüm sömürge çapında yurttaşların tam listesini çıkarmakla her yerel görevlinin vergi mükellefiyetlerini, ortak çalışma mükellefiyetlerini, adı, soyadı, yaşı, medeni hali, mesleği ve muafiyetleri gösteren sekiz sütundan oluşan bir tablo oluşturmasını tasarlıyordu. Bilgilerin güncellenmesine yönelik dokuzuncu bir sütunda değişiklikler kaydedilecek

ve bu bilgiler her ay müfettişe teslim edilecekti. Bu kayıtlar, doğrulukları ve tekbiçimlilikleri sayesinde, devletin Manila'da mali verimliliği güvence altına alan kesin istatistikler oluşturmasına izin verecekti. Bütün nüfusa soyadı vermenin ve eksiksiz, titiz bir vergi mükellefleri listesi oluşturmanın korkutucu maliyeti şu tahmin ile haklı çıkarıldı: Böyle bir listenin yaratılması her ne kadar yirmi bin peso gibi bir meblağa mal olsa da, bu liste devreden yıllık gelirde yüz ya da iki yüz bin peso getirecekti.

Peki, Filipinliler yeni soyadlarına aldırmamayı seçerse? Bu olasılığı çoktan öngören Claveria, soyadlarının kalıcı olmasını garantileyecek adımlar attı. Okuldaki öğretmenlere öğrencilerin resmi olarak kayda geçen aile adları dışında birbirine hitap etmelerini yasaklamaları, hatta birbirlerinin bu adların haricindeki adlarını öğrenmelerine izin vermemeleri yönünde talimat verildi. Bu kuralı şevkle uygulamayan öğretmenler cezalandırılacaktı.Okula gönderilen çocukların sayısının azlığı dikkate alındığında, rahiplerin, askeri ve sivil memurların resmi soyadın kullanılmamış olduğu herhangi bir belgeyi, müracaatı, dilekçeyi ya da senedi kabul etmesinin yasaklanması yönündeki karar daha etkiliydi. Diğer isimlerin kullanıldığı tüm belgeler geçersiz sayılacaktı.

Tahmin edilebileceği gibi, Claveria'nın okunaklı ve düzenlenmiş vergi mükellefleri oluşturmaya dair idari ütopyası pratikte önemli ölçüde gerçekleştirilemedi. Magsaysay ya da Macapagal gibi İspanyolca olmayan soyadlarını kullanmayı sürdürmesi, nüfusun bu bölümünün bu uygulama için hiçbir zaman kaydedilmemiş olduğunu akla getirir. Yerel memurlar ya eksik rapor teslim ediyor ya da hiç teslim etmiyorlardı. Ve önemli bir sorun daha vardı, Claveria'nın öngördüğü ama yetersiz önlem aldığı bir sorun. Yeni kayıtlarda kaydedilen kişilerin daha önce kullandığı isimler nadiren kayda geçirilmiş-

ti, halbuki eski isimlerin kayda geçirilmesi yönünde talimat verilmişti. Bu, isimlerin değiştirilmesinden önceki döneme ait mülkiyetin ve ödenen vergilerin görevlilerce izinin sürülmesinin son derece zorlaştığı anlamına geliyordu. Devlet bu yeni projesinin başarısıyla aslında kendi görüş alanını daraltmaktaydı.

Ormanlarda, arazi kullanım hakkında ve okunaklı kentlerde olduğu gibi isimlerde de pratikte hiçbir şey bu projeleri tasarlayanların şiddetle arzuladığı basitleştirilmiş ve tekbiçimli mükemmelliği hayata geçirmedi. 1872 gibi geç bir tarihte girişilen bir nüfus sayımı tam bir fiyaskoya dönüştü ve 1896 devriminin hemen öncesine kadar da bir daha denenmedi. Bununla birlikte, yirminci yüzyıla gelindiğinde Filipinlilerin büyük bir çoğunluğu Claveria'nın onlar için tasarladığı soyadlarını taşımaktaydı. Bunu sağlayan, devletin insanların yaşamındaki artan ağırlığı ve kurallarında ve şartlarında ısrar gösterebilmesiydi.

Evrensel soyadları oldukça yeni bir tarihsel olgudur. Mal sahipliğinin ve verasetin izini sürmek, vergileri toplamak, mahkeme kayıtlarını tutmak, kolluk kuvvetleriyle asayişi sağlamak, asker toplamak ve salgın hastalıkları kontrol etmek ad ve soyadlarının ve giderek sabit adreslerin belirginleşmesi sayesinde son derece kolaylaştı. Faydacı devlet kendisini nüfusun eksiksiz bir dökümünü çıkarmaya adarken, oy verme hakkını ve zorunlu askerliği beraberinde getiren liberal yurttaşlık düşünceleri de isimlendirme pratiklerinin standartlaşmasına büyük ölçüde katkıda bulundu. Kalıcı soyadlarının yasal olarak dayatılması, soyadı geleneği olmayan Batı Avrupalı Yahudiler örneğinde özellikle açıktır. 1808'de "soyadı ve sabit bir adı olmayan Yahudilerle ilgili" bir Napolyon kararnamesi soyadını zorunlu kıldı.[59] 1787 tarihli Avusturya mevzuatı, kurtuluş sürecinin bir parçası olarak Yahudilerin soyadı

seçmesini ya da bunu reddetmeleri halinde onlar için seçilmiş olan soyadlarını almalarını gerektirdi. Prusya'da Yahudilerin kurtuluşu soyadlarının benimsenmesine bağlıydı.[60] ABD'ye giden Yahudi ya da değil birçok göçmenin benzer şekilde yola çıktıkları anda kalıcı bir soyadı yoktu. Ancak bugün hâlâ torunlarının taşıdığı resmi bir soyadı olmaksızın sınırdaki işlemlerden geçmeyi çok azı başarabildi.

Üçüncü Dünya'da ve daha gelişmiş ülkelerin "aşiret bölgeleri"nde sabit soyadları yaratma süreci devam etmektedir.[61] Günümüzde devletin bir bireyi teşhis etme kapasitesini şüphesiz büyük ölçüde geliştirmiş başka pek çok devlet kaynaklı standart isim mevcuttur. Doğum ve ölüm belgelerinin, daha kesin (yani tepedeki John'dan daha kesin) adreslerin, kimlik kartlarının, pasaportların, sosyal güvenlik numaralarının, fotoğrafların, parmak izlerinin ve daha yakın geçmişte DNA profillerinin yaratılması, bunların yanında daha kaba bir yöntem kalan kalıcı soyadı belgesinin yerini almış bulunmaktadır. Ama soyadı, bireylerin resmi olarak okunaklı kılınmasına doğru atılan ilk ve önemli bir adımdı ve fotoğrafla birlikte kimlik belgesinin ilk şartı hâlâ odur.

Standart, Resmi Bir Dil Direktifi

Ayrı bir dilin yarattığı büyük kültürel engel, içeriden birisi için kolaylıkla erişilebilen bir toplumsal dünyanın bir yabancı için karanlık kalmasının belki de en etkili teminatıdır.[62] Tıpkı on altıncı yüzyılda Bruges'deki bir yabancının ya da resmi görevlinin yerel bir rehbere ihtiyaç duyması gibi, o da aşina olmadığı dilsel bir ortamda anlamak ve anlaşılmak için yerel bir tercümana ihtiyaç duyacaktır. Gene de ayrı bir dil, özerklik açısından karmaşık bir konut yerleşiminden çok daha güçlü

bir zemindir. Bu ayrıca farklı bir tarihin, kültürel hissiyatın, edebiyatın, mitolojinin, müzikal bir geçmişin taşıyıcısıdır.[63] Bu açıdan, özgün bir dil sömürgeleştirme, denetim, manipülasyon, direktif ya da propaganda bir yana, devletin bilgi edinmesine karşı aşılamaz bir engeli temsil eder.

Bu durumda bir tek resmi dilin dayatılması devlet eliyle yürütülen tüm basitleştirmeler içinde en güçlüsü olabilir ve bu pek çok başka basitleştirmenin önkoşuludur. Bu süreç, Eugen Weber'in Fransa örneğinde ileri sürdüğü gibi, çeşitli yabancı eyaletlerin (Brötonya ve Osetya gibi) dilsel açıdan baskı altına alındığı ve kültürel olarak asimile edildiği yurtiçinde yürütülen bir sömürgeleştirme ile alakalı olarak görülmelidir.[64] Fransızcanın kullanılmasını üstelemek için gösterilen ilk çabalarda devletin yerel pratiğin okunaklı olmasını amaçlamış olduğu açıktır. Görevliler tüm yasal belgelerin –ister bir vasiyet, satış belgesi, borç senedi ister sözleşme, ödenek ya da mülkiyet senedi olsun– Fransızca olarak hazırlanmasında ısrar ediyordu. Bu belgeler, o bölgede konuşulan dil içinde kaldıkları sürece Paris'ten gönderilen bir görevli için yıldırıcı olacaktı ve yasal ve idari standartlaştırmaya dair merkezi projelere uygun hale getirilmeleri hemen hemen imkânsız olacaktı. Dilsel merkezileşme kampanyası devlet iktidarının genişlemesi ile el ele gittiğinden başarısı bir ölçüde kesindi. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında, nüfusun küçük bir azınlığı dışında herkesin devletle temas etmesi kaçınılmazdı. Dilekçelerin, davaların, okul belgelerinin, başvuruların ve görevlilerle yapılan yazışmaların tamamen Fransızca olarak kaleme alınması zorunluydu. Yerel bilginin değerini hemen düşürmek ve resmi dile hâkim olanların tümünü ayrıcalıklı hale getirmek için daha etkili bir formül neredeyse düşünülemez. Bu iktidarda önemli bir değişiklikti. Taşrada yaşayan ve Fransızcaya yeterince hâkim olmayan insanlar

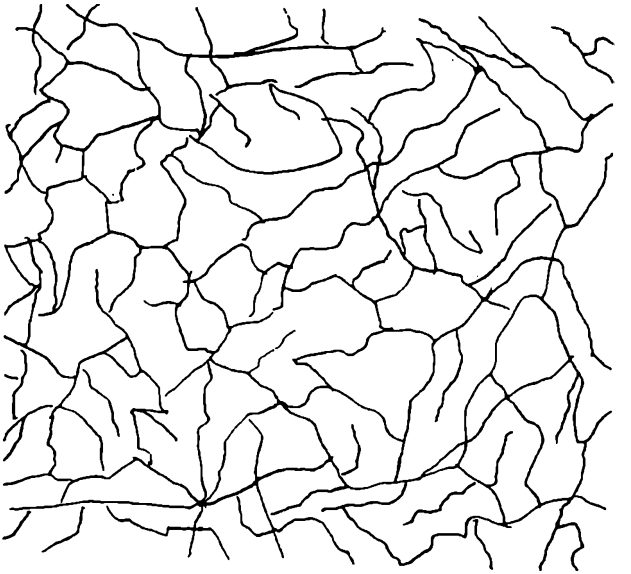
dilsizleştirilmiş ve marjinalleştirilmişti. Bu kişilerin artık yeni devlet kültürü karşısında bir rehbere ihtiyacı vardı, bu rehberler ise avukat, noter, öğretmen, memur ve asker olarak ortaya çıktı.[65]

Tahmin edilebileceği gibi, bu dilsel merkezileştirmenin ardında bir kültürel proje yer almaktaydı. Fransızca ulusal bir uygarlığın taşıyıcısı gibi görülüyordu; onu dayatmaktaki amaç yalnızca taşralıların Napolyon Kanunlarını idrak etmelerini sağlamak değil, aynı zamanda onlara Voltaire'i, Racine'i, Paris gazetelerini ve ulusal bir eğitimi götürmekti. Weber'in kışkırtıcı bir şekilde ifade ettiği gibi, "Emperyalist düşüncenin, ilk fetihlerini doğrudan evde yapacak olan beyaz adamın dayattığı Frankofoni yükümlülüğünden daha açık bir ifadesi olamaz."[66] Bir zamanlar Latinceye hâkim olmanın küçük bir elitin daha geniş bir kültüre katılması demek olduğu yerde, şimdi standart Fransızcaya hâkim olmak Fransız kültürüne tam katılım demekti. Bu değişikliğin ardındaki mantık, yerel dilleri ve bunların ait olduğu bölgesel kültürleri en iyi olasılıkla tuhaf bir taşralılık mertebesine indirerek bir kültürler hiyerarşisi yaratmaktı. Paris ve Paris'in kurumları bu örtük piramidin zirvesinde yer alıyordu: bakanlıklar, okullar, akademiler (dilin muhafızı l'Académie Française dahil). Bu kültürel projenin göreceli başarısı hem zorlamaya hem de teşvike dayanıyordu. Alexandre Sanguinetti, "Fransızlara rağmen ya da onların kayıtsızlıklarının ortasında Fransa'nın yaratılmasına izin veren şey merkezileşmeydi... Fransa, merkezi iktidarın onu yaratmak için durmaksızın savaştığı tasarlanmış bir siyasal yapıdır."[67] demektedir. Standart (Parisli) Fransızca ve Paris yalnızca iktidarın odak noktası değildi, bunlar mıknatıstı da. Pazarların, fiziksel hareketliliğin, yeni kariyerlerin, siyasal himayenin, kamu hizmetinin ve ulusal bir eğitim sisteminin gelişimi, tüm bunlar Fransızcaya hâkim olmanın ve Paris'le

bağlantıların toplumsal ilerlemeye ve maddi başarıya giden yol olması demekti. Bu, onun mantığına uyanları ödüllendirmeyi ve bu mantığı çiğneyenleri cezalandırmayı vaat eden bir devlet basitleştirmesiydi.

Ulaşım Düzenlerinin Merkezileştirilmesi

Paris Fransızcasının resmi standart olarak dayatılmasıyla harekete geçirilen dilsel merkezileşme ulaşımın merkezileştirilmesinde de yinelendi. Tıpkı dildeki yeni dağılımın Paris'i iletişim merkezi yapması gibi, yeni yollar ve demiryolu siste-

11. Kullanım ve coğrafi özellikler dikkate alınarak oluşturulan yollar.

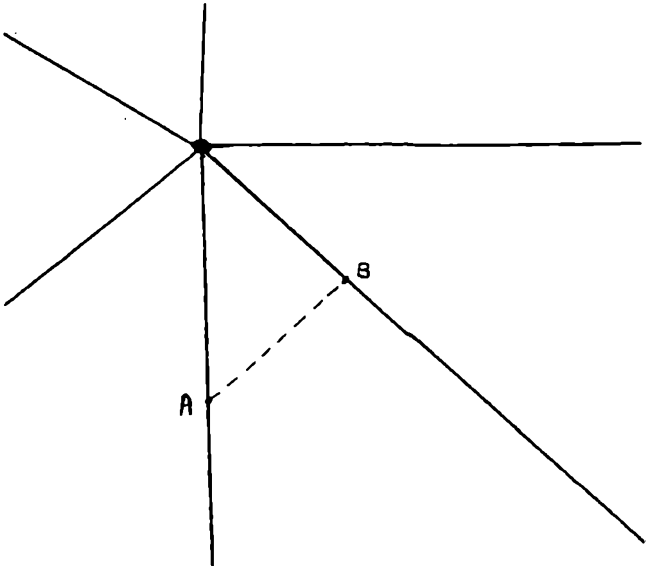
mi de bölgelerarası ya da yerel trafik üzerinden Paris'e geliş ve gidişleri giderek kolaylaştırdı. Devlet politikası, eyaletleri merkezdeki otoriteler için mutlakıyetçi kralların hayal ettiğinden bile daha erişilebilir, çok daha okunaklı kılan bir –bilgisayar tabirleriyle ifade edersek– "fiziksel bağlantı" modelini andırıyordu.

Görece merkezileşmemiş bir iletişim ağını görece merkezi bir ağla son derece şematik bir şekilde kıyaslayalım. Haritasını çizecek olursak, merkezileşmemiş model metaların ve insanların idari kararlarca oluşturulmamış güzergâhlar üzerindeki fiilî hareketlerinin fiziksel görüntüsü olurdu. Bu hareketler rasgele değildi: Hem vadiler, suyolları ve dar geçitler boyunca seyahat kolaylığını hem de önemli kaynakların ve ritüel yerlerinin konumunu yansıtmaktaydı. Weber bu hareketlere tüm coğrafya boyunca hayat veren insan etkinliklerinin zenginliğini atfeder: "Bunlar camcıların, tuz taşıyıcıların ya da satıcıların, çömlekçilerin takip ettiği özel patikalar olarak ya da demirhanelere, madenlere, taş ocaklarına ve kenevir tarlalarına giden yollar olarak mesleki uğraşlara hizmet ediyordu ya da lepiskanın, kenevirin, ketenin ve ipliğin pazara götürüldüğü yollardı. Hac yolları ve kafile patikaları vardı."[68]

Varsayalım ki fiziksel kaynakların eşit olarak dağıldığı ve hareket açısından büyük engellerin (dağlar ya da bataklıklar gibi) bulunmadığı bir yer var, o zaman kullanılan yolların haritası yoğun bir kılcal damar toplanmasını andıran bir ağ oluşturacaktır (resim 11). Bu yollar elbette hiçbir zaman bütünüyle rasgele olmayacaktır. Mevkiye ve kaynaklara göre konumlanmış pazar kasabaları küçük merkezler oluşturacaktır, tapınaklar, taş ocakları, madenler ve diğer önemli yerler de öyle.[69] Aynı şekilde Fransa'da da yol ağları feodal beylerin ve ulusun hükümdarlarının merkezileştirme hırslarını yansıtıyor olmalıydı. Ancak bu idealleştirmenin resim üstünde gösterilmesinin

amacı, devletçi merkezileştirme tarafından yalnızca bir dereceye kadar belirlenmiş olan iletişim yollarını tasvir etmektir. Bu resim birçok açıdan daha önce gösterilen on dördüncü yüzyıl sonundaki Bruges'ün genel görünümünü andırır.

Colbert'ten itibaren, Fransa'nın devlet-kurucu modernleştiricileri bu modele özenle planlanmış bir idari merkezileşme şebekesini eklemeyi kafalarına koymuştu.[70] Asla tamamen gerçekleştirilmeyen planları anayolların, kanalların ve nihayetinde demiryollarının Paris'ten bir tekerleğin parmakları gibi yayılmasıydı (resim 12). Colbert'in bu şebeke ile iyi yönetilen devlet ormanının *tire-aire*'i arasında kurduğu benzerlik tesadüfi değildi. Her ikisi de erişimi azami düzeye çıkarmak ve

12. Merkezi trafik ağı

merkezi denetimi kolaylaştırmak amacıyla tasarlanmıştı. Ve söz konusu basitleştirme türü yine tamamen konumla ilgiliydi. Merkezde bulunan bir görevli için yeni yollardan A'ya ya da B'ye gitmek artık çok daha kolaydı. Yerleşim planının amacı "hükümete ve kentlere hizmet etmekti ve destekleyici yollardan oluşan bir ağın bulunmayışının halkın alışkanlıkları ya da ihtiyaçlarıyla çok da alakası yoktu. Merkezden bir tarihçinin tanımladığı gibi, bu yollar –idari anayollar– üzerlerinde taburların yürümesi ve vergi gelirlerinin hazineye ulaştırılması için yapılmıştı."[71] Ancak A ve B arasında yolculuk etmek ya da mal taşımak isteyen biri için işler o kadar da kolay değildi. Tıpkı tüm belgelerin resmi yasal dilden "geçmesi" gerektiği gibi, ticari trafiğin büyük bölümü de başkentten geçmek zorundaydı.

Bu *esprit géométrique*'in ardındaki itici düşünsel güç Corps des Ponts et Chaussées'nin ünlü mühendisleriydi ve bu konumlarını hâlâ sürdürmektedirler.[72] Ponts et Chaussées'nin müdürü Victor Legrand, Paris'i Atlantik ile Akdeniz arasındaki noktalara bağlayan yedi büyük bağlantı hattına sahip *belle idée*'yi icat etti. Bu plan Legrand Star olarak tanındı ve ilk olarak kanallar ve ardından daha geniş kapsamlı olarak (Gare du Nord ve Gare de l'Est'in* içinde yer aldığı) demiryolları için önerildi.[73]

Merkezileştirici bir estetik olarak bu plan ticari mantık ya da maliyet verimliliği kriterlerine meydan okudu. Şebekenin ilk aşaması olan Paris'in doğusundan Strasbourg'a ve sınıra kadar giden hat, Marne boyunca uzanan yerleşim merkezlerini izlemektense Brie platosu üzerinden geçiyordu. Demiryolu hattı geometrik mükemmellik arayışı yüzünden coğrafyaya uymayı reddetti, bu yüzden İngiliz ya da Alman demiryollarına kıyasla yıkıcı derecede pahalıydı. Ordu da sınırlara doğrudan giden

*Sırasıyla "Kuzey Garı" ve "Doğu Garı", Avrupa'dan gelen demiryollarını Paris'e bağlayan iki ana terminal. (h.n.)

demiryollarının askeri açıdan avantajlı olacağı inancıyla Ponts et Chaussées mantığını benimsedi. 1870-71 Fransa-Prusya savaşında bunun yanlışlığı trajik bir şekilde kanıtlandı.[74]

Ulaşım şablonlarının değiştirilmesinin çoğu amaçlanan çok önemli sonuçları vardı: Fransız taşrasını ve taşradaki Fransız yurttaşlarını Paris'e ve devlete bağlamak ve ulusun herhangi bir bölgesindeki kargaşayı bastırmak üzere orduların başkentten yayılmasını kolaylaştırmak. Burada Haussmann'ın bizzat başkentte gerçekleştirdiği şeyin ulusun askeri denetimi için gerçekleştirilmesi amaçlanmaktaydı. Bu nedenle yetkiyi taşranın zararına olacak biçimde Paris'e ve devlete verdi, yerel ekonomiyi büyük ölçüde etkiledi, merkezi mali ve askeri denetimi kolaylaştırdı ve hiyerarşik bağları destekleyerek yatay kültürel ve ekonomik bağları zorlaştırdı ya da zayıflattı. Resmi Fransızcanın yerel lehçeleri marjinalleştirdiği gibi, o da uzak bölgeleri bir çırpıda marjinalleştirdi.·

Sonuç

Modern devletin memurları yönetmekle görevlendirildikleri toplumdan en azından bir adım –ve çoğu kez birkaç adım– mecburen uzaklaşır. Bu memurlar, soyutlamalarının yakalaması amaçlanan tam gerçeklikle arasında hep bir mesafe olan bir dizi tipikleştirme yoluyla, görevlendirildikleri toplumun yaşamını değerlendirirler. Bu nedenle ormancıların çizelge ve tabloları, ayrı ayrı birçok olguyu daha büyük bir model içine damıtmaktaki sinoptik güçlerine rağmen, gerçek ormanı tam çeşitliliği içinde pek de yakalamazlar (yakalamaları da amaçlanmaz). Bu nedenle kadastro araştırması ve tapu senedi arazi kullanımıyla ve tanzimiyle ilgili mevcut fiilî hakların kaba ve çoğunlukla yanıltıcı bir temsilidir. Bütün büyük örgütlenme-

lerin görevlileri kendilerini ilgilendiren insan etkinliğini büyük ölçüde belgelerin ve istatistiklerin basitleştirilmiş kestirimleri üzerinden "görür": vergi hâsılatı, vergi mükellefleri listeleri, tapu sicili, ortalama gelir, işsizlik rakamları, ölüm oranı, ticaret ve üretim rakamları, belirli bir bölgedeki kolera vakalarının toplam sayısı.

Bu tipikleştirmeler devlet idaresi için vazgeçilmezdir. Haritalar, nüfus sayımları, kadastro listeleri ve standart ölçü birimleri gibi devlet eliyle yürütülen basitleştirmeler büyük ve karmaşık bir gerçekliği kavramaya yönelik teknikleri gösterir; yetkililerin bütünün resmini kavrayabilmesi için bu karmaşık gerçekliğin şematik kategorilere indirgenmesi gerekir. Bunu yapmanın tek yolu sonsuz ayrıntılar listesini özet açıklamaları, kıyaslamaları ve kümelemeleri kolaylaştıracak bir dizi kategori haline getirmektir. Bu soyutlamaların bulunması, hazırlanması ve yayılması, Charles Tilly'nin gösterdiği gibi, devletin kapasitesinde muazzam bir sıçramayı –haraç ve dolaylı yönetimden vergilendirmeye ve doğrudan yönetime geçişi– belirtir. Dolaylı yönetim yalnızca minimal bir devlet aygıtını gerektirmekteydi; ancak kaynakları ve bilgiyi merkezden saklamaktan menfaati olan yerel elitlere ve cemaatlere dayanmaktaydı. Doğrudan yönetim yaygın direnişi ve merkezin iktidarını çoğu zaman kısıtlayan zorunlu müzakereleri kışkırttı, ama devlet memurlarının ilk defa daha önceleri anlayamadıkları bir toplumun doğrudan bilgisine sahip olmasını ve bu topluma doğrudan erişebilmesini sağladı.

Doğrudan yönetimin en ileri tekniklerinin gücü öyledir ki, bilinen gerçekleri basitçe özetlemenin yanı sıra yeni toplumsal hakikatleri keşfeder. Atlanta'daki Hastalık Kontrol Merkezi bu açıdan çarpıcı bir örnektir. Numune hastaneleri ağıyla toksik şok sendromu, Lejyoner hastalığı ve AIDS gibi o güne dek bilinmeyen hastalıkları –epidemiyolojik anlamda– ilk kez

"keşfetmiştir". Bu tür yapay olgular yetkililerin salgınlara erkenden müdahale etmesini, kamu refahını büyük ölçüde etkileyen ekonomik eğilimleri anlamasını, kendi politikalarının istenen sonucu yaratıp yaratmadığını ölçmesini ve eldeki birçok ciddi olguyla politika belirlemelerini mümkün kılan devlet bilgisinin güçlü bir biçimidir.[75] Bu olgular, bazıları tam anlamıyla hayat kurtarıcı olan ayrımcı müdahalelere izin verir.

Bir toplumun yöneticileri açısından okunaklılığını artırmak için tasarlanmış teknikler çok daha ayrıntılı bir hal alsa da, bunların ardındaki siyasi saikler çok az değişmiştir. El koyma, denetim ve manipülasyon (aşağılayıcı olmayan bir anlamda) en belirgin şeyler olmayı sürdürmektedir. Nüfusunu saymak ve tespit etmek, servetini hesaplamak ve arazisinin, kaynaklarının ve yerleşim yerlerinin haritasını çıkarmak için hiçbir güvenilir kaynağı olmayan bir devlet hayal edersek, o topluma müdahaleleri kaçınılmaz olarak kaba olan bir devlet düşlüyoruz demektir. Devletten görece saklı kalan bir toplum, bu suretle hem iyi karşılanan (genel aşı kampanyaları) hem de içerlenen (kişisel gelir vergisi) hassas bir şekilde ayarlanmış kimi devlet müdahalesi biçimlerinden yalıtılır. Deneyimlediği müdahaleler genelde toplumu içeriden tanıyan ve kendi belirli çıkarlarını araya sokması muhtemel yerel takipçiler dolayımıyla gerçekleşir. Devlet faaliyetinin bu dolayım olmadan –ve çoğu zaman bu dolayımla birlikte– işlerlik gösterememesi, amacını büyük ölçüde aşması ya da amacının gerisinde kalması olasıdır.

O halde okunaksız bir toplum etkili bir devlet müdahalesi için –bu müdahalenin amacı ister yağmacılık ister kamu refahı olsun– bir ayak bağıdır. Devletin çıkarı birkaç ton tahıla el koyma ve birkaç asker toplama ile büyük ölçüde sınırlandığında, bilgisizliği ölümcül olmayabilir. Gelgelelim devletin amacı yurttaşlarının gündelik alışkanlıklarını (hijyen ya

da sağlık pratiklerini) ya da çalışma performansını (nitelikli emek ya da makine bakımı) değiştirmeyi gerektirdiğinde, bu bilgisizlik gayet zayıflatıcı olabilir. Baştan aşağı okunaklı bir toplum yerel bilgi tekellerini ortadan kaldırır ve kanunların, kimliklerin, istatistiklerin, tüzüklerin ve ölçülerin tekbiçimli oluşu vasıtasıyla bir çeşit ulusal şeffaflık yaratır. Aynı zamanda böyle bir toplumun devletin oluşturduğu yeni formatı kolayca çözebilecek bilgi ve erişime sahip zirvedeki kişiler için yeni avantajlı konumlar yaratması da olasıdır.

Okunaklı bir toplumun mümkün kıldığı ayrıntıcı müdahaleler şüphesiz gayet ölümcül de olabilir. Bunun ciddi bir örneğini, Mayıs 1941'de o zamanlar Nazi işgali altında olan Amsterdam'da Şehir İstatistik Ofisi tarafından hazırlanmış bir harita (resim 13) sessizce akla getiriyor.[76] Bu harita kentte ikamet edenlerin listesinin yanı sıra, sonunda altmış beş bini sınırdışı edilen Yahudi nüfusunun toplanmasına rehberlik eden sinoptik resimdi.

Bu harita "Belediyedeki Yahudi Dağılımı" başlığını taşır. Her nokta on Yahudiyi temsil eder; bu büyük ölçüde Yahudi bölgelerini kolayca görünür kılan bir plandır. Bu haritaya kaynaklık eden bilgi, yalnızca Yahudi kökenlilerin kayıt altına alınmasına yönelik talimat vasıtasıyla değil, aynı zamanda (Hollanda'da son derece kapsamlı olan)[77] nüfus kayıtları ve ticaret sicilleri yoluyla elde edildi. İsimler, adresler ve (muhtemelen nüfus kayıtlarındaki isimler ya da beyan yoluyla saptanan) etnik kökenler hakkındaki ayrıntılı bilgi ve bu istatistiksel temsili üretmek için gereken kartografik kusursuzluk üzerine kısaca düşünüldüğünde, okunaklılığın devletin yapabileceklerine olan katkısı aşikâr bir hal alır. Uygulamanın arkasındaki ölümcül amacın sorumlusu elbette Nazilerdi, ama bu amacın etkili bir şekilde gerçekleştirilmesinin araçlarını sağlayan şey Hollandalı yetkililerce temin edilen okunaklı-

13. Amsterdam Şehir İstatistik Ofisi tarafından hazırlanan, "Belediyede Yahudi Dağılımı (Mayıs 1941)" başlıklı harita.

ıktı.[78] Bu okunaklılığın ayrımcı müdahalelere yönelik devlet kapasitesini –esas itibarıyla Yahudileri sınırdışı etmek için olduğu kadar, onları beslemek için de kolayca kullanılabilecek bir kapasite– artırdığını vurgulamalıyım.

Okunaklılık merkezde yer alan ve sinoptik bakışı olan bir seyirciyi gerektirir. İncelediğimiz türden devlet eliyle yürütülen basitleştirmeler yetkililere yetkili oldukları toplum hakkında şematik bir görüş sağlamak amacıyla tasarlanır; yetkili

olmayanlar bu görüşten mahrumdur. Aynalı güneş gözlüğü takan ABD karayolu devriye polislerine çok benzer şekilde, yetkililer tüm toplumun seçilmiş yönlerinin bir nevi kendi tekelinde tuttukları resminden yararlanır. Bu ayrıcalıklı bakış açısı, en önemli şeyin karmaşık insan etkinliklerinin kumanda ve denetimi olduğu tüm kurumsal ortamların tipik özelliğidir. Manastır, kışlalar, fabrika ve idari bürokrasi (özel ya da kamusal) devletvari birçok fonksiyonu icra eder ve çoğu kez devletin bilgi yapısını da taklit eder.

Devlet eliyle yürütülen basitleştirmeler kalıcı bir "okunaklılık projesi"nin bir parçası olarak düşünülebilir – asla tam olarak gerçekleştirilmeyen bir proje. Bu basitleştirmeleri doğuran veriler değişen düzeylerde hatalarla, ihmallerle, yanlış kümelemelerle, hile, kusur, politik çarpıtma, vesaire ile doludur. Bir okunaklılık projesi toplumu manipüle etmeyi amaçlayan bir devlet idaresine içkindir, ama devlet içindeki rekabet, teknik engeller ve her şeyden önce tebaasının direnişi ile altı oyulur.

Devlet eliyle yürütülen basitleştirmelerin vurgulanmayı hak eden en az beş özelliği vardır. En açık şekliyle, devletin yürüttüğü basitleştirmeler toplumsal yaşamın yalnızca resmi ilgiye konu olan yönlerine ilişkin gözlemlerdir. Bunlar *tarafl*ı, faydacıl olgulardır. İkinci olarak, bunlar neredeyse her zaman yazılı (sözel ya da sayısal) *belgeye dayalı* olgulardır. Üçüncü olarak, bunlar genellikle *durağan* olgulardır.[79] Dördüncü olarak, devletin en fazla biçimlendirdiği olgular aynı zamanda *kümelenmiş* olgulardır. Kümelenmiş olgular kişilere ilişkin olmayabildiği gibi (trafik ağlarının yoğunluğu) kişilere dair bilgilerin bir toplamından (istihdam oranları, okuryazarlık oranları, ikamet yapısı) da oluşabilir. Son olarak, birçok amaç için devlet memurları ortak bir değerlendirme yapmalarına izin verecek şekilde yurttaşları gruplandırmaya ihtiyaç duyar. Toplanabilen ve ortalamalar ya da dağılımlar olarak gösteri-

lebilen olguların bu yüzden *standartlaştırılmış* olgular olması zorunludur. Toplamı oluşturan çeşitli bireylerin fiilî durumları ne kadar benzersiz olursa olsun, basitleştirme açısından önemli olan bunların aynılığı, ya da daha kesin ifade etmek gerekirse, standartlaştırılmış bir skala ya da kesilmeyen bir hat boyuncaki farklılıklarıdır.

Kümelenmeye yatkın standartlaştırılmış olguların üretilmesini sağlayan süreç en az üç adıma ihtiyaç duyar görünmektedir. İlk vazgeçilmez adım ortak ölçü birimlerinin ya da kodlamanın yaratılmasıdır. Ağaçların büyüklük sınıfları, emlak kullanım hakkı, mülk edinilen arazinin ya da tahıl hacminin ölçülmesine yönelik metrik sistem, tekbiçimli isimlendirme uygulamaları, kırlık arazi kesitleri ve standart büyüklükte kent parselleri bu amaçla yaratılmış birimler arasındadır. Bir sonraki adımda, bir kategori içine giren her bir öğe ya da örnek yeni bir değerlendirme birimine göre hesaplanarak sınıflandırılır. Belirli bir ağaç belirli bir büyüklük sınıfındaki ağacın örneği olarak yeniden belirir, tarım arazisinin belirli bir parseli bir kadastro haritasındaki koordinatlar olarak yeniden belirir, belirli bir iş bir istihdam kategorisi olarak yeniden belirir, belirli bir insan yeni bir kurala uygun bir isim taşıyarak yeniden belirir. Her olgunun yeniden ele alınması ve sanki resmi kumaştan dokunmuş yeni bir üniforma giydirilerek – "bütüncül bir sınıflandırma şemasındaki bir dizi"nin[80] parçası olarak– yeniden sahneye taşınması zorunludur. Bu olgular ancak bu kılık içinde sürecin sonuçlanmasında bir rol oynayabilirler: yeni birimlerin mantığını izleyerek, toplama yoluyla bütünüyle yeni olgular yaratılması. Sonunda yetkililer için faydalı sinoptik olgulara ulaşılır: belirli bir büyüklük sınıfı içinde yer alan binlerce ağaç, on sekiz ve otuz beş yaşları arasında binlerce erkek, belirli bir büyüklük sınıfı içindeki birçok çiftlik, soyadı A harfi ile başlayan birçok öğrenci, tüberkülozlu şu kadar

insan. Birkaç kümeleme ölçüsü birleştirildiğinde, sözgelimi tüberkülozlu hastaların gelirleri ve kentte ikamet ettikleri yer bazında dağılımı gibi gayet incelikli, karmaşık, şimdiye kadar bilinmeyen hakikatlere ulaşılır.

İnsan eliyle dikkatle hazırlanmış bu olgulara "devlet eliyle yürütülen basitleştirmeler" demek yanıltıcı olma riskini taşır. Bunlar hiç de basit değildir ve çoğu kez görevliler tarafından büyük incelikle kullanılırlar. Aksine, "basitleştirme" terimi ile oldukça özel iki anlam kastedilir. İlk olarak, bir görevlinin ihtiyaç duyduğu olgu ona bütüne dair sinoptik bir bakış vermek zorundadır; birçok durumda yinelenebilecek ifadelerle şekillendirilmelidir. Bu bakımdan, bu olgular kendi özelliklerini kaybedip belirli bir olgu sınıfının öğesi olarak şematik ya da basitleştirilmiş biçimde yeniden belirmelidir.[81] İkinci olarak, birincisine yakından bağlı bir anlamda, sinoptik olguların gruplandırılması başka bağlamlarda yerinde olabilecek ayrımların zorunlu olarak yıkılmasını ya da görmezden gelinmesini gerektirir.

Örneğin istihdamla ilgili basitleştirmeleri düşünün. Birçok insanın iş yaşamı son derece karmaşıktır ve günden güne değişebilir. Gelgelelim resmi istatistiğin amaçları açısından "kazançlı bir işte çalışmak" biçimlendirilmiş bir olgudur; kişi kazançlı bir işte çalışıyordur ya da çalışmıyordur. Ayrıca, oldukça egzotik yönleri bulunan pek çok iş yaşamının mevcut tanımlanışı kümeleme istatistiklerinde kullanılan kategoriler tarafından büyük ölçüde sınırlanır.[82] Bu kümelenmiş verileri bir araya getiren ve yorumlayanların bu kategorilerin belli bir kurgusal ve keyfi niteliği olduğundan ve bunların bol miktarda sorunlu çeşitlemeyi sakladığından haberi vardır. Ancak bu yetersiz kategoriler bir kere kurulduğunda, kaçınılmaz olarak, benzer şekilde sınıflandırılmış tüm örnekler sanki gerçekte homojen ve tekbiçimliymiş gibi işlerler. Belli bir büyüklük

aralığındaki tüm Normalbâum'lar aynıdır; tanımlı bir toprak sınıfındaki tüm topraklar istatistiksel olarak aynıdır; otomobil sanayiinde (sanayiye göre sınıflandırdığımız takdirde) çalışan her işçi aynıdır; tüm Katolikler (dini inanç bazında sınıflandırdığımız takdirde) aynıdır. Theodore Porter'ın mekanik nesnellikle ilgili çalışmasında belirttiği gibi, burada "kesin ve standartlaştırılabilir ölçüleri doğruluk değeri yüksek ölçülere tercih etmeye yönelik güçlü bir saik" söz konusudur, çünkü aynı prosedür başka yerde güvenilir bir şekilde uygulanamıyorsa doğruluğun anlamı yoktur.[83]

Bu noktaya kadar, devlet yetkililerinin nüfusun tümünün ya da bir bölümünün durumuyla ilgili gözlemleri açısından zorunlu olan basitleştirmeyi, soyutlamayı ve standartlaştırmayı oldukça düz, hatta sıradan bir şekilde ele aldım. Ama bilimsel ormancılığa dair öne sürdüğüme paralel bir iddia ileri sürmek istiyorum: Modern devlet, memurları vasıtasıyla tam olarak en kolay şekilde izlenecek, hesaplanacak, değerlendirilecek ve yönetilecek standart özelliklere sahip bir coğrafya ve bir nüfus yaratmaya çabalar ve bu çabası değişen başarılarla sonuçlanır. Modern devletin yapısına içkin olan ve sürekli engellenen ütopik hedefi tepeden baktığı kaotik, düzensiz, sürekli değişen toplumsal gerçekliği kendi gözlemlerinin idari sistemine daha çok benzeyen bir şeye dönüştürmektir. On sekizinci yüzyıl sonlarında ve on dokuzuncu yüzyılda devlet idaresinin büyük bölümü bu projeye adanmıştı. "Devletler haraçtan vergiye, dolaylı yönetimden dolaysız yönetime, boyun eğdirmeden asimilasyona geçiş döneminde" diyor Tilly, "genellikle ortak bir dil, din, para birimi ve adli sistem dayatmanın yanı sıra birbirine bağlanmış ticaret, taşımacılık ve iletişim sistemlerinin kurulmasını teşvik etmek suretiyle, nüfuslarını homojenleştirmeye ve onun parçalı yapısını gidermeye çalıştı."[84]

Bilimsel ormancının belki de tüm çalılıklardan ve kaçak

avcılardan temizlenmiş, düz dikdörtgen bir arazide düz hatlar halinde yetişen aynı yaşta, tek türden tekbiçimli ağaçların ekili olduğu, son derece okunaklı bir orman hayali kurması gibi,[85] müşkülpesent devlet memuru da kayıt altında, benzersiz isimleri ve ızgara modeli yerleşime göre ayarlanmış adresleri olan, basit, saptanabilir meslekleri icra eden ve tüm işlemleri belirlenen kurala uygun olarak resmi dilde belgelenen son derece okunaklı bir nüfusa özlem duyuyor olabilir. Toplumun askeri bir resmigeçide benzetildiği bu karikatür abartılıdır, ama bu karikatürde somutlaşan hakikatin küçük bir bölümü daha sonra inceleyeceğimiz görkemli planları anlamamıza yardımcı olabilir.[86] Tekbiçimlilik ve düzene duyulan bu şiddetli istek modern devlet idaresinin büyük ölçüde, çoğu zaman cilalanmış imparatorluk retoriğinde olduğu gibi, "uygarlaştırma misyonu"na benzer bir iç sömürgeleştirme projesi olduğu konusunda bizi uyarıyor. Modern ulus-devletin kurucuları bir halkı ve coğrafyayı yalnızca tanımlamak, gözlemlemek ve onların haritasını çıkarmakla kalmaz; kendi gözlem tekniklerine uyacak şekilde onları şekillendirmeye de çalışır.[87]

Bu muhtemelen büyük hiyerarşik örgütlenmelerin çoğu tarafından paylaşılan bir eğilimdir. İdari koordinasyonla ilgili literatürü gözden geçiren Donal Chisholm şu sonuca varır: "Merkezi koordinasyon planları çalışılan ortamın bilindiği ve değişmediği, kapalı bir sistem olarak görülebildiği koşullarda etkili bir biçimde işler."[88] Bir insan topluluğu ya da toplumsal alan ne kadar durağan, standartlaştırılmış ve tekbiçimli olursa, devlet görevlileri için o kadar okunaklı ve o kadar makuldür. Birçok devlet faaliyetinin amacının, kendi yetkileri altında bulunan nüfusu, uzamı ve doğayı hiçbir sürprizle karşılaşılmayan, en iyi şekilde gözlemlenebilen ve denetlenebilen kapalı sistemlere dönüştürmek olduğunu ileri sürüyorum.

Devlet memurları sık sık kendi kategorilerini sabitlerler

ve kendi basitleştirmelerini dayatırlar; çünkü tüm kurumlar içinde, insanları kendi şemasına göre değerlendirmede üstelemek için en donanımlı olanı devlettir. Bu yüzden, başlangıçta kadastrocuların, nüfus sayımcıların, hâkimlerin ya da polis memurlarının suni icatları olması muhtemel kategoriler sonunda insanların gündelik yaşamlarını düzenleyen kategoriler haline gelebilir, bunun nedeni bu kategorilerin bu yaşamı inşa eden devlet yapımı kurumların içine gömülü olmasıdır.[89] Ekonomik plan, kadastro haritası, mülkiyet kayıtları, orman yönetim planı, etnisitenin sınıflandırılması, banka hesap cüzdanı, sabıka kaydı ve siyasal sınırların haritası gücünü bu sinoptik verilerin –devlet görevlilerinin kavrayıp şekillendirdiği haliyle– gerçekliğin çıkış noktaları olmasından alır. Bir başka gerçekliği ileri sürmenin hiçbir etkili yolunun olmadığı diktatörlük koşullarında, kâğıt üzerinde var olan hayali bilgilerin gerçek hayatta eninde sonunda geçerli olması sağlanabilir; çünkü polis ve asker bu kâğıt parçalarıyla görevlendirilir.

Bu kâğıt evraklar bir mahkemede, idari sicilde ve birçok görevlinin nezdinde bağlayıcı bilgilerdir. Bu anlamda, devlet için bu amaçla standartlaştırılmış dokümanların içerdiği gerçekler dışında hemen hemen başka hiçbir gerçek yoktur. Böyle bir dokümandaki hata kayda geçmemiş bir gerçekten çok daha büyük –ve çok daha uzun bir süreliğine– güce sahip olabilir. Örneğin bir gayrimenkul üstünde hak iddia ettiğinizde, iddianızı normalde tapu senedi denen bir belge ile savunmaya ve bunu bu amaç için kurulmuş mahkeme ve kurullarda yapmaya mecbursunuzdur. Kanun tarafından ciddiye alınmak istiyorsanız devlet görevlilerinin vatandaşlığın kanıtı olarak kabul edecekleri bir belgeye sahip olmanız şarttır; bu ister bir doğum belgesi ya da pasaport, ister nüfuz cüzdanı olsun. Devlet temsilcilerinin kullandığı kategoriler salt çevrelerini okunaklı kılma araçları değildir; bunlar, nüfusun büyük bölümünün bunlara göre raksetmesi gereken otorite nağmeleridir.

Kısım 2
Dönüştürücü Vizyonlar

3
Otoriter Yüksek Modernizm

Derken, bu sabah rıhtımdayken, kusursuzca dümdüz caddeleri, kaldırımların parıldayan camlarını, saydam evlerin tanrısal paralelyüzlerini, dizi dizi Rakamların çakır rengi dört köşe uyumunu yaşamımda ilk kez görmüşçesine gördüm yeniden. Ve eski tanrıyla eski yaşam karşısında zafer kazanan geçmiş kuşaklar değil, benmişim gibi geldi bana.

—Yevgeni Zamyatin, *Biz*

Yerinden ettiği Tanrı'nın yerini alan modern bilim, o engeli [özgürlüğün sınırlarını] ortadan kaldırdı. Bir boşluk yarattı aynı zamanda: Yüce kanun koyucu ile idarecinin, dünya düzeninin tasarımcısı ve yöneticisinin makamı artık korkutucu bir şekilde boştu. Ne olursa olsun doldurulması gerekiyordu, yoksa... Tahtın boşluğu tüm modern çağ boyunca hayalciler ve maceracılar için daimi ve çekici bir davet olmuştu. Her şeyi kapsayan bir düzen ve uyum hayali her zamankinden daha canlıydı ve şimdi her zamankinden daha yakın, her zamankinden daha erişilebilir görünüyordu. Onu gerçekleştirmek ve hâkimiyetini korumak artık ölümlü dünyalılara bağlıydı.

—Zygmunt Bauman, *Modernite ve Holocaust*

İncelediğimiz bütün devlet eliyle yürütülen basitleştirmeler harita niteliğine sahiptir. Yani bunlar, karmaşık bir dünyanın haritacıları doğrudan ilgilendiren yönlerini özetlemek ve geri kalanını görmezden gelmek üzere tasarlanır. İşleyişi açısından gerekli bilgiyi atlamadığı sürece bir haritanın nüanslardan ve ayrıntılardan yoksun olduğundan yakınmak anlamsızdır. Her trafik lambasını, yoldaki her çukuru, her binayı ve her parktaki her çalıyı ve ağacı göstermeye heveslenen bir kent haritasının tasvir ettiği kent kadar büyük ve karmaşık olma tehlikesi vardır.[1] Ve kesinlikle haritacılığın amacını, yani soyutlamayı ve özetlemeyi engelleyecektir. Bir harita, bir amaç için tasarlanmış bir araçtır. Bu amacın soylu ya da rezil olduğuna hükmedebiliriz, ama haritanın kendisi amacını yerine getirir veya getiremez.

Ne var ki, birçok vakadan sonra, haritaların yalnızca resmettikleri olguları özetlemenin yanı sıra, bu olguları dönüştürmek yönündeki bariz güçlerini dile getirdik. Bu dönüştürücü güç elbette haritada değil, bu haritanın perspektifini oluşturanların tasarrufundaki iktidarda saklıdır.[2] Sürdürülebilir kereste hâsılatını, kârını ve üretimini azami seviyeye çekmeyi amaçlayan bir özel şirket kendi dünyasının haritasını bu mantığa göre çıkaracak ve haritasının mantığının yürürlükte olmasını güvence altına almak için tüm gücünü kullanacaktır. Devletin faydacıl basitleştirmeler üzerinde tekeli yoktur. Bununla birlikte, devletin yapmayı en azından arzuladığı şey, meşru güç kullanımını tekeli altına almaktır. On yedinci yüzyıldan bugüne kadar, en dönüştürücü haritaların toplumdaki en güçlü kurum olan devlet tarafından icat edilip uygulananlar olmasının nedeni budur.

Yakın zamana kadar, devletin kendi planlarını topluma dayatabilmesi devletin mütevazı ihtirasları ve sınırlı kapasitesi nedeniyle sınırlanmıştı. İncelikli bir şekilde ayarlanmış bir

toplumsal denetime duyulan ütopik özlemlerin izlerini Aydınlanma düşüncesinde ve manastır pratikleri ve askeri pratiklerde bulmak mümkün olsa da, on yedinci yüzyıl Avrupa devleti hâlâ büyük ölçüde yalnızca temellükle ilgileniyordu. Devlet görevlilerinin, özellikle mutlakıyet yönetiminde olanların, yaşadıkları krallıklardaki halkların, arazi kullanım hakkının, üretimin ve ticaretin haritasını kendilerinden öncekilere göre çok daha iyi çıkardıkları ve kırsaldan gelir, tahıl ve asker pompalamakta gittikçe daha etkili oldukları doğrudur. Ama onların mutlak hâkimiyet iddialarında küçük bir ironiden daha fazlası vardı. Toplum mühendisliğinde daha zorlayıcı deneylere girişmelerine izin verecek pürüzsüz bir idari şemadan, baskıcı gücü sürekli uygulayabilmekten ya da ayrıntılı bilgiden yoksundular. Büyüyen hırslarının dizginlerini salıvermek için çok daha büyük bir kibire, bu iş için yeteri kadar güçlü bir devlet düzeneğine ve hâkimiyet kuracakları bir topluma ihtiyaçları vardı. Batıda on dokuzuncu yüzyılın ortalarına ve diğer yerlerde yirminci yüzyılın başlarına gelindiğinde, bu koşullar karşılandı.

Devletin on dokuzuncu yüzyıl sonlarında ve yirminci yüzyıldaki gelişiminin en trajik kısımlarının birçoğunun özellikle üç unsurun öldürücü bir bileşiminden kaynaklandığına inanıyorum. Bunlardan ilki, doğa ve toplumun idari düzenlenişine duyulan özlemdir: Bilimsel ormancılıkta iş başında gördüğümüz, ama bu kez çok daha kapsamlı ve iddialı bir düzeye yükselmiş bir özlem. Bu özlem için "yüksek modernizm" yerinde bir ifade gibi görünüyor.[3] Bu, bir inanç olarak, farklı siyasal ideolojilerin oluşturduğu geniş bir yelpazedeki pek çok insan tarafından paylaşılmaktaydı. Ana taşıyıcıları ve taraftarları mühendisler, planlamacılar, teknokratlar, üst düzey yöneticiler, mimarlar, biliminsanları ve hayalperestler arasındaki öncülerdi. Yüksek-modernist figürlerden oluşan bir panteon ya

da şeref listesi hayal etseydik, Henri Comte de Saint-Simon, Le Corbusier, Walther Rathenau, Robert McNamara, Robert Moses, Jean Monnet, Iran Şahı, David Lilienthal, Vladimir I. Lenin, Leon Troçki ve Julius Nyerere gibi isimler kesinlikle burada yer alırdı.[4] Bu isimler insanlık durumunu geliştirmek amacıyla, toplumsal yaşamın tüm cephelerinde kapsamlı, rasyonel bir mühendislik tasarladı. Yüksek modernizm fikir olarak herhangi bir politik eğilimin tekelinde değildi; göreceğimiz gibi, hem sağ hem sol kanattan taraftarları vardı. İkinci unsur modern devletin bu tasarıları gerçekleştirmenin bir aracı olarak aşırı güç kullanmasıdır. Üçüncü unsur, bu planlara direnme kapasitesi olmayan zayıflamış ya da takatten düşmüş bir sivil toplumdur. Yüksek modernizm ideolojisi arzuyu temin eder; modern devlet bu arzuya göre hareket etme araçlarını temin eder ve kısıtlanmış sivil toplum da (dis)ütopyaların üzerinde kurulacağı düzleştirilmiş zemini sağlar.

Yüksek modernizmin dayanak noktalarına kısaca geri döneceğiz. Ama bu noktada, yirminci yüzyılda devlet eliyle gerçekleşen büyük felaketlerin çoğunun toplumları için görkemli ve ütopik planlara sahip yöneticilerin eseri olduğunun belirtilmesi önem taşıyor. Sağ kanatta yüksek-modernist ütopyacılık teşhis edilebilir, bunun en belirgin örneği kesinlikle Nazizmdir.[5] Güney Afrika'da apartheid altında yürütülen muazzam toplum mühendisliği, Iran Şahının modernleşme planları, Vietnam'daki köyleştirme ve geç-sömürge dönemi kalkınma planları (örneğin Sudan'daki Gezira planı) bu başlık altında düşünülebilir.[6] Ama yirminci yüzyılda devlet tarafından uygulanan büyük toplum mühendisliklerinin çoğunlukla ilerici, sıklıkla da devrimci elitlerin eseri olduğu inkâr edilemez. Neden peki?

Cevap bence, mevcut topluma dair kapsamlı bir eleştiride bulunan ve onu dönüştürmek için (en azından başlangıçta)

halktan aldığı yetkiyle iktidara gelenlerin genellikle ilericiler olması olgusunda yatıyor. Bu ilericiler bu iktidarı insanların alışkanlıklarında, işlerinde, yaşam tarzlarında, ahlâki davranışlarında ve dünya görüşlerinde çok büyük değişiklikler yaratmak için kullanmak istediler.[7] Václav Havel onların kullandığı şeyi "bütünsel toplum mühendisliğinin cephaneliği" olarak adlandırdı.[8] Ütopik özlemler kendi başına tehlikeli değildir. Oscar Wilde'ın söylediği gibi, "Ütopya'nın yer almadığı bir dünya haritasına bakmaya bile değmez, çünkü o İnsanlığın her zaman üstüne üstüne adım attığı bir ülkeyi dışarıda bırakmaktadır."[9] Ütopik vizyon, demokrasiye ya da yurttaşlık haklarına hiçbir bağlılığı olmayan ve bu nedenle ütopyalarının gerçekleştirilmesi için devlet gücünü ölçüsüzce kullanması olası yönetici elitler tarafından benimsendiği zaman ters gider. Bu tür ütopik deneylere maruz kalan toplumun kararlı bir direniş gösterme kapasitesinden yoksun olduğu zaman ise kanlı sonuçlar doğuracak kadar ters gider.

O halde, nedir yüksek modernizm? En iyi, Batı Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da kabaca 1830'lar ile Birinci Dünya Savaşı arası dönemdeki sanayileşme ile bağlantılı bilimsel ve teknik ilerlemeye duyulan güçlü (hatta azametli bile denebilir) bir inanç olarak anlaşılır. Yüksek modernizmin merkezinde sürekli doğrusal ilerlemeye, bilimsel ve teknik bilginin gelişimine, üretimin genişlemesine, rasyonel bir toplumsal düzen tasarımına, insan ihtiyaçlarının artan tatminine ve aynı derecede önemli olarak, doğa yasalarının bilimsel olarak anlaşılmasına bağlı biçimde (insan doğası dahil) doğa üzerinde artan bir denetime duyulan son derece büyük bir özgüven vardı.[10] Bu yüzden *yüksek* modernizm teknik ve bilimsel ilerlemenin kazanımlarının insan faaliyetinin her alanında –genelde devlet vasıtasıyla– nasıl uygulanabileceğine dair özellikle kapsamlı bir görüştür.[11] Eğer, görmüş olduğumuz gibi, devlet yetkili-

lerinin basitleştirilmiş, faydacıl *tanımlamaları* devlet gücünü kullanarak olguları kendi temsilleri ile aynı hizaya getirme eğilimine sahipse, o halde yüksek-modern devletin yeni bir topluma yönelik *reçetelerle* işe koyulduğu ve bunları dayatmaya niyetlendiği söylenebilir.

On dokuzuncu yüzyıl sonunda Batı'da bir tür modernist olmamak zor olurdu. İnsan bilim ve sanayinin şekillendirdiği büyük dönüşümlerden nasıl etkilenmez, hatta bunlara hayranlık duymaz?[12] İngiltere, Manchester'da sözgelimi altmış yaşındaki birisi yaşamında pamuklu ve yün tekstillerin üretiminde, fabrika sisteminin gelişiminde, buhar gücünün ve diğer muazzam, yeni mekanik araçların üretimde kullanılmasında bir devrime, metalurji ve taşımacılıkta (özellikle demiryolları) olağanüstü hamlelere ve ucuz seri üretim mallarının ortaya çıkışına tanık olmuştur. Kimyada, fizikte, tıpta, matematikte ve mühendislikteki hayret verici gelişmeler dikkate alındığında, bilim dünyasına çok az bile olsa ilgi duyan birisi neredeyse sürekli (içten yanmalı motor ve elektrik gibi) yeni mucizelerin yağmasını beklemeye başlamış olmalı. On dokuzuncu yüzyılın emsalsiz dönüşümleri belki de birçok insanı yoksullaştırmış ve marjinallleştirmişti, ama kurbanlar bile çok büyük bir dönüşümün gerçekleştiğinin farkındaydı. Teknolojik ilerlemenin sınırları ve bedeli hakkında çok daha makul olduğumuz ve bütünsel herhangi bir söyleme karşı postmodern bir şüphecilik kazandığımız günümüzde, tüm bunlar kulağa naif geliyor. Yine de bu yeni farkındalık, modernist kabullerin yaşamımıza ne ölçüde egemen olduğunu ve özellikle de yüksek modernizmin parçası olan büyük coşkunun ve devrimci kibirin ne düzeyde olduğunu görmezden gelmektedir.

Toplumun Keşfi

Tanımdan reçeteye giden yol derin bir psikolojik eğilimin kasıtsız bir sonucu olmaktan çok, kasıtlı bir hamleydi. Yasal sistemlere dair Aydınlanmacı bakış açısı bir halkın ayırt edici geleneklerini ve pratiklerini yansıtmaktan çok, bu geleneklerin en rasyonel olanlarını kanunlaştırmak ve genellemek, en muğlak ve ilkel olanlarınıysa bastırmak suretiyle kültürel bir topluluk yaratmakla ilgiliydi.[13] Tüm krallıkta tekbiçimli ağırlık ve ölçüm standartları oluşturmaktaki amaç sırf ticareti kolaylaştırmaktan öteydi; yeni standartların yeni bir kültürel birliği ifade ve teşvik etmesi isteniyordu. Bu kültürel devrimi gerçekleştirmek için gereken araçların ortaya çıkmasından çok daha önce, Condorcet gibi Aydınlanma düşünürleri bu araçların kullanıma hazır olacağı günü bekliyorlardı. Condorcet 1782'de şöyle yazmıştı: "Neredeyse bizim zamanımızda ortaya çıkmış, nesnesi bizzat insan, doğrudan hedefi ise insanın mutluluğu olan bu bilimler en az fiziksel bilimler kadar ilerleme gösterecektir ve torunlarımızın aydınlanmada olduğu kadar bilgelikte de bizi geride bırakacağına dair o tatlı tasavvur artık bir yanılsama değildir. Ahlâk bilimlerinin doğası üzerine tefekkür ederken, bunlar fiziksel bilimler gibi olguların gözlenmesine dayalı olduğundan, bunların aynı yöntemi izlemesi, aynı biçimde hatasız ve belirlenmiş bir dil edinmesi, aynı kesinlik derecesine ulaşması gerektiğini görmeden edemiyor insan."[14] On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde Condorcet'nin gözlerindeki ışıltı canlı bir ütopik projeye dönüştü. Önceden ormanlara, ağırlık ve ölçülere, vergi sistemine ve fabrikalara uygulanan basitleştirme ve rasyonelleştirme artık bir bütün olarak toplum tasarımına uygulanıyordu.[15] Kaya gibi sert bir toplum mühendisliği doğmuştu. Fabrikalar ve ormanlar özel girişimcilerce planlansa da, tüm

bir toplumu inşa etme tutkusu hemen hemen yalnızca ulus-devlete ait bir projeydi.

Devletin rolüne dair yeni anlayış esaslı bir değişim gösterdi. Bundan önce devletin faaliyetleri, bilimsel ormancılık ve kameralist* bilimin gösterdiği gibi, büyük ölçüde egemenlerin zenginliğine ve iktidarına katkıda bulunan şeylerle sınırlıydı. Toplumun tüm üyelerinin –sağlıklarının, beceri ve eğitimlerinin, yaşam sürelerinin, üretkenliklerinin, ahlâklarının ve aile yaşamlarının– geliştirilmesi ve iyileştirilmesinin devletin temel amaçlarından biri olduğu düşüncesi oldukça yeniydi.[16] Eski devlet anlayışıyla yenisi arasında şüphesiz doğrudan bir bağlantı bulunuyordu. Halkının becerilerini, dinçliğini, yurttaşlık ahlâkını ve çalışma alışkanlıklarını geliştiren bir devlet vergi matrahını artıracak ve savaş alanına daha iyi ordular sürecekti; bu tüm aydınlanmış egemenlerin izleyebileceği bir politikaydı. Yine de on dokuzuncu yüzyılda halkın refahı yalnızca ulusal gücün bir aracı olarak değil, giderek kendi başına bir amaç gibi görülmeye başlandı.

Bu dönüşümün başlıca önkoşullarından biri, devletten ayrı ve bilimsel olarak tanımlanabilecek şeyleşmiş bir nesne olarak toplumun keşfedilmesiydi. Bu açıdan, nüfus hakkında istatistiksel bilginin –yaş profilleri, meslekleri, doğurganlığı, okuryazarlığı, mal sahipliği, kanunlara saygılı oluşu (suç istatistiklerinin kanıtladığı haliyle)– üretilmesi, nasıl bilimsel ormancılık ormancıların ormanı dikkatlice tanımlamalarını sağladıysa, aynı biçimde devlet memurlarının nüfusu daha ayrıntılı yeni yöntemlerle tanımlamasını sağladı. Ian Hacking, sözgelimi bir intihar ya da cinayet oranının bir halkın karakteristik özelliği olarak nasıl görülmeye başlandığını, bunun

*Kameralizm: Merkantilizmin on sekizinci yüzyılda Almanya'da aldığı biçim. Lindenfeld'e göre kamu maliyeti, ekonomi ve politik olarak üçe ayrılır. (h.n.)

sonucunda katiller ve kurbanları bilinmiyor olsa da her yıl –bir hesaptan çekilen rutin borçlar gibi– "harcanacak" bir cinayet "bütçesi"nden bahsedilebilir hale gelindiğini anlatıyor.[17] İstatistiksel gerçekler incelikle hazırlanmış toplumsal yasalara dönüştü. Bu, toplumun basitleştirilmiş bir tanımından, gelişmesi amacıyla toplumun tasarlanması ve manipüle edilmesine doğru atılan yalnızca küçük bir adımdı. Eğer doğa daha elverişli bir orman tasarlanacak şekilde yeniden şekillendirilebiliyorsa, neden toplum daha elverişli bir nüfus yaratmak için şekillendirilmesin?

Müdahalenin kapsamı potansiyel olarak sonsuzdu. Toplum, devletin onu mükemmelleştirmeye yönelik bir bakışla yönetip dönüştürebileceği bir nesne halini aldı. İlerici bir ulus-devlet yeni ahlâk bilimlerinin en ileri teknik standartlarına uygun olarak toplumunu inşa etmeye koyulacaktı. Daha önceki devletlerce aşağı yukarı verili olarak alınan mevcut toplumsal düzen, devletin dikkatli gözetimi altında kendisini yeniden üreterek ilk defa etkin yönetimin konusu oldu. Geleneklere ve tarihsel rastlantılara değil; bilinçli, rasyonel, bilimsel ölçütlere göre tasarlanmış yapay, projelendirilmiş bir toplum düşünmek mümkündü. Toplumsal düzen tepeden tırnağa iyileştirilebilirdi: kişisel hijyen, beslenme, çocuk yetiştirme, barınma, hal ve tavırlar, üreme, aile yapısı ve en kötüsü, nüfusun genetik mirası.[18] Bilimsel sosyal planlamanın ilk denekleri genellikle çalışan yoksullardı.[19] Onların gündelik yaşamlarını iyileştirme amaçlı projeler ilerici kentsel ve kamusal sağlık politikaları tarafından duyurulmakta ve model fabrika kasabalarında ve yeni kurulan sosyal yardım bürolarında kurumlaşmaktaydı. Nüfusun potansiyel olarak tehdit edici ölçüde noksan görülen alt grupları –düşkünler, serseriler, zihinsel engelliler ve suçlular gibi– en yoğun toplum mühendisliğinin nesneleri kılınabilirdi.[20]

Zygmunt Bauman, bahçecilik metaforunun bu yeni düşüncenin büyük bir bölümünü ifade ettiğini ileri sürer. Bahçıvan – geometrik şekillere göre düzenlenen bahçelerde uzmanlaşmış bir peyjaz mimarı belki de buna en yakın örnektir– doğal bir yeri alır ve ondan bütünüyle tasarlanmış botanik düzende bir alan yaratır. Bitki örtüsünün organik özelliği yapılabilecekleri her ne kadar sınırlandırsa da, bahçenin genel düzenlenmesinde ve seçilen bitkilerin ıslah edilmesi, budanması, dikilmesi ve tırpanlanmasında bahçıvan çok ihtiyatlıdır. Uzun zamandır yönetilen bilimsel bir orman için başıboş bir orman neyse, bir bahçe için de başıboş doğa odur. Bahçe insanın kendi düzen, yarar ve güzellik ilkelerini doğaya dayatma girişimlerinden biridir.[21] Bahçede yetişenler, burada *yetişebilecek* olanların bilinçli olarak seçilmiş küçük bir örneğidir her zaman. Benzer şekilde, toplum mühendisleri bilinçli olarak daha mükemmel bir toplumsal düzen tasarlayıp onu sürdürme işine koyulurlar. İnsanın kendi kendini geliştirmesine duyulan Aydınlanma inancı giderek toplumsal düzenin mükemmelleştirilebilirliğine duyulan bir inanca dönüşmüştür.

Toplum mühendisliğinin büyük paradokslarından biri de onun modernite deneyimi ile genel olarak iyi geçinemiyor görünmesidir. En çarpıcı özelliği akış olarak beliren toplumsal bir dünyayı dondurmaya çalışmak bir kasırgayı yönetmeye çalışmak gibidir. Marx, "üretimde sürekli devrim yapılması, bütün toplumsal ilişkilerin aralıksız çalkalanması, bitmek bilmeyen belirsizlik ve hareketlilik burjuva çağını daha öncekilerden ayırt eder"[22] derken yalnız sayılmazdı. Modernite deneyimi (edebiyatta, sanatta, sanayide, taşımacılıkta ve popüler kültürde) her şeyden önce kendinden menkul modernistlerin heyecanlandırıcı ve özgürleştirici bulduğu baş döndürücü bir hız, hareket ve değişim deneyimiydi.[23] Bu paradoksu gidermenin en iyi yolu belki de bu toplum tasarımcılarının

aklındaki şeyin, kabaca lokomotif tasarımcılarının "aerodinamikleştirme" ile kastettikleri şey olduğunu hayal etmektir. Bunlar toplumsal değişimi durdurmaktansa, toplumsal yaşama ilerlemenin sürtünmesini asgari düzeye çekecek bir şekil vermeyi umut ediyordu. Bu çözümdeki sıkıntı, devlet eliyle yürütülen toplum mühendisliğinin doğası gereği otoriter olmasıdır. Birden çok etkenin buluşlara ve değişime kaynaklık etmesi yerine bir tek planlama mercii vardı; mevcut toplumsal yaşamın esnekliği ve özerkliği yerine, herkesin konumunun tepeden belirlendiği sabit bir toplumsal düzen bulunuyordu. Çeşitli "sosyal taksidermi"* biçimlerine doğru bir eğilim kaçınılmazdı.

Yüksek Modernizmin Radikal Otoritesi

> Nasıl geçmişte savaş devletin tüm gücüyle desteklendiyse, bu sefer de bilimi toplumsal sorunlara uygulayacak ve onu devletin tüm gücüyle destekleyeceğiz, gerçek mesele işte bu.
>
> —C. S. Lewis, *That Hideous Strength*

Yüksek modernizmin sıkıntı yaratan yönleri, büyük ölçüde, onun insanlık durumunun geliştirilmesinden bilimsel bilginin otoritesi ile bahsetme ısrarından ve rakip diğer yargı kaynaklarını reddetmesinden kaynaklanır.

Yüksek modernizm her şeyden önce tarihten ve gelenekten radikal bir kopuşa işaret eder. Rasyonel düşünce ve bilimsel yasalar her ampirik soruya tek bir cevap verebildiği ölçüde, hiçbir şeye kesin gözüyle bakılamazdı. Miras alınan ve bilimsel akıl yürütmeye dayanmayan tüm insan alışkanlıkları ve

*Hayvan doldurma sanatı. (ç.n.)

pratikleri –aile yapısından yerleşim modellerine, ahlâki değerlerden üretim biçimlerine kadar– yeniden gözden geçirilmeli ve tasarlanmalıydı. Geçmişe ait yapılar mitlerin, batıl inançların ve dinsel önyargıların ürünleriydi. Buradan bilimsel olarak tasarlanmış üretim ve toplumsal yaşam planlarının teslim alınan gelenekten daha üstün olduğu çıkıyordu.

Bu görüşün kaynakları derinlemesine otoriteryandır. Eğer planlanmış bir toplumsal düzen tarihsel pratiğin tesadüfi, irrasyonel birikiminden daha iyiyse, bundan iki sonuç çıkar. Yeni çağın yöneticileri yalnızca bu üstün toplumsal düzeni idrak edip yaratacak bilimsel bilgiye sahip olanlardır. Dahası, gerici cehalet yüzünden bu bilimsel plana teslim olmaya razı olmayanlar ya kendi yararları için eğitilmeli ya da ortadan kaldırılmalıdır. Lenin ve Le Corbusier'nin benimsedikleri gibi güçlü yüksek modernizm versiyonları, kendi müdahalelerinin nesnelerine karşı Tanrısal bir acımasızlık besliyordu. Yüksek modernizm en radikal olduğu noktada kara tahtayı tamamen silip her şeye sıfırdan başlama hayalleri kuruyordu.[24]

Yüksek-modernist ideoloji bu nedenle siyaseti değersizleştirme ya da yasaklama eğilimindedir. Siyasal çıkarlar uygun bilimsel araçlara sahip uzmanlarca planlanan toplumsal çözümlere yalnızca engel olacaktır. Yüksek-modernistler bireysel olarak halk egemenliğine dair demokratik görüşlere ya da özel alanın dokunulmazlığı hakkında klasik liberal görüşlere sahip olabilirler; ama bu inançlar yüksek-modernist inançlarının dışında ve çoğu zaman bunlarla çatışma halindedir.

Yüksek-modernistler her ne kadar sosyal alışkanlıkları ve bizzat insan doğasını yeniden biçimlendirmeyi hayal etse de, doğayı insanın amaçlarına uyacak şekilde değiştirmeye yönelik neredeyse sınırsız bir ihtirasla işe koyuldular – bu ihtiras inançlarının merkezinde yer almayı sürdürdü. Ütopik olanakların neredeyse her türlü siyasi görüşten birçok entelektüeli

nasıl etkilediği Marx ve Engels'in *Komünist Manifesto*'da teknik ilerlemeden sevinçle bahsettikleri satırlardan anlaşılabilir: "...doğa güçlerine egemen olunması, makine, kimyanın tarıma ve sanayiye uygulanması, buharlı gemiler, demiryolları, elektrik telgrafı, tüm kıtaların tarıma açılması, nehirlerin suyolları haline getirilmesi, yerden bitercesine nüfus çoğalması..."[25] Aslında, kapitalist ilerlemenin inandırıcı kıldığı bu vaat Marx'a göre sosyalizm için yola çıkış noktasıydı, kapitalizmin meyveleri ilk defa işçi sınıfının hizmetine verilecekti. On dokuzuncu yüzyıl sonlarındaki düşünsel atmosfer, 1869'da tamamlandığında Asya ile Avrupa arasında ticari açıdan çok büyük sonuçlar doğuran Süveyş Kanalı gibi muazzam mühendislik projeleri ile doluydu. Saint-Simon taraftarı ütopik sosyalistlerin yayın organı *Le globe*'un sayfalarında büyük projelerle ilgili sonu gelmez tartışmalar yayınlanmaktaydı: Panama Kanalı'nın inşaası, ABD'nin gelişimi, çok kapsamlı enerji ve taşımacılık projeleri. Doğayı kendi çıkarlarına uyacak ve güvenliğini sağlayacak şekilde ıslah etmenin insanoğlunun kaderi olduğu inancı belki de yüksek modernizmin kilit taşıdır; bunun nedeni kısmen birçok büyük girişimin başarısının ortaya çıkmış olmasıydı.[26]

Bu görüşün otoriter ve devletçi sonuçları bir kez daha barizdir. Bu tür projelerin büyüklüğü, bunların birkaç istisna dışında vergiler ya da kredi yoluyla toplanan büyük para akışına ihtiyaç duyduğu anlamına gelmekteydi. Kapitalist bir ekonomide özel olarak finanse edildiklerini düşünmek mümkünse de, bu projeler tipik olarak özel mülkiyeti istimlak etmeye, insanların kendi istekleri dışında yerini değiştirmeye, gereken kredileri ya da tahvilleri temin etmeye ve bu projeye dahil olan birçok devlet organının çalışmasını koordine etmeye yetkili büyük bir resmi merci gerektirmekteydi. Devletçi bir toplumda –İster Louis Napolyon'un Fransası ister Lenin'in Sovyetler

Birliği olsun– böyle bir güç siyasal sistem içinde zaten inşa edilmişti. Devletçi olmayan bir toplumda bu işler insanların aya gönderilmesi ya da barajlar, sulama sistemleri, karayolları ve toplu taşımacılık sistemlerinin inşa edilmesi konusunda bir bakıma devlet yetkilerine sahip yeni resmi mercileri ya da "üst-organları" gerektirdi.

Yüksek modernizmin zamana dair vurgusu neredeyse hep gelecek üzerinedir. Her ne kadar ilerlemeye adanmış büyük bir sunağı olan bir ideolojinin geleceğe ayrıcalık tanıması zorunlu olsa da, yüksek modernizm bunu çok ötelere taşır. Geçmiş bir engel, aşılması gereken bir tarihtir; bugün ise daha iyi bir geleceğe yönelik planların başlatılacağı platformdur. Yüksek modernizm söylemlerinin ve onu benimseyen devletlerin kamuya yaptığı açıklamaların temel bir özelliği de bugünden bütünüyle farklı bir geleceğe doğru kahramanca ilerleyişi ifade eden görsel imgelerin sıklıkla kullanılmasıdır.[27] Stratejik gelecek tercihi sonuçlarla yüklüdür. Geleceğin bilinmesi ve gerçekleştirilebilir olması –ilerlemeye duyulan inancın teşvik ettiği bir düşünce– ölçüsünde, geleceğin getireceği yararlar belirsizlikten o kadar az zarar görür. Bunun pratikteki sonucu, geleceğin kesinlikle daha iyi olacağına duyulan inancın bu geleceğe varmak için kısa vadede gereken birçok fedakârlığı haklı çıkarmasına birçok yüksek-modernistin ikna olmasıdır.[28] Bütün sosyalist devletlerde sürekli beş yıllık planlarla karşılaşılması bu inancın bir örneğidir. İlerleme tasarruf, emek ve geçici yatırımlar sayesinde gerçekleştirilecek önceden düşünülmüş bir dizi –çoğunlukla maddi ve ölçülebilir– hedef yoluyla somutlaştırılır. Elbette planlamanın alternatifi olmayabilir, özellikle de savaşı kazanmak gibi tek bir amacın aciliyeti tüm diğer amaçların ikincil kılınmasını gerektirirmiş gibi göründüğü zamanlarda. Ancak böyle bir uygulamanın içkin mantığı geleceğe, araç-amaç hesaplamalarına ve gerçekten

soylu bir amaç olan insan refahının anlamına dair bir ölçüde kesinlik gerektirir. Bu planlarda sıklıkla düzeltmelere gidilmesi gerekmiştir ya da bu planlardan bütünüyle vazgeçilmek zorunda kalınmıştır; bu durum bunların ardında ne kadar soylu kabullerin olduğunun bir göstergesidir.

Bu okumada yüksek modernizm, büyük ölçüde onun dünya görüşünden –statü, iktidar ve zenginlik bakımından– kazanacak çok şeyi olan sınıflara ve tabakalara hitap eder. Ve bu gerçekten bürokratik aydınların, teknisyenlerin, planlamacıların ve mühendislerin eşsiz ideolojisidir.[29] Bunların birleştiği konum yalnızca bir yönetim ya da ayrıcalık konumu değil, ulus inşası ve toplumsal dönüşüm gibi büyük eserlerin sorumluluğunu taşıyacakları bir konumdur. Aydınlar teknik olarak gerikalmış, eğitimsiz, geçim derdindeki bir nüfusu yirminci yüzyıla taşımayı kendi görevleri olarak algıladığında, halklarının eğiticileri olarak kendi kendilerine tayin ettiği kültürel rol iki kat görkemli bir hal alır. Bu denli geniş ölçekli tarihsel bir role soyunmak yüksek morale, dayanışma duygusuna ve fedakârlık yapma (ve yapılmasını dayatma) isteğine sahip egemen bir aydın tabakası ortaya çıkartabilir. Büyük bir gelecek vizyonu bu elitlerin gündelik yaşamlarında karşılaşmaları çok muhtemel olan düzensizlikle, sefaletle ve küçük menfaatler uğruna yersiz itiş kakışlarla genellikle büyük bir karşıtlık içindedir. Aslında planlamacıların karşı karşıya kaldığı gerçek dünya ne kadar kontrol edilemez ve dirençli ise, umutsuzluk doğuracak boşluğu –bir bakıma– dolduracak ütopik planlara duyulan ihtiyacın o kadar fazla olduğu düşünülebilir. Bu planları geliştiren elitler kendilerini örtük olarak bilimin ve yurttaşlarının şiddetle özlem duyduğu ilerici görüşlerin simgeleri olarak sunar. Yüksek modernizmin bir söylem olarak ideolojik avantajları düşünüldüğünde, birçok postkolonyal elitin onun bayrağı altında yürümesi pek de şaşırtıcı değildir.[30]

Yüksek-modernist gözü pekliğe dair yüksek modernizmin sonuçlarından beslenen bu sevimsiz açıklama önemli bir açıdan fazlasıyla adaletsizdir. Yüksek-modernist inançların gelişimini tarihsel bağlamları içine yerleştirdiğimizde, yüksek modernizmin düşmanlarının aslında kimler olduğunu sorduğumuzda çok daha sevimli bir resim ortaya çıkar. Milyonlarca hayatı kurtarabilecek yeni bilgiye sahip doktorlar ve halk sağlığı mühendisleri yaygın önyargılar ve yerleşik siyasal çıkarlar tarafından sıklıkla engelleniyordu. Aslında kentteki konutları daha ucuz, daha sağlıklı ve daha kullanışlı olacak şekilde yeniden tasarlayabilecek şehir planlamacılar emlakla ilgili çıkarlar ve mevcut zevkler tarafından engellenmekteydi. Devrim yaratacak yeni enerji ve taşımacılık yöntemleri geliştiren mucitler ve mühendisler, yeni teknoloji yüzünden kârlarını ve işlerini kaybetmesi neredeyse kesin olan sanayicilerin ve işçilerin muhalefeti ile karşılaşmaktaydı.

On dokuzuncu yüzyıl yüksek-modernistlerine göre, doğanın (insan doğası dahil) bilimsel olarak tahakküm altına alınması özgürleştiriciydi. Bu tahakküm, David Harvey'nin gözlemlediği gibi, "kıtlıktan, yokluktan ve doğal afetlerin keyfiliğinden kurtuluşu vaat ediyordu." "Rasyonel toplumsal örgütlenme biçimlerinin ve rasyonel düşünce tarzının gelişimi mitin, dinin, batıl inancın akıldışılığından, keyfi güç kullanımının yanı sıra insan doğasının karanlık tarafından da kurtuluşu vaat ediyordu."[31] Yüksek modernizmin daha sonraki türevlerine geçmeden önce bunların on dokuzuncu yüzyıldaki ataları hakkında iki önemli gerçeği hatırlamalıyız: Birincisi, neredeyse tüm yüksek-modernist müdahalelere yardıma muhtaç ve koruma arayan yurttaşlar adına ve bunların desteği ile girişilmiş olması ve ikincisi, çeşitli yüksek-modernist projelerden hepimizin sayısız şekilde yararlanıyor olmamız.

Yirminci Yüzyıl Yüksek Modernizmi

Gerçekleştirilebilir ütopyalar yaratmak için tüm toplumsal düzenin baştan sona, rasyonel olarak inşa edilmesi fikri büyük ölçüde bir yirminci yüzyıl olgusudur. Ve tarihte çeşitli zeminlerin yüksek-modernist ideolojinin gelişmesine özellikle uygun olduğu görülmektedir. Bu zeminler, savaşlar ve ekonomik buhranlar gibi devlet iktidarının krizde olduğu zamanları ve devletin görece engellenmeden planlama yapma kapasitesinin büyük ölçüde güçlendiği iktidarın devrimle ele geçirilmesi ve sömürge yönetimi gibi koşulları içerir.

Yirminci yüzyılın sanayi savaşları toplumun ve ekonominin toptan mobilizasyonuna doğru benzersiz adımlar atılmasını gerektirdi.[32] ABD ve İngiltere gibi oldukça liberal toplumlar bile savaş seferberliği bağlamında doğrudan yönetilen toplumlara dönüştü. 1930'larda dünyanın her yerinde yaşanan kriz benzer şekilde liberal devletleri ekonomik buhranı hafifletmeye ve halk nezdindeki meşruluklarını korumaya yönelik bir çaba içinde toplumsal ve ekonomik planlamada kapsamlı deneylere sevk etti. Savaş ve kriz durumlarında, yönetilen bir topluma doğru yapılan hamlenin ardında bir *mücbir sebep* durumu vardır. Savaşla yıkılmış bir ulusun savaş sonrası yeniden inşası da aynı kategoriye girebilir.

Ancak devrim ve sömürgecilik yüksek modernizme farklı nedenlerle açıktır. Devrimci bir rejim ve bir sömürge rejimi alışılmadık ölçüde bir iktidara sahiptir. Devrimci devlet eski rejimi yenilgiye uğratmıştır, toplumu kendi imgesine göre yeniden yaratmak için genellikle yandaşlarından yetki almıştır *ve* karşısında etkin direniş kapasitesi sınırlı, takatten düşmüş bir sivil toplum vardır.[33] Devrimci hareketlerle yaygın olarak ilişkilendirilen binyılcı umutlar yüksek-modernist tutkuları daha da şiddetlendirir. Sömürge rejimleri, özellikle de geç sö-

mürge rejimleri, çoğu kez büyük toplum mühendisliği deneylerine sahne olmuştur.[34] Sömürge yönetiminin doğasında var olan otoriter güçle birleşen bir "refah sömürgeciliği" ideolojisi, yerli toplumları yeniden şekillendirmeye yönelik iddialı projeleri teşvik etmiştir.

Yirminci yüzyıl yüksek modernizminin "doğuşu"nun belirli bir zaman, yer ve kişi belirtilerek saptanması –yüksek modernizmin birçok düşünsel kaynağı göz önüne alındığında oldukça keyfi bir iş– gerekseydi, Birinci Dünya Savaşı sırasındaki Alman seferberliği ve bununla en yakından bağlantılı figür, Walter Rathenau güçlü bir aday olabilirdi. Alman ekonomik seferberliği savaşın teknokratik mucizesiydi. Almanya, birçok gözlemcinin iflas edeceğini tahmin ettiği zamandan çok sonrasına kadar ordularını savaş alanında tutabilmesini ve onlara yeterince lojistik sağlayabilmesini büyük ölçüde Rathenau'nun planlamasına borçluydu.[35] Bir endüstri mühendisi olan ve babası tarafından kurulan büyük elektrik şirketi A.E.G.'nin (Allgemeine Elektricitäts-Gesellschaft) başkanlığını yapan Rathenau, Savaş Hammaddeleri Ofisi'nin (Kriegsrohstoffabteilung) başına getirilmişti.[36] Hammadde ve taşımacılığın planlı olarak kısıtlanmasının savaş çabasının beslenip güçlenmesinin anahtarı olduğunu fark etti. Almanya adım adım planlı bir ekonomi oluşturarak –endüstriyel üretim, mühimmat ve teçhizat tedariği, taşımacılık ve trafik kontrolü, fiyat kontrolü ve sivillerin ihtiyaçlarının karneye bağlanmasında– daha önce hiç görülmemiş başarılar elde etti. Planlama ve koordinasyonun kapsamı yedek askerlerin, askerlerin ve savaşla bağlantılı endüstriyel işgücünün benzersiz bir seferberliğini gerektiriyordu. Bu seferberlik tüm toplumu içine alacak "yönetilen kitle örgütleri" yaratma fikrini teşvik etti.[37]

Rathenau'nun yaygın planlamaya ve üretimin rasyonelleştirilmesine olan inancının derin kökleri termodinamiğin fiziksel

yasaları ile yeni uygulamalı çalışma bilimleri arasında şekillenen düşünsel bağlantıda saklıydı. Birçok uzmana göre dar ve materyalist bir "produktivizm" insan emeğini enerji transferlerine, harekete ve çalışma fiziğine ayrıştırılabilecek mekanik bir sistem olarak ele almaktaydı. Emeğin mekanik verimlilikle ilgili birbirinden bağımsız sorunlar halinde basitleştirilmesi doğrudan tüm emek sürecinin bilimsel olarak denetlenmesine yönelik bir özleme yol açtı. Geç on dokuzuncu yüzyıl materyalizmi, Anson Rabinbach'ın vurguladığı gibi, metafizik olarak teknoloji ile fizyolojiyi birbirine denk görüyordu.[38]

Bu produktivizmin biri Kuzey Amerika diğeri Avrupa'da olmak üzere en az iki kaynağı vardı. Amerika'dan gelen katkı Frederick Taylor'ın etkili çalışmasıydı. Fabrikadaki işgücünü ayrıştırılabilir, kesin, tekrarlanan hareketler halinde küçük parçalara dönüştüren Taylor fabrikada emeğin örgütlenmesini baştan sona değiştirmeye başlamıştı.[39] Fabrika yöneticisi ya da mühendis açısından yeni icat edilen montaj hatları vasıfsız işgücü kullanımına ve yalnızca üretimin değil, tüm emek sürecinin hızının kontrol edilmesine izin veriyordu. Hareket, yorgunluk, ölçülü dinlenme, rasyonel hijyen ve beslenmeyle ilgili sorunlara odaklanan Avrupa kökenli "enerji bilimi" geleneği de işçiyi kavramsal olarak –her ne kadar iyi beslenmesi ve sorunsuz işleyen bir düzende tutulması gereken bir makine olsa da– bir makine gibi ele almaktaydı. Burada işçiler yoktu, yeknesak fiziksel kapasiteleri ve ihtiyaçları olan soyut, standart bir işçi vardı. Başlangıçta, savaş dönemlerinde cephede ve sanayide verimliliği artırmanın bir yolu olarak görülen Kaiser Wilhelm Institut für Arbeitsphysiologie, Taylorizme benzer şekilde, bedeni rasyonelleştirmeye yönelik bir projeye dayanmaktaydı.[40]

Her iki gelenek için de en dikkat çekici olan, bir kez daha, diğer türlü siyasal olarak ayrı kutuplarda olan eğitimli elitlerin

bu geleneklere nasıl yaygın biçimde inandığıdır. "Taylorizm ve teknokrasi üç yönlü bir idealizmin şiarıydı: ekonomik ve toplumsal krizlerin bertaraf edilmesi, bilim aracılığıyla üretkenliğin artması ve teknolojinin yeniden cazibe kazanması. Sosyal çatışmanın teknolojik ve bilimsel zorunlulukların lehine bertaraf edildiği bir toplum anlayışı liberal, sosyalist, otoriter ve hatta komünist ve faşist çözümler tarafından benimsenebilirdi. Özetle, prodüktivizm siyasi olarak fark gözetmiyordu."[41]

Prodüktivizmin o ya da bu türünün siyasal yelpazenin sağı ya da merkezi açısından çekiciliği, büyük ölçüde onun sınıf mücadelesi için teknolojik bir "onarım" olma vaadinden kaynaklanıyordu. Yandaşlarının iddia ettiği gibi prodüktivizm işçinin verimini büyük ölçüde artırabilirse, yeniden dağıtım politikası yerini hem kârın hem de ücretlerin aynı anda artabileceği sınıf işbirliğine bırakabilirdi. Solun büyük kesimine göre prodüktivizm kapitalistin yerini mühendisin ya da devlet uzmanı veya devlet görevlisinin alacağını vaat ediyordu. Ayrıca, iş organizasyonundaki herhangi bir sorun için bir tek optimum çözüm ya da "en iyi uygulama" sunuyordu. Bunun mantıksal sonucu, muhtemelen herkesin çıkarına olan ve zor yoluyla uygulanan bir otoriteryanizmdi.[42]

Rathenau'nun almış olduğu esaslı felsefe ve ekonomi eğitimi, savaş sırasında edindiği planlama deneyimi ve doğruluk, erişim ve elektrik enerjisinin dönüştürücü potansiyelinde saklı olduğunu düşündüğü toplumsal sonuçlar, toplumsal organizasyon için en kapsamlı dersleri çıkarmasını sağladı. Savaşta, özel sanayi bir tür devlet sosyalizmine yol açtı; "devasa endüstriyel girişimler bunların görünürdeki özel sahiplerini ve tüm mülkiyet yasalarını aştı."[43] Gereken kararların ideoloji ile hiç alakası yoktu; bunlar salt teknik ve ekonomik zorunluluklarla alınmış kararlardı. Uzmanların yönetimi ve yeni teknolojik imkânlar, özellikle dev elektrik enerjisi şebekeleri,

hem merkezi hem de yerel olarak özerk yeni bir toplumsal-endüstriyel düzeni mümkün kılmıştı. Savaş sırasında endüstriyel şirketler, teknokratlar ve devlet arasında bir koalisyon gerektiğinde, Rathenau barış zamanının ilerici toplumunun biçiminin ayırdına vardı. Yeniden inşanın teknik ve ekonomik gereklilikleri açık olduğundan ve tüm ülkelerde benzer türde bir işbirliğini gerektirdiğinden, Rathenau'nun planlamaya olan akılcı inancı uluslararası bir nitelik taşıyordu. Modern çağı bir "yeni makine düzeni... [ve] dünyanın sınırlılıkların bilinçdışı birlikteliğine, kesintisiz bir üretim ve uyum topluluğuna doğru bütünleşmesi" olarak nitelendiriyordu.[44]

Dünya savaşı mühendislerin ve planlamacıların siyasal etkisinin zirveye çıktığı noktaydı. Zor durumlarda nelerin başarılabileceğini gördüklerinde, aynı enerji ve planlama kitlesel yıkım yerine insanların refahına adanacak olsaydı nelerin başarılabileceğini hayal ettiler. Birçok siyasi lider, sanayici, işçi lideri ve ünlü entelektüelle (İngiltere'den Philip Gibbs, Almanya'dan Ernst Jünger ve Fransa'dan Gustave Le Bon gibi) birlikte Avrupa ekonomilerini yeniden inşa edebilecek ve toplumsal barış getirebilecek şeyin yalnızca teknik yeniliğe ve bunun mümkün kıldığı planlamaya yönelik yenilenmiş ve kapsamlı bir adanma olduğunda karar kıldılar.[45]

Lenin de Alman sanayi seferberliğinin başarılarından derinden etkilenmişti ve bunun üretimin nasıl kamulaştırılacağını gösterdiğine inanıyordu. Lenin, tıpkı Marx'ın değişmez toplumsal yasaları Darwin'in evrim yasalarına benzer biçimde keşfetmiş olduğuna inandığı gibi, yeni seri üretim teknolojilerinin de toplumsal yapılar değil bilimsel yasalar olduğuna inanıyordu. 1917 Ekim Devrimi'nden yalnızca bir ay önce, "savaş, tekelci kapitalizmi tekelci *devlet* kapitalizmine dönüştürerek kapitalizmin gelişimini öylesine korkunç bir derecede hızlandırmıştır ki *ne* proletarya *ne de* devrimci küçük burjuva

demokratlar kapitalizmin sınırları içinde kalabilir"[46] diye yazmıştı. Lenin ve iktisat danışmanları Sovyet ekonomisine yönelik kendi planlarını doğrudan Rathenau ve Mollendorf'un yapıtından çıkardı. Alman savaş ekonomisi Lenin'e göre "modern, büyük ölçekli kapitalist tekniklerde, planlamada ve organizasyonda son noktaydı"; onu devletleştirilmiş bir ekonominin prototipi olarak kabul ediyordu.[47] Herhalde, söz konusu devlet işçi sınıfının temsilcilerinin elinde olursa, sosyalist bir sistemin temeli var olacaktı. Lenin'in gelecek vizyonu Rathenau'nunkine çok benziyordu, şüphesiz, pek de önemsiz bir mesele olmayan iktidarın devrim yoluyla ele geçirilmesi görmezden gelindiğinde.

Lenin Taylorizmin üretimin sosyalist kontrolü açısından fabrikaya ne tür avantajlar sunduğunu gayet çabuk kavradı. Her ne kadar bu teknikleri "alınterinin bilimsel gaspı" diye adlandırarak suçlamış olsa da, devrim zamanına gelindiğinde Almanya'da uygulandığı haliyle sistematik kontrolün tutkulu bir savunucusuna dönüştü. "En modern, mekanize endüstriye, en katı hesaplanabilirlik ve kontrol sistemine dayalı disiplin, örgütlenme ve uyumlu işbirliği ilkesi"ni yüceltti.[48]

> Bu bakımdan, kapitalizmin son sözü olan Taylorist sistem, tüm kapitalist ilerleme gibi, burjuva sömürüsünün kurnazca zalimliğinin ve onun, iş sırasında mekanik hareketleri analiz etme, fuzuli ve hantal hareketleri ortadan kaldırma, doğru çalışma yöntemlerini geliştirme, en iyi hesaplama ve kontrol sistemlerini oluşturma, vs. alanlarındaki büyük bir dizi bilimsel başarısının bir birleşimidir. Sovyet Cumhuriyeti bilimin ve teknolojinin bu alandaki başarılarında değerli olan her şeyi ne pahasına olursa olsun edinmek zorundadır... Rusya'da Taylor sisteminin öğrenilmesini ve öğretilmesini örgütlemek ve ona sistematik olarak başvurarak onu kendi amaçlarımıza uyarlamak zorundayız.[49]

1918'de, düşen üretimle birlikte Lenin katı çalışma normlarının ve gerekirse nefret edilen parçabaşı sisteminin yeniden başlatılmasını talep etti. İlk Rus Bilimsel Yönetim İnisiyatifleri Kongresi 1921'de toplandı ve burada Taylorizmi savunanlarla (ergonomi de denen) enerji bilimlerini savunanlar arasında tartışmalar yaşandı. O zamanlar en azından yirmi enstitü ve birçok gazete Sovyetler Birliği'nde bilimsel yönetimin yerleşmesine ayrılmıştı. Makro düzeyde bir komuta ekonomisi ile mikro düzeyde fabrikanın merkezi koordinasyonuna dair Taylorist ilkeler Lenin gibi otoriter, yüksek-modernist bir devrimciye çekici ve uyumlu bir paket sağladı.

Yirminci yüzyıl yüksek modernizminin otoriter cazibesine rağmen buna sıklıkla karşı kondu. Bunun nedenleri karmaşık olmakla kalmaz, aynı zamanda duruma göre değişir. Her ne kadar amacım yüksek-modernist planlamanın karşısındaki tüm olası engelleri ayrıntılı olarak incelemek olmasa da, liberal demokratik düşüncelerin ve kurumların oluşturduğu belirli engeller vurgulanmayı hak ediyor. Üç faktör belirleyici görünmekte. İlki devletin ve devlet kurumlarının yasal olarak müdahale edemeyeceği bir özel faaliyet alanının varlığı ve buna duyulan inanç. Mannheim'ın ardından o güne kadar özel olan birçok çevre resmi müdahalenin hedefi kılındığında, bu özerlik bölgesi kesinlikle ablukaya alınmış bir varoluş sergiliyordu. Michel Foucault'nun yapıtının büyük kısmı sağlığa, cinselliğe, akıl hastalığına, serseriliğe, sağlık örgütlenmesine yapılan bu müdahaleleri ve bunların ardında yatan stratejileri saptama girişimidir. Ne var ki özel alan fikri ya kendi benimsediği siyasal değerlerden dolayı, ya da bu hamlelerin kışkırtacağı siyasal fırtınaya duydukları önemli saygıdan dolayı birçok yüksek-modernistin hırsını sınırlandırmaya hizmet etti.

İkinci yakından ilintili faktör liberal politik ekonomideki özel sektördür. Foucault'nun belirttiği gibi, mutlakıyetten ve

merkantilizmden farklı olarak, "ekonomi-politik iktisadi süreçlerin bütünlüğüne hâkim olanın bilinemezliğini ve bunun bir sonucu olarak, *ekonomik bir hâkimiyetin imkânsızlığını* ilan eder."[50] Liberal ekonomi politiğin işaret ettiği, mülkiyeti ve yaratılan serveti koruyan bir serbest pazardan ibaret değildi, aynı zamanda ekonominin hiyerarşik bir idare tarafından ayrıntılı olarak yönetilemeyecek kadar karmaşık olmasıydı.[51]

Esaslı yüksek-modernist projelerin karşısındaki üçüncü ve buraya kadar en önemli engel, direnen bir toplumun onun sayesinde etkisini hissettirebileceği işleyen temsil kurumlarının varlığıdır. Açık toplumlardaki aleniliğin ve mobilize muhalefetin, Amartya Sen'in ileri sürdüğü gibi, kıtlıklara engel olmasına kabaca benzer bir şekilde, bu kurumlar da yüksek-modernist projelerin en acımasız taraflarını boşa çıkarırlar. Sen'in belirttiği gibi, yöneticiler aç kalmazlar ve kurumsal pozisyonları güçlü saikler sağlamadığı sürece bunların kıtlıktan haberdar olup hemen onu durduracak şekilde karşılık vermeleri olası değildir. Konuşma, toplanma ve basın özgürlükleri her tarafa yayılmış açlığın kamuoyuna duyurulmasını sağlarken, toplanma özgürlükleri ve temsil kurumlarındaki seçimler seçilmiş görevlilerin kendi konumlarını korumak için ellerinden geldiğinde kıtlığı engellemelerini sağlar. Aynı şekilde liberal demokrasi altındaki yüksek-modernist projeler, seçimlerde hüsrana uğramamak için kendilerini o bölgede yaşayanların görüşlerine yeterince uydurmak zorundadır.

Ama liberal ekonomi-politik tarafından engellenmeyen yüksek modernizmi anlamanın en iyi yolu onun büyük hırslarını ve sonuçlarını anlamaktır. Şimdi kent planlamanın ve devrimci söylemin pratik sahasına girerek bunu yapacağız.

4

Yüksek-Modernist Kent: Bir Deney ve Bir Eleştiri

Kentin onu tanımlayan sözcüklerle asla karıştırılmaması gerektiğini hiç kimse, bilge Kuublai, senin kadar iyi bilemez.

—Italo Calvino, *Invisible Cities*

Zaman barok dünya anlayışı için ölümcül bir engeldir: onun mekanik düzeni gelişimi, değişimi, adaptasyonu ve yaratıcı yeniliği hiç hesaba katmaz. Kısaca, bir barok plan kalıp bir başarıydı. Sanki 1001 gece masallarının cinleri tarafından bir gecede yapılmış gibi bir vuruşta hazırlanmalı, sabitlenmeli ve sonsuza dek dondurulmalıydı. Böyle bir plan, kendi düşüncelerini uygulayacak kadar uzun yaşayacak bir mutlak hükümdar için çalışan mimari bir despot gerektirir. Bu türdeki bir planı değiştirmek, ona bir başka tarza ait yeni unsurlar sokmak onun estetik omurgasını parçalamaktır.

—Lewis Mumford, *The City in History*

Mumford'ın bu bölümdeki özdeyişinde eleştirisi özelde Pierre-Charles L'Enfant'ın Washington'ına, genelde ise barok şehir planlamacılığına yönelir.[1] Mumford'ın eleştirisi geniş-

letilerek, daha çok mesleki adı Le Corbusier ile tanınan İsviçre doğumlu Fransız denemeci, ressam, mimar ve planlamacı Charles-Edouard Jeanneret'nin yapıtı ve düşüncesine uygulanabilir. Jeanneret yüksek-modernist kent tasarımının vücut bulmuş haliydi. Kabaca 1920 ile 1960 yılları arasında faaliyet gösteren Jeanneret bir mimardan çok dünyevi tutkuların hayalperest planlamacısıydı. Devasa projelerinin büyük çoğunluğu hiçbir zaman inşa edilmedi; bunlar genelde çok az siyasal otoritenin bir araya getirebileceği bir siyasi kararlılığı ve mali gereçleri gerektiriyordu. Engin dehasını yansıtan kimi anıtlar mevcuttur, bunların belki de en dikkate değer olanı Hindistan'daki Pencap eyaletinin ağırbaşlı başkenti Chandigarh ve Marsilya'daki devasa apartman kompleksi L'Unité d'Habitation'dur; ama mirası en çok inşa edilmemiş mega projelerinin mantığında belirgindir. Çeşitli zamanlarda Paris, Cezayir, São Paulo, Rio de Janeiro, Buenos Aires, Stockholm, Cenevre ve Barselona için şehir-planlama projeleri tasarlamıştı.[2] Erken siyasi görüşleri Sorel'in devrimci sendikalizmi ile Saint-Simon'un ütopyacı modernizminin tuhaf bir birleşimiydi ve hem Sovyet Rusya'da (1928-36)[3] hem de Mareşal Philippe Pétain için Vichy'de tasarımlar yapmıştı. Congrès Internationaux d'Architecture Moderne'de (CIAM) [Uluslararası Modern Mimarlık Kongreleri] ortaya çıkan Athens Charter, modern şehir planlamacılığının bu temel manifestosu onun doktrinlerini sadık bir biçimde yansıtmaktaydı.

Le Corbusier devasa, makine-çağına özgü, hiyerarşik, merkezi kenti büyük bir şiddetle benimsiyordu. Bir karikatür –bir bakıma modernist şehirciliğin Albay Blimp'i*– aranacak olsaydı, Le Corbusier'den daha iyisi bulunamazdı. Görüşleri aşırı ama etkiliydi ve yüksek modernizme içkin mantığın

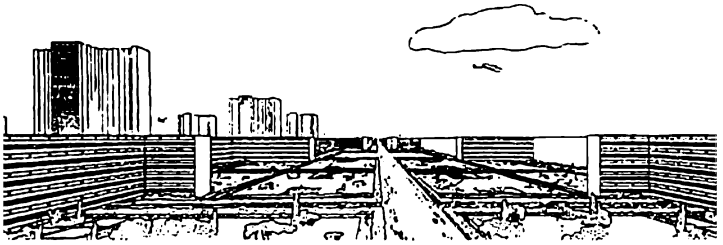
*Albay Blimp: Şataftalı, tutucu, aşırı milliyetçi anlamında bir deyim. (ç.n)

yüceltilmesinin adeta canlı birer temsiliydiler. Le Corbusier cüretkârlığı, dehası ve kararlılığıyla yüksek-modernist inancı gözler önüne serer.[4]

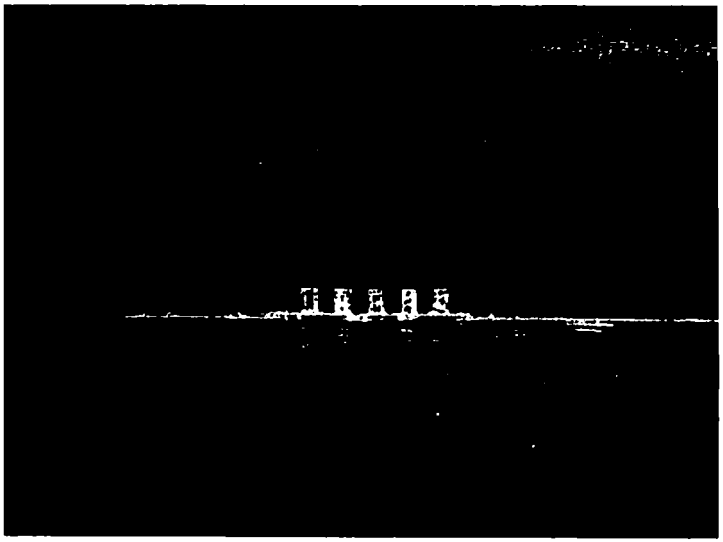
Bütünsel Şehir Planlama

1933'te yayınlanan ve 1964'te birkaç değişiklikle yeniden yayınlanan *The Radiant City (La ville radieuse)*'de [*Işıltılı Kent*] Le Corbusier görüşlerinin en eksiksiz açılımını sunar.[5] Başka yerlerde olduğu gibi burada da Le Corbusier'nin planları bilinçli olarak küstahçadır. E. F. Schumacher küçüklüğün erdemini savunduysa, Le Corbusier de tamı tamına "Büyük güzeldir"i ileri sürdü. Le Corbusier'nin kavrayışının katışıksız aşırılığını anlamanın en iyi yolu tasarımlarından üçüne kısaca göz atmaktır. Bunlardan ilki Paris merkezi için yaptığı Plan Voisin'in (resim 14) ardındaki düşüncedir; ikincisi Buenos Aires için yeni bir "iş kenti"dir (resim 15); ve sonuncusu da Rio de Janerio'da yaklaşık doksan bin yerleşimci için tasarlanan büyük bir iskân projesidir (resim 16).

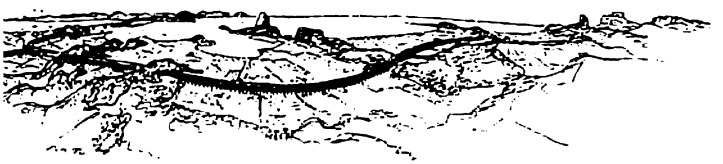
Bu planlar büyüklükleri ile kendilerini gösterir. Daha önceden var olan kentle hiçbir uzlaşmaya gidilmemiştir; yeni kentsel görünüm tümüyle kendinden öncekilerin yerini alır. Her örnekte, yeni kent göz alıcı heykelvari özelliklere sahiptir; bir *form* olarak güçlü bir görsel etki yaratmak için tasarlanmıştır. Bu etkinin ancak uzak bir mesafeden kendini gösterebileceğini belirtmeye değer. Buenos Aires denizden millerce uzaktan görülüyormuşçasına resmedilir: Le Corbusier sanki modern bir Kristof Kolomb'muşçasına, "iki haftalık denizaşırı bir yolculuktan sonra Yeni Dünya'nın görünümü," diye yazar.[6] Rio bir uçaktan bakılıyormuşçasına millerce uzaktan görülür. Gördüğümüz şey, on beş katlı apartmanlardan oluşan kesin-

14. Le Corbusier'nin üç milyon insanın yaşadığı Paris için yaptığı Plan Voisin.

15. Le Corbusier'nin Buenos Aires "iş kenti" planı, yaklaşan bir gemiden görüldüğü haliyle.

16. Le Corbusier'nin Rio de Janerio için yaptığı yol ve iskân planı.

17. Alsaz'ın havadan görünüşü, 1930 civarı,
Le Corbusier'nin *La ville radieuse*'ünden.

ısız bir şeridi kuşatan yüz metre yükseltilmiş altı kilomet-
'e uzunluğunda bir anayoldur. Yeni kent tam anlamıyla eski
kentin üzerinde yükselir. Üç milyonluk bir Paris için yapılan
kent planı yukarıdan ve dışarıdan görülür; uzaklık anacadde
üzerindeki araçları temsil eden noktalarla, küçük bir uçak ve
görünüşe göre bir helikopterle vurgulanır. Bu planlardan hiç-
biri kentsel tarihe, geleneğe ya da uygulanacağı yerin estetik
tevklerine herhangi bir göndermede bulunmaz. Resmedilen
kentler, ne kadar çarpıcı olsalar da, ortaya hiçbir bağlam koy-
maz; nötrlükleri bakımından herhangi bir yerde olabilirler.
Son derece yüksek yapım maliyetleri bu projelerin neden hiç-
birinin kabul edilmediğini açıklıyor olsa da, Le Corbusier'nin
mevcut bir kentin yerel gururuna herhangi bir şekilde seslen-
meyi reddetmesi işini kolaylaştırmış olmasa gerek.

Le Corbusier'nin yüzlerce yıllık kent yaşamının yarattığı fiziksel çevreye hiç tahammülü yoktu. Yüzyılın başında Paris'in ve diğer Avrupa kentlerinin içinde olduğu karışıklığı, karanlığı ve düzensizliği, kalabalık ve hastalıklı koşulları hor görüyordu. Hor görmesinin nedeni, göreceğimiz gibi, kısmen işlevsel ve bilimseldi; verimli ve sağlıklı olacak bir kentin miras aldığı şeylerin çoğunu yıkması gerekecekti. Ama hor görmesinin bir diğer nedeni de estetikti. Düzensizlik ve karmaşa görsel olarak itici geliyordu. Ve düzeltmeyi istediği düzensizlik yeryüzü seviyesinden ziyade mesafe almanın gerekli olduğu, kuş bakışından görülecek bir düzensizlikti.[7] Kır yerleşimlerinin havadan görünümlerine yönelik yargısı karmaşık saiklerini güzel bir şekilde ifade eder (resim 17). "Sınırsızca parsellenmiş, *uygunsuzca şekil verilmiş* arazilere uçaktan bakmak. Modern makineler geliştikçe, araziler makinelerin mucizevi vaadini boşa çıkaran küçücük parçalara bölünüyor. Sonuç, israf: verimsiz, birbirinden ayrı çentikler."[8] Katışıksız bir biçimsel düzen en az makine çağıyla uyum sağlamak kadar önemliydi. "Mimarlık" diyordu Le Corbusier, "platonik bir ihtişamı, matematiksel düzeni, kurgu halini, duygusal ilişkilerde yatan uyum algısını başaran, diğer bütün sanatların üzerinde bir sanattır."[9]

Biçimsel, geometrik basitlik ve işlevsel verimlilik dengelenmesi gereken iki ayrı amaç değildi; aksine, biçimsel düzen verimliliğin bir önkoşuluydu. Le Corbusier, içinde makine çağının ardındaki "genel doğrular"ın tam bir basitlikle ifade edileceği ideal sanayi kentini yaratma görevini üstlenmişti. Bu ideal kentin kadılığı ve birliği mevcut kentin tarihine mümkün olduğunca az ödün vermesini gerektiriyordu. "Olana, şu an içinde olduğumuz düzensizliğe en küçük bir taviz vermeyi bile reddetmek zorundayız" diye yazmıştı. "Orada bulunacak bir çözüm yok." Bunun yerine, Le Corbusier'nin yeni kenti tercihen tek bir birleşik kentsel kompozisyon olarak, temiz-

lenmiş bir yer üzerinde yükselecekti. Le Corbusier'nin yeni kentsel düzeni Kartezyen katışıksız formlar ile makinelerin acımasız gereksinimleri arasında gerçekleşen coşkulu bir evlilik olacaktı. Karakteristik olarak abartılı ifadelerle şöyle diyordu: "Buharlı vapur, uçak ve otomobil adına, sağlık, mantık, cüretkârlık, uyum, mükemmellik hakkını talep ediyoruz."[10] Bir "kirpi"yi ve "Dante'nin Cehennemi"ni andıran mevcut Paris kentinden farklı bir biçimde, onun kenti "organize, huzurlu, etkileyici, havadar, düzenli bir varlık" olacaktı.[11]

Geometri ve Standardizasyon

Le Corbusier'ye ait çoğu şeyi okurken ya da mimari çizimlerinin çoğuna bakarken onun basit, tekrarlayan çizgilere olan aşkını (saplantısını?) ve karmaşıklıktan duyduğu dehşeti görmemek mümkün değildir. Yalın çizgilere kişisel bir bağlılığı bulunur ve bu bağlılığı insan doğasının asli bir özelliği olarak sunar. Kendi sözcükleriyle, "sayısız ve farklı unsurlar bir araya getirildiğinde sonsuz sayıda kombinasyon mümkündür. Ama böyle bir olasılıklar labirenti karşısında insan aklı kendisini kaybeder ve bitap düşer. Denetim olanaksızlaşır. Bunun muhakkak yol açacağı ruhsal bozukluk cesaret kırıcıdır... Akıl... kesintisiz bir düz çizgidir. Bu yüzden, kendisini bu kaostan korumak, varoluşu için kendine katlanılabilir, makul bir çerçeve, insan refahını ve denetimini üretecek bir çerçeve temin etmek için insanlık doğa yasalarını bizzat insan ruhunun tezahürü olan bir sisteme yansıttı: geometri."[12]

Le Corbusier New York'u ziyaret ettiğinde Manhattan şehir merkezinin geometrik mantığı karşısında tam anlamıyla büyülendi. Onu mutlu eden, "gökdelen makineleri" dediği şeyin berraklığı ve sokak planıydı: "Sokakların hepsi birbiri ile dik açıda olduğundan zihin özgürleşiyor."[13] Başka yerde Le Corbusier gördüğü şeyin mevcut bir dizi kente –bu örnekte

Paris– nostalji duyanların eleştirisi olduğunu söyledi. İnsanlar gerçeklikte caddelerin her tür açıyla kesişmesinden ve çeşitlemelerin sonsuz oluşundan yakınabilirler, diye belirtiyordu. "Ama," diyordu, "mesele tam da bu. *Ben tüm bunları ortadan kaldırdım. Benim başlangıç noktam işte bu... Dik açılı kesişimlerde üsteliyorum.*"[14]

Le Corbusier düz çizgilere ve dik açılara olan aşkını makinenin, bilimin ve doğanın otoritesi ile donatmak istiyordu. Ancak ne tasarımlarının dehası ne de polemiklerinin hiddeti bu hareketi haklı çıkarmayı başaramayacaktı. En taparcasına atıfta bulunduğu makineler –lokomotif, uçak ve otomobil– dik açılardan ziyade yuvarlak ya da eliptik şekiller içermekteydi (en aerodinamik şekil gözyaşı damlasıdır). Bilime gelince, *her* şekil geometriktir: yamuk, üçgen, daire. Eğer ölçüt katışıksız basitlik ya da verimlilik ise neden –maksimum alanı kapsayan minimum yüzey olarak– daire ya da küre, kare ya da dikdörtgene tercih edilmesin? Doğa Le Corbusier'nin iddia ettiği gibi matematiksel olabilir ama canlı formların karmaşık, girift, "kaotik" mantığı bilgisayarların yardımıyla ancak yakın bir geçmişte anlaşıldı.[15] Hayır, büyük mimarın ifade ettiği şey estetik bir ideolojiden –aynı zamanda "Fransa'ya özgü" olduğunu düşündüğü klasik çizgilere yönelik güçlü bir beğeniden: "Yüce düz çizgiler ve ey, yüce Fransız kesinliği"[16]– ötesi değildi. Bu, uzam üstünde hâkimiyet kurmanın güçlü *bir* yoluydu. Dahası bir bakışta hemen kavranabilecek ve her yönde sonsuza dek tekrarlanabilecek okunaklı bir şebeke sağlıyordu. Pratikte ise düz bir hat şüphesiz çoğu zaman uygulanamaz ve yıkıcı bir şekilde pahalıydı. Düzensiz bir coğrafyanın olduğu yerde yükseltilerden ve bayırlardan yılmaksızın düz, yassı bir bulvar inşa etmek büyük kazı ve düzleme becerisi gerektirmekteydi. Le Corbusier'nin geometrisi maliyet açısından pek de verimli değildi.

Ütopik projesini etkileyici bir uzunluğa sahip soyut, doğrusal bir kent olarak ele aldı. İnşaatçılığın endüstriyelleşmesinin mutluluk verici bir standardizasyona yol açacağını öngördü. Evlerin ve iş yerlerinin prefabrikasyonunu, bunların parçalarının fabrikalarda inşa edilip ardından inşaat alanlarında monte edileceğini de öngörmüştü. Tüm öğelerin boyutu mimar tarafından saptanan eşsiz kombinasyonlara izin veren standart bir büyüklüğün katları halinde standartlaştırılmış olacaktı. Kapı çerçeveleri, pencereler, tuğlalar, çatı kiremitleri ve hatta vidalar tamamen tekbiçimli bir koda uyacaktı. CIAM'ın 1928'deki ilk manifestosu Milletler Cemiyeti tarafından kanunen saptanacak yeni standartlar talep ediyordu; bu tüm dünyaya zorunlu olarak öğretilecek evrensel bir teknik dil oluşturacaktı. Uluslararası bir anlaşma iç donanım ve tertibata yönelik çeşitli standart ölçümleri "norm" haline getirecekti.[17] Le Corbusier vaaz ettiği şeyi tatbik etmek için çabaladı. Devasa Sovyetler Sarayı tasarısı (asla inşa edilmedi) Sovyet yüksek modernizmine atıfta bulunmayı amaçlıyordu. Bu binanın tüm binalar için kesin ve evrensel yeni standartlar –aydınlatma, ısıtma, havalandırma, yapı ve estetiği kapsayan ve çeşitli boyutlardaki tüm ihtiyaçlar için geçerli olacak standartlar– oluşturacağını iddia ediyordu.[18]

Düz çizgi, dik açı ve uluslararası inşaat standartlarının uygulanması, tüm bunlar basitleştirme yönünde kararlı adımlardı. Ancak en belirleyici adım belki de Le Corbusier'nin sıkı bir işlevsel ayrımda yaşamı boyunca ısrarlı olmasıydı. Bu doktrinin göstergesi *La ville radieuse*'ün başında ilan ettiği on dört ilkenin ikincisi, yani "sokağın ölümü"ydü. Bununla kastettiği şey, basitçe yaya trafiğinin araç trafiğinden tamamen ayrılması ve bunun da ötesinde yavaş hareket eden araçların hızlılardan ayrılmasıydı. Yayaların ve araçların birbirine karışmasından nefret ediyordu: Bu, yürümeyi tatsız kılmakta ve trafik dolaşımını engellemekteydi.

İşlevsel ayrım ilkesi tüm yönleriyle uygulandı. Le Corbusier'nin ve kardeşi Pierre'in kaleme aldığı CIAM'ın 1929 tarihli ikinci toplantısının son raporu geleneksel konut inşasına saldırarak başlıyordu: "Yoksulluk, geleneksel tekniklerin yetersizliği, sonuçta bir güçler karmaşasına, *işlevlerin yapay bir karışımına*, birbirleriyle yalnızca alakasızca ilişkilenmelerine yol açtı... Standardizasyona, endüstrileşmeye, Taylorizasyona doğal olarak vasıta olacak... yeni yöntemler bulmalı ve uygulamalıyız. İki işlevin [inşaya karşı düzenleme ve teçhizat; yapıya karşı dolaşım] birbirine karıştığı ve birbirine bağımlı olduğu mevcut yöntemlerde ısrar edecek olursak, aynı hareketsizlik içinde donakalmaya devam ederiz."[19]

Apartman bloğu dışında kentin kendisi de planlı bir işlevsel ayrım uygulamasıydı – bu uygulama 1960 sonlarında standart şehir planlama doktrini haline geldi. İşyerleri, konutlar, alışveriş ve eğlence merkezleri, anıtlar ve hükümet binaları için ayrı bölgeler olacaktı. Çalışma bölgeleri mümkün olan yerde ofis binaları ve fabrikalar olarak altgruplara ayrılacaktı. Le Corbusier'nin her mıntıkanın yalnızca ve yalnızca bir işleve sahip olacağı bir kentsel planlamadaki ısrarı, kendisinin inşa edilmiş tek kenti olan Chandigarh'ın planlamasını devraldıktan sonraki ilk hareketinde apaçıktı. Şehir merkezi için planlanmış olan evlerin yerini, en yakın konutlardan oldukça uzak bir mesafede bulunan 220 dönümlük arazi üzerine kurulu bir "anıtlar akropolisi" ile değiştirdi.[20] Paris için yaptığı Plan Voisin'de yerleşime yönelik *la ville* olarak adlandırdığı yeri çalışmaya yönelik iş merkezlerinden ayırdı. "Bunlar farklı ve kategorik olarak ayrı iki bölgeyi temsil eden, eşzamanlı değil ardışık iki ayrı işlevdir."[21]

Bu katı işlevler ayrımının mantığı son derece açıktır. Yalnızca bir amacı olan bir kentsel bölgeyi planlamak çok daha kolaydır. Otomobiller ve trenlerle yarışmak zorunda kalma-

dıklarında, yaya dolaşımını planlamak çok daha kolaydır. Tek amacı mobilya-sınıfı kereste hâsılatını maksimize etmek olduğunda, bir ormanı planlamak çok daha kolaydır. Bir tesis ya da planın iki amaca birden hizmet etmesi gerektiğinde, neyden kısılıp neyin artırılacağının hesaplanması sıkıntı verici bir hal alır. Göz önüne alınması gereken birkaç ya da birçok amaç olduğunda ise planlamacının ayarlaması gereken değişkenler aklı duraksatmaya başlar. Le Corbusier'nin belirttiği gibi, böyle bir olasılıklar labirenti ile karşı karşıya kaldığında "insan aklı kendisini kaybeder ve bitap düşer."

Dolayısıyla, işlevlerin ayrılması planlamacının verimliliği daha büyük bir berraklıkla düşünmesine izin veriyordu. Yolların tek işlevi otomobilleri *A* noktasından *B* noktasına hızlı ve ekonomik olarak götürmek olduğunda, iki yol planı göreli verimlilik bakımından kıyaslanabilir. *A* noktasından *B* noktasına bir yol inşa ederken aklımda olan şey tam da bu olduğu sürece bu mantık son derece makuldür. Ancak bu berraklığın, turistik bir gezi gerçekleştirmek, estetik güzellik ya da görsel ilgi uyandırmak ya da ağır malların nakledilmesi gibi yolların hizmet etmesini isteyebileceğimiz başka birçok amacın parantez içine alınması sayesinde başarıldığına dikkat edin. Yol örneğinde bile, bu sığ verimlilik kriteri hiç de önemsiz olmayan diğer pek çok amacı yok saymaktadır. İnsanların ev dediği yerler söz konusu olduğunda, sığ verimlilik kriteri insan yaşamına gerçekten büyük zarar verir. Le Corbusier insanların ihtiyaç duyduğu havayı (*la respiration exacte*), ısıyı, ışığı ve alanı bir kamu sağlığı meselesi olarak hesaplar. Kişi başına on dört metrekarelik bir rakamla başlayarak, yemek hazırlanması ve temizlik gibi faaliyetlerin toplu halde gerçekleştirilmesi halinde bunun on metrekareye düşürülebileceğini addeder. Fakat bir yola uygulanabilecek verimlilik kriterinin çalışma, eğlence, mahremiyet, sosyallik, eğitim, yemek pişirme, dedi-

kodu, siyaset, vs. yeri olarak değişik şekillerde kullanılan bir ev için uygun olması pek de mümkün değildir. Üstelik bu faaliyetlerin her biri verimlilik kriterine indirgenmeye direnir; birisi mutfakta toplanan arkadaşları için yemek pişirdiğinde burada olup biten şey yalnızca "yemek yapmak" değildir. Ama büyük insan toplulukları için tepeden yapılan verimli planlamanın mantığı, maksimize edilecek her bir değerin keskin bir şekilde belirlenmesini ve maksimize edilecek değer sayısının keskin bir şekilde –tercihen tek bir değer olmak üzere– sınırlandırılmasını gerektirir.[22] Le Corbusier'nin doktrininin mantığı kentsel mekânı, tek amaçlı planlamanın ve standardizasyonun mümkün olacağı şekilde, kullanım ve işlev üzerinden dikkatlice resmetmekti.[23]

Plan, Planlamacı ve Devlet Yönetimi

Le Corbusier'nin "şehircilik ilkeleri"nin "sokakların ölümü"nden bile önce gelen ilk ilkesi "Plan: Diktatör" hükmüydü.[24] Le Corbusier'nin, Descartes gibi, kenti tek bir rasyonel planın yansıması kılmaya yaptığı vurgu yeterince abartılıydı. Yerleşim planlarının genel mantığı nedeniyle Roma askeri kamplarına ve imparatorluk kentlerine büyük hayranlık duyuyordu. Tarihi değişimin ürünü olan mevcut kent ile baştan sona bilimsel ilkelere göre bilinçli bir şekilde tasarlanacak geleceğin kenti arasındaki karşıtlığı sürekli dile getiriyordu.

Le Corbusier'nin Plan (kendisi hep büyük harfle yazardı) doktrininin gerektirdiği merkezileşme kentin kendi merkezileşmesi tarafından yinelenir. İşlevsel ayrım hiyerarşiye eklenmişti. Le Corbusier'nin kenti, merkezi olarak yerleştirilmiş çekirdeği metropolitan bölgenin "daha önemli" işlevlerini gerçekleştiren "tekbaşlı" bir kentti. Paris için yaptığı Plan Voisin'in iş merkezini böyle tarif etmektedir: "Dünyayı düzene sokan emirler onun ofislerinden verilir. Aslında, gökdelenler kentin

beynidir, tüm ülkenin beynidir. Bunlar tüm faaliyetlerin kendisine bağlı olduğu detaylandırma ve komuta işini cisimleştirirler. Her şey orada yoğunlaşmıştır: zamanı ve mekânı fetheden araçlar – telefonlar, telgraflar, radyolar, bankalar, ticarethaneler, fabrikaların karar organları: finans, teknoloji, ticaret."[25]

İş merkezi emir verir; önermez, hatta danışmaz bile. Burada iş başındaki yüksek-modernist otoriteryanizm programı kısmen Le Corbusier'nin fabrika düzenine olan aşkından kaynaklanmaktadır. Zamanındaki kentlerin, onların evleri ve sokaklarının "çürümüşlüğü"nü (*la pourriture*) suçlarken fabrikayı tek istisna olarak bir kenara ayırır. Orada bir tek rasyonel amaç hem fiziksel planı hem de yüzlerce koordine hareketi bütünüyle planlamaktadır. Rotterdam'daki Van Nelle tütün fabrikası özellikle methedilir. Le Corbusier onun katı işleyişine, her katta duvar boyu camlar olmasına, çalışma düzenine ve işçilerin açık memnuniyetine hayrandır. Yazısını üretim hattının otoriter düzenini göklere çıkartarak bitirir. "Çok iyi kurulmuş ve saygıdeğer, hiyerarşik bir ölçek var burada," diyerek işçileri hayranlıkla gözlemler. "Kendilerini bir işçi arı kolonisi gibi yönetmek için bunu kabul ediyorlar: düzen, intizam, dakiklik, adalet ve paternalizm."[26]

Bilimsel şehir planlamacı kentin tasarımı ve inşası için ne ifade ediyorsa girişimci-mühendis de fabrikanın tasarımı ve inşası için aynı şeyi ifade eder. Tıpkı kenti ve fabrikayı bir tek beynin planlaması gibi, kentin faaliyeti de –fabrikanın ofisinden ve kentin merkezinden– bir tek beyin tarafından yönetilir. Hiyerarşi bununla kalmaz. Kent tüm toplumun beynidir. "Büyükşehir her şeye komuta eder: barışa, savaşa, çalışmaya."[27] Söz konusu olan giyim, felsefe, teknoloji ya da zevk meselesi olsun, büyükşehir taşraya hükmeder ve onu kolonileştirir: etki ve komuta hattı ancak ve ancak merkezden periferiye doğrudur.[28]

Le Corbusier'nin iktidar ilişkilerinin nasıl düzenlenmesi gerektiğine dair görüşünde hiçbir muğlaklık yoktur: her yönde hiyerarşi hüküm sürer. Ancak piramidin tepesinde kaprisli bir otokrat değil, herkesin refahı için bilimsel anlayışın hakikatlerine başvuran modern bir filozof-kral yer alır.[29] Başplanlamacının hiç de nadir olmayan megalomani nöbetlerinde hakikatin yalnızca kendi tekelinde olduğunu düşlediği doğal olarak doğrudur. Örneğin Le Corbusier *The Radiant City*'de kişisel bir düşünüm anında şunu ilan eder: "Analizlerin ardından, hesapların ardından hayal gücüyle, şiirsellikle [Cezayir için] planlar tasarladım. Bu planlar fevkalade doğruydu. Bunlar tartışılamaz planlardı. Nefes kesiciydiler. Modern zamanların tüm görkemini anlatıyorlardı."[30] Fakat burada bizi ilgilendiren bu aşırı kibir değil, Le Corbusier'nin evrensel bilimsel hakikatler adına talep etme hakkını kendinde gördüğü bu amansız otoritedir. Le Corbusier'nin yüksek-modernist inancı hiçbir yerde aşağıda olduğu kadar çıplak –ya da uğursuzca– ifade edilmemiştir:

> Despot bir insan değildir. O *Plan*dır. *Doğru, gerçekçi, tam plan*, problem bir kez açıkça ortaya konduğunda, olmazsa olmaz uyumu içinde size çözümü sağlayacak olan plan. *Bu plan belediye başkanının makamındaki ya da belediye sarayındaki patırtıdan, seçmenlerin ağlayışları ya da toplumun kurbanlarının ağıtlarından çok uzakta*, sakin ve berrak zihinlerce tasarlanmıştır. Yalnızca insana dair hakikatleri hesaba katmıştır. Bütün mevcut düzenleri, var olan tüm âdetleri ve mecraları yok saymaktadır. Yürürlükteki anayasa ile uygulanabilip uygulanamayacağını düşünmemiştir. O insanların alınyazısı olan ve modern tekniklerle gerçekleştirilebilecek biyolojik bir yaratıdır.[31]

Plan o denli bilgeceydi ki tüm toplumsal engelleri bir kena-

ra atıyordu: seçilmiş iktidarları, oy veren halkı, anayasayı ve yasal yapıyı. En iyi ihtimalle, planlamacının diktatörlüğüyle karşı karşıyayız; en kötü ihtimalle, faşist düşleri hatırlatan bir güç ve acımasızlık kültüne yaklaşıyoruz.[32] Bu düşlere rağmen Le Corbusier kendisini teknik bir deha gibi görür ve hakikatleri adına yetki talep eder. Bu örnekte teknokrasi, kent tasarımındaki insan sorununun bir uzmanın keşfedip uygulayabileceği benzersiz bir çözüme sahip olduğu inancıdır. Bu teknik meselelere politika ve pazarlık üzerinden karar vermek yanlış çözüme götürür. Modern kenti planlama probleminin bir tek doğru cevabı olduğundan, hiçbir uzlaşma mümkün değildir.[33]

Le Corbusier tüm kariyeri boyunca tepeden tırnağa şehir planlamasının otoriter önlemleri gerektirdiğinin açık olarak farkındadır. İlk döneminde kaleme aldığı "Makine Çağı Paris'ine Doğru"[34] başlıklı erken dönem makalesinde Fransız okuyucularına "Bir Colbert'in gerektiğini" ilan eder. En ünlü eserinin ilk sayfasında "Bu eser Otoriteye Adanmıştır" cümlesiyle karşılaşırız. Le Corbusier'nin bir kamu mimarı adayı olarak kariyerinin büyük bölümü, onu sarayın Colbert'i olarak kutsayacak bir "Prens" (tercihen otoriter bir prens) arayışı olarak okunabilir. Milletler Cemiyeti'ne tasarımlarını sergilemiş, yeni Moskova planını kabul etmeleri için Sovyet elitine kulis yapmış ve kendisinin tüm Fransa'nın planlama ve imar düzenleyicisi olarak atanmasını ve yeni Cezayir planının kabul edilmesini sağlamak için elinden gelen her şeyi yapmıştır. Sonunda Jawaharlal Nehru'nun himayesinde Hindistan'daki Chandigarh'ta eyalet başkentini inşa etmiştir. Le Corbusier'nin Fransa'daki siyasal bağlılığı sağlam bir şekilde sağa demir atmış olsa da,[35] kendisine serbestlik tanıyacak herhangi bir devlet otoritesini kabullenebiliyordu. "[Bilimsel planlamacı] hesapları bittiğinde şunu söyleyecek bir konumdadır – ve söyler

de: *Bu böyle olmalı!*" diye yazdığında siyasetten çok mantığa başvuruyordu.[36]

Le Corbusier'yi Sovyetler Birliği'nde büyüleyen şey ideolojisinden ziyade devrimci, yüksek-modernist bir devletin öngörülü bir planlamacıya konukseverce davrandığını gösteren ortamdı. Merkez Tüketici Kooperatifleri Birliği'nin (Centrosoyuz)[37] genel merkezini inşa ettikten sonra, yalnızca altı haftada hazırlanmış planlarla, sınıfsız bir toplumda tamamen yeni bir yaşam tarzı yaratmaya yönelik Sovyet özlemleri olarak düşündüğü şeye uygun biçimde Moskova'yı yeniden inşa amaçlı büyük bir tasarı önerdi. Le Corbusier, Sergey Eisenstein'in köylüler ve teknoloji üzerine filmi *The General Line*'ı izledikten sonra bu filmin traktörleri, santrifüjlü süt makinelerini ve devasa çiftlikleri yüceltmesinden tepeden tırnağa etkilendi. Rusya'nın kentsel görünümünde benzer bir dönüşüm gerçekleştirmeye yönelik planlarında sık sık bu filme göndermede bulundu.

Stalin'in komiserleri Le Corbusier'nin Moskova planlarını ve Sovyetler Sarayı projesini çok aşırı buldu.[38] Sovyet modernist El Lissitzky Le Corbusier'nin Moskova'sına, "hiçbir yere ait olmayan bir kent... ne kapitalist, ne proleter, ne de sosyalist [bir kent]... kâğıt üzerinde bir kent, canlı doğanın dışında, bir nehrin bile geçmesine izin verilmeyen (zira bir kıvrım kentin tarzıyla çelişir) bir çölün içine kurulu."[39] diyerek saldırdı. Le Corbusier "hiçbir yere ait olmayan bir kent" tasarladığına dair El Lissitzky'nin ithamını doğrulamak istercesine tasarımını –Moskova'ya yaptığı tüm göndermeleri kaldırmak dışında– hemen hemen hiç değiştirmeksizin yeniden değerlendirdi ve onu Paris merkezine uygun *La ville radieuse* olarak sundu.

Ütopik Bir Proje Olarak Kent

Şehir planlamada devrim yaratan planının evrensel bilimsel hakikatleri ifade ettiğine inanan Le Corbusier doğal olarak, halkın bu mantığı bir kez anladığında planını benimseyeceğini varsayıyordu. CIAM'ın ilk manifestosu ilkokul öğrencilerine bilimsel barınmanın temel ilkelerinin öğretilmesini talep ediyordu: güneş ışığı ve temiz havanın sağlık açısından önemi; elektriğin, sıcaklığın, ışığın ve sesin esasları; doğru mobilya tasarımı ilkeleri, vs. Bunlar beğeniyle değil, bilimle ilgili meselelerdi; eğitim zamanla bilimsel mimarı arayan bir müşteri grubu yaratacaktı. Bilimsel ormancı orman üzerine çalışıp onu kendi planına göre şekillendirmeye girişebilir görünürken, bilimsel mimar ilk önce Le Corbusier'nin onlar için planladığı kent yaşamını "özgürce" seçecek yeni müşterileri eğitmeye mecburdu.

Sanırım her mimar, tasarladığı evlerin müşterilerine ıstırap değil mutluluk vereceğini düşünür. Fark, mimarın mutluluktan ne anladığında yatar. Le Corbusier için, "insanların mutluluğu sayılarda, matematikte, doğru hesaplanmış tasarımlarda, gelecekteki kentlerin şimdiden görülebileceği planlarda ifade edildiği haliyle *zaten mevcuttur*."[40] Tasarladığı kent makine çağı bilincinin rasyonel ifadesi olduğu için modern insanın onu tüm kalbiyle kucaklayacağından, en azından retorik olarak, emindi.[41]

Ancak Le Corbusier'nin kentinin yurttaş-tebaasının deneyimleyeceği hoşnutluk kişisel özgürlüğün ve özerkliğin değil, rasyonel bir plana mantıksal olarak uymanın hazzıydı: "İktidar artık çocukları için kaygılanan bir babanın iktidarına, patriyarkal iktidara adım atmalıdır... Orada insanlığın yeniden doğacağı yerler inşa etmeliyiz. Kentsel topluluğun kolektif işlevleri organize edildiğinde, işte o zaman, orada herkes için bireysel özgürlük olacaktır. Her insan bütünle düzenli bir ilişki için-

de yaşayacaktır."[42] Paris için yaptığı Plan Voisin'de her bireyin büyük kentsel hiyerarşideki yeri uzamsal olarak kodlanmıştır. Ticaret elitleri (*sanayiciler*) merkezde yüksek apartmanlarda yaşarken, alt-sınıfların kentin periferisinde küçük bahçeli daireleri olacaktır. Kişinin statüsü merkezden olan uzaklığına bakılarak doğrudan anlaşılabilecektir. Ama kentte yaşayan herkes, iyi işletilen bir fabrikadaki herkes gibi, mükemmel bir ürün ortaya koyan bir işçi grubunun "kolektif gururunu" duyacaktır. "İşin yalnızca bir bölümünü yapan işçi emeğinin rolünü anlar; fabrika zeminini kaplayan makineler onun için güç ve anlaşılırlık örnekleridir ve onu, *basit ruhunun istemeye asla cüret etmediği mükemmel bir eserin bir parçası kılarlar*."[43] Le Corbusier muhtemelen en çok "ev bir yaşam makinesidir" önermesiyle tanındığı gibi, planlı kenti de incelikle ayarlanmış birçok parçaya sahip büyük, verimli bir makine gibi düşünüyordu. Bu yüzden, tasarladığı kentin yurttaşlarının soylu, bilimsel olarak planlanmış bir kentsel makinedeki kendi mütevazı rollerini gururla kabul edeceklerini varsayıyordu.

Le Corbusier kendi ilkelerine göre, hemcinslerinin en temel ihtiyaçları –mevcut kentlerde hiçe sayılan ya da kötülenen ihtiyaçlar– için planlar yapıyordu. Bu ihtiyaçları esas itibarıyla, birtakım maddi ve fiziksel gereksinimleri olan soyut, basitleştirilmiş bir insanı öngörerek belirlemekteydi. Bu şematik yurttaşın şu kadar metrekare yaşam alanına, şu kadar temiz havaya, şu kadar güneş ışığına, şu kadar açık alana, şu kadar temel hizmete ihtiyacı vardı. Bu düzeyde, sövüp saydığı kalabalık, karanlık kenar mahallelerden gerçekten de çok daha sağlıklı ve işlevsel bir kent tasarlamıştı. Bu yüzden "zamanında ve tam solunum"dan, apartmanların optimal büyüklüğünü belirlemek için çeşitli formüllerden bahsediyordu; park yeri açmak ve herşeyden önce etkin bir trafik dolaşımı sağlamak için gökdelenlerde ısrar ediyordu.

Le Corbusier'nin kenti her şeyden önce bir üretim atölyesi olarak tasarlanmıştı. İnsan ihtiyaçları bu bağlamda planlamacılar tarafından bilimsel olarak öngörülüyordu. Le Corbusier onlar için planlar yaptığı yurttaşların da söyleyecek bir şeyleri olabileceğini ya da ihtiyaçlarının tekil değil de çoğul olabileceğini asla kabul etmiyordu. Verimlilik endişesi öyleydi ki, alışverişi ve yemek yapılmasını iyi işletilen otellerin sunduğuna benzer merkezi hizmetlerle giderilebilecek meseleler olarak ele alıyordu.[44] Sosyal aktiviteler için yer sağlanmış olsa da, yurttaşların gerçek sosyal ve kültürel ihtiyaçlarından neredeyse hiç bahsetmiyordu.

Gördüğümüz gibi, yüksek modernizm geçmişi geliştirilebilecek bir model olarak görmeyi reddeder ve tamamen yeni bir başlangıç yapmak ister. Yüksek modernizm ne kadar ütopik ise, mevcut topluma dair örtük eleştirisi o kadar derindir. *Radiant City*'deki en hakaret dolu yazıların bazıları kentlerin Le Corbusier'nin aşmak istediği sefaletine, karmaşasına, "kokuşmuşluk"una, "çürüme"sine, "pislik"ine ve "dökü ntü"süne yönelikti. Resimlerde gösterdiği kenar mahalleler "sefil" olarak, ya da Fransa'nın başkenti örneğinde, "tarih, tarihî ve veremli Paris" olarak yaftalanmıştı. Hem kenar mahallelerin koşullarına hem de bunların yarattığı insanlara hayıflanıyordu. "[Para kazanmak için kırsaldan gelen] bu beş milyonun ne kadarı kentin üzerinde ölü bir ağırlık, bir engeldir? Bu insanların ne kadarı sefaletin, bozulmanın, insan süprüntüsünün bir alametidir?"[45]

Kenar mahallelere iki kat karşı çıkıyordu. İlk olarak, bu mahalleler onun disiplin, amaç ve düzen standartlarını estetik olarak karşılamayı başaramıyordu. "Disiplinsiz bir kalabalıktan daha hazin bir şey var mıdır?" diye soruyordu yanıtını beklemeyerek. Doğa "salt disiplin" demekti ve "insanlığın çıkarlarına karşıt" bir mantıkla işliyor olsa bile, "onları silip sü-

pürürdü."[46] Burada modern kentin kurucularının acımasızca davranmaya hazır olması gerektiğine işaret etmektedir. Kenar mahallelerin ikinci sakıncası gürültülü, tehlikeli, tozlu, karanlık ve hastalıktan yıkılıyor olmalarının yanı sıra, iktidarlara karşı devrimci bir tehdit potansiyeli taşıyor olmalarıydı. Haussmann gibi o da kalabalık kenar mahallelerin polisin etkili biçimde görev yapmasına karşı daima bir engel teşkil ettiğinin farkındaydı. Le Corbusier XIV. Louis'nin Paris'i ve emperyal Roma arasında gidip geldiği bir yazısında şöyle buyurmuştu: "Mezbelelerin kalabalığından, pis haydut yataklarının derinliklerinden (Roma'da –Sezar'ın Roma'sında– plebler tavşan yuvası gibi dip dibe gökdelenlerde içinden çıkılamaz bir kaos içinde yaşardı) isyanın sıcak soluğu çıkagelirdi bazen; *herhangi bir polis faaliyetinin son derece zor olduğu gittikçe büyüyen bir kaosun karanlık oyuklarında* komplo planlanırdı... Kenar mahallelerde kaldığı sürece Tarsuslu St. Paul'ü yakalamak imkânsızdı, ağızdan ağıza deli bir yangın gibi yayılmıştı Vaazının sözleri."[47]

Le Corbusier'nin potansiyel burjuva yandaşları ve bunların temsilcileri şayet merak ediyorlarsa, onun okunaklı, geometrik kentinin polis faaliyetini kolaylaştıracağından emin olabilirlerdi. Haussmann mutlakıyetin barok kentini gelişmelere uyarlamayı başarırken, Le Corbusier güverteyi tamamen boşaltarak Haussmann'ın kent merkezini denetim ve hiyerarşi gözetilerek kurulmuş bir kent merkezi ile değiştirmeyi öneriyordu.[48]

Yüksek-Modernist Mimarinin Ders Kitaplarına Geçecek Örneği

Le Corbusier'nin mimari üzerindeki düşünsel etkisi gerçek hayatta inşa ettiği binalarla oransızdı. Sovyetler Birliği bile onun büyük ihtirasını bastıramamıştı. Le Corbusier bu incelemede yüksek-modernist planlamanın –çoğu zaman abartı-

lı– temel unsurlarına dair bir örnek, ders kitaplarına geçecek bir örnek olarak incelenmektedir. Yeni bir makine çağı uygarlığının "bütünsel verimliliği ve bütünsel rasyonalizasyonu" dediği şeye uzlaşmaz bir bağlılık taşıyordu.[49] Ulus-devletlerle iş görmek zorunda olmasına rağmen, vizyonu evrenseldi. Kendi deyişiyle, "her yerdeki şehir planlama, evrensel şehir planlama, bütünsel şehir planlama."[50] Cezayir, Paris ve Rio için tasarladığı planlar, gördüğümüz gibi, neredeyse emsalsiz bir ölçekteydi. Le Corbusier, kendi kuşağından diğerleri gibi, Birinci Dünya Savaşı'nın toplu askeri seferberlik ortamından etkilenmişti. "Planlarımızı yapalım," diyordu, "yirminci yüzyılın olayları ile aynı ölçekte planlar, Şeytan'ın planı [savaşı] ile aynı büyüklükte planlar... Büyük! Büyük!"[51]

Cesur planlarının görsel, estetik bileşeni merkezdi. Temiz, düz hatları makinelerin "tamamen-mesleki" inceliği ile ilişkilendiriyordu. Makinenin ve makine ürünlerinin güzelliğiyle ilgili ifadeleri kesinlikle şiirseldi. Evler, kentler ve tarımsal köyler de "fabrikadan, atölyeden aksamadan mırıldanan makinelerin hatasız ürünleri olarak, donanımlı biçimde yepyeni çıkabilir"lerdi.[52]

Son olarak, Le Corbusier'nin geleneği, tarihi ve genel beğeniyi reddi ultra-modernizminin ayrılmaz bir parçasıydı. Paris'teki trafik sıkışıklığının nedenini açıkladıktan sonra, reformun cazibesine karşı uyarıda bulunmuştu. "*olana*: şimdi içinde olduğumuz düzensizliğe en ufak saygı bile göstermemeliyiz." "Burada bulunacak hiçbir çözümün olmadığını" vurguluyordu.[53] Bunun yerine "boş bir sayfa", "temiz bir masa örtüsü" almak ve sıfırdan yeni hesaplar yapmaya başlamak zorunda olduğumuzda ısrar ediyordu. SSCB'ye ve gelişen ülkelerin hırslı yöneticilerine yanaşması bu bağlamdaydı. Orada, Batı'da karşısına çıkan, yalnızca "ortopedik bir mimari"[54] dediği şeyi uygulamanın mümkün olduğu "grotesk denilecek

kadar yetersiz yerler" tarafından engellenmeyeceğini umut etmişti. Batı'nın uzun zaman önce kurulmuş kentleri, bunların gelenekleri, çıkar grupları, yavaş hareket eden kurumları ve karmaşık yasal ve düzenleyici yapıları yüksek-modernist bir Gulliver'in hayallerine olsa olsa pranga vurabilirdi.

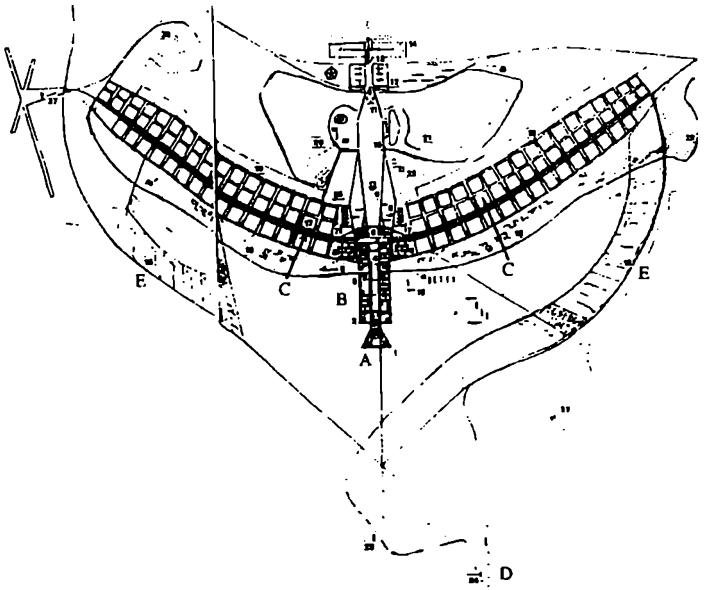
Brasília: Neredeyse İnşa edilen Yüksek-Modernist Kent

> Kentler aklın ya da şansın eseri olduklarına da inanırlar, ama ne biri ne de diğeri onların duvarlarının yıkılmasını engellemez.
>
> —Italo Calvino, *Invisible Cities*

Hiçbir ütopik kent tam olarak kâhin-mimar tarafından tasarlandığı haliyle inşa edilmez. Tıpkı bilimsel ormancının öngörülemez doğanın kaprisleri ve hem işverenlerinin hem de ormandan faydalanabilenlerin çatışan amaçları tarafından engellenmesi gibi, şehir planlamacı da işverenlerinin beğenileri ve mali araçlarının yanı sıra inşaatçıların, işçilerin ve kent sakinlerinin direnişi ile mücadele etmek zorundadır. Yine de yüksek-modernist bir kente en yakın şey, aşağı yukarı Le Corbusier ve CIAM tarafından belirlenmiş doğrultuda inşa edilen Brasília'dır. James Holston'un mükemmel kitabı *The Modernist City: An Anthropological Critique of Brasília*[55] [Modernist Kent: Brasilia'nın Antropolojik Eleştirisi] sayesinde, hem Brasília planının mantığını hem de onun ne ölçüde gerçekleştirildiğini incelemek mümkündür. Brasília'nın bir yandan yaratıcıları diğer yandan sakinleri için taşıdığı anlam arasındaki kaymaya dair bir değerlendirme, zamanı geldiğinde Jane Jacobs'ın modern şehir planlamacılığı hakkındaki titiz eleştirisine zemin hazırlayacaktır.

İçbölgelerde kurulacak yeni bir başkent fikri Brezilya'nın bağımsızlığını bile önceler.[56] Ne var ki bunun gerçekleştirilmesi 1956'dan 1961'e kadar iş başında bulunan, Brezilyalılara "beş yılda elli yıllık ilerleme" ve gelecekte kendi kendine yeterli bir ekonomi vaat eden popülist başkan Juscelino Kubitschek'in en gözde projesiydi. Başmimar olarak atanan Oscar Niemeyer 1957'de kamu binaları ve konut prototipleri için bir tasarım yarışması düzenledi, bu yarışmayı oldukça kabataslak hazırlanmış bir projeyle Lucio Costa kazandı. Costa'nın düşüncesi –zira düşünceden öteye geçemedi– kentin merkezini belirten bir "anıtsal eksen" öngörüyordu. Bu eksen, merkezi düz bir bulvar tarafından kesilen bir yayı tasvir eden sıralanmış bentlerden ve kentin sınırlarını belirten bir üçgenden oluşuyordu (resim 18).

Her iki mimar da CIAM'ın ve Le Corbusier'nin doktrinleri dahilinde çalışıyordu. Uzun süreden beri Brezilya Komünist Partisi'ne üye olan Niemeyer de mimari modernizmin Sovyet versiyonundan etkilenmişti. Tasarım yarışmasının ardından, Goiás eyaletindeki Merkez Plato üzerinde, Rio de Janerio'dan ve sahilden yaklaşık 1000 kilometre ve kuzeydoğuda Pasifik Okyanusu'ndan 1620 kilometre uzaklıktaki boş alanda hemen yapım çalışmalarına başlandı. Bu gerçekten de yabanın ortasında yeni bir kentti. Artık planlamacılar, Brasília'yı en büyük önceliği haline getiren Kubitschek sayesinde "temiz bir masa örtüsü"ne sahip olduklarından, hiçbir "ortopedik" taviz gerekmiyordu. Bölgedeki tüm arazinin denetimi Devlet Planlama Teşkilatı'ndaydı; bu, pazarlık yapılacak hiçbir özelmülk sahibinin bulunmadığı demekti. Kent ayrıntılı ve birleştirilmiş bir plana göre tepeden tırnağa tasarlandı. Barınma, çalışma, eğlence, trafik ve kamu yönetimi Le Corbusier'nin ısrar edeceği gibi mekânsal olarak ayrıldı. Brasília bizzat tek işlevli, kelimenin tam anlamıyla idari bir başkent olduğu için, planlama da büyük ölçüde basitleşti.

18. 1957 tarihli Costa planı; A harfi Üç-Güç Meydanını, B bakanlıkları, C superquadra yerleşim bölgesini, D başkanlık rezidansını, E ise tek aile konutlarını gösteriyor.

Brezilya'nın Olumsuzlanması (ya da Aşılması) olarak Brasília

Brasília Kubitschek, Costa ve Niemeyer tarafından geleceğin kenti, gelişimin kenti, gerçekleştirilebilir bir ütopya olarak düşünülüyordu. Brezilya'nın geçmişinin ya da São Paulo, São Salvador ve Rio de Janerio gibi büyük kentlerinin âdetlerine, geleneklerine ve pratiklerine hiçbir göndermede bulunmuyordu. Kubitschek, meseleyi vurgulamak istermişçesine, Brasília'daki kendi konutuna Şafak Sarayı adını verdi. "Brezilya'ya doğan yeni bir günün şafağı değilse," diye soruyordu, "başka nedir

Brasília?"[57] Büyük Petro'nun St Petersburg'u gibi Brasília da örnek teşkil edecek bir kent, orada yaşayan Brezilyalıların yaşamlarını –kişisel alışkanlıklarından konut düzenine, sosyal yaşamlarından boş vakitlerine ve işlerine kadar– dönüştürecek bir merkez olacaktı. Brezilya'yı ve Brezilyalıları dönüştürme hedefi, Brezilya'nın olduğu şeye dudak büküldüğü anlamına geliyordu. Bu anlamda, yeni bir başkent kurulmasındaki bütün mesele eski Brezilya'nın yozluğuna, gerikalmışlığına ve cehaletine açık bir tezat oluşturmaktı.

Planın çıkış noktası olan büyük kavşaklar, İsa'nın çarmıhının bir sembolü ya da bir Amazon yayı olarak değişik biçimlerde yorumlanıyordu. Ancak Costa ona, Le Corbusier'nin tasarladığı çoğu kent planının merkezini tarif etmek için kullandığı tabirle, "anıtsal eksen" diyordu. Bu eksen Brasília'yı bir şekilde ulusal geleneğine benzetmek yönünde küçük bir çabayı temsil etse de, kendi tarihi hakkında –bu tarih CIMA'ın modernist doktrini olmadığı sürece– hiçbir ipucu vermeyen kent, herhangi bir yerde olabilecek bir kent olarak kalmaya devam etti. Bu, Brezilyalılara ve genel olarak dünyaya yeni bir Brezilya yansıtmak için yaratılmış, devletçe dayatılan bir kentti. Ve bu en azından bir başka açıdan daha devletçe dayatılan bir kentti: Kamu personeli için yaratılmış bir kent olduğu ölçüde, yaşamın diğer türlü özel alana bırakılabilecek birçok veçhesi –ev ve yerleşim meselelerinden sağlık hizmetlerine, eğitimden çocuk bakımına, eğlenceye, ticari satış noktaları, vs. ye kadar– inceden inceye düzenlenmişti.

Brasília Brezilya'nın kentsel geleceği ise Brezilya'nın kentsel geçmişi ve bugünü neydi? Yeni başkentin olumsuzlamak istediği tam olarak neydi? Bu sorunun cevabının büyük bir bölümü Le Corbusier'nin yeni şehirciliğe dair ikinci ilkesinden çıkarılabilir: "sokağın ölümü." Brasília kamusal hayatın mekânları olarak sokakları ve meydanları ortadan kaldırmak

üzere tasarlanmıştı. Her ne kadar yerel barrio'ların* sadakati ya da rekabetinin ortadan kaldırılması planlanmamış olsa da, bunlar da yeni kentin öngörülmemiş aksaklıklarındandı.

Kent meydanı ve kalabalık "gezinti" caddesi sömürge günlerinden o yana Brezilya'nın kent yaşamının mekânlarındandı. Holston'un açıkladığı gibi, bu kent yaşamı iki biçim almıştı. Devletin ya da kilisenin hamiliğinde gerçekleşen birincisinde, kentin ana meydanında genellikle tören alayları ya da yurtsever kortejler ve ritüeller düzenlenirdi.[58] İkinci biçim, insanlar kasaba meydanını kullanırken ortaya çıkan neredeyse bitmez tükenmez bir çeşitliliği kapsıyordu. Çocuklar orada oynayabilirdi; yetişkinler kolayca alışveriş yapabilir, dolaşabilir ve tanıdıkları ile karşılaşıp birlikte yemek yemek ya da bir kahve içmek için arkadaşları ile buluşabilir, kâğıt ya da satranç oynayabilir, görmenin ve görülmenin sosyal keyfini sürebilirlerdi. Burada anlatılmak istenen meydanın bir caddeler kavşağı ve keskin bir şekilde kapatılmış, çerçevelenmiş bir mekân olarak, Holston'un yerinde ifadesiyle, "kamusal görüşme odası"[59] halini almasıdır. Meydan halka açık bir oda olarak, orada gerçekleşen tüm etkinlikler için bütün sosyal sınıflar açısından erişilebilir olmasıyla ayırt edilir. O devlet yasaklarını ortadan kaldıran, onu kullananların onu *kendi* karşılıklı amaçları için kullanabilmelerini sağlayan akışkan bir mekândır. Meydan ya da işlek cadde tam da canlı bir sahne –üzerinde planlanmamış, informel, doğaçlama binlerce karşılaşmanın aynı anda gerçekleşebileceği bir sahne– sunması nedeniyle kalabalığı kendine çeker. Sokak, genellikle kısıtlamaların mekânı olan aile evinin dışındaki toplumsal hayatın odaklandığı mekândı.[60] "Şehir merkezine gidiyorum," demek, "sokağa çıkıyorum" demekti. Toplumsallığın odağı olarak bu mekânlar kamuoyunun gelişi-

*Türkçede "mahalle" sözcüğüyle karşılanabilecek, İspanyolca konuşulan ülkelerde kentsel bir bölge anlamına gelen sözcük. (ç.n.)

minin yanı sıra spor takımlarında, bandolarda, koruyucu aziz kutlamalarında, festival topluluklarında ve benzeri şeylerde kurumsal bir biçim alabilen "barrio milliyetçiliği" için de çok önemli yerlerdi. Sokakların ya da kent meydanının, uygun koşullar altında, devlete karşı gösterilerin ve ayaklanmaların da mekânına dönüşebileceğini söylemeye bile gerek yoktur.

Brezilya'daki anlattığımız kent yaşamına bitişik Brasília sahnelerine bir kez bakıldığında dönüşümün ne kadar radikal olduğu hemen görülür. Burada halkın toplandığı yerler anlamında hiçbir sokak yoktur; yalnızca motorlu trafik tarafından kullanılacak yollar ve otoyollar bulunmaktadır (resim 19 ve 20'yi kıyaslayın).

Bir meydan *vardır*. Ama ne meydan! Bakanlıklar Meydanı'nın yanındaki geniş, anıtsal Üç-Güç Meydanı öyle büyüktür ki bir resmigeçidi bile gölgede bırakır (resim 21 ve 22, resim 23 ve 24'ü kıyaslayın). Onun yanında Tiananmen Meydanı ve Kızıl Meydan kesinlikle daha sıcak ve samimi kalır. Meydan, Le Corbusier'nin birçok planında olduğu gibi, en iyi havadan görülür (resim 24'teki gibi). İnsanın burada bir arkadaşıyla randevu ayarlaması Gobi Çölü'nün ortasında birisiyle buluşmaya benzerdi. Diyelim arkadaşıyla buluştu, bu takdirde bile burada yapabilecekleri hiçbir şey yoktu. İşlevsel basitleştirme, kamusal görüşme odası olarak düşünülen bir meydanın Brasília'nın dışında tasarlanmasını gerektirir. Bu meydan devlet açısından sembolik bir merkezdir; etrafında gerçekleşen tek faaliyet bakanlıkların çalışmasıdır. Eski meydanın canlılığı etrafındaki evlerin, ticaretin ve yönetim faaliyetinin karışımından kaynaklanırken, bakanlıkta çalışanların arabalarıyla önce evlerine ve sonra yeniden her bir yerleşim bölgesine ait ayrı bir ticaret merkezine gitmeleri gerekir.

Brasília'nın kentsel görünümünün çarpıcı bir sonucu da kentteki hemen hemen tüm kamusal alanların resmi olarak

19. Barra Funda mahallesindeki meskûn cadde, São Paulo, 1988

20. Meskûn erişim yolu L1, Brasília, 1980

21. Kent müzesinin ve eski köle pazarının olduğu Largo do Pelourinho, São Salvador, 1980

22. Üç-Güç Meydanı, Şehir Müzesi ve Planalto Sarayı ile birlikte, Brasília, 1980

23. Praça de Sé, São Paulo, 1984

24. Üç-Güç Meydanı ve Bakanlıklar Meydanı, Brasília, 1981

kamusal alan tayin edilmesidir: stadyum, tiyatro, konser salonu, planlanmış restoranlar. Daha küçük, yapılandırılmamış, informel kamusal alanlar –kaldırım kahveleri, sokak köşeleri, küçük parklar, komşu meydanlar– yoktur. Paradoksal bir biçimde, bu kenti karakterize eden şey, Le Corbusier'nin kent planında olduğu gibi, çok sayıdaki sözde açık alandır. Ama bu alan, Üç-Güç Meydanı'ndaki gibi, "ölü" alan olmaya yüz tutar. Holston, CIAM doktrininin eski kentlerdeki "sıkı fıkı" ilişkileri tersine çevirerek nasıl büyük boşluklarla genişçe ayrılmış heykele benzer kütleler yarattığını göstererek bunu açıklar. Algısal alışkanlıklarımız göz önüne alındığında, modernist kentteki bu boşluklar davetkâr kamusal alanlar gibi değil, kaçınılan sınırsız, boş yerler gibi görünür.[61] Planın sonucunun, tesadüfi karşılaşmaların gerçekleşip kalabalıkların kendiliğinden toplanabileceği tüm izinsiz mahallerin dışarıda bırakılması olduğunu söylemek yanlış olmazdı. Dağılım ve işlevsel ayrım birisiyle görüşmenin neredeyse bir plan gerektirmesi anlamına geliyordu.

Costa ve Niemeyer sokak ve meydanı ütopik kentlerinden kovmakla kalmadı. Karanlığı, hastalığı, suçu, kirliliği, trafik keşmekeşi, gürültüsü ve kamu hizmetlerinin yokluğuyla birlikte kalabalık kenar mahalleleri de kovduklarına inanıyorlardı. İşe devlete ait boş, buldozerle düzleştirilmiş bir bölgeden başlamanın belirli yararları vardı. En azından, birçok şehir planlamacıya sıkıntı veren arsa spekülasyonu, kira fiyatlarında patlama ve mülkiyet temelli eşitsizlikler engellenebilecekti. Le Corbusier ve Haussman'da olduğu gibi burada da kurtarıcı bir vizyon vardı. Sağlık, eğitim ve eğlenceye dair en iyi ve en geçerli mimari bilgiler tasarının parçası kılınabilecekti. Yerleşimci başına düşen yirmi beş metrekarelik yeşil alan UNESCO'nun ideal ölçüsünü karşılıyordu. Ve her üto-

pik planda olduğu gibi, Brasília'nın planı da kurucularının ve kurucuların işvereni olan Kubitschek'in sosyal ve siyasal bağlılıklarını yansıtıyordu. Her yerleşimci benzer bir eve sahip olacak, tek fark bunlara tahsis edilen birimlerin sayısı olacaktı. Brasília'nın Avrupa ve Sovyetlerdeki ilerici mimarların izinden giden planlamacıları, kolektif bir yaşamı kolaylaştırmak için apartman binalarını *superquadra* denen birimler halinde gruplara ayırmıştı. Her superquadra'nın (1,500-2,500 yerleşimciyi barındıran yaklaşık 360 apartman dairesi) kendi kreşi ve ilkokulu vardı; dört superquadra'dan oluşan her grubun ise bir ortaokulu, sineması, bir sosyal klubü, spor tesisleri ve perakende mağazası vardı.

Brasília'nın gelecekteki yerleşimcilerinin neredeyse tüm ihtiyaçları plana yansıtılmıştı. Lakin bu ihtiyaçlar Le Corbusier'nin planlarını doğuran formülleri üreten aynı soyut, şematik ihtiyaçlardı. Kesinlikle rasyonel, sağlıklı, oldukça eşitlikçi, devlet eliyle yaratılmış bir kent olsa da, bu kentin planlarında sakinlerinin arzularına, tarihine ve pratiklerine en ufak taviz verilmemişti. Kimi önemli açılardan, plansız orman için bilimsel ormancılık ne ise São Paulo ya da Rio için Brasília oydu. Her iki plan da yukarıdan izlenebilecek ve yönetilebilecek etkili bir düzen yaratmak için planlanmış yüksek ölçüde okunaklı, planlı basitleştirmelerdir. İki plan da, göreceğimiz gibi, benzer açılardan başarısız olmuştur. Son olarak, her iki plan da planlamacının basit şemasına uyması için kenti ve ağaçları değiştirmiştir.

Brasília'da Yaşamak

Brasília'ya diğer kentlerden taşınanların çoğu onun "kalabalıkların olmadığı bir kent" olduğunu hayretle keşfeder. İnsanlar Brasília'nın sokak yaşamının telaşından yoksun olmasından, yayalara ayrılmış bir kaldırıma hayat veren işlek

köşe başlarının ve dükkânların önündeki brandaların olmayışından yakınır. Onlara göre, Brasília'nın kurucuları bir kent planlamaktan ziyade, neredeyse bir kenti fiilen engellemeyi planlamıştır. Bunu belirtmek için sıklıkla kullandıkları ifade Brasília'nın "köşe başlarının olmayışı"dır; bununla kastettikleri Brasília'nın boş zaman, iş ve alışveriş yerleri ile evlerin, kahvelerin ve restoranların bulunduğu yoğun mahallelerin karmaşık kesişimlerinden yoksun olduğudur. Brasília kimi insani ihtiyaçlara iyi hizmet etse de, iş ile evin ve ticaret ile eğlencenin işlevsel olarak ayrılması, superquadra'lar arasındaki büyük boşluklar ve yalnızca motorlu trafiğe tahsis edilmiş bir yol sistemi sokak köşe başlarının ortadan kayboluşunu önceden haber verir. Plan trafik sıkışıklığını gerçekten ortadan kaldırmıştır; Holston'un kaynaklarından birinin "sosyal şenlik noktası"[62] dediği sevimli ve samimi yaya sıkışıklığını da ortadan kaldırmıştır.

İlk kuşak yerleşimciler tarafından icat edilen ve kabaca "Brasília enfeksiyonu" anlamına gelen *brasilite* terimi onların deneyimlediği travmayı hoş bir şekilde ifade etmektedir.[63] Nüktedan bir biçimde tıbbi bir vakaymış gibi adlandırılan bu durum, Brasília'daki yaşamın standardizasyonunun ve anonimliğinin reddedilmesini akla getirir. "*Brasilite* tabirini diğer Brezilya kentlerinin sokak yaşamındaki hazların –oyalanma, sohbet, flörtler ve küçük ritüeller– olmadığı bir gündelik yaşamın karşısında hissettiklerini belirtmek için kullanırlar."[64] Birileriyle görüşmek normal olarak onlarla ya evlerinde ya da işte görüşmeyi gerektirir. Brasília'nın idari bir kent olduğuna dair ilk basitleştirici öncüle izin versek bile, yine de başkentin bizzat yapısına işlenmiş bariz bir anonimlik vardır. Halk daha önce Rio'da ya da São Paulo'da yaptığı gibi, kolonileştirip faaliyetleriyle damgalayabileceği küçük erişilebilir mekânlardan açıkça yoksundur. Şüphesiz, Brasília'nın sakinlerinin kendi

faaliyetleriyle kenti değiştirmeye çok vakti olmamıştır, ama kent de onların bu yöndeki çabalarına ayak diremek üzere tasarlanmıştır.[65]

"Brasilite", bir terim olarak, inşa edilen çevrenin orada yaşayanları nasıl etkilediğinin de altını çizer. Rio ya da São Paulo'daki yaşamla, bu yaşamın rengi ve çeşitliliği ile kıyaslandığında, sıkıcı, tekrara dayalı, yalın Brasília'da gündelik döngü fanusun içinde duyulardan yoksun sürdürülen bir yaşamı andırıyor olmalı. Yüksek-modernist şehir planlamacılığın reçetesi, biçimsel düzen ve işlevsel ayrım yaratmış olsa da, bunu duyusal olarak yoksullaşmış ve monoton bir çevre –orada yaşayanların ruhunu kaçınılmaz olarak kötü etkileyen bir çevre– pahasına yapmıştır.

Brasília'nın yol açtığı anonimlik tipik olarak superquadra konutunu oluşturan apartmanların büyüklüğü ve dış cephesinden anlaşılır (resim 25 ve 26'yı kıyaslayın). Superquadra sakinleri tarafından en sık dile getirilen iki şikâyet apartman bloklarının aynılığı ve evlerin birbirinden tecrit edilmiş olmasıdır ("Brasília'da yalnızca ev ve iş vardır").[66] Her bloğun dış cephesi katı bir biçimde geometrik ve eşitlikçidir. Bir apartmanın dış görünüşünü diğerinden ayırt eden hiçbir şey yoktur; oturanların özgün ayrıntılar eklemesine ve yarı kamusal alanlar yaratmasına izin verecek balkonlar bile yoktur. Yönelim bozukluğunun bir bölümü apartman konutlarının –özellikle de bu tür apartman konutlarının– ev denildiğinde akla ilk gelen fikre uymamasından kaynaklanır. Holston çoğu superquadra'da yaşayan dokuz yaşındaki bir grup çocuktan bir "ev" resmi çizmesini istemişti. Hiçbiri herhangi türde bir apartman çizmedi. Bunun yerine hepsi pencereleri, ortada bir kapısı ve eğik bir çatısı olan geleneksel müstakil bir ev çizdi.[67] Superquadra blokları bireyselliğin damgasına direnirken, dış cephelerindeki camdan duvarlar evdeki mahrem bir alan his-

sini bozar.[68] Genel estetik planın kaygısıyla mimarlar yalnızca statü belirtilerinin dışarıdan görünmesini değil, farklılığın görsel oyununun büyük bir bölümünü de ortadan kaldırdı. Tıpkı kentin genel tasarımının özerk bir kamu yaşamına engel olması gibi, kentin yerleşime ayrılan bölümünün tasarımı da bireyselliğe engel olmaktadır.

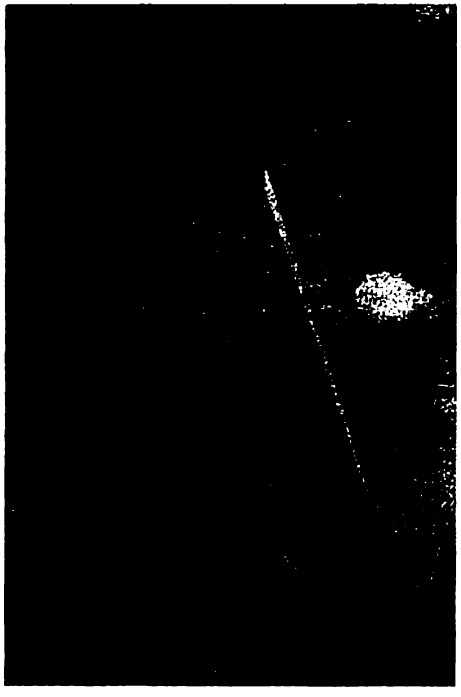
Brasília'nın yön duygusunu kaybettirici özelliği mimari tekrar ve tekdüzelik ile şiddetlenir. Burada, yönetimde ve kent hizmetlerinde çalışanlara rasyonellik ve okunaklılık olarak görünen şeyin, kentte bir yerden bir yere gitmek zorunda olan sıradan sakinler için şaşırtıcı bir düzensizlik olarak görünmesine benzer bir durum söz konusudur. Brasília'da çok az işaret levhası bulunur. Her ticari bölge ya da superquadra grubu aşağı yukarı birbirine benzer. Kentteki bölgeler, merkezin genel mantığı dışında tam olarak öğrenmenin neredeyse olanaksız olduğu bir dizi ayrıntılı kısa isim ve kısaltma yoluyla belirlenir. Holston makro-düzen ile mikro-karmaşa arasındaki ironiye dikkat çeker: "Bu yüzden, bütünsel düzenin topolojisi plana dair alışılmadık, soyut bir farkındalık üretirken, kente dair pratik bilgi sistematik rasyonelliğin uygulanması ile fiilen azalır."[69] Ancak ütopik bir kentin dünyayı uyarlamaktan çok değiştirmeyi amaçlayan planlamacılarının bakış açısından, Brasília'daki yaşamın yol açtığı şok ve yönelim bozukluğu onun didaktik amacının bir parçası olabilir. Mevcut beğenilere ve alışkanlıklara yaltaklanmakla kalan bir kent ütopik görevini yerine getirmeyecektir.

Plansız Brasília

Başlangıçtan beri Brasília tam planlandığı gibi gitmedi. Başmimarları yeni bir Brezilya ve –düzenli, modern, verimli ve onların disiplini altında olacak– yeni Brezilyalılar tasarlıyorlardı. Farklı görüşleri ve bu görüşlerin duyulmasını sağlayan karar-

25. Ouro Preto'da Rua Tiradentes'deki yerleşim bölgesi, 1980

25. Ouro Preto'da Rua Tiradentes'deki yerleşim bölgesi, 1980

lılığı olan Brezilyalılar tarafından engellendiler. Her nasılsa, dev işgücünün (altmış bin sağlıklı kişiden daha fazla) kenti kurma çağrısına cevap vereceği ve ardından onu sessizce, kentin onlar için tasarlandığı idarecilere bırakacağı varsayılmıştı. Dahası inşaat işçileri yeterince planlanmış değildi. Kubitschek ana önceliği Brasília'nın mümkün olduğunca hızlı tamamlanmasına vermişti. Birçok inşaat işçisi rutin bir şekilde fazla mesai yapsa da, şantiyedeki halk Özgür Kent diye adlandırılan yerde onlara tahsis edilen geçici konutların kapasitesini hemen aştı. Çok geçmeden üzerinde eğreti evler kurdukları ilave araziler işgal ettiler; tüm ailenin Brasília'ya göç ettiği durumlarda, yaptıkları evler bazen oldukça sağlamdı.

Brasília'nın "öncüleri", iç kesime ilk kez sızan maceracılara ithafen, toplu olarak "yirminci yüzyılın *bandeirante*'leri*" olarak adlandırıldı. Bu yaftayla bir övgü amaçlanmıştı, zira Kubitschek'in Brasília'sı aynı zamanda tarihsel olarak kıyı boyuna tutunmuş bir ulusta içbölgelerin sembolik olarak fethedilmesiydi. Ancak başlangıçta, Brasília'ya gelen vasıfsız işçilere aşağılayıcı bir şekilde *candango* deniyordu. Candango "niteliksiz, kültürsüz biri, alt-sınıftan adi bir serseri"[70] demekti. Kubitschek bunu değiştirdi. Her şeyden önce, Brezilya'nın dönüştürülmesi için tasarlanmış olan Brasília'nın inşasından, candango'ları yeni ulusun proleter kahramanlarına dönüştürmek için yararlandı. "Brezilya uygarlığının gelecekteki yorumcuları bu isimsiz titan'ın, yani candango'nun, Brasília'nın inşasının görülmez ve zorlu kahramanının bronzdan sertliği önünde şaşkınlıkla duracaktır... İnşa etmeye hazırlandığım yeni kentin gerçekleştirmek istediği ütopyaya eleştirmenler gülerken, sorumluluğu omuzlananlar candango'lardı."[71] di-

*Diğer yerlileri zaptetmek, kaçak köleleri yakalamak ve altın bulmak üzere yoksul São Paulo köylülerinin müttefik yerlilerle birlikte düzenlediği Bandeiras seferlerine katılanlar.(ç.n.)

yordu. Böylece candango'lar, onlara tanınan söylem alanının tüm avantajlarından yararlanarak, ütopik kentte kendilerine ait bir bölgenin olması için ısrar ettiler. Arazilerini savunmak, kamu hizmetleri talep etmek ve tapu güvencesi elde etmek için örgütlendiler. Sonunda 1980'de, Brasília nüfusunun yüzde 75'i hiç öngörülmemiş yerleşim birimlerinde yaşarken, planlı kent öngörülen 557.000'lik nüfusun yarısından azına ulaştı. Yoksullar Brasília'da yalnızca Kubitschek ve eşi Dona Sara'nın cömertliğinin bir sonucu olarak güvenilir bir zemin kazanmadı. Siyasal yapı da bunda kilit bir rol oynamıştı. İşgalciler harekete geçmeleri, protestoları ve oldukça rekabete dayalı bir siyasal sistem sayesinde seslerini duyurma gücüne sahipti. Ne Kubitschek ne de diğer politikacılar, bir blok halinde oy verebilecek siyasi bir müşteri kitlesi kazanma fırsatını görmezden gelemezdi.

Plansız Brasília –yani gerçek, var olan Brasília– başlangıçta hayal edildiğinden epey farklıydı. Sınıfsız bir idari kent olmak yerine, sosyal sınıfa göre oluşan katı mekânsal ayrımın damgasını vurduğu bir kentti. Yoksullar periferide yaşamakta ve elitlerin çoğunun yaşadığı ve çalıştığı merkeze uzun mesafelerden gidip gelmekteydi. Zenginlerin çoğu da bireysel evlerin ve özel kulüplerin olduğu kendi yerleşimlerini yaratarak Brezilya'nın diğer yerlerindeki zengin yaşam tarzını tekrarladılar. Plansız –zenginlerin ve yoksulların oluşturduğu– Brasília yalnızca bir dayanak noktası ya da aksaklık değildi; planın merkezindeki bu tür bir düzenin ve okunaklılığın bedelinin kenardaki plansız bir Brasília tarafından ödenmesi gerektiği söylenebilir. Bu iki Brasília yalnızca farklı değildi; aynı zamanda simbiyotikti.

Brezilya'nın büyüklüğüne ve çeşitliliğine sahip bir ulusu tamamen, radikal bir biçimde dönüştürmek neredeyse olanaksızdı; bunu beş yılda gerçekleştirmek ise imkânsızın da öte-

sindeydi. Ülkelerine dair büyük planları olan birçok yönetici gibi, Kubitschek'in de tüm Brezilya'ya ve tüm Brezilyalılara doğrudan saldırmaktan umudunu yitirip daha makul bir iş olarak sıfırdan bir ütopik model yaratmaya giriştiği hissedilir. Yeni bir alanda, yeni bir yerde yükselen yeni kent yeni sakinlerine dönüştürücü bir fiziksel çevre –sağlık, verimlilik ve rasyonel düzene göre en yeni ilkeler ışığında inceden inceye hazırlanmış bir çevre– sağlayacaktı. İlerici kentin tamamen devlete ait bir arazi üzerinde birleştirici ve bütünleştirici bir plana göre gelişmesi, bunun yanı sıra tüm sözleşmelerin, tüm ticari ruhsatların ve imarın planlama dairesinin (Novacap) elinde bulunması nedeniyle başarılı bir "ütopik minyatürleşme" için koşullar uygun görülmüştü.

Brasília yüksek-modernist, ütopik bir mekân olarak ne kadar başarılıydı? Brezilya'daki eski kentlerden ayrıldığı noktalara göre değerlendirecek olursak, o zaman hatırı sayılır bir başarıya sahip olduğunu söyleyebiliriz. Brezilya'nın geri kalanını dönüştürme ya da yeni yaşam tarzını sevdirme kapasitesine göre değerlendirdiğimizde ise, başarısı asgariydi. Gerçek Brasília, planlama belgelerindeki varsayımsal Brasília'nın aksine, büyük ölçüde direniş, yıkım ve siyasi hesaplar tarafından belirlenmişti.

Le Corbusier Chandigarh'ta

Brasília'yı Le Corbusier tasarlamadığına göre, Brasília'nın açık başarısızlığı için onu suçlamak arkadaşlarının hataları yüzünden birini suçlamak gibi görünebilir. Ancak iki etken bu bağlantıyı haklı çıkarır. İlki Brasília'nın büyük ölçüde Le Corbusier tarafından hazırlanan CIAM doktrinlerine sıkı sıkıya bağlı kalınarak inşa edilmiş olmasıdır. İkincisi de Le

27. Le Corbusier'nin Chandigarh'ın şehir merkezi için tasarladığı *chowk*, ya da meydan.

Corbusier'nin tam da Brasília'da karşılaşılan insan problemini ansıtan bir diğer başkentin tasarlanmasında gerçekten büyük ol oynamış olmasıdır.

Pencap'ın yeni başkenti Chandigarh, sorumlu mimar Matt- iew Nowicki aniden öldüğünde yarı yarıya planlanmış bulu- uyordu.[72] Nowicki'nin yerine birini arayan Nehru, tasarım itirmesi ve yapımı denetlemesi için Le Corbusier'yi davet etti u seçim Nehru'nun kendi yüksek-modernist amacı ile uyum- uydu: yani, yeni Hindu elitinin yayılmasını istediği değerler ahneye koyacak yeni bir başkentte modern teknolojinin teş- ik edilmesi.[73] Le Corbusier'nin Nowicki ve Albert Mayer'in lanında yaptığı değişikliklerin hepsi anıtsallık ve doğrusallık önündeydi. Le Corbusier büyük kıvrımların yerine düz hatl ksenleri getirdi. Başkentin merkezine Brasília'dakine ve Pari lanındakine benzer devasa bir anıtsal eksen ekledi.[74] Müm ün olduğunca çok malı ve insanı küçük yerlere tıka basa dol

duran kalabalık pazarların yerine, bugün büyük ölçüde boş olan dev meydanları getirdi (Resim 27).

Hindistan'da dar yollardaki kavşaklar genellikle halkın toplanma yerleri olmaya hizmet ederken, Le Corbusier bu ölçeği değiştirdi ve yerleşim planını canlı sokakların ortaya çıkmasını engellemek üzere düzenledi. Yakın zaman önce bir gözlemci şunları söylemektedir: "Yer seviyesinde ölçek çok geniş ve toplanılan sokaklar arasındaki genişlik çok büyük olduğundan, orada burada birkaç yalnız figürle birlikte uzanıp giden geniş beton kaldırımlar dışında bir şey görünmüyor. Küçük sokak satıcısı, seyyar satıcı ya da rehris (işportacı) kent merkezinden atılmıştır; çıkarlar ve ticari faaliyet açısından yararlı olabilecekleri yerlerde bile, bunlar betondan çoraklığı ve *chowk*'un iktidarını azaltıyorsa, kullanılmazlar." [75]

Brasília'da olduğu gibi burada da gerçekleştirilmeye çalışılan şey, mevcut haliyle Hindistan'ı aşmak ve Chandigarh'ın yurttaşlarına –büyük ölçüde yöneticiler– kendi geleceklerinin resmini sunmaktı. Brasília'da olduğu gibi, sonuç kentin periferisinde ve sınırlarında bir başka plansız kent, merkezdeki yalın düzenle çelişen bir kent oldu.

Yüksek-Modernist Şehirciliğe Karşı Dava: Jane Jacobs

Jane Jacobs'ın kitabı *The Death and Life of Great American Cities* [Büyük Amerikan Kentlerinin Ölümü ve Yaşamı] modernist, işlevsel şehir planlama akımının doruğu karşısında 1961'de kaleme alınmıştır. Jacobs'ın eseri şüphesiz yüksek-modernist kentçiliğin ilk eleştirisi olmasa da, bence en dikkatlice gözlemlenmiş ve düşünsel olarak temellendirilmiş eleştiriydi.[76] Bu kitap, şehir planlamacılığın çağdaş doktrinlerine

yönelik en kapsamlı meydan okuma olarak, yansımaları bugün hâlâ hissedilen bir tartışma başlattı. Sonuç, otuz yıl sonra Jacobs'ın görüşlerinin çoğunun günümüz şehir planlamacılarının çalışma varsayımlarına katılmış olmasıdır. "Mevcut şehir planlamacılığa ve yeniden inşaya" saldırı dediği şey her ne kadar temelde Amerikan kentleri ile ilgili olsa da, eleştiri oklarını esas olarak yurtiçi ve yurtdışında uygulandığı haliyle Le Corbusier'nin doktrinlerine yöneltmişti.

Jacobs'ın eleştirisinde dikkate değer ve etkileyici olan onun benzersiz perspektifidir. Mahallelerin, kaldırımların ve kavşakların mikro-düzeninin etnografyasıyla işe sokak düzeyinden başlar. Le Corbusier'nin kenti ilk olarak havadan "gördüğü" yerde, Jacobs kenti günlük döngüsünde ilerleyen bir yaya olarak görür. Jacobs aynı zamanda, sakıncalı olduğunu düşündüğü iskân değişiklikleri, yol yapımı ve ev gelişimi önergelerine karşı birçok kampanyaya katılan siyasal bir aktivistti.[77] Bu şekilde temellendirilen radikal bir eleştirinin entelektüel şehir planlamacıları çevresinden gelmesi neredeyse düşünülemez bir şeydi.[78] Jacobs'ın kent tasarılarına uyguladığı yeni tür gündelik kent sosyolojisi, zamanının şehir planlamacılık okullarının alışılageldik ortodoks eğitiminden çok uzaktaydı.[79] Getirdiği marjinal eleştirinin incelenmesi, yüksek modernizmin birçok hatasının altını çizmeye hizmet eder.

Görsel Düzen Deneyimlenmiş Düzene Karşı

Jacobs'ın argümanına şekil veren anlayışlardan biri, geometrik düzenin derli toplu görünümü ile günlük ihtiyaçları etkili bir şekilde karşılayan sistemler arasında zorunlu bir mütekabiliyetin bulunmayışıdır. İyi işleyen kurulu çevrelerin ya da toplumsal düzenlemelerin neden salt görsel düzeydeki bir düzen ve düzenlilik nosyonuna uyacağını düşünmemiz gerekiyor, diye sorar. Bu soruyu aydınlatmak için Doğu Harlem'de

dikkat çekici bir şekilde dikdörtgen bir çim alan sergileyen yeni bir iskân projesine atıfta bulunur. Bu çim alan bölge sakinlerinin çoğunun nefretine hedef olur. Zorla yeniden yerleştirilen ve şimdi bir gazete ya da bir fincan kahve almanın ya da elli sent borç istemenin imkânsız olduğu bir yerde, yabancılar arasında yaşayanlar için bile bir hakaret gibi görülmektedir.[80] Çim alanın görünür düzeni çok daha kuvvetle hissedilen bir düzensizliğin zalim simgesi gibi görülmüştür.

Jacobs, şehir planlamacıların yaptığı temel hatalardan birinin *işlevsel* düzeni formların inşasının tekrarlanması ve tasnif edilmesinden, yani salt görsel düzenden çıkarsamaları olduğunu ileri sürer. En karmaşık sistemler, aksine, yüzeysel bir düzenlilik sergilemezler; bunların düzeni daha derin bir düzeyde aranmalıdır. "İşlevsel düzenin karmaşık sistemlerini kaos olarak değil düzen olarak görmek belirli bir anlayış gerektirir. Sonbaharda ağaçlardan dökülen yapraklar, bir uçak motorunun iç kısmı, bir tavşanın iç organları, bir gazetenin yerel sayfaları, anlamadan bakıldığında tüm bunlar kaos gibi görülür. Bir kez düzen sistemleri gibi görüldüklerinde ise gerçekten farklı görünürler." Bu düzeyde Jacobs'ın "bir işlevselci" –Le Corbusier'nin stüdyosunda kullanılması yasaklanan bir sözcük– olduğu söylenebilir. Jacobs şunu sorar: Bu yapı neye hizmet ediyor ve ona ne kadar iyi hizmet ediyor? Bir şeyin "düzeni" hizmet ettiği amaç tarafından belirlenir, yüzeysel düzeni ile ilgili salt estetik bir bakış tarafından değil.[81] Le Corbusier ise aksine, en etkili formların *her zaman* klasik bir berraklığa ve düzene sahip olacağına sıkı sıkıya inanır görünüyordu. Le Corbusier'nin tasarladığı ve inşa ettiği fiziksel çevreler, Brasília da olduğu gibi, genel bir uyuma ve biçimsel sadeliğe sahipti. Ama bunlar, insanların yaşamak ve çalışmak isteyeceği yerler olabilmek gibi önemli açılardan, büyük ölçüde başarısız olmuştu.

Jacobs'ın kafasını bu kadar kurcalayan şey, şehir planlama modellerinin çoğunun bu başarısızlığıydı. Planlamacıların bir kenti kavrayışları ne bir kentsel alanın fiilî ekonomik ve sosyal işlevlerine ne de sakinlerinin (bununla bağlantılı) bireysel ihtiyaçlarına uyuyordu. En temel hataları düzeni tamamen estetik olarak görmeleriydi. Bu hata onları başka bir hataya, işlevleri katı bir şekilde ayırmaya itiyordu. Onların gözünde, emlağın karma amaçlı kullanılması –yani dükkânların apartmanlarla, küçük atölyelerle, restoranlarla ve kamu binalarıyla iç içe olması– bir tür görsel düzensizlik ve karmaşa yaratıyordu. Tek amaçlı kullanımın –bir alışveriş bölgesi, bir yerleşim bölgesi– büyük avantajı bunun tek işlevi olan bir tekbiçimliliği ve aradıkları görsel düzenlemeyi mümkün kılmasıydı. Bir planlama uygulaması olarak, tek amaçla imar edilecek bir bölge planlamak elbette çeşitli amaçlarla imar edilecek bir bölge planlamaktan çok daha kolaydı. Kullanım amaçlarının ve bu suretle dengelenecek değişken sayısının asgari düzeye çekilmesi, tek amaçlı yerleşim öğretisini savunmak üzere bir görsel düzen estetiği ile birleşmişti.[82] Bu bağlamda akla gelen metafor, düşmanla savaşan bir ordunun karşısına konulan gösteri alanında hizaya girmiş bir ordudur. İkinci örnekte düz hatlar halinde düzenlenmiş birimler ve sıralarla yaratılan muntazam bir görsel düzen vardır. Ama bu hiçbir şey yapmayan, gösteri halindeki bir ordudur. Savaştaki bir ordu aynı muntazam düzeni sergilemeyecektir ama, Jacobs'ın ifadesiyle, yapmak için eğitildiği şeyi yapan bir ordu olacaktır. Jacobs bu soyut, yukarıdan görülen geometrik düzene duyulan tutkunun köklerini bildiğini düşünür: "Modern şehir planlamacılık dolaylı olarak ütopik gelenek üstünden, dolaysız olaraksa dayatılan daha gerçekçi sanat öğretisi üstünden, başlangıçtan itibaren, kentleri disiplinli sanat eserlerine çevirmek gibi yakışıksız bir amaç güttü."[83]

Son günlerde, Jacobs planlamacıların elindeki istatistik tekniklerinin ve girdi-çıktı modellerinin çok daha karmaşıklaştığını söylüyor. Artık yeniden inşa edilecek arazi için gereken bütçeyi, malzemeleri, mekânı, enerjiyi ve ulaşım ihtiyaçlarını sıkı sıkıya hesaplayabildikleri için, toplu gecekondu yıkımı projeleri gibi iddialı planlama işlerine kalkışmaya cesaret ediyorlardı. Bu planlar aileleri "kum taneleri, elektronlar ya da bilardo topları gibi"[84] hareket ettirmenin toplumsal maliyetini görmezden gelmeye devam ediyordu. Planlar aynı zamanda son derece zayıf varsayımlara dayanıyordu ve karmaşık bir düzeni olan sistemleri, bunlar sanki nümerik tekniklerle basitleştirilebilirmiş gibi ele alıyordu; sözgelimi alışverişi mekânın metrekaresi ile ilgili salt matematiksel bir konuymuş ve trafik yönetimini de belirli bir genişlikteki belirli bir caddede belirli bir zamanda belirli sayıda aracı hareket ettirme meselesiymiş gibi ele almaktaydı. Bunlar gerçekten aşılması güç teknik problemlerdi, ama göreceğimiz gibi, esas mesele çok daha farklıydı.

Çapraz Kullanımın ve Karmaşıklığın İşlevsel Üstünlüğü

Büyük kentlerde toplumsal düzenin kurulması ve sürdürülmesi, giderek daha iyi öğrendiğimiz gibi, hassas kazanımlardır. Jacobs'ın toplumsal düzen görüşü hem incelikli hem de öğreticidir. *Toplumsal düzen* T cetvelleri ve sürgülü cetvellerle yaratılan bir mimari düzenin eseri değildir. Ne de toplumsal düzen polisler, gece bekçileri ve kamu görevlileri gibi profesyoneller tarafından sağlanır. Bunun yerine Jacobs'a göre, kentlerin "genel huzuru –kaldırımdaki ve sokaktaki huzur– ... insanların kendi aralarındaki anlaşılması güç, neredeyse bilinçdışı bir gönüllü denetim ve standartlar ağı sayesinde, insanların kendisi tarafından sürdürülür." Güvenli bir sokak için gereken koşul kamusal alan ile özel alan arasında net

bir sınırın olması, sokağı kesintili olarak seyreden çok sayıda insanın olması ("sokaktaki gözler") ve sokakların oldukça kesintisiz, ciddi bir biçimde kullanılmasıdır ki bu da sokaktaki gözlerin sayısını artırır.[85] Bu koşulların karşılandığı yer için verdiği örnek Boston'daki North End'dir. Burada sokaklar bakkal ve manavların, barların, restoranların, fırınların ve diğer dükkânların yoğunluğu sayesinde, tüm gün boyu yaya kalabalığı ile dolup taşmaktaydı. Burası insanların alışveriş yapıp dolaşmak ve diğerlerini alışverip yapıp dolaşırlarken seyretmek için geldiği bir yerdi. Kaldırımı izlemekten en doğrudan çıkarı olanlar dükkân sahipleriydi: Bunlar birçok insanı ismen tanırdı, bütün gün oradaydılar ve işleri çevredeki yaya trafiğine bağlıydı. Gündelik işleri için sokağa çıkanlar ya da yemek yemeye yahut içmeye gelip gidenler de ayrıca sokaktaki gözlerdi, tıpkı apartman pencerelerinden sokaktan geçenleri izleyen yaşlılar gibi. Bu insanların çok azı birbiriyle arkadaş olsa da, birçoğu birbirini tanıyan insanlardı. Bu giderek artan bir süreçtir. Sokak ne kadar canlı ve işlekse onu izlemek ve gözlemek de o kadar ilginçtir; çevreye aşina olan bütün bu ücretsiz gözlemciler gönüllü, bilgi veren gözetim sağlar.

Jacobs Manhattan'da kendisinin yaşadığı karma amaçlı sokakta gerçekleşen açıklayıcı bir olayı aktarır: Yaşlı bir adam sekiz dokuz yaşlarındaki bir kız çocuğunu kendisiyle gelmesi için kandırmaya çalışıyor görünmektedir. Jacobs bunu ikinci kattaki penceresinden izleyip müdahale etmeyi düşünürken kasabın karısı kaldırımda belirir, onunla birlikte meze dükkânının sahibi, bir barın iki müdavimi, bir meyve satıcısı, bir çamaşırhaneci ve olayı evlerinin pencerelerinden izleyen, olası bir çocuk kaçırma vakasını önlemeye hazır başka birkaç kişi daha. Hiçbir "güvenlik görevlisi" ortalarda görünmemiş, buna gerek de kalmamıştır.[86]

İnformel kent düzeninin ve sağladığı faydaların aydınlatıcı

bir diğer örneği daha bulunuyor. Jacobs kendisi ve eşi yokken dairelerini bir arkadaşları kullandığında ya da geç saatte gelecek bir ziyaretçiyi beklemek istemediklerinde, anahtarı dostları için anahtarları özel bir çekmecede saklayan mezeciye bıraktıklarını anlatır.[87] Civardaki karma amaçlı her sokakta aynı rolü oynayan birilerinin olduğunu belirtir: bir manav, şekerlemeci, berber, kasap, kuru temizlemeci ya da kitapçı. Bu, özel bir işletmenin pek çok kamusal işlevinden biridir.[88] Jacobs'a göre sağlanılan bu faydalar derin bir arkadaşlığın sonucu değildir; bunlar Jacobs'ın "kaldırım samimiyeti" olarak adlandırdığı bir ilişki türünü geliştiren insanların bir sonucudur. Ve bunlar bir kamu kuruluşu tarafından makul bir şekilde sağlanamayacak hizmetlerdir. Küçük taşra kasabalarında toplumsal düzeni sağlayan yüz yüze kişisel itibar politikasına hiç başvurmadan, kamu düzeninin bir nebze sağlanması için kent birbiriyle "kaldırım samimiyeti" içinde olan insanların yoğunluğuna bel bağlar. Tanışıklık ve alıbaplık ağı hayati öneme sahip ama çoğu kez görünmez pek çok kamu hizmetini mümkün kılmıştır. İnsan hiç düşünmeden tiyatroda birisinden yerini kendi gelene kadar tutmasını, tuvalete giderken çocuğuna göz kulak olmasını, bir sandviç almak için mezeciye girdiğinde bisikletine bakmasını isteyebilir.

Jacobs'ın analizi kamu düzeninin mikro-sosyolojisini dikkate alması nedeniyle kayda değerdir. Bu düzenin faillerinin hepsi aslında başka işleri olan, bu konuda uzman olmayan kişilerdir. Burada kent düzeniyle ilgili resmi kamu kuruluşları ya da gönüllü örgütler yoktur – hiçbir polis, özel koruma ya da mahalle devriyesi, hiçbir resmi görüşme ya da makam sahibi de. Bunun yerine düzen gündelik pratiğin mantığında saklıdır. Dahası Jacobs'ın iddia ettiğine göre, resmi kamu kuruluşları *ancak* bu zengin, gayri resmi kamu yaşamı tarafından desteklendikleri takdirde başarılı olurlar. Polisin düzenin

tek temsilcisi olduğu kentsel bir mekân çok tehlikeli bir yerdir. Jacobs gayri resmi kamu yaşamına dair her küçük değiş tokuşun –selam vermek, yeni doğmuş bir bebeği sevmek, birisine o güzel armutların nereden geldiğini sormak– önemsiz gibi görülebileceğini kabul eder. "Ama bunların toplamı hiç de önemsiz değildir," diye ısrar eder. "Yerel düzeydeki –çoğu gelişigüzel, gündelik işlerle bağlantılı, üzerine bir başkası tarafından yıkılmayıp ilgili kişi tarafından ölçüp biçilen– tesadüfi her münasebetin toplamı insanlara bir kamusal kimlik duygusu, bir kamusal güven ve saygı ağı ve kişisel ve mahalli ihtiyaç durumlarında bir dayanak sağlar. Bu güvenin yokluğu kentteki bir sokak için felaket demektir. Bu güvenin yerleşmesi kurumsallaştırılamaz. Ve her şeyden önce, bu "*hiçbir kişisel bağlılık içermez.*"[89] Le Corbusier işe formel, mimari düzenle yukarıdan başlarken Jacobs informel, toplumsal düzenle aşağıdan başlar.

Jacobs'ın şiarı çeşitlilik, çapraz kullanım ve (hem toplumsal hem mimari) karmaşıklıktır. Evlerin alışveriş bölgeleriyle ve işyerleri ile iç içe geçmesi bir mahalleyi daha ilginç, daha uygun ve dalıa arzulanır kılar – bunlar, sırası geldiğinde sokakları görece güvenli kılan yaya trafiğini çeken özelliklerdir. Jacobs'ın savunusunun tüm mantığı kalabalıklara, çeşitliliğe ve insanların yaşamak isteyeceği bir ortamı tanımlayan uygunluklara dayanır. Ilaveten, canlı ve renkli bir mahallenin harekete geçirdiği yüksek hacimli bir yaya trafiği ticaret ve emlak değerleri üzerinde hiç de önemsiz olmayan ekonomik etkilere sahiptir. Bir mahalleye gösterilen rağbet ile o mahallenin ekonomik başarısı el ele gider. Bu tür yerler bir kez yaratıldığında birçok planlamacının özellikle başka yerlere ayıracağı etkinlikleri kendilerine çeker. Birçok çocuk bu amaçla yaratılmış büyük parklarda oynamak yerine daha güvenli, daha hareketli ve dükkânlara ve eve olan yakınlığıyla daha

konforlu olan kaldırımları tercih eder.[90] Işlek caddelerin daha uzmanlaşmış çevreleri neden mıknatıs gibi kendine çektiğini anlamak, mutfağın neden genellikle evdeki en işlek oda olduğunu anlamaktan daha zor değildir. O en esnek ortamdır – bir gıda ve içki, yemek pişirme ve yemek yeme ve dolayısıyla bir sosyalleşme ve mübadele yeri.[91]

Bu çeşitliliğin koşulları nelerdir? Jacobs, bir mahallenin birden fazla temel amacı bulunmasının en hayati faktör olduğunu ileri sürer. Yayalar ve ticaret açısından büyük engeller yaratmaktan kaçınmak için sokaklar ve bloklar kısa olmalıdır.[92] Binaların büyük çeşitlilik gösteren yaşlarda ve koşullarda olması idealdir, bu suretle farklı kira şartlarını ve bunların beraberinde getirdiği çeşitli kullanımları mümkün kılarlar. Bu koşulların her biri, doğal olarak, günümüzün ortodoks kent planlamacılarının çalışma varsayımlarının bir ya da birden fazlasını, tek amaçlı mahalleleri, uzun sokakları ve mimari tekbiçimliliği ihlal eder. Jacobs birden fazla temel kullanımın çeşitlilikle ve yoğunlukla sinerjik olduğunu açıklar.

Örneğin tek amaçlı bir bölgedeki –sözgelimi Wall Street finans bölgesindeki– küçük bir restoranı ele alalım. Böyle bir restoran tüm kârını sabah 10 ile öğleden sonra 3 saatleri arasında, büro çalışanlarının sabahları kahve molasına ve öğle yemeğine çıktığı saatlerde yapmak zorundadır; zira bu çalışanlar gün sonunda sokağı sessizliğe terk ederek eve dönecektir. Öte yandan birden çok amaçlı bir mahalledeki restoranın ise gün boyunca ve geceleyin yolu oraya düşen potansiyel müşterileri vardır. Bu nedenle daha fazla saat boyunca açık kalabilir; yalnızca kendini değil, tek amaçlı bir mahallede ekonomik açıdan marjinal kalabilecek ama canlı, çok amaçlı bir bölgede faal ticarethanelere dönüşecek civardaki dükkânları da ihya eder. Tam da binaların, faaliyetlerin ve insanların bu düzensiz karışımı –planlamacının estetik göz zevkini bozan bu bariz

düzensizlik– Jacobs için dinamik canlılığın işaretiydi: "Farklı amaçların iç içe girmesi bir kargaşa türü değildir. Aksine, bunlar karmaşık ve oldukça gelişmiş bir tür düzeni temsil eder."[93]

Jacobs, kamu güvenliğinin, yurttaşların güveninin, görsel ilgi ve uyumun mikro-kökenlerini incelemek yoluyla çok amaçlılığı ve karmaşıklığı ikna edici bir şekilde savunurken, çapraz kullanım ve çeşitlilik lehine yapılması gereken daha geniş bir tartışma bulunmaktadır. Farklı türlerden oluşan yaşlı bir orman gibi, pek çok türden mağazaya, eğlence merkezlerine, hizmetlere, barınma seçeneklerine ve kamu mekânlarına sahip, zengin bir biçimde çeşitlendirilmiş bir mahalle de, neredeyse doğası gereği, daha esnek ve dayanıklı bir mahalledir. Ekonomik olarak, ticari "iddia"sının çeşitliliği (morglardan kamu hizmetlerine, manavdan bara kadar her şey) onu daralmaya karşı daha dayanıklı kılar. Aynı çeşitlilik yükseliş dönemlerindeyse ekonomik kalkınma fırsatları sunar. Tek amaçlı mahalleler, tek türden ormanlar gibi başlangıçta patlama yapabilseler de, sıkıntılı dönemlerde özellikle hassastırlar. Karma mahalle daha sürdürülebilirdir.

Jacobs'ın göndermelerinde asli olanın, daha iyi bir ifade bulamadığım için, bir "kadının gözü" olduğunu düşünüyorum. Şüphesiz, yüksek-modernist şehir planlamacılığı eleştiren kavrayışı yüksek birçok erkek de vardı ve Jacobs onların yazılarına da göndermede bulunur. Gene de onun argümanının bir erkek tarafından benzer şekilde geliştirilebileceğini hayal etmek zordur. Eleştirisindeki çeşitli unsurlar bu izlenimi güçlendirmektedir. İlk olarak, Jacobs kenti işe gelip gitme parkurundan ya da ürün ve hizmet satın alınmasının gerçekleştiği bir sahneden çok daha öte bir şey olarak deneyimler. Sokakları alışverişe ve gezmeye çıkmış insanların, bebek arabalarını iten annelerin, oyun oynayan çocukların, kahve içen ya da bir şey-

ler atıştıran arkadaşların, gezinen âşıkların, pencerelerinden bakınan insanların, müşterilerle ilgilenen mağaza sahiplerinin, parktaki banklarda oturan yaşlıların gözlerinden görür.[94] Çalışmayı da dikkate alır ama esas dikkati, iş etrafında ve iş dışında görüldüğü haliyle sokaktaki günlük yaşama odaklanmıştır. Kamusal alana duyduğu ilgi, fabrika gibi evin ve ofisin içini de onun sahasının dışına taşır. Yürüyüşe çıkmaktan vitrinlere bakmaya kadar büyük dikkatle gözlemlediği faaliyetler büyük ölçüde, tek bir amacı olmayan ve dar anlamıyla bilinçli bir amaç taşımayan faaliyetlerdir.

Bu bakış açısını yüksek-modernist şehir planlamacılığın temel unsurlarının pek çoğu ile kıyaslayın. Bu planlar insan faaliyetini keskin bir şekilde tanımlanmış bir tek amaca indirgeyen basitleştirme biçimlerini gerektirir. Ortodoks planlamacılıkta bu basitleştirmeler iş ile evin ve her ikisi ile ticaretin işlevsel olarak sıkı sıkıya ayrılmasının altını çizer. Ulaşım meselesi, Le Corbusier ve diğerleri için, insanların (genellikle otomobillerin içinde) mümkün olduğunca hızlı ve ekonomik bir şekilde nasıl taşınacağına dair basit bir meseleye dönüşür. Alışveriş faaliyeti belirli miktardaki müşteri ve ürün için yeterli yer ve erişim sağlama meselesidir. Eğlence kategorisi bile özel faaliyetlere bölünmüş ve oyun alanları, atletizm sahaları, tiyatrolar, vs. olarak ayrıştırılmıştı.

Dolayısıyla, Jacobs'ın kadın gözüne sahip olmasının ikinci sonucu pek çok (şüphesiz iş de dahil) insan faaliyetinin farklı pek çok amaç ve tatmin güdülerek sürdürüldüğünü fark etmiş olmasıdır. İş arkadaşlarıyla yenen güzel bir öğle yemeği bir çalışan için günün en anlamlı zamanı olabilir. Bebek arabalarını iten anneler aynı zamanda arkadaşlarıyla konuşabilir, gündelik işlerini halledebilir, bir şeyler atıştırabilir ya da bir kitapçı ya da kütüphanede bir kitaba bakabilirler. Bu faaliyetler gerçekleştirilirken kendiliğinden bir başka "amaç" doğabilir.

Arabayla işe giden kadın ya da erkek yalnızca işe gitmiyor olabilir. Amaçları belki de yoldaki manzarayı seyretmek ya da yol boyunca arkadaşlık etmektir, park alanının yakınında kahvenin olup olmayışıyla ilgileniyor da olabilirler. Jacobs'ın kendisi son derece yetenekli bir "sokaktaki göz"dü ve herhangi bir faaliyete içkin insan amaçlarının büyük çeşitliliğini kesinlikle fark ederek eserini kaleme aldı. Kentin amacı bu zengin çeşitliliği barındırmak ve teşvik etmektir, ona engel olmak değil. Ve kent-planlama doktrinlerinin bunu bir türlü başaramamasının, Jacobs'a göre, toplumsal cinsiyetle ilgisi vardı.[95]

Kentsel Taksidermi Olarak Otoriter Planlama

Jacobs'a göre kent, toplumsal bir organizma olarak sürekli değişen ve sürprizlerle dolu canlı bir yapıdır. Karşılıklı bağlantıları o kadar karmaşıktır ve o kadar belirsiz bir biçimde anlaşılır ki, planlama her zaman onun canlı dokusunu bilmeden kesme, bu suretle hayati toplumsal süreçlere zarar verme ya da bunları öldürme riskini taşır. Jacobs plancının "sanat"ını gündelik yaşamın pratik olarak sürdürülmesinin karşısına koyar: "*Bir kent bir sanat eseri olamaz*... Yaşamın kapsamlılığı ve tam anlamıyla sonsuz karmaşıklığı ile kıyaslandığında, sanat sembolik, keyfî ve soyutlanmıştır. Onun değerinin ve kendine has düzeninin ve uyumunun kaynağı işte budur... Sanat ile yaşamı bu denli derin bir biçimde birbirine karıştırmanın sonucu ne yaşamdır ne de sanat. Bunlar taksidermidir. Taksidermi kendi başına yararlı ve saygın bir sanat olabilir. Ama sergilenen örnekler ölü, doldurulmuş kentler olduğunda, çizmeyi aşmış demektir."[96] Jacobs'ın modern kent planlamacılığına yönelttiği suçlamanın özü, onun bu bilinemez olasılıklar çokluğunun üzerine durağan bir model yerleştirmesiydi. Ebenezer Howard'ın bahçe-kent görüşünü suçluyordu, çünkü bu görüşün savunduğu planlı ayrıştırma çiftçilerin, fabrika işçi-

lerinin ve işadamlarının sabit ve ayrı kastlarda kalacağını öngörmekteydi. Böyle bir öngörü on dokuzuncu yüzyıl kentinin ana özellikleri olan "kendiliğinden çeşitlenme"yi ve akışkanlığı hesaba katmıyor ya da bunu sağlayamıyordu.[97]

Şehir planlamacıların, kenar mahallelerin yıkılıp yeniden yapılmasına yönelik geniş çaplı projelere duydukları şiddetli eğilime de aynı nedenlerle karşı çıkılıyordu. Kenar mahalleler yeni yerleşen yoksulların kente ilk tutundukları yerdi. Bu bölgeler makul bir biçimde istikrar kazandığında, ekonomik olarak görece güçlendiğinde ve buradaki insanlar ve işletmeler krediye muhtaç olmadığı sürece, kenar mahalleler zaman verilirse "kenar" olmaktan çıkmayı başarabilirlerdi. Birçoğu bunu şimdiden başarmıştı. Planlamacılar çoğunlukla "kenar olmaktan çıkan kenar mahalleleri" yıkıyordu, çünkü bu bölgeler –birçok "kent yenileme" planının ardındaki emlak spekülasyonunu ve güvenlik kaygılarını bir yana bırakırsak– planlamacıların "yerleşim, kullanım, kaplanan alan, uyum ve faaliyetler"[98] ile ilgili doktrinlerini ihlal ediyordu.

Jacobs zaman zaman belli bir hayranlığı ve tevazuyu ifade etmek için Amerikan kentlerinin sonsuz ve değişen çeşitliliğinden geri çekilir. "Bunların –sayısız insanın sayısız plan yapma ve yürütme özgürlüğünün bir tezahürü olan– anlaşılması güç düzeni birçok bakımdan büyük bir mucizedir. Hem bu birbirine bağımlı kullanımların canlı toplamını, bu özgürlüğü, bu yaşamı, olduğu şey için daha anlaşılır kılmalı, hem de onun ne olduğunu bilmediğimizden bu kadar habersiz olmamalıyız."[99] Birçok şehir planlamacının doktrininin ardındaki tepeden bakan varsayım –insanların ne istediğini ve insanların zamanını nasıl geçirmesi gerektiğini bildikleri varsayımı– Jacobs'a göre miyop ve küstahçadır. Onlar, ya da en azından planları, şunu varsaymıştır: İnsanlar açık alanları, görsel (imarlı) düzeni ve sessizliği tercih eder. İnsanların bir yerde yaşamak ve başka

bir yerde çalışmak istediğini de varsaymışlardır. Jacobs hatalı olduklarına inanır ve daha da önemlisi, insanların arzularını yukarıdan tayin etmek yerine, sokak düzeyine yakın gündelik gözlemler üzerinden tartışmaya hazırlıklıdır.

Şehir planlamacıların Jacobs'ın eleştirdiği mekânsal ayrıştırmasının ve tek amaca yönelik imarının ardındaki mantık aynı zamanda hem estetik, hem bilimsel hem de pratikle ilgiliydi. Bir estetik meselesi olarak, bütünün heykelvari bir görünümünü gerektiren görsel düzenliliğe –hatta düzenlemeye– yol açıyordu. Bilimsel bir mesele olarak, planlamacının çözmek zorunda olduğu bilinmeyen sayısını azaltıyordu. Cebirdeki denklemler sistemi gibi, şehir planlamada da birçok bilinmeyen olması bir çözümü sorunlu kılıyor ya da iyi niyetli varsayımları gerektiriyordu. Planlamacının karşı karşıya olduğu problem ormancınınkine benzerdi. Ormancının açmazının modern çözümü optimum kontrol teorisi denen bir yönetim tekniğinin kullanılması olacaktı, bu suretle sürdürülebilir kereste hâsılatı birkaç gözlem ve cimrice bir formül sayesinde başarıyla tahmin edilebilecekti. Optimum kontrol teorisinin en kolaylaştığı yerin çoğu değişkenin sabitlere dönüştürüldüğü yer olduğunu belirtmemize gerek yok. Bu yüzden tek türde, aynı yaşta ağaçlardan oluşan, uygun toprak ve nem profiline sahip bir zemine düz çizgiler halinde ekilen orman daha kolay ve daha kesin optimum kontrol formülleri sağlamıştı. Çeşitliliği tasarlamak, inşa etmek ve denetlemek tekbiçimliliğe kıyasla her zaman daha zordur. Ebenezer Howard, kasabanın planlanmasını barınma ihtiyacını iş miktarı ile ilişkilendiren kapalı bir sistemdeki basit, iki değişkenli bir problem gibi ele aldığında, kendi kendine dayattığı sınırlar içinde hem geçici hem de işlevsel biçimde "bilimsel olarak" çalışıyordu. Geri kalan işi kişi başına düşen yeşil alan, ışık, okul ve metrekare formülleri görüyordu.

Bu, ormancılıkta olduğu gibi şehir planlamacılıkta da, cimri varsayımlardan formülün gerektirdiği basitleştirmelerin yerine getirilmesi için çevrenin şekillendirilmesi pratiğine atılan kısa bir adımdır. Bunun bir örneği, verili bir nüfusun alışveriş ihtiyaçlarını planlama mantığıdır. Planlamacılar formülü gıda ve elbise gibi kategoriler arasında parsellenmiş belli bir metrekarelik ticari alana bir kez uyguladıklarında, civardaki rakiplerin müşterilerini çalmaması için, bu alışveriş merkezlerini kendi alanları dahilindeki tekeller haline getirmelerinin gerektiğini fark ettiler. Tüm mesele bu formülü kanunlaştırmak, bu suretle alışveriş merkezinin kendi hizmet bölgesinin tekeli olmasını garanti etmekti.[100] Dolayısıyla katı, tek amaca yönelik imar salt estetik bir önlem değil, bilimsel planlamaya olmazsa olmaz bir katkıdır ve ayrıca salt gözlemmiş gibi görünen formülleri kendi kendini gerçekleştiren kehanetlere dönüştürmek için de kullanılabilir.

Radikal bir şekilde basitleştirilmiş kent, yukarıdan görüldüğü takdirde, pratik ve verimlidir de. Hizmetlerin –elektrik, su, kanalizasyon, posta– örgütlenmesi hem aşağıdan hem de yukarıdan kolaylaşmıştır. Tek amaca yönelik mahallelerin, işlevsel olarak benzer apartmanların ya da ofislerin yinelenmesi nedeniyle, üretilmesi ve inşa edilmesi daha kolaydır. Le Corbusier bu binaların tüm bileşenlerinin sanayide prefabrik olarak üretileceği bir geleceği özlemle bekliyordu.[101] Yalnızca bu hatlar boyunca imar çıkarılması aynı zamanda hem estetik olarak daha tekbiçimli, hem de işlevsel olarak daha "düzenli" bir kenti mahalle mahalle yaratır. Her mahalleye uygun olan bir tek faaliyet ya da dar bir faaliyetler alanı vardır: iş bölgesinde çalışma, yerleşim bölgesinde aile hayatı, ticari bölgede alışveriş ve eğlence. Polisiye bir mesele olarak, bu işlevsel ayrıştırma idare etmesi zor kalabalıkları asgariye indirir ve nüfusun hareketine ve davranışına fiziksel

planlamanın tek başına destekleyebileceği kadar düzenleme getirir.

Kapsamlı kent planlama arzusu bir kez oluştuğunda, tekbiçimlilik ve düzenleme mantığı neredeyse değiştirilemez. Maliyet etkinliği bu eğilime katkıda bulunur. Tıpkı tüm mahkûmların aynı malzemeden, aynı renkte ve ölçüde üniformalar giymesinin hapishaneyi sıkıntıdan ve masraftan koruması gibi, çeşitliliğe verilecek her tavizin idari zamanda ve bütçe maliyetlerinde buna karşılık gelen bir artışı gerektirmesi olasıdır. Planlama otoritesinin halkın isteklerine taviz vermesinin gerekmediği yerlerde, bu "tek-beden" çözümün yürürlükte olması muhtemeldir.[102]

Jacobs planlamacının bakışı ve formüllerinin karşısına kendininkini koyar. Kendi estetiğinin pragmatik ve sokak düzeyinde olduğunu iddia eder; bu estetik kentte yaşayan insanlar açısından kentin deneyimlenmiş çalışma düzenine referansta bulunur. Hangi fiziksel çevreler insanları çeker, dolaşımı kolaylaştırır, sosyal mübadeleyi ve ilişkiyi teşvik ederek hem faydacıl hem de faydacıl olmayan ihtiyaçları tatmin eder, diye sorar. Bu bakış açısı onu birçok yargıya götürür. Kısa bloklar daha çok faaliyeti birbirine bağladığı için uzun bloklara yeğdir. Büyük kamyon hangarlarından ya da dolum istasyonlarından, bunlar yaya akışının sürekliliğini kestiği için, kaçınılmalıdır. Görsel ve fiziksel engeller olarak iş gören devasa yollar ve geniş, ürkütücü açık alanlar asgari düzeyde tutulmalıdır. Burada bir mantık vardır, ama bu apriori bir görsel mantık değildir, dar olarak tasarlanmış salt faydacıl bir mantık da değildir. Aksine bu, kent yerleşimcilerinin sosyal ve pratik ihtiyaçlarının yanı sıra fiilî faaliyetlerinde açığa çıkan ihtiyaçlarını verili bir düzenlemenin nasıl tatmin edici bir şekilde karşılayacağından çıkan bir değerlendirme standardıdır.

Plansız için Planlama

Kentin tarihsel çeşitliliği –değerinin ve cazibesinin kaynağı– uzun tarihsel pratiğin pek çok elden çıkmış plansız bir eseridir. Birçok kent görülür hiçbir kapsayıcı amaç taşımayan sayısız küçük edimin sonucudur, bunların vektörel toplamıdır. Kralların, planlama organlarının ve kapitalist spekülatörlerin tüm gayretlerine rağmen, "kentteki çoğu çeşitlilik kamu eyleminin biçimsel çerçevesinin dışında plan yapan ve düşünen, çok farklı fikirlere ve amaçlara sahip inanılmaz sayıda farklı insanın ve farklı özel örgütün eseridir."[103] Le Corbusier mevcut kentin bu tanımına katılırdı ve onu dehşete düşüren tam da buydu. Plansız kentin kargaşasının, çirkinliğinin, düzensizliğinin ve verimsizliğinin sorumlusu işte bu amaçlar keşmekeşiydi. Jacobs aynı toplumsal ve tarihsel gerçeklere baktığında, onları övmek için nedenler görür: "Kentler ancak herkes tarafından yaratıldığında ve herkes tarafından yaratıldıkları için herkese bir şeyler verme kapasitesine sahiptir."[104] Gelgelelim Jacobs serbest piyasa taraftarı değildir; kapitalistlerin ve spekülatörlerin ticari güçleri ve siyasal etkileri sayesinde kenti apar topar dönüştürdüğünün açıkça farkındadır. Ama sıra kentsel kamu politikasına geldiğinde, planlamanın plansız kente el koymaması gerektiğini düşünür: "Şehir planlama ve tasarımının ana sorumluluğu, kamu politikası ve eyleminin elinden geldiği ölçüde, büyük çeşitlilikteki bu informel planların, fikirlerin ve fırsatların gelişmesi için uygun kentler oluşturmaktır."[105] Le Corbusier'nin planlamacısı kentin genel görünüm formuyla ve onun insanları bir noktadan diğerine hareket ettirirken gösterdiği verimlilikle ilgilenirken, Jacobs'ın planlamacısı "yaşanan kentin" canlılığını oluşturan beklenmedik, küçük, informel ve hatta üretken olmayan insan faaliyetlerine bilerek yer açar.

Jacobs kenti dönüştüren ekolojik güçlerin ve piyasa güçle-

rinin çoğu şehir planlamacıdan daha fazla farkındadır. İnsanları ve malları taşıma araçları olarak limanlar, demiryolları ve karayolları zinciri kentin bölgelerinin yükselişini ve çöküşünü şimdiden işaretlemişti. Jacobs, o kadar takdir ettiği başarılı, canlı mahallelerin bile kendi başarılarının kurbanlarına dönüştüğünü kabul eder. Arazi değerleri, dolayısıyla da kiralar ucuz olduğu için çeşitli bölgeler kentli göçmenler tarafından "kolonileştiriliyordu." Bir bölgede yaşamak ne zaman daha arzulanır olsa, orada kiralar yükselmekte ve yerel ticaret değişmekte, yeni işletmeler o bölgeyi dönüştürmeye yardım etmiş eskilerini çoğu zaman dışarı sürmekteydi. Kentin doğası akış ve değişimdi; başarılı bir mahalle planlamacılarca dondurulup korunamazdı. Kapsamlı olarak planlanmış bir kent, büyük şehirlerin ayırt edici özelliği olan çeşitliliğin çoğunu ister istemez azaltacaktı. Bir planlamacının en fazla beklentisi kentsel karmaşıklığın gelişmesini engellemek yerine onu ılımlı bir biçimde geliştirmek olabilir.

Jacobs'a göre, bir kentin gelişimi bir dilin evrilmesine benzer bir şeydir. Bir dil o dili konuşan milyonlarca kişinin ortak tarihsel yaratısıdır. Her ne kadar tüm konuşanlar bir dilin yörüngesi üzerinde birtakım etkilere sahip olsalar da, bu süreç özellikle eşitlikçi değildir. Bazıları devletçe desteklenen dilbilimciler, gramerciler ve eğitimciler büyük ölçüde ağır basar. Ama bu süreç özel olarak bir diktatörlüğe de tabi değildir. "Merkezi planlama" çabalarına rağmen, dil (özellikle gündelik yaşamda konuşulan hali) inatla kendi zengin, çok değerli, renkli yolundan gitmeye meyleder. Benzer şekilde, şehir planlamacıların kenti dizayn etme ve stabilize etme girişimlerine rağmen kent onların ellerinden kaçar; sakinleri tarafından daima yeniden icat edilir ve eğilip bükülür.[106] Hem büyük bir kent hem de zengin bir dil söz konusu olduğunda, bu açıklık, esneklik ve çeşitlilik onların sonsuz farklılıkta –çoğu daha ha-

yal bile edilmemiş olan– amaçlara hizmet etmesine izin verir.

Analoji daha ileriye götürülebilir. Planlı kent gibi planlı diller de gerçekte mümkündür. Esperanto bunun bir örneğidir; diğer örnekler ise teknik ve bilimsel dillerdir ve bunlar tasarlandıkları sınırlı amaçlar dahilinde oldukça kusursuz ve güçlü ifade araçlarıdır. Ama dil kendi başına yalnızca bir ya da iki amaca yönelik değildir. Uyum yeteneği ve esnekliği sayesinde sayısız amaca göre bükülebilecek genel bir araçtır. Miras alınan bir dilin tarihi, dilin esnekliğini destekleyen çağrışım ve anlam çeşitliliğinin sürdürülmesine bizzat yardımcı olur. Çok benzer şekilde, insan sıfırdan bir kent planlayabilir. Ama hiçbir birey ya da kurul kent sakinlerine hayat veren amaçları ve yaşam şekillerini tamamen kapsamayı şu an ya da gelecekte hiçbir zaman başaramayacağı için, bu ister istemez kendi tarihi olan karmaşık bir kentin zayıf ve solgun bir versiyonu olacaktır. Bir Rio de Janeiro, Moskova ya da Kalküta değil bir Brasília, Saint Petersburg ya da Chandigarh olacaktır. Ancak milyonlarca sakininin zamanı ve emeği bu zayıf kentleri güçlü kentlere çevirebilir. Planlı bir kentin ciddi kusuru onun yalnızca içinde yaşayanların özerk amaçlarına ve öznelliğine saygı göstermemesi değil, aynı zamanda sakinleri arasındaki karşılıklı etkileşimin olumsallığına ve bunun ürettiklerine yeterince izin vermemesidir.

Jacobs birçok kentin çevresinde ortaya çıkan yeni toplumsal düzen biçimlerine onlar hakkında sahip olduğu bilgiye dayanan bir tür saygı besler. Bu saygı faal bir mahalledeki sıradan ama anlamlı insani bağlantılara yönelik dikkatine de yansır. Kentteki hiçbir mahallenin asla durağan olamayacağını ya da olmaması gerektiğini kabul ederken, kentsel bir yerelliği bir araya getirmek için gereken asgari süreklilik, toplumsal ağ ve "kaldırım samimiyeti" düzeyindeki tanıdıklık derecesini vurgular. "Eğer mekânda özyönetim işleyecekse, nüfus dal-

galanmalarının altında mahalle ağlarına şekil veren insanların sürekliliği yatmalıdır. Bu ağlar bir kentin yeri doldurulamaz toplumsal sermayesidir. Ne zaman bu sermaye, her ne nedenle olursa olsun, kaybedilecek olursa, ondan gelen [toplumsal] gelir ortadan kaybolur, yeni sermaye yavaşça ve şans eseri biriktirilene kadar da asla geri gelmez"[107] diye düşünür. Bu bakış açısından çıkan sonuç şudur: Jacobs kenar mahalleler örneğinde bile, çok revaçta olan kenar mahallelerin toptan yıkılıp yeniden yapılandırılması projelerine amansızca karşıdır. Kenar mahallenin çok fazla toplumsal sermayesi olmayabilirdi, ama sahip olduğu şey yıkılması değil, üzerine inşa edilmesi gereken bir şeydi.[108] Jacobs'ı tarihin kustuğu her şeyi kutlayan Burke'cü bir tutucu olmaktan koruyan şey değişime, yenilenmeye ve buluşa yaptığı vurgudur. Bu değişimi önlemeye çalışmak (bununla birlikte insan mütevazı bir şekilde onu etkilemeye çalışabilir) yalnızca aptalca değildir, ayrıca başarısız da olacaktır.

Güçlü kentler gibi güçlü mahalleler de yukarıdan tekrarlanamayacak karmaşık süreçlerin sonucudur. Jacobs, büyük ölçekli kenar mahalle temizleme projelerine nadiren duyulan şu ifadelerle karşı çıkan Stanley Tankel'ı onaylayarak alıntılar: "Bir sonraki adım büyük tevazu isteyecek, çünkü artık büyük inşaat projelerini büyük toplumsal başarılarla karıştırmaya çok yatkınız. Bir topluluk yaratmanın birilerinin hayal gücünün kapsamının ötesinde olduğunu kabul etmemiz gerekecek. Sahip olduğumuz toplulukları bağrımıza basmayı öğrenmeliyiz, onları edinmek zordur. 'Binaları onarın, ama insanlara dokunmayın.' 'Mahallenin dışında yeniden iskâna hayır.' Toplu konutlar yaygınlaşacaksa sloganlarımız bunlar olmalı."[109] Aslında Jacobs'ın davasının siyasal mantığı şudur: Planlamacı işleyen bir topluluk yaratamazken, işleyen bir topluluk sınırlar dahilinde kendi durumunu geliştirebilir. Jacobs planlama

mantığını tam tersine çevirerek, güçlü bir mahallenin neden demokratik bir ortamda iyi okullar, yararlı parklar, yaşamsal kent hizmetleri ve nezih evler yaratıp bunları koruyabileceğini makul bir biçimde açıklar.

Jane Jacobs kendi zamanının şehir planlama ortamına hâlâ egemen olan ana figürlere karşı yazıyordu: Ebenezer Howard ve Le Corbusier. Kendisini eleştiren bazı kişiler, onu birçok insanın terk etmeye can attığı yoksul mahallelerdeki toplulukların erdemlerini yücelten ve kentin zaten halihazırda yalnızca halk iradesi ya da devlet tarafından değil, siyasi bağlantıları olan geliştiriciler ve finansçılar tarafından da ne ölçüde "planlanmış" olduğunu görmezden gelen oldukça tutucu bir figür olarak görüyordu. Bu görüşlerde bir miktar haklılık payı vardır. Ancak bizim amaçlarımız açısından, Jacobs'ın yüksekmodernist planlamadaki kibirin merkezi hatalarına parmak bastığı şüphesiz. İlk hata planlamacıların, gelecek hakkında, projelerinin gerektirdiği birçok kehanette güvenle bulunabileceği varsayımıdır. Bugüne kadar doğurganlık oranlarındaki, kente göçteki ya da istihdam ve gelir yapısındaki mevcut eğilimlerden yola çıkan tahminler hakkında son derece şüpheli olmayı yeterince öğrendik. Bu kehanetler çoğunlukla alabildiğine yanlış çıktı. Savaşlar, petrol ambargoları, hava durumu, tüketici beğenileri ve patlamalarla ilgili olaraksa tahmin kapasitemiz neredeyse sıfırdır. İkinci olarak, kısmen Jacobs sayesinde, içinde yaşayan insanlar için tatmin edici bir mahalleyi oluşturanın ne olduğuna dair artık daha fazlasını biliyoruz ama bu toplulukların nasıl geliştirilip korunabileceği hakkında hâlâ çok az şey biliyoruz. Yoğunluk, yeşil alan ve ulaşıma dair formüllerle çalışmak dar anlamıyla etkili sonuçlar üretebilir, ama bunun yaşamak için arzulanır bir yer yaratması mümkün değildir. Brasília ve Chandigarh bunu asgari düzeyde kanıtlıyor.

Fiilen inşa edilen yüksek-modernist kentlerin çoğunun –Brasília, Canberra, Saint Petersburg, İslamabad, Chandigarh, Abuja, Dodoma, Ciudad Guayana[110]– idari başkentler olması tesadüf değildir. Burada devlet iktidarının merkezinde, tamamen yeni bir ortamda, büyük ölçüde burada yaşamak zorunda olan devlet memurlarından oluşan bir nüfusla birlikte, devlet planlama şemasının başarısını hemen hemen garanti edebilir. Kentin işinin devlet yönetimi olduğu gerçeği planlamanın işini zaten büyük ölçüde kolaylaştırır. Yetkililerin Haussmann'ın yaptığı gibi eskiden kalma ticari ve kültürel merkezlerle uğraşması gerekmez. Ve yetkililer imar, istihdam, barındırma, ücret düzeyleri ve fiziksel yerleşim araçlarının kontrolünü elinde bulundurduğu için çevreyi kente uyacak şekilde değiştirebilirler. Devlet iktidarı tarafından desteklenen bu şehir planlamacılar canı istediği gibi bir elbise tasarlamakta özgür olan bir terziye benzemekle kalmazlar, ölçüye uyması için müşteriyi kesip biçmekte de özgürdürler.

Jacobs, "taksidermi"yi reddeden şehir planlamacıların, yine de mümkün olduğu kadar az seçeneğin önünü tıkayarak yeni girişimleri ve olasılıkları teşvik eden ve bu tür girişimleri doğuran dolaşımı ve teması besleyen bir planlama türü bulmaları gerektiğini öne sürer. Kent yaşamının çeşitliliğini göstermek için, Louisville'deki sanat merkezinin yıllardan beri değişen kullanılış biçimlerinin listesini çıkarır: ahır, okul, tiyatro, bar, atletizm klübü, demirci ocağı, fabrika, eşya deposu, sanatçı stüdyosu. Ardından, retorik bir şekilde, "Böyle bir umutlar ve hizmetler silsilesini kim tahmin ya da temin edebilirdi?" diye sorar. Cevabı basittir: "Ancak hayal gücü kıt biri bunu yapabileceğini düşünürdü; ancak küstah biri bunu yapmak isterdi."[111]

5
Devrimci Parti: Bir Plan ve Bir Teşhis

Duygu kitlesel bir öğedir Yoldaş C, düşünce ise örgüt. Yoldaş Lenin örgütün hepimizden üstün olduğunu söyledi.

—Andrei Platonov, *Chevengur*

Komünizm modernitenin en içten, en gayretli ve en yürekli savunucusuydu... Modernitenin cüretkâr rüyası komünizmin himayesinde, acımasız ve her şeye gücü yeten devlet sayesinde engellerden kurtularak radikal sınırlarına götürüldü: büyük tasarılar, sınırsız toplum mühendisliği, devasa ve hacimli teknoloji, doğanın toptan dönüştürülmesi.

—Zygmunt Bauman, "*Living Without an Alternative*"

Lenin'in devrim inşası tasarısı birçok yönden Le Corbusier'nin modern kent inşası tasarısı ile kıyaslanabilirdi. Her ikisi de, planı apaçık görecek tam yetkiye sahip eğitimli bir kadronun profesyonelliğine ve bilimsel içgörüsüne havale edilmesi gereken karmaşık çabalardı. Ve tıpkı Le Corbusier ile Lenin'in büyük ölçüde yakın bir yüksek modernizmi paylaşması gibi, Jane Jacobs'ın bakış açısı da Lenin'in siyasetine kar-

şı çıkan Rosa Luxemburg ve Aleksandra Kollontay tarafından paylaşılıyordu. Jacobs merkezi olarak planlanmış kentin hem olanaklılığından hem de arzulanabilirliğinden şüpheliydi, Luxemburg ve Kolontay ise öncü parti tarafından yukarıdan planlanmış bir devrimin olanaklılığından ve arzulanabilirliğinden şüphe ediyordu.

Lenin: Devrimin Mimarı ve Mühendisi

Başlıca yazılarına bakarak yargıladığımızda, Lenin inançlı bir yüksek-modernistti. Düşüncesinin ana hatları gayet tutarlıydı; devrim hakkında ya da endüstriyel planlama, tarımsal örgütlenme ya da yönetime dair yazılarında, yalnızca eğitimli bir aydın tabakasına malum olan ve uyulması gereken tek bir bilimsel cevap üzerine odaklanmıştı. Pratikteki Lenin başka bir şeydi şüphesiz. Bolşevik propagandaya biçim verirken halkın ruh halini hissedebilmesi, akıllıca göründüğünde taktik bir geri çekilme sergilemesi ve avantajı ele geçirmek için çekinmeksizin darbe yapabilmesi onun yüksek modernizminden çok, başarılı bir devrimci olmasıyla ilgiliydi. Ancak öncelikli olarak ilgilendiğimiz, bir yüksek-modernist olarak Lenin'dir.

Lenin'in devrime dair yüksek-modernist görüşlerinin işlendiği ana metin *Ne Yapmalı*?'dır.[1] Yüksek modernizm Lenin'in savının merkezi amacının ayrılmaz bir parçasıydı: küçük, seçilmiş, merkezileşmiş, profesyonel bir devrimci kadrosunun Rusya'da bir devrim yapabileceğine Rus solunu ikna etmek. 1905'teki "elbise provası" devriminden önce 1903'te kaleme alınan bu görüş, 1917'de çarın devrildiği şubat ayı ile *Devlet ve Devrim*'i yazdığı, Bolşeviklerin iktidarı ele geçirdiği ekim ayı arasındaki tamamen farklı koşullarda bile asla bütünüy-

le terk edilmedi. Lenin'in bu iki eserindeki ve tarım üzerine yazılarındaki görüşlerini, Rosa Luxemburg'un *Ne Yapmalı?*'ya cevaben yazdığı "Genel Grev, Parti ve Sendikalar" ve Lenin'in devrimden sonraki birçok politikasını eleştiren Bolşevik Parti içindeki İşçi Muhalefeti adlı bir grubun önemli figürlerinden olan Aleksandra Kollontay'ın yazıları ile karşılaştıracağım.

Ne Yapmalı?'nın Lenin'i

Lenin'in *Ne Yapmalı?* başlığını seçmesi manidardır. Bu aynı zamanda, Nikolay Çernişevski'nin yazdığı, aydın tabakasından "yeni bir insanın" eski düzeni yıkmaya ve ardından toplumsal bir ütopyayı var etmek için otokratik olarak yönetmeye koyulmasını konu edinen son derece popüler bir romanın adıydı. Bu, Lenin'in 1887'de çara karşı bir suikast nedeniyle idam edilen çok sevdiği ağabeyi Alexander'ın da favori kitabıydı. Lenin bir Marksist olduktan sonra bile, favori kitabı hâlâ buydu: "Marx'ın, Engels'in ve Plekhanov'un eserleriyle tanışmış bulunuyorum, ama üzerimde ezici bir etki bırakan yalnızca Çernişevski'dir."[2] Üstün bilginin, otoriter eğitimin ve toplumsal tasarımın toplumu dönüştürebileceği fikri her iki esere de hâkimdir.

Lenin'in öncü parti ile işçiler arasındaki bağlantıya dair *Ne Yapmalı?*'daki analizine yayılan bazı metaforlar bulunur. Bunlar eserin tonunu ve onun sınırları içinde söylenebilecekleri belirler. Bu metaforlar derslikler ve kışlalar üzerine kuruludur.[3] Parti ve partinin yerel ajitatörleri ve propagandacıları ekonomik düzeydeki şikâyetleri devrimci siyasal talepler düzeyine yükseltmeye muktedir okul öğretmenleri gibi, ya da devrimci bir ordunun askerlerini en avantajlı şekilde konuşlandıran subayları gibi iş görürler. Öğretmen olarak rolleri açısından, öncü parti ve gazetesi kesin bir biçimde otoriteryan olan pedagojik bir tarz geliştirir. Parti çok sayıdaki çeşitli or-

tak sıkıntıyı inceler ve doğru zamanda, "evrensel bir siyasal mücadele"ye katkısı olacak "somut bir eylem programı dikte eder."[4] Aslında Lenin parti aktivistlerinin üzüntü verici bir yetersizlik içinde olduğundan şikâyetçiydi. Bunun bir harekete "öncü" demek için yeterli olmadığında üsteliyordu. "Öyle bir şekilde hareket etmeliyiz ki, *ordunun tüm diğer birimleri* bizi görecek ve bizim öncü olduğumuzu kabul etmek zorunda kalacaklar." Öncü partinin rolü istekli ama "gerikalmış" proleterleri devrimci siyaset üzerine eğitmektir, bunun sonucunda proleterler "olgunlaşmamış itirazların bile her zerresini toplayıp bunlardan yararlanacak" bir ordu oluşturabilir, bu suretle disiplinli bir devrimci ordu yaratabilirler.[5]

Bu metaforlara bağlı kalarak, genelde "kitleler" ve özelde işçi sınıfı "beden" haline gelir, öncü parti ise "beyin"dir. Kaba kuvvet karşısında zekâ, karmaşa karşısında akıl yürütme, işçi karşısında yönetici, öğrenci karşısında öğretmen, ast karşısında amir, amatör karşısında profesyonel, çete karşısında ordu ya da mesleği olmayan biri karşısında bir biliminsanı neyse, işçi sınıfı karşısında parti de odur. Bu metaforların nasıl işlediği üzerine kısa bir açıklama Lenin'in kendi, her ne kadar devrimci olsa da, yüksek-modern siyaset versiyonunun yerini belirlemeye yardımcı olacaktır.

Lenin şüphesiz devrimci projenin halkın militanlığına ve kendiliğinden protestoya bağlı olduğunun farkındaydı. Ne var ki, yalnızca aşağıdan gelen halk eylemine bel bağlanılmasındaki sorun, bu tür eylemlerin dağınık ve düzensiz oluşu, bunların çarlık polisi için kolay lokma oluşuydu. Halk eylemini kışkırtıcı bir siyasi malzeme gibi düşünürsek, öncü partinin rolü bu patlayıcı yükü, patladığında rejimi devirecek şekilde yoğunlaştırmak ve hedefe yöneltmekti. Öncü parti "bir kalabalığın *ilkel* yıkıcı gücü ile devrimcilerin örgütünün *bilinçli* yıkıcı gücünü birleştiriyordu."[6] O, kitlelerin aksi halde

dağınık olacak kaba gücünün etkin bir şekilde kullanılmasını güvence altına alan, devrimin düşünme organıydı.

Bu bakış açısındaki mantık Lenin'i öncü partiyi, halihazırda mücadele içindeki cahillerden oluşan geniş ama disiplinsiz bir ordunun gelecekteki genelkurmayı olarak düşünmeye sevk etti. Ordunun idaresi ne kadar zorsa, uyum ve bağlılık içinde çalışan küçük bir genelkurmay ihtiyacı o kadar büyüktü. Aklı başındaki on adamın polis tarafından kolayca ele geçirileceğini, halbuki yüz budalanın (devrimci kalabalık) durdurulamayacağını ileri süren sol kanat rakiplerine (Ekonomistler), "Profesyonel olarak eğitilmiş, uzun süreli deneyimlerin yetiştirdiği ve mükemmel bir uyum içinde çalışan, güvenilir ve yetenekli bir 'düzine' (yetenekli adamlardan yüzlerce doğmaz) lider olmadıkça modern toplumdaki hiçbir sınıf kararlı bir mücadele yürütmeye muktedir değildir"[7] cevabını verdi.

Lenin'in askeri örgütlenme analojileri yalnızca renkli konuşma figürlerinden ibaret değildi; bunlar Lenin'in parti örgütlenmesinin birçok yönü hakkındaki düşüncelerini gösteriyordu. Yazılarında "taktik" ve "strateji"yi apaçık askeri bir tarzda kullanıyordu. Yalnızca bir genelkurmay devrimci güçleri genel bir savaş planına uygun olarak konuşlandırma yeteneğine sahiptir. Yalnızca bir genelkurmay tüm savaş alanını görebilir ve düşmanın hareketlerini tahmin edebilir. Yalnızca bir genelkurmay "kendisini en değişik ve hızla değişen savaş koşullarına hemen uyarlama... esnekliğine", "ezici ve yoğun güçlere karşı açık savaş ilan etme yeteneğine ve yine de düşmanın beceriksizliğinden ve hareketsizliğinden yararlanma ve saldırıyı en az beklediği bir zamanda ve yerde ona saldırma kapasitesine"[8] sahiptir. Sosyal demokrat devrimcilerin önceki başarısızlıklarının tam da bir genelkurmayın sağlayacağı örgütlenme, planlama ve koordinasyon yokluğuna atfedilebileceğinde ısrarlıydı. Hayret verici ilkel bir donanımla ve eğitimle savaşa giden bu

"genç savaşçılar", "sabanını bırakıp bir sopa kapıvermiş köylüler" gibiydiler. "Hemen ve bütünüyle yenilmeleri," önceden görülebilecek bir sonuçtu, "çünkü bu açık çatışmalar sistematik ve dikkatlice düşünülüp aşamalı olarak hazırlanmış uzun ve azimli bir mücadele planının sonucu değildiler."[9]

Bu sıkı disiplin ihtiyacı kısmen devrim düşmanlarının daha iyi silahlanmış ve daha eğitimli olması gerçeğinden doğmuştu. Bu, devrimci güçler arasındaki "eleştiri özgürlüğü"nün neden yalnızca oportünistlerin ve burjuva değerlerinin işine geldiğini açıklamaktadır. Lenin bunun iyice anlaşılması için bir kez daha askeri bir analojiye başvuruyordu: "Sarp ve zorlu bir yolda, her birimiz sıkı sıkıya el ele vermiş yürüyoruz. Her tarafımız düşmanlarla çevrili ve onların neredeyse kesintisiz ateşi altındayız. Özellikle düşmanla savaşmak ve hemen yanı başımızdaki bataklığa gömülmemek için gönüllü olarak birleştik,"[10] bu bataklık ise eleştiri özgürlüğüdür.

Öncü parti ile halk kesimi arasında Lenin tarafından tasarlanan ilişki belki de en iyi "kitle" ya da "kitleler" terimleri ile örneklenir. Bu terimler, sosyalist jargonda standart bir hal alsalar da, pek çok anlamla yüklüdür. Düzensiz bir salt nicelik ve sayı düşüncesini hiçbir şey "kitleler" sözcüğünden daha iyi aktaramaz. Halk kesimi bir kez böyle yaftalandığında, bunların devrimci sürece katacakları temel şeyin sayısal etkileri ve sağlam bir şekilde yönlendirildikleri takdirde gösterecekleri türden bir kaba kuvvet olduğu açıklık kazanır. Akla gelen düşünce aralarında herhangi bir uyuşmanın –bir tarihin, fikirlerin, bir eylem planının– bulunmadığı dev, şekilsiz, ezici bir kalabalıkla ilgilidir. Şüphesiz Lenin işçi sınıfının kendi tarihinin ve kendi değerlerinin olduğunun gayet iyi farkındaydı; ama bunların yerini bilimsel sosyalizmin tarihsel analizleri ve gelişkin devrimci teorisi almadığı sürece, bu tarih ve değerler onları yanlış yola sevk edecektir.

Dolayısıyla öncü parti kitlelerin taktik uyumu için asli olmakla kalmaz, aynı zamanda kelimenin tam anlamıyla onlar adına düşünmek zorundadır. Parti, diyalektik materyalizmi ve tarihi kavrayışı sayesinde sınıf mücadelesinin doğru "savaş amaçları"nı geliştiren idari bir elit olarak işlev görür. İktidarı bilimsel aklına dayalıdır. Lenin proletaryanın gerekli "derin bilimsel bilgi"den yoksun olması nedeniyle "modern sosyalist bilinci" kendiliğinden isteyemeyeceğini söylemiş olan "Karl Kautsky'nin son derece doğru ve önemli sözlerinden" alıntı yapar: "Bilimin taşıyıcısı proletarya değil, *burjuva aydın tabakasıdır.*"[11]

Lenin'in kendiliğindenliğe karşı çıkmasının özü budur. Yalnızca iki ideoloji vardır: burjuva ideolojisi ve sosyalist ideoloji. Burjuva ideolojisinin yaygınlığı ve tarihsel gücü dikkate alındığında, işçi sınıfının kendiliğinden gelişmesi her zaman burjuva ideolojisinin zaferine yol açacaktır. Lenin'in unutulmaz formülasyonuna göre, "işçi sınıfı, salt kendi çabasıyla yalnızca bir sendika bilinci geliştirebilir."[12] Sosyal demokrat bilinç aksine dışarıdan, yani sosyalist aydınlardan gelecektir. Öncü parti tam anlamıyla bilinçli, bilimsel ve sosyalist olarak tasvir edilir ve bilinçsiz, bilimden bihaber ve sürekli burjuva değerlerini özümseme tehlikesi altındaki kitlelerin karşısına konulur. Lenin'in disiplinsizliğe ilişkin sert ihtarı –"bundan [sosyalist ideolojiden] en ufak sapma burjuva ideolojisinin güçlenmesi demektir"[13]–, her an dağılıp sapabilecek askerlerden oluşan bir gücü sıkı denetimi sayesinde dengeleyecek tek karşı ağırlığı oluşturan bir genelkurmay izlenimi bırakır.

Zaman zaman Lenin'in söylemindeki ordu ve derslik metaforlarının yerini başka bir metafor alır. Bu, kurumun daha büyük amaçlarını görebilenlerin yalnızca idareciler ve mühendisler olduğu bürokratik ya da endüstriyel bir müessese imgesidir. Lenin devrimci çalışmada işbölümüne benzer bir

şeye başvurur; burada idareci, o olmadan devrimin imkânsız olduğu gelişkin bir teoriyi tekeline almıştır. Rasyonel üretim planları geliştiren fabrikatörleri ve mühendisleri andıran öncü parti, proletaryanın tüm kurtuluş mücadelesine benzersiz bir şekilde rehberlik edebilmesini sağlayan bilimsel bir devrimci teori kavrayışına sahiptir. Lenin'in 1903'te derdini anlatmak amacıyla seri üretimin montaj hatlarına başvurması için henüz biraz erkendi, ama inşaat sektörüne başvurarak aşağıdaki analojiyi yapıyordu. "Lütfen söyleyin bana," diyordu, "bir duvarcı, tuğlaları daha önce benzeri hiç görülmemiş *devasa bir yapının* çeşitli yerlerine dizerken, her tuğlayı koyacağı doğru yeri bulmasına yardım etmesi için, işin bir bütün olarak nihai hedefini ona göstermesi için, yalnızca her tuğlayı değil, kendinden önce ve sonra konan tuğlalarla birleşerek eksiksiz ve kapsayıcı bir yapı oluşturacak her bir tuğla parçasını kullanabilmesi için 'kâğıt üzerinde' bir modelden yararlanmaz mı? Ve biz, şu an parti yaşamımızda, tuğlalara ve duvarcılara sahip olduğumuz ama herkesin görebileceği ve izleyebileceği, hareketimizi idare edecek bir kılavuz modelden yoksun olduğumuz bir dönemden geçmiyor muyuz?"[14] Parti, bilimsel kavrayışının mümkün kıldığı tüm yeni yapının ayrıntılı planına sahiptir. İşçilerin rolü devrimin mimarlarının ne yaptıklarını bildiğinden güven duyarak bu ayrıntılı planda onlara biçilen role uymaktır.

Modern kapitalist üretimdeki işbölümüne dair analoji, ordu metaforu ile ilgili analojilerle aşağı yukarı benzer imalarda bulunur. Örneğin, her ikisi de otoriter yöntemleri ve merkezi denetimi gerektirir. Lenin bu yüzden partinin "örgütsel çalışmanın bin bir küçük *işini* dağıtma" ihtiyacından bahsetmiş, "teknik eksiklikler"den yakınmış ve "tüm bu küçük kesimlerin bir bütün içinde" birleştirilmesini talep etmiştir. Bu nedenle, "uzmanlığın zorunlu olarak merkezileşmeyi öngördüğüne ve onu gerekli kıldığına"[15] karar vermiştir.

Lenin'in halkın öfkesinden, şiddetten ve yeni politik *amaçların* saptanmasından ayrılamayacak bir konuyu –devrimin desteklenmesi– alıp onu teknik uzmanlaşma, hiyerarşi ve *araçların* etkili ve öngörülebilir örgütlenmesi üzerine bir söyleve dönüştürmesi, *Ne Yapmalı*?'nın şüphesiz büyük bir paradoksudur. Siyaset, hayret verici bir şekilde, devrimci saflardan kaybolur ve endüstri mühendislerinin bir fabrikayı nasıl düzenleyeceklerini kendi aralarında tartışmalarına çok benzer biçimde, öncü partinin elitine bırakılır. Öncü parti bir devrim üretme makinesidir. Partinin içinde siyasete gerek yoktur, çünkü sosyalist aydınların bilim ve rasyonelliği bunun yerine teknik açıdan zorunlu bir itaati gerektirir; partinin yargıları öznel ve değer yüklü değildir, nesneldir ve mantıksal olarak kaçınılmazdır.

Lenin bu akıl yürütme yöntemini sürdürerek devrimci eliti de böyle tanımlar. Devrimci elit salt devrimci değildir; onlar "profesyonel devrimciler"dir. "Profesyonel" teriminin tam anlamı üzerinde ısrarla durur: O deneyimli, tam-zamanlı, eğitimli bir devrimcidir. Bu küçük, gizli, disiplinli, profesyonel kadro büyük, kamusal ve mesleklere uygun bir biçimde oluşturulmuş olan işçi örgütlenmelerinin özellikle karşısına konur. Bu ikisi asla karıştırılmamalıdır. Dolayısıyla, Lenin fabrika yöneticisinin karşısına işçiyi koyduğu analojisine çırak ya da amatörün karşısına profesyoneli koyduğu analojiyi ekler. İlk kategoridekilerin, daha büyük teknik bilgileri ve deneyimleri temelinde ikinci kategoridekilere uyacağı var sayılır. Tıpkı Le Corbusier'nin halkın başmimarın bilgisine ve hesaplamalarına razı olacağını düşlemesi gibi, Lenin de duyarlı bir işçinin kendini profesyonel devrimcilerin otoritesi altına yerleştirmek isteyeceğinden emindir.

Son olarak, öncü partinin öğretmen kitlelerin ise öğrenciler olduğu derslik metaforuna geri dönelim. Lenin muhteme-

len bu analojiden yararlanan tek kişi değildir. Lenin'in çağı genel olarak pedagojik bir çağdı ve işçiler için okuma grupları, sosyalist militanlar içinse okullar özellikle Almanya'da, Rose Luxemburg'un Sosyalist Parti'nin okulunda ders verdiği Berlin'de yaygındı. Derslik tasvirinin her ne kadar sıradan olması mümkünse de, sosyalist eğitimi tanımlamak için Lenin tarafından kullanılması önem taşır. Lenin'in düşüncesinin ve metinlerinin oldukça büyük bir çoğunluğu "sosyalist eğitim"in yaygın olarak anlaşılmasına adanmıştı. Militanların nasıl eğitilebileceği, parti gazetesi *Iskra*'nın rolü ve konuşmaların, manifestoların ve sloganların içeriği Lenin'in sürekli kafasını kurcalayan şeylerdi. Ama Lenin'in sosyalist dersliği tehlike ile doludur. Öğretmenin öğrencilerin kontrolünü kaybedecek ve dar ekonomik ihtiyaçların, yasal reformların ve salt yerel kaygıların yaygın etkisi ile boğulacak olmasından sürekli endişe duymaktaydı. Derslik metaforu doğası gereği hiyerarşiktir, ama Lenin'in temel kaygısı sosyalist öğretmenin yenilip "yerel âdetlere uyum gösterecek" olmasıdır. Lenin'in yazılarında, şu örnek pasajda apaçık olan güçlü bir kültürel yargı pusuda bekler.

> En başta gelen ve en elzem görevimiz, entelektüel devrimcilerle *parti faaliyeti bakımından* aynı hizada olacak işçi-sınıfı devrimcilerinin yetiştirilmesine yardımcı olmaktır ("parti faaliyeti bakımından" sözlerini vurguluyoruz, çünkü işçileri diğer açılardan entelektüellerin düzeyine getirmek gerekli olsa da kolay değildir ve bu o kadar elzem de değildir). Bu nedenle *ilkesel olarak* işçileri devrimcilerin düzeyine *yükseltme* görevine dikkat göstermeliyiz, ama bunu, Ekonomistlerin yapmak istediği gibi, kendimizi "emekçi kitleler"in düzeyine ya da *Svoboda*'nın [gazete] arzuladığı gibi ortalama işçi düzeyine *indirmeden* yapmalıyız.[16]

Partinin ikilemi işçilere yakın olacak (ve muhtemelen kendilerinin de işçi bir geçmişi olan), ama işçilerin siyasi ve kültürel gerikalmışlığı tarafından yutulmayacak, kirletilmeyecek ve zayıflatılmayacak devrimcilerin nasıl yetiştirileceğidir. Lenin'in kimi endişeleri, o zamanki Rus işçi sınıfının ve Rus sosyalist aydınlarının çoğunun Alman benzerlerine kıyasla ne kadar dehşet verici bir gerikalmışlık içinde olduğu yönündeki inancı ile alakalıdır. *Ne Yapmalı?*'da Alman sosyal demokrasisi ve Alman sendikal hareketi Rusya karşısında bir model olma görevini defalarca yerine getirir. Ama Lenin'in kaygılarının ardındaki ilke ulusal farklılıkları aşar; bu ilke partinin ve işçi sınıfının ayrı ayrı oynayacağı keskin bir biçimde tarif edilen işlevsel rollerden kaynaklanır. Sınıf bilinci, son tahlilde, yalnızca öncü partiyi yöneten ideolojik olarak aydınlanmış kişilerce iletilen nesnel bir hakikattir.[17]

Lenin'in mantığına şekil veren merkezi düşünce, Newton'ın birinci hareket yasasına ne kadar karşı olsa da, partinin "devinmeyen devindirici" olacağıdır. Propaganda ve ajitasyon açısından işçi sınıfı ile yakın ilişki mutlaka gerekmektedir ama bu, bilgi, etki ve iktidar hiyerarşisini asla tehdit etmemesi gereken bir yakınlık olmak zorundadır. Eğer profesyonel işçiler etkili liderler olacaklarsa işçilere dair ayrıntılı bir kavrayışa ve bilgiye ihtiyaçları vardır. Bu, başarılı öğretmenlerin öğrencileri hakkında, subayların askerleri hakkında ya da üretim yöneticilerinin idareleri altındaki işgücü hakkında ihtiyaç duyduğu türden bir kavrayış ve bilgidir. Bu, bir elit tarafından belirlenmiş hedefleri gerçekleştirme amacına yönelik bir bilgidir. Tasvir edilen ilişki o kadar asimetriktir ki, bir zanaatkârın çalıştığı malzemeyle kurduğu ilişkiyle kıyaslanabilir. Bir ahşap işçisinin ya da bir duvarcının tasarımlarını gerçekleştirmek için elindeki cansız malzemeyi iyi tanıması gerekir. Lenin'in örneğinde, şekil verilen malzemenin göreli cansızlığı

genel "kitleler" ya da "proletarya" tasviri ile gösterilir. Böylesine düz terimler kullanıldığında, işçi sınıfı içindeki tarih, siyasal deneyim, örgütsel yetenekler ve ideoloji bakımından mevcut olan o muazzam farklılıkları (dinsel, etnik ve dilsel farklılıklardan bahsetmiyoruz bile) incelemek zorlaşır.

Lenin'in küçük, disiplinli ve gizli bir devrimci kadroda ısrar etmesinin başka bir dönemin koşullarıyla ve Rusya ile ilgili bir başka nedeni daha vardır. Onlar, ne de olsa, çarlığın gizli polisinin burnunun dibinde, bir otokrasi içinde faaliyet gösteriyorlardı. Birtakım siyasal özgürlükler ve basın özgürlüğü sayesinde tüm adayların kamuoyu tarafından bilinebildiği Alman Sosyal Demokrat Partisi'nde seçim ilkesinin açıklığından övgüyle bahsettikten sonra, "Bu tabloyu bizim otokrasimizin çerçevesi içine yerleştirmeyi deneyiniz!"[18] diyordu.Bir devrimcinin tutuklanma tehdidi karşısında kimliğini saklamak zorunda kaldığı bir yerde bu tür açık demokratik yöntemler mümkün değildi. Rusya'daki devrimciler taktiklerini düşmanınkilere –siyasi polis– uydurmak zorundadırlar, diyordu Lenin. Lenin'in gizlilik ve demir disiplin lehine yaptığı tek savunma bu olsaydı, o zaman bu savunma yerel koşulların tesadüfi taktik bir kabulü gibi ele alınabilirdi. Ama tek savunma bu değildi. Partinin gizliliği tutuklamaları ve sürgünü olduğu kadar, aşağıdan gelen bozulmayı engellemek için de tasarlanmıştı. Aşağıdaki pasajları daha farklı yorumlamanın yolu yoktur: "Böyle bir örgüt [güvenilir devrimcilerden oluşan gizli bir organ] sağlam bir teorik zemin üzerinde var olsaydı ve Sosyal-Demokrat bir gazeteye sahip olsaydı, *hareketin, ona katılabilecek sayısız "dış" unsur tarafından yolundan saptırılacağından korkmamıza gerek kalmazdı.*"[19]

Hareket nasıl saptırılırdı? Lenin iki ana potansiyel olduğunu düşünüyordu. İlki devrimci baskının taktik koordinasyonunu imkânsız kılan kendiliğindenlik tehlikesiydi. İkincisi

ise, şüphesiz, işçi sınıfının sendikalizme ve yasal reforma doğru neredeyse kaçınılmaz ideolojik sapmasıydı. Otantik, devrimci sınıf bilinci işçi sınıfının içinde asla bağımsız bir şekilde gelişemeyeceğinden, bundan, işçilerin gerçek siyasal görünümünün her zaman öncü parti için bir tehdit olduğu sonucu çıkıyordu.

Lenin muhtemelen bu nedenlerle propaganda ve ajitasyon üzerine yazdığında, düşündüğü şey tek yönlü bilgi ve düşünce akışıydı. Bir parti gazetesi üzerine yaptığı sürekli vurgu bu bağlama güzel bir şekilde uyar. Bir gazete, soru yağmuruna tutan ya da somurtkan kalabalıkların önündeki "ajitasyon"[20]dan bile daha fazla bir biçimde kesinlikle tek yönlü bir ilişki yaratır.Bu organ talimatları yaymanın, partinin çizgisini açıklamanın ve taraftar toplamanın mükemmel bir yoludur. Kendisinden sonra gelen radyo gibi, gazete de mesaj almaktansa mesaj vermeye daha uygun bir araçtır.

Lenin ve yandaşları birçok kez bozulma tehdidini sözcük anlamıyla ele aldılar ve hijyen biliminden ve hastalıklar hakkındaki mikrop teorisinden çıkarılmış metaforlarla konuştular. Bu sayede "küçük-burjuva basili"nden ve "enfeksiyon"dan bahsetmek mümkün oldu.[21] Tanımlamalardaki değişim çok da zoraki değildi, çünkü Lenin gerçekten de partiyi, dışarıda pusuda bekleyen birçok hastalığa yakalanmasın diye, mümkün olduğunca steril ve mikropsuz bir çevre içinde tutmak istiyordu.[22]

Lenin'in *Ne Yapmalı?*'da işçi sınıfını genel ele alış tarzı Marx'ın küçük toprak sahibi Fransız köylüleri için yaptığı meşhur "patates çuvalı" tasvirini fazlasıyla andırır – herhangi bir genel yapıdan ya da uyumdan uzak pek çok "birbirine benzer" birim. Bu önerme aynı şekilde öncü partinin rolünü şekillendirir. Marifet, kitlelerin içindeki biçimsiz, düzensiz olarak ortaya çıkan, parçalı ve yerel öfkeyi amacı ve yönü olan

örgütlü bir kuvvete dönüştürmektir. Tıpkı güçlü bir mıknatısın binlerce demir tozunun kargaşasını düzene sokması gibi, parti liderliğinin de bir kalabalığı siyasi bir orduya dönüştürmesi beklenmektedir. Bazen kitlelerin siyasi hammadde olmanın ötesinde devrimci projeye fiilen ne getireceklerini bilmek zordur. Lenin'in partinin üstlendiği işlevsel rollere ilişkin listesi oldukça kapsamlıdır: "*Teorisyenler, propagandacılar, ajitatörler ve örgütçüler* olarak, her sınıftan insanın arasına girmeliyiz."[23] Bu listeden çıkarılacak sonuç devrimcilerin bilgiyi, görüşü, eylem dürtüsünü, eylemin yönünü ve örgütsel yapıyı sağlayacak oluşudur. Entelektüel, sosyal ve kültürel hizmetlerin bu yukarıdan aşağıya, tek yönlü akışı göz önüne alındığında, kitlelerin bir araya gelmenin ötesinde nasıl bir rolünün olabileceğini hayal etmek zordur.

Lenin, iktidarda olan ve olmayan Komünist Partilerin beklentisi (nadiren de pratiği) haline gelecek şeye benzeyen bir devrimci işbölümü tahayyül etti. Taktikler ve stratejiyle ilgili tüm önemli kararları merkez komite verirken, partiye bağlı kitle örgütleri ve sendikalar talimatlar için "aktarma kayışları" olmaya hizmet ediyordu. Eğer öncü partiyi Lenin'in yaptığı gibi bir devrim yapma makinesi olarak düşünürsek, öncü partinin işçi sınıfı ile ilişkisinin kapitalist bir girişimcinin işçi sınıfı ile ilişkisinden çok da farklı olmadığını görürüz. İşçi sınıfı üretim için gereklidir; üyeleri yetiştirilmeli ve eğitilmelidir ve çalışmalarının etkili örgütlenmesi profesyonel uzmanlara bırakılmalıdır. Devrimcilerin ve kapitalistlerin amaçları elbette tamamen farklıdır ama her birinin karşılaştığı *araçlar* sorunu benzerdir ve benzer şekilde çözülür. Fabrika yöneticisinin sorunu verimli üretim amacı doğrultusunda fabrikadaki o kadar "eli" (birbiriyle tamamen değiştirilebilir birimleri) nasıl konuşlandıracağıdır. Bilimsel sosyalist partinin sorunu ise devrimi hızlandırmak için kitleleri etkili bir şekilde nasıl

konuşlandıracağıdır. Bu örgütsel mantık muntazam rutinleri, bilinen teknolojileri ve günlük ücretleri içeren fabrikadaki üretim açısından uygun görünür, oysa devrim çabası kesinlikle rutinlere karşı çıkar ve yüksek riskler almayı gerektirir. Bununla birlikte, Lenin'in savının büyük bölümünü oluşturan örgütlenme modeli buydu.

Lenin'in öncü partiye yönelik ütopik umutlarının çizdiği tabloyu kavramak amacıyla, bu tablo yüzyıl başındaki hem (seferber olan) gerici hareketlerde hem de sol-kanat hareketlerde muazzam derecede yaygın olan "kitle gösterileri"yle ilişkilendirilebilir. Dev stadyumlarda ya da resmigeçit alanlarında sıraya dizilen bu kalabalıklar uyum içinde hareket etmesi için eğitilmiş binlerce genç erkek ve kadından oluşmaktaydı. Çoğunlukla ritmik müziğe göre düzenlenen manevraları ne kadar karmaşıksa manzara o kadar etkileyici olurdu. 1891'de, milliyetçiliği destekleyen bir Çek jimnastik ve sağlık kurumu olan İkinci Ulusal Sokol Kongresi'nde en az on yedi bin Çek koordine hareketlerden oluşan ayrıntılı bir gösteri sergilemişti.[24] Kitle gösterilerinin ardındaki fikir çarpıcı bir düzen, terbiye ve disiplin gösterisini yukarıdan yaratmaktı – disipline edilmiş güç gösterisi vasıtasıyla hem katılımcılarını hem de izleyicilerini benzer şekilde büyüleyecek bir gösteri. Bu görüntüler bu gösteriyi planlayan ve yürüten bir tek merkezi otoriteyi varsayar ve gerektirirdi.[25] Her siyasi görüşten yeni kitle seferberlik partilerinin bu tür kamusal gösterileri kendi örgütsel ideolojilerine uygun bulmaları şaşırtıcı değildir. Lenin Rus sosyal demokratların bir gün bu kadar uyumlu ve disiplinli bir hal alacağını düşlemeyecek kadar gerçekçiydi. Ne var ki, bu özlem duyduğu merkezi koordinasyon modeliydi ve bu nedenle başarısının ölçütüydü.

Lenin ve Le Corbusier, eğitim ve amaçlarındaki büyük farklılıklara rağmen, yüksek-modernist bakış açısının kimi temel

unsurlarını paylaşıyorlardı. Her ne kadar savundukları bilimsel iddialar bize inanılmaz gelebilirse de, her ikisi de küçük bir planlama elitinin otoritesini tanımaya hizmet eden bir temel bilimin varlığına inanıyordu. Le Corbusier modern inşaata ve etkili tasarıma dair bilimsel hakikatlerin ona şehirciliğin uyumsuz, kaotik tarihsel tortularının yerine ütopik bir kent koyma hakkını verdiğine inanıyordu. Lenin ise diyalektik materyalizm biliminin partiye devrimci sürece dair eşsiz bir kavrayış kazandırdığına ve ona, diğer türlü düzensiz ve ideolojik olarak yanlış yönlendirilecek işçi sınıfının lideri olma hakkını verdiğine inanıyordu. Her ikisi de kendi bilimsel bilgisinin kentlerin nasıl tasarlanması ve devrimlerin nasıl gerçekleştirilmesi gerektiğine ilişkin tek bir doğru cevap sağladığına inanmıştı. Yöntemlerine duydukları güven, kent ve devrim tasarlama bilimlerinin, bunlardan yararlanacağı düşünülen kişilerin mevcut pratiklerinden ya da değerlerinden öğrenecek çok fazla şeyi olmadığı anlamına geliyordu. Aksine, her ikisi de kendi alanına giren insan malzemesini yeniden şekillendirmek için can atıyordu. Elbette ikisinin de nihai hedefi insanlık durumunun geliştirilmesiydi ve ikisi de bunu derinlemesine hiyerarşik ve otoriter yöntemlerle elde etmeye çalıştı. Her ikisinin yazılarına da askeri ve makinelerle ilgili metaforlar işlemişti; Le Corbusier için ev ve kent yaşama makineleriydi, Lenin içinse öncü parti bir devrim makinesiydi. Doğal olarak yazılarına merkezi bürokratik koordinasyon biçimlerine yapılan –özellikle fabrika ve resmigeçit alanında– göndermeler sızıyordu.[26] İkisi de, kesinlikle, yüksek-modernizmi temsil eden en büyük ve azametli figürler arasındaydı.

Teori ve Pratik: 1917 Devrimleri

1917'deki Rus Devrimlerinin (Şubat ve her şeyden önce Ekim) çok ayrıntılı bir analizi bizi konudan çok uzaklaştırır. Ama yine de, fiilî devrimci sürecin *Ne Yapmalı?*'da savunulan örgütsel doktrinlerle temel olarak çok az yönden benzeştiğini kısaca belirtmek mümkündür. Yüksek-modernist Brasília ve Chandigarh planları ne kadar pratikten doğduysa, yüksek-modernist devrim planı da o kadar pratikten doğmuştu.

Rus Devrimi ile ilgili en uyuşmaz gerçek öncü partinin, Bolşeviklerin, onun oluşmasında çok önemli bir payının olmamasıydı. Lenin'in ustalıklı bir şekilde yapmayı başardığı şey, devrim bir kez olup bittikten sonra onu ele geçirmekti. Hannah Arendt'in özlü bir şekilde ifade ettiği gibi, "Bolşevikler iktidarı sokakta yatar halde buldu ve onu ele geçirdiler."[27] Devrim dönemine ilişkin ilk ve en eksiksiz çalışmalardan birini kaleme alan E. H. Carr, "Lenin'in ve Bolşeviklerin çarlığın devrilmesine katkısının önemsiz olduğu" ve aslında "Bolşevizmin boş bir tahtın halefi olduğu" sonucuna varmıştı. Lenin stratejik durumu açıkça görebilecek önsezili bir başkomutan da değildi. Ocak 1917'de, Şubat Devrimi'nden bir ay önce, umutsuz bir keder içinde, "Eski kuşaktan bizler yaklaşan devrimin belirleyici savaşlarını göremeyecek olabiliriz"[28] diye yazmıştı.

Devrimin arifesinde Bolşevikler özellikle Moskova ve Saint Petersburg'daki vasıfsız işçiler arasında mütevazı bir işçi sınıfı tabanına sahipti, ama Sosyal Devrimciler, Menşevikler, anarşistler ve bağımsız işçiler hâkim durumdaydı. Dahası, Bolşeviklere bağlı olan işçiler *Ne Yapmalı?*'da tasarlanan türden hiyerarşik bir denetim altına pek de sokulabilir durumda değildiler.

Lenin'in devrimci pratikten beklediği Bolşeviklerin sıkı, disiplinli bir komuta ve kontrol yapısı oluşturmaya başlamasıy-

dı. Fiilî durumdan daha fazlası beklenemezdi. 1917 devrimi önemli bir husus dışında her açıdan, başarısız 1905 devrimine çok benziyordu. Ayaklanan işçiler fabrikaları ele geçirdi ve kentlerde iktidara el koydu, diğer yandan kırda köylüler topraklara el koymaya ve soylularla vergi memurlarına saldırmaya başladılar. Bu faaliyetlerin hiçbirine, ne 1905'te ne de 1917'de, Bolşevikler ya da bir başka devrimci öncü neden olmamıştı. 1917'de her fabrikayı işletmek için kendiliğinden sovyetler oluşturan işçiler, Bolşevikler bir yana, kendi Sovyetler İcra Kurulu'nun talimatlarını bile istediklerinde hiçe sayıyordu. Köylüler ise, kendi paylarına, toprak üzerindeki ortak denetimi yeniden sağlamak ve kendi yerel adalet kavramlarını kanunlaştırmak için merkezdeki siyasal boşluğun yarattığı fırsattan yararlandılar. Köylülerin çoğu, onların emirlerine göre hareket etmek bir yana, Bolşeviklerin adını duymamıştı bile.

1917 Ekim ayı sonlarında yaşananları ayrıntılarıyla okuyanların dikkatini çekmesi gereken şeylerin başında hüküm süren mutlak karmaşa ve yerelliklerin kendiliğindenliği gelmelidir.[29] Bu siyasi ortamda merkezi koordinasyon fikri inandırıcı değildi. Savaş sırasında, askeri tarihçilerin ve zeki gözlemcilerin her zaman fark etmiş olduğu gibi, komuta yapısı genellikle bocalar. Generaller askerleriyle irtibatlarını yitirir ve savaşın hızla değişen akışını takip edemezler; generallerin verdiği emirlerin savaş alanına ulaşana kadar geçerliliğini yitirmesi muhtemeldir.[30] Lenin'in durumunda, komuta ve denetim yapısı neredeyse hiç sarsılmamıştı, zira var olmamıştı bile. İronik olarak, partinin (birçoğu hapiste olan) liderlerine ayak uyduramayan bizzat Lenin'di ve Devrimin arifesinde düşüncesiz bir darbeci olmakla eleştiriliyordu.

Devrim sonucunu 1905'te değil de 1917'de ortaya çıkartan unsur Birinci Dünya Savaşı, özellikle de Rus taarruzunun Avusturya'da askeri olarak çöküşüydü. Binlerce asker kent-

lere dönmek ya da kırsaldaki topraklara el koymak için silahlarını bırakmıştı. Aleksandr Kerensky'nin geçici hükümetinin savunma için kullanacak cebri kaynakları yok denecek kadar azdı. Lenin'in 24 Ekim'deki küçük askeri ayaklanması her ne kadar önemli bir darbe olsa da, Bolşeviklerin "boş bir tahtın halefi olması" bu anlamdadır. 1921'e kadar olan şeyi en iyi tanımlayan tabir, emekleyen Bolşevik devlet tarafından Rusya'nın *yeniden fethi*dir. Yeniden fetih yalnızca "Beyazlar"a karşı bir iç savaş olmakla kalmadı; bu aynı zamanda devrimde yerel iktidarı ele geçiren özerk güçlere karşı da bir savaştı.[31] Bu herşeyden önce, sovyetlerin özerk iktidarını ortadan kaldırmaya ve parçabaşı çalışmayı, emek kontrolünü ve işçilerin grev hakkının iptal edilmesini dayatmaya yönelik uzun bir mücadeleyi gerektirmişti. Kırsalda Bolşevik devlet köylülere (komünal güç yerine) aşamalı olarak siyasal denetimi, tahıl teslimatını ve nihayetinde kamulaştırmayı dayattı.[32] Bolşevik devlet kurma süreci, bir zamanlar ondan yararlanacağı söylenen kişilere karşı aşırı ölçüde şiddete yol açtı: Kronstadt, Tambov ayaklanmaları ve Ukrayna'nın tanık olduğu Mahnovşçina gibi.

Ne Yapmalı?'da büyük keskinlikle tasvir edilen öncü parti modeli, yürütme komuta ve denetimine dair etkileyici bir örnektir. Ancak bu model fiilî devrimci sürece uygulandığında, gerçeklerle neredeyse hiç ilişkisi olmayan boş bir hayale dönüşür. Modelin tanımına kesin bir şekilde uyduğu yer, ne yazık ki, iktidarın devrimci ele geçirilişinin ardından devlet otoritesinin uygulanmasıdır. Tarihin bize gösterdiği gibi, Lenin'in devrimin gerçekleştirilmesini karakterize edeceğini ümit ettiği iktidar yapısına daha çok yaklaşan şey, uzun ömürlü "proletarya diktatörlüğü" oldu. Ve bu durumda, şüphesiz, işçiler ve köylüler iktidar yapısına razı olmadılar; devlet onu zorunlu bir koordinasyon meselesi olarak dayattı.

Devrimin galipleri iktidarı nasıl elde ettiklerinin resmi tarihini yazdığı için, onların açıklamalarının tarihi gerçeklerle ne kadar çakıştığı, bir anlamda, çok önemli değildir. Birçok yurttaş düzgünce hazırlanmış açıklamalara doğru olsun olmasın inandığı için, bu onların devrimci liderlerinin öngörülerine, kararlılığına ve gücüne olan inançlarını daha da güçlendirir. Devrimci sürecin standart "...şartıyla" hikâyesi belki de nihai devlet basitleştirmesidir. Bu çeşitli siyasal ve estetik amaçlara hizmet eder ki, amaçlarda sırası geldiğinde onun varsaydığı biçimi oluşturmaya yardım ederler. Kesinlikle, ilk örnekte, devrimci devletin mirasçıları olacaklar kendilerini tarihsel sonucun başaktörleri gibi sunmakta kazanılmış hak sahibidirler. Böyle bir açıklama onların liderler ve misyonerler olarak vazgeçilmez rolünü vurgular ve Lenin'in örneğinde bu açıklama Bolşeviklerin açıklanan örgütsel ideolojisine çok iyi uyar. Milovan Djilas'ın işaret ettiği gibi, devrimlerin resmi tarihleri "devrimi sanki devrim liderlerinin önceden planlanmış eylemlerinin meyvesiymiş gibi anlatır."[33] Kinizme ya da yalancılığa gerek yoktur. Liderlerin ve generallerin olaylar üzerindeki etkilerini abartması son derece doğaldır; dünya onların bulunduğu konumdan böyle görünmektedir ve onların çizdiği tablo ile çelişmek astlarının nadiren çıkarınadır.

Galiplerin, devlet iktidarını ele geçirdikten sonra halk bu deneyimi tekrarlamaya karar vermesin diye devrimi sokaklardan alıp onu mümkün olduğu kadar hızla müzelere ve ders kitaplarına sokmakta çok büyük çıkarı vardır.[34] Bir avuç dolusu liderin kararlılığının altını çizen şematik bir açıklama liderlerin meşruluğunu destekler; bağlılığa, tekbiçimliliğe ve merkezi amaca yaptığı vurgu bu liderliğin kaçınılmaz ve bu nedenle, umut edildiği üzere, daimi görülmesini sağlar. Halkın özerk eylemliliğinin küçümsenmesi işçi sınıfının dışarıdan liderlik olmaksızın kendi başına hareket etme yeteneğinin olmadığını

belirten ek bir amaca hizmet eder.[35] Bu açıklamanın devrimin iç ve dış düşmanlarını saptama fırsatını kullanarak, nefret edilecek ve baskı uygulanacak uygun hedefleri seçmesi olasıdır.

Devrimci elitlerce desteklenen standart açıklama, tarihsel sürecin olumsallığının kanıtını silerek dünyayı bizzat "doğallaştırma"sıyla desteklenir. "Rus Devrimi"nde çarpışanlar kendileri hakkındaki bu gerçeği ancak sonradan, devrim gerçekleştiğinde keşfetmişti. Aynı şekilde, diyelim ki Birinci Dünya Savaşı'na ya da Bulge Savaşı'na –Reform ya da Rönesanstan bahsetmiyoruz bile– katılanlardan hiçbiri bu kadar kısa bir şekilde tanımlanabilecek bir şeye iştirak ettiklerinden haberdar değildi. Ve her şeyin ardından, geçmişte açık olan bazı örnekler ya da nedenlerle birlikte, şeyler gerçekten belirli bir şekilde *sonuçlandığından*, sonucun bazen kaçınılmaz görünmesi şaşırtıcı değildir. Herkes onun oldukça farklı sonuçlanabileceğini unutur.[36] Bu unutma ile birlikte devrimci zaferi doğallaştırmakta bir adım daha atılmış olur.[37]

Lenin gibi galipler kendi devrim teorilerini bizzat devrimci olaylardan ziyade devrim sonrası resmi hikâyeye dayandırmaya başladığında, anlatı tipik olarak devrimci liderlerin failliğini, amacını ve dehasını vurgular ve olumsallığı asgari düzeye çeker.[38] O halde, nihai ironi Bolşevik Devrimi'nin resmi öyküsünün altmış yıldan uzun bir süre boyunca *Ne Yapmalı?*'da altı çizilen ütopik talimatlara sıkı sıkıya uyacak biçimde yaratılmasıydı.

Devlet ve Devrim'in Lenin'i

Devlet ve Devrim'deki Lenin, öncü parti ile kitleler arasındaki ilişki üzerine düşüncelerindeki önemli bir kaymayı göstermek için sık sık *Ne Yapmalı*?'nın Lenin'i ile karşılaştırılır. Şüphesiz, Lenin'in 1917 Ağustos ile Eylül ayı arasında –Şubat Devrimi'nden sonra ve Ekim Devrimi'nden hemen önce– son

sürat yazılan broşürdeki tonuyla 1903 tarihli metindeki tonunun birbiriyle bağdaşması zordur. Lenin'in 1917'de bağımsız halk devrimcilerini mümkün olduğu kadar cesaretlendirmek istemiş olmasının önemli taktik nedenleri vardı. Lenin ve diğer Bolşevikler, artık kendi fabrikalarının efendisi olan birçok işçinin ve kentli birçok Rusun devrimci şevklerini kaybederek Kerensky'nin geçici hükümetinin kontrolü ele almasına ve Bolşevikleri engellemesine izin vereceğinden kaygılanıyordu. Lenin'in devrimcilerine göre, kitleler Bolşevik disiplini altında olmasa bile, her şey Kerensky rejiminin işlemez hale getirilmesine bağlıydı. Bolşeviklerin iktidarlarını sağlamlaştırmasından önce, kasım ayı başlarında bile Lenin'in anarşistlere çok yakın konuşmasında şaşılacak bir şey yoktur: "Sosyalizm yukarıdan emirlerle yaratılmaz. Bürokratik devlet otomatizmi onun ruhuna yabancıdır; sosyalizm canlıdır, yaratıcıdır – halk kitlelerinin kendi eseridir."[39]

Devlet ve Devrim Marx'ın komünizm anlayışını yansıtan eşitlikçi ve ütopyacı bir ton taşımakla birlikte, bizim için çarpıcı olan Lenin'in yüksek-modernist kanaatlerinin metinde hâlâ ne düzeyde hüküm sürdüğüdür. İlk olarak, Lenin devletin zor gücünün uygulanmasının sosyalizmi inşa etmenin tek yolu olduğu konusunda şüpheye yer bırakmaz. İktidarın ele geçirilmesinin ardından şiddet ihtiyacını açıkça dile getirir: "Proletaryanın... Sovyet ekonomisini örgütleme görevinde büyük halk kitlelerine –köylülere, küçük burjuvalara, yarı-işçilere– *rehberlik etmek* amacıyla devlet iktidarına, merkezi güç örgütlenmesine, şiddetin örgütlenmesine ihtiyacı vardır."[40] İşçi kitlelerinin beyni olacak fikirleri ve eğitimi yine tek başına Marksizm temin eder: "Marksizm bir işçi partisini eğitmekle, proletaryanın iktidarı üstlenme ve tüm insanları Sosyalizme götürme yeteneğine, yeni düzeni yönlendirip örgütleme yeteneğine, toplumsal yaşamlarını burjuvazi olmadan ve burju-

vaziye karşı kurma görevinin yükünü taşıyan ve sömürülen herkesin öğretmeni, rehberi ve lideri olma yeteneğine sahip öncülerini eğitmektedir."[41] İşçi sınıfının toplumsal yaşamının işçi sınıfının kendi üyeleri tarafından değil, ya burjuvazi ya da öncü parti tarafından düzenleneceği varsayılır.

Lenin aynı zamanda içinde siyasetin ortadan kaybolacağı ve er geç şeylerin yönetiminin herhangi birine emanet edilebileceği yeni bir toplum üzerine belagatte bulunuyordu. Lenin'in iyimserliğine uygun modeller tam da onun zamanının büyük insan makineleriydi: endüstriyel örgütlenmeler ve büyük bürokrasiler. Lenin'in çizdiği tabloda, kapitalizmin gelişimi kendi keyfine göre seyreden, siyasal olmayan bir teknoyapı inşa etmektedir: "Kapitalist kültür büyük ölçekli üretimi, fabrikaları, demiryollarını, posta hizmetlerini, telefonları, vs. *yaratmıştır* ve *bu temelde*, eski 'devlet iktidarı' görevlerinin çoğu çok basitleşmiştir ve bunlar kolayca, okur yazar her insanın becerebileceği kadar basit kayıt, dosyalama ve kontrol işlemlerine dönüşebilir ve bunları işçi ücreti bedeline gerçekleştirmek de mümkün olacaktır; bu durumda bu işlerden her tür imtiyazın gölgesi ve resmiyetin tüm şatafatı silinebilir (ve silinmelidir)."[42] Lenin modern üretimin mükemmel teknik rasyonelliğini gözler önüne sermektedir. Oluşturulan işbölümünde her bölmeye uygun "basit operasyonlar" iyice öğrenildiğinde, geriye tartışılacak çok az şey kalır. Devrim burjuvaziyi "gemi"den defeder, yerine öncü partiyi yerleştirir ve yeni bir rota belirler, ama gemi mürettabatının çoğunun görevi değişmez. Lenin'in teknik yapıya dair çizdiği tablonun tamamen durağan olduğunu söylemek gerekir. Üretim biçimleri ya yerleşmiş haldedir ya da, değiştikleri takdirde, bu değişimler farklı bir düzene yönelik becerileri gerektirmez.

Kapitalistlerce oluşturulan devlet işlerinin ütopik vaadi herkesin devlet yönetiminde yer alabilecek oluşudur. Kapi-

talizmin gelişimi büyük çaplı, kamulaştırılmış bürokratik aygıtların yanı sıra "milyonlarca işçinin yetiştirilmesini ve disipline edilmesini"[43] de doğurmuştur. Birlikte alındığında, bu devasa merkezi bürokrasiler yeni dünyanın kilit noktası olacaktı. Lenin bu bürokrasileri Almanya'da Rathenau'nun rehberliğindeki savaş seferberliğinde işbaşında görmüştü. Bilim ve işbölümü siyasetin ve çekişmelerin yersiz bir hal aldığı kurumsal bir teknik uzmanlık düzenini meydana getirmişti. Modern üretim teknik açıdan gerekli olan bir diktatörlüğe zemin hazırlıyordu. "Bireysel diktatöryel güçlerin önemi ile ilgili olarak –sosyalizmin tam anlamıyla... temeli olan– büyük ölçekli makine sanayiin yüzlerce, binlerce ve on binlerce insanın ortak emeklerini yönlendiren mutlak ve sıkı *irade birliği* talep ettiğini söylemek şarttır..." diye gözlemliyordu Lenin, "Ama bu sıkı birlik nasıl temin edilebilir? On binlerin kendi iradelerini bir kişinin iradesine tabi kılmasıyla... İşçilerin –bir nehir taşkını gibi dalgalanıp kabararak kıyısından taşan– kamuya açık demokrasisini işbaşındayken bir tek kişinin, Sovyet liderinin iradesine gösterecekleri *sorgusuz itaatle*, demir disiplinle birleştirmeyi öğrenmek zorundayız."[44]

Bu anlamda, Lenin Fordist ve Taylorist üretim teknolojisi karşısındaki coşkusu bakımından kapitalist çağdaşlarının çoğuyla birleşir. Dönemin Batılı sendikalarının kalifiye bir işgücünün "vasıfsızlaştırılması" olarak reddettiği şeyi Lenin rasyonel devlet planlamacılığının anahtarı olarak benimsiyordu.[45] Lenin'e göre, üretimin ya da yönetimin rasyonel olarak nasıl planlanacağı ile ilgili tüm soruların nesnel olarak doğru, etkili, tek bir cevabı vardır.[46]

Lenin, Fourierci bir anlayışla, neredeyse kendi kendini işletecek büyük bir ulusal sendika hayali kurarak devam eder. Onu bir ağ olarak görür, bu ağın gözleri rasyonelliği ve disiplini sayesinde işçileri uygun rutinlerle sınırlandıracaktır. Tüyler

ürpertici derecede Orwellci bir pasajda –muhtemelen anarşistlere ya da onun mantığına direnebilecek lümpen unsurlara bir uyarı– Lenin sistemin nasıl acımasız olacağına işaret eder: "Bu ulusal kayıt ve denetimden kaçmak kaçınılmaz olarak giderek zorlaşacaktır... ve muhtemelen bu kaçışlara çok hızlı ve sert cezalandırmalar eşlik edeceğinden (çünkü silahlı işçiler duygusal entelektüeller değil, pratik yaşamdan gelen insanlardır ve bunlar birilerinin kendilerini hafife almasına pek de izin vermeyecektir), ortak toplumsal yaşamın basit, temel kurallarını gözetme *zorunluluğu* çok geçmeden *bir alışkanlığa* dönüşecektir."[47]

Lenin'in ütopyasının daha eşitlikçi olması ve proletarya diktatörlüğü bağlamında kurulmuş olması dışında, Le Corbusier'nin yüksek modernizmi ile taşıdığı paralellikler ortadadır. Toplumsal düzen büyük bir fabrika ya da işyeri gibi düşünülür – Le Corbusier'nin ifadesiyle, "her insanın bütünle düzenli bir ilişki içinde yaşayacağı aksamadan mırıldanan bir makine." Bu anlayışı benimseyen insanlar yalnızca Lenin ve Le Corbusier değildi, fakat bu ikisi oldukça etkiliydi. Aralarındaki benzerlikler sağın yanı sıra sosyalist solun da büyük bölümünün modern endüstriyel örgütlenme tapınağının ne kadar kölesi olduğunu hatırlatmaya yarar. Marx'da, Saint-Simon'da ve o zamanlar Rusya'da çok popüler olan bilim-kurgularda, özellikle Edward Bellamy'nin *Looking Backward*'ının bir çevirisinde benzer ütopyalar, "Prusya değerlerine açıkça hayranlık duyan otoriter, militer, eşitlikçi, bürokratik bir sosyalizm rüyası"[48] bulunabilir. Yüksek modernizm siyasi olarak pek çok şekle girebilirdi; herhangi bir siyasal kisve altında, hatta anarşist bir kisve altında bile ortaya çıkabiliyordu.

Tarım Sorunları'nın Lenin'i

Lenin'in sürekli olarak yüksek-modernist bir duruşu olduğu iddiasını kanıtlamak için tek yapmamız gereken, yüksek-modernist görüşlerin ateşli bir şekilde tartışıldığı bir alana, tarım üzerine yazılarına dönmektir. Kanıtlarımızın çoğu bir tek eserden, 1901 ile 1907 arasında yazılmış olan *Tarım Sorunları*'ndan[19] çıkarılabilir.

Bu metin küçük ölçekli aile tarımını sürekli olarak mahkûm ediyor ve devasa, son derece mekanize modern tarım biçimlerini yüceltiyordu. Lenin'e göre, bu yalnızca bir ölçek estetiği meselesi değil, bir tarihsel kaçınılmazlık meselesiydi. Düşük teknoloji kullanan aile tarımı ile büyük ölçekli, mekanize tarım arasındaki fark, küçük ev sanayi dokumacılarının elle çalışan dokuma tezgâhları ile büyük tekstil fabrikalarının mekanize dokuma tezgâhları arasındaki farkla tamı tamına aynıydı. İlk üretim biçimi yok olmaya mahkûmdu. Lenin bunu, el tezgâhının feodalizm, elektrikli dokuma tezgâhının ise kapitalizm demek olduğunu belirtmek için bu analojiyi sık sık kullanan Marx'tan ödünç almıştı. Bu tasvir öylesine manidardı ki Lenin farklı bağlamlarda, örneğin *Ne Yapmalı*?'da, ona tekrar başvurarak rakibi Ekonomistler'in "el sanatı yöntemleri"ni kullandığını, halbuki Bolşeviklerin profesyonel (modern, eğitimli) devrimciler olarak çalıştığını iddia ediyordu.

Köylülerin kendisi bir yana, köylü üretim biçimleri Lenin'e göre umutsuz bir gerikalmışlık içindeydi. Küçük ev sanayi dokumacıları nasıl silindiyse, bunlar da büyük-ölçekli makine sanayinin tarımdaki muadilleri tarafından şüphe etmeden silinmesi gereken tarihsel kalıntılardı yalnızca. "Yirmi yıl geçti," diye yazıyordu, "ve işitecek kulakları ve görecek gözleri olanlara iktisatçıların her zaman geleceğe, teknik ilerlemeye bakması gerektiğini, yoksa hemen geride kalacaklarını, çünkü ileriye bakmayan kişinin tarihe sırtını döndüğünü söyler

gibi, makineler küçük üreticileri son sığınaklarından birinden daha sürdü; orta yol yoktur, olamaz da."[50] Lenin burada ve diğer yazılarında, hâlâ Rusya'nın çoğu yerinde karşılaşılan geleneksel, ortak, üç-tarlalı* arazi paylaştırma sistemi ile bağlantılı tüm tarımı ve toplumsal pratikleri yerden yere vuruyordu. Bu iddiada, ortak mülkiyet fikri devrimin bir koşulu olan kapitalizmin tam gelişmesini engelliyordu. Lenin şu sonuca varıyordu: "Modern tarım teknikleri köylünün payına düşen eski, tutucu, barbarca, cahil ve yoksul ekonomi yöntemlerinin *bütün* koşullarının dönüştürülmesini talep eder. Üç-tarla sistemi, ilkel aletler, toprağı işleyenlerin patriyarkal yoksulluğu, rutin sığır besiciliği yöntemleri ve piyasa koşulları ve gereksinimleri hakkındaki kaba ve safça cehalet, tüm bunları başımızdan atmamız şart."[51]

İmalattan alınarak tarıma uygulanan bir mantığın uygunluğuna çok fazla itiraz edilmişti. Çok sayıda iktisatçı emeğin dağıtımı, üretim ve kırsal üreticilerin hane giderleri üzerine ayrıntılı çalışmalar yürütmüştü. Kimileri, muhtemelen ideolojik olarak, küçük mülkiyetin üretim verimliliğinden yana bir görüş geliştirmeye kendini adamış olsa da, bunların yüzleşmesi gereken çok miktarda deneysel kanıt vardı.[52] Bunlar çoğu tarımsal ürünün doğasının, mekanizasyonun ekonomik getirisinin (gübrelemeye, dikkatli yetiştirmeye, vs.'ye odaklanan) yoğunlaştırmanın getirisi ile kıyaslandığında asgari düzeyde olmasını ifade ettiğini ileri sürüyordu. Ölçeğe göre getirinin de aile çiftliğinin dönüm miktarının ötesinde asgari ya da olumsuz olduğunu iddia ediyorlardı. Bu iddiaların hepsi, tarımsal altyapının gerikalmışlığının mekanizasyona ve ticari üretime engel olduğu Rusya'dan gelen verilere dayalı olsaydı, Lenin onları o kadar ciddiye almayabilirdi. Ama verilerin

*Birbirini takip eden yıllarda değişik ürünler yetiştirme sistemi. (ç.n.)

çoğu Almanya ve Avusturya'dan, söz konusu küçük çiftçilerin son derece ticarileşmiş ve piyasa güçlerine duyarlı olduğu nispeten gelişmiş ülkelerden geliyordu.[53]

Lenin aile tarımının verimliliğini ya da rekabet gücünü gösteren bu verileri çürütmeye koyuldu. Onlara karşıt görüş geliştirmek için deneysel kanıtlarındaki tutarsızlıkları kullandı ve hem Rus hem Alman diğer uzmanlardan gelen verileri ortaya koydu. Kanıtın çürütülemez göründüğü yerde ise hayatta kalan küçük çiftçilerin bunu ancak açlıktan ölmek ve kendilerini, karılarını ve çocuklarını, ineklerini ve çiftlik hayvanlarını aşırı çalıştırmak suretiyle yaptığını iddia etti. Küçük çiftçilerin ürettiği kârlar, her koşulda aşırı çalışmanın ve düşük tüketimin sonucuydu. Böyle "kendi kendini sömürme" örnekleri köylü ailelerinde yaygın olmakla birlikte, Lenin'in sunduğu kanıt tamamen ikna edici değildi. Onun (ve Marx'ın) üretim tarzları anlayışına göre, zanaatkârlığın ve küçük çiftliğin hayatta kalması rastlantısal bir anakronizm olmak zorundaydı. Bizler, o zamandan bu yana küçük ölçekli üretimin ne kadar verimli ve dirençli olduğunu öğrenmiş bulunuyoruz, ama Lenin'in geleceğin ne getireceğinden hiç şüphesi yoktu. "Bu inceleme tarımda büyük-ölçekli üretimin teknik üstünlüğünü... [ve] küçük köylünün aşırı çalışmasını ve az tüketimini ve toprak sahibi için çalışan düzenli ya da gündelik işçiye dönüşümünü kanıtlamaktadır... Olgular itiraz kabul etmez bir şekilde göstermektedir ki, kapitalist sistemde tarımdaki küçük çiftçinin durumu her açıdan sanayideki el işçisinin konumu ile paraleldir."[54]

Tarım Sorunları Lenin'in yüksek modernizminin başka bir yönünü de anlamamıza izin verir: en modern teknolojiyi ve herşeyden önce, elektriği yüceltmesi.[55] "Komünizm, Sovyet Gücü artı tüm kırsalın Elektriklendirilmesidir" önermesi ünlüydü. Elektrik, o ve diğer birçok yüksek-modernist için,

neredeyse efsanevi bir cazibe kaynağıydı. Bu cazibenin, sanırım, elektriğin bir güç biçimi olarak benzersiz nitelikleri ile alakası vardı. Buhar gücü, doğrudan su gücü ve içten yanmalı motor mekanizmalarından farklı olarak, elektrik *sessiz*di, kesindi ve neredeyse görünmezdi. Lenin ve başka birçok insan için elektrik büyülüydü. Elektriğin tarımsal yaşamın modernizasyonuna yönelik büyük vaadi şuydu: İletim hatları bir kez kurulduğunda, güç uzun mesafeler üzerinden gönderilebilecekti ve ihtiyaç duyulan her yerde ve gereken miktarda hemen mevcut olacaktı. Lenin, hatalı bir şekilde, elektriğin birçok çiftlik işinde içten yanmalı motorun yerini alacağını hayal ediyordu. "Elektrik ile çalışan makineler daha aksamadan ve kesin çalışır; bu nedenledir ki harmanlamada, toprağın sürülmesinde, süt sağımında, ot biçmekte elektrik kullanımı daha elverişlidir."[56] Enerjiyi tüm halkın kullanımına açmak yoluyla devlet, Marx'ın "kırsal yaşamın bönlüğü" dediği şeyi ortadan kaldırabilirdi.

Lenin'e göre elektriklendirme küçük-burjuva toprak sahipliği modelini kırmanın ve dolayısıyla "kapitalizmin kökleri"ni "içerideki düşmanın temeli, belkemiği" olan kırsaldan söküp atmanın anahtarıydı. Düşman "küçük-ölçekli üretime bel bağlıyor ve bunun altını oymanın tek yolu var, o da tarım dahil ülke ekonomisini yeni bir teknik zemine, modern büyük-ölçekli üretim zeminine taşımak. Bu zemini yalnızca elektrik sağlar."[57]

Lenin'e göre elektriğin cazibesinin büyük bir bölümü mükemmelliğiyle, matematiksel kesinliği ile alakalıydı. İnsanın çalışması ve hatta buhar çekişli sabanın ya da harman makinesinin çalışması kusurluydu; bir elektrik makinesinin çalışması ise aksine güvenilir, kesin ve sürekli görünüyordu. Elektriğin aynı zamanda merkezileştirici olduğunu da eklemek gerekir.[58] Bu, güç akışının üretildiği, dağıtıldığı ve kontrol edildi-

ği merkezi bir güç istasyonundan yayılan iletim hatlarından oluşan görünür bir şebeke ortaya çıkarmıştı. Elektriğin doğası Lenin'in ütopik merkezileştirici vizyonuna son derece uygundu. Elektrik santralinden çıkan elektrik hatlarının haritası, akışın tek yönlü olması dışında, Paris'teki merkezi taşımacılığın ana istasyonundan bir tekerleğin parmakları gibi yayılan tren hatları gibi görünecekti (bkz. Bölüm 1). İletim hatları coğrafyanın üstesinden gelerek, ülkeyi elektrikle sarıp sarmalıyordu. Elektrik modern dünyanın büyük bir bölümüne erişilmesinde eşitlik sağlamıştı ve tesadüfi değildir ki, *narod*'a (kelime anlamıyla, "karanlık halk") –hem sözcük anlamıyla hem de kültürel olarak– ışık getirmişti.[39] Son olarak, elektrik planlama ve hesaplamaya izin vermekte ve aslında bunları gerektirmekteydi. Elektriğin çalışma biçimi, Lenin'in sosyalist devlet iktidarından beklediği çalışma biçimiyle çok benzerdi.

Lenin'e göre, neredeyse aynı gelişim mantığı öncü partinin başelitine, fabrikaya ve tarlaya da uygulanabilirdi. Profesyoneller, teknisyenler ve mühendisler liderler olarak amatörlerin yerini alacaktı. Bilime dayalı merkezi otorite hüküm sürecekti. Le Corbusier'de olduğu gibi, örgüt içindeki işlevsel özgüllük düzeyi, rutinler yoluyla sağlanan düzen, birimlerin ikame edilebilirlik düzeyi ve mekanizasyon kapsamı bütünüyle üstün verimliliğin ve rasyonelliğin ölçütleriydi. Çiftlikler ve fabrikalara gelince, bunlar ne kadar büyük ve sermaye yoğunluklu olursa o kadar iyiydi. Lenin'in tarım anlayışında makine-traktör istasyonlarına duyulan tutkunun yanı sıra, büyük ölçekli çiftliklerin kurulmasına ve (Lenin'in ölümünden sonraki) kamulaştırmaya ve hatta Kruşçev'in Bakir Topraklar girişimi gibi büyük kolonizasyon projelerine yol açan o yüksek-modernist ruh daha şimdiden görülebilir. Aynı zamanda, Lenin'in görüşleri kökenlerini güçlü bir biçimde Rus tarihinden almaktadır. Bunlar, her ikisi de Rusya'yı modern dünyanın içine çekmek

için tasarlanmış olan Büyük Petro'nun Saint Petersburg projesi ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında I. Alexander'ın himayesinde Alexei Arakçeyev tarafından kurulan dev askeri koloniler modeli ile benzerlik taşır.

Lenin'in yüksek-modernist tarafına odaklanırken, fikirleri ve eylemleri pek çok farklı akımdan beslenen son derece karmaşık bir düşünürü basitleştirme riski taşıyoruz. Lenin devrim sırasında araziye ortak olarak el konmasını, özerk eylemi ve tarım sovyetlerinin "kendi hatalarından ders alma"[60] isteğini yüreklendirmeye eğilimliydi. Lenin yıkıcı bir iç savaşın ve bir tahıl tedariği krizinin sonunda, kamulaştırmayı ertelemeye ve küçük ölçekli üretimi ve küçük tüccarları desteklemeye karar verdi. Kimileri son yazılarında köylü tarımına daha iyi gözle baktığını ileri sürmüştür ve Stalin'in 1929'da emrettiği acımasız kamulaştırmayı Lenin'in dayatmayacağı düşünülmektedir.

Bu güçlü karinelere rağmen, bence Lenin'in kendi yüksek-modernist düşüncelerinin özünü terk ettiğine inanmak için çok az neden vardır.[61] 1921'deki Kronstadt ayaklanmasının ve ardından kentlerde ortaya çıkan gıda krizinin ardından taktik geri çekilmesini ifade edişinde bile bu açıktır: "Bizler köylüyü yeniden şekillendirene kadar,... *büyük-ölçekli makineler ona yeni bir biçim verene kadar*, köylüye ekonomisini kısıtlamalar olmadan işletebilme imkânını temin etmek zorundayız. Küçük çiftçiyle bir arada var olma biçimleri bulmak zorundayız... *çünkü küçük çiftçinin yeniden oluşturulması*, tüm psikolojisinin ve tüm alışkanlıklarının yeniden şekillendirilmesi kuşaklar boyunca sürecek bir görevdir."[62] Eğer bu taktik bir geri çekilme ise, köylülerin dönüşümünün kuşaklar boyunca süreceğinin kabul edilmesi, tam o sıralarda yeniden saldırıya geçmeyi bekleyen bir generalin sözcükleri gibi kulağa gelmemektedir. Diğer yandan, Lenin'in inatçı insan doğasının dönüşümünün anahtarı olarak mekanizasyona olan inancı

azalmamıştır. Burada modern, kamulaştırılmış bir tarıma giden yolun nasıl dolambaçlı ve uzun olacağı hakkında yeni bir alçakgönüllülük –etkili köylü direnişinin meyvesi– söz konusudur ama yolculuk tamamlandıktan sonra görülecek manzara aynıdır.

Luxemburg: Devrimin Doktoru ve Ebesi

Rosa Luxemburg yalnızca Lenin'in çağdaşlarından biri olmaktan çok daha öteydi. Aynı derecede adanmış bir devrimci ve 1919'da, soldaki daha az devrimci müttefiklerinin emriyle Berlin'de Karl Liebknecht ile birlikte katledilmiş bir Marksistti. Jane Jacobs her ne kadar Le Corbusier'nin ve genelde yüksek-modernist şehir planlamanın bir eleştirmeni olsa da, Le Corbusier'nin ölmeden önce Jacobs'ın adını hiç duymadığından neredeyse kesinlikle emin olabiliriz. Diğer yandan, Lenin ile Luxemburg tanışmışlardı. Büyük ölçüde aynı kitleye seslenmişler ve birbirlerinin görüşlerinden haberdar olarak yazmışlardı ve Luxemburg Lenin'in öncü parti ve özellikle bunun devrimci bir ortamda proletarya ile olan ilişkisi hakkındaki görüşlerini reddetmişti. Temel olarak, Luxemburg'un Lenin'in yüksek-modernist görüşleri ile doğrudan yüzleştiği denemelerle ilgileneceğiz: "Rus Sosyal Demokrasisinin Örgütsel Sorunları" (1904), "Genel-Grev, Parti ve Sendikalar" (1906) ve ölümünden sonra yayınlanan "Rus Devrimi" (1918'de yazılmış, ilk kez Kronstadt isyanının ardından 1921'de yayınlanmıştır).

Luxemburg'un Lenin'den en keskin olarak ayrıldığı yer, kendisinin işçi sınıfının özerk yaratıcılığına olan göreli inancıydı. "Genel-Grev, Parti ve Sendikalar"ın iyimserliği kısmen, *Ne Yapmalı?*'dan farklı olarak, 1905 devriminin işçi militanlı-

ğına dair verdiği ibret dersinden sonra yazılmış olmasından kaynaklanıyordu. Luxemburg Varşova proletaryasının 1905 devrimine kitlesel olarak verdiği cevaptan özellikle etkilenmişti. Diğer yandan, "Rus Sosyal Demokrasisinin Örgütsel Sorunları" 1905 olaylarından önce ve doğrudan *Ne Yapmalı?*'ya cevaben yazılmıştı. Bu deneme Polonya partisinin Rus Sosyal Demokrat Partisi'nin merkezi disiplini altına girmeyi reddetmesi bakımından kilit bir metindi.[63]

Lenin ile Luxemburg arasındaki farklılıkları vurgularken, verili kabul ettikleri ortak ideolojik zemini gözden kaçırmamamız lazım. Sözgelimi Marx'ın kapitalist ilerlemenin çelişkileri ve devrimin kaçınılmazlığı hakkındaki varsayımlarını paylaşıyorlardı. Her ikisi de aşamacılığın ve devrimci olmayan unsurlarla taktik uzlaşmalardan daha öteye giden bir müttefikliğin düşmanıydılar. Stratejik düzeyde bile, ikisi de öncü partinin tüm durumu ("bütün"ü) görmesinin daha olası olduğu, oysa işçilerin çoğunun yalnızca kendi yerel durumlarını ve kendi özel çıkarlarını görmesinin muhtemel olduğu gerekçesiyle, bir öncü partinin önemini savunuyorlardı. Ne Lenin ne de Luxemburg partinin sosyolojisi denebilecek şeye sahipti. Yani, partinin aydınlarının, nasıl tanımlanırsa tanımlansın, işçilerin çıkarları ile çakışmayan çıkarlarının olabileceği akıllarına gelmemişti. Sendika bürokrasilerinin sosyolojisini çabucak görmüştüler ama devrimci Marksist partinin sosyolojisi için aynı şey söylenemez.

Aslında Luxemburg, işçinin, bulunduğu yerden doğrudan görünmeyen daha büyük bir sonuca katkıda bulunması için talimatları izlemesinin neden akıllıca olacağını açıklamak için, Lenin'in yaptığı gibi, fabrika yöneticisi metaforunu kullanmaktan aşağı kalmıyordu. Ancak fark bu mantığın nereye kadar takip edildiğinde ortaya çıkar. Lenin'e göre, bütünün bilgisi yalnızca bilgi üzerinde neredeyse tam bir tekele sahip

olan öncü partinin ellerindeydi. Lenin, proletaryanın salt piyade erine ya da piyona dönüştüğü sıkı sıkıya hiyerarşik operasyonların temelini oluşturan, her şeyi gören bir merkez ya da bir bakıma gökyüzünde bir göz hayal ediyordu. Luxemburg'a göre, parti işçilerden daha ileri görüşlü olabilirdi ama bununla birlikte, önderlik etmeye soyunduğu kişiler tarafından sürekli şaşırtılacak ve onlardan yeni şeyler öğrenecekti.

Luxemburg devrimci süreci Lenin'in düşündüğünden çok daha karmaşık ve öngörülemez bir süreç olarak görüyordu, tıpkı Jacobs'ın kentte başarılı mahallelerin yaratılmasını Le Corbusier'nin düşündüğünden çok daha karmaşık ve gizemli görmesi gibi. Luxemburg'un kullandığı metaforlar, göreceğimiz gibi, bu durumu daha iyi gösterir. Askerlerden, mühendislikten ve fabrika kıyaslamalarından kaçınarak, daha çok gelişme, ilerleme, deneyim ve öğrenme üzerine yazıyordu.[64]

Bir komutanın askerlerini cepheye sürebilme ya da onları kışlalara hapsedebilmesine benzer bir biçimde öncü partinin genel grev emri verebileceği ya da bunu yasaklayabileceği fikri, Luxemburg'a saçma geliyordu. Bu yöntemle bir grev inşa etmeye yönelik herhangi bir girişim hem gerçekdışıydı hem de ahlâki olarak kabul edilemezdi. Bu görüşün altında yatan araçsallığı reddediyordu. "Her iki eğilim de [bir genel grevi emretmek ya da yasaklamak] genel bir grevin, birisinin bilgisi ya da vicdanına göre istendiğinde 'karar verilebilecek' ya da 'yasaklanabilecek' salt bir teknik mücadele aracı, birisinin bohçasına kenetlediği ve 'her türlü tehlikeye karşı kapalı olarak hazır tuttuğu' ya da açıp kullanmaya karar verdiği bir tür cep çakısı olduğuna dair aynı, katıksız anarşist [*aynen*] düşünceden türer."[65] Dolayısıyla bir genel grev ya da devrim, öncü partinin yalnızca bir unsuru olduğu birçok failin iradesini ve bilgisini içine alan karmaşık bir toplumsal olaydı.

Canlı bir Süreç olarak Devrim

Luxemburg grevlere ve siyasal mücadelelere diyalektik, tarihsel süreçler olarak bakıyordu. Ekonominin ve işgücünün yapısı mevcut seçenekleri şekillendirebilirdi ama asla belirleyemezdi. Bu nedenle, sanayi küçük ölçekli ve coğrafi olarak dağınık olduğu takdirde, grevler de tipik olarak küçük ve dağınık olurdu. Ancak her grev dalgası sermayenin yapısını değişmeye zorlamaktaydı. İşçiler daha yüksek ücretler kazanırsa, bu artışlar örneğin sanayide, mekanizasyonda ve yeni denetim modellerinde konsolidasyonları teşvik edebilirdi, bütün bunlar bir sonraki grev dalgasının karakterini etkilerdi. Bir grev ayrıca işgücüne şüphesiz yeni şeyler öğretecek ve onun birlikteliğinin ve liderliğinin karakterini değiştirecekti.[66] Süreç ve insan failliğindeki bu ısrarı Luxemburg için dar taktik bakışlara karşı bir uyarı görevi görüyordu. Bir grev ya da bir devrim taktiğin ve komutanın ona yönelmesi gereken bir amaçtan ibaret değildi; ona götüren süreç aynı zamanda proletaryanın karakterini şekillendiriyordu. Devrimin *nasıl* yapıldığı onun yapılıp yapılmaması kadar önemliydi, çünkü sürecin kendisinin ağır sonuçları vardı.

Luxemburg Lenin'in öncü partiyi işçi sınıfı için bir askeri genelkurmaya dönüştürme isteğini hem tamamen gerçekdışı hem de ahlâki olarak tatsız buluyordu. Lenin'in hiyerarşik mantığı işçi sınıfının (tek tek ve grup olarak) engellenemez özerkliğini yok sayıyordu, işçi sınıfının kendi çıkarları ve eylemleri asla torna tezgâhından geçirilip katı bir uyuma sokulamazdı. Dahası, böyle bir disiplin mümkün olsa bile, parti onu dayatmakla kendini bağımsız, yaratıcı, her şeyden önce devrimin öznesi olan bir proletaryadan mahrum edecekti. Lenin'in kontrol ve düzen özlemine karşı Luxemburg büyük ölçekli toplumsal eylemlerin kaçınılmaz olarak çizdiği düzensiz, çalkantılı ve canlı tabloyu ortaya koyuyordu. Lenin'e açık

bir gönderme yaparak, "En üst komitelerin kararlaştırdığı ihtiyatlı bir planla icra edilen sabit ve kof, asık suratlı bir siyasal eylem şeması yerine, devrimin daha büyük çevreçevesinden kesilip çıkarılamayacak kanlı canlı ve hareketli bir yaşam görüyoruz: Genel grev binlerce damarla devrimin her yerine bağlanır"[67] diye yazıyordu. Kendi anlayışını Lenin'inkiyle kıyaslarken, sürekli olarak organizmanın yaşamını tehdit etmeksizin kesilip çıkarılamayacak karmaşık, organik süreçlere ilişkin metaforlara başvuruyordu. Rasyonel, hiyerarşik bir icra komitesinin proleter askerlerini istediği gibi konuşlandırabileceği fikri yalnızca reel politika açısından geçersiz değil, aynı zamanda ölü ve koftu.[68]

Luxemburg *Ne Yapmalı?*'yı çürütürken merkezi hiyerarşinin bedelinin yaratıcılığın ve aşağıdan gelen inisiyatifin kaybedilmesi olduğuna açıklık getirmişti: "Lenin'in kafasındaki 'disiplin' proletaryaya asla yalnızca fabrika yoluyla değil, aynı ölçüde kışlalar, modern bürokrasi, merkezi burjuva devlet aygıtının tüm mekanizması... ile yerleştirilir. Lenin'in savunduğu ultramerkezicilik olumlu ve yaratıcı bir ruh yerine, bir *gece bekçisinin* (*Nachtwachtergeist*) kısır ruhu yoluyla onun bizzat özüne nüfuz ettirilir. Lenin daha çok partiyi *kontrol etmeye, daraltmaya, tasnif etmeye* yoğunlaşmıştır, onu *verimli kılmaya, geliştirmeye, birleştirmeye* değil."[69]

Lenin ile Luxemburg arasındaki anlaşmazlığın özü en iyi her birinin kullandığı söylem biçimlerinden anlaşılır. Lenin oldukça kati dersler verecek olan bir okul müdürüne –öğrencilerinin azılı olduğunu hisseden ve onları kendi iyilikleri için hizaya getirmek isteyen bir okul müdürü– denk düşer. Luxemburg de öğrencilerin azılı olduğunun farkındadır, ama onu bir canlılık işareti, potansiyel olarak değerli bir kaynak olarak alır; fazlasıyla katı bir okul müdürünün öğrencilerin coşkusunu yok etmesinden ve geriye aslında hiçbir şeyin öğrenilmediği

kasvetli, neşesiz bir sınıf bırakmasından korkar. Başka bir yerde, Alman Sosyal Demokratların daimi sıkı denetim ve disiplin çabalarıyla aslında Alman işçi sınıfının cesaretini kırdığını ileri sürer.[70] Lenin öğrencilerin zayıf, ürkek bir öğretmeni etkileme olasılığını görür ve karşı-devrimci bir adım olarak bundan üzüntü duyar. Sınıfın gerçek bir işbirliği istediğine inanan Luxemburg ise öğretmenin öğrencilerden bazı önemli dersler alma olasılığına üstü kapalı olarak izin verir.

Luxemburg devrimi karmaşık doğal bir sürece benzer biçimde düşünmeye başladığında, bir öncü partinin rolünün ister istemez sınırlı olduğu sonucuna varmıştı. Bu tür süreçler, yönetilmeleri ya da önceden planlanmaları bir yana, iyice anlaşılmak için bile fazlasıyla karmaşık süreçlerdir. 1905'te Kışlık Saray'ın önündeki kalabalığa ateş açılmasının ardından tüm Rusya'yı ele geçiren otonom halk girişimlerinden derinden etkilenmişti. Luxemburg burada uzun uzadıya alıntıladığım açıklamasında, merkezi denetimin bir yanılsama olduğuna dair inancını aktarmak için doğadan alınma metaforlara başvurur.

> Rus Devrimi'nin [1905] bizlere gösterdiği gibi, genel grevler öyle değişken fenomenlerdir ki siyasal ve ekonomik mücadelenin tüm aşamalarını, devrimin her dönemini ve ânını kendi içlerinde yansıtırlar. Uygulanabilirliği, etkililiği ve başlangıç anları sürekli değişir. Tam da dar bir geçide rastlamış gibi göründüğü yerde aniden yeni, geniş devrimci perspektifler açar; üzerine tam ve kesin hesaplar yapılabileceği düşünülen yerde, insanı hayal kırıklığına uğratır. Kâh tüm ülkenin üstünden büyük bir dalga gibi akar, kâh ince derelere bölünür; kâh yeni bir kaynak gibi yeraltından çıkar, kâh incecik akar toprağa... Hepsi [halk mücadelesi biçimleri] birbirinin içinden geçer, birbirinin ardı sıra, bir diğeri boyunca, birbirinin içinden ve üzerinden akar; bu sonsuz, hareket eden, değişen bir tezahürler denizidir.[71]

O halde genel grev öncü partinin uygun anda kullanacağı taktik bir buluşu değildi. Aksine, "devrimin nabzının attığı yer ve aynı zamanda onun motor gücü... proleter mücadelenin devrimde vücuda gelmesiydi."[72] Luxemburg'un bakış açısından, Lenin tek bir darbeyle büyük bir taşkına, yani devrime yol açabilmek için azılı bir nehre baraj kurmayı umut eden bir mühendis gibi görünüyor olmalıydı. Luxemburg genel grevin yaratacağı "taşkın"ın öngörülemeyeceğine ya da kontrol edilemeyeceğine inanıyordu; profesyonel devrimciler her ne kadar Lenin'in fiilen yaptığı gibi bu taşkını iktidara sürebilse de, onun akışını çok da etkileyemezdi. Luxemburg'un devrimci süreç anlayışı, oldukça ironik bir şekilde, Lenin'in ve Bolşeviklerin nasıl iktidara geldiğinin *Ne Yapmalı*?'da ortaya konulan ütopik senaryodan daha iyi bir açıklamasını veriyordu.

Siyasal mücadeleyi süreç olarak kavramak, Luxemburg'a Lenin'in hatalar ve çıkmazlar olarak gördüğü şeyin daha ötesine geçme fırsatı verdi. 1905 tarihli yazılarında, "siyasal eylemin köpüren her dalgasının ardından binlerce ekonomik mücadeleyi filizlendirecek meyve verici bir tortunun kalacağını" vurguluyordu.[73] Organik süreçlerden çıkardığı bu analoji onların bağımsızlığını da kırılgınlığını da belirtiyordu. Proletarya hareketinin canlı dokusundan araçsal kullanım için belli bir tür grevi kesip almak tüm organizmayı tehdit edecekti. Lenin'i düşünerek şunları yazıyordu, "Eğer derin düşünen teori 'salt siyasal genel grev'e ulaşmak için genel grevin doğal olmayan biçimde parçalarına ayrılmasını önerirse, o zaman, diğerlerinde olduğu gibi bu sefer de bu olguyu, canlı özü ile kavramayıp onu tamamen öldürecektir."[74] Luxemburg işçi hareketini Jacobs'ın kenti gördüğüne çok benzer bir biçimde görüyordu: kökeni, dinamikleri ve geleceği en iyi ihtimalle zayıf bir şekilde anlaşılan karmaşık bir toplumsal organizma. Bunu bile bile işçi hareketine müdahale edip onu parçalarına ayırmak

onu öldürmek demekti, tıpkı kenti sıkı işlevsel doğrultular boyunca biçimlendirmenin cansız, taksidermistlere göre bir kent yaratması gibi.

Eğer Lenin proletaryaya bir mühendisin elindeki hammaddelere yaklaştığı gibi, onları kendi amaçlarına göre şekillendirmeye yönelik bir bakışla yaklaşıyorsa, Luxemburg da onlara doktor gibi yaklaşmaktaydı. Her hasta gibi, proletaryanın da kendine has bir bünyesi vardı, bu da yapılabilecek müdahaleleri sınırlandırıyordu. Doktorun hastanın bünyesini dikkate alması ve ona potansiyel gücü ve zayıflığına göre yardımcı olması gerekirdi. Son olarak, hastanın özerkliği ve tarihi, sonucu kaçınılmaz olarak etkileyecekti. Proletarya tepeden tırnağa yeniden şekillendirilemez ve önceden kararlaştırılmış bir tasarıya uydurulamazdı.

Ama Luxemburg'un Lenin'e ve genel olarak Bolşeviklere dair eleştirisinin tekrar eden anateması, onların diktatörce yöntemlerinin ve proletaryaya güvensizliklerinin kötü bir eğitim politikası üretmesiydi. Bu, devrim ve sosyalizmin gerçekleştirilmesi için zorunlu olan olgun, bağımsız işçi sınıfının gelişmesini engelliyordu. Dolayısıyla Luxemburg Alman ve Rus devrimcilere öncü partinin iradesini proletaryanın iradesine ikame etmeleri nedeniyle saldırıyordu – bu ikame, amacın proletaryayı yalnızca bir araç olarak kullanmak değil, öz-bilince erişmiş bir işçi hareketi yaratmak olduğu gerçeğini görmezden geliyordu. Kendine güvenen ve anlayışlı bir veli gibi, Luxemburg yanlış adımları öğrenme sürecinin bir parçası olarak görüyordu. Sosyal Demokrat Parti'ye atıfta bulunarak, "Ancak çevik akrobat, yönetici rolünün payına düşmesi gereken gerçek öznenin kendi hatalarını yapma ve tarihsel diyalektiği kendi başına öğrenme hakkında ısrar eden işçi sınıfının kolektif iradesi olduğunu görmeyi başaramıyor" suçlamasında bulunuyordu. "Son olarak şunu kendimize dü-

rüstçe itiraf etmeliyiz ki, gerçek bir devrimci emek hareketinin yaptığı hatalar olası tüm 'merkez komitelerin' en iyisinin yanılmazlığından tarihsel olarak sonsuz kez daha bereketli ve değerlidir."[75]

Yaklaşık on beş yıl sonra, Ekim 1917'de Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesinden bir yıl sonra, Luxemburg Lenin'e tamı tamına aynı ifadelerle saldırıyordu. Devrimin hemen ardından, proletarya diktatörlüğünün aldığı yön hakkındaki uyarıları kâhince görünür.

Luxemburg Lenin'in ve Troçki'nin proletarya diktatörlüğüne dair doğru bir anlayışı tamamen yozlaştırdığına inanıyordu. Onun için, bu *tüm* proletaryanın yönetmesini gerektirirdi, bu da sosyalizmin inşasında nüfuzlarını ve bilgeliklerini kullanabilsinler diye (düşman sınıfların olmasa da) tüm işçilerin en geniş siyasal özgürlüklere sahip olmasını gerektiriyordu. Bu, Lenin'in ve Troçki'nin yaptığı gibi, parti liderlerinden oluşan küçük bir elitin proletarya adına diktatörlüğün iktidarını kullanacağı anlamına gelmezdi. Troçki'nin, kurucu meclisin seçilmesinden o yana koşullar değiştiği için toplanmamasını önermesi Luxemburg'a hastalıktan daha beter bir tedavi gibi göründü. Temsilci organların kusurlarını ancak aktif bir kamusal yaşam giderebilirdi. Bolşevikler mutlak iktidarı birkaç kişinin elinde toplamakla, "kamusal yaşamı bastırarak siyasi deneyim pınarını ve yükselen bu gelişimin [sosyalizmin daha yüksek aşamalarına ulaşmanın] kaynağını tıkadılar."[76]

Bu tartışmanın altında yalnızca taktik bakımdan bir farklılık değil, sosyalizmin doğası hakkında temel bir anlaşmazlık da bulunuyordu. Lenin, sosyalizme giden yolun haritasının çoktan ayrıntılı olarak çıkarılmış olduğunu düşünüyor ve partinin görevi de devrimci hareketin bu yoldan gittiğinden emin olmak için parti aygıtının demir disiplinini kullanmakmış gibi hareket ediyordu. Luxemburg, aksine, sosyalizmin geleceği-

nin işçiler ile devrimci devlet arasındaki gerçek bir işbirliği ile keşfedileceğine ve sonuçlandırılacağına inanıyordu. Sosyalizmin gerçekleştirilmesi için "hazır bir reçete" yoktu, "sosyalist bir parti programında ya da ders kitabında bir anahtar"[77] da mevcut değildi. Sosyalist bir geleceğin açık uçlu olması bir kusur değil, onun, diyalektik bir süreç olarak ütopyacı sosyalizmin basmakalıp reçetelerine olan üstünlüğünün bir işaretiydi. Sosyalizmin yaratımı "yeni bir ülkedir. Binlerce sorun – yalnızca deneyim bunları düzeltebilir ve yeni yollar açabilir. Ancak engellenmemiş, coşkulu bir hayat binlerce yeni biçime ve *doğaçlamaya* bölünür, yaratıcı gücü gün ışığına çıkarır, tüm hatalı girişimleri bizzat düzeltir."[78] Lenin'in kararnameleri, terörü ve Luxemburg'un "fabrika müfettişinin diktatöryal gücü" dediği şeyi kullanması devrimi bu yaratıcı güç ve deneyimden mahrum bırakmıştı. İşçi sınıfı siyasal sürece bir bütün olarak katılmadığı sürece, Luxemburg kaygı dolu bir dille ekliyordu, "sosyalizm birkaç resmi masanın ardındaki bir düzine entelektüel tarafından kararlaştırılacaktır."[79]

Devrimin hemen ardından Lenin'in inşa etmekte olduğu kapalı ve otoriter siyasal düzene bakıldığında Luxemburg'un tahminleri tüyler ürperticiydi, ama doğruydu: "Fakat tüm ülkede bir bütün olarak siyasal yaşamın bastırılmasıyla, sovyetlerdeki yaşamın da sakatlanacağı muhakkaktır. Genel seçimler olmadığında, sınırsız basın ve toplanma özgürlüğü olmadığında, fikirlerin özgürce çarpışması olmadığında, yaşam her kamusal kurumda yavaş yavaş solar gider... Kamusal yaşam gittikçe uyuşur... Gerçeklikte yalnızca bir düzine seçkin insan [parti liderleri] başı çeker ve işçi sınıfının elit bir kesimi liderlerin söylevlerini alkışlamaya ve önerilen çözümleri oybirliği ile onaylamaya davet edilir – o halde bu aslında bir klik işi, ...burjuva anlamıyla bir diktatörlüktür."[80]

Aleksandra Kollontay ve Lenin'e İşçi Muhalefeti

Aleksandra Kollontay devrimin ardından Bolşevikler arasında Luxemburgçu bir eleştirinin yerel sözcüsü oldu. Devrimci bir aktivist, Merkez Komite'nin (Zhenotdel) kadın kolu başkanı ve 1921'ye kadar İşçi Muhalefeti ile yakından bağlantılı olan Aleksandra Kollontay, Lenin için tam bir baş belasıydı. Lenin Kollontay'ın 1921'deki X. Parti Kongresi'nden hemen önce kaleme aldığı keskin eleştirel broşürü neredeyse haince bir hareket olarak gördü. X. Parti Kongresi tam Kronstadt'taki işçilerin ve denizcilerin ayaklanmasının bastırılması örgütlenirken ve Ukrayna'daki Mahno ayaklanmasının ortasında başlamıştı. Böyle tehlikeli bir zamanda parti liderliğine saldırmak, "kitlelerin kaba içgüdülerine" haince başvurmak demekti.

Luxemburg ile Rus muadili arasında doğrudan bir bağlantı vardı. Kollontay yüzyılın başlarında Luxemburg'un *Sosyal Reform mu Devrim mi?* adlı kitabını okuduğunda derinden etkilenmişti ve Almanya'daki bir sosyalist toplantıda Luxemburg'la fiilen tanışmıştı. Kollontay'ın broşüründe Luxemburg'un merkezi, otoriter sosyalist pratiğe dair eleştirilerinin çoğu tekrarlansa da, broşürün tarihsel bağlamı ayırt ediciydi. Kollontay'ın açıklaması İşçi Muhalefeti'nin sendikalar tarafından özgürce seçilmiş, üretimi ve endüstriyel planlamayı yönetecek bir Rus üreticiler kongresinden yana gösterdiği tutumun bir parçasıydı. Kollontay'ın yakın dostu Alexander Shlyiapnikov ve diğer sendikacılar teknik uzmanların, bürokrasinin ve Parti merkezinin rolünün gittikçe ağır basması ve işçi örgütlenmelerinin ihraç edilmesi karşısında alarma geçti. İç savaş sırasında sıkı yönetim uygulamaları belki de anlaşılabilirdi. Ama iç savaşın büyük ölçüde kazanılmış olduğu şu anda, sosyalizmin inşasının aldığı yön tehlikede görünüyordu. Kollontay sendikaların sanayiyi ortak olarak yönetmesinden yana tavrına, sinir bo-

zucu bir görevden –kreşleri ve kantinleri örgütleyen kadınlar adına devlet organları ile pazarlık yapmak– edindiği birçok pratik deneyimi taşıdı. Sonunda, İşçi Muhalefeti yasaklandı ve Kollontay susturuldu, ama geriye kâhince bir eleştiri mirası bıraktı.[81]

Kollontay'ın broşürü otoriter bir okul öğretmeni ile kıyasladığı Parti'nin durumuna çoğunlukla Luxemburg'un kullandığı terimlerle saldırıyordu. Kollontay herşeyden önce Merkez Komite ile işçiler arasındaki ilişkinin sert, tek yönlü bir hal almasından yakınıyordu. Sendikalar salt "bağlantı halkaları" ya da partilerin işçilere talimatlarını aktarma organı gibi görülüyordu; sendikalardan, müfredatı ve ders planları yukarıdan emredilen bir okul öğretmeninin bu dersleri öğrencilere aktarmasıyla aynı şekilde, "kitleleri yetiştirmesi" bekleniyordu. Kollontay Parti'yi öğrencilerin potansiyel yaratıcılığına hiç alan bırakmayan modası geçmiş pedagojik teorisi nedeniyle kınıyordu. "İnsan önde gelen liderlerimizce yapılan stenografik diktelerin ve konuşmaların sayfalarını çevirmeye başladığında, pedagojik faaliyetlerinin bu derece açık oluşundan hayrete düşüyor. Her tez yazarı kitleleri yetiştirmekle ilgili en mükemmel sistemi öneriyor. Ama bütün bu 'eğitim' sistemleri özgürlük, deneyim ve eğitecek olduklarımızın yaratıcı yeteneklerinin ifade edilmesi koşullarından yoksun. Bütün pedagoglarımız bu açıdan da zamanın gerisindeler."[82]

Kollontay'ın yürüttüğü kadın çalışmasının İşçi Muhalefeti'ni destekleyen görüşleri ile doğrudan ilişkisi olduğuna dair kimi kanıtlar mevcuttur. Tıpkı Jacobs'ın ev kadını ve anne rollerine dayanarak kentin nasıl işlediğine dair farklı bir bakış yakalamış olması gibi, Kollontay da Parti'yi, çalışması nadiren ciddiye alınan bir kadın hakları savunucusunun bakış açısından görüyordu. Parti'yi "yaratıcı yeteneklerin üretilmesi ve geliştirilmesi alanında yaratıcı görevler"in örgütlenmesinde kadın-

ların sunabileceği olanakları reddetmekle ve onları "ev ekonomisi, ev görevleri, vs."[83] gibi sınırlı görevlere hapsetmekle suçluyordu. Kadın kolunun bir temsilcisi olarak hor görülmesi ve kendisine tenezzül edilmemesi, Parti'nin işçilere bağımsız, yaratıcı yetişkinler yerine çocuklarmış gibi davrandığı suçlaması ile doğrudan bağlantılı görünmektedir. Parti'nin kadınların yalnızca ev ekonomisine uygun olduğunu düşündüğüne dair ithamı ile aynı pasajda, bir madenci kongresinde vitrinleri gönüllü olarak yenileyen işçileri öven Troçki'nin, işçileri salt kapıcı işleri ile sınırlamak istediğini göstererek onu alaya alıyordu.

Luxemburg gibi Kollontay da, Merkez Komite ne kadar uzak görüşlü olursa olsun, sosyalizmin inşasının tek başına onun vasıtasıyla başarılamayacağına inanıyordu. Sendikalar sosyalizmin inşasında salt bir araç ya da aktarma organı değildi; bunlar sosyalist üretim tarzının büyük ölçüde özneleri ve yaratıcıları olmak zorundaydı. Kollontay temel farkı özlü bir şekilde ifade ediyordu: "*İşçi Muhalefeti komünist ekonomiyi yaratacak ve yöneteceklerin sendikalarda olduğunu görüyor, halbuki Buharin, Lenin ve Troçki ile birlikte, sendikalara yalnızca komünizmin okulları rolünü veriyor, daha fazlasını değil.*"[84]

Kollontay, Luxemburg'un sanayi işçilerinin fabrikadaki pratik deneyimlerinin uzmanların ve teknisyenlerin ihtiyaç duyduğu vazgeçilmez bilgi olduğuna yönelik inancını paylaşıyordu. Uzmanların ve memurların rolünü küçümsemek istemiyordu; onlar hayatiydi, ama işlerini ancak sendikalarla ve işçilerle gerçek bir işbirliği içinde etkili bir şekilde yapabilirlerdi. Kollontay'ın bu işbirliğinin biçimine dair görüşü, bir tarımsal destek programı ile bu programın ihtiyaçlarına sıkı sıkıya bağlı olduğu çiftçiler arasındaki işbirliğini andırır. Yani, tüm Rusya'da endüstriyel üretimle alakalı teknik merkezler kurulacak ama bunların üstlendiği işler ve sağladıkları

hizmetler üreticilerin taleplerine doğrudan cevap verecekti.[85] Uzmanlar üreticilere dikte etmek yerine onlara hizmet edecekti. Kollontay bu amaç doğrultusunda hiç fabrika deneyimi olmayan ve partiye 1919 yılından sonra katılmış pek çok uzmanın ve memurun –en azından birtakım bedensel işler yapana kadar– görevden alınmasını önerdi.

Luxemburg gibi Kollontay da bağımsız işçi inisiyatiflerini engellemenin toplumsal ve psikolojik sonuçlarını açık olarak gördü. Somut örnekler –yakacak odun temin eden, bir yemek salonu kuran ve bir fidanlık açan işçiler– ileri sürerek, bunların neden her fırsatta bürokratik gecikmeler ve ayak oyunlarıyla engellendiğini açıklıyordu: "Her bağımsız düşünceye ya da inisiyatife bir 'sapma', parti disiplininin ihlali, her şeyi 'önceden görmesi' ve her şeyi 'kararlaştırması' gereken merkezin önceliklerini çiğneme girişimi gibi bakılıyor." Ortaya çıkan zarar yalnızca uzmanların ve bürokratların daha yüksek olasılıkla kötü kararlar vermesinden kaynaklanmıyordu. Bu tavrın başka iki sonucu daha vardı. Ilki, bu tavır "işçilerin yaratıcı yeteneklerine karşı bir güvensizliği" yansıtıyordu, bu da "partimizin açıkladığı ideallere" yakışmıyordu. Ikincisi ve en önemlisi ise, bu tavır işçi sınıfının ahlâkını ve yaratıcı ruhunu boğarak öldürüyordu. Uzmanlar ve memurların karşısında hayal kırıklığına uğradıklarında, "işçiler kinikleşti ve 'bırakın memurlar bize göz kulak olsun' dediler." Nihai sonuç fabrikada "kötü niyetle dolu bir gün" geçiren keyifsiz bir işgücüne nezaret eden keyfi, miyop bir memurlar tabakasıydı.[86]

Luxemburg gibi Kollontay'ın da çıkış noktası, hangi *tür* işlerin devrimleri yarattığına ve yeni üretim biçimlerini doğurduğuna dair bir varsayımdı. Her ikisi için de, bu tür işler bilinmeyen sularda yolculuktu. Bazı kullanışlı kararlar olabilirdi, ama önceden hazırlanmış hiçbir şema ya da savaş planı olamazdı; denklemdeki sayısız bilinmeyen tek adımlık bir çö-

zûmû imkânsız kılardı. Daha teknik bir ifadeyle, bu hedeflere ancak ardışık tahminler, deneme-yanılma, deney ve deneyim yoluyla öğrenmeyi barındıran rastlantısal bir süreç sayesinde ulaşılabilir. Bu tür çabalarda gereken bilgi türü ilk ilkelerden çıkarsanan bilgi değil, Yunanlıların klasik döneminin *mētis* olarak adlandırdığı, daha sonra geri döneceğimiz bir kavramdır. Genellikle, eksik bir şekilde "kurnazlık" olarak çevrilen *mētis*, değişen koşullara sürekli uyum gerektiren, birbirine benzeyen ama nadiren aynı olan işlerde uzun bir pratik sergilenmesi yoluyla elde edilebilecek türde bir bilgi olarak anlaşılabilir. Luxemburg'un sosyalizmin inşasını "doğaçlama" ve "yaratıcılık" gerektiren "yeni bir ülke" olarak nitelendirirken başvurduğu bilgi bu tür bir bilgidir. Kollontay parti liderlerinin yanılmaz olmadığında, onların da "gündelik deneyime" ve "hem fiilen üreten hem de üretimi örgütleyenler"den oluşan "temel sınıf kolektiflerinin pratik çalışmasına"[87] ihtiyacı olduğunda ısrar ederken bu tür bir bilgiye müracaat eder. Kollontay her Marksist'in onaylayacağı bir analojide, en zeki feodal emlak komisyoncularının erken kapitalizmi kendi başlarına icat edebilme ihtimalinin akla yatkın olup olmadığını sorar. Elbette hayır, diye yanıtlar, çünkü onların bilgi ve becerileri doğrudan feodal üretime bağlıydı, tıpkı onun zamanının teknik uzmanlarının derslerini kapitalist bir çerçeve içinde öğrenmiş olması gibi. Gerçekten de geleceğe dair şimdiden oluşturulan hiçbir örnek yoktu.

Kollontay, retorik bir etki yaratmak için, hem Luxemburg'un hem de Lenin'in dile getirdiği bir düşünceyi tekrarlayarak şunu öne sürüyordu: "Komünizmi emretmek mümkün değildir. O ancak pratik araştırma süreci içinde, belki de hatalar üzerinden, ama yalnızca işçi sınıfının kendi yaratıcı güçleri sayesinde kurulabilir." Uzmanlar ve memurlar hayati öneme sahip işbirliğine dayalı bir role sahip olsa da, "yalnızca endüs-

triyle doğrudan ilişkisi olanlar onu canlandırıcı yeniliklerle tanıştırabilir."[88]

Lenin'e göre, öncü parti bir devrim yapma ve ardından sosyalizmi kurma –ana hatlarının halihazırda ayrıntılarıyla belirlendiği varsayılan işler– makinesidir. Le Corbusier'ye göre, ev bir yaşam makinesi ve şehir planlamacı da bilgisinin ona bir kentin nasıl inşa edilmesi gerektiğini gösterdiği bir uzmandır. Le Corbusier için, her ne kadar sonuç onların refahları ve üretkenlikleri göz önünde bulundurularak tasarlansa da, insanlar kent planlama *süreci* açısından önemsizdir. Lenin devrimi proletarya olmadan yapamaz, ama onlar yalnızca konuşlandırılacak askerler olarak görülürler. Devrimin ve bilimsel sosyalizmin amaçları şüphesiz işçi sınıfının da yararınadır. Bu projelerin her biri uzmanlarca keşfedilebilir tek bir cevabı ve dolayısıyla doğru çözümü dayatabilecek ya da dayatması gereken bir komuta merkezini gerektirir.

Kollontay ve Luxemburg, aksine, önlerindeki işleri önceden bilinemez kabul ederler. İşin belirsizliği dikkate alındığında, deneylerin ve girişimlerin çokluğu hangi saldırı hatlarının en verimli ve hangilerinin kısır olduğunu en iyi biçimde açığa vuracaktır. Devrim ve sosyalizm en iyi biçimde, Jacobs'ın kentinde olduğu gibi, teknisyenlerin ve yetenekli, deneyimli amatörlerin ortak eseri olduğunda gerçekleşecektir. Her şeyden önce, araçlar ile amaçlar arasında sıkı bir ayrım yoktur. Luxemburg'un ve Kollontay'ın öncü partisi bir fabrikanın, sözgelimi araba mili üretmesi gibi düz bir anlamda devrim ya da sosyalizm üretmezler. Dolayısıyla öncü parti, bir fabrikanın ürettikleriyle değerlendirildiği gibi –belirli bir işgücü, sermaye miktarı, vs. ile belirli bir kalitede kaç araba mili ürettiği– bu sonucu nasıl elde ettiğine bakılmaksızın değerlendirilemez. Ayrıca, Luxemburg'un ve Kollontay'ın öncü partisi sınıfın di-

ğer hedeflerini gerçekleştirmenin önkoşulu olarak, belirli bir tür işçi sınıfı –yaratıcı, bilinçli, yetenekli ve güçlü bir işçi sınıfı– üretir. Olumlama üzerinden ifade edersek, yolculuğun nasıl yapıldığı en az varış yeri kadar önemlidir. Olumsuzlama üzerinden ifade edersek, bir öncü parti esas amacını bozguna uğratan yollardan devrimci sonuçlara ulaşabilir.

Kısım 3

Kırsal Yerleşimin ve Üretimin Toplum Mühendisliği

Okunaklılık manipülasyonun koşullarından biridir. Devletin topluma önemli herhangi bir müdahalesi –nüfusa aşı yapmak, mal üretmek, işgücünü harekete geçirmek, insanları ve mülklerini vergilendirmek, okuryazarlık seferberliği düzenlemek, asker toplamak, sağlık standartlarını uygulamak, suçluları yakalamak, geniş kapsamlı öğrenim başlatmak– görünür birimlerin icat edilmesini gerektirir. Söz konusu birimler müdahalenin türüne bağlı olarak vatandaşlar, köyler, ağaçlar, tarlalar, evler ya da yaşa göre gruplandırılmış insanlar olabilir. Manipüle edilen birimler ne olursa olsun, bu birimlerin teşhis edilmelerine, gözlemlenmelerine, kaydedilmelerine, hesaplanmalarına, kümelenmelerine ve izlenmelerine izin verecek bir tarzda düzenlenmesi gerekir. Gereken bilgi düzeyi müdahalenin derinliği ile kabaca orantılı olmalıdır. Bir başka deyişle, planlanan manipülasyon ne kadar büyükse onu yürürlüğe koymak için gereken okunaklılığın da o kadar büyük olması gerektiği söylenebilir.

Proudhon, "Yönetilmek gözlenmek, denetlenmek, takip

edilmek, düzenlenmek, fikir aşılanmak, vaaz verilmek, listelenmek ve kontrol edilmektir; tahmin edilmek, değer biçilmek, sansürlenmek, emredilmektir... Yönetilmek her faaliyette, işlemde, harekette not edilmek, kaydedilmek, sayılmak, fiyat biçilmek, nasihat verilmek, engellenmek, ıslah edilmek, yeniden şekillendirilmek, düzeltilmek demektir."[1] diye buyurduğunda, kastettiği tam da on dokuzuncu yüzyıl ortasında en yüksek noktasına ulaşmış olan bu olguydu.

Bir başka bakış açısından, Proudhon'un hayıflandığı şey aslında modern devlet idaresinin büyük başarısıydı. Bu başarının ne kadar zor kazanıldığını ve ne kadar belirsiz olduğunu vurgulamaya değer. Genelleme yaparsak, birçok devlet yönetme iddiasında oldukları toplumlardan "daha genç"tir. Bu yüzden devletler, doğal çevre bir yana, devletin planlarından büyük ölçüde bağımsız gelişen yerleşim, toplumsal ilişki ve üretim biçimleriyle karşı karşıyadır.[2] Sonuç genellikle devlet için görece –ve çoğu zaman kasten– anlaşılmaz olan toplumsal formların çeşitlilik, karmaşa ve yinelenemezliğidir. Bir an için Bruges ya da eski bir Ortadoğu kentinin *medine*sine benzer kentsel yerleşimlerdeki daha önce değindiğimiz (bkz. Bölüm 2) yapıları düşünün. Her kent, her mahalle, her çevre benzersizdir; bu milyonlarca tasarının ve faaliyetin tarihsel vektörel toplamıdır. Biçimi ve işlevi kesinlikle bir mantığa sahip olsa da, bu mantık tek bir kapsayıcı plandan türemez. Karmaşıklığının kolayca haritası çıkarılamaz. Dahası, herhangi bir harita mekânsal ve zamansal olarak sınırlı kalırdı. Bir çevrenin haritası, bir sonraki çevrenin benzersiz karmaşıklığına çok az rehberlik ederdi ve bugün tatmin edici olan bir açıklama, birkaç yıl içinde yetersiz olurdu.

Devletin hedefleri asgari düzeyde olduğunda toplum hakkında çok şey bilmesine gerek olmayabilir. Tıpkı büyük bir ormandan yalnızca rasgele yakacak odun alan bir oduncunun

ormana dair ayrıntılı bir bilgiye ihtiyacının olmaması gibi, talepleri birkaç at arabası tahıl almak ve tek tük asker toplamakla sınırlı olan bir devlet de toplumun tam olarak doğru ya da ayrıntılı haritasına ihtiyaç duymayabilir. Ancak devlet hırslı olduğu takdirde –elinden geldiği kadar, bir kıtlığın ortaya çıkmasına ya da bir isyanın patlak vermesine ramak kalana kadar tahıl ve insan gücü almayı istediğinde, eğitimli, yetenekli ve sağlıklı bir toplum yaratmak istediğinde, herkesin aynı dili konuşmasını ve aynı tanrıya ibadet etmesini istediğinde– hem çok daha fazla bilgi sahibi olması, hem de çok daha fazla müdahale etmesi gerekir.

Devlet toplumu nasıl idare eder? Burada ve sonraki iki bölümde, özellikle kırsal yaşamı ve üretimi yukarıdan aşağıya yeniden tasarlamaya yönelik büyük ölçekli girişimlerin ardındaki mantıkla ilgileniyorum. Merkezden, hükümdarlık sarayından ya da devlet koltuğundan bakıldığında bu süreç çoğu zaman bir "uygarlaşma süreci"[3] olarak tarif edilmiştir. Bense onu bir evcilleştirme, kırsalı, kırsalın ürünlerini ve sakinlerini merkezden daha kolayca teşhis edilebilir ve erişilebilir kılmak için tasarlanmış bir tür toplumsal bahçıvanlık gibi görmeyi tercih ederim. Bu evcilleştirme çabalarının kimi unsurları evrensel değilse de, en azından çok yaygın gibi görülür ve bunlar hem yerleşimin hem de tarımın "yerleşikleştirilme"si, "temerküz"ü ve "radikal basitleştirilmesi" olarak tabir edilebilir.

Ünlü iki tarımsal basitleştirmeyi –Sovyet Rusya'daki ve Tanzanya'da ujamaa köylerindeki kamulaştırmayı– ayrıntıları ile inceleyip, hem bunların tasarımının daha kapsamlı siyasal mantığının, hem de üretim planları olarak türlü başarısızlıklarının ardındaki nedenleri araştıracağız. Ancak ilk önce bu sürecin Güneydoğu Asya tarihinden şematik bir örneğini vermek yararlı olabilir: Bu örnek sömürge öncesi, sömürge ve bağımsızlık rejimlerinin projeleri ile modern devletin planlı

yerleşim ve üretim projelerini gerçekleştirmeye yönelik artan kapasitesini birleştiren büyük bir amaç sürekliliğini açığa vurmakta.

Sömürge öncesi Güneydoğu Asya'nın demografisi öyleydi ki, stratejik olarak önemli bir nehir ağzı, geçit ya da geçiş olmadığı sürece, arazinin denetimi devlet inşasında tek başına nadiren belirleyici oluyordu. Nüfusu denetlemek –1700'de kilometrekare başına yaklaşık beş kişi– çok daha önemliydi. Başarılı devlet idaresinin anahtarı genel olarak önemli, üreten bir nüfusu hükümdarlığın makul bir etki alanı içine çekmek ve orada tutmaktı. Nüfusun görece seyrekliği ve fiziksel kaçışın kolay oluşu göz önüne alındığında, onu işleyecek bir nüfus olmadığı sürece ekilebilir arazinin kontrolü önemsizdi. Bu yüzden sömürge öncesi krallık, bir hükümdarın hırslarını sürdürmesini sağlayacak bir vergi ve zorunlu askerlik düzeyi ile toplu kaçışı hızlandıracak bir düzey arasında dar bir yolda yürüyordu. Sömürge öncesi savaşlar bir toprakta hak iddia etmekten çok, esirlerin toplanması ve bunların merkezi hükümdarlığın yakınlarına yerleştirilmesiyle ilgiliydi. Hükümdarın başkentinin etrafına yerleşmiş büyüyen, verimli bir nüfus, bir krallığın gücünü sahip olduğu topraklardan daha güvenilir bir şekilde gösteriyordu.

Sömürge öncesi devlet bu yüzden –kalıcı, sabit yerleşim yerleri yaratmak bakımından– nüfusunun yerleşikleştirilmesi ile mutlak surette ilgilenmekteydi. Ekonomik bir artı-değer yaratmaları kaydıyla, halkın temerküzü ne kadar fazlaysa tahıl, işgücü ve askerlik hizmeti elde etmek de o kadar kolay olurdu. En basit düzeyde, bu belirlenimci coğrafi mantık standart iskân teorilerinin bir uygulamasından daha öte değildir. Johann Heinrich von Thünen, Walter Christaller ve G. William Skinner'ın yeterince kanıtlamış olduğu gibi, di-

ğer şeyler eşit olduğunda, hareketin ekonomisi pazaryerinin, mahsul özelleşmesinin ve idari yapının yineleyen örneklerini üretmeye eğilimlidir.[4] İşgücünün ve tahılın siyasal temellüğü, büyük ölçüde aynı iskân mantığına uyma eğilimi taşıyarak dağınıklılık yerine nüfusun yoğunlaşmasını tercih eder ve ulaşım maliyetlerine dayalı bir temellük mantığını yansıtır.[5] Bu bağlamda, devlet idaresiyle ilgili klasik literatürün büyük bölümünü, yakındaki hudut bölgesine kaçabilecekleri ya da civardaki bir diğer prensin himayesi altına girebilecekleri bir ortamda bulunan bir nüfusu bir bölgeye çekmek ve o bölgede tutmakla ilgili teknikler oluşturur. "Ayakları ile oy vermek"* ifadesi Güneydoğu Asya'nın büyük bölümünde kelimenin tam anlamıyla gerçekleşmektedir.[6]

Geleneksel Tay devlet idaresi kaçışı asgariye indirmenin ve halkı devlete ya da soylu efendilerine bağlamanın yeni bir tekniğini akıl etti. Tay hanedanı kimin kime "ait olduğuna" açıklık getiren sembollerle halkı kelimenin tam anlamıyla işaretlemek için bir dövme sistemi icat etti. Bu dövmeler, ayaklarıyla oy vermeye eğilimli bir tebaanın nüfusunu teşhis etmek ve sabitlemek için istisnai önlemlere gerek olduğunun kanıtıdır. Fiziksel kaçış çok sayıda insan avcısının, yasal sahiplerine geri götürülecek kaçak arayışı içinde ormanda iz sürerek yaşamını kazanmasını sağlayacak kadar yaygındı.[7] İspanya'nın Filipinler'deki hâkimiyetinin ilk yıllarında Katolik Roma papazlarının malikânelerinde benzer sorunlarla boğuşulmaktaydı. Latin Amerika üretim modeline göre yeniden yerleştirilen ve organize edilen Tagaloglar emeğin acımasızca sömürüldüğü bu rejimden çoğu zaman kaçıyordu. Bunlar *remantado*'lar,

*Vote with one's feet: İngilizcede tamı tamına çevrildiğinde "ayakları ile oy vermek" anlamına gelen bu deyim, memnun olunmayan idari bir yapı karşısında gönülsüzce ve "âdet yerini bulsun" diye oy vermek anlamını taşımaktadır. (h.n.)

yani daha özerk oldukları "tepelere geri dönen köylüler" olarak bilinmekteydi.

Daha genel olarak, sömürge öncesi ve sömürge Güneydoğu Asya için, devlet alanı ve devlet alanı olmayan yerler tabirleriyle düşünmek yardımcı olabilir. İlkinde, kabaca ifade edersek, oldukça yoğun bir biçimde yarı-kalıcı topluluklar halinde yerleştirilen tebaa nüfusu bir tahıl (genellikle yaş pirinç) artı-değeri ve devlet tarafından görece kolaylıkla temellük edilen bir işgücü artı-değeri üretiyordu. İkincisinde, nüfus nadiren yerleşikti, tipik olarak kes-ve-yak ya da dönüşümlü ekim türü tarım yapıyor, (örneğin çokkültürlü tarımı ya da orman ürünlerinden yararlanmayı da kapsayan) daha karma bir ekonomi meydana getiriyordu ve büyük ölçüde hareketliydi; bu yüzden güvenilir devlet temellüğünün imkânlarını büyük ölçüde sınırlandırıyordu. Devlet alanı olan yerler ve devlet alanı olmayan yerler, yalnızca devletlerin kuruluşunu destekleyen ya da bunun önüne geçen, daha önceden var olan ekolojik ve coğrafi ortamlardan ibaret değildi. Yönetici adaylarının ana hedeflerinden biri, sulama sistemleri inşa etmek, savaşlarda tebaa ele geçirmek, yerleşimi dayatmak, dinleri düzenlemek, vs. yoluyla devlet alanları *yaratmak* ve ardından bu alanları genişletmekti. Klasik devlet, düzenli olarak kolayca taşınabilir, depolanabilir tahıl ve vergi temin eden ve güvenlik, savaş ve kamu işleri için bir insan gücü artı-değeri temin eden, kolay erişilebilir, yoğunlaştırılmış bir nüfus hayal ediyordu.

Edmund Leach'in Birmanya'nın sınırlarını anlamaya yönelik zekice çabası, bu mantığın geleneksel Birmanya yönetim biçimini örtük olarak yeniden inşa etmesinin izini sürüyordu. Leach sömürge öncesi Birmanya devletini, modern devletler bağlamında yapacağımız gibi sınırdaş bir toprak gibi değil de, tamamen farklı bir mantığı izleyen karmaşık, parçalı bir yapı gibi ele almamızı öneriyordu. Krallığın çizdiği tabloyu coğraf-

ya boyunca çekilen yatay dilimlerle tasvir etmemiz gerektiğinde ısrar ediyordu. Bu mantığa göre Birmanya, pratikte saray merkezi etrafındaki vadilere yerleştirilmiş *tüm* yerleşiklerin, yaş pirinç üreticilerinin bir toplamıydı. Bu alanlar, yukarıda ileri sürülen tabirler bakımından, devlet alanlarıdır. Bu manzaranın diyelim ki yüz elli metre ya da dört yüz elli metre uzağındaki bir sonraki yatay katman, farklı ekolojisi göz önüne alındığında, dönüşümlü ekim tarımı uygulayan, büyük ölçüde dağınık ve bu nedenle temellük edilmeleri daha zor olan sakinleri içerecekti. Bunlar, merkezi krallığa düzenli olarak vergi gönderseler de, krallığın ayrılmaz bir parçası değillerdi. Daha yüksekteki yerler başka ekolojik, siyasal ve kültürel kuşaklar oluşturacaktı. Leach pratikte, başkent alanındaki tüm görece yoğun, yaş pirinç üretilen yerleşimleri "krallık" olarak ve geri kalanını da, başkente görece yakın olsalar bile, "devlet alanı olmayan yerler" olarak görmemizi öneriyordu.[8]

Bu bağlamda devlet idaresinin rolü, bu tür devlet alanlarında üretken, yerleşik nüfusu azami düzeye çekerken devlet alanı olmayan yerlerde vergi toplamaya ya da en azından bunları zararsız hale getirmeye dönüşür.[9] Devletin olmadığı bu bölgeler daima hem sembolik hem pratik anlamda yıkıcı bir potansiyel barındırmıştır. Krallığın bakış açısından bu yerler ve sakinleri merkezin nezaketinin, düzeninin ve kültürünün onlarla kıyaslanarak değerlendirilebileceği bir kabalık, düzensizlik ve barbarlık örnekleriydi.[10] Söylemeye gerek yok ki, bu yerler kaçan köylülere, asilere, eşkıyalara ve çoğu kez krallığı tehdit etmiş olan, tahtta hak iddia eden kişilere sığınak olmaya hizmet ediyordu.

Elbette, farklı yüksekliklerin yer aldığı bir ekoloji devlet alanı olmayan yerleri karakterize edebilecek pek çok unsurdan yalnızca biridir. Bunlar aynı zamanda şu ayırt edici özelliklerden birini ya da birkaçını paylaşıyor görünürler: içine

sızmak görece zordur (vahşi, izbe, labirentvari, yaşanması zor); nüfusları dağınık ya da göçebedir; ve bu alanlar artı-değer temellüğü için elverişsiz yerlerdir.[11] Dolayısıyla bataklıklar (akla İran-Irak sınırındaki, şu an abluka altında olan Arap Bataklıkları geliyor), sürekli yer değiştiren delta ve nehir ağızları, dağlar, (göçmen Berberilerin ve Bedevilerin tercih ettiği) çöller ve (güney Birmanya'nın deniz çingeneleri denilen halka yuva olan) deniz, daha genel olarak sınırların tümü, bu tabiri kullandığım anlamda "devlet alanı olmayan yerler" rolünü üstlenmiştir.[12]

Güneydoğu Asya'da ve başka yerlerde çağdaş kalkınma projeleri, devletin toplumu ve "kalkındırılacak" olanların ekonomisini yeniden konumlandırabileceği devlet alanlarının yaratılmasını gerektirir. Perifeideki devlet alanı olmayan yerlerin modern, kalkınmacı ulus-devlet tarafından devlet alanlarına dönüştürülmesi her yerde rastlanan ve bu tür yerlerin sakinleri açısından çoğu kez travmatik olan deneyimlerdir. Anna Lowenhaupt Tsing'in Endonezya devletinin Kalimantan bölgesinde yaşayan göçmen dağ halkı Meratusları bir bakıma ele geçirme girişimlerine dair kaleme aldığı duygusal öykü, bu durumu anlatan çarpıcı bir örneği dile getirir. Meratuslar, onun belirttiği üzere, "bugüne dek kalkınma planı modellerinin gerektirdiği açıklık ve görünürlükten yakasını kurtarmış" bir bölgede yaşarlar. Aynı zamanda dönüşümlü ekim uygulayan, sürekli değişen akrabalığa dayalı birimler halinde yaşayan, zorlu bir arazi üzerine geniş olarak yayılmış ve Endonezyalıların gözünde pagan olan göçmen avcı-toplayıcılar olarak Meratuslar, kalkınma açısından çetin bir mesele teşkil eder. Endonezyalı yetkililer gelişigüzel bir tarzda Meratusları anayollara yakın planlı köylerde toplamaya çalıştı. Bundaki örtük amaç tecrit edilmiş toplulukların yönetiminden sorumlu olan yetkililerin bölgeyi gezerken görebileceği ve ders verebileceği

sabit, toplanmış bir nüfus yaratmaktı.[13] Meratusların hareketsiz olması devlet denetiminin ve kalkınmanın önkoşuluydu, oysa Meratusların bir halk olarak kimliği çoğunlukla "engelsiz hareketlilik"e dayanıyordu.[14]

Meratuslara otoriteler tarafından erişilememesi, kalkınan devlet ve hükümet yetkilileri açısından onların içler acısı gerikalmışlığının bir göstergesiydi. Sözde uygarlaştırıcıları tarafından "henüz ıslah edilmemiş" ya da "henüz düzenlenmemiş" (*belum di-ator*) olarak, "henüz dine girmemiş" (*belum berugama*) olarak tarif ediliyorlardı ve tarım pratikleri de "düzensiz tarım" (*pertanian yang tidak teratur*) olarak tanımlanıyordu. Meratuslar, kendi paylarına, devletin onlar için düşündüğü şeylerin esasında farkındaydı. Ormana giden ana patikalar boyunca yerleşmeleri isteniyordu, yerel bir liderin gözlemlediği gibi, "böylece hükümet halkı görebilir"di. İçlerine yerleşmeleri istenen evlerin amacının "hükümet ziyarete geldiğinde iyi görünmek"[15] olduğuna inanıyorlardı. Bir kalkınma, ilerleme ve uygarlaşma söylemi içinde şekillendirilen Endonezya devletinin Meratus halkına yönelik planları aynı zamanda sinoptik bir okunaklılık ve temerküz projesidir.

Devlet alanları yaratma ve bunları devlet alanı olmayan yerlerden keskin bir biçimde ayırma çabası mantıksal sonucuna fiilî isyan bağlamında götürülür. Askeri tehdidin doğası kaleler, zorunlu yerleşim yerleri ya da toplama kampları gibi net olarak tanımlanan ve kolayca izlenerek devriye gezilen devlet alanlarını gerektirir. Bunun modern örnekleri, İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden Olağanüstü Hal sırasında Malay'da, Çinli küçük toprak sahibi ve kauçuk üreticisi bir nüfusun üretimine el koymak ve onun hinterlandındaki büyük Çin gerilla gücüne insan gücü, gıda, nakit para ve erzak temin etmesini engellemek için özellikle tasarlanmış sözde yeni köylerde bulunabilir. Sonradan Vietnam'da "stratejik mezralar"da tekrar-

lanan bir düzenlemede, gönülsüz yerleşimciler düz çizgiler halinde sıralanan birbirinin aynı, numaralandırılmış evlere yerleştirildi.[16] İnsanların köye giriş ve çıkışları sıkı sıkıya izleniyordu. Bunlar, savaş zamanında okunaklı, sınırlı, *yoğun* bir devlet alanı yaratmak, sürdürmek ve onu dışarıdan mümkün olduğu kadar tecrit etmek için inşa edilen toplama kamplarından ancak bir adım uzaktı. Burada, doğrudan denetim ve disiplin temellükten daha önemlidir. Yakın zamanlarda, devlet adına devlet alanı olmayan yerler elde edebilmek için benzersiz çabalar oldu. Vietnam Savaşı sırasında ormanın büyük bölümünü tahrip etmek ve böylelikle ormanı daha okunaklı ve güvenli (tabi ki hükümet güçleri için) kılmak için büyük çapta Agent Orange* kullanılması buna örnek gösterilebilir.

Bir piyasa ekonomisi bağlamına göre değiştirilen devlet alanları kavramı Güneydoğu Asya'daki sömürge dönemi tarım politikasının bariz bir paradoksunu çözmemize de yardımcı olabilir. Sömürgecilerin küçük çiftçiye dayalı bir üretim yerine kararlı bir şekilde plantasyon tarımını tercih etmesini nasıl açıklarız? Bu seçimin gerekçeleri kesinlikle verimlilik olmazdı. Çünkü mümkün tek istisna olan şekerkamışı hariç tutulmak üzere,[17] akla gelebilecek neredeyse her mahsulün üretiminde küçük arazi sahipleri tarih boyunca daha büyük üretim birimleri ile rekabet edebilmiştir. Sömürge devleti küçük üreticilerin, düşük sabit maliyetleri ve aile işgücünü esnek bir şekilde kullanmaları sayesinde, devlet ya da özel sektör tarafından yönetilen plantasyonlardan sürekli daha ucuza satış yapabildiğini defalarca görmüştü.

*Amerikan ordusu tarafından özellikle Vietnam Savaşı'nda kullanılmış bir herbisit (bitki öldürücü) ve yaprak dökücüdür. Madde, ardında Dioxin adlı bir kimyasal bırakmaktadır ve bunun kas ve kemik bozuklukları ile doğumda anomalilere yol açtığı iddia edilmektedir. (h.n.)

Plantasyonların "verimliliklerini" bir vergi (hem kârlar hem de çeşitli ihracat vergileri üzerindeki vergiler), emeğin disipline edilmesi ve gözetlenmesi ve siyasal denetim birimi olarak düşündüğümüz takdirde, paradoks sanırım büyük ölçüde çözülür. Örneğin sömürge Malay'daki kauçuk üretimini ele alalım. Yirminci yüzyılın ilk on yılındaki kauçuk patlamasının başlarında İngiliz yetkililer ve yatırımcılar, bilimsel bir şekilde yönetilen ve elinin altında daha fazla işgücü ve tohum stoğu bulunan malikâneler tarafından üretilen kauçuğun kesinlikle küçük arazi sahipleri tarafından üretilenden daha verimli ve kârlı olacağına inanıyordu.[18] Ne var ki, yetkililer hatalı olduklarını keşfettiklerinde bile koloninin genel ekonomisinde hatırı sayılır bir maliyet yaratarak, kauçuk üreten malikâneleri sistematik olarak desteklemeyi sürdürdüler. Dünya çapında yaşanan ekonomik kriz sırasında Malay'da uygulanan meşhur Stevenson planı, küçük çiftçi üretimini sınırlandırmak suretiyle, batmakta olan kauçuk üreticisi malikâneleri korumaya yönelik bariz bir girişimdi. O olmasaydı, birçok malikâne yok olurdu.

Sömürgecilerin malikâne sektörünü korumakla aynı zamanda yurttaşlarının ve sömürgeci devletin yatırımcılarının çıkarlarını koruyor olduğu gerçeği, onların politikasını açıklayan faktörlerden yalnızca biriydi. Ana neden bu olsaydı, bu politikanın ülkenin bağımsızlığın kazanmasından sonra durması beklenirdi. Birazdan göreceğimiz gibi, öyle olmadı. Plantasyonlar, her ne kadar üretici olarak küçük toprak sahiplerinden daha verimsiz olsalar da, vergilendirme birimleri olarak çok daha elverişliydiler. Büyük, kamuya ait şirketleri izlemek ve vergilendirmek, bugün burada yarın orada olan ve tapuları, üretimleri ve kârları devlet için okunaksız olan kalabalık bir küçük üretici ordusu için bunu yapmaktan daha kolaydı. Oysa plantasyonlar bir tek mahsulde uzmanlaştığı için, bunların

üretimini ve kârlarını tayin etmek basit bir meseleydi. Büyük kauçuk üretiminin ikinci bir avantajı onun, genellikle merkezi siyasal ve idari denetime çok daha yatkın merkezi yerleşim ve işgücü tarzları sağlamasıydı. Plantasyonlar, kendi tarihi, liderliği ve karma ekonomisi olan Malay *kampung*'larından tek kelimeyle çok daha okunaklı topluluklardı.

Benzer bir mantık bağımsız Malezya'daki federal toprak projelerinin tesis edilmesine de elverişli bir şekilde uygulanabilir. 1960'larda ve 1970'lerde büyük çaplı gönüllü göçler yoluyla sınıra zaten yerleşilmişken, Malezya devleti neden bürokratik olarak izlenen büyük, maliyetli yerleşim birimleri kurmayı seçti? Öncü yerleşimlerin devlete neredeyse hiç maliyeti yoktu ve bu yerleşimler tarihsel olarak, ticari tarım ürünleri yetiştiren ve pazarlayan uygulanabilir haneler yaratmıştı. Ekonomik bir plan olarak, hükûmet tarafından kurulan dev kauçuk ve hurma yağı şirketleri çok anlamlı değildi. Bunların kurulması son derece pahalıydı, yeni gelen kişi başına sermaye gideri rasyonel bir işadamının yatırım yapmayacağı kadar büyüktü.

Ancak politik ve idari olarak bu büyük, merkezi olarak planlanmış ve merkezi olarak işletilen hükûmet projelerinin türlü avantajları vardı. Malezya Komünist Partisi'nin devrim girişiminin ülkenin Malezyalı yöneticilerinin belleğindeki yerinin hâlâ taze olduğu bir zamanda, planlı yerleşimler stratejik mezralarının birtakım avantajlarına sahipti. Bunlar basit bir ızgara modeline göre tasarlanmıştı ve dışarıdan bir yetkili için doğrudan okunaklı yapılardı. Evlerin arsaları ardışık olarak numaralandırılmıştı ve yerleşimciler açık bir sınır bölgesinde olduğundan çok daha yakın bir şekilde kayıt altına alınmakta ve izlenmekteydi. Malezyalı yerleşimciler yaşlarına, becerilerine ve siyasi güvenilirliklerine göre dikkatlice seçilebilirdi ve seçiliyordu da; 1970'lerin sonlarında çalıştığım

Kedah eyaletindeki köylüler planlı bir yerleşim için seçilmek istedikleri takdirde, iktidardaki partiye bağlı yerel bir siyasetçiden gelecek bir tavsiye mektubuna ihtiyaçları olduğunun farkındaydılar.

Malezyalı yerleşimcilerin idari ve ekonomik durumu, erken sanayileşme dönemindeki herkesin benzer işlerde çalıştığı, şirket konutlarında yaşadığı, aynı şirket mağazasından alışveriş yaptığı ve aynı insandan maaşını aldığı "şirket kasabaları"nın durumu ile kıyaslanabilirdi. Plantasyon mahsulleri olgunlaşana kadar yerleşimcilere bir maaş ödeniyordu. Ürünleri devlet kanalları üzerinden pazarlanıyordu ve projenin yetkililerinin oluşturduğu kurallara karşı belirlenen çok sayıdaki ihlalden biri nedeniyle işten çıkarılabilirlerdi. Ekonomik bağımlılık ve doğrudan siyasal denetim, iktidardaki partiye büyük bir seçmen çoğunluğu sağlamak amacıyla düzenli olarak bu tür projelerin yürürlüğe sokulabileceği anlamına geliyordu. Kolektif protestolar nadirdi ve bunlar genellikle yöneticilerin yaptırımları yoluyla yok edilmekteydi. Federal Toprak Gelişimi Kurumu'na (FELDA) ait yerleşimlerin devletin çeşitli ihraç ürünlerini denetlemesini, üretim ve işlenme sürecini izlemesini ve gelir yaratmak için üretici fiyatlarını belirlemesini sağladığını söylemeye gerek bile yok.

Planlı yerleşim projelerinin kamuya açıklanan gerekçesi neredeyse hep düzenli gelişme ve sosyal hizmetler (sağlık klinikleri, sağlık teşkilatı, yeterli barınma, eğitim, temiz su ve altyapı sağlanması gibi) söylemi içinde ifade edilmekteydi. Kamuya yapılan açıklamalar bütünüyle samimiyetsiz değildi; ancak bu tür düzenli gelişimin özerk sınır yerleşimlerinin karşılayamayacağı temellük, güvenlik ve siyasal hegemonyayla ilişkili önemli beklentilere çeşitli yollardan hizmet etmesi hakkında yanıltıcı bir suskunluk taşıyordu. FELDA projeleri, isyanları bastırma politikasının parçası olarak yaratılmış yeni

köylerin "hafif" sivil versiyonlarıydı. Bunların getirdiği kazanç ekonomik bir kazanç olmaktan ziyade, devlet alanlarını genişletmekteki kazançtı.

Devletin yerleşikleştirme ve planlı yerleşim planları Malezya'da ya da başka yerlerde, nadiren umulduğu gibi gitti. Bilimsel orman ya da ızgara modelli kent gibi, gelişmenin nesneleri âdet üzere bunların mucitlerinin şiddetle arzuladığı incelikli denetimden kaçtı. Ama, bu projelerin etkilerinin, yerel pratikten ne kadar etkilense de, yerini aldıkları şey kadar kendi retoriklerine ne kadar uyduklarında da yatmakta olduğu gerçeğini asla gözden kaçırmamalıyız.

Nüfusun planlı yerleşim bölgelerinde temerküz edilmesi devlet planlamacılarının istediği şeyi yaratmayabilir, ama bu temerküz, neredeyse daima, içinde bulunduğu uyumlu ortam çoğu zaman devlet dışı kaynaklardan türeyen önceki toplulukları parçalar ya da yıkar. Bu şekilde ortadan kaldırılan toplulukların –normatif olmaları dolayısıyla ne kadar itiraz edilebilir olsalar da– kendi benzersiz tarihlerinin, toplumsal bağlarının, mitolojilerinin ve ortak eylem kapasitelerinin olması mümkündü. Devletçe tayin edilmiş yerleşimler neredeyse tanım gereği, kendi uyum ve ortak eylem kaynaklarını inşa etmeye en baştan başlamak zorundadır. Yeni bir topluluk bu nedenle ve ayrıca tanımı gereği, hareketsizleştirilmiş bir topluluktur ve dolayısıyla yukarıdan ve dışarıdan denetime daha açıktır.[19]

6

Sovyet Kamulaştırması, Kapitalist Düşler

Sovyet toplumunun başmimarları Paris'i uyarlayan Baron Haussmann'dan çok Brasília'yı tasarlayan Niemeyer'e benziyorlardı. Savaştaki yenilginin, ekonomik çöküşün ve devrimin birleşimi bir devlet kurucusunun görüp görebileceği en düz zemini sağlamıştı. Sonuç, kibir bakımından öncüsü olan Fransız Devrimi'nin ütopik özelliklerini hatırlatan bir tür ultra yüksek modernizmdi.

Burası Sovyet yüksek modernizmi hakkında kapsamlı bir tartışmanın yeri değil, ben de bu açıdan en bilgili rehber değilim.[1] Bunun yerine benim yapmayı amaçladığım şey, Sovyet yüksek modernizmindeki kültürel ve estetik unsurları vurgulamak. Bu, sırası geldiğinde, Sovyet ile Amerikan yüksek modernizmi arasındaki doğrudan temas noktasının incelenmesine giden yolu hazırlayacak – dev, mekanize, endüstriyel çiftliklere duyulan inanç.

Sovyet yüksek modernizmi çeşitli açılarıyla Rus mutlakıyetçiliğinden keskin bir kopuş değildir. Ernest Gellner, yönettikleri "gerikalmış" devletlerin açığı kapatmasını iste-

yen yöneticilere hitap edenin, Aydınlanmanın –biri bireyin ve onun çıkarlarının egemenliğini ileri süren, diğeri ise uzmanların rasyonel otoritesini salık veren yüzlerinden– ikinci yüzü olduğunu iddia etmektedir. Gellner Aydınlanmanın Orta Avrupa'da "özgürleştirici bir güçten çok merkezileştirici bir güç" olarak ortaya çıktığı sonucuna varır.[2]

Bu yüzden Leninist yüksek modernizmin güçlü tarihsel yankıları, Richard Stites'ın on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıldaki Rus çarlarının ve bunların danışmanlarının "idari ütopyacılığı" dediği şeyde bulunabilir. Bu idari ütopyacılık halkı (serfler, askerler, işçiler, memurlar) "hiyerarşiye, disipline, sistematik düzenlemeye, sıkı düzene, rasyonel planlamaya, geometrik bir çevreye ve bir tür refah sistemine dayalı"[3] kurumlar içinde düzenlemeye yönelik bir dizi projede ifade buldu. Büyük Petro'nun Saint Petersburg'u bu hayalin kent düzleminde gerçekleştirilmesiydi. Kent tamamen yeni bir arazi üzerinde, tamı tamına doğrusal ve dairesel öğelerin birleştiği bir plana göre tasarlanmıştı. Düz bulvarlar, kentin doğal olarak geometrik merkezinde bulunan en uzun binaların iki katı genişliğinde tasarlanmıştı. Binalar bizzat işlev ve hiyerarşiyi yansıtırken, her birinin cephesi, yüksekliği ve malzemesi sakinlerinin toplumsal sınıfına karşılık geliyordu. Kentin fiziksel planı aslında, tasarlanan sosyal yapısının okunaklı bir haritasıydı.

Saint Petersburg'un kentsel ve kırsal birçok muadili bulunuyordu. Büyük Katerina yönetimindeki Prens Grigory Potemkin bir dizi model kent (Ekaterinoslav gibi) ve model kırsal yerleşim kurmuştu. Sonraki iki çar olan I. Paul ve I. Alexander, Katerina'nın Prusya düzeni ve verimliliğine olan tutkusunu miras aldılar.[4] Danışmanları Alexei Arakçeyev köylülerin üniformalar giydiği ve tesisin bakımına dair –işledikleri kural ihlalleri ile ilgili kayıtların tutulduğu "cezalandır-

ma kitapları"nı üstlerinde taşıma noktasına kadar– ayrıntılı talimatlara uyduğu model bir malikâne kurdu. Bu malikâne 1820'lerin sonlarında, içinde 750.000 insanın yaşadığı, kendi kendine yeten geniş olarak dağılmış bir askeri koloniler ağı oluşturmayı amaçlayan çok daha cesur bir planın zeminini oluşturdu. Bir sınır toplumunun düzensizliğine, hareketliliğine ve değişkenliğine tezat olacak yeni bir Rusya yaratmaya yönelik bu çaba, çok geçmeden halk direnişine, yozlaşmaya ve verimsizliğe yenik düştü. Bolşevikler iktidarı ele geçirmeden uzun süre önce, tarihsel manzara otoriter birçok başarısız toplumsal planlama deneyinin enkazı ile altüst olmuş durumdaydı.

Lenin ve müttefikleri yüksek-modernist planlarını neredeyse sıfırdan başlayarak yürürlüğe sokabilirdi. Savaş, devrim ve bunu izleyen kıtlık özellikle kentlerde devrim öncesi toplumu uzun süreden beri çözündürmekteydi. Endüstriyel üretimde yaşanan genel bir çöküş kentlerden büyük bir göçü ve takas ekonomisine doğru fiilî bir gerilemeyi harekete geçirdi. Ardından gelen dört yıllık iç savaş mevcut sosyal bağları daha da zayıflatmasının yanı sıra sıkışık durumdaki Bolşeviklerin "savaş Komünizmi" –elkoymalar, sıkıyönetim, baskı– yöntemlerinde tecrübe kazanmasını sağladı.

Düzleştirilmiş bir toplumsal zemin üzerinde çalışan ve ilk sosyalist devrimin öncüleri olma ayrıcalığı ile yüksek-modernist ihtiraslarını muhafaza eden Bolşevikler büyük düşünüyordu. Kamulaştırma bir yana, kentlerden tek tek binalara (Sovyetler Sarayı), inşa projelerine (Beyaz Deniz Kanalı) ve sonraki ilk Beş Yıllık Plan'ın (Magnitogorsk) büyük sanayi projelerine kadar neredeyse planladıkları her şey devasa bir ölçekteydi. Sheila Fitzpatrick büyüklüğe duyulan bu katışıksız tutkuyu uygun bir ifadeyle "dev-o-mani"[5] diye adlandırıyor. Ekonomi herkesin yalnızca tanımlanmış ürünü merkezi

devletin istatistik ofisi tarafından belirlenmiş miktarda üreteceği iyi ayarlanmış bir makine gibi tasavvur ediliyordu – tam da Lenin'in öngördüğü gibi.

Ancak Bolşeviklerin tek gündem maddesi fiziksel dünyanın dönüştürülmesi değildi. Peşinde oldukları kültürel bir devrimdi, yeni bir insanın yaratılmasıydı. Seküler aydın tabakasına mensup kişiler devrimin bu yönünün en adanmış savunucularıydı. Köylerde hızla ateizmi destekleme ve Hıristiyan ritüellerine engel olma seferberlikleri uygulandı. Birçok tantana içinde yeni "devrimci" cenaze törenleri, evlilik törenleri icat edildi ve vaftize alternatif olarak bir "Ekim" ritüeli teşvik edildi.[6] Cenazenin yakılması –rasyonel, temiz, ekonomik– desteklendi. Bu sekülerleşme beraberinde eğitimi ve okuryazarlığı teşvik etmeye yönelik muazzam ve büyük rağbet gören seferberlikleri getirdi. Mimarlar ve sosyal planlamacılar burjuva aile yaşamının yerini alması için yeni komünal yaşam düzenlemeleri icat ettiler. Komünal besin, çamaşırhane ve çocuk bakımı hizmetleri kadınları geleneksel işbölümünden kurtarmayı vaat ediyordu. Ev düzenlemelerinin açıkça "sosyal toplayıcılar" olması istenmekteydi.

"Yeni insan" –Bolşevik uzman, mühendis ya da memur– bazen yalnızca *kultura* olarak adlandırılan yeni bir toplumsal etik kodunu temsil etmeye başladı. Kultura teknoloji ve bilim kültüne uygun olarak dakikliği, temizliği, sağduyulu dobralığı, ölçülü bir tevazuyu ve kibar ama asla gösterişçi olmayan bir davranış tarzını vurguluyordu.[7] Yevgeni Zamyatin'in *Biz* adlı romanında gayet parlak bir biçimde karikatürize edilen ve sonradan George Orwell'ın *1984*'ü için ilham kaynağına dönüşen şey işte bu *kultura* anlayışı ve Parti'nin zaman bilincini, verimli çalışma alışkanlıklarını ve saat gibi işleyen rutini

yüceltmesine yol açan Zaman Ligi'ne* olan tutkusuydu.

Kültür ve mimarideki bu devrimi dışarıdan gözlemleyen birini etkileyen şey onun insanlar tarafından alımlanışına –yeni dünyanın görsel ve estetik boyutlarının düzgün anlaşılması– yaptığı vurguydu. Bu belki de en iyi, erken Sovyet devletinin kültür bakanı Anatoly Lunaçarski tarafından düzenlenen, Stites'ın "bir araya gelme festivalleri" olarak adlandırdığı şeyde görülebilir.[8] Lunaçarski'nin yarattığı açık hava dramalarında toplar, bandolar, projektörler, nehirdeki gemiler, dört bin aktör ve otuz beş bin izleyici ile neredeyse orijinali kadar büyük bir ölçekte devrim yeniden sahneye konuyordu.[9] Gerçek devrim gerçekliğin bildik tüm düzensizliğini taşırken, bu temsili canlandırmalar askeri kesinlik gerektiriyordu ve çeşitli aktörler müfrezeler halinde düzenlenip semafor ve sahra telefonu ile seferber ediliyordu. Kitlesel jimnastik gösterilerine benzer şekilde, bu halk gösterisi tarihsel gerçekleri yansıtmak için değil izleyiciyi etkilemek için tasarlanan olaylara geçmişe yönelik bir düzen, amaç ve merkezi yön vermekteydi.[10] Eğer Arakçeyev'in askeri kolonilerinde büyük bir düzen arzusunu önceden canlandırmak, temsil etmek yönünde bir çaba görülebiliyorsa, Lunaçarski'nin sahnelenen devrimi belki de Bolşeviklerle proleter kitleler arasındaki ilişkiye duyulan güçlü özlemin temsili gibi görülebilir. Törenin düzgün gitmesini sağlamak için neredeyse hiçbir çabadan kaçınılmıyordu. Lunaçarski 1 Mayıs için kiliselerin yıkılmasından bizzat şikâyet

*Zaman Ligi (The League of Time): Katılımcılara üzerinde belirli dakikalar yazılı olan bir kâğıt dağıtıldıktan sonra katılımcıların farklı yerlere dağıldığı ve saate bakmadan kendilerine verilen kâğıt üzerindeki zaman içinde yüzde yirmi hata payıyla başlangıç noktasına dönmeye çabaladıkları askeri eğitime yönelik bir oyun. Devrimden sonra Sovyetler'de bir işi yaparken harcanan zamanın azaltılması üzerinden çalışmanın rasyonelleştirilmesini savunan, 1923-24 yılları arasında editörlüğünü Çalışmanın Bilimsel Örgütlenmesi Konseyi başkanı Kerzhentsev'in yaptığı dergi, bu oyuna göndermede bulunarak aynı adı –*Liga Vremja*– almıştır. (h.n.)

ettiğinde, Moskova kent amiri Lazar Kaganiviç, "*benim* estetiğim, Moskova'nın altı mıntıkasından gelen yürüyüş kortejlerinin hepsinin aynı anda Kızıl Meydan'a akmasını gerektiriyor"[11] cevabını veriyordu. Mimaride, kamusal davranışlarda, kentsel tasarım ve kamu gösterilerinde görünür, rasyonel, disiplinli bir toplumsal görünüme yapılan vurgu egemen görünmekteydi.[12] Stites, düzenin ve kararlılığın bu kamusal yüzü ile toplumda yaygın olarak hüküm süren anarşi benzeri durum arasında karşıt bir ilişki olduğunu öne sürer: "Bu tür bütün ütopyalarda olduğu gibi, düzenleyicileri onu rasyonel, simetrik terimlerle, planlamanın, kontrol figürlerinin, istatistiklerin, projeksiyonun ve kesin komutların matematiksel dili ile açıklıyordu. Ütopyacı planın rasyonel görünümü, bir nebze benzerlik sergilediği askeri koloniler vizyonunda olduğu gibi, beraberindeki sefalet, düzensizlik, kaos, yozlaşma ve saçmalığı güç bela gizlemekteydi."[13]

Stites'ın iddiasından çıkarılabilecek olası bir ima da, kimi durumlarda düzenin minyatürleşmesi olarak adlandırdığım şeyin gerçek durumun yerine geçirilebildiğidir. Bir görünüm ya da küçük, kolayca idare edilen bir düzen ve uyum bölgesi kendi başına bir amaca dönüşebilir; temsil gerçekliği ele geçirebilir. Minyatürler ve küçük deneyler daha büyük fenomenler üzerine çalışırken şüphesiz önemli bir role sahiptir. Hesaplamalar için model uçaklar yapılır ve rüzgâr tünelleri yeni uçakların tasarımında önemli adımlardır. Ama bu ikisi birbiri ile karıştırıldığında –sözgelimi, general resmigeçit alanını savaş alanı sandığında– bunun sonuçları potansiyel olarak felakete yol açabilir.

Bir Sovyet-Amerikan Fetişi: Endüstriyel Tarım

Sovyet kamulaştırmasının pratiği ve mantığı ile ilgili bir tartışmaya girmeden önce, tarımın dev, hatta ulusal bir ölçekte rasyonelleştirilmesinin tüm dünyadaki toplum mühendisleri ve tarımsal planlamacılarca paylaşılan bir inancın parçası olduğunu teslim etmemiz gerekiyor.[14] Ve bunlar ortak bir çaba ile meşgul olduklarının farkındaydılar. Congrès Internationaux d'Architecture Moderne'in [Uluslararası Modern Mimarlık Kongreleri] mimarları gibi, onlar da gazeteler, mesleki konferanslar ve sergiler vasıtasıyla birbirleriyle temas kuruyordu. En güçlü bağlantılar Amerikan tarım uzmanları ile Rus meslektaşları arasında kurulmuştu – bu bağlantılar Soğuk Savaş döneminde bile tamamen kopmadı. Büyük ölçüde farklı ekonomik ve siyasal çevrelerde çalışan Ruslar, Amerikan çiftliklerine özellikle mekanizasyon amaçlı aktarılan sermaye miktarını kıskanma eğilimindeyken, Amerikalılar da Sovyet planlamacılığının siyasal kapsamına imrenmekteydi. Büyük ölçekli, rasyonel, endüstriyel tarımın hâkim olduğu yeni bir dünya yaratmak için ne dereceye kadar birlikte çalıştıklarını aralarındaki ilişkiyi inceleyen bu kısa açıklama sonucunda anlayabiliriz.

ABD'de endüstriyel yöntemleri tarıma uygulama hevesinin en doruğa çıktığı dönem, kabaca 1910'dan 1930'ların sonlarına kadar uzanır. Yeni bir uzmanlık sahası olan tarım mühendisliği bu hevesin başlıca taşıyıcısıydı; içinden çıktığı endüstri mühendisliği disiplinindeki akımlardan ve en çok da zaman ve hareket çalışmalarının peygamberi Frederick Taylor'ın öğretilerinden etkilenen tarım mühendisleri, çiftliği bir "gıda ve elyaf fabrikası"[15] olarak yeniden kavramsallaştırdılar. Çalışma süreçlerinin vasıfsız bir işçinin kolayca öğrenebileceği basit, tekrara dayalı hareketlere bölünmesi amacına yönelik

bilimsel olarak ölçülmesiyle ilişkili Taylorist ilkeler fabrikada yeterince iyi işleyebilirdi,[16] ama bu ilkelerin büyüyen mahsullerin çeşitlilik gösteren ve tekrarlanmayan gereksinimlerine uygulanıp uygulanamayacağı şüpheliydi. Tarım mühendisleri bu yüzden çiftlik yönetiminin daha kolayca standartlaştırılabilecek yönlerine eğildi. Çiftlik binalarının yerleşim planını rasyonelleştirmeye, makineleri ve araçları standartlaştırmaya ve temel tahıl mahsullerinin mekanizasyonunu teşvik etmeye çalıştılar.

Tarım mühendislerinin mesleki içgüdüleri modern fabrikanın özelliklerini mümkün olduğu kadar kopyalama çabasına yol açtı. Bu durum onları küçük çiftliğin standart tarımsal metaları seri olarak üretebilecek ve kendi işleyişini mekanize edebilecek şekilde büyütülmesinde ısrar etmeye itti, bu suretle birim üretim maliyetlerini büyük ölçüde azaltacaklarını düşünüyorlardı.[17]

Daha sonra göreceğimiz gibi, endüstriyel model tarımın bir bölümüne uygulanabilse de tümüne uygulanması imkânsızdı. Ancak bu model şüpheci bir bakışla incelenmesi gereken bilimsel bir hipotezden çok, sarsılmaz bir inançmış gibi ayrım yapılmaksızın uygulandı. Dev ölçeğe, üretimin merkezileştirilmesine, standartlaştırılmış seri mallara ve mekanizasyona duyulan modernist güven başı çeken sanayi sektörüne öylesine egemendi ki, aynı ilkelerin eşit olarak tarımda da işe yarayacağı bir inanç konusuna dönüşmüştü.

Bu inancı sınamak için birçok çaba sarfedildi. Bunların belki de en cüretkâr olanı 1918'de Montana'da açılan –veya kurulan demeliyim belki de– Thomas Campell "çiftliği"ydi.[18] Bu birçok açıdan endüstriyel bir çiftlikti. Hisseleri işletmenin "endüstriyel bir fırsat" olarak adlandırıldığı tanıtım broşürleriyle satılıyordu; finansör J. P. Morgan halktan 2 milyon dolar toplanmasına yardım etti. Montana Tarım Şirketi, çoğu dört

Amerikan Yerli kabilesinden kiralanan doksan beş bin dönümlük devasa bir buğday çiftliğiydi. Özel yatırıma rağmen, İçişleri Bakanlığı'nın ve ABD Tarım Bakanlığı'nın (USDA) yardımı ve sübvansiyonu olmasaydı işletme asla kurulamazdı.

Tarımın yüzde 90'ının mühendislikle ve yalnızca yüzde 10'unun tarımla ilgili olduğunu buyuran Campbell, çiftlikteki mümkün olduğu kadar çok işlemi standartlaştırmaya girişti. Yalnızca, ekim ve hasat zamanı çok az ilgi isteyen iki dayanıklı ürün, buğday ve keten yetiştirdi.[19] Ektiği arazi, Brasília'nın üstüne kurulduğu buldozerle düzleştirilmiş arazinin tarımdaki muadiliydi. Bu arazi gübre ihtiyacını ortadan kaldıran doğal bir verimliliğe sahip bakir topraklar üzerinde bulunuyordu. Arazinin coğrafi özellikleri de meseleleri büyük ölçüde kolaylaştırıyordu: Arazi düzdü, makinelerin arazi yüzeyinde sorunsuzca hareket etmesini engelleyecek bir orman, dere, kaya ya da bayır bulunmuyordu. Bir diğer deyişle, endüstriyel yöntemlerin uygulanması için en kolay, en standartlaştırılmış mahsuller seçilmiş ve neredeyse boş bir tarım arazisi kiralanmıştı. İlk yıl Campbell otuz üç adet traktör, kırk adet biçerbağlar, on adet harman makinesi, dört adet biçerdöver ve yüz adet yük arabası satın aldı; yılın büyük bölümünde elli kadar adam istihdam etmişti, ama yoğun sezon için yaklaşık iki yüz kişi çalıştırdı.[20]

Montana Tarım Şirketi'nin malvarlığını kayda geçirmenin yeri burası değil, Deborah Fitzgerald zaten bunu tüm şatafatıyla yapmış bulunuyor.[21] İkinci yıldaki kuraklığın ve sonraki yıl hükümetin fiyatlara verdiği desteğin ortadan kalkmasının, J. P. Morgan'a 1 milyon dolara mal olan bir çöküşe yol açtığını belirtmek yeterlidir. Campbell çiftliği iklimin ve fiyatların ardından başka sorunlarla karşı karşıya kaldı: toprak farklılıkları, işgücü devri, yönlendirmeye çok az ihtiyaç duyacak yetenekli, bilgili işçiler bulmanın zorluğu. Şirket her ne kadar

1966'da Campbell'ın ölümüne kadar mücadele etmeye devam etse de, endüstriyel çiftliklerin verimlilik ve kârlılık bakımından aile çiftliklerinden daha üstün olduğuna dair hiçbir kanıt sağlamadı. Endüstriyel tarımın daha küçük üreticiler üzerinde sahip olduğu avantajlar başka türdendi. Bizzat büyüklükleri onlara krediye ulaşma, siyasi itibar (vergilerle, destek ödemeleriyle ve cebri icrayı önlemekle ilgili olarak) ve pazarlama gücü bakımından avantaj kazandırıyordu. Çevik ve nitelikli işgücü bakımından kaybettiklerini hatırı sayılır siyasi güçleri bakımından telafi ediyorlardı.

1920'ler ve 1930'larda bilimsel yöntemlerle yönetilen birçok büyük endüstriyel çiftlik kuruldu.[22] Bunların bir kısmı, geride satamadıkları birçok çiftliği olan bankalar ve sigorta şirketleri bırakan ekonomik kriz hacizlerinin üvey çocuklarıydı. Bir entegre işletme içinde organize edilmiş altı yüz kadar çiftlikten (sözgelimi, kümes hayvanları için çağdaş "sözleşmeli çiftçilik" yöntemiyle domuzların yavrulaması için bir çiftlik ve onları beslemek için bir başka çiftlik) oluşan bu tür "çiftlik zincirleri" oldukça yaygındı ve bunların sermaye hisselerinden satın almak spekülatif bir yatırımdı.[23] Bunlar aile çiftlikleri karşısında Campbell'ın şirketinden daha fazla rekabet edemedi. Aslında, bunlara o kadar büyük miktarda sermaye aktarılmıştı ki, ücret ve sabit faiz maliyetleri düşünüldüğünde, elverişsiz kredi piyasalarından ve daha düşük tarım gümrük vergilerinden zarar görmeye açıklardı. Aile çiftliği ise aksine daha kolay kemer sıkabilmekte ve asgari ihtiyaçlarını karşılamakla yetinebilmekteydi.

Amerikan küçük mülkiyet rejimini dev ölçekli ekonomiyle ve bilimsel, merkezi yönetimle uzlaştırmak için tasarlanmış en çarpıcı öneri ise 1930'da Mordecai Ezekial ve Sherman Johnson'dan geldi. Bu öneri tüm çiftlikleri birleştirecek "ulusal bir tarım şirketi"ni ana hatlarıyla ortaya koyuyordu.

Bu şirketin bileşenleri dikey olarak entegre edilecek ve merkezileştirilecekti ve "ham tarım malzemelerini ülkenin farklı çiftliklerinde dolaştırabilecek, üretim hedefleri ve kotaları oluşturabilecek, makineleri, emeği ve sermayeyi dağıtabilecek ve çiftlik ürünlerini işlenmesi ve kullanılması için bir bölgeden diğerine taşıyabilecekti. Endüstriyel dünyayla çarpıcı bir benzerlik taşıyan bu organizasyon planı dev bir taşıyıcı banda benziyordu."[24] Ezekial şüphesiz ki Rus kolektif çiftliklerine yaptığı yakın tarihli gezinin yanı sıra, krizin vurduğu ekonominin içide bulunduğu durumdan da etkilenmişti. Johnson ve Ezekial, yalnızca ekonomik krize bir cevap olarak değil, aynı zamanda kaçınılmaz yüksek-modernist geleceğe duydukları güvenin bir göstergesi olarak büyük ölçekli merkezi bir endüstriyel tarım çağrısında bulunurken yalnız sayılmazlardı. Aşağıdaki ifade bu güveni açıkça gösterir: "Tarih ve ekonomi kamulaştırmayı ortaya koymakta. Küçük çiftçi ya da köylü ilerleme için siyasi olarak bir baş belasıdır. Teknik olarak ise bir zamanlar ahşap hangarların içinde motorlu araçları elleriyle monte eden küçük tornacı kadar geçmişte kalmıştır. Bunu ilk net olarak gören ve tarihsel zorunluluğa uyum sağlayanlar Ruslar oldu."[25]

Rusya'ya yapılan bu hayranlık dolu göndermelerin ardında yatan özel bir siyasal ideolojiden çok, paylaşılan bir yüksek-modernist inançtı. Bu inanç kendiliğinden gelişen bir yüksek-modernist takas programına benzer bir şey sayesinde güçlenmişti. Birçok Rus tarım uzmanı ve mühendisi, endüstriyel tarımın Mekke'si gibi gördükleri ABD'ye gelmekteydi. Bunların Amerikan tarımı gezileri neredeyse her zaman Campbell'ın Montana Tarım Şirketi'nin ve 1928'de Montana Devlet Üniversitesi'nde Tarım Ekonomisi Bölümü'nün başı ve daha sonra Henry Wallace dönemindeki Tarım Bakanlığı'nda üst-düzey bir yetkili olan M. L. Wilson'ın ziyaret edilmesini

kapsamaktaydı. Ruslar Campbell'ın çiftliğinden o kadar etkilenmişti ki, Sovyetler Birliği'ne gelip tarım yöntemlerini göstermesi halinde ona 1 milyon dönüm arazi sağlayacaklarını söylüyorlardı.[26]

Diğer yöne doğru trafik de hareketliydi. Sovyetler Birliği, traktörlerin ve diğer tarım makinelerinin üretimi de dahil olmak üzere Sovyet endüstriyel üretiminin çeşitli unsurlarının tasarımına yardım etmesi için binlerce Amerikalı teknisyen ve mühendis kiraladı. 1927'ye gelindiğinde, Sovyetler Birliği yirmi yedi bin Amerikan traktörü satın almıştı. Amerikalı ziyaretçilerin çoğu, örneğin Ezekial, 1930'a kadar tarımın büyük ölçekte kamulaştırılacağı vaadinde bulunan Sovyet devlet çiftliklerine hayrandı. Amerikalılar devlet çiftliklerinin sırf büyüklüğünden değil, teknik uzmanların –tarımbilimcilerin, ekonomistlerin, mühendislerin, istatistikçilerin– Rusya'daki üretimi görünüşte rasyonel, eşitlikçi doğrultuda geliştiriyor olmalarından da etkilenmişti. Batı piyasa ekonomisinin 1930'daki başarısızlığı Sovyet deneyinin çekiciliğini sağlamlaştırdı. Her iki yöne ziyarette bulunanlar ülkelerine geleceği gördüklerini düşünerek dönüyorlardı.[27]

Deborah Fitzgerald ve Lewis Feuer'in ileri sürdüğü gibi, kamulaştırmanın Amerikan tarımını modernleştirmeye çalışanlar için taşıdığı cazibenin Marksizme olan bir inançla ya da Sovyet yaşamına duydukları bir ilgiyle çok alakası yoktu.[28] "Aksine bu, endüstriyel ölçekte ve endüstriyel tarzda buğday yetiştirilmesine ilişkin Sovyet görüşünün Amerikan tarımının alması gereken yön hakkındaki Amerikan görüşlerine benzer olmasından kaynaklanıyordu."[29] Sovyet kamulaştırması, bu Amerikalı gözlemciler için Amerikan kurumlarının siyasal uygunsuzluklarını taşımayan muazzam bir gösteri projesi demek oluyordu; "yani, Amerikalılar dev Sovyet çiftliklerini, tarımsal üretimi ve özellikle de buğday üretimini artırmak

yönündeki en radikal fikirlerini deneyebilecekleri dev deney istasyonları gibi görüyordu. Hakkında daha çok şey öğrenmek istedikleri şeylerin çoğu, kısmen çok maliyetli olduğu için, kısmen uygun büyüklükte çiftlik arazilerinin olmaması nedeniyle ve kısmen de bu deneyin olası sonuçlarının birçok çiftçiyi ve tarım emekçisini alarma geçirecek olması nedeniyle Amerika'da denenemezdi."[30] Tennessee Valley Authority Amerikan bölgesel planlaması için ne ifade ediyorsa, Sovyet deneyinin de Amerikan endüstriyel tarımbilimi için az ya da çok aynı şeyi ifade etmesi umuluyordu: bir deneme sahası ve benimsenmesi olası bir model.

Sovyetlerin büyük bir gösteri çiftliği teklifini Campbell kabul etmediyse bile diğerleri etti. M. L. Wilson, (Sovyetler Birliği'nde büyük deneyimi olan) Harold Ware ve Guy Riggin yaklaşık 500 bin dönümlük bakir bir arazide dev, mekanize bir buğday çiftliği planlamaları için davet edildi. Bu, Wilson'ın bir arkadaşına yazdığına göre, dünyadaki en büyük mekanize buğday çiftliği olacaktı. 1928 Aralık ayında Chicago'da bir otel odasında iki hafta içinde tüm çiftliğin yerleşimini, işgücünü, makine ihtiyacını, mahsul rotasyonunu ve standart prosedür çizelgesini planladılar.[31] Böyle bir çiftliğin Chicago'da bir otel odasında *planlanabileceğini* zannedebilmeleri, kilit konuların bağlamdan bağımsız, soyut bir kapalı ilişkiler ağı olduğunu varsaydıklarının altını çizer. Fitzgerald'ın zekice açıkladığı gibi: "Bu planlar ABD için bile iyimser sayılırdı, çünkü doğa ve insan davranışının gerçekdışı biçimde idealleştirilmesine dayanıyorlardı. Ve bu planlar, Amerikalıların milyonlarca dönüm düz araziye, sürüyle işçiye ve üretim amaçlarını karşılamada hiçbir masraftan kaçınmamayı taahhüt eden bir hükümete sahip olmaları halinde ne yapacaklarını temsil ettikleri ölçüde *soyut, teorik bir yer için tasarlanmış planlardı.* Amerika'ya, Rusya'ya ya da başka herhangi bir fiilen var olan

yere karşılık gelmeyen bu tarım yeri, fizik ve kimya yasalarına itaat etmekle birlikte siyasi ya da ideolojik bir duruş tanımıyordu."[32]

Moskova'nın bin mil güneyinde Rostov-on-Don yakınına kurdukları Verblud adındaki dev *sovhoz* buğday ekilecek 375 bin dönümden oluşuyordu. Ilk yıllarda büyük miktarlarda buğday üretmiş olmakla birlikte, iktisadi bir girişim olarak sefil bir fiyaskoydu. Bizim amaçlarımız açısından bu fiyaskonun ayrıntılı nedenlerinden çok, bu nedenlerin çoğunun *bağlam* başlığı altında özetlenebilecek oluşu önemlidir. Onları yenilgiye uğratan şey bu özel çiftliğin özel bağlamıydı. Çiftlik, plandan farklı olarak ipotek edilmiş, genel, soyut bir çiftlik değil, öngörülemez, karmaşık ve kendi benzersiz toprak kombinasyonu, toplumsal yapısı, idari kültürü, iklimi, siyasal sınırlamaları, makineleri, yolları ve işçilerinin çalışma becerileri ve alışkanlıkları olan tikel bir çiftlikti. Göreceğimiz gibi, yerel bilgiyi, pratiği ve bağlamı ilgisiz ya da en iyi ihtimalle kurtulunması gereken bir sıkıntı gibi gören iddialı yüksek-modernist projelerin tipik başarızlığı olması bakımından, Brasília'yı andırıyordu.

Sovyet Rusya'da Kamulaştırma

> Burada bir mekanizmadan değil, yaşayan insanlardan bahsediyoruz. Kendi kendilerini düzenlemedikçe onlara şekil veremezsiniz. Devrimi buhar makinesi sanırdım, ama şimdi görüyorum ki, değilmiş.
>
> —Andrey Platonov, *Chevengur*

Sovyet tarımının kamulaştırılması otoriter yüksek-modernist planlamanın uç ama teşhis niteliği taşıyan bir örneğiydi.

Tarımsal yaşamın ve üretimin daha önce görülmedik derecede dönüşümünü temsil ediyordu ve devletin emrindeki tüm kaba kuvvetle dayatıldı. Dahası, bu devasa değişimi yöneten görevliler kırsal ekonomiyi sağlama alan ekolojik, toplumsal ve iktisadi düzenlemelerden görece bihaber faaliyet göstermekteydi. Körlemesine uçuyorlardı.

Sovyet devleti 1930 ile 1934 arasında kırsalda fiilen bir savaş yürüttü. "*Kulaklar*'ı tasfiye edip" kamulaştırmak için kırsal Sovyetlere bel bağlayamayacağını fark eden Stalin, savaş deneyimine sahip tam yetkili yirmi beş bin kentli komünisti ve proleteri tahıla el koymaları, direnenleri tutuklamaları ve kamulaştırmayı yürütmeleri için kırsala sevk etti. Köylülerin Sovyet devletini yıkmaya çalıştığına inanıyordu. (*Ve Durgun Akardı Don*'un yazarı) Mihail Şolohov'dan gelen ve Don nehri boyunca köylülerin açlıktan ölme sınırında olduğu konusunda kendisini uyaran kişisel bir mektuba cevaben Stalin, "Bölgenizin saygıdeğer tahıl üreticileri (ve sırf sizin bölgenizdekiler de değil) bir 'İtalyan grevi'ni (*ital'ianka*), bir sabotajı sürdürdüler! Dahası, işçileri ve Kızıl Ordu'yu ekmeksiz bıraktıklarına pek de üzülmediler. Bu sabotajın sessiz ve görünüşte zararsız (kan dökülmeden) olması, bu saygıdeğer tahıl üreticilerinin Sovyet iktidarına karşı neredeyse 'sessiz' bir savaş yürütmüş olduğu gerçeğini değiştirmez. Bir açlıktan ölme savaşı, değerli yoldaş Şolohov."[33]

Bu savaşın kaç insanın hayatına mal olduğu hâlâ tartışmalı olsa da bu, inkâr edilemez derecede keder verici bir maliyetti. Yalnızca "*kulak*sızlaştırma"dan, kamulaştırma seferberliklerinden ve bunları izleyen kıtlıktan kaynaklanan tahmini ölü sayısı, "ılımlı" bir 3 ya da 4 milyondan açığa çıkan bazı Sovyet

*Kulak: Çarlık dönemi ve Sovyetler Birliği'nin görece erken döneminde işgücü istihdam ederek kendilerine ait toprakları işleyen zengin bağımsız köylüler. (h.n.)

belgelerinin gösterdiği üzere 20 milyonun üstüne kadar uzanmaktadır. Yeni arşiv materyalleri açığa çıktıkça daha yüksek tahminler inandırıcılık kazanmaktadır. Ölümlerden sonra, devrimin hemen ardından gelen iç savaşı gölgede bırakacak düzeyde bir şiddet ve toplumsal kargaşa ortaya çıktı. Milyonlarca insan şehirlere ya da sınıra kaçtı, meşhur gulag* büyük ölçüde genişletildi, kırsalın birçok yerini isyan ve kıtlık açıktan açığa kasıp kavurdu ve ülkenin çiftlik hayvanlarının (ve askerlik çağındaki erkeklerinin) yarısından fazlası katledildi.[34]

1934'te devlet köylülerle savaşını kazandı; ancak savaşın maliyeti zaferi gölgeliyordu. *Sovhoz*'lar (devlet çiftlikleri) ve *kolhoz*'lar (kolektif çiftlikler) Lenin, Troçki, Stalin ve birçok Bolşevik tarafından tahayyül edilen sosyalist hedeflerden herhangi birine ulaşmakta başarısız oldu. Tahıl üretimi ya da kentli, sanayileşen bir işgücü için ucuz ve bol miktarda gıda maddesi üretimi düzeyini yükseltmekte bariz bir biçimde başarısız oldular. Lenin'in öngördüğü teknik olarak verimli ve yenilikçi çiftlikler olmayı başaramadılar. Lenin'in modernizasyon kriteri olan elektriklendirme alanında dahi, İkinci Dünya Savaşı'nın arifesinde yirmi beş kolektif çiftlikten ancak birinde elektrik bulunuyordu. Tarımın kamulaştırılması hiçbir suretle kırsalda "yeni erkekler ve kadınlar" yaratmadı ya da köy ile kent arasındaki kültürel farkı yok etmedi. Sonraki elli yıl boyunca, hektar başına alınan mahsul hâsılatı ya durgundu ya da 1920'lerde kaydedilen veya Devrim'den önce ulaşılan düzeylerin altındaydı.[35]

Bir diğer düzeyde, kamulaştırma devleti merkeze koyduğumuzda tuhaf bir açıdan nitelikli bir başarıydı. Kamulaştır-

*Gulag: Açılımı "Islah Edici Çalışma Kampları ve Kolonileri Genel Müdürlüğü" olan ve aralarında köylüler, muhalif aydınlar ve etnik azınlıkların bulunduğu rejim muhaliflerinin gönderildiği çalışma kamplarını yöneten Sovyet devlet birimi. (h.n.)

ma geleneksel devlet idaresinin iki hedefinin, temellüğün ve siyasal denetimin kaba ama etkili bir aracı olup çıktı. Sovyet kolhoz devasa bir gıda maddesi fazlası yaratmakta kötü bir başarısızlıkla sonuçlansa da, devletin üretilecek mahsulleri saptayabildiği, tarım ücretlerini tespit edebildiği, üretilen ürün ne olursa olsun büyük kısmını temellük edebildiği ve kırsalı siyasal olarak etkisizleştirebildiği bir araç olmaya yeterince iyi hizmet etti.[36]

Sovyet devletinin tarım sektöründeki büyük başarısı –eğer buna başarı denebilirse– temellük ve denetim açısından son derece elverişsiz toplumsal ve iktisadi bir alanı yukarıdan takip etmeye, yönetmeye, temellük etmeye ve denetlemeye çok daha uygun kurumsal yöntemler ve üretim birimleri yaratmasıydı. Sovyet devletinin miras aldığı (ve bir süre için teşvik ettiği) kırsal topluluk çarcı devletin müttefiklerinin, büyük toprak sahiplerinin ve aristokratik makam sahiplerinin ortadan kaldırılıp yerlerine küçük arazi sahiplerinin ve orta kademe köylülerin, zanaatkârların, kendi başına çalışan esnafın ve her türden hareketli emekçinin ve lümpen unsurların getirildiği bir topluluktu.[37] Kontrol etmesi zor ve çok az siyasal değere sahip gürültülü, bir yere bağlı olmayan ve "lidersiz" bir kırsal toplulukla karşı karşıya kalan Bolşevikler, bilimsel ormancılar gibi, birkaç temel hedefe göre çevrelerini yeniden şekillendirmeye giriştiler. Miras aldıkları şeyin yerine mahsul örnekleri ve alım kotaları merkezî olarak belirlenen ve çalışanlarının hareket etmesi kanunen yasaklanmış büyük, hiyerarşik, devlet güdümlü çiftliklerden oluşan yeni bir manzara yarattılar. Bu şekilde planlanan sistem çok büyük bir durgunluğa, israfa, demoralizasyona ve ekolojik yıkıma mal olmakla beraber, yaklaşık altmış yıl bir alım ve denetim mekanizması olarak hizmet etti.

Kamulaştırılmış tarım devlet planlamasından ziyade önlem

paketleri, "gri borsa", takas ticareti ve onun başarısızlıklarını kısmen telafi eden yaratıcılık sayesinde altmış yıl devam etti. Tıpkı resmi planlarda yasal bir yere sahip olmayan "gayri resmi Brasília"nın kenti yaşanabilir kılması gibi, komuta ekonomisinin –ve çoğu kez Sovyet yasalarının da– dışına uzanan bir dizi gayri resmi pratik, muazzam israfın bir bölümünü ve sistemin yapısına içkin verimsizlikleri engellemek üzere doğdu. Başka bir ifadeyle, kamulaştırılmış tarım asla tam olarak kendi üretim planlarının ve alımlarının hiyerarşik şemasına göre işlemedi.

Aşağıdaki kısa açıklamada açıkça görüleceği gibi, kamulaştırmadan –olağanüstü hızda acımasızca gerçekleşmesinin büyük oranda sorumlusu olsa da– yalnızca Stalin sorumlu tutulamaz.[38] Kamulaştırılmış bir tarım her zaman için Bolşeviklerin gelecek haritasının bir parçasıydı ve 1920 sonlarındaki büyük alım mücadeleleri zorunlu sanayileştirme kararı bağlamında başka bir sonuç da veremezdi. Partinin büyük kolektivist projelere olan yüksek-modernist inancı 1930'ların başındaki umutsuz önlem paketlerinden sonra da uzun süre varlığını devam ettirdi. Hem estetik hem bilimsel olma iddiasındaki bu inanç çok daha sonraki tarımsal bir yüksek-modernist rüyada açıkça görülebilir: yani Kruşçev'in, Stalin'in ölümünün ardından kamulaştırma sırasındaki cürümleri kamuya duyurmasından sonra başlatılan Bakir Topraklar planında. Bu inançların ve yapıların pek çok başarısızlığına rağmen bu kadar uzun süre yürürlükte olması dikkate değerdir.

Birinci Raunt: Bolşevik Devlet ve Köylü Sınıfı

> Bana bazen öyle geliyor ki, ne zaman birisi "serbest bırakmak" diyecek olsa onu "sistemleştirmek" demeye ve ne zaman "reform" ya da "ilerleme" demek istese "seferberlik" demeye ikna edebilseydim, Rusya'da devlet-köylü ilişkisi hakkında uzun kitaplar yazmak zorunda kalmazdım.
>
> —George Yaney, *The Urge to Mobilize*

Yukarıda alıntılanan kitapta Yaney devrim öncesi Rusya hakkında yazıyordu, ama aynı şekilde kolayca Bolşevik devlet hakkında da yazabilirdi. 1930'a kadar, Leninist devletin kırsal politikası ile onun çarlık dönemindeki öncülleri arasındaki süreklilikler farklılıklardan daha çarpıcıdır. Verimli tarımın anahtarı olarak yukarıdan reforma ve büyük, modern, mekanize çiftliklere duyulan inanç aynıdır. Ayrıca, ne yazık ki tahıla zorla el koymak için kırsala yapılan zalim baskınlarla feci bir şekilde birleşen, çok karmaşık bir kırsal ekonomiye dair yüksek düzeydeki cehalet de söz konusudur. Bu süreklilikler her ne kadar 1930'daki kurumsal devrimin sonrasında bile devam etmiş olsa da, bu büyük kamulaştırma dürtüsüyle ilişkili olarak yeni olan şey devrimci devletin tarım sektörünün kurumsal görünümünü tümüyle yeniden –ve ne pahasına olursa olsun– yaratmaktaki istekliliğidir.

Yeni Bolşevik devlet çarlık bürokrasisinin karşılaşmış olduğundan önemli ölçüde daha anlaşılmaz, dirençli, özerk ve kendisine düşmanlık güden bir kırsal toplumla karşı karşıyaydı. Eğer çarlık yetkilileri Birinci Dünya Savaşı sırasındaki "Moskova usulü kaba vergi toplama" yöntemleriyle büyük bir muhalefet ve kaçışa yol açtıysa[39], Bolşeviklerin kırsaldan tahıl elde ederken bundan daha zor anlar yaşadığından kuşkulanmak için her neden vardı.

Kırsalın büyük bölümü Bolşeviklere düşmansa, bu duygu fazlasıyla karşılıklıydı. Lenin açısından, görmüş olduğumuz gibi, köylülere el koydukları toprakları veren Toprak Kanunu iktidar sağlamlaşırken kırsaldaki hareketliliği durdurmak için tasarlanmış stratejik bir manevraydı; Lenin'in köylü küçük arazi sahiplerinin eninde sonunda büyük, kamulaştırılmış çiftliklerin lehine ortadan kalkması gerektiğinden hiç şüphesi yoktu. Troçki'ye göre, "putların ve hamamböceklerinin Rusya'sı" dediği şey ne kadar erken dönüştürülür ve "kentleştirilir"se o kadar iyiydi. Ve yeni kentlileşmiş, aşağı tabaka Bolşeviklerin çoğuna göre, "karanlık ve gerikalmış köylü dünyası"nın ortadan kaldırılması "onların yeni oluşmakta olan kişisel ve işçi sınıfı kimliklerinin hayati bir parçası"ydı.[40]

Köylüler aslında Bolşeviklerin hakkında hiçbir fikre sahip olmadığı bir alandı. Devrim sırasında, Parti'nin tüm Rusya'daki (çoğu muhtemelen kırsaldaki aydınlardan oluşan) "köylü" üyelerinin genel toplamı 494'tü.[41] Birçok köylü, köylülerin ele geçirdikleri arazinin kendilerine ait olduğunu onaylayan Bolşevik kararnamesinden haberdar olsa bile, hayatlarında hiç komünist görmemişlerdi. Kırsalda taraftarı olan tek devrimci parti, popülist kökleri yüzünden Lenin'in otoriter bakışına karşı soğuk olan Sosyal Devrimcilerdi.

Bizzat devrimci sürecin sonuçları kırsal toplumu daha anlaşılmaz ve dolayısıyla daha zor vergilendirilebilir kılmıştı. Halihazırda olan şey, sonradan "toprak reformu" diye yersiz bir tabirle yüceltilen kapsamlı bir arazi müsaderesiydi. Aslında, savaş sırasında Avusturya'ya taarruzun başarısızlığa uğramasından ve bunu izleyen kitlesel firarlardan sonra, üst-sınıfın ve kilisenin topraklarının çoğu ve ayrıca "çarlık arazisi" köylüler tarafından işgal edilmişti. Bağımsız çiftlikler üzerinde tarım yapan zengin köylülerin (Stolypin reformlarının "separatörleri") arazileri genellikle zorla bölüşülmüş ve kırsal

topluluk aslında radikal bir şekilde sıkıştırılmıştı. Çok zengin olanların mülküne el konmuş ve çok fakir olanların çoğu hayatlarında ilk kez küçük toprak sahiplerine dönüşmüştü. Bir dizi veriye göre, Rusya'daki topraksız tarım emekçisi sayısı yarı yarıya azalmıştı ve ortalama köylü arazisi yüzde 20 artmıştı (Ukrayna'da yüzde 100). Toplam 248 milyon dönüm, neredeyse tamamen yerel inisiyatifler tarafından büyük ve küçük toprak sahiplerinden alınarak istimlak edilmiş ve o sırada hane başına ortalama yaklaşık 70 dönüm olan köylü varlıklarına eklenmişti.[42]

Bir vergi memurunun ya da bir askeri satınalma biriminin bakış açısından durum neredeyse akıl sır erdirilemezdi. Her köyde arazi kullanım hakkı durumu önemli ölçüde değişmişti. Önceki arsa sahipliği kayıtları, o da eğer varsa, mevcut toprak hakkı iddialarına rehber olmak bakımından tamamen güvenilmez bir durumdaydı. Her köy birçok açıdan benzersizdi ve prensipte "haritalandırılabilseydi" bile, nüfusun hareketliliği ve dönemin askeri kargaşası bu haritanın er geç altı ay içinde eskiyeceğini garanti ediyordu. O halde, küçük arazi sahiplerinin, komünal arazi kullanım hakkının ve hem mekânsal hem zamansal sürekli değişimin bir birleşimi incelikli bir şekilde düzenlenmiş herhangi bir vergi sisteminin önünde aşılmaz bir engel olarak duruyordu.

Devrimin kırsaldaki bunlara ek olarak iki sonucu devlet görevlilerinin sorunlarını artırdı. 1917'den önce, büyük köylü çiftlikleri ve toprak sahibi işletmeleri yerli kullanım ve ihracat için pazarlanan tahılın yaklaşık dörtte üçünü üretmekteydi. Kentleri işte bu kırsal ekonomi sektörü besliyordu. Ama bu ekonomi artık ölmüştü. Geriye kalan çiftçiler kendi rekoltelerinin çok büyük bir kısmını tüketiyordu. Bu tahıldan savaşmaksızın vazgeçmeyeceklerdi. Yeni, daha eşitlikçi toprak dağıtımı tahıldan çarlık "müsaderesi" gibi bir şey almanın

Bolşevikleri küçük ve orta düzey köylülerin geçim ihtiyaçları ile çatışmaya sokması demekti.[43]

Devrimin ikinci ve belki de en belirleyici sonucu köylü topluluklarının devlete direnme kararlılıklarını ve kapasitelerini büyük ölçüde artırmış olmasıydı. Her devrim, eski rejimin iktidarının yıkıldığı ama devrimci rejimin kendisini henüz tüm ülkede ortaya koymadığı zamanlarda geçici bir iktidar boşluğu yaratır. Bolşevikler çoğunlukla kentli olduğu ve kendilerini uzatılmış bir iç savaşın içinde buldukları için kırsalın büyük bölümünde iktidar boşluğu alışılmadık derecede belirgindi. Orlando Figes'in bize hatırlattığı gibi, köyler, büyük yokluk içinde olmalarına rağmen, ilk defa kendi işlerini düzenlemekte özgürdüler.[44] Daha önce gördüğümüz gibi, köylüler her yerde eşrafı kovdu ya da mahvetti, (ortak arazi ve orman hakları da dahil) araziye el koydu ve separatörleri komünlere dönmeye zorladı. Köyler özerk cumhuriyetler gibi davranma eğilimindeydi, yerel "devrim"i onayladıkları sürece Kızıllara eğilim gösteriyorlardı, ama herhangi bir yerden zorla tahıl, çiftlik hayvanı ya da adam toplanmasına şiddetle direniyorlardı. Bu durumda, yeni emekleyen ve sık sık yaptığı gibi askeri talan biçiminde çıkagelen Bolşevik devlet, köylüler açısından kırsalın devlet tarafından yeniden fethedilmesi olarak deneyimlenmiş olmalıydı – yeni kazanılmış özerkliklerini tehdit eden bir sömürgeleştirme alameti olarak.

Rusya kırsalındaki siyasal atmosfer göz önünde bulundurulduğunda, tarımsal ekonomi üzerine ayrıntılı bilgiye, destek bulduğu yerel bir zemine ve diplomatik inceliğe sahip bir hükümet bile büyük zorluklarla karşılaşırdı. Bolşevikler ise bu üçünden de yoksundular. Gelire ya da servete dayalı bir vergi sistemi ancak bir kadastro haritası ve güncel bir nüfus sayımı ile mümkündü ki, bunların hiçbiri mevcut değildi. Dahası tarım geliri, rekolteler ve fiyatlar bakımından yıldan

yıla büyük ölçüde değişiyordu, bu nedenle bir gelir vergisinin yerel hasatlardaki bu koşullara son derece duyarlı olması şart olacaktı. Yeni devlet, yalnızca etkili bir şekilde yönetmesi için ihtiyaç duyduğu temel bilgiden yoksun olmakla kalmamıştı, savaş sırasında vergi ve tahıl toplamayı –her ne kadar yetersizce olsa da– başarmış yerel memurlardan, eşraftan ve finans ve tarım uzmanlarından oluşan çarlık devlet aygıtını da büyük ölçüde yok etmişti. Hepsinden önce, Bolşevikler, düşman ve kafa karıştıran bir çevrede yollarını bulmalarına yardımcı olabilecek köy düzeyindeki yerli iz sürücülerden genel olarak yoksundu. Bu rolü oynayacağı varsayılan köy sovyetleri genellikle merkezden ziyade yerel çıkarlara bağlı köylülerce yönetiliyordu. Yerel sınıf mücadelelerinde kırsal proletaryayı temsil etmek iddiasındaki alternatif bir organ olan Kırsal Yoksullar Komitesi (*kombedy*), ya köy tarafından başarılı biçimde tayin ediliyordu ya da köy sovyeti ile çoğu kez şiddetli çatışmalara giriyordu.[45]

Mir'in* çoğu Bolşevik görevli tarafından anlaşılamaması, Bolşeviklerin şehirli sosyal kökenlerinin ve köy işlerinin herkesçe bilinen karmaşıklığının bir sonucu değildi yalnızca. Bu aynı zamanda bilinçli bir yerel stratejinin, eşraf ile devlet arasındaki daha önceki çatışmada koruyucu değerini kanıtlamış bir stratejinin ürünüydü. Yerel komün, mümkün olduğu kadar yoksul ve vergilendirilemez görünmek için, ekilebilir arazisini olduğundan az ve nüfusunu olduğundan fazla göstermekte uzun bir geçmişe sahipti.[46] 1917 sayımında böyle bir aldatmanın sonucu olarak, Rusya'daki ekilebilir arazi yaklaşık yüzde 15 eksik olarak hesaplandı. Şimdi ise köylülerin daha önceden rapor etmeksizin tarım arazisine dönüştürdüğü orman arazisi, mera ve açık arazilere ek olarak, toprak sahiplerinden

*Rus köy topluluğu. (ç.n.)

ve eşraftan henüz alıp el koydukları toprakların çoğunu saklamakta da çıkarı vardı. Köy komiteleri elbette tahsis edilen araziyi dağıtmak, ortak tarla sürme ekiplerini organize etmek, otlatma takvimlerini kararlaştırmak, vs. için kayıt tutuyordu, ama bu kayıtlar ne görevlilere ne de *kombedy*'ye sunuluyordu. Dönemin popüler bir deyişi durumu güzel ifade eder: Köylüler "kararname ile sahip oldu" (yani, Toprak Kararnamesi) ama "gizlice yaşadı."

Sıkışık durumdaki devlet bu labirentte yolunu nasıl buldu? Bolşevikler mümkün olan yerlerde büyük devlet çiftlikleri ya da kolektif çiftlikler kurmaya çalıştılar. Bunların çoğu, sırf mevcut pratiklere yasal bir kılıf sağlamak için tasarlanmış "Potemkin kolektifleri"ydi. Ama düzmece olmadıkları yerlerde, kırsaldaki toprak sahibi ve vergi mükellefi birimlerinin radikal biçimde basitleştirilmesinin siyasal ve idari açıdan çekiciliğini açığa vurdular. Yaney'in gereken mantığı özetlemesi mükemmeldir.

> Teknik bir bakış açısı ile bakıldığında, büyük arazi birimlerini bireysel iddialara aldırmadan sürmek her ailenin payını teşhis etmekten, köylülerin geleneksel terimleri üzerinden ona değer biçmekten ve sonra onu meşakkatli bir biçimde dağınık şeritlerden birleştirilmiş bir çiftliğe çevirmekten çok daha kolaydı. Dolayısıyla başkentteki bir yöneticinin ayrı çiftçilerle uğraşmak zorunda kalmak yerine büyük üretim birimlerini denetleyip vergilendirmeyi tercih etmekten başka şansı yoktu... Kolektif, otantik tarım reformcularına ikili bir şekilde başvuruyordu. Bunlar retorik amaçlara dönük bir toplumsal ideali temsil ediyordu ve aynı zamanda toprak reformuna ve devlet denetimine dair teknik problemleri basitleştiriyor gibi görünmekteydi.[47]

1917-21 arasındaki kargaşada bu türden tarım deneyleri

çok olası değildi ve kalkışılan deneyler de genellikle kötü bir başarısızlıkla sonuçlandı. Ancak bunlar on yıl sonrasının toplu kamulaştırma seferberliğinin ilk belirtileriydiler.

Kırsal görünümü yeniden şekillendiremeyen Bolşevikler savaş sırasında çarlık dönemindeki seleflerince kullanılmış olan aynı sıkıyönetim altındaki zorunlu vergi yöntemlerine döndü. Ancak "sıkıyönetim" tabiri fiilî pratikte bulunmayan bir düzenliliği ifade eder. Bir bölümü resmi, diğerleri ise aç kasabalılar tarafından kendiliğinden oluşturulan silahlı çeteler (*otriady*) 1918 bahar ve yaz aylarındaki tahıl krizi sırasında kırsalı yağmalayarak bulabildikleri her şeye el koymuştu. Tahıl alım kotaları belirlense de, bunlar "güvenilmez bir ekilebilir arazi tahmininden kaynaklanan ve hasadın iyi olduğunu varsayan tümüyle mekanik muhasebe rakamlarıydı." Başlangıçtan itibaren "hayali ve gerçekleştirilemez" rakamlardı.[48] Tahıl alımı verme ve satın almadan çok yağma ve soygunu andırıyordu. Bir tahmine göre, devletin tahıla el koymasına karşı 150'den fazla ayaklanma patlak verdi. Bolşevikler Mart 1918'de kendilerini Komünist Parti olarak yeniden adlandırdıkları için, asilerin çoğu Bolşeviklerden ve (Toprak Kararnamesi ile ilişkilendirildikleri) Sovyetlerden yana ve Komünistlere karşı olduklarını ileri sürüyordu. Lenin onların –Tambov, Volga ve Ukrayna'daki köylü ayaklanmalarına atıfta bulunuyor– tüm Beyazlar'dan daha büyük bir tehdit oluşturduğunu duyurdu. Umutsuz köylü direnişi aslında kentleri neredeyse açlıktan ölme noktasına getirmişti[49] ve 1921'in başlarında, Parti ilk defa namluyu Kronstadt'taki kendi asi denizcilerine ve işçilere çevirdi. Bu noktada, abluka altındaki parti Savaş Komünizmini terk edip serbest ticarete ve küçük mülkiyete göz yuman Yeni Ekonomi Politikasını (NEP) başlatarak taktik olarak geri çekildi. Figes'in kaydettiği gibi, "Sekiz Batılı güç tarafından desteklenen Beyaz Ordu'yu yenilgiye uğratan Bolşevik hükü-

meti kendi köylülerine teslim oldu."[50] Bu aldatıcı bir zaferdi. 1921-22'deki açlıktan ve salgın hastalıklardan kaynaklanan ölümler Birinci Dünya Savaşı ve iç savaşın ortaya çıkardığı tahmin edilen ölü sayısına neredeyse eşitti.

İkinci Raunt: Yüksek Modernizm ve Satın Alma

Gelecekte tarımın nasıl olması gerektiğine dair yüksek-modernist bir inançla devlet temellüğünde yaşanan daha acil bir krizin birleşimi, 1929-30 kışında kamulaştırmaya yönelik büyük çabaların kıvılcımını çakmaya yardımcı oldu. Yalnızca bu iki konuya odaklanarak kamulaştırmanın mal olduğu insan yaşamı, Bukharin'in başını çektiği "sağ" muhalefetle mücadele ve Stalin'in Ukrayna kültürünün yanı sıra birçok Ukraynalıyı tasfiye etmeyi isteyip istemediği gibi ilgi çekici konuları (sayıları hiç de az olmayan) başkalarına bırakmak zorundayız.

Stalin'in Lenin'in endüstriyel tarıma olan inancını paylaştığı şüphesizdir. 1928'te söylediği gibi kamulaştırmanın amacı "küçük, gerikalmış ve parçalı köylü çiftliklerini makine ve bilimin verileri ile donatılmış, piyasa için çok büyük miktarlarda tahıl üretebilecek birleşik, büyük kamu çiftliklerine dönüştürmek"ti.[51]

1921'de bu rüya ertelendi. 1920'lerde aşamalı olarak büyüyen bir kolektif sektörün ülkenin tahıl ihtiyacının üçte biri kadarını sağlayabileceğine dair bazı umutlar vardı. Fakat işgücünün yüzde 10'unu bünyesinde barındıran kamulaştırılmış sektör (hem devlet çiftlikleri hem de kolektif çiftlikler) brüt tarım üretiminin umutsuz biçimde yüzde 2,2'sini üretti.[52] Stalin sıkı bir sanayileşme programına karar verdiğinde, mevcut sosyalist tarım sektörünün hızla artan bir kentsel işgücüne besin ve endüstriyel büyüme için ihtiyaç duyulan ithal teknolojiyi finanse etmek için gereken tahıl ihracatını sağlayamadığı açıktı. Stalin'in ihtiyaç duyduğu tahıl çoğu Yeni Ekonomi

Planı'ndan o yana yeni zenginleşmiş olan orta-sınıf ve zengin köylülerdeydi.

Resmi müsadere politikası 1928'den başlayarak devleti köylülerle çatışmaya giden yola soktu. Tahılın belirlenen teslim fiyatı piyasa fiyatının beşte biriydi ve köylülerin direnişi sertleşince rejim polis yöntemlerini kullanmaya başladı.[53] Alımlar duraksadığında, gereken şeyi teslim etmeyi reddedenler (kamulaştırmaya karşı çıkanların yanı sıra ekonomik durumlarına bakılmaksızın *kulak* olarak adlandırılanlar) sınırdışı ya da idam edilmek üzere tutuklandı ve tüm tahıllarına, ekipmanlarına, arazilerine ve hayvanlarına el konarak satıldı. Tahıl alımından doğrudan sorumlu olanlara verilen emirler, bu kişilerin inisiyatif aşağıdan geliyormuş gibi görünmesini sağlamak için yoksul köylülerle toplantılar düzenlemeleri gerektiğini belirtiyordu. "Topyekûn" (*sploshnaia*) kamulaştırmanın mecbur kılınması yönündeki kararın 1929'un sonlarında verilmesi dikkatle planlanmış siyasal bir inisiyatif değil, bu tahıl savaşı bağlamında verilmiş bir karardı. Başka konularda çok az hemfikir olan uzmanlar bu noktada uyum içindedir: kamulaştırmanın ağır basan amacı tahıl müsaderesini garantiye almaktı. Fitzpatrick kolektiflerle ilgili çalışmasına şu iddia ile başlar: "Kamulaştırmanın temel amacı devletin tahıl alımlarını artırmak ve köylülerin piyasadan tahıl saklayabilmelerini engellemekti. Köylüler için bu amaç başından beri aşikârdı, çünkü 1929-30 kışında kamulaştırma doruğa ulaştığında köylülerle devlet arasında tahıl alımları üzerine en az iki yıldır süregiden acı mücadele zirveye çıkmıştı."[54] Robert Conquest aynı fikirdedir: "Kolektif çiftlikler esas itibarıyla tahılı ve diğer ürünleri ele geçirmek için seçilmiş bir mekanizmaydı."[55]

Kararlı direnişlerine ve düşüncelerine dair bildiklerimize bakılacak olursa köylülerin büyük bölümünün de kamulaştırmayı böyle gördüğü anlaşılır. Tahıla el konması yaşamlarını

tehdit ediyordu. Andrey Platonov'un kamulaştırmayla ilgili romanında anlatılan köylüler tahıla el konmasının daha önceki toprak reformunu nasıl yadsıdığını anlarlar: "Şeytanca bir iş bu. Önce toprağı ver, sonra da tahılı son zerresine kadar al götür. Böylece toprağı boğabilirsin! Mujiklere topraktan kalan bir şey yok, ufuk dışında. Kimi kandırıyorsun sen?"[56] Köylülerin devrimden o yana hayata geçirdikleri küçük toplumsal ve ekonomik özerklik kazanımının kaybedilmesi, en azından tehdit ediciydi. Yoksul köylüler bile kamulaştırmadan korkuyordu, çünkü "bu insanın toprağından ve araçlarından vazgeçip, ordudaki gibi geçici bir süreliğine de değil, sonsuza dek emir altında diğer ailelerle birlikte çalışması demektir – bu kışlalarda yaşamak demektir."[57] Önemli bir kırsal desteğe bel bağlayamayan Stalin, "köylü komünlerini yıkmak ve yerine, ne pahasına olursa olsun, devlete tabi kolektif bir ekonomi koymak üzere kasabalardan ve fabrikalardan yirmi beş bin [Parti üyesi] tam yetkili"yi sevk etti.[58]

Otoriter Yüksek-Modernist Teori ve Serflik Uygulaması

Eğer "topyekûn" kamulaştırmaya geçilmesine doğrudan Parti'nin toprağa ve üzerinde ekili mahsullere el koyma kararlılığı hayat verdiyse, bu yüksek-modernist bir mercekten süzülen bir kararlılıktı. Her ne kadar Bolşevikler araçlar hakkında farklı düşüncelere sahip olsalar da, modern tarımın sonunda nasıl görünmesi gerektiğini tam olarak bildiklerini düşünüyorlardı; anlayışları bilimsel olduğu kadar görseldi de. Modern tarım büyük ölçekli olacaktı, ne kadar büyük olursa o kadar iyiydi; son derece mekanize olacak ve bilimsel, Taylorist ilkelere göre hiyerarşik olarak yürütülecekti. Her şeyden önce, yetiştiriciler bir köylü takımına değil, son derece kalifiye ve disiplinli bir proletaryaya benzeyecekti. Pratik başarısızlıklar devasa projelere duyulan inancı gözden düşürmeden

önce, bizzat Stalin de daha önce anlatılan Amerikan destekli projede olduğu gibi, 125.000 ila 250.000 dönümlük kolektif çiftliklerden ("tahıl fabrikaları"ndan) yanaydı.[59]

Bu anlayışla ilgili ütopik soyutlama pratik zeminde alabildiğine gerçekdışı bir planlama ile eşleşti. Eline bir harita ile bir ölçek verilen ve mekanizasyon hakkında birkaç hipotez aktarılan bir uzman yerel bilgilere ve koşullara çok az atıfta bulunan bir plan geliştirebiliyordu. Ural Dağları'nı ziyaret eden bir tarım yetkilisi Mart 1930'da Moskova'ya şu şikâyetlerde bulunuyordu: "Rayon Icra Komitesi'nin talimatı üzerine, on iki tarım uzmanı yirmi gündür oturmuş hiç kalkmadan ya da tarlalara gitmeden, var olmayan Rayon komünü için operasyonel bir üretim planı hazırlıyorlar."[60] Batıda Velikie Lukie'deki bir başka bürokratik rezaletin yönetilmesinin zor olduğu anlaşılınca, planlamacılar soyutlamayı bir kenara bırakmaksızın yalnızca ölçeği azalttılar. 80 bin hektarlık projeyi bir karenin bir kolhoz oluşturduğu her biri 2.500 hektarlık yirmi iki eşit kareye böldüler. "Kareler gerçek köylere, yerleşimlere, nehirlere, tepelere, bataklıklara ve arazinin diğer demografik ve coğrafi özelliklerine hiç başvurulmaksızın bir harita üzerine çizildi."[61]

Semiyotik olarak, bu modernist tarım anlayışını tek başına bir ideolojik fragman olarak anlayamayız. Bu her zaman mevcut kırsal dünyanın yadsınması olarak görülür. Bir kolhoz'un mir'in ya da köyün yerini alması, makinelerin atların çektiği sabanların ve el emeğinin yerini alması, proletaryanın köylülerin yerine geçmesi, bilimsel tarımının halk geleneğinin ve batıl inancın yerine geçmesi, cehaletin ve *malokulturnyi*'nin yerini eğitime bırakması ve kıt kanaat geçimin yerini bolluğun alması istenir. Kamulaştırmanın köylülüğün ve köylülerin yaşam şeklinin sonu olması isteniyordu. Sosyalist bir ekonominin başlatılması kültürel bir devrimi de gerektiriyordu:

"Karanlık" narodun, Bolşevik devlet için belki de geriye kalan en büyük ve yola getirilemez tehdit olan köylülerin yerine rasyonel, çalışkan, Hıristiyanlıktan çıkarılmış, ilerici düşünceye sahip kolhoz işçileri getirilecekti.[62] Kamulaştırmanın ölçeğinin köylüleri ve kurumlarını yok etmesi, bu suretle kırsal ve kentsel dünya arasındaki uçurumu daraltması istenmişti. Şüphesiz tüm planın altında yatan varsayım büyük kolektif çiftliklerin merkezi bir ekonomideki fabrikalar gibi çalışacağı, bu örnekte devletin tahıl ve diğer tarımsal ürün siparişlerini gerçekleştireceğiydi. Devlet sanki bu meselede kuşkuya yer bırakmamak istercesine, 1931'de tüm hasadın yaklaşık yüzde 63'üne el koydu.

Merkezi bir planlamacının bakış açısından, kamulaştırmanın büyük bir avantajı devletin ne kadar mahsul ekildiği üzerinde denetimi ele geçirmesiydi. İşe devletin tahıl, et, süt ürünleri, vs. ihtiyaçları ile başlayan devlet, bu ihtiyaçları kolektif sektöre verdiği talimatlar haline getirebilecekti. Pratikte, yukarıdan dayatılan ekim planları çoğu zaman bütünüyle mantıksızdı. Planları hazırlayan arazi departmanları belirledikleri ürünler, bunları lokal olarak yetiştirmek için gereken girdiler ya da yerel toprak koşulları hakkında çok az bilgi sahibiydi. Ne var ki doldurulacak kotaları vardı ve onlar da bu kotaları dolduruyordu. Merkez Komite'nin Tarım Departmanı başkanı A. Iakovlev 1935'te kolektif çiftliklerin "sahasını gerçekten bilen kalıcı kadrolar" tarafından yönetilmesini istediğinde, mevcut memurların bilmediklerini ima ediyordu.[63] "Yıkıcıları" ortaya çıkarmak için köylülerin kolhoz yetkilileri hakkında belirli bir miktar eleştirisinin yüreklendirildiği 1936-37 arasındaki Büyük Tasfiye'de gözümüze bir felaket ilişir. Bir kolhoz'a, onlar olmadan hayvanlarını besleyemeyecekleri yaylaları ve açık araziyi sabanla sürmesi talimatı verildi. Bir diğeri ise, özel parselleri ve bataklıkları da katmak

suretiyle, samanlık olarak tahsis edilen arazinin büyüklüğünü ikiye katlaması yönünde ekim emirleri aldı.[64]

Planlamacılar açıkça tek ürüne yönelik tarımdan ve kapsamlı, sıkı bir işbölümünden yanaydı. Tüm bölgeler ve kesinlikle ayrı ayrı kolhoz'lar gittikçe uzmanlaşarak, sözgelimi, yalnızca buğday, çiftlik hayvanı, pamuk ya da patates üretmekteydi.[65] Çiftlik hayvanı üretimi örneğinde ise, bir kolhoz sığır sürüleri ya da domuzlar için yem üretirken, diğeri onları yetiştirip besleyecekti. Kolhoz'un ve bölgesel uzmanlaşmanın ardındaki mantık işlevsel olarak özel kentsel bölgelerin ardındaki mantıkla kabaca benzerlik taşıyordu. Uzmanlaşma, tarım uzmanlarının göz önüne almak zorunda olduğu değişkenlerin sayısını azaltmıştı; ayrıca işin idari olarak rutinleştirilmesini, dolayısıyla da merkezi yetkililerin iktidarını ve bilgisini artırıyordu.

Alımlar benzer bir merkezileştirme mantığını izliyordu. Planın ihtiyaçlarıyla ve genellikle hatalı bir hasat tahmininden yola çıkılarak her oblast, *rayon* ve kolhoz için bir dizi kota mekanik bir biçimde elde ediliyordu. Bu yüzden her kolhoz kendi kotasının gerçekleştirilmesinin imkânsız olduğunu ileri sürerek, bu kotanın düşürülmesi için başvuruda bulunuyordu. Acı bir tecrübeyle öğrenmişlerdi ki, aslında bir kotayı karşılamak yalnızca bir sonraki alım döneminde çıtayı yükseltmek anlamına geliyordu. Bu açıdan kolektif çiftçiler, fabrika kotayı karşılasa da karşılamasa da maaşlarını ve yiyecek karnelerini almaya devam eden sanayi işçilerinden daha riskli bir durumdaydılar. Ancak, *kolhozniki* (kolhoz çalışanı – ç.n.) için kotayı karşılamak açlıktan ölmek anlamına gelebilirdi. Gerçekten de, 1933-34'teki büyük kıtlığa dense dense bir kamulaştırma ve satın alma kıtlığı denebilir. Sorun çıkarmaya meyledenler daha dehşet verici bir kotayla karşılaşma riskini almıştı: kulakların ve devlet düşmanlarının kotası.

Köylülerin çoğu için, kolhoz'un otoriter emek rejimi yalnızca geçimlerini tehlikeye atar gibi görünmekle kalmayıp, 1861'deki kurtuluşlarından beri kazanmış oldukları özgürlüklerinin büyük bir bölümünü de ortadan kaldırıyordu. Kamulaştırmayı büyük ebeveynlerinin hatırladığı serflikle kıyaslıyorlardı. İlk sovhoz işçilerinden birinin ifade ettiği gibi, "*Sovhozy* zaten köylüleri çalışmaya zorluyor; tarlalarındaki yabani otları köylülere yolduruyorlar. Ve bize ekmek ya da su dahi vermiyorlar. Tüm bundan ne çıkacak? Sil baştan *barschina* [feodal emek borcu] gibi bir şey."[66] Köylüler Komünist Parti Birliği'nin kısaltmasının –VKP– *vtoroe krepostnoe pravo*, "ikinci serflik" yerine geçtiğini söylemeye başladı.[67] Benzerlik laftan ibaret değil, son derece dikkat çekiciydi.[68] Kolhoz üyelerinin nakit ya da ayni olarak komik olan ücretleri için devlet arazisinde en az yarımgün çalışmaları gerekmekteydi. Her ne kadar kendi bahçelerini ekip biçmek için çok az boş zamanları olsa da, (tahıl dışında) ihtiyaç duydukları gıda ürünlerini yetiştirmek için büyük ölçüde kendi küçük arsalarına bağımlıydılar.[69] Kolhoz ürününün teslim edilecek miktarı ve bu ürün için ödenecek fiyat devlet tarafından belirleniyordu. Kolhozniki yol çalışması ve taşımacılık için her yıl zorunlu olarak çalışmalıydı. Kendi özel arsalarından süt, et, yumurta, vs. kotalarını vermeye mecburdular. Kolektifin yetkilileri, feodal efendiler gibi, kolhoz işgücünü kendi özel işleri için kullanmaya alışmıştı ve kanunen olmasa bile pratik olarak, köylülere hakaret etmekte, onları dövmek ya da sürgün etmekte keyfi bir iktidara sahiptiler. Köylülerin serflik altındaymışlar gibi hareket imkânları yasal olarak ellerinden alınmıştı. Kentleri "istenmeyen ve üretken olmayan sakinlerinden" temizlemek ve köylülerin kaçmayacağından emin olmak için yurtiçi pasaport sistemi yeniden başlatılmıştı. Köylülerin avlanmak için kullandıkları ateşli silahları ellerinden almak için yasalar

koyulmuştu. Son olarak, köy çekirdeğinin dışında, çoğunlukla kendi eski çiftliklerinde yaşayan kolhoznikiler (khutor sakinleri) 1939'dan itibaren zorla yeniden yerleştirildi. Bu son yeniden yerleştirme beş yüz binden fazla köylüyü etkiledi.

Ortaya çıkan çalışma kuralları, mülkiyet rejimi ve yerleşim modeli aslında bir yandan plantasyon ya da malikâne tarımı ile diğer yandan feodal kölelik arasındaki bir dörtyol ağzında duruyordu.

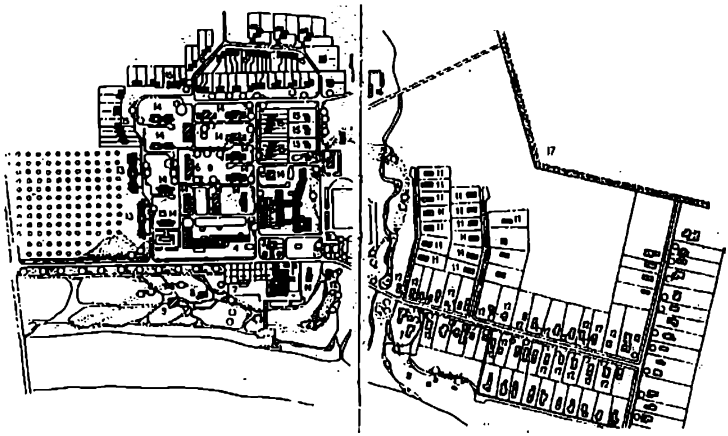
Devrimci değişime yönelik çok büyük, devletçe dayatılan bir tasarı olarak kamulaştırma en az yaptıkları kadar yıktıkları açısından da önemliydi. Kamulaştırmanın başlangıçtaki amacı hali vakti yerinde köylülerin direnişini ezip onların arazilerine el koymakla sınırlı değildi; direnişin o sayede ifade edildiği toplumsal birimi de parçalamaktı. Köylü komünü devrim sırasında toprağa el konmasını örgütlemenin, toprak kullanımı ve otlatmayı düzenlemenin, yerel işleri genel olarak idare etmenin ve alımlara karşı çıkmanın aracıydı.[70] Parti'nin, geleneksel köye dayanması halinde kolektiflerin köylü direnişinin temel birimlerini olsa olsa güçlendireceğinden korkması için her nedeni vardı. Köy sovyetleri devletin kontrolünden hemen çıkmamış mıydı? O halde dev kolektifler bütün bir köy yapısını devre dışı bırakma avantajına sahipti. Kadrolardan ve uzmanlardan oluşan bir yönetim kurulu tarafından işletilebilirlerdi. Eğer dev kolhoz sonradan bölümlere ayrılırsa, bir uzman bunlardan birinin yöneticisi olarak adlandırılabilirdi, "[bir]... raporun alaylı bir şekilde belirttiği üzere, '*eski [serflik] günlerindeki kâhyalar gibi.*'"[71] Neticede, sınır bölgeleri dışında pratik düşünceler egemendi ve birçok kolhoz aşağı yukarı önceki köylü komünü ve topraklarına denk geliyordu.

Ancak kolhoz yalnızca geleneksel bir komünü saklayan bir vitrin dekoru değildi. Neredeyse her şey değişmişti. Özerk bir kamusal hayatın bütün odak noktaları yok edildi. Birahane,

kırsal panayır, pazarlar ve yerel değirmen ortadan kayboldu; bunların yerini kolhoz ofisi, resmi lokal ve okul aldı. Devletin yer almadığı kamusal mekânlar yerini, her ne kadar yerel olsa da, hükümet dairelerinin devlet mekânlarına bıraktı.

Tver Oblast'ındaki Verçnyua Troitsa'daki (Yukarı Üçlü) devlet çiftliğininin haritasında toplumsal örgütlenmenin ve üretimin temerküzü, okunaklılığı ve merkezileşmesi görülebilir (resim 28).[72] Eski köyün büyük bölümü merkezden taşınıp kıyıya yerleştirilmiştir (harita açıklaması 11).[73] Her birinde on altı daire bulunan iki katlı binalar merkezin yakınlarında kümelenirken (harita açıklaması 13, 14, 15; ayrıca bkz. resim 29), yerel yönetim ve ticaret merkezi, okul ve halkevi, devlet tarafından işletilen tüm kamu binaları yeni planın merkezinin yakınlarında bulunur. Haritanın abartılı şekilciliğine bile izin veren devlet çiftliği kamulaştırma öncesindeki köyün dağınık ve özerk kurumsal düzeninden çok farklıdır; eski tarz evleri ve dar bir yolu gösteren şu fotoğraf bu sert görsel karşıtlığa ışık tutmaktadır (bakınız resim 30).

Bolşeviklerin kırsal Rusya'yı yeniden yapılandırması Haussmann'ın, okunaklı kılmak ve devlet tahakkümünü kolaylaştırmak için Paris'in fiziksel coğrafyasını yeniden yapılandırması ile karşılaştırıldığında çok daha kusursuzdu. Anlaşılmaz ve çoğu kez inatçı bir mir'in yerine okunaklı bir kolhoz kurdu. Birçok küçük çiftlik yerine tek bir yerel ekonomik birim yarattı.[74] Hiyerarşik devlet çiftliklerinin kurulması ile birlikte kısmen özerk bir küçük burjuvazinin yerine bağımlı çalışanlar getirildi. Parti-devlet böylelikle ekim, hasat ve satış kararlarının her hanenin kendi inisiyatifinde olduğu bir tarımın yerine, tüm bu kararların merkezi olarak verileceği bir kırsal ekonomi tesis etti. Teknik olarak bağımsız bir köylü sınıfı yerine, karteller ve traktörler, gübre ve tohumlar için doğrudan devlete bağımlı bir köylü sınıfı yarattı. Hasatların,

28. Tver Oblast'ında Verçnyua Troitsa'daki (Yukarı Üçlü) devlet çiftliğinin planı. Planda görünen yerler: 1. Halkevi; 2. Anıt; 3. Otel; 4. Yerel yönetim ve ticaret merkezi; 5. Okul; 6. Anaokulu; 7-8. Müzeler; 9. Mağaza; 10. Hamam; 11. Yeni inşaat alanından taşınan eski ahşap evler; 12. Eski köy; 13-15. İki ve üç katlı evler; 16. Garaj (özel); 17. Tarım sahası (çiftlik, ardiye, su kulesi, vs.)

29. Verçnyua Troitsa'da yeni köyün her biri on altı daireden oluşan iki katlı evlerinden biri.

30. Verçnyua Troitsa'daki eski köyde bir dar yol boyunca uzanan evler

gelirin ve kârların neredeyse tamamıyla anlaşılmaz olduğu bir köylü ekonomisi yerine, basit ve doğrudan temellük açısından ideal birimler yarattı. Kendi benzersiz tarihi ve pratikleri olan bir dizi toplumsal birim yerine, ulusal bir idari şemaya tamamen uyabilecek homojen muhasebe birimleri yarattı. Mantık McDonald's'ın yönetim planından farklı değildi: ortak bir formüle ve çalışma rutinine uygun olarak, benzer ürünleri üreten modüler, benzer şekilde tasarlanmış birimler. Birimler tüm coğrafyada kolayca çoğaltılabilir ve bunların çalışma şeklini değerlendirmeye gelen müfettişler bir tek kontrol listesi ile değerlendirebilecekleri okunaklı alanlara girerler.

Altmış yıllık kamulaştırmanın kapsamlı bir değerlendirmesi için hem henüz açığa çıkan arşiv malzemelerine hem de benimkinden daha yetenekli ellere ihtiyaç var. Ancak kamulaştırmayı fazla ilgi göstermeden inceleyen birinin bile dikkatini çekmesi gereken şey, makinelere, altyapıya ve tarım araştırmalarına yapılan büyük yatırımlara rağmen, onun yüksek-modernist amaçlarının *her birinde* nasıl da büyük ölçüde başarısız olduğudur. Başarıları, paradoksal bir biçimde, geleneksel devlet idaresi alanındaydı. Devlet, büyük yetersizlikler, durgun hâsılatlar ve ekolojik yıkımlarla uğraşırken bile hızlı sanayileşmeye hız vermeye yetecek tahılı almayı başarıyordu.[75] Devlet ayrıca, pek çok insanın yaşamına mal olsa da, kırsal nüfustan muhalefetin örgütlü, toplumsal temelini söküp atmayı başardı. Diğer yandan, devletin piyasaya yüksek-kaliteli ürünler veren büyük, üretken, verimli, bilimsel olarak gelişmiş çiftlikler hayalini gerçekleştirme kapasitesi neredeyse sıfırdı.

Devletin yarattığı kolektifler kimi açılardan modern tarımın içeriği olmayan, aldatıcı bir görünümünü ortaya koyuyordu. Çiftlikler (dünya standartlarına göre) son derece *mekanizeydi* ve tarımbilimi ve mühendislik diploması olan yetkililerce *yö-*

netiliyorlardı. Gösteri çiftlikleri, çoğunlukla yüksek bedeller karşılığında olsa da, gerçekten de büyük hâsılatlar elde ediyordu.[76] Fakat nihayetinde bunların hiçbiri Sovyet tarımının birçok başarısızlığını saklamaya yetmeyecektir. Bunlarla daha sonra ilgileneceğimiz için burada yalnızca başarısızlığın üç nedenini belirteceğiz.[77] İlk olarak, devlet köylülerden topraklarının ve tahıllarının yanı sıra (görece) bağımsızlıklarını ve özerkliklerini alarak esas itibarıyla özgür olmayan bir emekçi sınıfı yarattı; bunlar da başka yerlerdeki özgür olmayan emekçilerin gösterdiği tüm ayak direme ve direniş biçimleri ile cevap verdiler. İkinci olarak, üniter idari yapı ve merkezi planlamanın emirleri, yerel bilgiye ya da koşullara tümüyle duyarsız lıantal bir makine yarattı. Son olarak, Sovyetler Birliği'nin Leninist siyasal yapısı tarım yetkililerini kırsal tebaaya adapte olmaları ya da onlarla müzakere etmeleri yönünde neredeyse hiç teşvik etmedi. Bizzat devletin kırsal üreticileri esas itibarıyla yeniden serfleştirme, kurumlarını dağıtma ve kaba bir temellük anlamında kendi iradesini köylülere dayatma kapasitesi, devletin Lenin'in çok değer verdiği yüksek-modernist tarımın sönük bir gölgesini gerçekleştirmekten başka bir şey yapamamasındaki başarısızlığını açıklamak için yeterli olacaktır.

Devletin Denetim ve Temellük Manzaraları

Şimdi Sovyet kamulaştırmasına yaklaşırken otoriter yüksek modernizm hakkında açıkça daha spekülatif birkaç düşünceyi ileri sürmeye cüret edeceğim. Ardından bu tür zora dayalı toplumsal düzenlemelerin neden kimi amaçlara oldukça iyi hizmet ederken diğerleri için berbat bir başarısızlıkla sonuçlandığını anlamak için bir yol öne süreceğim – son bölümlerde bu konuya geri döneceğiz.

Bu apar topar kamulaştırma harekâtı kısa vadeli, hızlı sanayileşmeyi desteklemeye yetecek kadar tahıla el koyma hedefi tarafından harekete geçirildi.[78] 1928 ve 1929 yıllarındaki hasatlarda tehditler ve şiddet bir noktaya kadar işe yaramıştı, ama uygulamanın zorla sürdürülmesi köylülerin giderek daha çok kaçmasına ve direnmesine neden oldu. Acı gerçek Sovyet devletinin, ekonomik ve toplumsal faaliyeti merkeze göre neredeyse anlaşılmaz olan, komüne dayalı küçük arazi sahiplerinden oluşan son derece farklı bir nüfus ile karşı karşıya olmasıydı. Bu koşullar, devlete karşı (açık isyan ile noktalanan) sessiz bir gerilla savaşı yürüten bir köylü sınıfına bazı stratejik avantajlar sundu. Devlet, mevcut mülkiyet rejimi altında, her yıl tahıl elde etmeye yönelik başarı garantisi olmayan ancak yıkıcı bir mücadele ile karşı karşıya kalabilirdi.

Stalin kati bir darbe indirmek için bu anı seçti. Temellüğe, denetime ve merkezi dönüşüme çok daha yatkın olacak, planlı ve okunaklı bir kırsal görünüm dayattı. Aklındaki toplumsal ve ekonomik manzara elbette endüstriyel ileri tarım modeliydi – fabrika yöntemleriyle çalışan ve devlet planına göre koordine edilen büyük, mekanize çiftlikler.

Bu, "en eski sınıf"la karşılaşan ve onu makul bir proletarya suretinde yeniden şekillendirmeye çalışan "en yeni devlet" vakasıydı. Köylü sınıfı ile kıyaslandığında, proletarya, sırf Marksist teorideki merkezi yerinden ötürü değil, halihazırda bir sınıf olarak görece daha okunaklıydı. Proletaryanın çalışma rejimi fabrika saatleri ve insan yapımı üretim teknikleri ile düzenleniyordu. Magnitogorsk'taki büyük çelik kompleksi gibi yeni endüstriyel projeler söz konusu olduğunda, planlamacılar Brasília'da olduğu gibi işe neredeyse sıfırdan başlayabiliyordu. Diğer yandan köylüler küçük, bireysel hane girişimlerinin karmaşasını temsil ediyordu. Yerleşim modelleri ve toplumsal örgütlenmeleri fabrikadan çok daha derin bir tarihsel mantığa sahipti.

Kamulaştırmanın bir amacı da devlet denetimine düşman olan bu ekonomik ve toplumsal birimleri yıkmak ve köylü sınıfına zorla devlet planlamasının kurumsal deli gömleğini giydirmekti. Kolektif çiftliklerin yeni kurumsal düzeni artık devletin temellük ve güdümlü kalkınma amaçları ile uyumlu olacaktı. Kırsaldaki yarı-iç savaş koşulları düşünüldüğünde, çözüm "sosyalist dönüşüm"de olduğu kadar askeri işgal ve "asayişi sağlamak"ta yatıyordu.[79]

Otoriter yüksek modernizm ile bazı kurumsal düzenlemeler arasındaki "seçmeci yakınlık" hakkında daha genel olarak konuşmanın mümkün olduğuna inanıyorum.[80] Aşağıdaki düşünceler oldukça ham ve eğreti olabilir ama bir çıkış noktası olmaya hizmet edecekler. Yüksek-modernist ideolojiler birtakım toplumsal düzenlemelerden yana doktrinsel bir tercihi cisimleştirir. Öte yandan, *otoriter* yüksek-modernist *devlet* bir sonraki adımı atar. Bu tercihlerini halkına dayatmaya çalışır ve çoğu kez bunda başarılı olur. Tercihlerin çoğu okunaklılık, temellük ve denetimin merkezileşmesi kriterlerinden çıkarsanabilir. Kurumsal düzenlemelerin merkezden kolayca denetlenebildiği, yönetilebildiği ve (geniş bir vergilendirme anlamında) kolayca vergilendirilebildiği ölçüde, bunların geliştirilmesi de olasıdır. Bu ilişkilerin ardında yatan örtük nedenler premodern devlet idaresinin amaçlarından farklı değildir.[81] Okunaklılık, ne de olsa, temellüğün yanı sıra otoriter dönüşümün de bir önkoşuludur. Fark –çok önemli bir farktır bu– yüksek modernizmin barındırdığı tamamen yeni bir ölçekteki hırsta ve müdahale isteğinde yatar.

Standartlaştırmanın, merkezi denetimin ve merkezden sinoptik okunaklılığın ilkeleri başka birçok alana uygulanabilir; aşağıdaki tabloda belirtilenler yalnızca fikir vericidir. Bunları örneğin eğitime uygulasaydık, en okunaksız eğitim sistemi tamamen yerel karşılıklılık tarafından belirlenen tümüyle in-

Toplumsal Grupların, Kurumların ve Pratiklerin Okunaklılığı

	Okunaksız	Okunaklı
Yerleşimler	• Geçici avcı-toplayıcı, göçebe, kes-ve-yak türü tarım yapanlar, öncü ve çingene kampları	• Nüfusun yerleşik biçimde yaşadığı köyler, malikâneler ve plantasyonlar
	• Plansız kentler ve bölgeler: 1500 yılında Bruges, Şam şehir merkezi, 1800'de Faubourg Saint-Antoine, Paris	• Izgara modeline göre yerleşmiş planlı kentler ve bölgeler: Brasília, Chicago
İktisadi Birimler	• Küçük mülkiyet, küçük burjuvazi	• Büyük mülkiyet
	• Küçük köylü çiftlikleri	• Büyük çiftlikler
	• Zanaatkâr üretimi	• Fabrikalar (proletarya)
	• Küçük dükkânlar	• Büyük ticari müesseseler
	• Kayıt dışı informel ekonomi	• Kayıt altında formel ekonomi
Mülkiyet Rejimleri	• Ortak araziler, komünal mülkiyet	• Kolektif çiftlikler
	• Özel mülkiyet	• Devlet mülkiyeti
	• Yerel kayıtlar	• Ulusal kadastro
Teknik Örgütlenme ve Kaynak Organizasyonları		
Su	• Yerel geleneksel kullanım, yerel sulama toplulukları	• Merkezi baraj, sulama denetimi
Ulaşım	• Merkezi olmayan ağlar ve şebekeler	• Merkezi noktalar
Enerji	• Yerel olarak toplanan tezek ve çalı çırpı ya da yerel elektrik santralleri	• Kentlerdeki büyük elektrik santralleri
Kimlik	• Düzenlenmemiş yerel isim verme gelenekleri	• Kalıcı soyadları
	• Devletin yurttaş belgeleri yok	• Ulusal kimlik kartı, belgeler ya da pasaport sistemi

formel, standartlaşmamış öğrenim olurdu. En okunaklı eğitim sistemi ise Hippolyte Taine'in on dokuzuncu yüzyıl Fransız eğitimine dair açıklamasına benzeyecekti: "Eğitim Bakanı yalnızca saatine bakarak İmparatorluktaki tüm öğrencilerin tam o anda Virgil'in hangi sayfasına not düştüğünü bilebildiği zaman kendisiyle gururlanabilirdi."[82] Daha kapsamlı bir tablo ikiliklerin yerine daha ayrıntılı süreklilikler getirecektir (örneğin, arazinin üzerindeki halka açık ortak mülkiyet kapalı ortak mülkiyetten daha okunaksız ve vergilendirilemezdir; arazi üzerindeki kapalı mülkiyet ise özel mülkiyetten daha okunaksızdır, ki bu da devlet mülkiyetinden daha okunaksızdır). Daha okunaklı ya da temellük edilebilir biçimin bir rant gelirine –özel mülkiyet ya da tekelci devlet rantı olarak– daha kolaylıkla dönüştürülebilmesi bir tesadüf değildir.

Otoriter Yüksek Modernizmin Sınırları

Yüksek-modernist düzenlemeler ne zaman başarılı, ne zaman başarısız olurlar? Geriye dönüp bakıldığında, Sovyet tarımının verimli bir gıda üreticisi olarak acınası performansı bizatihi yüksek modernizmle çok ilgili olmayan birçok neden tarafından "üst-belirlenmişti": Trofim Lysenko'nun kökten yanlış biyolojik teorileri, Stalin'in takıntıları, İkinci Dünya Savaşı sırasındaki zorunlu askerlik ve iklim. Ve açıktır ki, merkezi yüksek-modernist çözümler birçok mesele açısından en verimli, adil ve tatmin edici çözümler olabilir. Uzay araştırmaları, ulaşım ağlarının planlanması, gıda kontrolü, uçak üretimi ve diğer faaliyetler birkaç uzman tarafından incelikli biçimde koordine edilen devasa organizasyonları gerektirebilir. Salgınların ya da kirliliğin denetlenmesi yüzlerce raporlama biriminden gelen standart bilgileri derleyen

ve değerlendiren uzmanların çalıştığı bir merkezi gerektirir.

Diğer yandan bu yöntemler, gerçekten güzel bir yemek hazırlamak ya da cerrahlık yapmak gibi işler söz konusu olduğunda özellikle hantal görünür. Bu konuya Bölüm 8'de uzun uzadıya girilecek, ama Sovyet tarımından bazı değerli, fikir verici kanıtlar toplanabilir. Belirli tahılları düşündüğümüzde, kolektif çiftliklerin kimi tahılları, özellikle de ana tahılları –buğday, çavdar, yulaf, arpa ve darı– yetiştirmekte başarılı olduğu açıktır. Bu çiftlikler diğer ürünlerde, özellikle meyve, sebze, küçükbaş hayvan, yumurta, süt ürünleri ve çiçek üretiminde özellikle verimsizdi. Kamulaştırmanın doruğundaki günlerde bile bu ürünlerin çoğu kolhoz üyelerinin ufacık özel arsalarından temin ediliyordu.[83] Bu iki ürün kategorisi arasındaki sistematik farklılıklar bu ürünlerin yetiştiği kurumsal ortamların neden değişebileceğini açıklamaya yardımcı olur.

"Proleter mahsul" olarak adlandıracağım şeyin bir örneği olarak buğdayı ele alalım ve onu, en "küçük burjuva mahsul" olarak gördüğüm ahududu ile kıyaslayalım. Buğday büyük ölçekli tarıma ve mekanizasyona son derece uygun bir mahsuldür. Merkezi olarak yönetilen bilimsel ormancılık için Norveç ladini neyse, kamulaştırılmış tarım için de buğdayın aynı şey olduğu söylenebilir. Ekildikten sonra hasada kadar çok az bakım ister, hasatta ise bir biçerdöver tahılı tek işlemde kesip harman ederek tahıl ambarlarına götürülmek üzere kamyonların ya da tren vagonlarının içine dökebilir. Ekili haldeyken görece dayanıklı olan buğday hasattan sonra da dayanıklılığını korur. Uzun dönemler boyunca çok az bir bozulma oranıyla depolanması görece kolaydır. Diğer yandan ahududu çalısının verimli olması için belirli bir toprağa ihtiyacı vardır; her sene budanmak zorundadır; yılda bir kezden fazla toplanması gerekir ve makineyle toplanması neredeyse imkânsızdır. Ahududular paketlendiklerinde en iyi koşullar altında

yalnızca birkaç gün dayanırlar. Çok sıkı paketlendikleri ya da çok yüksek bir ısıda depolandıkları takdirde birkaç saat içinde bozulurlar. Ahududu hemen hemen her aşamada hassas muameleye ve sürate ihtiyaç duyar, yoksa tamamı ziyan olur.

O halde, meyvelerin ve sebzelerin –küçük burjuva mahsullerin– kolhoz ürünleri olarak yetiştirilmek yerine ayrı ayrı haneler tarafından yan uğraş olarak üretilmiş olmasında şaşırılacak bir yan yoktur. Kolektif sektör gerçekte bu tür ürünleri, onları başarıyla yetiştirecek kişisel ilgisi, isteği ve bahçıvanlık becerisi olanlara bıraktı. Bu ürünler esas itibarıyla dev merkezi işletmeler tarafından da yetiştirilebilirler, ama bu işletmelerin mahsullerin bakımına ve bunlarla ilgilenen işgücüne incelikli bir özen göstermesi zorunludur. Bu tür ürünlerin büyük çiftliklerde yetiştirildiği yerde bile, bu çiftlikler buğday çiftliklerinden görece küçük aile şirketleri olma eğilimindedir ve sabit, konu hakkında bilgi sahibi bir işgücünde ısrar ederler. Bu durumlarda küçük aile şirketi, neo-klasik iktisat terimleriyle konuşacak olursak, karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir.

Buğday üretiminin ahududu üretiminden bir diğer farkı ise, tahılın dayanıklı olması nedeniyle, buğday yetiştirmenin biraz gevşekliğe ya da serbestliğe izin veren bir dizi mütevazı rutini kapsamasıdır. Ürün hoyrat muameleyi bir ölçüye kadar kaldıracaktır. Ahududu üreticilerininse, meyvenin narin ve ürünün başarılı olarak yetiştirilmesinin karmaşık bir iş olması nedeniyle, duruma uyum gösterebilmeleri, çevik ve son derece özenli olmaları zorunludur. Bir diğer deyişle, başarılı biçimde ahududu yetiştirmek önemli miktarda yerel bilgi ve deneyim ister. Bu ayrımlar şimdi inceleyeceğimiz Tanzanya örneğiyle ve daha sonra göreceğimiz yerel bilgi anlayışımızla ilişkilidir.

7

Tanzanya'da Zorunlu Köyleştirme: Estetik ve Minyatürleştirme

Tanzanya'da 1973'ten 1976'ya kadar sûren ujamaa köy seferberliği, ülkenin nüfusunun büyük bölümünü yerleşim planları, ev tasarımları ve yerel ekonomisi kısmen ya da tamamen merkezi hükümet yetkililerince planlanmış köylere kalıcı olarak yerleştirmeyi amaçlayan büyük çaplı bir girişimdi. Tanzanya örneğini incelememizin üç nedeni var. İlk neden, birçok açıdan bu seferberliğin bağımsız Afrika'da o güne kadar yürütülen en büyük zorunlu yeniden iskân projesi olması; en az 5 milyon Tanzanyalı yeniden yerleştirilmişti.[1] İkincisi, bu deneye olan uluslararası ilgi ve Tanzanya siyasi yaşamının görece açık karakteri sayesinde, köyleştirme sürecine ait pek çok belgenin bulunması. Son olarak, bu seferberliğe, çoğu kez olduğu gibi cezalandırıcı bir temellüğün, etnik temizliğin ya da (Güney Afrika'da apartheid yönetiminin zorunlu uzaklaştırma ve anayurt projelerindeki gibi) askeri güvenliğin bir parçası olarak değil, büyük ölçüde bir kalkınma ve refah projesi olarak başlanmış olması. Sovyet kamulaştırması ile karşılaştırıldığında, ujamaa köy seferberliği görece iyi niyetli ve zayıf

bir devletin yürüttüğü büyük ölçekli bir toplum mühendisliği vakasıydı.

Büyük ölçekli diğer birçok yeniden iskân projesi aynı analize tabi olabilir. Tanzanya örneğinde, Çin ve Rusya modellerinin yanı sıra Marksist-Leninist retorik de önemli bir ideolojik rol oynadıysa da, bu tür projelerin tek ilham kaynağının bunlar olduğunu düşünmememiz gerekir.[2] Güney Afrika'da apartheid politikaları altındaki ekonomik anlamda yıkıcı ve çok daha acımasız büyük zorunlu yer değiştirmeleri de kolaylıkla inceleyebilirdik. Yoksul ülkelerde uluslararası yardımla başlatılan, çoğu zaman nüfusun önemli biçimde yer değiştirmesini gerektiren büyük ölçekli pek çok üretim projesini de analiz edebilirdik.[3] Tanzanya'nın devlet başkanı Julius Nyerere'nin kalıcı yeniden iskâna bakışı sömürge politikası ile çarpıcı bir süreklilik arz ediyordu ve kendisinin tarımda mekanizasyon ve ölçek ekonomisi hakkındaki görüşleri zamanın uluslararası kalkınma söyleminin tamamlayıcı bir parçasıydı. Bu modernleşme söylemi, sırasıyla Tennessee Valley Authority modelinden, ABD'deki sermaye yoğunluklu tarımsal kalkınmadan ve İkinci Dünya Savaşı'ndan çıkarılan iktisadi seferberlik derslerinden büyük ölçüde etkilendi.[4]

Sovyet kamulaştırmasının aksine Tanzanya köyleştirmesi büyük bir temellük savaşı olarak tasarlanmadı. Nyerere idari ve askeri zor kullanımına karşı uyarıda bulunuyor ve hiç kimsenin kendi isteği dışında yeni köylere zorla yerleştirilmemesi gerektiğinde ısrar ediyordu. Aslında Nyerere'nin programındaki aksaklıklar ve acımasızlıklar, kurbanları için ne kadar ciddi olsa da, Stalin'in neden oldukları ile bir tutulamazdı. Öyle olsa bile, ujamaa seferberliği baskıcıydı ve kimi zaman şiddet içeriyordu. Ayrıca iktisadi olduğu kadar ekolojik olarak da bir fiyaskoydu.

Yüksek modernizmin bu "daha yumuşak" versiyonunda

bile ailenin diğer üyeleriyle kimi benzerlikler kendini gösterir. Bunlardan ilki "ilerleme" mantığıdır. "Islah edilmemiş" ormanda olduğu gibi, Tanzanya'daki mevcut yerleşim modelleri ve toplumsal yaşam tarzları devletin dar amaçları açısından okunaksızdı ve direnç gösteriyordu. Devletin okullar, klinikler ve temiz su gibi kalkınma hizmetlerini verimli bir şekilde vermesi ancak yerleşim modelini radikal olarak basitleştirmesi suretiyle mümkün olabilirdi. Devlet yetkililerinin tek amacı salt idari rahatlık değildi ki ikinci benzerlik de budur. Köyleştirmenin üzeri ince bir tülle örtülmüş esas amacı, insan topluluklarını daha çok siyasal denetime tabi tutmak ve devlet politikasının tercih ettiği yeni komünal tarım biçimlerini kolaylaştırmak amacıyla onları yeniden düzenlemekti. Bu bağlamda, Nyerere'nin ve Tanzanya Afrika Ulusal Birliği'nin (TAUB) tasavvur ettiği şeyle Doğu Afrika'daki sömürge rejimleri tarafından başlatılmış tarım ve iskân programı arasında çarpıcı benzerlikler vardır. Bu benzerlikler, modern kalkınmacı devletin projelerine özgü bir şeyle karşılaştığımızı akla getirir.

Ancak bu ikinci bürokratik yönetim kriterinin ardında verimlilikle doğrudan alakası olmayan üçüncü bir benzerlik uzanır. Sovyet örneğindeki gibi, bence burada da güçlü bir estetik boyut vardır. Bazı görsel düzen ve verimlilik tasvirleri, bunlar her ne kadar ilk bağlamlarında büyük anlam taşımış olabilseler de, ait oldukları ilk düzenden koparlar. Yüksekmodernist planlar, sınanacak bilimsel bir önerme olmaktan ziyade, görsel bir düzen işaretine ya da temsiline duyulan yarı-dinsel inanca benzer kısa bir görsel etkililik imgesi olarak "dolaşmaya" eğilimlidir. Jacobs'ın ileri sürdüğü gibi, bunlar gerçek şeyin yerine belirgin bir görsel düzen koyabilir. İşe yarayıp yaramadıklarından çok düzgün görünmeleri önemli olmaya başlar; ya da daha iyi ifade edersek, düzenlemenin düz-

gün görünmesi halinde *ipso facto* düzgün işleyeceği varsayılır. Bu tür temsillerin önemi model köyler, gösteri projeleri, yeni başkentler, vs. gibi aşikâr bir düzene sahip mikro-ortamlar yaratma, minyatürleştirme eğiliminde açığa çıkar.

Son olarak, Sovyet kolektifleri gibi ujamaa köyleri de iktisadi ve ekolojik fiyaskolardı. Yeni toplumun tasarımcıları ideolojik nedenlerle yetiştiricilerin ve besicilerin yerel bilgisine ve pratiklerine neredeyse hiç dikkat etmemişti. Toplum mühendisliği hakkındaki en önemli gerçeği de unutmuşlardı: Onun etkili olması insanların cevap vermesine ve işbirliğine dayanır. Yeni düzenleme esas itibarıyla ne kadar etkili olursa olsun, insanlar kendi itibarlarına, planlarına ve zevklerine düşman olduğunu düşündükleri takdirde, onu verimsiz bir düzenlemeye *dönüştürebilirler*.

Doğu Afrika'da Sömürge Yüksek-Modernist Tarımı

> Çünkü sömürge devleti kendi denetimi altında, mükemmel bir görünürlüğe sahip bir insan manzarası yaratılmasını istemekle kalmıyordu; bu görünürlüğün koşulu herkesin, her şeyin (sanki) bir seri numarasının olmasıydı.
>
> —Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler*

Sömürge yönetiminin her zaman sömürgeci için kazançlı olması istendi. Bu, kırsal toplumda pazara yönelik tarımı teşvik etmeyi gerektiriyordu. Bu amaç doğrultusunda nakit olarak ya da değerli mahsullerle ödenebilen baş vergileri, özel sektör plantasyonları ve beyaz yerleşimcilerin cesaretlendirilmesi gibi çeşitli araçlar kullanıldı. İkinci Dünya Savaşı'ndan ve özellikle de savaşın bitiminden itibaren Doğu Afrika'daki

İngilizler büyük ölçekli kalkınma projeleri geliştirmeye ve gereken işgücünü seferber etmeye yöneldi. Savaş sırasında plantasyonlarda (özellikle sisal plantasyonlarında) yaklaşık otuz bin işçinin zorunlu olarak çalıştırılması bunun habercisiydi. Savaş sonrası projeleri, her ne kadar çoğu kez savaş öncesi öncüllere sahip olsalar da, çok daha hırslıydılar: dev bir yerfıstığı (amerikan fıstığı) projesi; çeşitli pirinç, tütün, pamuk ve sığır projeleri; özellikle de, sıkı bir pratikler rejimi gerektiren ayrıntılı toprak-koruma planları. Yeniden iskân ve mekanizasyon birçok projenin ayrılmaz parçasıydı.[5] Bu projelerin büyük bir çoğunluğu ne rağbet gördü ne de başarılı oldu. Aslında, TAUB'un kırsaldaki başarısını açıklayan olgulardan biri de tam olarak sömürge tarım politikasına –özellikle zorunlu koruma tedbirleri ile stokları elden çıkarma ve sığır ilaçlama gibi çiftlik hayvanları ile ilgili düzenlemelere– karşı halkın yaygın biçimde kin beslemesiydi.[6]

Bu "refah sömürgeciliği" projelerinin altında yatan mantıkla ilgili en keskin açıklama William Beinert'ın Malawi (sonradan Nyasaland) bölgesiyle ilgili çalışmasıdır.[7] Malawi'deki ekoloji farklı olmakla birlikte, tarım politikası genel hatlarıyla İngiliz Doğu Afrikası'nın başka yerlerinde girişilenlerden çok farklılık göstermemişti. Bizim amaçlarımız açısından en çarpıcı olan şey, sömürge rejiminin varsayımlarının bağımsız ve çok daha meşru sosyalist Tanzanya devletininkilerle örtüşme derecesidir.

Sömürge politikasının çıkış noktası, bir yandan yetkililerin "bilimsel tarım" olarak gördüğü şeye duyulan eksiksiz bir inanç, diğer yandan ise Afrikalıların fiilî tarım pratiklerine karşı beslenen neredeyse toptan bir şüphecilikti. Shire (Tchiri) Vadisi'ndeki bir tarım memurunun ifade ettiği gibi, "Afrikalılar ne toprak erozyonu sorunlarını teşhis edecek eğitime, beceriye ve donanıma sahip, ne de bilimsel bilgiye dayalı

düzeltici önlemler planlayabilirler; işte burada bizim devreye girmemiz gerektiğini düşünüyorum."[8] Bu memurun düşüncesi son derece samimi olmakla birlikte, bunun aynı zamanda tarım uzmanlarının salt uygulamacılar üzerindeki önemini ve iktidarını nasıl meşrulaştırdığı gözden kaçmamalıdır.

Uzmanlar zamanın planlama ideolojisine uygun olarak ayrıntılı projeler teklif etme eğilimindeydiler – "bütünsel kalkınma projesi", "kapsamlı arazi kullanımı projesi."[9] Fakat çevresel kısıtlamaların gayet farkında olan ve kendi tarım pratiklerinin mantığına inanan yetiştirici bir nüfusa karmaşık ve katı bir dizi düzenlemeyi dayatmanın önünde çok büyük engeller vardı. Otokratik bir biçimde ilerlemek yalnızca protesto ve kaçış getirmekteydi. İşte tam da bu çerçevede yeniden iskân stratejisi çok cazipti. Yeni arazi açılması ya da beyaz yerleşimcilerin malikânelerinin yeniden satın alınması, yetkililerin derli toplu köy yerleri ve birleştirilmiş parsellerle işe en baştan başlamasına izin veriyordu. Yeni devşirilen yerleşimciler bu durumda başka yerlerde bulunan dağınık meskenlerin ve karmaşık arsa modellerinin yerini alan hazırlanmış, okunaklı yerlere yeniden yerleştirilebilirdi. Planlamacılar ayrıntıları ne kadar doldurursa –yani ne kadar kulübe inşa edilir ya da belirlenirse, ne kadar yere sınır çekilirse, ne kadar tarla temizlenir ve sürülürse ve ne kadar bitki seçilirse (ve bazen ekilirse)– projeyi kontrol etme ve onu tasarlandığı biçimiyle uygulama şansı o kadar fazla demekti.

Beinert'ın açıklık getirdiği gibi, Aşağı Shire Vadisi'nin bu doğrultuda planlanması tümüyle bilimsel bir uygulama sayılmazdı. Projenin tasarımcıları modern tarımla ilişkili, çok azının yerel koşullar bağlamında geçerliliği doğrulanmış bir dizi teknik düşünceden yararlanıyordu. Ayrıca düzenli ve verimli bir tarımı sembolize etmeye başlamış, bir kısmı açıkça ılıman Batı'dan kaynaklanan bir dizi estetik ve görsel standar-

dı kullanıyorlardı.[10] Motivasyonları Beinert'ın "mümkün olabileceklere dair teknik hayal gücü" olarak adlandırdığı şeyden kaynaklanıyordu.

> Nehrin alt bölümündeki teraslama ya da bentleme örneğinde, hayal gücü olacakların bire bir resmini adeta gözler önüne seriyordu: üstünü ağaçların örttüğü fırtına hendeklerinin altında, çevre çizgilerini izleyen uzun düz setler arasında, düzgünce teraslanmış, düzenli tarlalardan oluşan bir vadi bekliyorlardı. Çevrenin kontrol edilmesini sağlayacak, köylü tarımının dönüştürülmesini ve denetlenebilmesini kolaylaştıracak ve muhtemelen planlı güzellik anlayışlarıyla da uyuşacak dikdörtgen şeklinde bir düzendi bu. Yeterli üretimi mümkün kılacak çözüm de buydu. Ama teknik inançları ve hayal güçleri tarafından yönlendirildiklerinden, yaptıkları müdahalelerin köylü toplumuna ve köylü kültürüne etkileri karşısında duyarsızlardı.[11]

Tarımın ve ormanın görünümündeki estetik düzen insan coğrafyasında da tekrarlandı.[12] Dikdörtgen tarla şebekeleri boyunca eşit bir biçimde yayılan ve yollarla birbirine bağlanan bir dizi model köy, teknik ve sosyal hizmetlerin merkezi olacaktı. Tarlalar projede yer alan dönüşümlü tarımı kolaylaştıracak şekilde sıralanıyordu. Aslında Shire Vadisi, Tennessee Valley Authority'nin minyatür bir versiyonu olacak, nehir boyunca barajlarla ve sermaye-yoğun işlenebilir bitkilere ayrılan yerlerle tamamlanacaktı. Projenin tamamlandığında nasıl görüneceğini minyatür olarak göstermek için bir mimara ait yeni bir kasaba tasarımı da dahil olmak üzere üç boyutlu bir model hazırlandı.[13]

Aşağı Shire Vadisi'nde insanların iskânına ve arazi kullanımına dair planlar "neredeyse tamamen başarısız oldu." Bunların başarısızlık nedenleri ujamaa köylerinin fiyaskosunun ha-

bercisidir. Örneğin yerli yetiştiriciler toprak erozyonuna karşı bilindik sömürge çözümününe, yani teraslamaya karşı çıktılar. Sonraki araştırmaların gösterdiği gibi, direnişleri bu bağlamda hem iktisadi hem de ekolojik olarak doğruydu. Kumlu toprağı teraslamak istikrarsız olup, yağışlı mevsimlerde daha büyük erozyon yarıkları yaratmaya eğilimliydi ve teraslamak yağışsız mevsimlerde toprağın daha çabuk kurumasına neden oluyor, ekin köklerine saldıran beyaz karıncalara davetiye çıkarıyordu. Yerleşimci adayları hükümet projelerinin sistematik düzeninden nefret ediyordu; "komünal tarım yapılan model bir yerleşim" hiçbir gönüllü göçmeni çekmedi ve ücretli işgücü kullanan, hükümete ait bir mısır çiftliğine dönüştürülmek zorunda kaldı. Yerleşimin zengin bataklığında (*dimba*) tarım yapma yasağı gönüllüleri yıldırdı. Yetkililer sonradan bu konuda köylülerin değil, kendilerinin hatalı olduğunu kabul ettiler.

Aşağı Shire Vadisi projesi yüksek-modernist planlamanın sınırlarını anlamamız açısından çok önem taşıyan daha büyük iki nedenle başarısız oldu. İlki, planlamacıların tarımsal çevrenin tüm vadi için standartlaştırılmış bir modeli üzerinden çalışmış olmasıdır. Bu modelin tüm yetiştiriciler için geçerli ve açık bir biçimde kalıcı belirli bir dönüşümlü ekim programı tayin etmesini mümkün kılan işte tam da bu varsayımdı. Çözüm, dinamik ve rengârenk bir vadi çevresine verilen statik, ölü bir cevaptı. Aksine, köylüler taşkınların zamanlamasına ve genişliğine, mikro-ölçekteki yerel toprak bileşimine ve vesaireye göre değişen çok çeşitli esnek stratejilere sahipti – bu stratejiler bir ölçüde her çiftçi, her arazi ve her yetiştirme sezonu için benzersizdi. Başarısızlığın ardındaki ikinci neden planlamacıların bizzat yetiştiricilere dair standartlaştırılmış bir modelle, tüm köylülerin aşağı yukarı aynı ürün karışımını, teknikleri ve hâsılatları isteyeceğini varsayarak çalışıyor olmasıydı. Böyle bir varsayım ailenin büyüklüğü ve onu oluşturan

öğeler, yan meşgaleler, cinsler arasındaki emek bölüşümü ve kültürel olarak koşullanılmış ihtiyaçlar ve beğeniler gibi kilit değişkenleri tamamen yok sayıyordu. Gerçekte her ailenin tarım stratejisini yıldan yıla etkileyen kendilerine özgü kaynakların ve hedeflerin özgün bir bileşimiydi ve bu genel plandan beslenmiyordu. Bir plan olarak, hem yaratıcıları için estetik açıdan memnuniyet verici hem de kendi sıkı parametreleri içinde kusursuz ve tutarlıydı. Ancak bir kalkınma projesi olarak, onu neredeyse başlangıçtan başarısızlığa mahkûm eden bir tür çevresel ve sosyal taksidermiydi. Ironik bir biçimde, hükümetin etki alanının dışındaki başarılı, gönüllü, öncü yerleşimler yol almaya devam etti. Bu düzensiz, okunaksız ama daha üretken yerleşim işgalci olmakla şiddetle kınandı, ama bu kınama pratikte sonuçsuz kaldı.

Ikinci Dünya Savaşı'ndan sonra Tanganyika'daki yerfıstığı projesinin acınası başarısızlığı büyük ölçekli köyleştirmenin provası olarak da öğreticidir.[14] United African Company (Unilever'in bir yan kuruluşu) ile sömürge devletinin ortak girişimi, ihracata yönelik yemeklik yağa dönüştürülecek yarım milyondan fazla yerfıstığı yetiştirilecek en az 3 milyon dönümlük çalılığın temizlenmesini önerdi. Proje, büyük kapitalist şirketlerle ele ele giden güdümlü bir ekonominin iktisadi başarısına olan inancın dorukta olduğu savaş sonrası dönemde tasarlanmıştı. 1950'de, arazinin yüzde 10'undan azı temizlenip ekilen tohumlar kadar fıstık yetişmediğinde proje terk edildi.

Bu başarısızlığın bir yığın nedeni vardır. Gerçekte bu yerfıstığı projesi kalkınma çevrelerinde ne yapılmaması gerektiğinin örneği olarak anılan birkaç efsanevi başarısızlıktan biridir. Bu fiyaskonun en az iki bileşeni Aşağı Shire Vadisi projesi ile ve daha sonraki büyük ölçekli köyleştirme felaketi ile ilişkilidir. Ilki, projenin tasarımının sıkı bir şekilde tarımbilimine bağlı

ve soyut oluşuydu. Araziyi temizlemek için kaç saat traktör kullanılması gerektiği, dönüm başına belli bir rekolteyi elde etmek için gereken gübre ve böcek ilacı miktarları, vs. ile ilgili olarak yeni arazide öngörülen rakamlar oldukça geneldi. Toprak, yağış miktarı örnekleri ya da coğrafyayla ilgili hiçbir ayrıntılı harita çıkarılmadı ya da kesinlikle hiçbir deneysel testte bulunulmadı. Arazi keşiflerine yalnızca dokuz hafta ayrıldı, onun da çoğu havadan yürütüldü! Genel rakamlar alabildiğine yanlış çıktı, çünkü yerel özellikleri dikkate almamışlardı: yağışsız mevsimde sıkışan killi toprak, düzensiz yağışlar, kendilerine direnecek türde bitkiler bulunmayan ekin hastalıkları, toprak ve arazi için uygun olmayan makineler.

Projenin ikinci ölümcül dayanak noktası "makinelere ve büyük ölçekli işletmeye duyduğu kör inanç"tı.[15] Projenin kurucusu Frank Samuel'in bir sloganı vardı: "Mekanik ekipmanın mevcut olduğu hiçbir işlem elle yapılmaz."[16] Proje esas itibarıyla, muhtemelen savaş zamanı deneyiminden çıkarılan ve teknik olarak kendi kendine yeterli olmak üzere tasarlanmış yarı-askeri bir operasyondu. Planın soyutlama düzeyi Wilson, Ware ve Riggin'in 1928'de Chicago'da bir otel odasında hazırladıkları Sovyet kolektif buğday çiftliğinin soyutlama düzeyini hatırlatır (bkz. Bölüm 6). Yerfıstığı projesi, Avrupa yönetiminde devasa bir endüstriyel çiftlik yaratmak için Afrikalı küçük toprak sahiplerini bilinçli olarak görmezden geliyordu. Bu haliyle plan, sözgelimi Kansas ovalarındaki göreli faktör fiyatlarını belki yansıtabilirdi, ama kesinlikle Tanganyika'dakileri değil. Eğer belirli bir miktarda yerfıstığı yetiştirmeyi başarsaydı, bu miktarı bütünüyle kazançsız bir şekilde yetiştirmiş olacaktı. Yerfıstığı projesine ilham veren ütopyacı kapitalist yüksek modernizm Tanzanya için, en az Nyerere'ye ilham veren kolektivist, sosyalist üretim modeli ve köyleştirme kadar uygunsuzdu.

1973'ten Önce Tanzanya'da Köyler ve "Geliştirilmiş" Tarım

Tanzanya'da kırsal nüfusun büyük çoğunluğu okunaklılık ve temellük bakımından devletin erişiminin dışındaydı. Bağımsızlık sırasında, 12 milyon kırsal yerleşimcinin tahmini 11 milyonu tüm coğrafyaya "dağılmış" olarak yaşıyordu. Önemli miktarlarda kahvenin ve çayın yetiştirilip pazarlandığı soğuk, yağışlı dağlık bölgelerdeki yoğun nüfuslu yerler haricinde, nüfusun çoğu geçimine yetecek kadar tarım ya da besicilik yapıyordu. Sattıklarının çoğu devletin denetimi ve vergilendirmesinin büyük ölçüde dışında kalan yerel pazarlara sunulmaktaydı. Sömürge tarım politikasının ve ayrıca (başlangıçta Dünya Bankası tarafından teşvik edilen) bağımsız Tanzanya devletinin amacı daha çok insanı sabit, kalıcı yerleşim yerlerinde toplamak ve özellikle ihracat için, daha büyük bir pazarlanabilir artı-değer getiren tarım biçimlerini desteklemekti.[17] Bu politikalar ister özel girişim şeklini alsın ister kamulaştırılmış tarım, Goran Hyden'ın söylediği gibi, "köylü sınıfını tutsak etmek"[18] için tasarlanmış stratejilerdi. TAUB'un ulusal yönetimi sömürgeci öncüllerinden çok daha meşruydu elbette. Ama TAUB'un kırsal bölgelerdeki popülaritesinin büyük bir bölümünün, sömürge devletinin ağır ve zorunlu tarımsal düzenlemelerine karşı gerçekleştirilen direnişe verdiği desteğe dayandığını unutmamamız gerekir.[19] Rusya'daki gibi, köylü sınıfı başkentte ilan edilen politikaları hiçe saymak ya da bunlara karşı gelmek için bağımsızlık sırasındaki kısa dönemli hükümet boşluğundan yararlandı.

Başlangıçta köyleştirme Nyerere'nin ve TAUB'un ana hedefiydi. Köy oluşturmanın bu aşamada üçlü bir amacı bulunuyordu: hizmet götürülmesi; daha üretken, modern bir tarımın yaratılması; komünal, sosyalist işbirliği formlarının teşvik

edilmesi. Nyerere 1962 gibi erken bir tarihte, Tanzanya parlamentosunun açılış konuşmasında köy yaşamının öneminin altını çizmişti.

> Ve bana hükümetin neden köylerde yaşamamızı istediğini soracak olursanız, cevabım gayet basit: Bunu yapmadığımız sürece ülkemizi kalkındırmak ve yaşam standardımızı yükseltmek için ihtiyaç duyduğumuz şeyleri temin edemeyiz. Traktör kullanamayız, çocuklarımızı okula gönderemeyiz, hastaneler yapamayız ve temiz içme suyumuz olmaz; küçük köy endüstrileri kurmak son derece imkânsız olacağından tüm ihtiyaçlarımız için kasabalara bel bağlamaya devam ederiz; çok miktarda elektrik enerjimiz olduğunda bile, bu enerjiyi asla her eve bağlayamayız.[20]

1967'ye gelindiğinde, "Sosyalizm ve Kırsal Kalkınma" adlı bir temel faaliyet raporunda Nyerere köy yaşamı seferberliğinin özellikle sosyalist yönlerini ayrıntılı bir biçimde belirtiyordu. Nyerere, mevcut kapitalist gelişme modelinin devam etmesi halinde, Tanzanya'da komşularını eninde sonunda ücretli işçiler statüsüne indirgeyecek varlıklı "kulak" (o zamanlar TAUB çevresinde moda olan Rusça terim) çiftçilerinden oluşan bir sınıfın ortaya çıkacağından emindi. Ujamaa köyleri (yani sosyalist kooperatifler) kırsal ekonomiyi farklı bir yola sokacaktı. "Burada önerilen," diyordu Nyerere, "bizlerin Tanzanya'da, giderek kapitalist sistemin dürtülerini ve ahlâkını benimseyen bireysel köylü üreticilerden oluşan bir ulus olmaktan uzaklaşmamızdır. Bunun yerine giderek halkın küçük gruplar içinde doğrudan işbirliği yaptığı ve bu küçük grupların işbirliğiyle ortak girişimler kurduğu ujamaa köylerinden oluşan bir ulus olmalıyız."[21]

Nyerere'ye göre köy yaşamı, geliştirme hizmetleri, komünal tarım ve mekanizasyon birbirinden ayrılmaz tek bir paketti.

Oraya buraya dağılmış olan çiftçiler ilk önce köylere taşınmadıkları sürece kolayca eğitilemez ya da salgın hastalıklar için tedavi edilemezdi, modern tarım tekniklerini öğrenemezlerdi, işbirliğine bile gidemezlerdi. Şöyle diyordu: "Bu yüzden, eğer traktör kullanmaya başlayabilmek istiyorsak, yapılacak ilk ve kesinlikle en önemli şey *düzgün* köylerde yaşamaya başlamaktır... [köylerimiz olmazsa] traktör kullanamayız."[22] Modernleşme, herşeyden önce, devletin hizmet ve idare edebileceği standartlaştırılmış birimler halinde fiziksel temerküzü gerektiriyordu. Elektriklendirme ve traktörlerin, bu kalkınma simgelerinin Lenin'in yanı sıra Nyerere'nin de diline pelesenk olmasına şaşmamalı.[23] Burada bence güçlü bir modernleşme estetiğinin parmağı var. Modern bir halk belli bir fiziksel yerleşim planı olan toplulukların içinde yaşamalıdır – yalnızca köylerde değil, *düzgün* köylerde.

Nyerere, Stalin'den farklı olarak, başlangıçta ujamaa köylerinin aşamalı olarak kurulması ve katılımın tamamen gönüllü olmasında ısrar etti. Birkaç ailenin birlikte daha yakına taşınacağını ve ekinlerini civara ekeceğini, bunun ardından da komünal bir arsa açabileceklerini hayal ediyordu. Başarı diğerlerini çekecekti. "Sosyalist topluluklar zorlamayla kurulamaz," diyordu. "Ancak gönüllü üyelerle kurulabilirler; liderliğin ve Hükümetin görevi bu türden bir gelişimi denemek ve dayatmak değil, onu açıklamak, yüreklendirmek ve ona eşlik etmektir."[24] Sonradan, 1973'te hükümetin belirlediği koşullarla köyleştirmeye karşı halkın direnişini gördükten sonra Nyerere'nin fikri değişecekti. O zamana gelindiğinde siyasallaşmış, otoriter bir bürokrasi ve Nyerere'nin köylülerin kendileri için neyin iyi olduğunu bilmediğine dair inancı vasıtasıyla zorlamanın tohumları ekilmişti. Dolayısıyla yukarıda alıntılanan cümlede "zorlama"nın reddedilmesinin hemen ardından Nyerere şunu kabul etmek zorunda kalır: "Belirli

bir bölgedeki tüm çiftçilerin, bunun onlara daha güvenli bir yaşam getirdiğini anlayana kadar belirli bir üründen belirli bir dönüm yetiştirmesinde üstelemek söz konusu –ve bazen *gerekli*– olabilir, daha sonra onu yetiştirmeye *zorlanmalarına* gerek kalmayacaktır."[25] Eğer köylüler kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmeye ikna edilemezlerse, zorlanmalıdırlar. Bu mantık Tanganyika'nın ilk beş yıllık planı ile ilişkili 1961 Dünya Bankası raporundaki mantığın bir kopyasıdır. Bu rapor gerikalmış ve inatçı bir köylü sınıfının alışkanlıkları ve batıl inançlarının üstesinden gelmekle ilgili dönemin standart söylemi ile süslenmişti. Rapor ayrıca tek başına iknanın bu işe yarayıp yaramayacağından da kuşkuluydu. Raporu kaleme alanlar "toplumsal öykünmenin, işbirliğinin ve topluluk kalkınma hizmetlerinin genişlemesinin" davranışları değiştireceğini ümit etse de, "güdülerin, öykünmenin ve propagandanın etkisiz olduğu yerlerde uygun türde bir uygulama ya da zorun düşünüleceğini" karanlık bir şekilde haber veriyordu.[26]

1960'larda çok sayıda köy iskân ve tarım planı hayata geçirildi. Bu projeler, büyük çeşitlilik arz etmelerine rağmen –bir kısmı devletle yabancı şirketlerin ortak girişimleriydi, bazılarıysa hükümet ya da parastatal* projeleriydi, diğerleri ise kendiliğinden halk girişimleriydi– çoğu başarısız olduğuna hükmedilerek ya kararnameyle ya da zaiyat nedeniyle kapatıldı. Bu projelerin üç özelliği 1973'te başlayan büyük köyleştirme seferberliğiyle özellikle alakalı görünmektedir.

Bunlardan ilki pilot projeler yaratmaya yönelik eğilimdi. Bu yaklaşım kendi başına anlamlıydı, çünkü karar vericiler daha iddialı planlara girişmeden önce neyin işe yarayacağını ve neyin yaramayacağını öğrenebileceklerdi. Ancak bu tür birçok proje ender bulunan ekipmanı, fonu ve personeli çok

*Sermayesinin yüzde elliden fazlası hükümetin denetiminde bulunan kamu kuruluşu. (ç.n.)

büyük miktarlarda masseden göstermelik gösteri çiftliklerine dönüştü. Bir süre için bu değerli ilerleme ve modernleşme minyatürleri sürdürüldü. Yalnızca üç yüz yerleşimci içeren etkili bir proje on beş yönetici ve uzmandan, 150 işçiden ve on iki zanaatkârdan oluşan bir kadro ve dört buldozer, dokuz traktör, bir saha aracı, yedi kamyon, bir mısır değirmeni ve bir elektrik jeneratörü elde etmeyi başardı.[27] Düpedüz efsanevi verimsizliği ve Tanzanya'nın durumuna uygun olmaması görmezden gelindiği takdirde, bu proje bir bakıma modern tarımın başarılı bir örneğiydi.

Tanzanya deneyimini önceden işaret eden ikinci özellik tek parti yönetiminin, otoriter bir idari geleneğin ve bir diktatörün (her ne kadar oldukça iyi biri olsa da)[28] varlığı göz önüne alındığında, normal bürokrasi hastalıklarının abartılı hale gelmesiydi. Yeni yerleşim yerleri çoğu zaman iktisadi bir mantıkla değil, harita üzerinde yerleşimcilerin boşaltılabileceği (tercihen yollara yakın) "boş yerler" bulmak suretiyle seçiliyordu.[29] Batı Gölü bölgesinde (Victoria Gölü'nün batısında) (1970), bir Parlamento mensubu ve beş teknik uzman bölgedeki tüm ujamaa köyleri için dört yıllık bir plan (1970-1974) yapmak üzere kısa bir süreliğine bir araya geldi. Tarımda ve üretimde "düpedüz gerçekdışı ve köydeki herhangi bir gelişme olasılığıyla tamamen alakasız"[30] büyük artışlar ortaya koyarak üstlerini memnun edebilmek için açıkça büyük baskı altındaydılar. Bu planlar gerçek herhangi bir istişare olmaksızın yürürlüğe kondu ve makine kullanımı, çalışma günleri, arazi açma hızı ve yeni bir ürün rejimi hakkında yerfıstığı projesinden ya da Chicago'da bir otel odasında tasarlanan Sovyet kolektifinden farklı olmayan soyut varsayımlara dayandırıldı.

Son olarak, yeni köyler yaratma baskısının büyük olduğu yerlerde TAUB aktivistleri ve yetkililer Nyerere'nin zorlamaya karşı uyarısını görmezden geldiler. Bu yüzden, Nyerere

1970'de tüm Dodoma halkının (orta Tanzanya'da kuraklığa açık bir bölge) on dört ay içinde ujamaa köylerine yerleştirilmesine karar verdiğinde yetkililer hemen işe koyuldular. 1969'daki bölgesel bir kıtlıkla ilgili herkesin taze anılarına güvenen yetkililer yalnızca ujamaa köylerindeki meskenlerin kıtlığa çare olacağının anlaşılmasını sağladılar. Ujamaa köyünün kurulması için asgari rakam olan 250'den daha az aile barındıran ujamaa köylerinin sakinleri, gereken sayıya ulaşmak için diğer yerleşimlerle birleşmeye zorlandı. Yeni yerleşimlerde komünal alanlar inşa edildi. Ayrıca teoride işgücü düzenlemeleri ve ekim takvimi oluşturuldu. Bir tarım memuru bitişikteki özel arsaları alarak bir köyün komünal sahasını 170 dönüme çıkarmakla ilgili resmi karar hakkında tartışma olmayacağında üsteledeğinde, köy toplantısında nadir görülen bir açık isyan patlak verdi. Köyü destekleyen bir milletvekili çalışması yasaklanarak nezarete atıldı, aynı şekilde davranan bölgenin TAUB yönetim kurulu başkanı görevden alınarak ev hapsinde tutuldu. Dodoma neyin gelmekte olduğunun bir habercisiydi.

Ruvuma Kalkınma Derneği'nin (RKD) kötü kaderi, köyleştirmenin yalnızca köy oluşturma ve komünal tarım değil, aynı zamanda merkezi denetim demek olduğunu şüphe götürmeyecek şekilde kanıtladı.[31] RKD ülkenin güneybatı kesiminde uzak ve yoksul bir bölge olan Songea'da yüz millik bir arazi boyunca dağınık olarak yaşayan on beş komünal köyü temsil eden bir şemsiye organizasyondu. Çoğu ujamaa köyünden farklı olarak bunlar TAUB'daki genç yerli militanlar tarafından kendiliğinden kurulmuştu. Nyerere'nin 1967'de ujamaa politikasını duyurmasından uzun süre önce, 1960'da hayata geçirilen bu projede her köy kendi komünal işletme biçimini icat etmişti. Nyerere bu köylerden birini, Litowa'yı seçerek burasını kırsal sosyalizmin hayata geçtiğinin görülebileceği bir

yer olarak ilan etti.[32] Komşu köyler onun okuluna, değirmen kooperatifine ve pazarlama birliğine gıpta ediyordu. Köylülerin topladığı maddi destek ve edindikleri yüksek düzeydeki himaye göz önüne alındığında, girişimlerinin ne kadar ekonomik olduğunu söylemek zordur. Ama Nyerere'nin deklare ettiği yerel denetim ve otoriter olmayan işbirliği politikasını öncelemişlerdi. Diğer yandan köylüler bağımsız ve devlete karşı iddialıydılar. Birçok yerel parti görevlisinin dostluğunu kazanıp kendi başlarına köy işbirliğine öncülük ettiklerinden, bürokratik parti rutinlerinin kendilerini yutmasına kolayca izin verecek gibi değillerdi. Köydeki her aileye emek-yoğun ve kazançsız olduğunu düşündükleri bir ürün olan tavlanmış tütünden bir dönüm yetiştirmeleri emredildiğinde, köylüler örgütleri aracılığıyla bunu açıkça protesto ettiler. 1968'de TAUB'un Merkez Komitesi'nce gerçekleştirilen yüksek düzey bir ziyaretin ardından RKD resmen yasadışı bir örgüt olarak ilan edildi, mal varlığına el kondu ve görevleri parti ve bürokrasi tarafından üstlenildi.[33] Her ne kadar Nyerere'nin benimsediği amaçları hayata geçirmiş olsa da, partinin merkezî planına uymayı reddetmesi ipini çekmeye yetmişti.

"Köylerde Yaşamak Bir Emirdir"

Aralık 1973 tarihli talimatla birlikte[34] Nyerere, tek tük ama izinsiz zor kullanımı ile damgalanan bir köyleştirme dönemini noktaladı ve tüm devlet mekanizmasını zorunlu, genel köyleştirmeyle görevlendirdi.[35] Zor kullanımını açık olarak reddetmesinin sağladığı faydaların hepsi yok olmuştu; bunun yeriniyse parti ve bürokrasi yoluyla istediği sonuçları hızla elde etme isteği aldı. Shinyanga bölgesinde zorunlu iskândan sorumlu yetkili Juma Mwapachu'nun açıkladığı gibi, köyleş-

tirme ne de olsa köylülerin yararınaydı. "1974 [Planlı] Köy Operasyonu ikna değil zor meselesiydi. Nyerere'nin ileri sürdüğü gibi, bu hareketin zorunlu olması gerekiyordu; çünkü Tanzanya, halkının büyük bölümünün 'ölüm dolu bir yaşam' sürdüğünü görürken sırtını yaslayıp oturamazdı. Devlet bu yüzden halkının daha iyi ve daha müreffeh bir hayatı seçmesini güvence altına alan 'baba' rolünü üstlenmek zorundaydı."[36] Yeni köyler ve komünal tarım en azından 1967'den beri resmi siyasetin önceliğiydi, ama sonuçlar tam bir hüsrandı. Şimdi, Nyerere'nin söylediği gibi, kalkınmayı ve artan üretimi teşvik etmenin tek yolu olarak köy yaşamında üstelemenin zamanıydı. 1973'ten sonra kullanılan resmi tabir ("ujamaa" köyleri değil) "planlı" köylerdi, bu değişiklikteki amaç muhtemelen onları hem ujamaa köylerinin başarız olmuş komünal üretim rejiminden, hem de Tanzanyalıların o an içinde oturduğu plansız yerleşim yerlerinden ve meskenlerden ayırt etmekti.

Fiilî seferberliğe Planlı Köy *Operasyonu* adı verilerek halkın kafasında askeri operasyon çağrışımı yapıldı. Ve öyle de oldu. Operasyon planı, kuralların gerektirdiği üzere, birbirini takip eden altı aşamalı bir süreci içeriyordu: "halkı eğit [ya da "politize et"], uygun bir yer ara, lokasyonu teftiş et, köyü planla ve arazinin açık bir biçimde sınırlarını çiz, yetkililere ujamaa ve yeniden iskân metodolojisini öğret."[37] Bu sıralama hem kaçınılmaz hem de mecburiydi. Seferberliğin "tepeden inme" yapısı düşünüldüğünde, halkı eğitmek onların rızasını istemek demek değildi; onlara taşınmak zorunda olduklarını, çünkü bunun onların çıkarına olduğunu söylemekti. Ayrıca hız ikiye katlanmıştı. 1970'de Dodoma'da uygulanan prova, planlama ekiplerinin her gün bir köy planlamalarını sağlıyordu; yeni seferberlik ise planlama aygıtını daha da inceltiyordu.

Operasyonun hızı da yalnızca idari acelenin bir yan ürünü değildi. Planlamacılar iskânın şimşek hızıyla gerçekleştirilme-

sinin yaratacağı şokun yararlı bir etkisi olacağını düşündüler. Bu, köylü sınıfını geleneksel çevrelerinden ve ağlarından çekip alacak ve onları uzmanların talimatlarına daha kolayca uyan modern üreticilere dönüştürecekleri ümit edilen tamamen yeni ortamlara bırakacaktı.[38] Daha geniş bir anlamda, elbette zorunlu yerleşimin amacı daima yerinden etmek ve ardından yeniden yerleştirmektir. Devlet çiftlikleri ya da özel plantasyonlara yönelik sömürge projelerinin yanı sıra ilerici bir küçük çiftçi sınıfı yaratmaya dönük birçok plan, insanların yaşam düzenlemelerinin ve çalışma ortamlarının kökten değiştirilmesinin onları da kökten dönüştüreceği varsayımı üzerinden işledi. Nyerere geleneksel yetişricilerin gevşek, bağımsız çalışma ritimlerinin karşısına fabrikanın birleşik, karşılıklı bağımlı disiplinini koymaktan hoşlanıyordu.[39] Kooperatif üretim yapan yoğun nüfuslu köyler Tanzanya halkını bu ideale taşıyacaktı.

Kırsal Tanzanyalılar anlaşılır nedenlerle devlet tarafından planlanmış yeni topluluklara taşınmakta isteksizdi. Bağımsızlıktan önceki ve sonraki geçmiş deneyimleri kuşkularını haklı çıkarıyordu. Yetiştirici ve besiciler olarak yerleşim ve periyodik hareket modelleri geliştirmişlerdi. Birçok durumda bu modeller son derece iyi tanıdıkları ve çoğu kez verimsiz bir çevreye incelikli bir şekilde uyacak hale getirilerek benimsenmişti. Devlet güdümlü hareket bu uyumun mantığını yok etmekle tehdit ediyordu. Yer seçimlerini ekolojik kaygılar değil idari kolaylık belirliyordu; köylüler yakacak odun ve sudan çoğu kez uzaktaydılar ve nüfusları arazinin taşıma kapasitesini çoğunlukla aşıyordu. Bir uzmanın öngördüğü gibi: "Köyleştirme, çevreye hükmedecek yeni bir teknoloji yaratmak için altyapı girdileriyle birleştirilemezse, merkezileştirilen yerleşim modeli iktisadi bakımdan ters tepebilir ve geleneksel yerleşim modelleri sayesinde korunan ekolojik denge için

yıkıcı olabilir. Merkezileştirilen yerleşim insanlar ve evcil hayvanlarla tıklım tıklım dolacaktır ve bunu arazinin taşıma kapasitesi insan eliyle aniden tüketildiğinde ortaya çıkan toprak erozyonu, oluk oluşumu ve toz çanakları izleyecektir."[40]

Halkın direnişi ve bürokratik-askeri tepeden inme bir program düşünüldüğünde, şiddet kaçınılmazdı. Tehdit neredeyse herkese yönelmişti. Taşınması kararlaştırılanlara yalnızca barışçıl bir şekilde taşınırlarsa kıtlık yardımı verileceği söyleniyordu. İnsanları nakletmek ve itaat etmeye zorlamak üzere milisler ve ordu seferber edildi. İnsanlara, evlerini boşaltıp hükümetin kamyonlarına yüklemedikleri takdirde yetkililerin evlerini yıkacağı söylendi. Zorla taşınanların geri dönmesini engellemek için birçok ev yakıldı. Yoksul Kigoma bölgesinden bir öğrencinin şu açıklaması Tanzanya'dan gelen raporların tipik bir örneğiydi: "Şiddet ve vahşet kullanıldı. Bazı hükümet yetkililerine ve polise yetki verildi. Örneğin Kalinzi'deki Katanazuza'da... polis fiziksel olarak yönetimi üzerine almak zorunda kaldı. Köylülerin eşyalarını toplayıp Operasyon kamyonlarına ve vagonlarına binmeyi reddettiği bazı bölgelerde evleri yakılmak ya da yıkılmak suretiyle yok edildi. Nyange köyünde ev yıkımlarına tanık olundu. Bu günlük bir rutine dönüştü. Ve köylüler kayıtsız şartsız olarak evlerini terk etmek zorunda kaldı. Kimi köylerde şiddet dolu bir köyleştirmeden bahsedebiliriz."[41] Köylüler açık direnişin tehlikeli ve muhtemelen yararsız olduğunu anladığında, koruyabildiklerini koruyup çoğu kez ilk fırsatta yeni köylerden kaçtılar.[42]

Barışçıl bir şekilde gidenlere klinikler, kanalizasyon sistemi ve okullar gibi ödüller vaat edildi. Bazen yetkililerle yazılı bir sözleşme yapılmasında üsteleyip kendilerine vaat edilen hizmetlerin taşınmadan *önce* kurulmasını talep etmeye çalışsalar da, çoğunlukla barışçıl olarak gittiler. Pozitif teşvikler açık bir biçimde daha sonraki zorunlu aşamadan çok ilk gönüllü

köyleştirme aşamasına özgüydü. Birkaç bölge az etkilendi; buralardaki yetkililer yalnızca mevcut yerleşimleri planlı köy olarak tayin etmekle yetindiler. Kimi bölgelerin zorunlu köyleştirmeden hariç tutulmasının hem iktisadi hem de siyasi bir mantığı vardı. Batı Gölü ve Kilimanjaro gibi zengin, yoğun nüfuslu bölgeler üç nedenden ötürü büyük ölçüde hariç tutuldu: Buralardaki çiftçiler halihazırda kalabalık köylerde yaşıyordu; bunların istikrarlı bir biçimde ticari tarım ürünleri yetiştirmesi devlet geliri ve döviz açısından hayatiydi; ve bu bölgelerde oturan gruplar bürokratik elitler arasında fazlasıyla temsil ediliyordu. Bir bölgeden ne kadar fazla hükümet yetkilisi geliyorsa, oranın köyleştirilmesinin o kadar ertelendiğini (ve daha düzensiz olduğunu) öne süren eleştiriler ortaya çıktı.[43]

Nyerere ikna masalının ne kadar zayıf ve zalimliklerin ne kadar yaygın olduğunu öğrendiğinde, üzüntüsünü dile getirdi. Köylülerin yıkılan barakalarının telafi edilmesindeki aksaklıkları kınadı ve kimi yetkililerin insanları suyun ve yeterince ekilebilir arazinin olmadığı elverişsiz yerlere götürmüş olduğunu itiraf etti. "Resmi politikalarımıza ve tüm demokratik kurumlarımıza rağmen, bazı liderlerin halkı dinlemediğini" kabul ediyordu. "İnsanlara ne yapmalarını söylemek daha kolaylarına geliyor."[44] Ama seferberliğe son vermek bir yana, "bu örneklerin köyleştirme sürecindeki münferit vakalar olduğunu görmezden gelmek saçma"[45] ydı. Nyerere yerel yetkililerin bilgili, halka yakın ve devlet politikasını aktarırken ikna edici olmasını istiyordu; Lenin gibi o da halkın isteklerine boyun eğmelerini istemiyordu. Tüm köy toplantılarının tek taraflı dersler, açıklamalar, talimatlar, azarlamalar, vaatler ve uyarılar olduğu üzerinde bütün kaynakların hemfikir olmasına şaşmamalı. Bir araya getirilen köylülerin, Sally Falk Moore'un yerinde bir tabirle adlandırdığı gibi, "kamusal onama organları" olması, başka yerlerde verilen kararlara halk nezdinde meş-

ruluk kazandırmaları bekleniyordu.[46] Köyleştirme seferberliği halk nezdindeki bu meşruluğu başarmaktan çok uzak olup, Tanzanya'ya hem maddi hem de siyasi olarak pahalıya patlayacak yabancılaşmış, şüpheci ve işbirliğine kapalı bir köylü sınıfı yarattı yalnızca.[47]

Aerodinamik Bir Halk ve Mahsulleri

Planlı yeni köyler hem bürokratik hem de estetik bir mantık gözetiyordu. Nyerere ve planlamacılarının modern bir köyün tam olarak nasıl görünmesi gerektiğine dair görsel bir fikirleri vardı. Bu tür görsel fikirler güçlü mecazlara dönüşür. Örneğin "aerodinamik" sözcüğünü ele alalım. "Aerodinamikleştirmek" modern biçimler için güçlü bir imgeye dönüşerek, ekonomiyi, düzgünlüğü, etkililiği ve minimal sürtünme ya da direnci ifade etmeye başladı. Politikacılar ve yöneticiler, kendilerini izleyenlerin görsel hayal güçlerini pürüzsüz bir lokomotifin ya da jetin bürokratik eşdeğerine dair ayrıntılarla doldurmasını sağlayarak, şu birimi ya da bu kurumu aerodinamikleştireceklerini ilan etmek yoluyla bu terimin ardındaki sembolik sermayeden yararlanmak için yarışıyorlar. Dolayısıyla bir alanda (aerodinamik bilimi) özel bir anlam taşıyan bir terim bilimsel olmaktan ziyade görsel ve estetik anlam taşıdığı bir bağlama yayılır. Her şeyden önce, göreceğimiz gibi, yeni köyün estetiği geçmişin bir olumsuzlanmasıydı – ama öncelikle idari mantığa göre.

Nyerere 1975'in başlarında Shinyanga bölgesindeki (kuzeybatı Tanzanya) yeni köyleri ziyaret ettiğinde onu karşılayanlar bürokratik sürat ve duygusuzluk oldu.[48] Bazı köyler "lokomotif vagonları gibi millerce uzanan evlerden oluşan uzun bir sokak"[49] gibi tasarlanmıştı. Nyerere'ye bu, yalnızca yerleşimcileri "yığmanın" kaba bir örneği gibi göründü. Ama düz bir hat üzerine yerleşmiş bu köylerin ardında ilginç bir mantık

vardı. Yöneticiler yeni köyleri anayolların yanına, kolayca erişebilecekleri ve takip edebilecekleri yerlere yerleştirme eğilimindeydi.[50] Yolun hemen kenarına kurulan köyler ekonomik olarak nadiren anlamlıydı; diğer yandan bu, devletin köylü sınıfı üzerindeki denetimini artırma hedefinin tarım ürünleri yetiştirmekle ilgili diğer hedeflerinin çoğu kez nasıl önüne geçtiğini de kanıtlıyordu. Stalin'in öğrenmiş olduğu gibi, esir alınmış bir köylü sınıfı üretken bir köylü sınıfı olmak zorunda değildi.

Yeni düzgün bir köyün nasıl görünmesi gerektiğine dair görsel estetik, kapsayıcı bir Kartezyen düzenle ilişkili idari düzenlilik, intizam ve okunaklılık unsurlarını birleştiriyordu. Bu modern idari köydü ve üstü kapalı olarak, modern, disiplinli ve üretken bir köylü sınıfıyla ilişkiliydi. Köyleştirmenin amaçlarına sempati duyan zeki bir gözlemci genel sonucu belirtmişti. "Yeni yaklaşım," ona göre, "daha çok bürokratik düşünceyle ve bir bürokrasinin etkili bir şekilde yapabilecekleriyle paraleldi: köylülerin zorunlu olarak yeni 'modern' yerleşimlere taşınması, yani yollar boyunca, düz hatlar üzerinde birbirine yakın biçimde yerleştirilen evlerin ve köy merkezinin dışında her bir köylünün bireysel arsalarını içeren blok çiftlikler halinde düzenlenmiş ve yalnızca bir tür mahsulün olduğu tarlaların olduğu, tarımsal kalkınma memurunun denetlemesi ve er ya da geç hükümet traktörlerinin sürüp ekmesi için kolayca ulaşılabilecek yerleşim yerlerine taşınması."[51]

Köy oluşturma uygulaması tekrarlandıkça modern köyün idari tablosu giderek sistemleşti, neredeyse her bürokratın yeniden üretebileceği bilinen bir protokole dönüştü. "Batı Gölü liderlerine bölgede ujamaa'yı uygulamaları çağrısı yapıldığında, ilk tepkileri yeniden iskânı düşünmek oldu. Yeni yerleşimler yaratmanın birkaç avantajı vardı. Bunlar son derece görünürdü ve en baştan itibaren, bürokratlarca tercih edilen

düz hatlar halinde evlerin ve shamba'ların (bahçeler, tarlalar) olduğu düzenli, güzel görünen bir şekilde düzenlenmeleri kolaydı."[32] Modern kırsal yaşama dair pek çok öğeden oluşan bu tabloyu yeniden canlandırmak büyüleyici olurdu, fakat bu bizi amacımızdan uzaklaştırır. Şüphesiz ki bu tablo sömürge politikasına ve dolayısıyla da modern Avrupa'nın kırsal durumuna kimi şeyler borçludur ve ayrıca, Nyerere'nin Sovyetler Birliği ve Çin'e yaptığı gezilerde gördüklerinden etkilendiğini de biliyoruz. Ama önemli olan, Tanzanya'daki modern planlı köyün esas itibarıyla mevcut kırsal pratiğin harfi harfine olumsuzlanması olduğudur; bu kırsal pratikte dönüşümlü ekim ve besicilik, çokkültür yetiştiriciliği, anayollardan uzakta yaşamak, akrabalık ve soy otoritesi, karmakarışık inşa edilmiş evlerin olduğu küçük, dağınık yerleşim yerleri ve devlet açısından dağınık ve anlaşılmaz olan üretim yer almaktadır. Bu olumsuzlamanın mantığı haklı ekolojik ve ekonomik düşüncelere çoğu zaman galip gelmiş görünmektedir.

Komünal Tarım ve Yoğun Üretim

Tanzanyalıları köylerde toplamak en başından itibaren başrolü devletin oynayacağı tamamen yeni tarımsal üretim biçimleri oluşturmak için zorunlu bir adım gibi görülmüştü. İlk beş yıllık plan apaçıktı.

> Kalkınma yaklaşımı [dönüşüm yaklaşımına kıyasla] ... [düşük ve düzensiz yağışlı] bölgelerde üretimin artmasına katkıda bulunabilse de çiftlik üreticilerinin dağılımı, çalı yakma uygulamaları yüzünden toprağın verimini yitirmesi ve ürünleri pazarlamadaki önemli zorluklar nedeniyle her koşulda çok önemli sonuçlar doğuramaz. Hükümetin bütün bu bölgelerde izlemeye karar verdiği politika çiftçilerin en elverişli topraklarda *yeniden-toplanması* ve *yeniden-yerleştirilmesi*nden, özel ya da kolektif bir

mülkiyet sisteminin kurulmasından ve toprağın verimliliğinin korunmasına izin verecek *denetimli ürün rotasyonu*nun ve *karma tarım*ın başlatılmasından oluşmaktadır.[53]

Planlı köylerde toplanan nüfus devletçe tedarik edilen makinelerin bulunduğu komünal tarlalarda tedricen (tarım uzmanları tarafından belirtilen) ticari ürünleri yetiştirecekti. Evleri, yerel yönetimleri, tarım pratikleri ve en önemlisi, inesaileri devlet yetkililerince denetlenecekti.

Zorunlu köyleştirme seferberliği tarımsal üretimde çok yıkıcı bir etki yarattığı için devlet komünal tarımı derhal geniş ölçekte dayatabileceği bir konumda değildi. 1973'ten 1975'e kadar çok büyük gıda ithalatına ihtiyaç duyuldu.[54] Nyerere gıda ithalatı için harcanan 1,2 milyon şilinle Tanzanyalı bütün ailelere bir inek alınabileceğini açıkladı. Yeni köylerin yaklaşık yüzde 60'ı sürekli ekime uygun olmayan, köylülerin uygun yerlere ulaşmak için uzun mesafeleri katetmesini gerektiren yarı kurak araziler üzerine yerleştirilmişti. Bizzat taşınmanın kargaşası ve yeni bir ekolojik ortama yavaş bir şekilde uyum sağlanması üretimin daha da aksaması anlamına geliyordu.[55]

1975'e kadar, devletin üretimi denetleme çabası kendi devlet projeleri dışında klasik sömürge biçimini aldı: Yasalar her hanenin asgari bir dönüm üstünde belirli bir ürünü yetiştirmesini şart koşuyordu. Bu tedbirleri yürürlüğe koymak için çeşitli para cezaları ve yaptırımlar uygulandı. Bir bölgede, yetkililer gereken yedi buçuk dönümlük araziyi ekip biçtiğini kanıtlamadığı sürece kimsenin pazara gitmesine ya da otobüse binmesine izin verilmeyeceğini ilan etti. Bir diğer örnekte, her aile asgari dönüm yasasına uygun olarak bir dönüm manyok ekene kadar kıtlık yardımı kesildi.[56] Ruvuma'daki ujamaa köylerinin dağılmasına yol açan çatışmanın başlıca nedenlerinden biri köylülerin fiyatlarını insafsız bulduğu tavlanmış

tütünün ekiminin zorunlu kılınmasıydı. Sömürgecilerin çok önceden fark etmiş olduğu gibi, bu tür zorunlu ekim ancak fiziksel olarak bir yerde toplanan, dolayısıyla takip edilmesi ve gerekirse disipline edilmesi mümkün olan bir köylü sınıfına başarıyla dayatılabilirdi.[57]

Bir sonraki adım düzenlenmiş, komünal üretimdi.[58] Bu yetiştiricilik türü "kolektif köy çiftlikleri" kurulmasını ve köydeki yetkililerin senelik çalışma planları ve üretim hedefleri belirlemesini gerektiren Köyler ve Ujamaa Köyleri Yasası'nda (1975) öngörülmüştü. Pratikte her bir komünal tarlanın büyüklüğü ve üretim planı genellikle (üstlerini memnun etmeye can atan) bir tarım memuru ve köyün reisi tarafından, çok az ya da kapsamlı olmayan bir danışma yürütülerek belirlenmekteydi.[59] Sonuç, köylülerin kendi hedefleri bir yana sezondaki yerel işgücü arzıyla hiç alakası olmayan bir işgücü planıydı. Kolektif köy çiftliklerinde çalışmanın feodal zorunlu çalışmadan çok az farkı vardı. Köylülerin bu konuda hiç seçim şansları yoktu ve çalışmaları nadiren bir kazanç getirmekteydi. Tarımsal kalkınma şubeleri her ne kadar gayretlerini yalnızca komünal tarlalara adasa da çoğu kez mahsuller elverişsiz, toprak verimsizdi; tohumlar ve gübreler gecikiyor ve vaat edilen sabanlı traktör hiçbir yerde görünmüyordu. Bu eksiklerin yanı sıra komünal tarladan elde edilen herhangi bir kazancın (ki bu çok nadir görülen bir olaydı) köy komitesinin geliri olarak sayılabileceği hükmü, çalışmaya derinlemesine içerlendiği anlamına geliyordu.

Teoride, siyasal denetim ve emek denetimi sistemi derinlikli ve kaçınılmazdı. Köyler bölgelere (*mitaa*) ve her bölge de hücrelere (on haneden oluşan *mashina*) ayrıldı. Bu yerleşim düzeni komünal tarlalarda da tekrarlandı. Her bölge komünal tarlanın bir kısmını ekip dikmekten sorumluydu ve bu kısmın içinde de her hücre denk düşen bir parçadan sorumluy-

du. Yine teoride, hücre lideri işgücünün seferberliğinden ve gözetiminden sorumluydu.[60] Yapısal olarak, yerleşim düzeninin hiyerarşisi ile emek örgütlenmesinin hiyerarşisi arasındaki paralellikler onları otoriteler açısından son derece şeffaf ve okunaklı kılmak için tasarlanmaktaydı.

Pratikte ise sistem hızla çöktü. Fiilen komünal ekim yapılan alanlar resmi olarak rapor edilen rakamların altındaydı.[61] Çoğu bölge ve köy yetkilisi komünal ekime sıra geldiğinde bunu yapmaya gönülsüzce razı oluyordu. Çok daha önem verdikleri özel arsalarına yönelmek için çalışma kurallarına aldırış etmeyen komşularına para cezası kesmekte de gönülsüzdüler.

Böylesine yaygın bir ayak diremeye cevap olarak tarlalar bölündü ve her hane, sözgelimi, yarım dönümü ekip biçmekten sorumlu tutuldu.[62] Artık tek bir büyük tarla üzerinde çalışması için işgücünü koordine etmeye gerek kalmamıştı, ekim sorumluluğu ve dolayısıyla cezalar tam olarak saptanabilirdi. Yeni sistemle zorunlu sömürge ekim sistemi arasında tek bir fark bulunuyordu: Denetimin daha kolay olması için arsalar fiziksel olarak birleştirilmişti. Yine de bu işgücünden kayda değer bir kazancın elde edilmemesi her hanenin kendi özel arazisine odaklandığını ve önceliklerin değiştirilmesi gerektiğine dair zaman zaman yapılan resmi uyarılara rağmen, komünal arsaya külfetli bir ek faaliyet gibi baktığını gösteriyordu.[63] Hâsılatlardaki farklılık doğal olarak gösterilen özendeki farklılığı yansıtıyordu.

1967'den 1980'lerin başlarına kadar Tanzanya'nın tarım politikasının amacı kırsal nüfusu, devletin kalkınma gündemini dayatabileceği ve süreç sırasında yetiştiricilerin çalışmasını ve üretimini denetleyebileceği bir biçimde yeniden yapılandırmaktı. Bu hiçbir yerde üçüncü beş yıllık planda (1978) olduğu kadar açık değildir: "Kırsal sektörde Parti köy-

lü sınıfını *çalışabilir durumdaki sağlıklı bireylerin ve ayrıca tarımsal amaçlar için kullanılabilecek dönüm sayısının saptanmasının mümkün olduğu* köylere yerleştirmekte büyük başarı gösterdi... Plan kırdaki ya da kentteki her işyerinde *uygulama birimlerimizin her yıl belirli çalışma hedefleri belirlemesini* sağlama almak istiyor... Köy idaresi kalkınma programlarına ilişkin tüm Parti politikalarına uyulmasını sağlamakla yükümlüdür."[64] Görünürlüğün ve denetimin amacından şüphe duyulur diye plan, tarımsal gelişimin "mevcut koşullarımızda zaman çizelgelerinin ve üretim hedeflerinin oluşturulmasını" gerektirdiğini açıklamaya başladı.[65] Komünal tarlalar (artık köy idaresi tarlaları deniyordu) emir altındaydı. Ama Henry Bernstein'ın belirttiği gibi, arazinin tam kamulaştırılmamış olması ve düpedüz zalimce yürütme tedbirlerine başvurulmakta köy idarecilerinin gösterdiği isteksizlik nedeniyle bu komünal tarlaların iflas etmesi kaçınılmazdı.[66]

Nyerere'nin tarım politikasının altında yatan varsayım geleneksel kültür yönündeki tüm o retorik gösterişine karşın sömürge tarım politikasından çok farklı değildi. Bu varsayım Afrikalı yetiştiricilerin ve besicilerin pratiklerinin gerikalmış, bilimdışı, verimsiz ve ekolojik olarak sorumsuz olduğuydu. Ancak bilimsel tarım uzmanlarının uyguladığı sıkı denetim, eğitim ve gerekirse de zorlamalar onları ve pratiklerini modern bir Tanzanya ile aynı çizgiye taşıyabilirdi. Onlar bir sorundu, çözüm ise tarım uzmanlarındaydı.

Tanzanyalı bir memurdan alıntı yapacak olursak, sömürge rejimi ve bağımsız rejim tarafından uygulamaya konan –ujamaa köylerinden zorunlu yeniden iskâna ve denetimli tarıma kadar– tarım projelerini gerektiren şey tam olarak "geleneksel bir görünüm ve değişime karşı isteksizlik"le[67] ilişkili bu varsayımdı. Köylü sınıfına dair bu bakış 1964 Dünya Bankası raporuna ve Tanganyika'nın ilk beş yıllık planına da sızmıştı.

Plan her ne kadar "kırsal nüfusun muhafazakârlığında önemli gediklerin açıldığını, kırsal nüfusun kooperatiflerin içinde örgütlendikçe cesaretlendirici bir şekilde cevap verdiğini"[68] belirtse de, daha kapsamlı tedbirlere gerek olduğunu ileri sürer. Bu yüzden 1964 planı şunu bildirir: "Tanzanya'daki siyasi liderlerin yüzleşmek zorunda olduğu en büyük sorunlardan biri *halkın yıkıcı tutuculuğunun* üstesinden gelmek ve ülkenin hayatta kalması için uygulamaya konması gereken güçlü tarım reformlarını gerçekleştirmektir."[69]

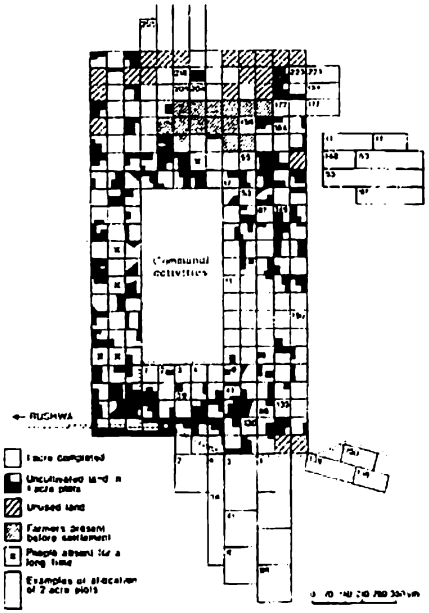
Nyerere, işlerinin "çiftçilerin kayıtsızlığının ve modası geçmiş pratiklere bağlılığının üstesinden gelmek"[70] olduğuna inanan tarımsal büyüme memurlarının çoğunluğu ile tamamen hemfikirdi. Nyerere ve Dünya Bankası, ilk planın kurallara uyan çiftçilerin arazi edinebileceği altmış adet yeni yerleşim projesi olmasında aynı fikirdeydiler. Nyerere'nin 1961 yılında başbakan olarak yaptığı ilk radyo konuşmasında yetiştiricilerden bilinçli olarak cahil ve tembel bir sınıf olarak bahsetmesinde yanlış anlaşılacak hiçbir şey yoktur: "Eğer shamba'nızda toplanmamış pamuk kalırsa, eğer ekebileceğinizden yarım dönüm daha az arazi ekecek olursanız ya da shamba'nız yabani otlarla dolu olduğunda tarım uzmanlarının size verdiği tavsiyeleri bilerek görmezden gelirseniz, o zaman bu savaşta hainsiniz demektir."[71]

Sıradan yetiştiricilere olan inançsızlığın mantıksal karşıtı tarım uzmanlarına duyulan ultra-inanç ile "makinelere ve büyük ölçekli operasyonlara duyulan kör inanç"tı.[72] Tıpkı planlı köyün eski yerleşim pratikleri üzerinde denetim kurulması ve okunaklılık bakımından muazzam bir "gelişme" olması gibi, uzmanların sunduğu planlı tarım da okunaklılığı ve düzeni bakımından sonsuz çeşitlilik ve karışıklıktaki küçük arazi sahipliği ve bunların mevcut teknikleri açısından bir "gelişme"ydi.[73] Yeni köylerdeki yerleşimcilere ait özel arsalar

(*shamba*) genellikle kadastrocular tarafından planlanmış ve düz sıralar halinde yan yana yerleştirilmiş düzgün, eşit büyüklükte kare ya da dikdörtgen arsalardı (resim 31). Bunların tasarımı bölümlere ayrılmış komünal arsalarla aynı mantığı izliyordu: bilimsel tarım düşüncesinden çok, bir açıklık ve idari rahatlık mantığı. Bu nedenle bir çay plantasyonu projesi hayata geçirilirken küçük arazi sahiplerinden çaylarını tek bir blok halinde ekmeleri istenmişti, "çünkü tarımsal büyüme personelinin aynı yere dikilen çay üzerinde çalışması daha kolaydı."[74]

Tarlaların düzeni tarla içindeki bitkilerin düzeninde de yineleniyordu. Tanzanyalı çiftçiler genellikle aynı tarlaya iki ya da üç mahsulü birlikte ekerdi (çoklu ekim, birlikte ekim ya da sırayla ekim gibi değişik türleri olan bir teknik). Kahve yetiştirilen bölgelerde kahve sözgelimi muz, fasulye ve diğer tek senelik bitkilerle birlikte ekilirdi. Birçok tarımbilimci bu pratiği lanetliyordu. Muhalif bir uzmanın açıkladığına göre, "Tarım hizmetleri çiftçileri *yalnızca* kahve ekmeye teşvik ediyor ve bu pratiğin modern tarımın *olmazsa olmaz koşulu* olduğunu düşünüyordu."[75] Eğer söz konusu ürün muz ise, onun da tek başına ekilmesi gerekiyordu. Tarım arazilerini denetleyen memurlar başarılarını gözetimleri altındaki her ürünün sıralı, düzgün aralıklarla ekilip ekilmediğine ve diğer cultigen'lerle* karışıp karışmadığına göre ölçüyordu.[76] Büyük ölçekli mekanize tarım gibi tek ürün ekiminin de kimi bağlamlarda bilimsel bir gerekçesi vardı, ama yetkililer tek ürün ekimini çoğu kez modern tarım ilmihaline duyulan bir inanç gibi eleştirel olmayan bir şekilde teşvik ediyordu. Ampirik kanıtlar o zamanlar bile bazı birlikte ekim rejimlerinin ekolojik faydasını ve verimliliğini gösterse de bu inanç azalmaksızın

*Cultigen: Doğada kendi başına yetişmeyen bitkiler. (ç.n.)

31. Bir ujamaa köyünün planı:
Makazi Mapya, Omulunazi, Rushwa, Tanzanya

sürdü. Fakat tek ürün ekiminin ve sıralı dikimin yöneticilerin ve tarım uzmanlarının işini büyük ölçüde kolaylaştırdığı açıktır. Her iki teknik de dönüm sayısının ve hâsılatın denetlenmesini ve hesaplanmasını kolaylaştırmaktaydı; herhangi bir tarlada elde bulunan değişken sayısını azaltarak tarlaların sınanmasını büyük ölçüde basitleştiriyordu; tarım hizmetleri tavsiyelerini ve tarım denetimini daha etkin hale getiriyordu ve son olarak, hasat kontrolünü de basitleştiriyordu. Basitleştirilmiş ve okunaklı tarla mahsulleri devletin tarım memurlarına, "soyulmuş" ticari ormanın bilimsel ormancılara ve vergi memurlarına sunduğu aynı avantajları sunuyordu.

Bürokratik Kolaylık, Bürokratik Çıkarlar

Otoriter toplum mühendisliği her tür bürokrasi hastalığını sergilemeye müsaittir. Gerçekleştirmek istediği dönüşümler genelde zora başvurmaksızın ya da doğayı ve insanı, bunlar sanki birkaç idari rutinin işlevleriymiş gibi ele almaksızın gerçekleştirilemez. Bu davranışsal yan ürünler hiç de üzücü anomaliler olmayıp bu türden yüksek-modernist seferberliklerin doğasında bulunur. Yukarıdan baskı altına alınan büyük ölçüde sorumsuz devlet yetkililerinin eline ne zaman büyük güç verilse, halkın direnmesine rağmen kaçınılmaz olarak uyguladıkları apaçık zalimliklerden burada bilerek bahsetmiyorum. Bunun yerine ujamaa köy seferberliğinin simgelediği bürokratik yanıtın iki temel unsurunu vurguluyorum: ilki, memurların daha kolay elde edebilecekleri sonuçları gerektirecek biçimde seferberliği yeniden yorumlama eğilimi, ikincisi ise seferberliği kendi kurumsal çıkarları ile paralel şekilde yeniden yorumlama istekleri.

İlk eğilim hedeflerin tam anlamıyla nicel bir performans kriterine yönelik olarak değişmesinde kolayca görülebiliyordu. Sakinlerinin taşınmaya özgürce razı olduğu, komünal bir arsanın nasıl yönetileceğinde mutabakata vardığı ve kendi yerel işlerini yöneten üretken çiftçiler olduğu (Nyerere'nin başlangıçta hayalini kurduğu) "bağımsız bir ujamaa köyü" denebilecek şeyin yerini "kavramsal bir ujamaa köyü", istatistikler yığınına eklenebilecek bir rakam aldı. Bu nedenle parti kadroları ve memurlar başarılarını göstermek için taşınan insan, kurulan yeni köy, kadastrosu çıkarılan ev arsası ve komünal tarla, açılan kuyu, temizlenen ve sürülen bölge, verilen gübre ve kurulan TAUB şubesi sayılarını vurguluyordu. Bir ujamaa köyünün bir kamyon dolusu öfkeli köylüden ve bunların mal varlıklarından öte olmamasının, birkaç kadastrocunun kazıklarla sınırlarını belirlediği bir yere nezaketsizce yığılmış olma-

larının önemi yoktu; bu yine de yetkililer açısından övgüyü hak eden bir ujamaa köyü sayılıyordu. Bunun yanı sıra kılı kırk yaran bir estetik, içeriğe galip gelebiliyordu. Planlı bir köydeki tüm evlerin aynı hizada olmasını istemek –muhtemelen kolay teftişle ve müfettişi memnun etme arzusuyla bağlantılı bir istek– kadastrocunun çizdiği yerden yalnızca otuz metre uzaktaki bir evin doğru yere kurulmak üzere yıkılmasını gerektirebiliyordu.[77]

"Siyasal aygıtın üretkenliği" sınıflandırmaya ve belki de daha önemlisi kıyaslamalara izin veren sayısal sonuçlara bakılarak değerlendiriliyordu.[78] Ve yetkililer geleceklerinin etkileyici rakamları hızla üretebilmelerine bağlı olduğunu anladığında, herkes bunu başarabilmek için birbiriyle yarışır oldu. Bir yetkili başlangıçtaki seçici uygulama stratejisini terk edip dümdüz hareket etmesine neden olan atmosferi şöyle tasvir ediyordu:

> Bu [strateji] iki ana nedenle uygulanamadı. İlk neden tüm siyasi içerimleriyle (özellikle bölgeler arasında) rekabetçi bir tutumun var olmasıydı. Bu, kırsal nüfusu tümden seferber etme yeteneğini ispatlamak üzerinden kendini büyük gösterme ânıydı. Biz daha işe hiç başlamamışken Mara Bölgesi'ndekilerin işlerini bitirmek üzere olduğuna dair raporlar geliyordu. Yüksek parti yetkilileri Geita Bölgesi'nde yeniden iskânın başarılarını bildiriyor ve olumlu bir biçimde destekliyorlardı. Bu koşullarda kim geride kalmak isterdi ki? Siyasi liderler bu yüzden yeniden iskân uygulamasını kısa süre içinde tamamlayacak acil önlemlere gereksinim duydu. Böylesine şişirilmiş bir uygulama elbette kötü bir şekilde planlanmış köyler şeklinde sorunlara yol açtı.[79]

Seferberliği ister istemez toplu istatistiklere ve kendi kendini doğrulayan resmi raporlara bakarak kavrayan Nyerere

rekabetçi atmosferi kızıştırdı. TAUB'a verdiği olumlu rapor rakamlar, hedefler ve yüzdelerle dolu bir hezeyandı.[80]

> Örneğin köyleştirme meselesini düşünün. 1973 TAUB Konferansı'na sunduğum raporda 2.028.164 kişinin köylerde yaşadığını söylemiştim. İki sene sonra Haziran 1975'te düzenlenen bir sonraki TAUB Konferansı'nda yaklaşık 9,1 milyon kişinin köy topluluklarında yaşadığını belirttim. Şu an 7.684 köyde birlikte yaşayan yaklaşık 13.065.000 insan mevcut. Bu büyük bir başarı. Bu, Tanzanya halkıyla işbirliği halindeki TAUB'un ve hükümet liderlerinin başarısı. Bu, halkımızın yaklaşık yüzde 70'inin neredeyse üç yıl içinde evlerine taşındığını gösteriyor.[81]

Ujamaa seferberliğinin yozlaştığı ikinci ve kesinlikle en uğursuz yön yetkililerin bu seferberliği yürüterek sistematik biçimde kendi statülerini ve iktidarlarını sağlama aldıklarının ortaya çıkmasıydı. Andrew Coulson'un zekice belirttiği gibi, fiilen yeni köyler kurma sürecinde (birbirleriyle rekabet eden) yöneticiler ve parti yetkilileri ayrıcalıklarını ve iktidarlarını azaltabilecek tüm politikaları etkin bir şekilde başlarından savarken, kurumsal nüfuzlarını güçlendiren politikaları abartılı bir şekilde sahiplendiler. Bu yüzden hükümet müdahalesi olmadan işleyecek Ruvuma gibi küçük ujamaa köylerine (1968'den önce), öğrencilerin okullardaki karar alma mekanizmasına dahil olmasına (1969), işçilerin yönetime katılmasına (1969-70) ve köy konseylerini ve liderliği seçme yetkisine (1973-75) izin veren düşünceler tamamen göz ardı edildi.[82] Yüksek-modernist toplum mühendisliği otoriter isteklerin serpilebileceği ideal bir zemindir ve Tanzanyalı memur sınıfı kendi konumunu güçlendirmek için bundan azami ölçüde yararlanmıştır.[83]

Bir "Ulusal Plantasyon" Düşüncesi

Köyleştirmenin amacı Tanzanya köylü sınıfını siyasi ve ekonomik olarak sistematik bir düzene sokmak için radikal bir biçimde temerküz etmektir. Köyleştirme amacına ulaşabilseydi, o güne kadar külfetli buldukları pek çok devlet politikasından yakasını kurtarmış dağınık, özerk ve okunaksız bir nüfusu dönüştürecekti. Planlamacılar bunun yerine devletin planladığı köylerde sıkı bir idari denetim altında tutulan, devlet kararnamelerine uygun olarak mahsullerin katıksız sıralarda yetiştirildiği komünal tarlaları ekip biçen bir nüfusu kafasında canlandırdı. Eğer azımsanamayacak sayıdaki özel arsaların varlığını sürdürmesini ve emek denetiminin (buna bağlı) zayıflığını hesaba katarsak, tüm proje tehlikeli bir şekilde –sınırları bitişik olmamakla beraber– uçsuz bucaksız bir devlet plantasyonu gibi görünmeye başlamıştı. Bu politika "kalkınma" bayrağı altında seyrettiğinden, tarafsız bir gözlemcinin ne kadar iyi niyetli olsa da yeni tür bir kölelik olarak görebileceği şey elitler tarafından büyük ölçüde sorgulanmadı.

Bugünden bakıldığında, bir devletin bu kadar az bilgi ve planlama ile milyonlarca yaşamı küstahça yerinden etmeye kalkışabilmesi inanılmaz görünüyor. Yine bugünden bakıldığında, bu projenin hem planlamacılarının beklentilerini hem de talihsiz kurbanlarının maddi ve sosyal ihtiyaçlarını karşılamayacağı muhakkak olan vahşi ve akıldışı bir proje olduğu görülüyor.

Zorunlu köyleştirmenin zalimliği bürokrasinin derinlere kök salmış otoriter alışkanlıkları ve seferberliğin apar topar gerçekleştirilmesi nedeniyle göklere çıktı. Ancak bu tür idari ve siyasi eksikliklere yoğunlaşmak esas meseleyi kaçırmak olur. Seferberlik daha çok zaman ayrılarak, daha fazla teknik beceriyle "ihtimam"la gerçekleştirilseydi bile, parti-devletin esas itibarıyla şematik olan bir planı başarılı kılmak için gere-

ken bilgiyi bir araya getirip özümsemesi mümkün olmayacaktı. Tanzanya kırsal nüfusunun mevcut ekonomik faaliyeti ve fiziksel hareketi, içinde bulundukları çeşitlilik gösteren toplumsal ve maddi çevreye inanılmaz derecede karmaşık, hassas ve esnek bir dizi adaptasyonun sonucunda oluşmuştu.[84] Birinci bölümde incelenen geleneksel arazi kullanım hakkı düzenlemelerinde olduğu gibi, bu adaptasyonlar sayısız değişkenlikleri, ayrıntıları ve yeni koşullar karşısındaki esnekliklerini nedeniyle idari sistemleştirmeye meydan okurlar. Arazi kullanım hakkı sistemleştirmeye meydan okuduğunda, her bir köylü grubunun tüm maddi ve sosyal yaşamını oluşturan bağlantıların hem uzmanlar hem de idareciler için büyük ölçüde anlaşılmaz kalacağı görülebilir.

Bu şartlar altında, talimatlara göre gerçekleştirilen toptan yeniden iskân köylülerin yaşamlarına büyük zarar verdi. Köyleştirmenin en açık ekolojik başarısızlıklarından yalnızca birkaçı bu cehalet örneğini aydınlatmaya hizmet edecektir. Köylüler, ekim rejimleri için yaşamsal öneme sahip selin her sene bastığı topraklardan zorla taşındı ve yükseklerdeki fakir topraklara kaydırıldı. Görmüş olduğumuz gibi, toprağın yabancı ve tasarlanan ürünler için elverişsiz olduğu yollara taşındılar. Köy yaşamı yetiştiricileri tarlalarından uzaklaştırdı, dolayısıyla da araziye dağılmış meskenlerin mümkün kıldığı mahsulün gözetlenmesinin ve zararlı böceklere karşı mücadelenin önüne geçti. Çiftlik hayvanlarının ve insanların yakınlaşması çoğu kez koleranın ve salgın hayvan hastalıklarının artması gibi talihsiz sonuçlar doğurdu. Yüksek ölçüde hareketli Maasai halkı ve diğer besiciler açısından sürüyü tek bir yerde toplamak yoluyla ujamaa çiftlikleri yaratma projesi, otlakların korunması ve besicilikle geçinmek açısından kelimenin tam anlamıyla bir felaketti.[85]

Ujamaa köylerinin başarısızlığı yurttaşları için daha tatmin edici, rasyonel ve üretken bir yaşamı nasıl organize edeceklerini tek başlarına bildiklerine inanan planlamacı ve uzmanların kibri ile neredeyse garantilendi. Bu kişilerin Tanzanya kırsalının verimli bir şekilde gelişmesine katkıda bulunacak kimi bilgilere sahip olduğunu belirtmek gerekir. Ama yararlı bilgiyi tekeli altına almakta ve bu bilgiyi dayatmaktaki ısrarları faciaya giden yolu hazırladı.

İnsanları denetlenen köylere yerleştirmek yalnızca bağımsız Tanzanya'nın milliyetçi elitlerinin parlak bir buluşu kesinlikle değildi. Köyleştirmenin Tanzanya'da ve başka yerlerde sömürge dönemi boyunca uzun bir tarihi bulunuyordu, nüfusun temerküzü için program üstüne program tasarlanmıştı. Oyunun sonuna gelinene kadar Dünya Bankası, ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı (USAID) ve Tanzanya'nın kalkınmasına katkıda bulunan diğer kalkınma kurumları aynı teknoiktisadi vizyonu paylaştılar.[86] Tanzanya'nın siyasi liderleri seferberliklerine ne kadar coşkuyla öncülük etmiş olsalar da, bu seferberliğin üreticisi olmaktan ziyade, çok daha önce başka bir yerde icat edilmiş bir yüksek-modernist inancın tüketicisi konumundaydılar.

Tanzanya projesi için ayırt edici olan onun sürati, kapsamlılığı ve okullar, klinikler ve temiz su gibi kolektif hizmetler götürme niyeti taşımasıydı. Projenin tamamlanması için hatırı sayılır güce başvurulsa da bunun sonuçları Sovyet kamulaştırmasınınkiler kadar zalim ve telafi edilemez değildi.[87] Tanzanya devletinin görece güçsüz oluşu ve Stalinist yöntemlere[88] başvurmaktaki isteksizliğinin yanı sıra, Tanzanya köylü sınıfının kaçış, gayri resmi üretim ve ticaret, kaçakçılık ve ayak direme gibi taktik avantajları köyleştirme pratiğinin düşünülenden çok daha az yıkıcı sonuçlar doğurmasına yol açan etkenlerdir.[89]

"İdeal" Devlet Köyü: Etiyopya Modeli

Etiyopya'daki zorunlu köyleştirmenin izlediği yöntem tuhaf bir biçimde, baskıcılığı bakımından Rusya'ya ve görünürdeki mantığı açısından Tanzanya'ya benzer. Açıkça paylaşılan sosyalist zeminin ve Etiyopyalı yetkililerin yürürlükteki programı gözlemlemek için Tanzanya'ya yaptığı resmi gezilerin ötesinde,[90] devlet otoritesinin kırsaldaki iddiası ile sürecin ve fiziksel planın sonuçları arasında derin bir yakınlığın söz konusu olduğu görülür. Nyerere'nin planlarının sömürgecilerinkilerle taşıdığı süreklilik Tanzanya örneğinde aşikârdır. Hiç sömürgeleştirilmeyen Etiyopya'da ise yeniden iskân, Habeşçe konuşmayan halklara boyun eğdirilmesine ve daha genel olarak, dikkafalı eyaletleri merkezden denetlemeye yönelik yüzyıllık bir imparatorluk hanedanlığı projesi gibi görülebilir.

1974'ün başlarında iktidarı ele geçiren Marksist devrimci elit erken bir aşamada zorunlu iskâna başvursa da, bu elitin lideri Yarbay Mengistu Haile Mariam ve –devrimci rejimin karanlık yönetim organı– Dergue 1985'e kadar geniş kapsamlı köyleştirme çağrısında bulunmadı. Proje Etiyopya'nın 33 milyonluk kırsal nüfusunun tamamının nihai olarak yeniden yerleşimini öngörüyordu. Mengistu, Nyerere'yi tekrarlayarak şöyle buyurdu: "Etiyopya köylülerinin dağınık ve gelişigüzel meskenleri ve geçimleri ile sosyalizm inşa edilemez... İktisadi girişimler dağınık olduğu ve bireysel geçim hayatta kaldığı sürece bunun sonuçları, müreffeh bir toplum kuramayacak kısır bir mücadeleye ve angaryaya varan kıt kanaat bir yaşamdan ibaret olacaktır."[91] Köy yerleşimi için yapılan diğer açıklamalar Tanzanya'dakilerden farklı değildi: nüfusun temerküzü dağınık nüfuslara hizmetler götürecek, toplumsal üretimin devletçe planlanmasına izin verecek (üretici kooperatifleri) ve mekanizasyon ile siyasi eğitimi mümkün kılacaktı.[92]

Mengistu sosyalizm ve bunun önkoşulu olarak köyleştirme derken aslında "modern" demek istiyordu. Kitlesel yeniden iskânı gerekçelendirirken Etiyopya'nın "bir gerikalmışlık sembolü ve bir cehalet vadisi" olarak şöhretini yermişti. Etiyopyalıları "tarımı doğanın çirkin güçlerinden kurtarmak için bir araya gelmeye" çağırıyordu. Son olarak besiciliği de mahkûm ederek köyleştirmeyi "göçebe toplumumuzu ıslah etmenin" bir yolu olarak göklere çıkartıyordu.[93]

Ancak yeniden iskânın gidişatı Etiyopya'da çok daha zalimdi ve rejimi deviren ayaklanmalar için zeminin hazırlanmasına yardımcı oldu. Seferberliğin başlamasından henüz bir yıl geçmemişken Mart 1986'ya gelindiğinde, rejim 4.500 köye 4,6 milyon köylünün yerleştirildiğini iddia ediyordu.[94] İlk "ajitasyon ve propaganda" ("emir" diye okuyun) ile –çoğu zaman son derece uzun mesafelerdeki– hareketlilik arasında geçen süre yalnızca birkaç aydı. Tüm raporlar yeni yerleşimlerin çoğuna neredeyse hiçbir hizmet götürülmediği ve faal bir köyden çok bir ceza sömürgesi görünümünde olduklarını ileri sürer.

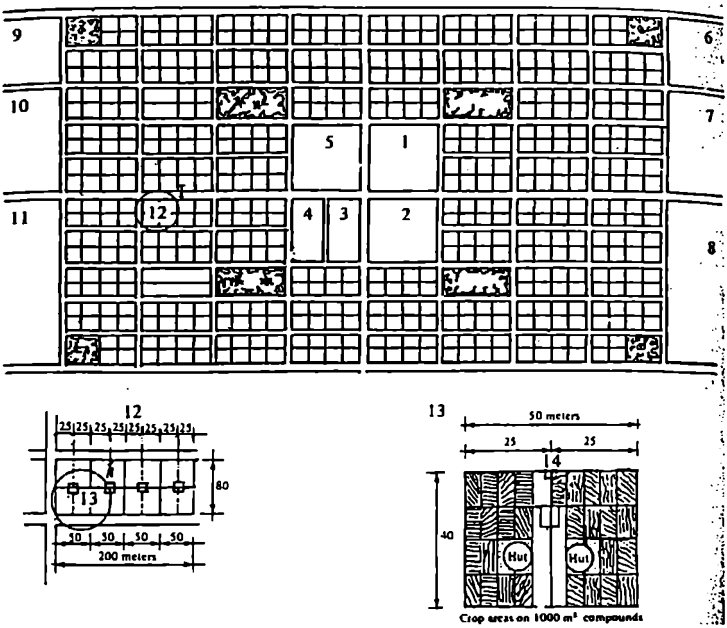
Arsi bölgesindeki zorunlu köyleştirmenin, yok denecek kadar az bir yerel katılım da bulunmasıyla birlikte doğrudan Addis Ababa'daki merkezden planlandığı açıktı. Yerel kadastrocuların ve yöneticilerin elinde izlemeleri emredilen sıkı bir şablon vardı. Rejim yerel pratiklere hoş bakmadığından plan her bölgede dikkatle tekrarlandı. "Ama yeni üyeler işlerini gayet iyi öğrendi, çünkü ağaç çivileri ve çimenliklerle dikkatlice işaretlenmiş 1.000 metre [kare]lik kompleksleri ve köyleri talimatların gerektirdiği geometrik modele uygundu. Aslında kimi köyler çok katı bir biçimde tasarlandı; örneğin bir çiftçi, kendi sırasındaki diğer binalarla aynı hizada olsun diye büyük, güzel *tukul*'unu [geleneksel damı sazlarla örtülü ev] yaklaşık 20 feet taşımak zorunda kaldı."[95]

Teori ile pratik arasındaki sıkı uyum hükümete ait ideal bir

köy planının ana hatları ile yeni bir köyün havadan çekilen fotoğrafının (resim 32 ve 33) karşılaştırılması suretiyle görülebilir. Bütün temel hükümet binalarının merkezî yerine dikkat edin. Her köyün bin yerleşimcisinin olmasına ve her kompleksin bin metre kareden oluşmasına dair beklenti standartlaştırıcı bir bürokratik zihniyeti açığa vurur.[96] Her köy aynı nüfusa ve aynı toprak hissesine sahip olursa, her yere kolayca tek bir model uygulanabilecekti; yerel bilgiye hiç gerek olmayacaktı. Arazinin her yerleşim yerinde aynı yapıda olması yetkililerin genel direktifler vermesini, mahsul üretimini izlemesini ve yeni Tarımsal Pazarlama Birliği (TPC) vasıtasıyla hasadı denetlemesini çok daha kolaylaştıracaktı. Kapsayıcı plan tam da yerel ekolojik, ekonomik ya da toplumsal yapıyla hiçbir alakası olmaması nedeniyle sıkışık durumdaki kadastrocular açısından özellikle elverişliydi. Birbirine çok benzeyen köylerin tekbiçimli dizaynını kolaylaştırmak için planlama memurları düz, temizlenmiş yerleri seçmeye ve düz yollarda birbirinin benzeri numaralandırılmış evlerde ısrar etmeye yönlendirildi.[97]

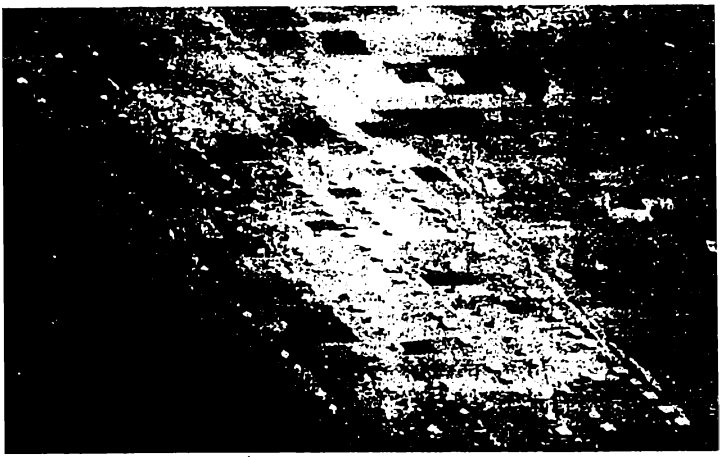
Bu geometri uygulamasının nesneleri onun amacı hakkında yanılsama içinde değildi. Somali'deki mülteciler sonunda konuşma özgürlüğüne kavuştuklarında kendileri ile röportaj yapanlara yeni yerleşim modelinin muhalefeti ve ayaklanmayı bastırmak, insanların gitmesini önlemek, "halkı izlemeyi kolaylaştırmak", mahsulleri denetlemek, mal varlıklarını ve hayvanları kayıt altına almak ve (Wollega'da) "oğullarımızı savaşa daha kolayca alabilmek için"[98] tasarlandığını söylüyordu.

"Model üretici kooperatifleri"nde standartlaştırılmış evler şart koşuldu: kare, teneke çatılı evler (*chika bets*). Başka yerlerde geleneksel evler (*tukul*) sökülüp sıkı sıkıya şart koşulan düzende yeniden inşa edildi. Rusya'daki gibi tüm özel dükkânlar, çayhaneler ve küçük ticaret müesseseleri kapatılıp halkın toplanma yerleri olarak yalnızca köyün kitle örgütü ve köy birliği

32. Standart bir sosyalist köy için hükümet planı, Arsi Bölgesi, Etiyopya. Yerleşim planında gösterilenler: 1. Kitle örgütü ofisi; 2. Anaokulu; 3. Sağlık kliniği; 4. Devlet kooperatifi dükkânı; 5. Köy birliği ofisi; 6. Yedek araziler; 7. İlkokul; 8. Spor sahası; 9. Tohum çoğaltma merkezi; 10. El becerileri merkezi; 11. Hayvan yetiştirme tesisi. Detay 12. Kompleks sahasının büyütülmüş hali; Detay 13. 14'teki Umumi tuvaleti gösteren iki bölgenin büyütülmüş hali.

ofisleri, okuma odası, sağlık kliniği ya da devlet kooperatifi dükkânı gibi devlet binaları bırakıldı. Tanzanya deneyiminden farklı olarak Etiyopya seferberliğinin askeri yönü çok daha güçlüydü. Köylüler askeri olarak kontrol altına alınmak ve siyasi olarak güçsüzleştirilmek için büyük mesafeler boyunca taşındı.[99] Etiyopya'daki köyleştirmenin acımasız koşullarının köylülerin geçimi ve çevre açısından Tanzanya'daki benzerinden bile yıkıcı olduğunu söylemeye gerek bile yok.[100]

33. Güneybatı Etiyopya'daki bir yerleşim bölgesinin havadan görünüşü, 1986.

Zorunlu yerleşimin Etiyopya'ya verdiği zararın tam olarak değerlendirilmesi açlık, infaz, ormansızlaşma ve bozulan ürünlere dair standart raporların çok ötesine uzanır. Yeni yerleşim yerleri sakinlerini yaşam alanı ve gıda üretimi konusunda neredeyse hep hayal kırıklığına uğratmıştır. Kitlesel yenilen iskân değerli bir yerel tarımsal ve kırsal bilgi mirasını ve onunla birlikte, çoğu düzenli olarak gıda fazlası üreten, otuz la kırk işleyen topluluğu geçersiz kıldı.

Sert önlemlerin uygulandığı bir bölge olan Tigray'da tipik bir yetiştirici bir sezonda ortalama on beş ürün ekerdi (tef*, arpa, buğday, süpürge darısı, mısır, darı gibi tahıllar; tatlı patates, patates, soğan gibi kök bitkiler; bakla, mercimek ve nohut gibi bazı bakliyatlar ve kırmızı biber, bamya ve diğer pek çok sebze).[101] Açıktır ki çiftçi bir mahsulün birkaç çeşidinin her birini tanıyor, onu ne zaman ekeceğini, ne kadar derine

* Afrika'ya özgü bir tahıl. (ç.n.)

ekeceğini, toprağı nasıl hazırlayacağını ve onu nasıl büyütüp hasat edeceğini biliyordu. Bu bilgi herhangi bir türün başarıyla yetiştirilmesinin, çiftçinin ektiği her arsanın kendine has özellikleri de dahil olmak üzere yağış miktarı ve toprak hakkında yerel bir bilgi yi gerektirmesi anlamında *oraya özel* bir bilgiydi.[102] Bu bilgi, büyük bölümünün yerelliğin kolektif hafızasında depolanması anlamında da oraya özeldi: teknikler, tohum çeşitleri ve ekolojik bilgiye dair sözlü bir arşivdi.

Çiftçi çoğu kez büyük ölçüde değişiklik gösteren bir ekolojik çevreye taşındığında yerel bilgisi neredeyse işe yaramaz bir hal aldı. Jason Clay'in vurguladığı gibi, "Dolayısıyla yüksek bölgelerden bir çiftçi Gambella gibi bölgelerdeki yerleşim kamplarına taşındığında hızla, bir tarım uzmanından vasıfsız, cahil, hayatta kalmak için tamamen merkezi hükümete bağımlı bir işçiye dönüşür."[103] Yeniden yerleşim bir dekor değişikliğinden çok daha öteydi. İnsanları, birçok temel ihtiyacını giderebilecek yeteneğe ve kaynağa, dolayısıyla makul bir kendine kendi yeten bağımsızlık edindikleri araçlara sahip oldukları bir ortamdan koparıyordu. Sonra da onları bu yeteneklerin yok denecek kadar az işe yaradığı bir ortama taşıyordu. Kamp yetkilileri göçmenleri ancak bu şartlar altında geçim karnesi için itaat edecek ve çalışacak dilencilere dönüştürebilirdi.

Etiyopya'da zorunlu göçle çakışan kuraklık yeterince gerçek olsa da, uluslararası yardım ajanslarının tepki gösterdiği kıtlığın büyük bölümü kitlesel yeniden yerleştirmenin bir sonucuydu.[104] Toplumsal bağların yok edilmesi kıtlığın ortaya çıkmasında neredeyse kötü planlama ve yeni tarımsal çevre hakkındaki bilgisizliğin yol açtığı mahsul bozulmaları kadar etkili oldu. Komünal bağlar, akraba ve hısımlarla olan ilişkiler, karşılıklılık ve işbirliği ağları, yerel hayırseverlik ve bağımlılık köylülerin geçmişte gıda kıtlığı dönemlerinde hayatta kalmasını sağlayan temel araçlardı. Rasgele sürgünler nedeniyle bu

toplumsal bağlardan mahrum bırakılan, çoğu kez en yakın ailelerinden ayrılan ve kampı terk etmeleri de yasaklanan yerleşimcilerin açlıktan zarar görmesi doğup büyüdükleri yerlere nazaran çok daha olasıydı.

Dergue'nin kırsal politikasının asla gerçekleşmemiş içsel mantığı çarpıcıdır. Eğer başarıyla gerçekleştirilseydi, kırsaldaki Etiyopyalılar köylü derneğinin (yani Parti'nin) ofisini merkez alan bir şebeke içinde tekbiçimli, numaralandırılmış evlerin kurulduğu, başkanın, yardımcılarının ve milis kuvvetin nöbet tuttuğu anayollar boyunca uzanan büyük, okunaklı köylere kalıcı olarak yerleştirilmiş olacaktı. Belirlenen ürünler devlet kadastrocuları tarafından tekbiçimli olacak şekilde hazırlanan düz tarlalar üzerinde, makineler kullanılarak kolektif olarak yetiştirilecek ve ardından dağıtım ve yurtdışına satış için devlet temsilcilerine teslim edilmek üzere hasat edilecekti. İşgücü uzmanlar ve kadrolar tarafından sıkı sıkıya denetlenecekti. Etiyopya tarımını modernize etmeyi ve tesadüfe bakın ki Dergue'nin hâkimiyetini güçlendirmeyi amaçlayan bu politika, yüzbinlerce yetiştirici ve nihayetinde Dergue'nin kendisi için kelimenin tam anlamıyla ölümcül oldu.

Sonuç

Sakin ve sorunsuz dönemlerde her yöneticiye, yönetimi altındaki tüm nüfus yalnızca onun çabalarıyla hayatına devam ediyormuş gibi görünür ve bu vazgeçilmez olma bilinciyle, her yönetici çalışmasının ve gayretinin ödülünü bulur. Tarih denizi süt limanken, ceviz kabuğu gibi bir kayığın içindeki kral-yönetici, onu bir kayık kancası ile halkın gemisine tutuşturup kendisi böyle hareket ederken, tutunduğu bu gemiyi doğal olarak kendi çabalarının hareket ettirdiğini sanır. Ama fırtına yaklaşıp deniz

> kabarmaya ve gemi hareket etmeye başlar başlamaz, böyle bir sanrı mümkün değildir artık. Gemi kendi muazzam hareketi ile bağımsız olarak hareket eder, kayığın kancası hareket eden gemiye artık erişmez ve yönetici, bir kral ve iktidar kaynağı gibi görünmek yerine bir anda önemsiz, yararsız, zayıf bir adama dönüşür.
>
> —Leo Tolstoy, *Savaş ve Barış*

Geleceği aktif olarak planlayan yetkililer ve uzmanlar ile köylü sınıfı arasındaki çatışma ilk grup tarafından ilerleme ile gericilik, akılcılık ile hurafe, bilim ile din arasındaki bir savaş olarak afişe edildi. Ama incelemiş olduğumuz yüksek-modernist projelerden açıkça anlaşılmaktadır ki, onların dayattığı "rasyonel" planlar çoğu kez görülmeye değer başarısızlıklar olup çıktı. Planlanan köyler üretim birimleri olarak, yaşanacak yerler olarak ya da hizmet götürme araçları olarak, bazen içtenlikle hizmet etmek niyetinde olduğu insanları hayal kırıklığına uğrattı. Bunlar, en azından kısa vadede, bir halkı geleneksel toplumsal ağından ayırmanın ve böylece toplu protestoyu engellemenin bir yolu olmaya etkili bir şekilde hizmet etmiş olsa da, uzun vadede, artan temellük birimleri olarak ya da kırsal nüfusun sadakatini garantiye almanın bir yolu olarak yaratıcılarını bile hayal kırıklığına uğrattılar.

Yüksek Modernizm ve İktidarın Gözleri

Köyleştirme planları bu kadar rasyonel ve bilimselse nasıl oldu da böyle bir genel yıkıma yol açtı? Bence cevap bu planların, bu terimlerin anlamına uyacak biçimde bilimsel ya da rasyonel olmamalarıydı. Bu planlamacıların hayal ettikleri şey belli bir estetik, modern kırsal üretime ve toplum yaşamına dair görsel bir kodlama denebilecek bir şeydi. Dini bir inanç gibi bu görsel kodlama da eleştiriye ya da kendisini geçersiz kıla-

cak bir kanıta neredeyse kapalıydı. Büyük çiftliklere, tek ürüne dayalı tarıma, "düzgün" köylere, traktörle sürülen tarlalara ve kolektif ya da komünal tarıma duyulan inanç, dünyanın yöneldiği yolun bu olduğu inancı –bir teleoloji– tarafından desteklenen estetik bir inançtı.[105] Neredeyse bir avuç uzmana göre, bunlar pratikte dikkatlice sınanması gereken ılıman Batı'daki belirli bağlamlardan türetilmiş deneysel hipotezler değildi. Verili bir tarihsel ya da toplumsal bağlamda –sözgelimi Kansas düzlüklerinde yeni tarım arazileri açarak buğday yetiştiren çiftçiler– bu inancın birçok unsuru anlamlı olabilirdi.[106] Ancak bir inanç olarak genelleştirilmişti ve kapsamlı bir farklılık gösteren ortamlarda sorgulanmadan uygulanması feci sonuçları beraberinde getirmişti.

Eğer şu meşhur Mars'tan gelen adam birdenbire buradaki gerçeklerle karşılaşsa ve kimin tam olarak deneyci kimin gerçek mümin olduğunu karıştırsaydı, bu affedilebilirdi. Örneğin Tanzanyalı köylüler köyleştirmeden önceki yirmi yılda yerleşim modellerini ve tarım pratiklerini iklimsel değişimlere, yeni mahsullere ve yeni pazarlara kayda değer bir başarıyla yeniden uyarlamıştı. Kendi pratiklerine dair, her ne kadar tedbirli olsa da son derece deneysel bir bakışa sahip görünüyorlardı. Onlara kıyasla uzmanlar ve siyasetçiler devlet tarafından arka çıkıldıkça daha da güçlenen bir yarı-dinsel coşkuya sarsılmazcasına kapılmış gibiydi.

Bu tam bir inanç sayılmazdı. Taşıyıcılarının statüsü ve çıkarları ile doğrudan bir ilişkisi vardı. Bu görsel kodlamanın taşıyıcıları kendilerini toplumlarının kendinden emin modernleştiricileri olarak gördüğünden, sahip oldukları anlayış modern (düzenli, doğrusal, tekbiçimli, toplu, basitleştirilmiş, mekanize) görünen şeyle ilkel (düzensiz, dağınık, karmaşık, mekanize olmayan) görünen şey arasında keskin ve ahlâki bir karşıtlığa ihtiyaç duyuyordu. Modern eğitim üzerinde tekele

sahip teknik ve siyasal bir elit olarak, bu görsel ilerleme estetiğini tarihsel misyonlarını tanımlamak ve statülerini güçlendirmek için kullandılar.

Modernist inançları başka açılardan da kendi yararına işliyordu. Başkentte planlanıp ardından taşrayı kendi imgesine uyacak şekilde bir tek komuta itaat eden yarı-askeri birimler içinde yeniden düzenleyecek olan ulusal bir plan düşüncesi, kendi başına son derece merkezileştiriciydi. Taşradaki her birim kendisine komşu olan yerleşime başkentteki komuta merkezine bağlandığı kadar bağlanmamıştı; iletişim çizgileri ilk Rönesans resimlerinde perspektifi düzenlemekte kullanılan kesişen çizgilerin oldukça benzeriydi. "Perspektif kuralında her şey gözlemcinin bakışına göre kurulur. Bu bir deniz fenerinden gelen ışık gibidir – yalnızca görünümler dışarıya doğru yol almak yerine içeri yol alır. Kurallar bu görünümlere gerçeklik demiştir. Perspektif tek bakışı görünür dünyanın merkezi yapar. Sonsuzluğun birleşme noktasına kadar her şey bu bakışa yakınsar. Bir zamanlar evrenin Tanrı için düzenlendiğinin düşünülmesi gibi, görünür dünya da izleyici için düzenlenir."[107]

Burada şiddetle arzulanan koordinasyon ve otorite imgesi kitle gösterilerini –özenle prova edilmiş bir senaryoya göre mükemmel bir ahenk içinde hareket eden binlerce bedeni– hatırlatır. Böyle bir koordinasyon başarıldığı takdirde izleyici üzerinde birkaç etkisi olabilir. Tasarımcıları, kitlenin koordinasyonunun güçlü uyumu ile izleyicileri ve katılımcıları büyüleyeceğini umut eder. Bu büyülenme, Taylorist fabrikada olduğu gibi, gösterinin bir bütünlük olarak yalnızca onun dışında ve yukarısındaki biri tarafından değerlendirilebilecek olmasıyla güçlendirilir; yer seviyesindeki bireysel katılımcılar beyni başka yerde olan bir organizmanın içindeki küçük moleküllerdir. Bu çizgiler boyunca hareket edebilecek bir ulus

imgesi zirvedeki elitler için son derece gurur okşayıcıdır – ve elbette rolü böylece sıfıra indirgenen bir halk için alçaltıcıdır. Bu tür gösteriler gözlemcileri etkilemenin ötesinde, en azından kısa vadede, elitlerin ahlâki amacını ve özgüvenini güçlendirmeye hizmet eden güven tazeleyici bir kendini uyutma etkisi yaratır.[108]

Planlı köylere hayat veren modernist görsel estetiğin bu amaca dönük tuhaf biçimde statik bir niteliği bulunmaktadır. Daha ziyade tamamlanmış ve daha fazla geliştirilemeyecek bir resime benzer.[109] Tasarımı bilimsel ve teknik yasaların sonucudur ve bir kez inşa edildiğinde geriye kalan tek işin onun biçimini korumak olduğunu örtük olarak varsayar. Planlamacılar her yeni köyün en sonuncusu gibi görünmesini amaçlar. Yeni bir kampa giren Romalı askeri komutan gibi, Dar es Salaam'dan gelen yetkili de TAUB karargâhlarından köylü birliğine ve sağlık kliniğine kadar her şeyi nerede bulabileceğini tam olarak bilecektir. Her tarla ve her ev, ilke olarak, neredeyse aynı olacak ve kapsayıcı bir plana göre yerleştirilecektir. Bu anlayış pratikte gerçekleştirilmesi ölçüsünde, yerin ve zamanın kendine has özellikleri ile kesinlikle hiçbir bağlantı taşımayacaktı. Hiçbiryerden bir görünüm olacaktı. Devlet, yerel ekolojiye ve geçim rutinlerine sıkı sıkıya uyarlanmış yinelenemez yerleşim türleri yerine ve demografi, iklim ve pazarlardaki değişikliklere yerelden gösterilen sürekli değişen tepkinin yerine, siyasal yapıdan ve toplumsal katmanlaşmadan ekim tekniklerine kadar her şeyin tekbiçimli olduğu cansız, soyut köyler yaratacaktı. İşin içindeki değişken sayısı en aza indirilecekti. Mükemmel okunaklılıkları ve aynılıkları bakımından bu köyler bir devlet planlama abidesindeki ideal, ikame edilebilir tuğlalar olacaktı. *İşleyip işlemeyecekleri* ise başka bir meseleydi.

Şemaların Başarısızlığı

Düşünceler gerçekliği hazmedemez.

—Jean-Paul Sartre

Gelecek reformcular için bir kurumun biçimsel yapısını değiştirmek, pratiklerini değiştirmekten çok daha kolaydır. Bir organizasyon şemasındaki çizgileri ve kutuları yeniden tasarlamak, bu organizasyonun gerçekteki işleyişini değiştirmekten kolaydır. Kuralları ve düzenlemeleri değiştirmek, bunları dikkate alan bir davranış oluşturmaktan daha kolaydır.[110] Bir köyün fiziksel planını değiştirmek onun toplumsal ve üretim yaşamını dönüştürmekten daha kolaydır. Açık nedenlerle siyasal elitler –özellikle otoriter yüksek-modernist elitler– işe genelde formel yapıda ve kurallarda değişiklikler yapmakla başlar. Bu tür yasal ve meşru değişiklikler yeniden düzenleme açısından en erişilebilir ve en kolay şeydir.

Formel bir organizasyonda –ayrıntılı kurallarla sıkı sıkıya yönetilen küçük bir organizasyonda bile– çalışan herhangi biri elkitaplarının ve yazılı talimatların kurumun işini nasıl başarıyla sürdürdüğünü açıklamakta eninde sonunda yetersiz kaldığını bilirler. Onun düzgün işleyişi yazılı bir sistemde asla başarılı bir şekilde ifade edilemeyecek neredeyse sonsuz ve değişen bir dizi örtük anlayış, üstü kapalı koordinasyon ve pratik karşılıklılık ile açıklanır. Her yerde görülen bu toplumsal olgu çalışanlar ve işçi sendikaları için özellikle kullanışlıdır. Etkileyici bir şekilde kuralına-göre-çalışma grevi olarak adlandırılan eylemlerin ardındaki önerme tipik bir örnektir. Parisli taksi şoförleri belediye yetkililerine düzenlemeler ya da ücretlerle ilgili bir konuda bastırmak istediklerinde, bazen bir kuralına-göre-çalışma eylemi başlatırlar. Bu grev salt *Code*

routier'deki* tüm düzenlemelere son derece titiz bir biçimde uymaktan ve bu suretle Paris merkezindeki tüm trafiği durak-satmaktan ibarettir. Şoförler, trafik dolaşımının *ancak* şoförlerin formel kuralların dışında ve çoğu kez onları çiğneyerek işleyen bir dizi pratiği öğrenmesi sayesinde mümkün olmasından taktik bir avantaj elde ederler.

Bir köyü, bir kenti hatta bir dili tamamen planlamaya yönelik her çabanın aynı toplumsal gerçekliği ihlal edeceği kesindir. Bir köy, kent ya da dil birçok el tarafından ortaklaşa yaratılan, kısmen tesadüfi bir üründür. Otoriteler bu ifade edilemez karmaşıklıktaki faaliyetler ağının yerine formel kurallar ve düzenlemeler getirmekte ne kadar üstelerse, bu ağı muhtemelen önceden göremeyecekleri biçimde o kadar bozacakları kesindir.[111] Bu nokta, güdümlü bir ekonominin, ne kadar incelikli ve okunaklı olursa olsun, faal piyasaların ve ücret sisteminin çok sayıdaki hızlı, karşılıklı ayarlamalarının yerini alamayacağına dikkat çekmeye düşkün Friedrich Hayek gibi "bırakınız yapsın"cılar tarafından sık sık öne sürülür.[112] Ancak bu bağlamda, bu önerme kent ya da köy dediğimiz maddi çevrelerin işin içine girdiği daha da karmaşık toplumsal etkileşim örneklerine önemli açılardan uygulanabilir. Uzun bir tarihe sahip kentlere, uzun zaman önce kaybolup gitmiş her düzeyden (bürokrasi dahil) çok sayıda insanın tarihi eseri olmaları anlamında "derin" ya da "kesif" kentler denebilir. Yeni bir kent ya da köy kurmak elbette mümkündür, ama bu "gevşek" ya da "sığ" bir kent olacak ve sakinleri onu kurallara rağmen işler hale getirmek için işe (muhtemelen miras aldıkları bilgileri kullanarak) en baştan başlamak zorunda kalacaktır. Brasília ya da Tanzanya'nın planlı köyleri gibi örnekler söz konusu olduğunda, devlet planlamacılarının neden sıfırdan bir alanı

*Trafik kuralları kitapçığı (h.n.)

ve planlamacıların etkisinin azami olarak hissedildiği yeni ortama birdenbire taşınan, "şoke olmuş" bir nüfusu tercih ettiği anlaşılabilir. Bunun alternatifiyse kendisi için planlanan dönüşüme direnmek ve kendini yeniden şekillendirmek için daha fazla kaynağa sahip mevcut, faal bir toplumu bulunduğu yerde reforma uğratmaktır.

Yapay olarak tasarlanmış toplulukların zayıflığı yapay bir biçimde tasarlanmış dillerin zayıflığı ile kıyaslanabilir.[113] Bir çırpıda planlanan topluluklar –Brasília kenti ya da Tanzanya ve Etiyopya'daki planlı köyler– daha eski, plansız topluluklar karşısında neyse, Esperanto da sözgelimi İngilizce ya da Birmanca karşısında odur. Aslında birçok açıdan daha mantıksal, basit, daha evrensel ve daha düzenli yeni bir dil tasarlanabilir ve böyle bir dil teknik olarak daha açık ve kesin olacaktır. Uluslararası dil olarak da bilinen Esperantonun Avrupa'nın dar görüşlü milliyetçiliğini ortadan kaldıracağını hayal eden mucidi Lazar Zamenhof'un amacı şüphesiz tam da buydu.[114] Kabul edilmesini zorunlu kılacak güçlü bir devletten yoksun olan Esperantonun neden Avrupa'nın mevcut anadillerinin ya da lehçelerinin yerini almakta başarısız olduğu da son derece açıktır. (Sosyal bir dilbilimcinin söylemekten hoşlanacağı gibi, "Ulusal bir dil ordusu olan bir lehçedir.") Esperanto rezonansların, çağrışımların, hazır metaforların, edebiyatın, sözlü tarihin, deyimlerin ve toplumsal olarak iyice yerleşmiş bir dilin halihazırda sahip olduğu pratik kullanım gelenekleri nin bulunmadığı son derece zayıf bir dildi. Esperanto onun vaadini canlı tutmak isteyen bir avuç aydın tarafından konuşulan çok zayıf bir lehçe, bir tür ütopyacı antika olarak günümüze geldi.

Mükemmelliğin ve Denetimin Minyatürleştirilmesi

Otoriter yüksek-modernist projelerin etraftaki neredeyse her şeyi disipline etmek için kullandıkları bahanelerin çetin bir direnişle karşılaşması muhakkaktır. Yalnızca birkaç faktörü sayacak olursak toplumsal atalet, köklü ayrıcalıklar, uluslararası fiyatlar, savaşlar ve çevresel değişim yüksek-modernist planlamanın sonuçlarının başlangıçta hayal edilenden önemli ölçüde farklı görünmesini sağlar. Stalinci kamulaştırmadaki gibi, devletin direktifler vererek yüksek düzeyde bir formel itaatin zorla dayatılmasına büyük kaynaklar ayırdığı yerde bile bu böyledir. Bu tür planları gerçekleştirmeyi kafasına koyanların inatçı toplumsal gerçeklikler ve maddi olgular tarafından engellenmesi kaçınılmazdır.

Bu engellemelere karşı verilen tepki görünümler ve minyatürler âlemine çekilmektir – bir bakıma model kentlere ve Potemkin köylerine.[115] Brezilya'yı ve Brezilyalıları köklü bir şekilde dönüştürmektense, Brasília'yı inşa etmek daha kolaydır. Bu çekilmenin sonucu yüksek-modernist özlemlere daha yaklaşılacağı küçük, görece kendi kendine yeten, ütopik bir mekân yaratmaktır. Denetimin azamileştiği ama dış dünya üzerindeki etkinin en aza indiği uç örnek müze ya da tematik parktır.[116]

Büyük-ölçekli dönüşümleri üstü kapalı olarak terk etmiş olmasına rağmen, bu kusursuz minyatürleştirmenin bence kendine özgü bir mantığı var. Model köyler, modern kentler, askeri sömürgeler, gösteri projeleri ve gösteri çiftlikleri siyasetçilere, idarecilere ve uzmanlara denetlenemez değişkenlerin ve bilinmezlerin sayısının en aza indirildiği keskince tanımlanmış bir deney alanı yaratma fırsatı sunar. Bu tür deneyler gelişim aşamasından genel uygulamaya kadar başarıyla ilerlediğinde, elbette mükemmel rasyonellikteki politika planlama biçimleridir. Minyatürleştirmenin yararları vardır.

Odağın daralması çok daha yüksek bir derecede toplumsal denetimi ve disiplini mümkün kılar. Minyatürleştirme devletin maddi ve beşeri kaynaklarını tek bir noktada yoğunlaştırmak yoluyla, amacının gerektirdiği mimarlık, mizanpaj, mekanizasyon, sosyal hizmetler ve ekim biçimlerine yaklaşabilir. Potemkin'in gayet iyi anlamış olduğu gibi, küçük düzen ve modernite adacıkları, neler başarabileceklerinin bir örneği ile üstlerini memnun etmek isteyen yetkililer için siyasi olarak yararlıdır. Eğer üstleri yeterince sıkıştırılır ve yanlış bilgilendirilirse, Potemkin'in inandırıcı senaryosu karşısında Büyük Katerina'nın yaptığı gibi, daha büyük gerçekliği örnek gösterilen olay ile karıştırabilirler.[117] Bunun sonucu ise daha geniş bir denetim kaybından, yüksek-modernist bir Versailles ve Le Petit Trianon gibi, bir kerede kurtulmaktır.

Minyatürleştirmenin görsel estetiği de önemli görünür. Tıpkı mimari çizimin, model ve haritanın, bütünlüğü içinde kolayca kavranamayacak ya da yönetilemeyecek daha geniş bir gerçeklikle başa çıkmanın yolları olması gibi, yüksek-modernist gelişimin minyatürleştirmesi de geleceğin nasıl görüneceğinin görsel olarak eksiksiz bir örneğini sunar.

Her türden minyatürleştirme her zaman ve her yerde bulunabilir. İnsan minyatürleştirme –daha büyük nesnelerin ve o kadar kolayca manipüle edilemeyecek gerçekliklerin "oyuncaklarını" yaratma– eğiliminin bürokratik bir karşılığının olup olmadığını merak etmeden duramıyor. Yi-fu Tuan kontrolümüz dışındaki büyük olayları çoğu kez iyi niyetle nasıl minyatürleştirdiğimizi ve bu suretle evcilleştirdiğimizi çok parlak bir şekilde açıklamıştır. Yi-fu Tuan bonzai, bonseki ve bahçelerin (bitki dünyasının minyatürleştirilmesi) yanı sıra oyuncakları, oyuncak evleri, oyuncak lokomotifleri, oyuncak askerleri ve savaş silahları ile özel olarak yetiştirilen balık ve köpekler biçimindeki "canlı oyuncaklar"ı da bu esnek başlık

altına dahil eder.[118] Her ne kadar Tuan az ya da çok oyunla ilgili bir evcilleştirme üzerine yoğunlaşsa da, denetlemeye ve egemenlik kurmaya yönelik aynı isteğin daha büyük ölçekli bürokrasilerde de etkili olduğu görülecektir. Tıpkı, başarısını ölçmenin zor olduğu *esas* hedeflerin yerine zayıf, hayali istatistiklerin –kurulan köy sayısı, sürülen dönüm sayısı– geçebilmesi gibi, modernist düzende bu hedeflerin yerini mikro-çevreler alabilir.

Devletin ve devlet yöneticilerinin merkezleri olarak, (yeni) ulusların sembolik merkezi olarak ve çoğunlukla nüfuz sahibi yabancıların geldiği yerler olarak başkentlerin yüksek-modernist gelişmenin tematik parklarıymışçasına yakın ilgi görmesi muhtemeldir. Milli başkentler çağdaş seküler giysileri içinde bile ulusal bir kültün gizli merkezi olma geleneğinden bir şeyleri barındırırlar. Yüksek-modernist başkentin sembolik iktidarı bir zamanlar olduğu gibi kutsal bir geçmişi ne kadar iyi temsil ettiğine değil, yöneticilerin ulusları için duyduğu ütopik özlemleri ne kadar çok sembolize ettiğine dayanır. Her zamanki gibi gösteriden istenen, şüphesiz, geçmiş ya da gelecek boyunca süren otoritenin yanı sıra iktidarı da açığa çıkartmasıdır.

Sömürge başkentleri bu işlevler göz önünde tutularak kuruldu. Edwin Lutyens tarafından tasarlanan Yeni Delhi'nin imparatorluk başkenti, tebaasını (ve muhtemelen kendi yetkililerini) büyüklüğü ve görkemi ile, askeri gücünü gösteren resmigeçitlerdeki tören baltaları ve zafer takları ile sindirmek için tasarlanmış bir başkentin müthiş bir örneğidir. *Yeni* Delhi doğal olarak kendisinden sonra *Eski* Delhi'ye dönüşen şeyin bir olumsuzlanması olarak tasarlandı. George V'nin özel sekreteri İngiliz valisinin gelecekteki konutu üzerine kaleme aldığı bir yazıda yeni başkentin temel amaçlarından birini gayet güzel ifade etmişti. Yeni Delhi "gösterişli ve buyurgan"

olmalı, eski imparatorluğun yapılarının ya da doğal manzaranın öğelerinin egemenliği altında olmamalı diye yazıyordu. "[Hindulara] hayatlarında ilk defa Batı biliminin, sanatının ve uygarlığının gücünü göstermemiz şart."[119] Bir tören için Yeni Delhi merkezine gelen birisi, emperyal mimarinin bu ufacık mücevherinin ya onunla çelişen ya da ona hiç aldırış etmeyen Hint gerçekliğinin o muazzam denizi içinde neredeyse kaybolduğunu bir an için unutabilir.

Bir kısmı eski sömürge olan pek çok ulus, liderlerinin aşmakta kararlı olduğu bir kentsel geçmişle uzlaşmaktansa bütünüyle yeni başkentler inşa etti; Brezilya, Pakistan, Türkiye, Belize, Nijerya, Fildişi Sahilleri, Malavi ve Tanzanya akla gelen örnekler.[120] Bunların çoğu, yerli bina geleneklerine gönderme yapmaya kalkıştıklarında bile, Batılı ya da Batı'da eğitim görmüş mimarların planlarına göre inşa edildiler. Lawrence Vale'ın işaret ettiği gibi, yeni başkentlerin çoğu tamamlanmış ve kendi kendine yeten objeler olarak tasarlanmış görünür. Hiçbir çıkartma, ekleme ya da tadilat öngörülmemiştir, öngörülen yalnızca hayranlıktır. Ayrıca tepeleri ve yükseltileri, surların ya da su kemerlerinin ardında kurulan kompleksleri, mevkiyi ve statüyü yansıtan incelikle basamaklandırılmış yapısal hiyerarşileri stratejik olarak kullanarak, kentin sınırlarının ötesinde hüküm sürmesi imkânsız olan bir egemenlik ve tahakküm izlenimi yaratırlar.[121]

Nyerere bir ölçüde farklı olması istenen yeni bir başkenti, Dodoma'yı planladı. Rejimin ideolojik bağlılığı bilinçli olarak anıtsal *olmayan* bir mimari ile ifade edilecekti. Birbiriyle bağlantılı birkaç yerleşim kentin görünümünde uyumlu dalgalanmalar yaratacak ve mütevazı büyüklükteki binalar asansör ya da havalandırma ihtiyacını ortadan kaldıracaktı. Ama yine de Dodoma'nın hem geleceği temsil eden hem de Dar es Salaam'ı açıkça olumsuzlayan ütopik bir yer olması şüp-

hesiz istenmekteydi. Dodoma'nın ana planı Dar'ı "baskın bir gelişme merkezi... Tanzanya'nın hedeflediği şeyin antitezi" olarak mahkûm ediyordu, "ve hızla büyüyor, kontrol edilmezse insanların yaşam alanı olarak kente ve eşitlikçi sosyalist bir devlet olarak Tanzanya'ya zarar verecektir."[122] Beğensinler beğenmesinler başka herkes için köyler planlayan yöneticiler kendileri için de, bence bilinçli olarak, bir tepenin zirvesinde incelikle düzenlenmiş bir muhitte konutların yer aldığı yeni bir sembolik merkez tasarladılar.

Mevcut kentleri dönüştürmekteki başa çıkılamaz zorluklar model bir başkent kurmayı cazip kılıyorsa, mevcut köyleri dönüştürmenin zorlukları da minyatürleştirmeye başvurulmasına yol açabilir. Bu eğilimin benzer biçimde ortaya çıktığı yerlerden biri de hüsrana uğramış sömürge memurları tarafından dikkatlice denetlenen üretim ortamlarının yaratılmasıydı. Coulson söz konusu mantığı şöyle açıklıyor: "Bir çiftçi mecbur bırakılamadığı ya da ikna edilemediği takdirde, geriye kalan seçenekler ya onu tamamen görmezden gelip yabancılar tarafından kontrol edilen mekanize tarıma girişmekti (Yerfıstığı Projesi'ndeki ya da Avrupalılarca denetlenen göçmen çiftliklerindeki gibi) ya da onu geleneksel ortamından koparıp, toprak verilmesi karşılığında tarım personelinin talimatlarına uyabileceği yerleşim projelerine taşımaktı."[123]

Bir diğer benzer eğilim ise genel nüfus içinden sonraları modern tarımı hayata geçirmek üzere seferber edilecek ilerici çiftçilerden oluşan bir kadro çıkarmaya çalışmaktı. Bu tür politikalar ince ayrıntılarla Mozambik'te uygulanmış ve sömürge Tanzanya'da da önem arz etmişti.[124] Tanganyika Tarım Bakanlığı'na ait 1956 tarihli bir belgede yazdığı gibi, devlet "köylü muhafazakârlığının inadı" ile karşı karşıya kaldığında, "kimi bölgelerde yürütülen çabaları geri çekerek seçilmiş küçük noktalara, 'odak noktası yaklaşımı' diye bilinen bir

sürece yoğunlaşmak"[125] gerekiyordu. Kalkınma ajansları bilimsel tarıma cevap vereceğini düşündükleri tarımsal nüfusa ait küçük sektörleri tecrit etmeyi isterken, esas misyonlarını doğrudan etkileyen diğer gerçeklikleri –burunlarının ucundaki gerçeklikleri– sık sık görmezden geliyordu. Bu nedenle Pauline Peters Malavi'deki bir kırsal alanın, tarım otoritelerince "uzman çiftçiler" diye adlandırılanlar hariç tümüyle boşaltılmasına yönelik bir girişimi anlatır. Kalkınma ajansları "gerikalmış olduğunu düşündükleri dağınık, çok mahsüllü tarımın yerini alacak tek ürün rotasyonuna dayalı düzgünce sınırlandırılmış, karma tarım yapılan tarlalardan" oluşan bir mikro-manzara yaratmaya çalışıyordu. "Bu arada onlardan bağımsız olarak tütün ekmeye gösterilen yoğun isteği –tam da zorla getirmeye çalıştıkları dönüşümü– tamamen görmezden gelmekteydiler."[126]

Planlı kentin, planlı köyün ve planlı dilin (güdümlü ekonomiden bahsetmiyoruz bile) vurguladığımız gibi cansız kentler, köyler ve diller olması muhtemeldir. Bunlar, "kesif" kentleri ve köyleri karakterize eden sonsuz karmaşıklıktaki faaliyetlerin birkaç şematik özelliğinden daha fazlasını makul bir şekilde planlayamayacakları anlamında cansızdırlar. Bu tür cansız planlamanın neredeyse daima ortaya çıkan sonuçlarından biri de planlı kurumun, kendisinin gerçekleştirmeyi başaramadığı çeşitli ihtiyaçların çoğunu icra etmek üzere doğan informel bir gerçeklik –"karanlık ikiz"– yaratmasıdır. Holston'un gösterdiği gibi, Brasília inşaat işçilerinden, göçmenlerden ve barınmaları ve faaliyetleri gerekli ama plan tarafından öngörülmemiş ya da engellenmişlerden oluşan "plansız" bir Brasília yarattı. Hemen hemen her yeni, örnek başkent formel yapısına kaçınılmaz biçimde eşlik edecek, *formel kentin işlemesini sağlayan* bir diğer, çok daha "düzensiz" ve karmaşık kente hayat vermiştir – bu onun neredeyse varolma koşuludur.

Yani bu karanlık ikiz yalnızca anomali değil, "kanundışı bir gerçeklik"tir; formel kentin onlarsız işleyemeyeceği faaliyeti ve yaşamı temsil eder. Parisli taksi şoförlerinin fiilî pratikleri ile *Code routier* arasındaki ilişkinin aynısı kanundışı kentle formel kent arasında da bulunur.

Daha spekülatif olarak belirtmem gerekirse, resmi olarak kararlaştırılmış bir mikro-düzen iddiası ve ısrarı ne kadar fazlaysa bu kurguyu sürdürmek için gereken uygunsuz pratiklerin hacminin o kadar büyük olduğunu düşünüyorum. En katı şekilde planlanan ekonomilere, formel ekonominin sağlayamadığı şeyleri binlerce yoldan sağlayan "yeraltı", "gri", "informel" ekonomilerin eşlik etmesi muhtemeldir.[127] Bu ekonomi acımasızca bastırıldığında, bunun bedeli çoğu kez iktisadi yıkım ve açlık olmuştur (Çin'deki Büyük Atılım ve Kültür Devrimi, Pol Pot'un Kamboçya'sının otarşik, parasız ekonomisi). Bir ülkenin sakinlerini kalıcı, sabit ikametlerde kalmaya zorlama çabaları onların gitmesinin yasaklandığı yerlerde büyük, illegal, kayıtdışı nüfuslara yol açabilir.[128] Başkent merkezinde katı bir görsel estetik yaratılmasında ısrar etmek, kurallara uygun ve planlı merkezde çalışan elitlerin genellikle yerlerini silen, yemeklerini pişiren ve çocuklarına göz kulak olan işgalcilerle dolup taşan yerleşim yerleri ve kenar mahalleler yaratmaya eğilimlidir.[129]

8

Doğayı Evcilleştirmek: Bir Okunaklılık ve Basitlik Tarımı

Evet, say arabanın parçalarını—
Yine de bir araba değil.

Kararlar vermeye, kestirip atmaya başladığında
kurallar ve isimler belirir
Ve isimler bir kez belirdiğinde,
ne zaman duracağını bilmen gerekir.

—Tao-te-ching

Daha önce gördüğümüz gibi, büyük bürokratik kurumların basit olması zorunlu soyutlamaları doğal ya da toplumsal süreçlerin gerçek karmaşıklığını hiçbir zaman yeterince temsil edemez. Bunların kullandığı kategoriler, açıkladıklarını iddia ettikleri dünyanın hakkını veremeyecek kadar kaba, statik ve yapaydır.

Devletin desteklediği yüksek-modernist tarım, birazdan açıklanacak nedenlerden dolayı aynı türden soyutlamalara başvurur. Tarımsal büyümenin ve tarımsal araştırmanın basit

"üret ve kâr et" modeli, gerçek çiftçilerin ve çiftçi topluluklarının karmaşık, esnek, müzakere sonucu saptanmış hedeflerinin temsil edilmesinde önemli açılardan başarısız oldu. Bu model çiftçilerin üstüne mahsul ektikleri yeri –oranın mikro-iklimlerini, nemini ve su hareketini, arazi çeşidini ve yerel biyotik tarihini– temsil etmeyi de başaramadı. Gerçek çiftliklerin ve gerçek tarlaların çoklu ve karmaşık yapısını etkili bir şekilde temsil edemeyen yüksek-modernist tarım, daha doğrudan anlaşılabilsinler, denetlenebilsinler ve idare edilebilsinler diye çoğu kez bu çiftlik ve tarlaları radikal bir şekilde basitleştirmeye yöneldi. Tarımsal yüksek modernizmin *radikal* basitleştirmesini vurguluyorum; çünkü tarım, en gelişmemiş, neolitik biçimlerinde bile kaçınılmaz olarak doğadaki bitkilerin çokluğunu basitleştirme sürecidir.[1] İnsanın florada faydalı bulduğu belirli türleri geliştirip, gereksiz bulduğu diğer türleri engellediği bu süreci başka nasıl anlayabiliriz?

Tarlanın radikal biçimde basitleştirilmesinin ardındaki mantık ormanın radikal biçimde basitleştirilmesinin ardında yatan mantıkla neredeyse aynıdır. Aslında, daha önceden gelişen basitleştirilmiş bir tarım bilimsel ormancılığa model olmaya hizmet etti. Başı çeken fikir mahsul hâsılatının ya da kârın maksimizasyonuydu.[2] Ormanlar, içinde tek tür ağaçların düz sırada ekildiği ve "olgunlaştığında" bir mahsul gibi hasat edildiği "kereste tarlaları" olarak yeniden kavramsallaştırıldı. Böyle basitleştirmelerin önkoşulu bir meta piyasasının ve kârı ya da kazancı maksimize etmelerine yönelik hem devletler hem de girişimciler üzerinde baskı uygulayan rekabet ortamının varlığıydı. Tek mahsullü tarlalarda ve benzer şekilde tek türün bulunduğu ormanlarda biyotik topluluğun sayısız diğer üyesi, hasat edilecek türlerin sağlığı ve hâsılatı üzerinde doğrudan bir etkileri olmadığı takdirde görmezden gelinmekteydi. İlginin bu şekilde tek bir –istisnasız biçimde ticari ya

da mali açıdan en kârlı– sonuca yönelik daraltılması, ormancıların ve tarımbilimcilerin diğer faktörlerin bu tek bağımlı değişken üzerindeki etkisini dikkatle takip edebilmelerini sağlayan analitik bir güç sağlar. Bu yaklaşımın, kendi sahası içinde hâsılatları artıran olağanüstü bir gücü olduğu inkâr edilemez. Ancak göreceğimiz gibi, hem bazı kaçınılmaz kör noktalar, hem de onun sınırlı görüş alanının dışına uzanan olgular bu etkili ama dar perspektife sıkıntı yaratır. Metaforu sürdürürsek, bu darlık üretime yönelik tarımbiliminin zaman zaman kendi analitik odağının dışındaki faktörlere hazırlıksız yakalanması ve bundan doğan kriz nedeniyle, daha geniş bir perspektif edinmeye mecbur kalması anlamına gelir.

Bu bölümde ele alacağımız soru, sanayileşen ılıman Batı'da bariz bir başarı gösteren modern, bilimsel bir tarım modelinin Üçüncü Dünya'da neden bu kadar sıklıkla iflas ettiğidir. Bu berbat sonuçlara rağmen, sömürge döneminin modernleştiricileri, bağımsız devletler ve uluslararası kurumlar bu modelde ısrar ettiler. Sonuçların özellikle ciddi olduğu Afrika'da büyük tecrübe sahibi bir tarımbilimci, "geçtiğimiz elli yılın ya da Afrika tarımına odaklanan ekolojik araştırmanın en önemli derslerinden birinin 'çarpıcı modernizasyon' seçeneğinin kötü sonuçlarından dolayı artık daha yavaş ve aşamalı yaklaşımların ciddi ve istikrarlı olarak dikkate alınması olduğunu" ileri sürdü.[3]

Bu tartışmada, şu projeyi ya da bu mahsul planını başarısız kılan özel nedenlerle çok ilgilenmeyeceğiz. Şüphesiz, tanıdık bürokratik hastalıkların yanı sıra açıkça yağmacı pratikler bu başarısızlıkları çoğu kez büyük ölçüde şiddetlendirmiştir. Benim iddiam ise bu başarısızlıkların kökeninin daha derin bir düzeye kadar izinin sürülebileceği; bir diğer deyişle bunlar sistemik hatalardı ve en uygun idari verimlilik ve doğruluk varsayımları altında ortaya çıkmışlardı.

Bu sistemik hatalarda en az dört unsur etkili olmuş görünüyor. İlk ikisi yüksek-modernist tarımın tarihsel kökeniyle ve kurumsal bağlantısıyla ilişkilidir. İlk olarak, modernizmin tarımsal planlamadaki savunucuları, disiplinlerinin sanayileşen ılımlan Batı'daki kökeni düşünüldüğünde, mahsul ekimi ve tarla hazırlanması hakkında başka bağlamlarda kötü işlediği ortaya çıkan bir dizi sınanmamış varsayımı miras aldı. İkinci olarak, modernist tarımsal planlamada cisimleşen uzmanlıkla ilgili varsayımlar düşünüldüğünde, fiilî projeler sürekli olarak memurların iktidarına, statüsüne ve bunların kontrolündeki devlet organlarına hizmet etme eğilimindeydi.[4]

Ancak üçüncü unsur daha derin bir düzeyde işlemektedir; bu, yüksek-modernist tarımın çeşitli biçimlerdeki hatalara davetiye çıkartan sistematik, devasa dar görüşlülüğüdür. Üretim hedeflerine kılı kırk yaran bir dikkatle yaklaşması, çiftlik girdileri ile hâsılatlar arasındaki doğrudan ilişkinin dışında kalan sonuçların görece belirsizlik taşıması ile sonuçlanır. Bu şu anlama gelir: hem uzun vadeli sonuçlara (toprak yapısı, su kalitesi, arazi kullanım hakkı ilişkileri) hem de üçüncü tarafların etkisine, ya da refah iktisatçılarının "dışsallıklar" dediği şeye, üretimi etkilemeye başladıkları noktaya kadar çok az dikkat gösterilir.

Son olarak, bilimsel tarım deneyinin gücü –basitleştiren varsayımlar ve bir tek değişkenin toplam üretime olan etkisini ayırabilme yeteneği– belli biçimlerdeki karmaşıklıklar karşısında yeterli değildir. Bilimsel tarım, tekniklerine uyarlayamayacağı tarım pratiklerini yok sayma ya da önemsememe eğilimindedir.

Buradaki amacımın yanlış anlaşılmaması için, bunun bilimsel araştırma kültürüne bir saldırı olmak bir yana dursun, modern tarımbilimin geneline yöneltilen bir saldırı da olmadığını vurgulamak isterim. Modern tarımbilimi sofistike bitki

yetiştiriciliği, bitki patolojisi, bitki beslenme analizi, toprak analizi ve teknik ustalığı ile bugün kimi biçimleriyle en geleneksel yetiştiriciler tarafından bile kullanılan bir teknik bilgi dağarcığı yaratmıştır. Benim amacım, aksine, tarımbiliminin *emperyal savlarının* –kendi paradigmasının dışında oluşan bilgiyi kabul edememesi ya da bünyesine katamaması– birçok yetiştiriciye faydalı olmasını keskin biçimde sınırlandırdığını göstermektir. Çiftçiler, göreceğimiz gibi, *herhangi* bir çevreden gelen, kendi amaçlarına hizmet edebilecek bilgiyi pragmatik niyetlerle dikkate alırken, modern tarım planlamacıları diğer bilme yollarına çok kapalıdırlar.

Tarımsal Basitleştirme Türleri

Erken Tarım

Tarım basitleştirmedir. En baştan savma tarım biçimleri bile genel olarak, yönetilmeyen bir ortamdan daha az çeşitlilik arz eden bir bitkisel ortam yaratır. İnsanların ektiği mahsuller, tamamen ehlileştirildiklerinde, hayatta kalmak için yetiştiricilerin yönetimine –arazi açmak, çalıları yakmak, toprağı kırmak, otları yolmak, budamak, gübrelemek gibi faaliyetlere– bağımlı hale gelirler. Aslında tarladaki mahsul yapay bir görüntü değildir; çünkü insanlar da dahil tüm fauna yiyecek toplarken çevrelerini değiştirir. Ancak şu kesindir: *Homo sapiens*'lere ait bitki türlerinin çoğu değişen ortamlara o kadar uyum sağlamıştır ki, bunlar vahşi dünyada yaşaması olanaksız "biyolojik canavarlar"a dönüşmüştür.[5]

Bin yıllık varyasyon ve insanların bilinçli seçimi, kimi bitki türlerini vahşi ve çelimsiz kuzenlerinden sistematik olarak ayırdı.[6] Uygunluk ve rahatlık ölçütleriyle belirlenen bu seçimler daha büyük tohumlu ve daha kolay filizlenen, daha çok

çiçek açan ve bu yüzden daha çok meyve veren ve meyveleri daha kolayca harman edilen ya da soyulan bitkileri tercih etmemize yol açtı. Bu yüzden kültür mısırının büyük çekirdekleri olan birkaç büyük başağı varken, yabani ya da yarı-evcil mısırların koçanları küçük çekirdekli ve ufacıktır. Dev, tohum yüklü ticari ayçekirdeği ile ormanda yetişen ufacık akrabası arasındaki tezat bu farkı en iyi ifade eden örnektir.

Yetiştiriciler elbette hasattan başka diğer birçok özelliğe göre de tercihlerini belirlediler: doku, tat, renk, depolanma özelliği, estetik değer, öğütülme ve pişirilme özellikleri, vs. İnsan amaçlarının genişliği her çeşitten tek bir ideal bitki türüne değil, her biri önemli açılardan kendine özgü olan büyük bir çeşitliliğe yol açtı. Bu yüzden yulaf peltesi için, ekmek için, bira için ve hayvanlara yem yapmak için ayrı arpa türleri yetiştiriyoruz; bu yüzden "sakız için süpürge darısı, ekmek için beyaz tohumlu türler, bira için küçük, esmer, kırmızı tohumlu türler ve ev inşası ve sepetçilik için gövdesi güçlü, lifli türlerimiz"[7] var.

Ama seçimde bulunurken yetiştiricileri en çok sıkıştıran şey belliydi: aç kalmamak. Bu en temel varoluşsal kaygı, bitki türlerinde çeşitli mahsullerin "doğal tür"leri denen büyük bir çeşitliliğe de yol açtı. Doğal türler farklı toprak koşullarına, nem, ışık, ısı düzeylerine, hastalıklara ve zararlı böceklere, mikro-iklimlere, vs. farklı biçimlerde yanıt veren genetik olarak değişken popülasyonlardır. Zaman içinde geleneksel yetiştiriciler, deneyimli botanikçiler gibi çalışarak bir tek türe ait tamı tamına binlerce doğal tür geliştirdi. Bu doğal türlerin hepsine olmasa da birçoğuna dair edindikleri işe yarar bilgiler, yetiştiricilere kontrol edemedikleri çevresel faktörler karşısında muazzam bir esneklik sağladı.[8]

Uzun bir zaman içinde bu kadar doğal türün gelişmiş olması bizim için en az iki açıdan anlamlı. Bunlardan ilki, ilk

çiftçilerin doğal çevrelerini dönüştürüp basitleştirirken, aynı zamanda belli tür bir çeşitliliği geliştirmekte de son derece büyük çıkarlarının olmasıydı. Besin bulmaya ilişkin geniş çıkarları ve kaygıları birleşerek onları birçok doğal türü seçmeye ve korumaya yönlendirdi. Yetiştirdikleri mahsullerin genetik değişkenliği kuraklığa, sele, bitki hastalıklarına, haşerelere ve mevsimsel iklim aşırılıklarına karşı bir miktar yapısal güvence sağladı.[9] Bir hastalık bir doğal türü etkilerken diğerini etkilemeyebilir; kimi doğal türler kuraklıkta daha iyi sonuç verirken diğerleri nemli koşulları sever; kimileri killi toprakta, kimileri ise kumlu toprakta iyi sonuç verir. Yetiştiriciler mikro-yerel koşullara incelikle uyarlanmış temkinli bir dizi kumar oynayarak orta halli bir hasadın güvenilirliğini azami düzeye çekti.

Doğal türlerin çeşitliliği bir diğer anlamda da önemlidir. İktisadi öneme sahip *bütün* modern mahsuller doğal türlerin ürünüdür. Yaklaşık 1930'a kadar bilimsel mahsul yetiştiriciliğinin tamamı aslında mevcut doğal türler arasında bir seçim yapma sürecinden ibarettir.[10] Doğal türler, yabani ataları ve "firariler"i,* "ırsiyet plazması"nı** ya da modern tarımın dayalı olduğu tohum stoğu sermayesini temsil eder. Bir başka deyişle, James Boyce'un ifade ettiği gibi, geleneksel tarım ve modern çeşitlemeleri birbirinin ikamesi değil, tamamlayıcısıdır.[11]

Yirminci Yüzyıl Tarımı

Tek mahsul ekimi, mekanizasyon, melezler, gübre ve böcek ilacı kullanımı ve sermaye yoğunluklu olması ile tanımlanan modern, endüstriyel, bilimsel tarım, tarımda benzersiz bir standartlaşma düzeyi yarattı. Bu basitleştirme daha önce ince-

*Tarım alanının dışında yetişen bitki. (ç.n.)

**Irsiyet plazması (germ plasm): Tohumun ırsi özellikleri aktaran kısmı (h.n.)

lenen bilimsel ormancılık modelindeki tek mahsul ekiminin çok ötesinde, ancak yeni yeni idrak etmeye başladığımız sonuçlarla dolu bir genetik daralmaya yol açtı.

Mahsullerdeki giderek artan tekbiçimliliğin ana nedenlerinden biri rekabete dayalı kitle pazarında kârları maksimize etmek yönündeki yoğun ticari baskılardan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla üretkenliği artırmak amacıyla daha yoğun ekime gidilmesi, yüklemeyi tolere edecek çeşitlerin benimsenmesini teşvik etti. Daha yoğun ekimler ise, sırasıyla, ticari gübrelerin kullanımına ve bu nedenle de gübreleri (özellikle de nitrojeni) kaldırabilen ve onlara yanıt verebilen alttürlerin benimsenmesine yol açtı. Aynı zamanda standart yükleme, paketleme ve sergileme rutinleri olan büyük süpermarket zincirlerinin doğuşu kaçınılmaz olarak büyüklük, şekil, renk ve "albeni"de tekbiçimliliğin vurgulanmasına yol açtı.[12] Bu baskıların sonucu, bu kriterleri karşılayan az sayıdaki bitki türünde yoğunlaşılıp diğer türlerin terk edilmesi oldu.

Ancak tekbiçimlilik üretimi en iyi mekanizasyon mantığı üzerinden anlaşılır. Batı'da, en az 1950'lerden bu yana, faktör fiyatları gündelik işgücü yerine çiftlik makinelerinin kullanılmasına daha uygun olduğu için çiftçiler mekanizasyonla uyumlu bitki türlerini araştırdı. Yani, yapısı traktörlere ya da püskürteçlere engel olmayan, tekbiçimli olarak olgunlaşan ve makinenin "şöyle bir" geçmesiyle toplanabilecek mahsulleri seçtiler.

Aşağı yukarı aynı zaman diliminde gelişen melezleme teknikleri düşünüldüğünde, yalnızca mekanizasyon için yetiştirilen yeni mahsul çeşitlerinin oluşturulması çok zaman almadı. Jack Ralph Kloppenberg'in belirttiği gibi, "genetik değişkenlik mekanizasyona düşmandır."[13] Mısır örneğinde, melezleme –soy içi üremeden gelen tohumlar– mekanizasyon için ideal olan, genetik olarak özdeş bireylerden oluşan bir tarla yaratır.

Makineler düşünülerek geliştirilen çeşitler 1920'lerde, Henry Wallace'ın başağın sapa bağlandığı güçlü bir gövdesi olan yeni, bükülmez saplı bitki çeşidini yetiştirmek için bir hasat makineleri üreticisi ile ortaklığa girdiği zamanlarda dahi mevcuttu. Böylece, doğal dünyayı makine işleyişine uyarlamak amacıyla bitki yetiştiriciliğinde "bitki mühendisliği" denen apayrı bir saha doğmuş oldu. "Makineler mahsulleri hasat etmek için yapılmamalı" diyordu bitki mühendisliğinin iki savunucusu. "Aslında, mahsulleri makine tarafından hasat edilmek üzere tasarlamak gerekiyor."[14] Kültür tarlalarına uyarlanan mahsul, şimdi ise mekanizasyona uyarlanıyordu. Mekanik olarak hasat edilmesini kolaylaştıran bir dizi özelliği barındıran "makine-dostu" mahsul yetiştiriliyordu. Esneklik, meyvelerin mahsulün belirli bölgelerinde toplanması, bitki büyüklüğünün ve yapısının tekbiçimliliği, meyve şekli ve büyüklüğünün tekbiçimliliği, (özellikle ağaç mahsulleri durumunda) bodurluk ve meyvelerin bitkiden kolayca koparılabilmesi bu basitleştirmenin en karakteristik özellikleri arasındaydı.[15]

G. C. (Jack) Hanna'nın 1940'ların sonunda ve 1950'lerde Davis'te California Üniversitesi'nde "süpermarket domatesi"ni geliştirmesi teşhis niteliği taşıyan erken bir vakadır.[16] Savaş zamanında tarımsal işgücünde yaşanan sıkıntının harekete geçirdiği araştırmacılar, mekanik bir biçerdöver icat etmeye *ve* buna uygun domatesi yetiştirmeye girişti. Bu amaçla yetiştirilen domatesler kalın kabuklu, sıkı etli ve çatlaksız, benzer büyüklükte sebzeler üreten kısa boylu ve tekdüze olgunluktaki melezlerdi; meyveler, makine tarafından toplanırken zarar görmelerinin önüne geçmek için daha yeşilken toplanıyordu ve nakliyat sırasında etilen gazıyla yapay olarak olgunlaştırılıyordu. Sonuç, market raflarında on yıllar boyunca yer alan, dörtlü paketler halinde satılan, küçük, birörnek kış domatesleriydi. Tat ve besleyici özellikleri makine uyumluluğu kar-

şısında ikincildi. Ya da, daha insaflı bir şekilde söyleyecek olursak, yetiştiriciler mekanizasyonun çok sıkı kısıtlamaları dahilinde en iyi domatesi geliştirmek için ne yapabiliyorlarsa onu yaptılar.

Kârı maksimize etme ve dolayısıyla, bu örnekte, hasadı mekanize etme zorunluluğu hem tarlayı hem mahsulü dönüştürmekte ve basitleştirmekte çok etkili oldu. Görece katı ve seçmeli olmayan makineler, aynı olgunlukta birörnek meyveler veren benzer bitkilerin olduğu düz tarlalarda en iyi sonucu verdi. Tarım bilimi bu ideale yaklaşmak için konuşlandırıldı: incelikle tasnif edilen büyük tarlalar; tekbiçimli sulama ve gelişimi düzenlemek için besleyiciler; sağlığın birörnek olması için bol miktarda bitki ilacı, mantar öldürücü ve haşere ilacı kullanımı ve hepsinden önemlisi, ideal bitki türünü yaratmak amacıyla bitki yetiştirme.

Basitleştirmenin Planlanmayan Sonuçları

Ekinleri saran büyük salgın hastalıkların tarihini gözden geçirirken, İrlanda'da 1850'deki patates kıtlığı ile başlayacak olursak, ABD Ulusal Araştırma Konseyi'nden bir komite şu sonuca varmıştı: "Bu vakalar açıkça gösteriyor ki, tek türden mahsul ekimi ve genetik birörneklik salgın hastalıkları davet ediyor. Tüm gereken, savunmasızlıktan yararlanabilecek bir parazitin sahneye çıkması. Mahsulün savunmasızlığı birörnekse bu parazit için daha da iyi. Bu yolla, virüs hastalıkları şekerpancarı ve şeftalileri 'sarı benek hastalığı' ile, patatesleri yaprak kıvrılma hastalığı ve X-Y virüsleriyle, kakaoyu şiş sürgün hastalığıyla, yoncayı ani ölümle, şekerkamışını mozaik virüsü ile ve pirinci de hoja blanka virüsü ile telef etti."[17] 1970'te mısır mahsulünün büyük bölümü yaprak küfü hastalığı yüzünden telef olduktan sonra, komite bütün temel mahsullerin genetik savunmasızlığını ele almak amacıyla toplandı. Melez mı-

sının öncü yetiştiricilerinden Donald Jones genetik çeşitliliğin kaybolmasının yol açacağı problemleri öngörmüştü: "Genetik olarak birörnek tek bir türden oluşan tarlalar çevresel koşullar olumlu olduğunda ve bu tür her çeşit haşereden iyi korunduğunda çok verimlidir. Bu dış faktörler olumsuz olduğunda ise... yeni öldürücü parazitler yüzünden sonuç facia olur."[18]

Mahsullerdeki epidemiyolojinin mantığı ilkesel olarak görece düzdür. Tüm bitkiler patojenlere* karşı bir ölçüde dirençlidir; böyle olmasaydı, hem onlar hem de (yalnızca bu bitkiyi kemirdikleri takdirde) patojenler yok olurdu. Aynı zamanda bütün bitkiler belirli patojenlere karşı genetik olarak savunmasızdır. Bir tarla yalnızca, çaprazlanmış melezler ya da klonlar gibi genetik olarak özdeş bireylerle doldurulursa, o zaman her bitki, ister bir virüs, mantar, bakteri ister nematot olsun, aynı patojene karşı aynı şekilde savunmasız kalır.[19] Böyle bir tarla, tam olarak bu tür bitkiden beslenen ve gelişen patojen soylarının ya da mutantlarının hızla çoğalması için ideal bir genetik habitattır. Tekbiçimli habitat, özellikle de içinde çok sayıda bitkinin olduğu habitat, bu patojenlerin yararına bir doğal-seleksiyon baskısı yaratır. Patojenlerin çoğalması için uygun mevsimsel koşullar (sıcaklık, nem, rüzgâr, vs.) oluştuğunda, bir salgının geometrik ilerlemesi için elverişli klasik koşullar yerine gelmiş demektir.[20]

Aksine, çeşitlilik salgın hastalıkların düşmanıdır. Birçok bitki türünün olduğu bir tarlada, yalnızca birkaç birey belirli bir patojenden etkilenmeye açıktır ve bunlar muhtemelen geniş ölçüde dağınık haldedir. Salgının matematiksel mantığı kırılmıştır.[21] Ulusal Araştırma Konseyi'nin belirttiği gibi, aynı bitki türlerinin tüm üyelerinin genetik miraslarının büyük bölümü ortak olduğu için tek mahsulden oluşan bir tarla savunmasız-

*Hastalık mikrobu (h.n.)

lığı hissedilir derecede artırır. Ama bir tarla belirli bir türün genetik olarak farklı birçok doğal türü ile kaplı olduğunda, risk büyük ölçüde azalır. Bir çiftlik ya da bir bölgede mahsul rotasyonu ve karma ekim gibi zaman ve mekân boyunca çeşitliliği artıran bir tarımsal pratiğin uygulanması, salgınların yayılmasının önüne set çeker.

Geçtiğimiz elli yıl içinde ortaya çıkan modern tarım ilacı kullanımı, ilgisiz bir bilimsel buluş olarak değil, bu genetik savunmasızlığın *ayrılmaz* bir özelliği olarak görülmelidir. Tam da melezlerin bu kadar birörnek ve dolayısıyla hastalığa açık olmaları nedeniyle, büyüdükleri çevreyi denetlemek için neredeyse olağanüstü önlemlerin alınması gerekir. Bu melezler, fırsatçı bir enfeksiyon vücudu sarmasın diye steril bir ortamda tutulması gereken, bağışıklık sistemi tehlike altındaki bir hastaya benzer. Bu örnekte, steril ortam tarım ilaçlarının yaygın kullanımı ile sağlanmıştır.[22]

Mısır, ABD'de en yaygın olarak ekilen mahsul (1986'da 85 milyon dönüm)[23] ve melezlenen ilk tür olarak, haşere, hastalık ve yabani bitki artışı için neredeyse ideal koşulları yarattı. Tarım ilacı kullanımı buna denk düşecek şekilde yüksekti. Mısır, toplam zararlı bitki öldürücü pazarının üçte birinden ve böcek öldürücü pazarının dörtte birinden sorumludur.[24] Doğal-seleksiyon teorisine göre, şimdiden tahmin edilebilecek uzun-vadeli etkilerden biri de haşerelerin, mantarların ve yabani bitkilerin –ya daha büyük dozları ya da yeni kimyasal etken gruplarını gerektiren– daha dirençli türlerinin ortaya çıkmış olmasıdır. Bazı patojenler, yine tahmin edildiği gibi, tüm tarım ilacı türlerine karşı "çapraz direnç" denen şeyi geliştirdi.[25] Daha çok patojen nesli tarım ilacına maruz kaldıkça, buna karşılık olarak, daha dirençli türlerin ortaya çıkma ihtimali de artar. Tarım ilacı kullanımının topraktaki organik maddede, yeraltı sularının niteliğinde, insan sağlığında ve

ekosistemdeki can sıkıcı sonuçlarının daha da ötesinde, tarım ilaçları mevcut kimi ekin hastalıklarını şiddetlendirirken, bir yandan da yenilerini yaratmaktadır.[26]

Güney'de 1970'de mısırlara dadanan yaprak küfü hastalığının hemen öncesinde, mısır ekili tüm alanın yüzde 71'inde yalnızca altı melez ekiliydi. Yaprak küfünü inceleyen uzmanlar, çok daha dar bir genetik ekin tabanına yol açan mekanizasyonun ve mahsullerin tekbiçimli olmasının yarattığı sıkıntıları vurguladı. Rapora göre, "anahtar sözcük *tekbiçimlilik*tir."[27] Melezlerin çoğu "Teksas sitoplazma"sını kullanan kısır-erkek yöntemi sayesinde geliştirilmişti. *Helminthosporium maydis* mantarının saldırdığı tekbiçimlilik işte buydu; Teksas sitoplazması olmadan yaratılan melezler yalnızca önemsiz zararlar almıştı. Patojen yeni değildi; Ulusal Araştırma Konseyi komitesinin raporunda bu patojenin muhtemelen, Squanto'nun* Kurucu Babalara nasıl mısır ekeceklerini gösterdiği zamandan bu yana var olduğu belirtiliyordu. *H. maydis* zaman zaman daha öldürücü türler geliştirmiş olsa da, "Amerikan mısırı yeni bir türün kendisine bulaşabilmesi için *fazla değişken*di."[28] Yeni olan şey, yığınların savunmasızlığıydı.

Rapor şu gerçeği belgeleyerek devam ediyordu: "Temel mahsullerin çoğu genetik olarak etkileyici bir şekilde tekbiçimli ve etkileyici bir şekilde [salgınlar karşısında] savunmasız."[29] Az bulunan bir Meksika doğal türünden alınan egzotik ırsiyet plazmasının, yaprak küfüne daha dirençli yeni melezlerin yetiştirilmesinin çözümü olduğu anlaşıldı. Bu ve diğer birçok örnekte, yalnızca, uzman olmayanlarca doğal tür geliştirilmesinin uzun tarihi sonucunda ortaya çıkan genetik çeşit-

*Squanto (1580?-1622); bugünkü ABD topraklarına yerleşen ilk kolonicilerden olan Kurucu Babalar'ın (*Pilgrim Fathers*) kışı geçirmelerine yardım eden, bir dönem İngiltere'de köle olarak yaşadığı için İngilizce bilen bir Amerikan Yerlisidir. (h.n.)

lilik sayesinde bir çıkış yolu bulundu.[30] Brasília'nın planlı kesimine ya da kamulaştırılmış tarımın formel düzenine benzer şekilde, modern, basitleştirilmiş ve standartlaştırılmış tarım hayatta kalmak için informel pratiklere ve nihayetinde, ondan beslendiği informel deneyime sahip bir "karanlık ikiz"e bel bağlar.

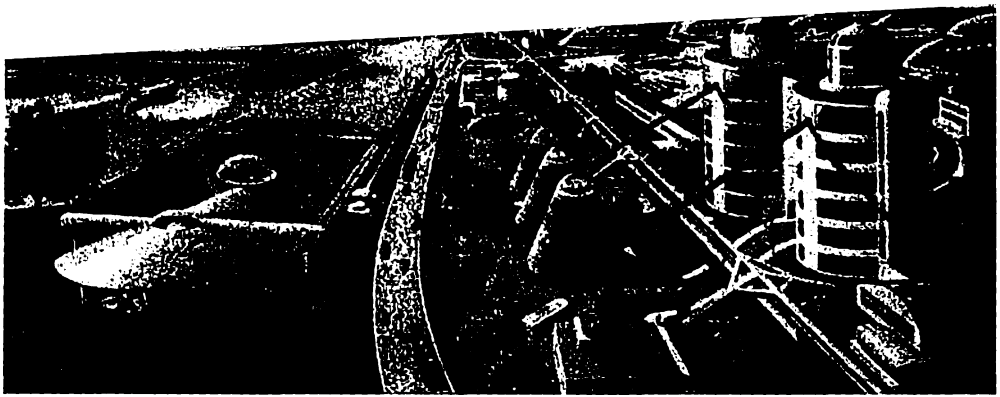
Yüksek-Modernist Tarımın İlmihali

Amerikan tarımsal modernizm modeli ve bu modelin vaatleri 1945 ile 1975 arasındaki otuz yıla mutlak suretle egemen oldu. Bu, en revaçtaki "ihraç modeli"ydi. Aşağı yukarı Tennessee Valley Authority'yi (TVA) model alan yüzlerce sulama ve baraj projesi hayata geçirildi; devasa miktarlarda sermaye aktarılan birçok büyük tarım projesinin debdebeli törenlerle açılışı yapıldı ve binlerce danışman çeşitli kuruluşlara gönderildi. Fikirlerin yanı sıra personelde de süreklilik söz konusuydu. TVA'da, ABD Tarım Bakanlığı'nda ya da Maliye Bakanlığı'nda çalışmış iktisatçılar, mühendisler, tarımbilimciler ve planlamacılar tecrübeleri ve fikirleriyle Birleşmiş Milletler'e, Gıda ve Tarım Örgütü'ne ya da USAID'e gittiler. Amerikanın siyasi, ekonomik ve askeri egemenliğinin, kredi ve yardım vaadinin, dünya nüfusu ve gıda temini ile ilgili kaygıların ve Amerikan tarımının büyük üretkenliğinin birleşimi diğer türlü fazla önemsenmeyecek Amerikan modeline bir derece özgüven sağladı.

Rachel Carson gibi birkaç şüpheci kişi bu modeli sorgulamaya başladı, ama önlerinde sınırsız ve parlak bir gelecek gören bir hayalperestler korosu onlara büyük ölçüde ağır bastı. İyimserliğin tipik bir örneği James B. Billard'ın kaleme aldığı, *National Geographic*'in 1970 yılı sayılarından birinde

yayınlanan "Çoğalan Milyonlarımız için Daha Fazla Yiyecek: Amerikan Tarım Devrimi" adlı bir makaleydi.[31] Makalenin burada resim 34'te gösterilen geleceğin çiftliğine dair düşlediği görüntü boş bir fanteziden ibaret değildi; makalede belirtildiği üzere bu görüntü "ABD Tarım Bakanlığı uzmanlarının rehberliğinde" çizilmişti. Billard'ın metni mekanizasyonu, bilimsel mucizeleri ve dev ölçeği göklere çıkartan uzun bir güzellemedir. Billard bütün o teknik büyücülükler için, manzaranın basitleştirildiği ve komutanın merkezileştirildiği bir süreç tasarlar. Tarlalar daha geniş olacak, daha az ağaç, çit ve yol bulunacaktır; parseller belki de "miller boyunca ve yüz yard genişliğinde"dir; "hava durumu kontrolü" dolu fırtınasını ve kasırgayı engelleyecektir; atom enerjisi "tepeleri düzleyecek" ve deniz suyundan sulama suyu yaratacaktır; uydular, sensörler ve uçaklar bitki salgınlarını izlerken, çiftçi kontrol kulesinde oturacaktır.

İşleyiş düzeyinde, ihracata yönelik Amerikan tarımının amentüsü aynı asli inançları paylaşıyordu. Hem ihracatçılar hem de sabırsız müşterilerinin büyük çoğunluğu şu gerçeklere gönülden bağlanmıştı: büyük-ölçekli çiftliklerin üstün teknik verimliliği, emekten tasarruf edip teknik darboğazlardan kurtulmak için mekanizasyonun önemi, tek mahsul ekiminin ve melezlerin çoklu mahsul ekimine ve doğal türlere üstünlüğü, ticari gübreler ve tarım ilaçları dahil olmak üzere yüksek girdili tarımın avantajları. Hepsinden önce, kısmi gelişmelerden ziyade büyük, entegre, planlı projelere inanıyorlardı. Bunun nedeni kısmen büyük, sermaye yoğun projelerin, Chicago'da bir otel odasında planlanan Sovyet kolektif çiftlik tasarımına oldukça benzer bir şekilde, neredeyse katışıksız teknik uygulamalar olarak planlanabilecek olmasıydı. Bir projenin endüstriyel kapsamı ne kadar büyük olursa ve (kontollü sulama ve besleyiciler, traktörlerin ve biçerdöverlerin kullanılması, düz

34. National Geographic'in 1970 tarihli bir sayısında yer alan "ABD Tarım Bakanlığı'nın rehberliğinde" Davis Meltzer tarafından çizilen geleceğin tarlası illüstrasyonu. Resmin açıklaması yirminci yüzyıl başlarının çiftliğini ayrıntılarıyla anlatır: "Tahıl tarlaları kanallar gibi uzanır ve sığır ağılları gökdelenleri anımsatır... Modernist bir çiftlik evine bağlanan balon kubbeli bir kontrol kulesinde bilgisayar, hava raporları ve tarım fiyatlarının kaydedildiği bir kâğıt şerit üzerinde arı gibi çalışır. Uzaktan kontrol edilen bir toprak işleme aracı-biçerdöver, toprağı sıkıştırmasını önleyen izler üzerinde, 10 mil uzunluğundaki buğday tarlasında süzülür. Harmanlanan buğday tarlanın yanındaki bir hava tüpünün içine aktarılarak uzaktaki bir kentin yakınlarında yükselen depolama asansörlerine akıtılır. Tahılı kesen aynı makine araziyi bir başka ekine hazırlar. Benzer bir araç civardaki soya fasulyesi tarlalarını sularken, jet-motorlu bir helikopter böcek ilaçlarını püskürtür.

"Bir servis yolu üzerindeki konik değirmenler, alandan kazanmak için inşa edilen çok katlı ağıllarda yetiştirilen sığır sürüleri için yem harman eder. Bu yemler mekanik olarak dağıtılmak üzere tüplerle taşınır. Merkezi bir asansör sığırları yukarı aşağı taşırken, yandaki bir boru kanalizasyon görevi görerek gübre olarak parçalanacak olan artıkları hızla akıtır. Daha uzakta bulunan ağılın yanındaki et işleme avgıtı sığırı helikopter ya da taşıma bandı ile pazara taşınmak üzere silindirlerin içinde paketler. Aydınlatılan

tarlaların yaratılması vasıtasıyla) çevresi ne kadar tekbiçimli hale getirilebilirse, o kadar az şey şansa bırakılmış olacaktı.[32] Yerel toprakların, yerel doğal ortamın, yerel işgücünün, yerel araçların ve yerel hava durumunun bu hazır ambalajlı paket projeler için neredeyse alakasız olduğu düşünülmekteydi. Aynı zamanda, bu doğrultuda tasarlanan projeler planlamacıların teknik uzmanlığının, merkezi denetim olasılığının ve neredeyse her bölgeye yeniden konuşlandırılabilecek bir "modül"ün altını çizmekteydi. Nezaret edecekleri modern bir gösteri projesine sahip olmaya can atan yerel elitlere göre de avantajlar ortadaydı.

Bu projelerin –ister özel ister kamusal olsun– büyük çoğunluğunun üzücü kaderi artık kayıtlara geçmiş bulunuyor.[33] Bunlar, cömert kredi sübvansiyonlarına ve güçlü idari yardımlara rağmen, çoğu durumda başarısız oldu. Her başarısızlığın kendine özgü nedenleri olsa da, ölümcül olan, projelerin çoğunun tasavvur edilişindeki soyutlama düzeyiydi. İthal inanç ve soyutlama, göreceğimiz gibi, yerel bağlamın dikkate alınmasına galip gelmişti.

Modernist İnanç Yerel Pratiklere Karşı

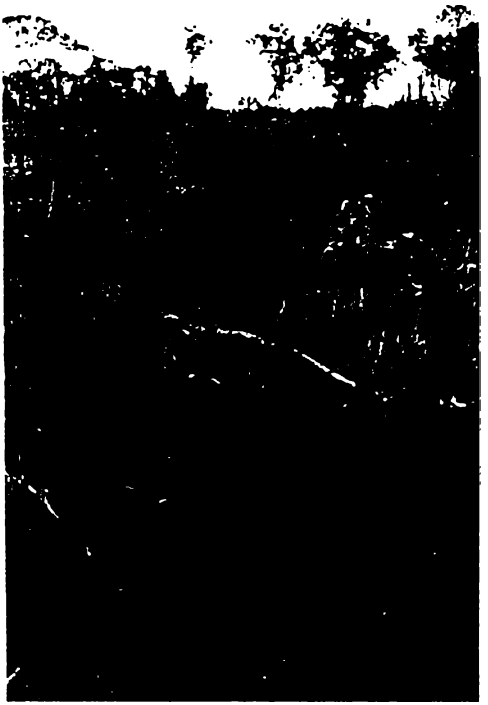
İthal edilen inanç ile yerel bağlam arasındaki karşıtlığı, yüksek-modernist tarım ilmihalinin çeşitli öğretilerinin yanına bunları ihlal ediyor görünen yerel pratikleri koyarak inceleyebiliriz. Ve göreceğimiz gibi, çağdaş kanının aksine, bu pratikler bilimsel olarak geçerli ve kimi durumlarda da, tarım reformcuları tarafından dayatılan ya da teşvik edilen tarım programından üstün çıkmıştır.

Monokültür ve Polikültür

Yüksek-modernist tarımın ılıman kuşaklarda oluşturulup tropik bölgelere götürülen miyop amentüsünü hiçbir şey monokültürün Üçüncü Dünya'nın çoğu yerinde bulunan polikültür pratiğinden üstün olduğuna dair duyulan neredeyse sarsılmaz inanç kadar örnekleyemez.

Batı Afrika'ya özgü tarım sistemini örnek olarak alırsak, sömürge tarım uzmanları onlara şaşırtacak denli farklı bir çoklu mahsul ekimi rejimi olarak görünen bir şeyle –aynı tarlada eş zamanlı dört kadar mahsulle (alttürlerden bahsetmiyoruz bile)– karşılaştılar.[34] Gördükleri şeyin oldukça temsili bir örneği resim 35'te gösterilmektedir. Batılı gözler için bu manzara özensizliği ve düzensizliği akla getiren bir görsel etki yaratmaktaydı. Modern tarım pratikleriyle ilgili görsel kodlamaları göz önüne alındığında, birçok uzman, ekinlerin bu apaçık düzensizliğinin gerikalmış tekniklerin bir semptomu olduğunu deneysel herhangi bir araştırmaya gerek kalmaksızın biliyordu; bu ekim türü bilimsel tarımın görsel sınavını geçememişti. Sömürge memurları ve bağımsızlıktan sonraki yerel halefleri, polikültürün yerine katışıksız-sıra ekimini getirmek için aynı ısrarla kampanyalar yürüttü.

Polikültürün işlevlerini açıklamaya yardım eden oldukça özel bir *yer*–özellikle tropik topraklar, iklim ve ekoloji– mantığını ancak henüz anlamaya başlıyoruz. Diğer veriler eşit olduğunda, tropik bir ortamda doğal olarak ortaya çıkan türlerin çeşitliliği ılıman bir ortamdaki türlerin çeşitliliğinden daima daha fazladır. Bir dönümlük tropik orman ılıman bölgelerdeki bir dönümlük ağaçlık araziye oranla her türden daha az sayıda birey içerse de, çok daha fazla bitki türüne sahiptir. Bu yüzden ılıman iklimlerdeki yönetilmeyen doğa daha az çeşitlilik arz ettiği için daha düzenli *görünür* ve Batılıların görsel kültüründe bu rol oynuyor olabilir.[35] Tropik iklimdeki yetiştirici de

35. Sierra Leone'deki bir pirinç tarlasında henüz başlangıç aşamasındaki su olukları boyunca çubuk bağlarının kurulması.

polikültürü tercih ederken ekim tekniklerinde doğayı taklit eder. Tropik ormanın kendisi gibi polikültür de ince toprak tabakalarını rüzgârın, yağmurun ve güneş ışığının aşındırıcı etkilerinden korumakta önemli bir rol oynar. Ayrıca tropik tarımda mevsimsel etkiler sıcaklıktan çok yağmur yağmasına göre yönetilir. Bu nedenle, çeşitli polikültür stratejileri çiftçilerin tüm umutlarını yağmura bağlamayıp toprağı kuraklığa dayanıklı ekinlerle kaplamasına ve bunların arasına yağmurlardan en çok yararlanabilecek ekinleri serpiştirmesine izin

verir. Son olarak, tropik bir ortamda tekbiçimli, kontrollü bir tarım ortamı yaratmak ılıman bir ortamda olduğundan doğası gereği daha zordur ve nüfus yoğunluklarının daha düşük olduğu yerlerde, yaygın teraslama ya da sulama için gereken işgücü kelimenin dar neo-klasik anlamında ekonomik değildir.

Burada, Jane Jacobs'ın görsel düzenlilik ile işlevsel çalışma düzeni arasında yaptığı önemli ayrım akla gelebilir. Bir gazetenin yerel haberler bölümü, bir tavşanın bağırsakları ya da bir uçak motorunun iç kısmı kesinlikle karmakarışık gözükecektir, ama bunların her biri, gördüğü işlevle ilişkili bir düzeni, bazen parlak bir biçimde, yansıtır. Bu tür örneklerde yüzeydeki apaçık düzensizlik daha derinde işleyen mantığı görünmez kılar. Polikültür bu tür bir düzenin floradaki temsilcisiydi. Yalnızca az sayıda sömürge uzmanı bu görsel karmaşanın ardında yatan mantığı görmeyi başardı. Bunlardan biri de 1963'te şunları yazan Nijerya'daki bir mantarbilimci Howard Jones'tu:

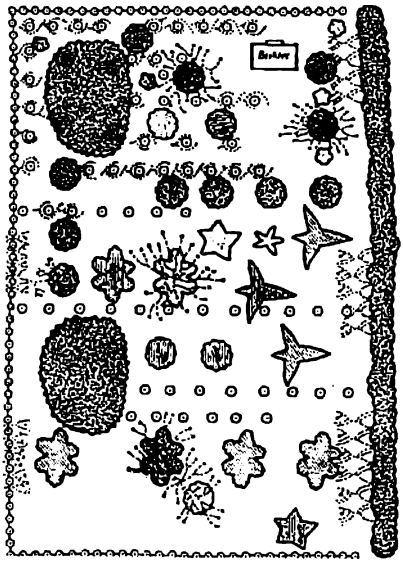
> [Avrupalıya] tüm plan... gülünç ve saçma görünür ve farklı bitkilerin böylesine çocukça, bir diğerini boğabilecek şekilde bir araya sıkıştırılmasının ahmaklıktan ibaret olduğuna karar vermesi muhtemeldir. Ama bu manzaraya daha yakından bakıldığında her şeyin bir nedeni olduğu görülür. Bitkiler rasgele yetişmiyor, yağmur yağdığında bitkileri su basmayacak ya da yüzeyi süpürüp iyi toprağı alıp götürmeyecek bir şekilde toprak tepeciklerinin üstüne uygun bir mesafe ile ekilmiş haldeler... Toprak her zaman kullanılmakta ve çıplak bırakılsaydı olacağı gibi, ne güneşte kuruyor ne de yağmur ile süzülüp gidiyor... Bu, yerli tarım üzerine yargıya varmadan önce çok dikkatli ve titiz olmamız için bizi uyarması gereken birçok örnekten yalnızca biri. Tüm tarım yöntemi ve çiftçinin bakışı bizim için o kadar yeni ki içgüdüsel bir tutuculukla ona saçma demeye şiddetle meyilliyiz.[36]

Keskin gözlemciler tropik dünyanın bir diğer yerinde farklı bir tarım mantığını açığa çıkardılar. İşleyiş düzeninin görsel düzene karşı bir diğer çarpıcı örneği, Guatemala kırsalında yaptığı botanik çalışması temelinde, Edgar Anderson tarafından ortaya çıkarıldı. Hiçbir Batılının sergilenmeye değer bahçeler olarak görmeyeceği fazla boy atmış, "disiplinsiz" mezbele yığınlarının daha yakından incelendiğinde son derece verimli ve iyi düşünülmüş bir düzene sahip olduğunu anladı. Anderson bu bahçelerden birinin taslağını çıkardı (resim 36 ve 37). Bu bahçenin ardındaki mantık için yaptığı tanımlama uzun uzadıya alıntılanmaya değerdir.

> İlk bakışta çok az düzen var gibi görünse de, bahçenin haritasını çıkarmaya başlar başlamaz onun oldukça kesin çapraz sıralar halinde dikilmiş olduğunu fark ettik. Yerli ve Avrupa'ya özgü türlerden oluşan meyve ağaçları büyük çeşitlilik arz ediyordu: annonalar, cherimoyalar, avokadolar, şeftaliler, ayvalar, erikler, bir incir ağacı ve birkaç kahve çalısı. Meyveleri için yetiştirilen dev bir frenkinciri vardı. Büyük bir biberiye bitkisi, bir sedefotu bitkisi, ponsetya ve yarı sarmaşık güzel bir çay gülü bulunmaktaydı. Sarı, küçük elmalara benzeyen meyvelerinden lezzetli bir reçel yapılan yerli evcil alıçtan tam bir sıra dikiliydi. Biri eskiden meyve veren, o sırada ise tam mevsimine girmiş fasulyeler için bir sırık görevi gören, diğeriyse püsküllenmiş, daha uzun bir türde iki çeşit mısır vardı. Ambalaj kâğıdının yerli ikamesi olan ve ayrıca yerli bir tür sıcak tamales* yaparken mısır koçanı kabuğu yerine kullanılan pürüzsüz geniş yapraklara sahip küçük bir muz türü vardı. Çeşitli balkabaklarının lüks asmaları tamamen onun üstüne tırmanmıştı. Chayote** olgunlaştığında,

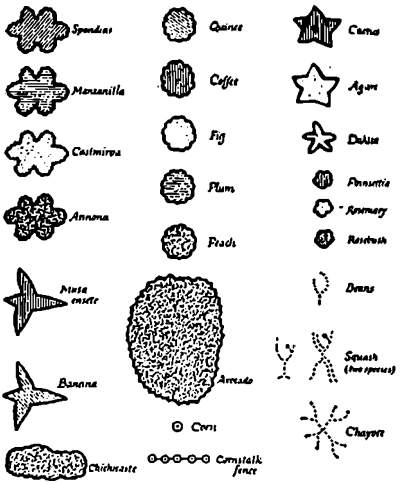
*Mısır, kıyma ve kırmızıbiberle yapılan Meksika yemeği, etli mısır dolma. (ç.n.)

**Çok yıllık bir tropik Amerikan asması. (ç.n.)

36. Edgar Anderson'ın çizimiyle Santa Lucia, Guatemala'daki bir bostan.

birkaç pound ağırlığında büyük besleyici köklere sahip olur. Bir noktada, bir chayote kökünün yeni çıkarıldığı yerde bir banyo küveti büyüklüğünde bir çukur vardı; bu çukur evlerden atılan atıklar için bir çöp ve gübre yığını hizmeti görüyordu. Bahçenin bir ucunda kutu ve konserve kutularından yapılmış küçük bir arı kovanı vardı. Amerikalı ve Avrupalı muadilleri ile ifade edilirse, bu bahçe bir bostan, meyvelik, çöp yığını, gübre yığını ve arı çiftliğiydi. Dik bir yamacın tepesinde olmasına rağmen erozyon problemi yoktu; toprağın yüzeyi pratikte tümüyle kaplıydı ve görünüşe bakılırsa yılın büyük bir bölümünde de böyle olacaktı. Yağışlı mevsim boyunca nem korunacaktı ve aynı türde bitkiler sebzelerin araya girmesi ile öyle izole edilmişti ki zararlı böceklerin ve hastalıkların bitkiden bitkiye kolayca yayılması imkânsızdı. Gübre miktarı korunuyordu; evlerden gelen atıklara ek olarak olgunlaşmış bitkiler de faydalanamaz hale geldikten

37. Anderson Santa Lucia'daki bir bostan için yaptığı çizimde yalnızca bitkileri değil, bitkilerin genel kategorilerini de tanımlayan kabartmalar kullandı. Daire şeklindeki kabartmalar Avrupa kökenli meyve ağaçlarını (erik, şeftali) göstermektedir; yuvarlak, düzensiz kabartmalar Amerika kökenli meyve ağaçlarını (manzanilla) gösterir. Noktalı çizgiler sarmaşık sebzeleri, küçük çemberler çalılıkları, büyük yıldızlar etli bitkileri ve çivi görünümlü figürler muz familyasından bitkileri temsil eder. Resim 36'nın sağ tarafında görülen dar yığın Mayalarca kullanılan bir çalılık olan chichicaste çitini temsil eder.

sonra sıralar arasına gömülüyordu.

Avrupalılar ve Avrupa-Amerikalılar sıklıkla zamanın yerlilere hiçbir şey ifade etmediğini söylerler. Bu bahçe bana yerlilerin, etkinliklerine yüzeysel bir biçimde bakmadığımızda zamanlarını nasıl bizden daha iyi değerlendirdiğinin iyi bir örneği gibi göründü. Bahçe sürekli üretim halindeydi ama bir defada yalnızca bir miktar gayret istiyordu: son sırık fasulyeleri toplandığında sıraların arasına dikilen kabakları, mısırı ve fasulyeyi toplamak için gelindiğinde birkaç yabani ot toplanıyordu ve birkaç hafta sonra onların üzerine başka tür yeni bir mahsul ekiliyordu.[37]

Guatemala bahçelerinin mikro-mantığına benzer şekilde, Batı Afrika'nın uzun süre ilkel olarak reddedilen çoklu mahsul ekimi mantığı da sonunda kabul edildi. Aslında bunlar, kısmen, başarısız olan birçok tek mahsul ekimi projesine karşı bir tepki olarak araştırılmaya başlandı. Avantajlar salt verimliliği gözeten sonuçlar düzeyinde bile çoğu kez ortadaydı; sürdürülebilirlik, depolama ve gıda güvenliği gibi diğer amaçlar göz önüne alındığında, bunların avantajları özellikle çarpıcı göründü.

Batı Afrika'daki tarım arazisinin yüzde sekseninde çeşitli biçimleriyle polikültür norm haline gelmiştir.[38] Şu an bildiklerimiz düşünüldüğünde, bu çok şaşırtıcı olmamalı. Birlikte ekim sistemleri, Batı Afrika'nın büyük bölümünü karakterize eden düşük verimlilikteki topraklara en uygun sistemdir. Bu sistemlerin kullanılması bu topraklarda, daha yüksek verimlilikteki topraklardakinden daha büyük hâsılatlar üretmektedir.[39] Bunun bir nedeni, optimal ekim yoğunluğunun birlikte ekimde tek mahsul ekiminden daha fazla olması gibi görünmektedir; bunun sonucunda ortaya çıkan yükleme, tam anlaşılmayan ama kök mantarı etkileşimleri ile alakası olabilecek nedenlerle, her bitki türünün performansını artırıyor görünür. Ekimin sonraki aşamasında gerçekleşen yığılma, tropik tarımın ana sıkıntılardan biri olan yabani bitkilerin bastırılmasına da yardımcı olur. Bitki türlerinin birlikte ekilmesi genellikle tahılları ve baklagilleri (örneğin, mısır ve süpürgedarısı ile börülce ve yerfıstığı) birleştirdiği için, her mahsul ihtiyacı olan besini farklı toprak düzeylerinden edinecek kök sistemlerine sahiptir.[40] Sırayla ekim durumunda, ilk ekinin artıklarının geri kalan ekine fayda sağladığı görülür. Aynı tarla üzerindeki bitki türlerinin çeşitliliğinin ayrıca ekinlerin sağlığı, dolayısıyla da hâsılatlar üzerinde olumlu bir etkisi vardır. Karma ekinler ve belirli bitki türlerinin dağılımı çeşitli böceklerin, hastalıkların

ve zararlı bitkilerin habitatını sınırlandırır; aksi takdirde bu tehditler tek mahsul ekiminin uygulandığı arazilerdeki gibi yıkıcı boyutlara ulaşır.[41] Aslında, 1930'ların ve 1940'ların bilimsel tarım düzenine çok ayak uyduramayan iki uzman şunu ileri sürecek kadar ileri gitti: "Karma ekim ve diğer yerli pratiklerinin sistematik olarak incelenmesi Doğu Guayana türü tarımda ve diğer tarım türlerinde nispeten küçük tadilatlara yol açabilir. Bu, mahsul üretimini toplamda yeşil gübrelemede ya da karma tarımda yapılacak devrimci değişikliklerden daha çok artırabilir."[42]

Polikültürdeki çok katlı ekim hâsılatlar ve toprak korunmasında birtakım bariz avantajlara sahiptir. "Üst kat" ekini "alt kat" ekinlerini gölgeler; alt kat ekinleri toprak düzeyinde daha düşük olan sıcaklıkta ve artan nemlilikte gelişebilmeleri nedeniyle seçilmiştir. Yağışlar zemine doğrudan değil, serpinti halinde ulaşır; bu, toprak yapısının daha az zarar görmesini ve daha az erozyona uğramasını sağlar. Daha uzun ekinler çoğu kez daha kısa ekinler için yararlı bir rüzgârlık görevi görür. Son olarak, karma ya da sırayla ekimde, her zaman için tarlada toprağı bir arada tutan ve güneşin, rüzgârın ve yağmurun özellikle hassas toprak üzerindeki yıkama etkisini azaltan bir ekin bulunur. Polikültür hemen hâsılat elde etmek açısından tercih edilmese bile, sürdürülebilirlik ve dolayısıyla uzun-vadeli üretim bakımından tercih edilmesini sağlayacak çok neden vardır.

Karma ekim ile ilgili tartışmamız şimdiye kadar yalnızca hâsılat ve toprağın korunması ile ilgili konulara değindi. Yetiştiricilerin kendisini ve bu teknikleri kullanarak elde etmek istedikleri çeşitli başka amaçları görmezden geldi. Paul Richards'ın ileri sürdüğü gibi, birlikte ekimin en önemli avantajı büyük esnekliği, "bireysel ihtiyaçları ve tercihleri, yerel koşulları ve her mevsimin kendi içinde ve mevsimden

mevsime değişen koşulları karşılamak üzere sunduğu bir dizi kombinasyonun genişliğidir."[43] Çiftçiler dikim ve hasattaki darboğazlardan kaçınmak için çoklu mahsul ekimi yapabilir.[44] Birçok farklı ekin yetiştirmek ayrıca riskleri yaymanın ve gıda güvenliğini artırmanın bariz bir yoludur. Yetiştiriciler, yalnızca bir ya da iki bitki türü yerine, uzun ve kısa dönemde olgunlaşan, kuraklığa dayanıklı ve daha yağışlı koşullarda yaşayabilen, haşerelere ve hastalıklara karşı farklı dayanıklılık biçimleri sergileyen, (manyok gibi) pratikte çok az kayıpla depolanabilecek ve diğer ekinler olgunlaşmadan önceki "açlık zamanı"nda olgunlaşan ekinler ekerse, aç kalma tehlikesini azaltabilirler.[45] Sonuncusu ve belki de en önemlisi, bu ekinlerin her biri bir dizi ayırt edici toplumsal ilişkiler düzeni ile ilişkilendirilmiştir. Hanenin farklı üyelerinin her bir ekinle ilgili olarak farklı haklara ve sorumluluklara sahip olması olasıdır. Bir diğer deyişle dikim rejimi toplumsal ilişkilerin, ritüel ihtiyaçların ve lezzet beğenilerinin bir yansımasıdır; kârı maksimize etmek isteyen bir girişimcinin herhangi bir neo-klasik iktisat metninin sayfalarından çıkarıp aldığı bir üretim stratejisinden ibaret değildir.

Çoğu sömürge dönemi tarımbilimcisinin ve bunların Batılı eğitim alan seleflerinin yüksek-modernist estetiği ve ideolojisi, yerli tarım pratiklerinin tarafsız olarak incelenmesine engel olmuş, bu pratikler modern, bilimsel çiftçiliğin düzelteceği acınası âdetler olarak görülmüştür. Bu tür hegemonik düşüncelerin eleştirisi içeriden değil, genellikle sınırlardan, düşünsel hareket noktalarının ve kullanılan varsayımların, Jacobs örneğinde olduğu gibi, önemli ölçüde farklı olduğu yerlerden gelir. Bu nedenle karma ekimin rasyonelliğinin savunusu büyük ölçüde düzenin dışında yer alan figürlerden geldi.

Bu figürlerden belki de en çarpıcı olanı otuz yıldan daha uzun süre boyunca Hindistan'da yerel yetkililerin hamiliğinde

çalışmış bir tarım araştırmacısı olan Albert Howard'dı (sonradan Sir Albert). Howard daha çok, organik atıklardan humus yapmakla ilgili bilimsel bir prosedür olan Indore yöntemi ile tanınmıştı ve çoğu Batılı tarımbilimciden farklı olarak, orman ekolojisinin ve yerli pratiklerin gayretli bir gözlemcisiydi. Her şeyden önce toprak verimliliği ve sürdürülebilir tarımla ilgilenen Howard, ormanın doğal çeşitliliğinin ve yerel çoklu mahsul ekimi pratiklerinin hem toprak sağlığını ve verimliliğini korumada, hem de bunları artırmada başarılı araçlar olduklarını gözlemledi. Toprak verimliliği salt kimyasal bir bileşim değil yapısal özelliklerle de ilgili bir meseleydi: toprağın işlenmesi (ya da yapısının parçalanması), havalandırma derecesi, nem tutma gücü ve humus üretilmesi için gereken "mantar köprüsü" (kökmantar ortaklığı).[46] Bu karmaşık toprak etkileşiminin bazı unsurları tam olarak ölçülebilirken, diğerleri usta bir gözlemci tarafından kolayca tanınabilse de ölçülemezdi. Howard humus üretimi, toprak yapısı ve bitkinin verdiği tepkiler üzerine ayrıntılı deneylere girişti ve tarlanın hâsılatının standart Batılı pratikler sonucu ortaya çıkandan üstün olduğunu gösterebildi. Ancak Howard'ın temel kaygısı bir dönümden kaç bushel buğday ya da mısır alınabileceği değil, ekinlerin ve toprağın uzun vadedeki sağlığı ve niteliğiydi.

Polikültürün savunusu Batı'da, her ne kadar küçük bir azınlık tarafından seslendirilmeyi sürdürse de kendine yer buldu. Rachel Carson, 1962'de yayınlanan ve tarımbiliminde devrim yaratan *Silent Spring* adlı kitabında yoğun dozlarda böcek ve bitki ilacı kullanımının tek mahsul ekimi üzerindeki yıkıcı etkilerinin izini sürdü. Carson'a göre böceklerle yaşanan sorun, "devasa dönümlerin bir tek ekine tahsis edilmesinden" kaynaklanıyordu. "Böyle bir sistem özel böcek popülasyonlarında patlak veren artışlara sahneyi hazırlıyor. Tek mahsul tarımı doğanın işleyiş ilkelerinden yararlanmaz, bu bir mühendisin

tasarlayabileceği bir tarımdır. Doğal görünüm büyük çeşitlilik arz eder; ancak insan ihtirasla onu basitleştirmeye girişti... Kontrol edilmesi gereken en önemli şeylerden biri her tür için uygun habitat alanının sınırlanmasıdır."[47] Tıpkı Howard'ın monokültürün toprak verimliliğinde kayba, bunu düzeltmek için girişilen çabaların da gittikçe artan kimyasal gübre kullanımına (ABD'de 1970'te dönüm başına 260 pound) katkıda bulunduğunu düşünmesi gibi, Carson da monokültürün zararlı böcek popülasyonlarındaki patlamaya, buna çare olarak yapılanların da yoğun böcek ilacı kullanımına –hastalıktan daha beter bir tedavi– neden olduğunu ileri sürüyordu.

Bu ve başka nedenlerle bazı çoklu mahsul ekimi biçimlerinin Afrikalı çiftçiler kadar Batılı çiftçilere de uygun olabileceğini belirten en azından zayıf göstergeler vardır.[48] Polikültürün monokültüre üstünlüğünü kanıtlamaya kalkışmanın yeri burası olmadığı gibi, bunu yapabilecek kişi de ben değilim. Bu konuya verilecek bağlamdan bağımsız tek bir cevap yok; çünkü cevaplar peşinde olunan hedefler, dikilen ekinler ve bunların dikildiği mikro-ortamlar dahil bir dizi değişkene bağlı olacaktır. Ama benim kanıtlamaya çalıştığım şey polikültürün, Batı tarımbilimi tarafından tercih edilen dar üretim alanlarında bile, birçok tarımsal stratejiden biri olarak deneysel araştırmaya layık olduğudur. Bunun bir avuç marjinal tarımbilimci dışında herkes tarafından reddedilmesi, hem emperyalist ideolojinin hem de tarımsal yüksek modernizmin görsel estetiğinin iktidarına verilen bir armağandır.

Polikültür örneği hem tarımsal pratikle hem de toprak yapısıyla alakalı bir konuyu, bu kitabın geri kalanında üzerinde uzun uzadıya kafa yoracağımız bir konuyu ortaya çıkarır: *çeşitliliğin esnekliği ve dayanıklılığı*. Diğer erdemleri ya da kusurları ne olursa olsun, polikültür monokültürden daha dayanıklı, daha kolayca sürdürülebilir bir tarım şeklidir.

Polikültürün iktisatçıların Hicksçi gelir dediği şeyi üretmesi muhtemeldir: gelir akışının belirsiz bir biçimde gelecekte sürmesine izin veren, faktör donatımlarını zayıflatmayan gelir. Polikültür aynı zamanda daha esnek ve uyarlanabilirdir. Yani baskıyı ve zararı sarsılmadan karşılamayı daha kolayca başarabilir. Yakın tarihli titiz araştırmalar, en azından bir noktaya kadar, belirli bir arazide ne kadar bitki türü varsa bu arazinin o kadar verimli ve esnek olduğunu gösterdi.[49] Gördüğümüz gibi, polikültür hava koşullarının ve haşerelerin saldırılarına karşı daha dirençli olmasının yanı sıra toprağı iyileştirirken de daha cömerttir. Monokültürün kısa vadede her zaman daha üstün hâsılatlar verdiğini göstermek mümkünse de, polikültürün yine de uzun vadeli belirleyici avantajlara sahip olduğu düşünülebilir.[50] Ormancılıktan gelen kanıtlar tarıma da bir ölçüye kadar uygulanabilir: Almanya ve Japonya'daki gibi tek türün bulunduğu ormanlar o kadar feci ekolojik problemlere yol açtı ki, ormanın sağlığı için gereken daha önceki (böceklerdeki, floradaki ve faunadaki) çeşitliliğe yaklaşmak için restorasyon ekolojisine başvurmak zorunda kalındı.[51]

Bu noktada tarımda ve ormancılıkta çeşitliliğin savunulması ile Jacobs'ın kentsel çevrelerdeki çeşitliliği savunması arasındaki güçlü benzerlikleri belirtmeye değer. Jacobs'a göre, çevre ne kadar karmaşıksa iş koşullarındaki ve piyasa fiyatlarındaki kısa dönemli şoklara o kadar direnç gösterir. Çeşitlilik, aynı mantıkla, yeni fırsatlardan yararlanabilecek birçok potansiyel gelişme noktası sağlar. Yüksek ölçüde uzmanlaşmış bir çevre ise aksine tüm bahsini rulet tekerinin bir dönüşüne yatırmış bir kumarbaza benzer. Eğer kazanırsa, büyük kazanır; kaybederse herşeyi kaybeder. Jacobs'a göre, elbette, bir çevrenin çeşitliliğindeki temel nokta onun beslediği *insan* ekolojisidir. Yerel olarak mevcut ürünlerin ve hizmetlerin çeşitliliği ve mümkün kıldığı karmaşık insan ağı, güvenliği artı-

ran yaya trafiği, canlı ve kullanışlı bir çevrenin sağladığı görsel ilgi – tüm bunlar karşılıklı etkileşime geçerek böyle bir yerin sağladığı avantajları çoğaltır.[52] Flora sistemlerinin daha dayanıklı ve dirençli olmasına yol açan çeşitlilik ve karmaşıklık, bir başka düzeyde açıkça insan topluluklarının daha hünerli ve yeterli olmasını sağlar.

Kalıcı Tarlalar Arazi Rotasyonuna Karşı

Batı Afrika'daki çoğu çiftçi arazi rotasyonunun bir türünü uygulamaktaydı.[53] Artıkların yakıldığı yetiştiricilik, *swiddening** ve rotasyonlu çalı nadası gibi çeşitli isimlerle anılan arazi rotasyonu, bitkilerin çoğunun kesilmesi ve yakılması yoluyla açılmış bir tarlanın geçici olarak ekilmesini içerir. Birkaç yıl işlendikten sonra bu tarla bırakılarak yeni bir araziye geçilir. Sonunda, yeni mahsuller ilk tarlaya baştaki verimliliğini yaklaşık olarak geri kazandırdığında, bu tarla yeniden ekilir. Çoklu mahsul ekimi ve toprağın minimum sürülmesi de çoğu kez arazi rotasyonuyla birleştirilmişti.

Çoklu mahsul ekimi gibi arazi rotasyonu da, göreceğimiz gibi, uygulandığı yerdeki toprak, iklim koşulları ve sosyal koşullar altında genel olarak rasyonel, verimli ve sürdürülebilir bir tekniktir. Çoklu mahsul ekimi ve arazi rotasyonu neredeyse istisnasız olarak birbirine bağlıdır. Harold Conklin'in Filipinler'deki arazi rotasyonuyla ilgili ilk, ayrıntılı ve hâlâ benzersiz çalışmasında, yeni açılmış bir arazi için bir tek sezondaki *ortalama* bitki türünün kırk ila altmış olduğu belirtilmişti.[54] Arazi rotasyonu, aynı zamanda, egemen bir devletin ve onun kalkınma ajanslarının bakış açısından son derece karmaşık ve bu nedenle de oldukça okunaksız bir tarım şeklidir. Tarlaların kendileri "firari"dir, düzensiz aralıklarla

*Bitki örtüsünün kesilerek yakılması yoluyla bir arazinin geçici olarak tarıma açılması. (ç.n.)

tarımın içinde ve dışında yer alırlar – kadastro haritası için pek uygun bir malzeme değildirler. Yetiştiricilerin kendileri de şüphesiz çoğu zaman firaridir, yeni açtıkları tarlalara yakın olmak için periyodik olarak hareket ederler. Bu insanları kolayca vergilendirilebilir vergi mükelleflerine dönüştürmek bir yana, kaydetmek ya da izlemek bile nafile bir çabadır.[55] Devletin ve tarım yetkililerinin projesi, Tanzanya örneğinde gördüğümüz gibi, bu okunaksız ve potansiyel olarak isyancı yerlerin yerine kalıcı yerleşim bölgeleri ve kalıcı (tercihen tek mahsul ekilmiş) tarlalar getirmekti.

Arazi rotasyonu tarımı modernleştirmeye çalışan herkese zarar veriyordu, çünkü onların, modern tarımın nasıl görünmesi *gerektiğine* dair anlayışlarını her açıdan ihlal etmekteydi. Richards, "arazi rotasyonuna karşı baştaki yaklaşımların neredeyse tümüyle olumsuz" olduğunu belirtir. "Bu kötü bir sistemdi: sömürücü, düzensiz ve yanlış yönlendirilmiş."[56] Arazi rotasyonunun incelikle uyarlanmış mantığı doğal ortamın ve ekolojinin mümkün olduğunca az bozulmasına ve yerel bitkilerin simbiyotik birliğinin mümkün olan yerde büyük ölçüde taklit edilmesine dayanmaktaydı. Bu, böyle tarlaların tarım memurlarının çoğunun alışık olduğu düzgünce yönetilen, düz hatlı tarlalardan çok işlenmemiş doğaya benzemesi demekti. Bir diğer deyişle, arazi rotasyonunun kalkınma memurlarını bu kadar rahatsız eden görünümünün ardındaki mantık, onun ekolojik teminatıydı.

Rotasyonlu çalı nadasının değeri nadiren anlaşılan başka birçok avantajı da vardı. Bozulduğunda onarılması zor olan yayla ve tepe topraklarının fiziksel özelliklerini muhafaza ediyordu. Bizzat rotasyon, toprak bol olduğunda, uygulamanın uzun-vadeli istikrarını teminat altına almaktaydı. Yer değiştiren yetiştiriciler büyük ağaçları ya da kökleri nadiren yerinden çıkarırdı – bu, erozyonu sınırlayan ve toprak yapısına yar-

dımcı olan ama tarım memurlarının aptalca ve çirkin bulduğu bir âdetti. Kimi istisnalarla birlikte, *swidden* araziler sürülmek yerine çapalanarak ya da fide kazığı için çukur açılarak ekilirdi. Batılılaşmış tarımbilimcilere göre, çiftçiler acınası bir cehalet ya da miskinlikle, topraklarının yalnızca "yüzeyini tırmıklıyorlar"dı. Tarlaların derinden sürüldüğü ve tek mahsul ekiminin benimsendiği tarım sistemleri ile karşılaştıkları yerlerde daha ileri ve çalışkan bir halkla karşılaştıklarına inanmaktaydılar.[57] Yeni bir *swidden*'ı temizlerken biriken çalılıkların yakılması da israf olarak kınanmaktaydı. Ancak bir süre sonra, hem yüzeysel ekimin hem de yakmanın son derece yararlı olduğu anlaşıldı; ilki, özellikle yüksek yağış alan bölgelerde toprağı koruyordu, diğeriyse böcek popülasyonlarını azaltıyor ve ekin için değerli besleyicileri temin ediyordu. Aslında deneyler tarlada çalılıkların (sökülerek çıkarılmak yerine) yakılmasının, dikkatle zamanlanmış bir yanmanın yaptığı gibi, daha iyi hâsılatlara katkıda bulunduğunu gösterdi.[58]

Batılı bir bakış açısına göre yetiştirilmiş birisi için, bu tür tarım pratiklerinin toplam sonucunun üzerinde tümüyle "gerikalmışlık" yazıyordu – köklerin karman çorman saçıldığı, hiçbiri düz çizgiler içinde ekilmemiş birkaç ekinin dikildiği, sürülmemiş, yarı yarıya temizlenmiş tarlaların üzerinde yakılmayı bekleyen çalı yığınları. Ve yine de, ortaya çıkan çok sayıdaki sağlam kanıtın gösterdiği üzere, görüntünün üretim terimleri bakımından bile yanıltıcı olduğu açıktı. Richards'ın hükmettiği gibi, "Bir pratiğe dair doğru sınama onun ilgili çevrede çalışıp çalışmadığır, 'ileri' mi yoksa 'geri' mi göründüğü değil. Sınamak dikkatle kontrol edilen girdi-çıktı deneylerini gerektirir. Eğer 'kısmen temizlenmiş' arazi üzerinde 'yüzeysel' tarım harcanan girdiler bakımından rakip sistemlerden daha iyi kazanç getiriyorsa ve bu sonuçlar zaman içinde sürdürülebiliyorsa, o zaman bu teknik, dün mü yoksa bin yıl

önce mi icat edildiğine bakmaksızın, iyi bir tekniktir."[59] Arazi rotasyonuna başlarda yönetilen ağır suçlamalarda, Afrikalı yetiştiricilerin bu pratikten özel durumlarda yararlandığı anlaşılmamıştı. Birçok çiftçi kalıcı kıyı ekimini çok daha hassas yamaçlarda, yaylalarda ya da ormanlarda yapılan *swidden* ekiminin kimi biçimleri ile birleştirmekteydi. Arazi rotasyonu uygulayan birçok yetiştirici, çoğu kez varsayıldığı gibi daha iyisini bilmemenin aksine, aşina oldukları bir dizi ekim tekniğinin arasından bunu özenle seçmişlerdi.

Gübreler Verimliliğe Karşı

Bir çiftlikteki en iyi gübre sahibinin ayak izleridir.

—Konfüçyüs

Ticari gübrelere sıklıkla kalitesiz toprakları geliştiren ve hâsılatları artıran büyülü aşılar olarak müşteri aranır; büyüme ofisleri gübrelerden ve böcek ilaçlarından rutin olarak toprak ilacı diye bahseder. Gerçek sonuçlarsa çoğu zaman hayal kırıklığına uğratır. Bu hayal kırıklığının iki ana nedeni bizim daha geniş argümanımızla doğrudan ilişkilidir.

İlki, gübre uygulamaları için verilen tavsiyeler kaçınılmaz olarak kaba basitleştirmelerdir. Bunların *belirli* bir tarlaya uygulanabilirliği şüphelidir, çünkü bir toprak sınıfı haritasının tarlaların kendi içindeki ve birbirleri arasındaki muazzam mikro-çeşitlilik düzeyini görmezden gelmesi muhtemeldir. Gübrelerin hangi koşullar altında uygulandığı, hangi ekinlere yönelik olduğu, "dozaj", toprak yapısı ve gübrelerin uygulanmalarından hemen önceki ve sonraki hava koşulları bunların özümlenmesini ve sonuçlarını büyük ölçüde etkileyebilir. Richards'ın gözlemlediği gibi, tarla ve çiftliklerdeki kaçınılmaz çeşitlilik, "çok daha açık-uçlu bir yaklaşımı gerektirir ve

buna muhtemelen çiftçilerin gereken deneylerin çoğunu kendi başlarına yapmaları da dahildir."[60]

İkinci olarak, gübre reçeteleri analitik bir darlıktan mustariptir. Reçeteler, 1840'da basılan klasik metninde toprakta bulunan ana kimyasal besleyicileri teşhis eden ve hâlâ yürürlükteki standart gübre reçetesini (N, P, K) kendisine borçlu olduğumuz önemli Alman bilimci Justus Freiherr von Liebig'in eserinden türetilir. Bu, geniş kapsamlı ve genellikle faydalı sonuçlara sahip parlak bir bilimsel çalışmaydı. Ama "emperyal" bilgi –tüm toprak kusurlarına çare bulunabilecek bir yol– olarak görüldüğü zaman sorun yaratmaya başladı.[61] Howard ve diğerlerinin dikkatli bir şekilde gösterdiği gibi, bitkinin beslenmesini ve toprağın verimliliğini büyük ölçüde etkileyen –toprağın fiziksel yapısının, havalandırmanın, toprağın işlenmesinin, humusun ve mantar köprüsünün dahil olduğu– bir dizi müdahil değişken bulunur.[62] Kimyasal gübreler aslında yararlı organik maddeleri parça yapılarını yıkacak ve ilerleyen bir alkalileşmeye ve verimlilik kaybına götürecek kadar oksitleyebilirler.[63]

Ayrıntılar daha büyük resim karşısında önemsizdir: etkili bir toprak bilimi kimyasal besleyicilerle yetinemez; en asgari düzeyde bile fizikten, bakteriyolojiden, entomolojiden ve jeolojiden yararlanmalıdır. O halde gübrelere karşı en ideal pratik yaklaşım, aynı anda bir tek uzmanın sahip olması mümkün olmayan genel, disiplinlerarası bir bilgiyi *ve* belirli bir tarlanın özelliklerine karşı yalnızca çiftçinin gösterebileceği dikkati gerektirir. Katışıksız bir kimyasal besin anlayışını uygulanacağı tarlayı hiçe sayarak toprak sınıflandırma şemaları ile birleştiren bir prosedür bir verimsizlik, hatta hastalık reçetesidir.

Bir "İzinsiz" Yenilik Tarihi

Sömürge memurlarının çoğu ve bunların halefleri söz konusu olduğunda, yüksek-modernist taahhütler onları yerli tarım hakkında hatalı varsayımlar oluşturmaya sevk ederek onun dinamizminden mahrum bıraktı. Ebedi, durağan ve katı olmaktan uzak yerli tarım pratikleri sürekli revize edilmekte ve uyarlanmaktaydı. Bu esnekliğin bir bölümü, örneğin farklı yağış, arazi eğimi, piyasa fırsatları ve işgücü arzı örneklerine uyarlanabilecek geniş bir teknik dağarcığından kaynaklanıyordu. Afrikalı yetiştiricilerin çoğu genellikle bir dönemde birden çok tarım tekniğini kullanıyordu ve ileride işlerine yarayabilecek birçok teknik bilmekteydi. Yeni Dünya'dan tümüyle yeni bitki türleri geldiğinde, bunlar uygun oldukları yerlere hevesle uyarlanıyordu. Böylece mısır, manyok, patates, kırmızıbiber ve bir dizi Yeni Dünya bakliyatı ve sukabağı birçok Afrika dikim rejimine katıldı.[64]

Şüphesiz ki "tarla-üstü" deneyim, seçim ve adaptasyon tarihi aslında hem Afrika'da hem başka yerlerde oldukça eski bir hikâyedir. Etnobotani ve paleobotani, melezlerin ve başlıca Yeni Dünya tahıllarının ya da Yeni Dünya mısırının nasıl seçildiğinin ve bir dizi farklı kullanımlar ve gelişen koşullar için nasıl üretildiğinin izini bazı tarihsel ayrıntılarla birlikte sürebildi. Aynı gözlem nebati olarak üretilen –yani tohumlardan değil, kesilerek üretilen– bitkiler için de geçerlidir.[65]

Kelimenin tam anlamıyla tarafsız bir bakış açısı benimsendiğinde, pek çok uzman her Afrika çiftliğinin küçük ölçekli bir deney merkezi olarak görülmesi için birçok neden olduğuna karar verebilirdi. Bereketsiz ve değişken bir çevrede geçimlerini sağlamak zorunda olan bir yetiştirici topluluğunun kendi güvenliğini ve gıda teminini geliştirme fırsatını nadiren görmezden geleceğini söylemek akla yatkındır. Yerel bilginin sınırlarını da vurgulamak gerekir. Yerli yetiştiriciler kendi

çevrelerini ve bu çevrenin olanaklarını gayet iyi biliyorlardı. Ama elbette mikroskop, hava fotoğrafı ve bilimsel bitki yetiştiriciliğinin sağlayabileceği bu tür modern bilimsel araçların bilgisinden yoksundular. Diğer yerlerdeki yetiştiriciler gibi, teknolojiden ya da, sözgelimi, büyük ölçekli sulamayı ya da mekanize tarımı mümkün kılan yüksek düzeydeki teknolojiden de mahrumdular. Akdeniz Havzası'ndaki, Çin'deki ve Hindistan'daki köylüler gibi, onlar da –düşük nüfus yoğunlukları bu hatayı yapmaktan onları esirgese de– ekosistemlerine zarar verebilirlerdi.[66] Ama tarım uzmanlarının çoğu yerli çiftçilerin bildiklerine değer verseydi, onların pratik ve deneysel yönünü, yeni ürün ve teknolojiler kendi ihtiyaçlarını karşıladığında bunları benimsemekte gösterdikleri istekliliği değerlendirseydi, bu uzmanlar, Robert Chambers'la birlikte, "yerli tarım bilgisinin, uzman danışmanlar tarafından yok sayılmasına ya da önemsenmemesine rağmen, kalkınma teşebbüslerinde henüz harekete geçirilmemiş en geniş ve tek bilgi kaynağı"[67] olduğu sonucuna varırlardı.

Yüksek-Modernist Tarımın Kurumsal Yakınlıkları

Çoğu tarım uzmanının yerel becerileri kasıtlı olarak küçümsemesi, bence yalnızca (eğitimli, kentli ve Batılılaşmış elitin köylü sınıfına karşı taşıdığı) önyargıyla ya da yüksek modernizme içkin estetik taahhütlerle ilgili bir durum değildi. Aksine, resmi tutumlar aynı zamanda bir kurumsal ayrıcalık meselesiydi. Yetiştiricilerin pratiklerinin aksi kanıtlanana kadar makul varsayılması ölçüsünde, çiftçilerin onlardan öğrendiği kadar uzmanların da çiftçilerden öğrenmesi ölçüsünde ve uzmanların çiftçilerle siyasi eşitleri olarak müzakere

etmek zorunda kalması ölçüsünde, memurların kurumsal statüsünün ve iktidarının ardındaki temel önerme zayıflatılmış olurdu. Devletin tarımsal modernizasyon projelerinin çoğunun ardındaki mantık merkezi kurumların iktidarını takviye etmek ve yetiştiricilerin ve yetiştirici topluluklarının bu kurumlar karşısındaki bağımsızlığını azaltmaktı. Her yeni maddi pratik iktidarın, servetin ve statünün mevcut dağılımını bir şekilde değiştirdi; tarım uzmanlarının sonuçta hiçbir kurumsal mükafatı olmayan tarafsız teknisyenler olma iddiaları pek de kabul edilebilir değildir.[68]

Sovyet kamulaştırmasının ve ujamaa köylerinin merkezileştirmeye dair sonuçları son derece açıktı. Yetkililerin suyun ne zaman verileceğine, nasıl dağıtılacağına ve nasıl ücretlendirileceğine karar verdiği büyük sulama projeleri ya da işgücünün sanki bir fabrika ortamındaymış gibi nerede denetleneceğine karar verdiği tarım plantasyonlarıyla ilgili olarak da bu böyledir.[69] Sömürgeleşmiş çiftçiler için bu merkezileştirmenin etkisi bizzat yetiştiricilerin radikal bir biçimde vasıfsızlaştırılmasıydı. Aile çiftlikleri ve liberal bir ekonomi bağlamında bile, bu aslında bir bitki üreticisi, tarımbiliminin öncüsü ve Theodore Roosevelt yönetimi altındaki Kırsal Yaşam Komisyonu'nun yönetim kurulu başkanı Liberty Hyde Bailey'nin savunduğu ütopyacı bakıştı. Bailey şöyle buyurmuştu: "Kırsalda, [herkesin ihtiyaç duyduğu] özel tavsiyelerde bulunacak ve insanları yönlendirecek bitki doktorları, bitki üreticileri, toprak uzmanları, sağlık uzmanları, budama ve püskürtme uzmanları, orman uzmanları, istirahat uzmanları, piyasa uzmanları, ... [ve] ev idaresi uzmanları olacak."[70] Bailey'nin öngördüğü gelecek neredeyse bütünüyle idari bir elit tarafından düzenlenen bir gelecekti: "Ama toplumu tamamen ayrı küçük arsalar üzerinde hoşnutluk içinde yaşayan insanların oturduğu 'aile çiftlikleri'nden kurulmuş olarak düşünemeyiz; bu, ülkede ya-

şayan herkesin esas itibarıyla emekçi olacağı anlamına gelirdi. Büyük örgütleme gücüne sahip, işlerin üstesinden cesurca gelebilecek birçok insanı, yöneticileri topraklarımızda tutmamız gerek: bu tür insanlara yeterli fırsatlar verilmez de başka yerlere gitmeye mecbur kalırlarsa, bu durumun toplumsal ve manevi sonuçları en iyi tabirle ölümcül olacaktır."[71]

Bu umut verici beyanlara ve niyetlere rağmen, yirminci yüzyıldaki tarımsal yeniliklerin –salt teknik ve bu nedenle de tarafsız görünen yenilikler– çoğu dikkatlice incelenecek olduğunda, bunların çiftçinin bağımsızlığını kaçınılmaz biçimde azaltan ticari ve siyasi tekeller yarattığında karar kılınacaktır. Melez tohumlardaki, özellikle mısırdaki devrimin etkisi bu yöndeydi.[72] Melezler ya kısır olduğundan ya da "düzgün" gelişmediğinden, bunların atalarını üreten tohum şirketi açısından –çiftçinin seçebileceği kendiliğinden döllenmiş türlerden farklı olarak– her yıl alıcı bulabilen melez tohum bu özellikleriyle çok değerlidir.[73]

Geçtiğimiz otuz yılda buğdayın, pirincin ve darının yüksek getirili çeşitlerine (YGÇ) aynı olmasa da benzer bir merkezileştirici mantık uygulandı. Nitrojen uygulamasına verilen aşırı tepki ile zararlı canlıların bitkide konaklamasına engel olan kısa, sağlam bitki gövdelerinin birleşmesi hâsılatlar üzerinde muazzam etkiye (ekin ve büyüme koşulları bazında büyük değişiklik gösteren bir etki) neden oldu. Potansiyel hâsılatı elde etmek bol miktarda (genellikle yapay sulama yoluyla sağlanabilecek) suyu, büyük çaplı ticari gübre uygulamalarını ve periyodik böcek ilacı uygulamalarını gerektiriyordu. Hasadın ve tarlanın hazırlanmasının mekanizasyonu da teşvik edildi. Melezlerde olduğu gibi, tarlalarda biyolojik çeşitliliğin bulunmayışı YGÇ'lerin her nesilde mantar, pas ve böcek istilalarına uğraması, yeni tohumların ve (böcekler direnç geliştirdiği için) yeni böcek ilaçlarının satın alınması demekti. Buradan

doğan –bitki üreticilerinin ve kimyagerlerin kazanmayı sürdüreceklerine inandığı– biyolojik silah yarışı, yetiştiricileri kamu ya da özel sermaye uzmanlarına gittikçe bağımlı hale getirdi. Nyerere'nin politikalarının gerçekten demokratik olan yönlerinde olduğu gibi, idari bir elitin konumunu tehdit edebilecek araştırma ve politika unsurları neredeyse hiç araştırılmamış, araştırıldığı takdirdeyse yürütülen politikaya "rağmen seçilmiş"lerdir.

Tarımbilimin Basitleştirici Varsayımları

> Bu her şeyi kontrol etme çabası düzensizliğe bir davettir. Ve uzmanın sınırı ne kadar katı ve dışlayıcıysa, bu sınırlar içindeki denetim ne kadar sıkıysa, etrafında o kadar düzensizliğin hüküm sürmesi neredeyse bir kural gibidir. Bir sera alınıp içinde kış vakti yaz sebzeleri yetiştirilebilir, ama bunu yapmakla, daha önce her ikisinin de olmadığı bir yerde, hava koşullarına ve başarısızlık olasılığına karşı bir savunmasızlık yaratılır. Bir domates bitkisinin ocak ayında yaşamasını sağlayan denetim, bir meşenin ya da isketenin ocak ayında yaşamasını sağlayan doğal düzenden çok daha sorunludur.
>
> —Wendell Berry, *The Unsettling of America*

Devlet kalkınma programında yer alanların pek çoğu güçlü elitlerin fantezilerinden ibaret değildir. Tanzanya'daki köyleştirme bile uzun zaman boyunca mantıklı görülen tarımsal-iktisadi analizlere konu oldu. Pamuk, tütün, yerfıstığı ve pirinç gibi yeni ürünlerin yetiştirilmesine ve mekanizasyon, sulama ve gübre rejimlerine yönelik projeler öncesinde uzun uzadıya teknik çalışmalar ve saha deneyleri yapılıyordu. O zaman neden bu kadar çok proje onlar için öngörülen sonuçları

vermekte başarısız oldu? Bir sonraki bölümde ele alacağımız bununla yakından ilgili bir başka soru ise, tarım pratikleri ve tarımsal üretimdeki birçok başarılı değişikliğe neden devletin değil de yetiştiricilerin kendilerinin bağımsız girişimlerinin öncülük etmiş olduğudur.

Deneysel Değişkenlerin Tecrit Edilmesi

Bugüne gelen kayıtlara baktığımızda bence sorunun önemli bir kısmı, bilimsel bir çalışma pratikte büyük değişiklik gösteren koşullarda çalışan bir dizi uygulamacı tarafından benimsenmeyi nihai hedef olarak güttüğü *sürece*, sistematik ve zorunlu sınırlandırmalarının doğurduğu sıkıntıdan kaynaklanıyor. Yani, birtakım sorunlar merkezi denetimin kurumsal cazibesinden, idari bürokrasi hastalığından ya da estetik olarak memnuniyet verici ama hiç de ekonomik olmayan gösteri projelerine duyulan eğilimden daha derinlerde yatmaktadır. Laboratuvar sonuçları ve araştırma birimlerinin deney sahalarından gelen veriler, en iyi koşullarda bile, bu verilerin eninde sonunda bir karşılık bulması gerektiği insan çevrelerinden ve doğal çevrelerden çok uzaktadır.

Bilimsel tarım araştırmalarında yürütülen normal prosedür neredeyse daima girdilerdeki değişimlerin hâsılatlara olan etkisini test etmek için tasarlanmış ürün bazında deneylere odaklanmıştır. Diğer değişkenler çok daha yakın bir tarihte inceleme altına alınmaya başlandı. Bu deneyler farklı topraklardaki ve nem koşullarındaki hâsılatları test edebilir ya da hangi melezlerin zararlı canlılara konak olmaya direndiğini ya da makine hasadını kolaylaştıracak şekilde olgunlaştığını saptayabilir. Ekolojik bir bilinç taşıyan araştırma da çoğu zaman aynı şekilde, sözgelimi belirli bir meyve türünün belirli bir haşereye karşı gösterdiği biyolojik dirence katkıda bulunabilecek değişkenleri tek tek tecrit etmek yoluyla ilerlemiştir.

Çok az değişkenin –ideal halinde, tüm diğer değişkenler kontrol edilirken yalnızca iki değişkenin– tecrit edilmesi deneysel bilimin anahtar ilkesidir.[74] Bu ilke hem bir prosedür olarak değerli hem de bilimsel çalışma için gerekliydi. Açık, doğrulanabilir, tarafsız ve evrensel sonuçlar ancak deneysel durumun radikal biçimde basitleştirilmesiyle sağlanabilir.[75] Kaos teorisinin öncülerinden birinin ifade ettiği gibi: "Fizikte şöyle bir temel varsayım vardır: Dünyayı anlama yönteminiz, gerçekten asli olduğunu düşündüğünüz şeyi anlayana kadar onun bileşenlerini tecrit etmeye devam etmektir. Sonra anlamadığınız diğer şeylerin ayrıntı olduğunu varsayarsınız. Varsayım, şeylere saf halindeyken bakarak ayırt edebileceğiniz birkaç ilke olduğudur –bu aslında analitik nosyondur– ve daha *kirli* problemleri çözmek istediğinizde bunları daha karmaşık bir şekilde bir araya getirirsiniz. *Eğer yapabilirseniz.*"[76] Tarım araştırmasında deneyin inceledikleri hariç olası tüm değişkenlerin kontrol edilmesi tarla büyüklüğüne, işgücü arzına ve yetiştiricilerin isteklerine dair normalleştirici –çoğunlukla örtük– varsayımlar bir yana, hava koşulları, toprak ve arazi gibi şeyler hakkında da normalleştirici varsayımları gerektiriyordu. Şüphesiz, bu kontrollere en çok yaklaşan şey "test-tüpü araştırması" oldu.[77] Ama bir araştırma birimindeki deney sahası bile başlı başına radikal bir basitleştirmeydi. "Küçük ve son derece basitleştirilmiş kapalı bir saha içinde" kontrol düzeyini maksimuma çıkarıyor ve geri kalanını görmezden gelerek "tamamen kontrol dışında" bırakıyordu."[78]

Monokültürün ve nicel hâsılatlara gösterilen özenin bu paradigmaya ne kadar kolaylıkla uyacağı hemen anlaşılır. Monokültür projeyi karmaşıklaştırabilecek diğer bütün bitki türlerini ortadan kaldırırken, nicel hâsılatlara gösterilen ilgi, amaç belli bir nitelik ya da tat olsaydı ortaya çıkacak sıkıntı verici ölçüm problemlerini bertaraf eder. Ormancılık bilimi yalnız-

ca bir tek ağaç türünden oluşan ticari kereste ile ilgilenildiği zaman en rahat halini alır. Tarımbilimi, tek mesele "normalleştirilmiş" bir dönümde bir dan melezinden mümkün olduğu kadar çok bushel elde etmenin en etkili yolu olduğunda sorunsuzdur.

Laboratuvardan bir deney merkezindeki araştırma sahasına, oradan da gerçek çiftliklerdeki tarla deneylerine geçildiğinde deneysel kontrolde artan bir kayıp oluşur. Richards Batı Afrika'da, daha pratik araştırmalar yapmak isteyen ama deneysel koşulların gevşemesinden kaygılanan araştırmacılar arasında böyle bir geçişin yarattığı rahatsızlıktan bahseder. Araştırmacılar deney için seçilen tarlaların deney sonuçlarına tekbiçimli cevap vermesi için nasıl göreli olarak homojen olması gerektiği üzerine tartıştıktan sonra, araştırma merkezinden ayrılmalarının ardından kaybettikleri deneysel kontrolden yakınırlar. "Bütün lokasyonlarda birkaç gün içinde dikim yapmak zor olabilir," diye yazıyorlardı, "birörnek toprağa sahip tarlalar bulmak ise neredeyse imkânsız." "Haşere saldırıları ve kötü hava koşulları gibi diğer türde *müdahaleler* bazı işlemleri etkilerken diğerlerini etkilemeyebilir"[79] diye devam ediyorlardı. Richards'ın açıklamasına göre, "bu örnek deney merkezlerindeki bilimsel araştırma prosedürünün, doğrudan gözlemlenen bir ya da ikisi hariç tüm değişkenleri kontrol etme zorunluluğunu barındırmasıyla, küçük toprak sahipleri söz konusu olduğunda neden 'esas noktayı kaçırdığı'na dair yararlı bir hatırlatmadır. Çiftçilerin temel kaygısı bu karmaşık etkileşimlerle ve beklenmeyen olaylarla nasıl başa çıkılacağıdır. Biliminsanının bakış açısından (özellikle yayınlamak için açık ve net sonuçlar elde etme ihtiyacıyla bağlantılı olarak) çiftlik deneyleri çetin bir zorluk oluşturur."[80]

Bilim, birçok değişkenin karmaşık etkileşimlerini aynı anda ele almak zorunda olduğu ölçüde, tam da onu modern bilim

olarak niteleyen karakteristiği yitirmeye başlar. Birçok dar deneysel çalışmanın toplamı ile bu karmaşıklığa dair yürütülen tek bir araştırma aynı şey değildir. Burada modern bilimsel araştırmanın deney tekniklerine karşı bir görüş geliştirmediğimi tekrar etmem gerekir. Etkileşimlerin karmaşıklığını azaltmayan kapsamlı, herhangi bir çiftlik araştırma çalışması, çiftçilerin yapabildiği gibi "iyi sonuçlar", yani yüksek hâsılatlar üreten bir dizi pratik sergileyebilir. Ama bu sonucu doğuran kilit etkenleri tecrit etmeyi başaramayacaktır. Bunun yerine benim ileri sürdüğüm bakış açısı, bilimsel çalışmanın gücünü ve yararını kendi sahası dahilinde kabul eder *ve* tekniklerinin elverişsiz olduğu türde sorunları ele almaktaki sınırlarını da teslim eder.

Kör Noktalar

Polikültür örneğine bir kez daha geri dönersek tarımbilimcilerin çoklu mahsul ekimine karşı çıkmak için neden hem bilimsel hem de estetik ve kurumsal nedenleri olabileceğini anlayabiliriz. Karmaşık birlikte ekim biçimleri sebep-sonuç ilişkilerinin apaçık deneysel kanıtına ilişkin birçok olasılık arz eden aynı anda *çok fazla değişken* ortaya çıkartır. Bazı polikültür tekniklerinin, özellikle de nitrojen bağlayan baklagillerle tahılları birleştirenlerin oldukça verimli olduğunu biliyoruz, ama bu sonuçları üreten kesin etkileşimler hakkında o kadar çok şey bildiğimiz söylenemez.[81] Dikkatimizi nicel hâsılatların tek bağımlı değişkeni ile sınırladığımızda bile, nedenselliği incelerken sorunlarla karşılaşıyoruz.[82] Eğer bu odak kısıtlamasını gevşetir ve toprak verimliliği, çiftlik hayvanları ile olan etkileşimler (yem, gübreleme), aile işgücü arzı, vesaire gibi daha geniş bir dizi bağımlı değişkeni (sonucu) göz önüne almaya başlarsak, kıyaslama yapılmasındaki zorluklar bilimsel yöntem açısından hemen kontrol edilemez bir hal alır.

Bu noktada bilimsel problemin doğası ile fiziksel sistemlerdeki karmaşıklığın doğası arasında güçlü bir benzerlik bulunur. Newton'un hareket yasalarının mükemmel basitlikteki formülleri, iki gök cisminin yörüngesini her birinin kütlesini ve aralarındaki uzaklığı bildiğimizde hesaplamamızı görece kolaylaştırır. Ama bir cisim daha eklendiğinde bu etkileşimin sonucunda oluşan yörüngeleri hesaplamak çok daha karmaşıklaşır. Etkileşen on cisim olduğunda (bu güneş sistemimizin *basitleştirilmiş* versiyonudur),[83] hiçbir yörünge kendisini tam olarak tekrar etmez ve sistemin uzun vadedeki durumunu tahmin etmenin hiçbir yolu yoktur. Sunulan her yeni değişkenle birlikte hesaba katılacak dallanıp budaklanan etkileşimlerin sayısı geometrik olarak çoğalır.

Bilimsel tarım araştırmasının güçlü yöntemlerinin ulaşabileceği tarım teknikleri ile seçmeci bir yakınlığı olduğunu öne sürmek bana o kadar faraziymiş gibi gelmiyor. Onun gücü en iyi katışıksız olarak dikilen ekinlerin hâsılatını maksimize etmekte kullanılabilir. Kurumsal iktidar izin verdiği sürece, tarımsal merciler de bilimsel ormancılar gibi çevrelerini kendi bilgi sistemlerine daha fazla tabi kılacak şekillerde basitleştirmeye eğilimlidir. Onların modernist estetiğine ve siyasal-idari çıkarlarına uyan tarım biçimleri profesyonel bilimsel misyonlarının çerçevesine de sımsıkı uyar.[84]

Deneyin tasarlanan alanı dışındaki "düzensizlik" ne olacak? Deney dışında gelişen etkileşimler arzulanan sonuçları güçlendirdiklerinde yararlı çıkabilirler.[85] Bunların etkilerinin neler olabileceğini tahmin etmeye elverişli hiçbir apriori akıl yoktur; önemli olan bunların deneysel modelin tümüyle dışına uzanıyor oluşudur.

Ancak zaman zaman bu etkiler hem önemli hem de potansiyel olarak tehdit edici olmuştur. 1947 ile 1960 yılları arasındaki çarpıcı bir örnek, en ünlüsü DDT olan böcek ilaçlarının

yoğun, dünya çapında kullanımıydı. DDT sivrisinek popülasyonlarını öldürmek ve bu suretle böceklerin taşıdığı birçok hastalığı azaltmak için püskürtülüyordu. Deney modeli büyük ölçüde, dozaj yoğunluklarını ve sivrsinek popülasyonlarının kökünü kazımak için gereken uygulama koşullarını saptamakla sınırlıydı. Model, görüş alanının içinde başarılıydı; DDT sivrisinekleri öldürmekte, sıtma salgınının ve diğer hastalıkların görülme oranını keskin bir şekilde azaltmaktaydı.[86] Yavaş yavaş farkına varmaya başladığımız gibi, aynı zamanda yıkıcı ekolojik etkilere sahipti; çünkü ilacın artıkları, insanın da şüphesiz bir parçası olduğu besin zincirindeki bütün organizmalarca özümseniyordu. Toprak, su, balık, böcek, kuş ve fauna üzerinde DDT ve diğer böcek ilaçlarının kullanılmasının sonuçları o kadar içinden çıkılmaz bir durumdadır ki, henüz bunların hepsini bulabilmiş değiliz.

Zayıf Çevresel Vizyon

Sorunun bir kısmı yan etkilerin sürekli dallanıp budaklanmasıydı. Birinci dereceden bir etki –sözgelimi yerel bir böcek popülasyonunun azalması ya da yok olması– çiçek açan bitkilerde değişikliklere yol açtı, bu da diğer bitkiler ve kemirgenler, vs. açısından habitatı değiştirdi. Sorunun diğer kısmı ise böcek ilaçlarının diğer türler üzerindeki etkisinin yalnızca deney koşulları altında incelenmiş olmasıydı. Ama DDT uygulaması *tarla* koşullarındaydı ve bilim insanları, Carson'un işaret ettiği gibi, böcek ilaçlarının su ve hava ile karışıp güneş ışığından etkilenince ne gibi interaktif etkilerinin olacağı konusunda hiçbir fikre sahip değildi.

Bu etkileşim sonuçlarına ilişkin farkındalığın bilimsel paradigmanın dışından gelmesi hem ilginçtir hem de, bence, teşhis niteliğindedir. Bu farkındalık özellikle insanların ötücü kuş popülasyonunda radikal bir azalma olduğunu fark etmesiyle

başladı. İnsanların mutfak pencerelerinin dışında olan şeyin artık *olmaması* üzerine alarma geçmesi, en sonunda (bilimsel araştırma vasıtasıyla) kuşların organlarında DDT birikmesinin nasıl kırılgan yumurta kabuklarına ve üreme başarısızlıklarına yol açtığının keşfedilmesini sağladı. Bu bulgu önce böcek ilaçları ile ilgili birçok sorgulamaya ve nihayetinde de DDT kullanımını yasaklayan yasaya yol açtı. Diğerlerinde olduğu gibi, bu örnekte de bilimsel paradigmanın gücü kısmen, sanki ödünü almak istermişçesine çoğu zaman geri dönen deneydışı değişkenleri dışlaması yoluyla ortaya kondu.

Tarımın agro-ekonomik verimlilik ve kazanç analizlerinin mantığı, gücünü odak alanının benzer bir biçimde kısıtlanması yoluyla elde eder. Araçlarının en iyi şekilde kullanıldığı yer çiftliğin bir şirket olarak mikro-ekonomisinin incelenmesidir. Faktör maliyetleri, girdiler, hava koşulları, işgücü kullanımı ve fiyatlar hakkında gerekli basitleştirici varsayımlara dayanılarak belirli bir makine parçasını kullanmanın, sulama teçhizatı satın almanın ya da bir mahsul yerine bir diğer mahsulü yetiştirmenin ne kadar kârlı ya da kârsız olduğu gösterilebilir. Bu tür çalışmalar ve ayrıca pazarlama çalışmaları yüksek miktarda sermaye yatırılan ve son derece mekanize büyük operasyonlar yoluyla başarılabilecek ölçek ekonomilerini kanıtlamaya yöneldi. Bu dar perspektifin dışında, deneysel bilime benzer biçimde, zorunlu olarak parantez içine alınan yüzlerce etken vardır. Ama burada, agro-ekonomik analizde, bu görüşü benimseyen failler, kendi mantıklarının daha büyük çaplı "şirket dışı" sonuçlarından iktisadi olarak sorumlu tutulamayacaklarını en azından kısa vadede sağlama alacak siyasal muktedirliğe sahiptirler. ABD'de 1972 Kongresi'ne tanıklık eden marjinal bir iktisatçı tarımdaki düzeni açık bir şekilde anlatmaktaydı.

> Büyük tarım şirketlerinin... bazı maliyetleri dışlayarak kâr edebileceği gerçeğine yalnızca geçtiğimiz on yılda ciddi önem verildi. Büyük ölçekli operasyonların dezavantajları büyük tarım şirketlerinin karar verme çerçevelerinin büyük ölçüde dışında kalıyor. Atıkların yok edilmesi, kirliliğin denetlenmesi, kamu hizmetlerine bindirilen yükler, kırsal toplumsal yapının bozulması, vergi matrahının ağırlaşması ve ekonomik güç temerküzünün siyasal sonuçlarıyla ilgili sorunlar, şirket bazında genelde büyük ölçeğin maliyetleri olarak düşünülmemekte. Bunlar sorgulanamaz bir biçimde topluma kesilen faturalardır.
>
> Teoride, büyük ölçekli operasyonun şirketi geniş bir maliyetler ve kazançlar silsilesiyle kendi karar alma çerçevesi içinde karşı karşıya bırakması gerekir. Pratikte, büyük ölçeğe eşlik eden ekonomik ve siyasal iktidar kârı alıp maliyetleri aktarması için büyük şirketleri sürekli baştan çıkarır.[87]

Bir diğer deyişle, tarım şirketlerinin işletme analistleri zayıf bir çevresel vizyona sahip olsalar da, bu firmaların hem bireysel düzeyde hem de toplu olarak sahip olduğu siyasal güç onların hazırlıksız yakalanmasını önlemeye yardımcı olabilir.

Miyopluk

Çiftçilerin çıkarlarına uygun kararları değerlendirir gibi görünen neredeyse bütün çalışmalar bir ya da en fazla birkaç sezon süren deneylerdir. Bu tür bir araştırma tasarısının ardındaki örtük mantık uzun dönem etkilerin kısa dönem bulgularıyla çelişmeyecek olmasıdır. Araştırmanın hangi vadeyi gözeterek yapıldığı sorusu hâsılatların maksimizasyonunu kutsal kabul eden kişileri bile doğrudan ilgilendirir. Bu kişiler salt dolaysız hâsılatlarla ilgili olmadıkları sürece, dikkatlerinin sürdürülebilirlik ya da Hicksçi gelir konusuna yöneltilmesi gerekir. Belki de en önemli pratik ayrım kültürel ve toplumsal amaçları

(örneğin aile çiftliğinin, doğal ortamın ya da çeşitliliğin korunması) göz önünde tutarak tarım politikasını planlayanlar ile üretim ve kârı maksimize etmek isteyenler arasında değil, yalnızca şimdiyi düşünen prodüktivistler ile uzun-vadeli düşünen prodüktivistler arasındadır. Ne de olsa, toprak erozyonu ve su temini ile ilgili kaygıların ardında çevrenin düşünülmesinden çok mevcut üretimin sürdürülebilirliği yatmaktadır.

Mahsul araştırmalarının ve tarım ekonomisinin görece kısa vadeye önem gösterme eğilimi prodüktivistlerin yararına uzun-vadeli sonuçları bile dışlayacak şekilde çalışır. Örneğin polikültürü savunan birçok görüş onun uzun vadede üstün bir üretim sistemi olduğunu ileri sürer. Stephen Marglin'in belirttiği gibi, yirmi yıl ya da daha uzun süren bir çok mahsullü ekim deneyinden çıkan sonuçlarla bir ya da iki sezon süren bir deneyden çıkan sonuçlar oldukça farklılık gösterebilir.[88] Melezlemenin aksine, çiftçilerin katılımıyla yürütülen açık döllenme ve seçim işlemleri hâsılatlarda en iyi mahsullerle kabaca eşit sonuçlar veren ve kârlılık dahil başka birçok açıdan onlardan üstün olan bitki türlerini geliştirebilir.[89] Şimdi fark etmekteyiz ki tek türden oluşan bilimsel ormanların kâğıt üstündeki kârları ormanın uzun dönem sağlığına ve üretkenliğine önemli zararlar vererek gerçekleşti. Birçok çiftlik aile müessesesi olduğu için, analitik zaman birimini tüm ailedeki kuşak değişmesi olarak alan daha fazla mahsul çalışması ve şirket ekonomisinin olabileceği varsayılabilirdi.[90]

Bilimsel yöntemin mantığındaki hiçbir şey kendi başına kısa vadeli bir perspektifin benimsenmesini gerektiriyor görünmez; aksine, böyle bir perspektif kurumsal ve belki de ticari baskılara bir cevap olarak görülür. Diğer yandan, diğer her şeyin sabit olduğunu farz ederek birkaç değişkeni tecrit etme ihtiyacı ve deney modelinin dışında kalan etkileşimin sonuçlarının parantez içine alınması bilimsel yönteme olduk-

ça kati bir biçimde işlemiştir. Bunlar, onun görüş alanı içinde gerçekleştirdiği müthiş berraklığın bir koşuludur. Birlikte alındığında, doğal ortamın fiilî bilimsel pratiğin görmediği parçaları –kör noktalar, çevre ve uzun-vadeli görüş– gerçek dünyanın çok büyük bir kısmını oluşturmaktadır.

Bilimsel Tarımın Basitleştirme Pratiği

Bazı Hâsılatlar Diğerlerinden Daha Eşittir

Modern tarım araştırması genelde çiftçinin ana kaygısı az bulunur girdi birimleri başına elde edilen hâsılatlarmış gibi ilerler. Bu varsayım son derece kullanışlıdır; bilimsel ormancılığın ticari kerestesi gibi, bu şekilde yaratılan eşdeğer, türdeş, tekbiçimli metalar hem farklı ekim tekniklerinin hâsılatları arasında nicel kıyaslama hem de toplam istatistik imkânı yaratır. Bir kalkınma yılındaki başarının kesin ölçüsü genellikle dikilen dönümlere, dönüm başına hâsılatlara ve yıldan yıla toplam üretime ilişkin benzer çizelgelerdir.

Ama her pirincin, her mısırın ve her darının "eşit" olduğu önermesi her ne kadar kullanışlı olsa da, bir mahsul piyasada salt satışa yönelik bir meta olmadığı sürece, bu mahsule dair akla yatkın bir varsayım değildir.[91] Tahılın her alttürünün yalnızca nasıl yetiştiği bakımından değil, hasat edildikten sonra bir tahıl olarak nitelikleri bakımından da ayırt edici özellikleri vardır. Bazı kültürlerde kimi pirinç çeşitleri kendine özgü çeşitli yemeklerde kullanılmak için yetiştirilir, diğer pirinç türleri yalnızca özel ritüel amaçlarla ya da yerel borçların ödenmesinde kullanılabilir. Salt pişirme özellikleri bakımından bir pirincin diğerinden ayırt edilmesiyle ilgili bazı karmaşık etkenler, Richards'ın bu etkenlerin Sierra Leone'de taşıdığı öneme dair gözlemlerinin yardımıyla anlaşılabilir.

"Kötü pişiyor" gibi bir ifade çoğu kez "tat" gibi öznel konuların ötesine uzanan depolama, hazırlama ve tüketimle bağlantılı bir dizi özelliği kapsar. Söz konusu tür yerel gıda işleme tekniklerine iyi uyarlanmış mı? Kolayca soyulup, çekilip, havanda dövülüyor mu? Pişmesi için ne kadar su ve enerji gerekiyor? Pişirmeden önce ve piştikten sonra ne kadar dayanıyor? Mende kadınları ıslah edilmiş bataklık pirincinin ikinci kez servis edildiğinde sert "yayla" pirinci kadar bile lezzetli olmadığını iddia eder. Doğru türde pirinç sayesinde, çiftliğin yoğun olduğu günlerde yemek yapmak için gereken süreyi azaltmak mümkündür. Yemek pişirmek bazen gün başına 3-4 saat aldığından (pirincin dış kabuğunu soymak, ateşi hazırlamak ve su toplamak dahil), işgücünün yetersiz olduğu durumlarda bu hiç de önemsiz olmayan bir etkendir.[92]

Şu ana kadar yalnızca soyulmuş tahılı ele aldık. Ya incelememizi bitkinin geri kalanını da içine alacak şekilde genişletirsek? Bir bitkinin tahıl tohumlarından başka hasat edilecek pek çok kısmının olduğunu hemen görürüz. Bu yüzden Orta Amerikalı bir köylünün tek ilgilendiği şey hasat ettiği mısır koçanlarının sayısı ve büyüklüğü olmayabilir. Koçanları ovma fırçası yapımında ve yem olarak kullanmakla da ilgileniyor olabilir; kabuk ve yapraklarını sargı, dam örtüsü ve yem olarak; saplarını sırık fasulyesi için kafes, yem ve geçici çit olarak kullanıyor olabilir. Orta Amerikalı çiftçilerin ABD'nin Mısır Kuşağındaki muadillerine kıyasla daha fazla darı türünden haberdar olması kısmen farklı türlerin kullanım şekilleriyle bağlantılıdır. Darı bu amaçlardan herhangi birine dönük olarak pazarda satılabilir ve bu nedenle koçanları dışında başka özellikleri için fiyatlandırılabilir. Yaygın olarak yetiştirilen neredeyse her bitki türü için şüphesiz aynı hikâye geçerlidir. Büyümesinin farklı aşamalarındaki farklı bölümleri ileride sicim, bitki boyası, şifalı lapa, çiğ yenecek ya da pişirilecek

yeşillikler, paketleme malzemesi, yatak yapmak için olduğu gibi ritüel malzemeleri olarak ya da dekoratif amaçlarla kullanılabilir.

Ticari bir bakış açısından bile bu bitki yalnızca bir tahıl değildir. Ne de tüm tahıl alttürleri ve darı ve pirinç melezleri aynıdır. Dolayısıyla, tohumlardan ağırlık ya da hacim bazında elde edilecek hâsılat bir yetiştirici için birçok amaçtan yalnızca biri olabilir – ve muhtemelen en önemlisi değildir. Ama bilimsel tarım ya da bitki yetiştiriciliği bu muazzam çeşitlilikteki değerleri ve kullanım sahalarını kendi hesaplarının konusu edinmeye başlar başlamaz, iş yeniden on gök cismiyle ilgili Newton açmazına dönüşür. Bu karmaşıklığın bir bölümünü kendi modellerinde temsil etmeyi başarsa bile, bu kullanımlar önceden haber vermeden değişebilirler.

Deney Arazileri Gerçek Tarlalara Karşı

Daha önce belirttiğimiz gibi, tüm çevreler yola getirilemez bir biçimde yereldir. Burada laboratuvarlardan ve deney merkezlerinden yayılan genel, standartlaştırılmış Yüksek Kilise Latincesine benzer bir dilin yerel mahallelerin diline çevrilirken doğuracağı sıkıntılara benzer bir sorun bulunmaktadır. Tarlanın hazırlanmasıyla, dikim takvimiyle ve gübre gereksinimleriyle ilgili standartlaştırılmış çözümler, sözgelimi daha yeni iki yulaf mahsulü yetiştirmiş, deniz seviyesine yakın, kuzeye bakan taşlık bir tarlaya uygulandığı durumlarda her zaman ayarlama gerektirir. Araştırma merkezindeki ve kalkınma ajanslarındaki tarımbilimciler, herhangi bir uygulamalı bilimler uzmanı gibi, bu çeviri sorununun gayet farkındadır. Soru hep bulguların çiftçilere yardımcı olacak şekilde nasıl keşfedileceği ve aktarılacağıdır. Bu bulgular ya da çözümler gerçekten dayatılmadığı sürece, bunların ihtiyaçlarını karşılayıp karşılamayacağına çiftçinin karar vermesi gerekir.

Kadastro haritaları gibi, tarım araştırma merkezlerinin deney arazileri de çiftçilerin tarlalarındaki çeşitliliği ve değişkenliği temsil edemezler. Araştırmacıların toprak, tarla hazırlanışı, ot ayıklama, yağış miktarı, sıcaklık, vs. ile ilgili standart, normal dağılım içindeki varsayımlara dayanarak çalışması zorunludur; oysa her çiftçinin tarlası, kimileri önceden bilinebilir olan (toprak bileşimi) kimileriyse kimsenin kontrolünde olmayan (hava koşulları) durumların, eylemlerin ve olayların benzersiz bir birleşimidir. Bunlar ve diğer değişkenler arasındaki *etkileşimler* en az her birinin halihazırdaki durumu kadar önemlidir; bu yüzden, erken bir muson yağmurunun otları yeni ayıklanmış taşlık bir toprak üzerindeki etkileri otları ayıklanmamış su basmış bir arazi üzerindeki etkilerinden farklıdır.

Deneysel çalışmaların ortalamaları ve normalleştirmeleri yıllık ortalama iklim değerlerinin ya da standart bir toprağın istatistiksel bir kurgu olduğu gerçeğini örtbas eder. Wendell Berry'nin ifade ettiği gibi:

> Tarımın endüstriyel versiyonu, tarımın çiftçiyi her yıl, yeniden, aynı genellenmiş çözüme sahip aynı türde sorunlarla karşı karşıya bıraktığını ve bu yüzden endüstrinin çözümünün kolaylıkla ve güvenle çiftçinin çözümüne ikame edilebileceğini ileri sürer. Ama bu yanlıştır. İyi bir çiftlikte birbirini takip eden iki yıl boyunca, hava koşulları ve diğer sözde değişkenler yüzünden ne her yıl karşılaşılan sorunlar silsilesi ne de sorunlardan herhangi biri ötekine benzer. İyi çiftçi (sanatçı, oyun yöneticisi, devlet adamı gibi) olası birçok çözüme hâkim olmalı, baskı altında bunlardan birini seçmeli ve doğru yer ve doğru zamanda ustaca tatbik etmelidir.[93]

Toprak, her ne kadar hava koşulları gibi günden güne keyfi bir değişkenlik arz etmese de, çoğu zaman aynı tarla üstünde

son derece değişkendir. Tarımbiliminin temel basitleştirmeleri ilk olarak toprağın asitlik, nitrojen düzeyi ve diğer niteliklere dayalı az sayıda kategorinin içinde sınıflandırılmasını gerektirir. Bir tek tarlanın toprağının analiz edilmesi, tarlanın çeşitli yerlerinden toprak parçalarının toplanması ve bunların bir ortalamayı temsil edecek şekilde analiz edilecek bir numune içinde birleştirilmesidir. Bu prosedür belli bir tarladaki toprak niteliğinin gösterdiği esas değişkenliği örtük biçimde teşhis eder. Tavsiye edilen gübre uygulaması bu nedenle tarlanın *herhangi* bir bölümü için doğru olmayabilir; ancak diğer formüllerden çıkarılan uygulamalarla kıyaslandığında, bir bütün olarak tarla için, ortalama olarak "daha az yanlış" olacaktır. Bir kez daha Berry bizi bu genellemelere karşı uyarır: "Çoğu çiftlik, hatta çoğu tarla farklı türde ve duyarlılıkta topraklardan oluşur. İyi çiftçiler bunu hep bilir ve araziyi buna göre kullanır; onlar doğal bitki örtüsüne ve toprak derinliğine, yapısına, eğimine ve drenajına dikkat eden öğrencilerdir. Teorik, metodolojik ya da mekanik genellemelerin uygulayıcıları değildirler."[94] Toprak koşullarının karmaşıklığına ve değişkenliğine polikültür pratiğini eklediğimizde, genel bir formülün başarıyla uygulanması karşısındaki engeller neredeyse başa çıkılamaz bir hal alır. Bazı bitkilerin sıcaklığa ve neme dayanıklılık sınırları hakkında sahip olduğumuz bilgi bunların bu sınırlar içinde yetişeceğini garanti altına almaz. Tipik bitki, Edgar Anderson'ın açıkladığı gibi, "tam nerede ve ne zaman gelişeceği, tam olarak hangi koşullar altında üreyeceği konusunda korkunç derecede titizdir. Bunların hangi bitkileri komşu bitkiler olarak tolere edip hangilerini etmeyeceğine ve bunun hangi koşullar altında olacağına dair giderek daha karmaşık bir hal alan bu konu, yalnızca birkaç türe yönelik başlangıç yöntemlerinin dışında, hiç incelenmedi."[95]

Yerli çiftçiler tarım için önemli olan arazinin ve çevrenin

mikro-özelliklerine karşı son derece tetiktedir. Richards'ın Batı Afrika'dan verdiği iki örnek standartlaştırıcı bir şemanın içinde görünmeyecek kadar küçük olan ayrıntılara ışık tutmaya hizmet eder. Richards baş döndürücü çeşitlilikteki küçük ölçekli yerel sulama pratikleri arasından en az on bir farklı türü sınıflandırır, bunlardan bazılarının alttürleri de bulunmaktadır. Bu türlerin hepsi, arazinin mevsimsel olarak sel basan bir delta, drenajın kötü olduğu tabak şeklinde bir çöküntü ya da denizden uzak bir vadi bataklığı olup olmadığına bağlı olarak değişen sulama tipi ile birlikte, coğrafyanın, toprağın, taşkının, yağış miktarının, vs. o yere özgü ayrıntılarına doğrudan bağlıdır. Doğal ortamın mevcut imkânlarından yararlanan bu küçük "tertipler", hazırlanan plana uygun olarak doğal ortamı değiştirmek için hiçbir çabadan kaçınılmayan mühendislik projelerinden çok farklıdır.

Richards'ın ikinci örneği Batı Afrikalı çiftçilerin o bölgeye özgü bir haşere ile başa çıkmasına yardımcı olacak pirinç türünü oldukça basit ama dâhiyane bir şekilde nasıl seçtiklerini gösterir. Sierra Leone'nin bir bölgesindeki Mende çiftçileri, tercih edilecek pirinç türleri ile ilgili elkitabında verilen tavsiyeye karşın, uzun kılçıkları (püskülleri ya da tüyleri) ve başak kabukları (taç yaprakları) olan bir pirinç türünü seçtiler. Elkitabındaki mantık muhtemelen bu türlerin az gelir getirmesine ya da kılçıkların ve başak kabuklarının harmanlandıktan sonra ayıklanması gerekecek daha fazla tahıl kabuğuna yol açacak olmasına dayanıyordu. Çiftçinin mantığı ise uzun kılçıkların ve başak kabuklarının, tahılın bir kısmının daha harman yerine hiç ulaşmadan kuşlar tarafından yenmesinin önüne geçtiğiydi. Mikro-sulamayla ve kuşların yol açtığı zararla ilgili ayrıntılar yerli yetiştiriciler için hayatidir, ama böyle ayrıntılar modern tarım planlamanın yüksekten uçan haritasında görünmez ya da görünemez.

Bilimsel tarımı eleştirenlerin çoğu yalnızca onun sistematik olarak büyük-ölçekli, üretime yönelik monokültürü tercih ettiğini değil, araştırma bulgularının da her tarım yerel olduğu için en iyi ihtimalle sınırlı kullanıma sahip olacağını ileri sürmektedir. Howard radikal olarak farklı bir pratikten yana argümanlar öne sürerken iki önermeye dayanır. İlki deney arazilerinin yararlı sonuçlar getiremeyeceğidir.

> Küçük araziler ve çiftlikler çok farklı şeylerdir. Küçük bir araziyi iyi bir çiftliğin idare edilmesine benzer şekilde kendine yeterli bir birim gibi yönetmek olanaksızdır. Çiftlik hayvanları ile toprak arasındaki asli ilişki kayıptır; toprağın verimliliğini iyi çiftçilikte kural olduğu gibi uygun rotasyonlar yoluyla korumanın hiçbir yolu yoktur. Arazi ve çiftlik bariz biçimde birbiriyle ilişkisizdir; arazi, içinde yer aldığı tarlayı bile temsil etmez. Tarla benzeri arazilerin toplamı araştırmaya koyulduğu tarım problemlerini açıklayamaz... Bu yüzden yüksek matematiğin böylesine kökten bir şekilde güvenilmez bir tekniğe uygulanmasının nasıl bir yararı olabilir?[96]

Howard'ın ikinci önermesi bir çiftliğin ve bir ekinin sağlığının en önemli göstergelerinden çoğunun *niteliksel* olduğudur: "Ekin ve toprak gibi, örneğin, haftadan haftaya ve yıldan yıla değişen bir dolu faktöre bağlı olarak karşılıklı etkileşen bir sistemin matematiğin kesinliğine tekabül eden nicel sonuçlar vermesi hiç sağlanabilir mi?"[97] Howard'ın gördüğü haliyle tehlike dar, deneysel ve yalnızca nicel yaklaşımın yetiştiricilerin çoğunun sahip olduğu diğer yerel bilgi biçimlerinin ve yargıların tamamen yerine geçecek olmasında yatar.

Ama Howard ve diğerleri, bana göre, bilimsel tarımdaki deneysel çalışmanın en önemli soyutlamasını atlamakta. Yetiştiricilerin onu hangi amaçlarla uygulayacağını bilmeden

bu araştırmanın ne kadar yararlı olduğunu nasıl anlayabiliriz? Ne için yararlı? Bilimsel tarımın en büyük soyutlamasını oluşturduğu yer insan failliği düzeyindedir: yalnızca en düşük maliyete en büyük getiriyi elde etmekle ilgilenen bir stereotipin, Yetiştiricinin yaratılması.

Kurgusal Çiftçiler Gerçek Çiftçilere Karşı

Karmaşık ve değişken olan yalnızca hava koşulları, ekinler ve toprak değildir; çiftçi de öyledir. Milyonlarca yetiştirici sezondan sezona ve sıklıkla günden güne sayısız çeşitlilikteki karmaşık amaçlara ulaşmaya çalışır. Bu amaçlar ve bunların sürekli değişimi basit bir modele ya da tanıma izin vermez.

Tarım araştırmasının genel standardının, bir ya da daha çok mahsulün kârlı üretiminin, çoğu yetiştirici tarafından paylaşılan bir amaç olduğu açıktır. Ancak bu amaca onu aslında tamamen başka bir yöne sevk edecek başka amaçların ne kadar derinlemesine nüfuz ettiğini gözlemlemek aydınlatıcı olur. Aşağıda ortaya koyduğum karmaşıklıklar işin yalnızca yüzeyden görünen kısmıdır.

Her çiftçi ailesinin nasıl tarım yaptığını büyük ölçüde kısıtlayan kendine özgü bir arazi, beceriler, araçlar ve işgücü donanımı mevcuttur. İşgücü arzının yalnızca bir yönünü düşünün: birçok sağlıklı, genç işçinin olduğu "işgücü zengini" bir çiftlik emek-yoğun mahsulleri yetiştirme, ekim programı yapma ve "işgücü fakiri" çiftliklerin kolayca sahip olamayacağı zanaatkârlıklar geliştirme seçeneklerine sahiptir. Dahası, bu aile çiftliği bir ailenin gelişme döngüsündeki çeşitli aşamalardan geçecektir.[98] Yılın bir kısmında ücret için dışarıya göç eden çiftçiler göç takvimlerine uyacak şekilde erken veya geç olgunlaşan ya da az özen isteyen ekinler dikebilirler.

Daha önce gördüğümüz gibi, belli bir ekinin kârı onun tahıl olarak rekoltesinden ve üretim maliyetinden daha fazlasına

bağlı olabilir. Bir ekinin dip bölümü çiftlik hayvanlarının ya da ördek, kaz gibi su kuşlarının yemi olarak önemli olabilir. Bir ekin diğer ekinlerle rotasyonlu olarak ekilirken toprakta bulunduğu bir etki ya da iç içe gömüldüğü bir diğer ekine destek olması nedeniyle hayati olabilir. Bir ekinin zanaatkâr üretimine sağladığı hammadde, bu malzeme ister piyasada satılsın ister evde kullanılsın, tahıl olarak sağladığı şeyden daha değerli olabilir. Geçim sınırına yakın yaşayan aileler ekinlerini yalnızca kârlılıkları temelinde değil, hâsılatlarının ne kadar garanti olduğu ve piyasa fiyatlarının düşmesi halinde yenip yenmeyecekleri temelinde seçebilirler.

Buraya kadar gösterilen karmaşıklıklar, kolayca modellemek için çok ayrıntılı olmakla birlikte, en azından prensipte, büyük ölçüde değiştirilmiş bir neo-klasik ekonomik maksimizasyon nosyonu içine yerleştirilebilir. Estetik, ritüeller, tat gibi etmenleri ve toplumsal ve siyasal etmenleri işin içine kattığımızda ise durum değişir. İster kişi komşularıyla ortak ilişkiler sürdürmeyi istediği için olsun, ister belli bir mahsul bir grup kimliğiyle ilişkili olduğu için olsun, belirli bir mahsulü belirli bir şekilde yetiştirmek istemenin son derece rasyonel ama ekonomik olmayan birçok nedeni vardır. Bu tür kültürel alışkanlıklar Amish, Mennonite ve Hutterite'ların deneyimlerinin de gösterdiği gibi ticari başarıya son derece elverişlidir. Bilimsel tarım araştırmalarının hizmetinde olduğu "çiftlik ailesinin" soyutlandığı düzeye işaret ettiğimiz sürece, dünyanın çoğu yerinde, neredeyse her çiftlikte kullanılan pratikleri anlamanın ailenin çeşitli üyelerinin amaçlarının ayırt edilmesinden geçtiğini belirtmeliyiz. Her aile girişimi, daha yakından incelendiğinde –tipik olarak eşit olmasa da– kendine özgü bir iç politikası olan bir ortaklıktır.

Son olarak, "çiftçi" ve "çiftçi topluluğu" birimleri hava koşulları, toprak ve doğal ortam kadar anlaşılması güç ve akış-

kandır. Bunların haritasını çıkarmak toprağı analiz etmekten bile daha sorunludur. Bunun nedeni sanırım, yetenek ve birikimi zaman zaman onu kendi toprağını değerlendirmekte yanıltsa da, çiftçinin kendi aklını ve çıkarlarını bilmekteki yetenek ve birikiminden bizim şüphe etmeyecek oluşumuzdur.[99]

Tıpkı geleneksel arazi kullanım hakkının kafa karıştıran karmaşıklığının ve esnekliğinin modern mülkiyet kanunlarının deli gömleği içinde yeterince temsil edilememesi gibi, yetiştiricilerin karmaşık güdüleri, amaçları ve üzerinde tarım yaptıkları arazi de bilimsel tarımın standartlaştırmaları tarafından etkili biçimde resmedilemez. Deneysel bilgi için çok önemli olan şematik temsiller, uygun şekilde adapte edilerek birçok tarım rutini ile birleştirilen yeni bilgiler üretebilir ve üretmiştir de. Ama bu soyutlamalar, yine mülkiyet hakkına dair soyutlamalar gibi, çoğu zaman gerçekliği etkilemek üzere geri dönen güçlü yanlış tasvirlerdir. Bunlar, asgari düzeyde, şematik tanımlamalarına en çok uyan çiftliklere –yalnızca pazar için üretim yapan büyük, tek mahsullü, mekanize, ticari çiftliklere– uygulanabilecek araştırma ve bulguları üretmek üzere çalışırlar. Dahası bu standartlaştırma, gerçekliği sistematik olarak kendi gözlemlerinin çerçevesine sokmaya çalışan şemalaştırma faaliyetine uymayan müesseselere dayatılan engellemelerin yanı sıra genellikle vergi teşvikleri, krediler, fiyat destekleri ve pazarlama sübvansiyonları şeklini alan kamu politikası ile bağlantılıdır. Etkisi Sovyet kamulaştırma seferberliğinin ya da havuçlardan çok sırıklara bel bağlayan ujamaa köylerinin şok terapisi gibi değildir. Ama böyle güçlü bir plan uzun vadede doğal ortamı şekillendirebilir ve şekillendirir.

İki Tarımsal Mantığın Kıyaslanması

Eğer gerçek tarımın mantığı son derece değişken bir çevreye yaratıcı, deneyimli bir cevap vermekle ilgiliyse, bilimsel tarımın mantığı aksine çevreyi kendi merkezileştirici ve standartlaştırıcı formüllerine mümkün olduğu kadar uyarlamakla ilgilidir. Jan Douwe van der Ploeg'in bu alandaki öncü çalışması sayesinde, And Dağları'ndaki patates tarımında bu mantığın nasıl işlediğini ayrıntılarıyla açıklamak mümkün.[100]

Van der Ploeg And Dağları'ndaki yerli patates tarımını bir "zanaat" olarak adlandırır.[101] Yetiştirici işe son derece farklı bir yerel ekoloji ile başlar ve hem ona başarıyla adapte olmayı hem de onu aşamalı olarak geliştirmeyi amaçlar. Andlı çiftçilerin becerileri dar prodüktivist amaçlar, özellikle de hâsılatlar ve sürdürülebilirlik bakımından oldukça kayda değer sonuçlar elde etmelerini sağlamıştır.

Tipik çiftçi rotasyona dayalı bir temel üzerinde on ikiden on beşe kadar farklı parselde ve başka arsalarda tarım yapar.[102] Her arsanın koşullarındaki büyük çeşitlilik düşünüldüğünde (rakım, toprak, ekim tarihi, eğim, rüzgâra ve güneşe yönelim), her tarla benzersizdir. Bu bağlamda "standart tarla" fikrinin kendisi boş bir soyutlamadır. "Bazı tarlalar yalnızca bir bitki türü içerirken diğerleri, bazen aynı sırada ya da her biri kendi sırasında iç içe ekilmiş iki ila on tür içerir."[103] Her bitkinin kendi yerinde kazanma şansı vardır. Her bitki türü yerel deneye açık yeni melezler temin eder, bunların her biri çiftçilerce sınanır ve değiş tokuş edilir; patatesin birçok doğal türü bu sayede iyi tanınan benzersiz özellikler geliştirmiştir. Yeni bir türün ortaya çıkmasından tarlalarda büyük ölçüde kullanılmasına kadar geçen süre en az beş ya da altı yıl alır. Son sezonun sonuçlarının hâsılat, hastalık, fiyatlar ve değişen arazi koşullarına verilen tepki bakımından dikkatlice incelen-

mesiyle birlikte her sezon bir bakıma yeni bir kumara konu olur. Bu çiftlikler iyi hâsılatlara, yüksek uyarlanabilirliğe ve güvenilirliğe sahip, piyasaya yönelik deney merkezleridir. Belki de daha önemlisi, bunlar yalnızca mahsul üretmezler; bitki yetiştirme becerileri, esnek stratejileri, ekolojik bilgileri ve hatırı sayılır özgüven ve özerklikleri sayesinde çiftçileri ve toplulukları yeniden üretirler.

"Zanaata dayalı" bu patates üretimini bilimsel tarımın içsel mantığı ile karşılaştırın. Süreç işe ideal bitki türünün tanımı ile başlar. "İdeal", salt hâsılatla olmasa da büyük ölçüde hâsılatla tanımlanır. Daha sonra profesyonel bitki yetiştiricileri arzulanan özelliklere sahip bir genotip oluşturmak üzere bir araya gelebilecek ırkları sentezlemeye başlar. Ancak ve ancak bundan sonra, bitki ırkları yeni genotipin potansiyelinin gerçekleştirileceği koşulların saptanması amacıyla deney sahalarında yetiştirilmeye başlanır. Temel prosedür, yetiştiricinin işe arazi, arazinin toprağı ve ekolojisi ile başlayıp ardından bu ortamda yetişmesi muhtemel olacak türleri seçtiği ya da geliştirdiği And Dağları'ndaki zanaat üretiminin tam tersidir. Böyle bir topluluktaki bitki türlerinin çeşitliliği büyük ölçüde hem yerel ihtiyaçların hem de ekolojik koşulların çeşitliliğinin bir yansımasıdır. Bilimsel patates üreticiliğinde ise aksine, çıkış noktası yeni bitki türü ya da genotiptir; genotipin özel gereksinimlerini karşılasın diye tarla koşullarını dönüştürmek ve homojenleştirmek için her çaba sarf edilir.

İdeal bir genotiple işe başlayıp doğayı onun yetişme koşullarına uyacak şekilde dönüştürme mantığının bazı öngörülebilir sonuçları vardır. Yayım çalışması esas itibarıyla çiftçinin tarlasını genotipe uyacak şekilde yeniden şekillendirme çabasına dönüşür. Bu genellikle birçok örnekte yalnızca yapay yöntemlerle gerçekleştirilebilecek bir sulama rejimini de gerektirir.[104] Bu genotip için tüm işlemlerin (dikim, top-

rağın işlenmesi, yayılan gübreler, vs.) zamanlaması dikkatlice belirlenir. Sürecin mantığı –pratikte uzaktan dahi gerçekleştirilmeyen bir mantık– çiftçileri benzer topraklarda ve düzleştirilmiş tarlalarda, tohum paketlerinin üzerinde yazalı talimatlara göre aynı gübreleri, böcek ilaçlarını ve su miktarlarını kullanarak gereken genotipi yetiştiren "standart" çiftçilere dönüştürmektir. Bu bir homojenleştirme ve yerel bilginin fiilen ortadan kaldırılması mantığıdır. Bu homojenleştirmenin başarılı olması ölçüsünde, genotip kısa vadede üretim düzeyleri bakımından muhtemelen başarılı olacaktır. Aksine, bu homejenleştirmenin olanaksız olması ölçüsünde genotip başarısız olacaktır.

Tarım uzmanlarının işi tüm çiftçilerin arazilerini yeni bitki türüne dair beklentileri gerçekleştirecek tekbiçimli koşullara taşımak olarak tanımlandığında, çiftçilerin gerçek tarlalarındaki –bazıları değiştirilemez olan– koşulların büyük çeşitliliğini dikkate almaya artık gerek kalmaz. Basit bir üniter araştırma konusunu bulandıran pratikteki olgularla uğraşmak yerine, araştırmanın soyutlamasını çiftçilerin tarlalarına (ve hayatlarına) dayatmayı denemek daha elverişlidir. And Dağları'nın çetin ekolojik çeşitliliği düşünüldüğünde, bu neredeyse ölümcül bir adımdı.[105] Tarım uzmanları, devrim öncesinde Rus S. P. Fridolin'in yaptığı gibi, yanlış yönde çalışıp çalışmadıklarını kendilerine nadiren sorarlar: "Çalışmasının aslında köylülere zarar verdiğini fark etti. Yerel koşulları öğrenmesinin ardından tarım pratiğini bu koşullara daha iyi uydurmaya çalışmak yerine, yerel pratiği soyut standartlara uyması için 'ıslah etmeye' çalışıyordu."[106] Bilimsel tarımın büyük çaplı yapay pratikler ve çevreler –sulama planları, büyük ve düzleştirilmiş tarlalar, formüle uygun gübre uygulaması, seralar, böcek ilaçları– yaratmayı tercih etmeye eğilim göstermesinde şaşılacak bir şey yoktur: Bunların hepsi doğada onun genotipleri için "ideal"

deney koşullarının sürdürülebileceği bir homojenleştirme ve kontrole izin verir.

Bence burada çıkarılması gereken daha büyük bir ders var. Durum açık ve net olduğunda kesin bir kurallar dizisi sizi daha ileriye taşır. Stereotip ne kadar statik ve tek-boyutlu ise, yaratıcı yoruma ve uyarlamaya o kadar az ihtiyaç duyulur. Van der Ploeg'in belirttiği gibi, And Dağları'nda yeni patatese ilişkin "kurallar" o kadar kısıtlayıcıydı ki, bunlar yerel tarım dilinin büyük çeşitliliğine asla başarılı bir şekilde tercüme edilemezdi. Devlet eliyle yürütülen basitleştirmelerin, kamulaştırmanın, montaj hatlarının, plantasyonların ve benzer şekilde planlı toplulukların temel hedeflerinden biri, kuralların durumu daha fazla açıklaması ve daha iyi bir davranış rehberi sağlaması için gerçekliği iliklerine kadar soymaktır. Kuralları yapanlar bu basitleştirmenin dayatılabilmesi ölçüsünde gerçekten önemli bir rehberlik ve yönlendirme *sağlayabilirler*. Bu benim her koşulda sosyal, ekonomik ve üretimsel vasıfsızlaştırmanın iç mantığı olarak aldığım şeydir. Çevre, kuralların pek çok şeyi açıklaması noktasına kadar basitleştirildiğinde kuralları ve teknikleri formüle edenler de iktidarlarını büyük ölçüde genişletirler. Bu kişiler, bu kuralları formüle etmeyenlerin iktidarını uygun bir biçimde azaltmıştır. Başarılı oldukları ölçüde yüksek bir bağımsızlık, beceri, deneyim, özgüven ve uyum sağlama yeteneğine sahip olan yetiştiricilerin yerini talimatları takip eden yetiştiriciler alır. Çeşitlilikteki, hareketteki ve yaşamdaki bu indirgeme, Jacobs'ın tabirini hatırlayacak olursak, bir tür sosyal "taksidermi"yi temsil eder.

Van der Ploeg'in gösterdiği gibi, yeni patates genotipi hemen değilse de üç ya da dört yıl içinde genellikle başarısız olur. Yerli cinsler topluluğundan farklı olarak bu yeni bitki türü daha dar bir çevresel koşullar kuşağında gelişir. Bir diğer deyişle, yeni bitki türünün iyi üremesi için *birçok* şeyin iyi git-

mesi şarttır ve bu şeylerden *herhangi biri* yanlış gidecek olursa (çok sıcak hava, gübrelerin geç teslimi, vs.) hâsılatlar bundan büyük ölçüde etkilenir. Birkaç yıl içinde yeni genotip "düşük üretim düzeylerini bile karşılayamaz bir hal alır."[107]

Ancak pratikte And Dağları'ndaki yetiştiricilerin büyük çoğunluğu ne salt geleneksel tarımcılar ne de bilimsel uzmanların akılsız takipçileridir. Amaçlarını, kaynaklarını ve yerel koşullarını yansıtan benzersiz strateji bileşimleri oluştururlar. Yeni patateslerin amaçlarına uyduğunu gördükleri yerde, ondan bir miktar dikebilirler; ama onu diğer bitki türleri ile iç içe ekip standart gübre paketi yerine başka gübre kullanabilir ya da yeşil gübre (kaba yonca, yonca) içinde sürebilirler. Sürekli olarak farklı çapalama teknikleri bulur ve bunları farklı rotasyonlar ve zamanlamayla denerler. Ama bu binlerce "saha deneyi"nin özelliği ve uzmanların bunları bilerek görmezden gelmesi nedeniyle, bilimsel araştırma açısından görünmez değilse de okunaksızdırlar. İş tarımsal uygulamalara geldiğinde çoktanrıcı olan çiftçiler formel bilimin epistemik işleyişinden kullanışlı görünen her şeyi kapmakta hızlı davranırlar. Ama tektanrıcı olarak yetiştirilen araştırmacılar pratiğin informel deneysel sonuçlarını özümseme yeteneğinden neredeyse yoksun görünürler.

Sonuç

Yüksek-modernist tarımın uygulamacılarına ve yandaşlarına aşıladığı büyük güven bizi şaşırtmamalı. Bu güven Batı'daki benzersiz tarımsal üretkenliğin yanı sıra bilimsel ve endüstriyel devrimlerin gücü ve prestiji ile bağlantılıdır. O halde, yüksek modernizmin öğretilerinin tüm dünyada tarımsal ilerlemeye giden yolu aydınlattıkları inancıyla ve eleştirilmeden,

hakiki inancı gösteren muskalar gibi taşınmış olmasında şaşılacak bir şey yoktur.[108] Bilimsel tarım olarak kodlanan şeyin yapaylıklarına ve tekniklerine duyulan bu eleştirel olmayan ve dolayısıyla da bilimsel olmayan güvenin, onun başarısızlıklarından sorumlu olduğuna inanıyorum. Sözde endüstriyel yüksek-modernist tarım modeline duyulan eksiksiz inancı mantıksal olarak tamamlayan ise elbette gerçek yetiştiricilerin pratiklerinin ve onlardan öğrenilebileceklerin çoğu zaman açık olarak hor görülmesiydi. Bilimsel düşüncenin şüpheciliği ve pratiklerin yansız bir biçimde incelenmesini tavsiye edeceği yerde, modern tarım kör bir inanç olarak horgörüyü ve yargısız infazı vaaz etti.

Batı Afrika ve başka yerlerdeki gerçek yetiştiriciler, dönemsel saha araştırmaları yürüten ve bunların sonuçlarını sürekli değişen pratik dağarcıkları ile birleştiren deneyciler olarak daha doğru biçimde anlaşılırdı. Bu deneyciler geçmişte ve şimdi, araştırma bulgularını ve kuşaklar boyunca kazanılmış bilgileri birbiriyle paylaşan yüzlerce ya da binlerce başka yerel deneycilerle kuşatılmış olduğu için, onların etkileyici bir araştırma kütüphanesinin halk kültüründeki muadiline her an erişebilir durumda oldukları söylenebilirdi. Araştırmalarının çoğunu düzgün deneysel kontroller olmaksızın yürüttükleri ve bu nedenle bulgularından yanlış çıkarsamalar yapmaya açık oldukları da yadsınamaz biçimde doğrudur. Ayrıca gözlemleyebilecekleri şey bakımından da sınırlıdırlar; yalnızca laboratuvarda görülebilecek mikro-süreçler kaçınılmaz olarak onların gözünden kaçar. Bir tek tarla üzerinde uzun vadede işe yarıyor görünen bir ekolojik mantığın aynı zamanda bütün bir bölge için sürdürülebilir toplu sonuçlar üreteceği de kesin değildir.

Ancak Batı Afrikalı yetiştiricilerin elinin altında hiçbir bilimsel araştırmacının aynı araziye dair artırmayı umut edeme-

yeceği bir ömürlük dikkatli, yerel gözlemin ve yerelliğe dair incelikli bilginin olduğu da doğrudur. Bunların ne türden deneyciler olduğunu belirtmeden geçmeyelim. Hayatları ve ailelerinin hayatı tarla deneylerinin sonuçlarına doğrudan bağlıdır. Konumlarındaki bu önemli avantajlar düşünüldüğünde, tarımbilimcilerin bu çiftçilerin bildiklerini dikkate alması düşünülürdü. Howard'ın iddia ettiği gibi, modern bilimsel tarımın büyük yetersizliklerini doğuran şey onların böyle yapmaması oldu: "Tarım sorunlarına laboratuvardan değil tarladan yaklaşmak gerekir. Önemli olan şeylerin keşfedilmesi savaşın dörtte üçüdür. Hayatlarını doğayla yakın temas içinde geçiren gözlemci çiftçi ve emekçi, araştırmacıya bu konuda çok büyük yardımda bulunabilir. Tüm ülkelerdeki köylülerin görüşleri saygıya değerdir, onların pratiklerinin her zaman haklı nedenleri vardır; karma mahsul yetiştiriciliği gibi konularda onlar hâlâ öncü konumundadırlar."[109] Howard toprak, humus ve kök hareketi ile ilgili bulgularının çoğunu yerli tarım pratiklerinin dikkatli biçimde gözlemlenmesine borçlu olduğunu belirtir ve "kendi tavsiyelerine uymaları gerekmeyen" –yani kendi mahsullerini dikimden hasada kadar asla görmemiş olan– tarım uzmanlarını bir hayli küçümser.[110]

O halde, pratik bilgiye karşı bu *bilimdışı* küçümseme neden? Bunun benim söyleyebileceğim en az üç nedeni var. İlki daha önce bahsi geçen "profesyonel" neden: Yetiştirici ne kadar çok bilirse uzmanın ve kurumun önemi o kadar azalır. İkincisi yüksek modernizmin basit refleksi: yani tarihe ve geçmiş bilgiye karşı bir küçümseme. Biliminsanı her zaman modern olanla ve yerli yetiştirici de modernizmin kovduğu geçmişle ilişkilendirildiğinden, biliminsanı bu çevreden öğrenilecek çok az şey olduğunu düşünür. Üçüncü neden pratik bilginin bilimsel tarımla uyuşmayan bir biçim altında sunulması ve kodlanmasıdır. Dar bir bilimsel bakış açısıyla, sıkı sı-

kıya kontrol edilen bir deney içinde kanıtlanmaksızın *hiçbir* şey bilinemez. Formel bilimsel prosedürün tekniklerinin ve araçlarının dolayımı dışındaki yollardan gelen bilgi ciddiye alınmayı hak etmez. Bilimsel modernizmin emperyal savı, bilgiyi yalnızca kendi kabulü için deneysel yöntemin açtığı gedikten süzülmesi halinde kabul eder. Geleneksel pratikler, pratikte ve halk deyişlerinde kodlandıkları haliyle doğrulanmak bir yana, muhtemelen dikkate değer olmayan şeyler gibi görülür.

Ama yine de, gördüğümüz gibi, yetiştiriciler mahsul yetiştirilmesinde, haşere kontrolünde, toprağın korunmasında, vs. arzulanır sonuçlar üreten işe yarar bir dolu teknik geliştirmiş ve mükemmelleştirmiştir. Çiftçiler tarla deneylerinin sonuçlarını sürekli gözlemleyerek ve başarılı olan yöntemleri benimseyerek, neden böyle olduğunun tam kimyasal ya da fiziksel nedenlerini bilmeksizin, işe yarayan pratikleri keşfetmekte ve mükemmelleştirmektedir. Tarımda, başka birçok alanda olduğu gibi, "pratik teorinin çok önündedir."[111] Gerçekten de eşzamanlı etkileşimde bulunan çok sayıda değişkeni içeren ve pratikte başarılı olan bu tekniklerden bazıları bilimin teknikleriyle asla tam olarak anlaşılamayabilir. O halde yüksek modernizmin kendi zararına görmezden geldiği bir bilgi türünü, pratik bilgiyi daha yakından inceleyelim.

Kısım 4
Kayıp Halka

9

Cansız Basitleştirmeler ve Pratik Bilgi: Mētis

Hiçbir savaş –Tarutino, Borodino ya da Austerlitz– onu tertip edenlerin öngördüğü gibi gerçekleşmez. Bu temel bir koşuldur.

—Tolstoy, *Savaş ve Barış*

Devlet iktidarı vasıtasıyla dayatılan cansız, basmakalıp basitleştirmelerin doğal ve toplumsal başarısızlıklarını defalarca gözlemledik. Geometrik, tek türden oluşan, aynı yaşta ormanlara yol açan faydacıl ticari ve mali mantık aynı zamanda ağır ekolojik zararlara da yol açtı. Bu formülün en gayretle uygulandığı yerlerde eninde sonunda ormanın ilk çeşitliliğinin ve karmaşıklığının büyük bölümünü eski haline getirme –ya da "bilimöncesi" ormanın dinçliğini ve dayanıklılığını taklit edecek "sanal" bir orman yaratma– çabası zorunlu bir hal aldı.

Az sayıdaki rasyonel ilkeye göre düzenlenen planlı "bilimsel kent", sakinlerinin çoğu tarafından toplumsal bir fiyasko olarak deneyimlendi. Brasília örneğinde olduğu gibi tasarlanan kentin başarısız olmasını engelleyenler çoğu kez, paradoksal olarak, planın tamamen dışında olan pratik doğaçlamalar ve

yasadışı edimlerdi. Tıpkı bilimsel ormanın ardındaki indirgemeci mantığın sağlıklı, "başarılı" bir orman için yetersiz bir reçete olması gibi, Le Corbusier'nin cansız kent-planlama şemaları da arzulanabilir bir insan topluluğu oluşturmak açısından yetersiz bir reçeteydi.

Büyük bir toplumsal süreç ya da olayın, onun haritasını çıkarmak için ileriye ya da geriye dönük olarak tasarlayabileceğimiz şemalardan çok daha karmaşık olması kaçınılmazdır. Lenin'in, öncü partinin gelecekteki başı olarak, devrimci projedeki askeri disiplini ve hiyerarşiyi vurgulaması son derece doğaldı. Aynı şekilde, Bolşevik devlet yetkililerinin Ekim Devrimi'nden sonra Parti'nin devrimi yaratmaktaki merkezi, her şeyi önceden gören rolünü abartması da son derece doğaldı. Yine de devrimin bir resmigeçit talimi kesinliğinden çok Tolstoy'un *Savaş ve Barış*'ta anlattığı doğaçlamalara, yanlış adımlara ve beklenmedik olaylara dayanan hasbelkader bir gelişme olduğunu biliyoruz – Lenin'in ve Luxemburg'un da bildiği gibi.

Tarımsal kamulaştırmanın ve merkezi olarak planlanan üretimin cansız basitleştirmeleri eski Sovyetler Birliği'nin kolektif çiftliklerinde ve Nyerere'nin Tanzanya'sının ujamaa köylerinde benzer bir kaderle karşılaştı. Projeler, burada da aynı şekilde, büyük ölçüde plan tarafından düşünülmemiş ya da açık biçimde yasaklanmış olan umutsuz tedbirler sayesinde tamamen iflas etmeyip hayatta kalmayı başardı. Böylece, Rus tarımında, küçük özel sahalarda çalışan ve devlet sektöründen zaman, ekipman ve mal "çalan" ve Rusyanın süt ürünleri, meyve, sebze ve et ihtiyacının çoğunu karşılayan informel bir ekonomi ortaya çıktı.[1] Böylece, zorla yerleştirilen Tanzanyalılar kolektif üretime başarılı bir şekilde direnip otlatma ve ekim için daha uygun yerlerde yeniden toplandılar. Kimi zamanlar devletin tarımsal yaşam ve üretim üzerindeki basitleştirmeleri

ile ilgili sert dayatmaların –Stalin'in zorunlu kamulaştırmasının ya da Çin'in Büyük Atılım'ının– bedeli kıtlık oldu. Ama devlet yetkilileri sıklıkla uçurumun önünden geri adım atıp aslında resmi projenin hayatta kalmasını sağlama bağlayan bir dolu informel pratiği bağışlamasalar da görmezden geldiler.

Devlet tarafından dayatılan yoğun toplum mühendisliğinin bu oldukça uç örnekleri, bence, formel olarak düzenlenen toplumsal hareketle ilişkili daha büyük bir meseleyi aydınlatıyor. Her örnekte, plana hayat veren zorunlu olarak cansız, şematik toplumsal örgütlenme ve üretim modeli başarılı bir toplumsal düzen yaratmaya yönelik bir talimatlar bütünü olarak yetersizdi. Basitleştirilmiş kurallar kendi başlarına asla faal bir topluluk, kent ya da ekonomi yaratamazlar. Daha açık olmak gerekirse, formel düzen daima ve büyük ölçüde formel projenin kabul etmediği, o olmadan var olamayacağı ve tek başına yaratıp sürdüremeyeceği informel süreçler üzerinden varlığını sürdürür.

Bu basit içgörünün onu kuşaklar boyunca kuralına-göre-çalışma grevinin temeli olarak kullanan sendikacılar için büyük taktiksel değeri bulunmaktadır. Bir kuralına-göre-çalışma eyleminde (Fransızlar buna *grève du zèle* der) çalışanlar işlerini titiz bir biçimde her bir kurala uyarak ve yalnızca iş tanımlarında belirtilen görevleri icra ederek yaparlar. Sonuç, bu örnekte tam anlamıyla amaçlandığı gibi, işin duraksaması ya da en azından kaplumbağa hızıyla ilerlemesidir. İşçiler çalışmaya devam edip talimatları harfi harfine izleyerek bir işçi grevinin pratik etkisini yaratmayı başarırlar. Onların eylemleri gerçek iş süreçlerinin formel iş kurallarından ziyade büyük ölçüde informel anlayışa ve doğaçlamalara dayandığını da anlamlı bir şekilde gösterir. Büyük ekipman üreticisi Caterpillar'a karşı yapılan uzun kuralına-göre-çalışma eyleminde işçiler, meslekte çok uzun zaman önce geliştirdikleri daha süratli

pratiklere devam etmek yerine, mühendislerce tayin edilen ve şirkete zaman ve kalite açısından çok şeye mal olacağını bildikleri verimsiz prosedürleri izlemeye koyuldular.[2] İşçiler, sıkı biçimde kitabına göre çalışmanın inisiyatifle çalışmaktan muhakkak daha verimsiz olduğuna dair o sınanmış varsayıma güvenmekteydiler.

Toplumsal düzenle ilgili bu perspektif analitik bir kavrayıştan çok sosyolojik bir gerçekliktir. Ama yine de otoriter, yüksek-modernist projelerin neden potansiyel olarak bu denli yıkıcı olduğunu anlamak için değerli bir çıkış noktası sağlayabilir. Bu projelerin görmezden geldiği –ve çoğu zaman bastırdığı– şey tam da karmaşık bir faaliyeti sağlama alan pratik yeteneklerdi. Bu bölümdeki amacım teknik bilgi* (*savoir faire* ya da *arts de faire*),[3] sağduyu, tecrübe, hüner ya da *mētis* gibi çeşitli adlar verilen bu pratik yetenekleri kavramlaştırmaktır. Bu yetenekler nelerdir? Nasıl yaratılır, geliştirilir ve sürdürülürler? Formel epistemik bilgi ile ilişkileri nedir? Birçok yüksek modernizm biçiminin bilginin bu iki türü arasındaki değerli bir işbirliğinin yerine, pratik bilgiyi en iyi ihtimalle değersiz ve en kötü ihtimalle tehlikeli batıl inanç olarak defeden "emperyal" bir bilimsel bakışı geçirdiğini göstermeyi umuyorum. Bilimsel bilgi ile pratik bilgi arasındaki ilişki, göreceğimiz gibi, uzmanların ve kurumların kurumsal hegemonya için yürüttükleri politik savaşın bir kısmını oluşturur. Taylorizm ve bilimsel tarım, bu okumada, yalnızca üretim stratejileri değil, aynı zamanda denetim ve temellük stratejileridir.

*Orijinal metinde *know-how* olarak geçen kavramın Türkçeye tam çevirisi "nasıl yapacağını bilmek"tir. (h.n.)

Mētis: Pratik Bilginin Çerçevesi

Marcel Detienne ve Jean-Pierre Vernant'ın aydınlatıcı çalışmalarını izleyerek, Yunan *mētis* kavramında yerel deneyimde gömülü bilgi çeşitleri ile devlet ve devletin teknik organları tarafından kullanılan daha genel, soyut bilgiyi kıyaslamanın bir aracını bulabiliriz.[4] Bu kavramın ve kullanımının ayrıntılarına girmeden önce yerel bilginin bölgesel karakterini aydınlatmak ve takip eden tartışmayı temellendirmek amacıyla kısa bir örneği ele alacağız.

Kuzey Amerika'daki ilk Avrupalı yerleşimciler mısır gibi Yeni Dünya'ya ait bitki türlerini ne zaman ve nasıl dikmeleri gerektiğini merak ettiklerinde, bu bilgi için Amerikalı Yerli komşularının yerel bilgisine başvurdular. Bir efsaneye göre Squanto (bir diğerine göre ise Şef Massasoit) onlara meşe yaprakları bir sincap kulağı büyüklüğüne geldiğinde mısır ekmelerini söyledi.[5] Bugün kulağa ne kadar folklorik gelirse gelsin, bu tavsiyede New England baharındaki doğa olaylarının *düzenli* ardışıklığına dair incelikle gözlemlenmiş bir bilgi saklıdır. Örneğin ortaya çıkan kokarca lahanasının, yaprak sürmeye başlayan söğütlerin, geri dönen kırmızı-kanatlı karakuşun ve mayıs sineğinin ilk yumurtalarının çıkmasının bu *düzenli* ardışıklığı Amerikalı Yerlilere kolayca gözlemlenebilir bir bahar takvimi sağlıyordu. Bu olayların belirli bir yıldaki zamanlaması daha erken ya da daha geç olabilse de ve ardışıklıklarının hızı uzayıp kışalabilse de, bu olayların *sıralaması* neredeyse hiç bozulmazdı. Pratik bir kural olarak bu, ayazdan sakınmanın neredeyse şaşmaz bir formülüydü. Bizler Squanto'nun tavsiyesini, muhtemelen sömürgecilerin de yaptığı gibi, bir tek gözleme indirgeyerek onu tahrif ediyoruz. Yerlilere ait teknik bilgi hakkında bildiğimiz her şey, onun birçoğu kısmen gereksiz olan pek çok işaretin birikimi-

ne dayandığını akla getirir. Eğer meşe yaprağı formülü diğer göstergelerce doğrulanmasaydı, sağduyulu bir tarımcı daha da gecikebilirdi.

Bu tavsiyeyi daha evrensel ölçüm birimlerine dayanan bir tavsiyeyle karşılaştırın. *Çiftçinin Yıllık*'ının tipik bir yerel baskısı örnek alınabilir. Bu yıllık Mayıs'taki ilk dolunaydan sonra ya da 20 Mayıs gibi belirli bir tarihte mısır dikilmesini önerebilir. Bu tavsiyenin New England'ta uygulanması için her koşulda enlem ve rakım dikkate alınarak hatırı sayılır bir ayarlama yapmak gerekecektir. Güney Connecticut'ta işe yarayan bir tarih Vermont'a uymayacaktır; vadilerde işe yarayan bir tarih tepeler (özellikle kuzeye bakan yamaçlar) için doğru olmayacaktır; sahile yakın yerlerde işe yarayan bir tarih içbölgelerde yaramayacaktır. Yıllığın belirttiği tarih başarısızlığa kesinlikle yol açmayacaktır, çünkü bir yıllık yayıncısının başına gelebilecek en kötü şey tavsiyesinin bir ekin iflasına neden olmasıdır. Bu ticari tedbirin bir sonucu olarak, ekinin büyüme zamanının önemli bir kısmı kesinlik uğruna kaybedilebilir.[6]

Amerika Yerlilerinin şiarı buna kıyasla bölgesel ve yereldir, yerel ekosistemlerin ortak özelliklerine göre ayarlanmıştır; *buradaki* meşe yapraklarını inceler, genel olarak meşe yapraklarını değil. Özgüllüğüne rağmen oldukça geniş bir coğrafyada geçerlidir. Ilıman Kuzey Amerika'da meşe ağaçlarının ve sincapların olduğu herhangi bir yerde kullanılabilir. Gözlemlenen ardışıklığın sağladığı kesinlik neredeyse birkaç günlük bir büyüme vakti kazandırırken, sert bir ayazdan önce dikim yapma riskini de azaltır.

Squanto'nunkine benzer bir pratik bilgi elbette daha evrensel bilimsel terimlere çevrilebilir. Bir botanist meşe ağaçlarının ilk gelişiminin toprak ve ortam sıcaklığının yükselmesi ile mümkün olduğunu, bunun ayrıca mısırın büyümesini ve öldürücü bir ayaz olma olasılığının ihmal edilebilir olduğunu

da garanti altına aldığını gözlemleyebilir. Belli bir derinlikteki ortalama toprak sıcaklığı da bunu pekâlâ yapıyor olabilir. On dokuzuncu yüzyıl başı matematikçisi Adolp Quetelet bu yöntemi izleyerek bilimsel bakışını Brüksel'de leylakların ne zaman çiçekleneceğiyle ilgili dünyevi probleme çevirmişti. Birçok sıkı gözlemden sonra leylakların, "son ayazdan sonraki ortalama günlük sıcaklığın karelerinin toplamı (4264C) kareye ulaştığında" çiçek açtığına karar verdi.[7] İşte bilgi kesinlikle bu! Gereken gözlemleri yapma teknikleri verili olduğunda, bu bilginin oldukça kesin olması muhtemeldir. Ama pratik olduğu söylenemez. Quetelet'in şakacı formülü dikkatimizi pratik, yerel birçok bilgiyi karakterize eden şeye çeker: o söz konusu probleme yönelmek için gerekenden ne eksik ne de fazla, olması gerektiği kadar ekonomik ve kesindir.

Bu tartışmaya *mētis* gibi tanıdık olmayan bir diğer terimi sokmadan önce tereddüt edilebilir. Ama bu örnekte, *mētis* aklımdaki pratik bilgi türünü "yerli teknik bilgi", "halk bilgeliği", "pratik yetenekler", *tekhne*, vs. gibi olası alternatiflerden daha iyi aktarıyor gibi görünmekte.[8]

Bu kavram bize antik Yunandan geliyor. Odysseus sık sık, bolca *mētis*'e sahip olması ve düşmanlarının üstesinden gelip eve dönmek için ondan yararlanması nedeniyle takdir edilirdi. *Mētis* genelde İngilizce'ye "kurnazlık" ya da "kurnaz zekâ" diye çevrilir. Bu çeviri yanlış olmasa da, *mētis* tarafından temsil edilen bilgi ve beceriler alanının hakkını vermiyor. Geniş olarak anlaşıldığında, *mētis* sürekli değişen bir doğal ve beşeri ortam karşısında geniş pratik yetenekleri ve kazanılan kavrayışı temsil eder. Odysseus'un *mētis*'i yalnızca Kirke'yi, Kiklopları ve Polyphemus'u aldatmasında ve Sirenlerden kurtulmak için kendisini direğe bağlamasında değil, adamlarını bir arada tutmasında, gemisini onarmasında ve birbiri ardı sıra tehlikeli yerlerden adamlarını kurtarmasında da aşikârdı. Burada vur-

gulanan hem Odysseus'un sürekli değişen durumlara başarıyla uyum sağlama yeteneği, *hem de* insani ve kutsal düşmanlarını anlama ve dolayısıyla zekâsı ile alt etme kapasitesidir.

Bütün insan faaliyetleri kayda değer bir düzeyde *mētis*'i gerektirir, ama bazı faaliyetler *mêtis*'e çok daha fazla ihtiyaç duyar. Değişken bir fiziksel ortama uyum sağlamayı gerektiren becerilerle başlarsak, nasıl yelken açılacağı, uçurtma uçurulacağı, koyun kırpılacağı, araba sürüleceği, bisiklete binileceği hakkında edinilen bilgiler *mêtis* kapasitesine dayanır. Bu becerilerin her biri pratikle ve dalgaları, rüzgârı ya da yolu okuyup uygun ayarlamaları yapabilmeyle kazanılan el-göz koordinasyonunu gerektirir. Bunların hepsinin *mētis*'i gerektirdiğinin güçlü bir göstergesi faaliyetin kendisi ile uğraşmadan bunları öğretmenin son derece zor oluşudur. Nasıl bisiklet sürüleceği üzerine açık talimatlar kaleme almak düşünülebilir, ama bu talimatların bir aceminin ilk seferde bisiklet sürmesini sağlaması pek hayal edilemez. "Pratik mükemmelleştirir" düsturu bunun gibi faaliyetler için bulunmuştur, çünkü bir bisikleti sürmek için gereken daimi, neredeyse hissedilemez ayarlamaları öğrenmenin en iyi yolu bu ayarlamaları yapmak zorunda kalmaktır. Gereken ayarlamalar ancak kazanılmış bir dengeleme hareketi aracılığıyla otomatik bir hal alır.[9] Araçlara ve malzemelere dokunmayı ya da bunlara yönelik bir hissi gerektiren çoğu zanaatın ve el sanatının geleneksel olarak usta zanaatkârların uzun çıraklığı altında öğrenilmiş olmasında şaşılacak bir yan yoktur.

Şüphehiz kimi bireyler belli bir beceriyi kapmakta ve onda ustalaşmakta diğer çoğu kişiden daha hızlı görünürler. Ama bu tarif edilemez (çoğu kez beceri ile deha arasındaki farklılığı ifade eden) farklılığın ötesinde bisiklete binmek, yelkencilik, balık tutmak, koyunları kırpmak, vs. pratik yoluyla öğrenilir. Her yol, rüzgâr, ırmak ve koyun farklı olduğu ve sürekli

değiştiği için en iyi uygulayıcı, Odysseus gibi, birçok farklı koşul altında deneyim kazanan olacaktır. Hayatınız geminizin zor hava koşullarını atlatmasına bağlı olduğunda, yelkencilikle ilgili doğa kanunlarını incelemiş ama fiilen bir tekneyi asla idare etmemiş dâhi bir fizikçidense kesinlikle uzun deneyime sahip başarılı bir kaptanı tercih edersiniz.

Acil durumlarla ve hastalıklarla uğraşan uzmanlar da *mētis*'e örnektirler. İtfaiyeciler, kurtarma birlikleri, sağlık görevlileri, maden faciası ekipleri, hastanelerin acil servislerindeki doktorlar, yıkılan elektrik direklerini tamir eden ekipler, petrol bölgesindeki yangınları söndüren ekipler ve göreceğimiz gibi, istikrarsız çevrelerdeki çiftçiler ve besiciler zararı sınırlandırmak ve hayat kurtarmak için hızlı ve kati bir biçimde harekete geçmek zorundadır. Bunlar her ne kadar öğrenilebilen ve öğretilebilen pratik kurallar olsalar da, her yangın ya da kaza benzersizdir ve meselenin yarısı hangi pratik kuralı hangi sırayla uygulayacağını ve ne zaman kitabı bir yana atıp doğaçlamaya başvuracağını bilmektir.

Tüm dünyada yangınların kaynağını kurutmak için kiralanan Red Adair ekibi çarpıcı ve teşhis edici bir örnekti. 1990 Körfez Savaşı'ndan önce, değerlendirilebilecek "nesnel" deneyime sahip olan tek ekip oydu ve çalışacağı ücreti kendi belirleyebiliyordu. Her yangın yeni sorunlar üretiyor ve deneyim ile doğaçlamanın yaratıcı bir karışımını gerektiriyordu. Adair ile yüksek ölçüde tekrara dayalı adımları icra eden alt düzey memuru bir yelpazenin neredeyse zıt uçlarında görebiliriz. Adair'in işi, doğası gereği, bir rutine indirgenemez. Öngörülemez olanla –bir kaza, bir yangın– işe başlamak ve ardından oradaki yangını söndürüp buradaki petrol kuyusunu kontrol altına alması için gereken teknikleri ve ekipmanı (şüphesiz mevcut olan bir repertuvardan, ama büyük ölçüde kendisi tarafından oluşturulmuş bir repertuvardan) tasarlamak zorun-

dadır.[10] Memur ise, aksine, çoğunlukla önceden ve en küçük ayrıntılarına kadar düzenlenebilen öngörülebilir, rutin bir ortamda çalışır. Adair ise standart bir çözümü uygulamak için çevresini basitleştiremez.

Buraya kadar verilen örnekler çoğunlukla insanlar ile fiziksel çevreleri arasındaki ilişkiyle alakalıydı. Ama *mētis* aynı şekilde insan etkileşimine de uygulanabilir. Sürekli başkalarının hareketlerine, değerlerine, isteklerine ya da mimiklerine göre ayarlama yapmayı gerektiren karmaşık fiziksel etkinlikleri düşünün. Boks, güreş ve eskrim rakibin hareketlerine ani, yarı-otomatik cevaplar vermeyi gerektirir, bu da ancak bizzat ilgili faaliyetin uzun süre pratik edilmesi sayesinde öğrenilebilir. Başarılı boksçu yararlanabileceği bir tepki oluşturmak amacıyla sağ gösterip sol vurmayı öğrenecektir. Fiziksel yarışlardan dans etmek, müzik yapmak ya da sevişmek gibi ortak faaliyetlere geçersek, bunlarda da deneyimden doğan benzer şekilde ustalaşmış bir tepki yeteneği önem taşır. Pek çok spor *mētis*'in hem işbirliğine hem rekabete dayalı yanlarını birleştirir. Bir futbolcunun yalnızca takım arkadaşlarının hareketlerini değil, hangi *takım* hareketlerinin ve hilelerinin rakiplerini yanıltacağını da öğrenmesi gerekir. Bu becerilerin hem genel hem de özel olduğunu belirtmeden geçmeyelim; her oyuncu oyunun farklı yönlerinde becerikli olsa da her takımın kendine has bir beceriler kombinasyonu, kendi "kimyası" vardır ve rakip bir takımla girilen her yarış kimi yönlerden benzersiz bir mücadele demektir.[11]

Çok daha büyük, daha iddialı bir düzlemde yer alan savaş diplomasisi ve siyaset daha genel olarak *mētis* yüklü becerilerdir. Her iki örnekte de başarılı uygulayıcı partnerlerinin ve rakiplerinin davranışlarını kendi amaçları doğrultusunda şekillendirmeye çalışır. Rüzgâra ve dalgalara uyum sağlayabilen ama onları doğrudan etkileyemeyen yelkenciden farklı olarak

general ve siyasetçi, her biri diğerlerine üstünlük kurmaya çalışan benzerleri ile sürekli etkileşim içindedir. Öngörülemez olaylara –hem hava koşulları gibi doğa olayları hem de düşman hamlesi gibi beşeri olaylar– hızla ve iyi uyum sağlamak ve sınırlı kaynakları en iyi şekilde kullanmak önceden öğretilmesi zor becerilerdir.

Mētis'in zorunlu olarak örtük olan deneysel doğası merkezi görünür. Filozof Charles Peirce tarafından örtük öğrenim üzerine yürütülen basit bir deney süreçle ilgili bazı şeyleri aktarmaya yardımcı olabilir. Peirce farklı insanlara iki adet yükü kaldırtıp hangisinin daha ağır olduğunu söylemelerini istedi. İlk başta insanlar çok kaba ayrımlar yapmaktaydı. Ama uzun süre pratik yaptıkça ağırlıktaki çok küçük farklılıkları kesin olarak ayırt edebilir hale geldiler. Algıladıkları ya da hissettikleri şeyin ne olduğunu saptayamıyorlardı ama ayırt etme kapasiteleri muazzam derecede artmıştı. Peirce bu sonuçları insanlar arasındaki "zayıf duyumlar" üzerinden bir tür eşikaltı iletişimin kanıtı olarak kabul etti. Ancak bizim amaçlarımız açısından bu, yalnızca pratik yoluyla öğrenilebilecek ve fiilî pratik olmadan yazılı ya da sözlü biçimde ifade edilemeyecek temel türde bir bilgiyi gösterir.[12]

Değindiğimiz örnekleri inceleyerek *mētis*'in doğası ve neye ilişkin olduğu hakkında birtakım ilk genellemelere gidebiliriz. *Mētis* en çok, uygulayıcısının neredeyse ikinci doğası haline gelmiş hızlı ve usta bir adaptasyon gerektiren, benzer ama asla tamı tamına aynı olmayan durumlara uygulanabilir. *Mētis* becerileri elbette çeşitli kurallar içerebilir ama bu kurallar büyük ölçüde pratik vasıtasıyla (sıklıkla formel çıraklıkta) kazanılır ve gelişmiş bir strateji hissi ya da hünerdirler. *Mētis*'in kitabi bilgi ile başarıyla aktarılabilecek tümdengelimci ilkeler halinde basitleştirilmesi zordur, çünkü *mētis*'in icra edildiği ortamlar rasyonel karar vermenin formel prosedürlerine baş-

vurulmasını olanaksız kılacak kadar karmaşık ve tekrar edilemezdir. *Mētis*, bir bakıma, hiçbir formülün uygulanamayacağı dehanın alanı ile alışkanlıkla öğrenilebilecek kodlanmış bilginin alanı arasındaki büyük boşlukta yer alır.

Yerellik Sanatı

Herhangi bir kalifiye zanaattan çıkarılabilecek pratik kurallar neden onu icra etmek için acınacak derecede yetersizdir? Michael Oakeshott sanatkârların ya da aşçıların aslında kendi sanatları üzerine yazıp onu teknik bilgi şeklinde kısaltmaya çalışabileceklerine, ama bu yazıların bildikleri şeyin çoğunu değil, yalnızca bilgilerinin anlatıma indirgenebilecek küçük bir bölümünü temsil ettiğine dikkat çekti. Bir zanaatın basmakalıp kurallarını bilmek onu icra edebilmekten çok farklıdır: "Bu kurallar ve ilkeler faaliyetin kendisinin özetinden ibarettir; faaliyetten önce yokturlar, onu yönettikleri pek söylenemez ve faaliyete itici güç sağlayamazlar. İlkelerde gösterilen eksiksiz bir ustalığa bu ilkelerin atıfta bulunduğu faaliyetin icra edilmesindeki tam bir yeteneksizlik eşlik edebilir, çünkü faaliyeti icra etmek bu ilkelerin uygulanmasından ibaret değildir; böyle olsaydı bile, bu ilkelerin nasıl uygulanacağının bilgisi (faaliyeti gerçekten icra etmenin bilgisi) bu ilkelere dair bir bilginin içinde verili değildir."[13]

Mētis'in özü *somut bir durumda* pratik kuralların nasıl ve ne zaman uygulanacağını bilmektir. Uygulamanın inceliklerinin önemli olmasının nedeni *mētis*'in değişken, belirsiz (bazı olgular bilinmez) ve tikel ortamlarda değerinin olmasıdır.[14] Belirsizlik ve değişim sorusuna daha sonra döneceğiz ama burada *mētis*'in yerelliğini ve tikelliğini daha fazla incelemek istiyorum.

Denizcilikteki daha tümel seyrüsefer bilgisi ile daha tikel kılavuz seyri bilgisi arasındaki fark aydınlatıcı bir örnektir.

Büyük bir limana büyük bir şilep ya da yolcu gemisi yanaştığında kaptan genellikle gemisinin kontrolünü yerel bir kılavuz kaptana devreder, bu kılavuz kaptan da gemiyi rıhtıma ya da palamar yerine götürür. Gemi palamar yerinden ayrılırken, güvenli bir şekilde açık denize çıkana kadar yine aynı prosedür izlenir. Kazalardan kaçınmak için geliştirilmiş bu mantıklı prosedür açık denizde (daha "soyut" bir yerde) seyrüsefer bilgisinin daha genel bir beceri olduğunu, oysa bir gemiyi belirli bir limandaki trafikte idare etmenin son derece bağlamsal bir beceri olduğunu yansıtır. Kılavuz kaptanlık becerisine "yerel ve yerleşik bir bilgi" diyebiliriz. Kılavuz kaptan kıyı ve nehir ağzı boyundaki yerel gelgitleri ve akıntıları, yerel rüzgârın ve dalga örüntüsünün benzersiz özelliklerini, yer değiştiren sahil kordonunu, işaretlenmemiş sığ kayalıkları, mikro-akıntılardaki dönemsel değişiklikleri, yerel trafik koşullarını, burunlardaki ve boğazlardaki rüzgâr örüntüsünün günlük değişimlerini ve bu sularda geceleri dümenin nasıl idare edileceğinin yanı sıra farklı gemilerin değişken koşullar altında palamar yerine nasıl güvenle götürüleceğini bilir.[15] Bu tür bilgi, doğası gereği, tikeldir; ancak yerel pratik ve deneyim yoluyla edinilebilir. Dar bir ekolojik alana başarıyla adapte olmuş bir kuş ya da böcek gibi, kaptan da *bir* limanı bilir. Aniden bir başka limana götürülse bildiklerinin çoğu geçersiz kalacaktır.[16] Bu bilginin bağlamı oldukça dar olsa da, kaptanlar, liman reisleri ve en az bunlar kadar önemli olan deniz ticareti sigortacıları bir kaptanın belirli bir limana dair bilgisinin daha üstün olduğunda hemfikirdir. Kılavuz kaptanın deneyimi genel seyrüsefer kuralları karşısında *yerel üstünlüğe* sahiptir.

Mark Twain klasik eseri *Mississippi'de Yaşam*'da nehir vapuru kaptanlarının edindiği bilgiyi uzun uzadıya anlatır. Bu bilginin bir bölümü nehrin sığ olduğu yerler, nehirdeki akıntılar ve gemicilikle ilgili diğer tehlikelere işaret edebilen yü-

zeysel özellikler hakkında pratik kurallardan ibarettir. Ancak bu bilginin büyük bölümü kaptanların Mississippi'ye farklı sezonlarda ve su düzeylerinde oldukça özel bir biçimde aşina olmasından kaynaklanır – belli bir yerde yalnızca deneyim yoluyla kazanılabilecek bilgi. Burada nehirlere dair genel bir bilgiden söz etmek yanlış olmayacaksa da, iş belirli bir nehirde belirli bir yolculuk yapmaya geldiğinde, bu oldukça zayıf ve yetersiz bir bilgidir. Tikel bir nehirde yerli bir kaptan, tikel bir ormandaki yerli iz sürücüden ya da Bruges'deki veya eski bir Arap kentinin merkezindeki yerel rehberden daha az gerekli değildir.

Mētis'te yansıtılan pratik ve deneyim neredeyse her zaman için *yerel*dir. Dolayısıyla bir dağcılık rehberinin en iyi olduğu yer sıklıkla tırmandığı Zermatt olabilir; bir uçak kaptan pilotu eğitimini gördüğü Boeing 747'lerde en iyi olabilir; bir ortopedi cerrahının en iyi olduğu alan cerrahi deneyiminin ona belli bir uzmanlık kazandırmış olduğu dizler olabilir. Aniden Mont Blanc'a, DC3'e ve ellere geçtiklerinde, bu uzmanların *mētis*'lerinin ne kadarını kullanabilecekleri belli değildir.

Tikel bir becerinin uygulanması ile ilişkili her örnek yerel koşullara özel uyarlamaları gerektirecektir. Bir dokumacı için her yeni tel ya da ip farklı kullanılır. Bir çömlekçi için yeni bir kil farklı "çalışır". Farklı malzemelerden elde edilen uzun bir deneyim bu tür uyarlamaların yarı-otomatik yapılmasına yol açar. Bilginin özgüllüğü, her dokuma tezgâhının ya da çömlekçi tekerleğinin bir sanatkârın bilip değerlendirebileceği (ya da üzerinde çalışabileceği) kendine has ayırt edici özelliklere sahip olması bakımından daha da derinleşir. O halde, fiilen uygulanan her genel bilgi yaratıcı bir uyarlama ister. Genel olarak dokuma tezgâhlarına dair kusursuz bir bilgi kendine has tasarımı, kullanımı, ahşabı ve onarımı olan tikel bir dokuma tezgâhını tek başına başarıyla çalıştıramaz. Bir dokuma

tezgâhına, bir nehre, bir traktöre ya da bir otomobile dair ustalıktan bahsetmek mantıksız değildir; bunlar genel bilgi ile yerleşik bilgi arasındaki boşluğun büyüklüğüne ve önemine işaret eder.

Yerleşik, yerel bilgiyi genel bilginin karşısında *partizan* bilgi olarak düşünmemiz makul olabilir. Yani bu tür bir bilgiye sahip birinin genellikle belli bir sonuç elde etmekte büyük bir çıkarı vardır. Büyük, yüksek sermayeli bir denizcilik şirketi için çalışan bir ticari taşımacılık sigortacısı kazaların olasılık dağılımına güvenmekle yetinebilir. Ama güvenli bir yolculuk beklentisindeki bir denizci ya da kaptan için önemli olan şey bir tek olayın, bir tek yolculuğun sonucudur. *Mētis* tikel bir durumda bu sonucu etkilemek –imkânları geliştirmek– için gereken yetenek ve deneyimdir.

Daha önceki bölümlerde incelediğimiz devlet eliyle yürütülen basitleştirmelerin ve ütopik projelerin tümü mekânsal ve zamansal olarak benzersiz çevrelerde yürütülen faaliyetlerle ilgilidir. Ormancılık, devrim, kent planlama, tarım ve kırsal yerleşimle ilgili genel bir şeyler söylemek aslında mümkün olsa da, bu bizi ancak *bu* ormanı, *bu* devrimi, *bu* çiftliği anlamaya götürür. Her tarım faaliyeti benzersiz bir mekânda (tarlalar, toprak, ekinler), benzersiz bir zamanda (hava koşulları, sezon, böcek popülasyonlarının döngüsü) ve benzersiz amaçlarla (kendi ihtiyaçları ve beğenileri olan tikel bir aile) gerçekleşir. Genel kuralların bu tikellikleri yok sayan mekanik bir uygulaması pratik başarısızlığa, toplumsal hayal kırıklığına ya da büyük olasılıkla ikisine birden davetiyedir. Genel formül zorunlu olarak kaba anlayışların başarılı, ayrıntılı, yerel uygulamalara uyarlanmasını sağlayacak yerel bilgiyi temin etmez, edemez de. Kurallar ne kadar genelse, yerelde başarılı olmaları için o kadar çok uyarlamaya ihtiyaç duyarlar. Bu yalnızca kaptanın ya da seyrüseferin pratik kurallarının hangi noktada

kılavuz kaptanın derin yerel bilgisinden daha yetersiz kaldığının fark edilmesi meselesi değildir. Bu, pratik kuralların kendilerinin büyük ölçüde fiilî seyrüsefer ya da kılavuz kaptanlık pratiklerinden türeyen kodlamalar olduğunun kabul edilmesi meselesidir.

Son bir analoji genel pratik kurallar ile *mētis* arasındaki ilişkiye açıklık getirmemize yardımcı olabilir. *Mētis* genel bir formülü yerel bir örneğe başarıyla uygulamak amacıyla (yerel ortalama sıcaklık ya da yağış miktarı gibi) yerel değerlerin tanımlanmasından ibaret değildir. Dille bir benzerlik kurarsak, bence pratik kurallar formel gramere benzerken *mētis* daha çok gerçek konuşmaya benzer. Konuşma ne kadar gramerden türemişse *mētis* de o kadar genel kurallardan türemiştir. Konuşma beşikten itibaren taklit, kullanım, deneme ve hatayla gelişir. Anadili öğrenmek rastlantısal bir süreçtir – ardışık, kendi kendini düzelten kestirimlerden oluşur. Konuşmayı öğrenirken önce alfabeyi, sözcükleri, cümlecikleri ve gramer kurallarını öğrenip sonra bunlarla gramatik olarak doğru bir cümle kurmaya çalışmayız. Dahası, Oakeshott'ın gösterdiği gibi, yalnızca konuşma kurallarının bilinmesi anlaşılır cümleler kurarken son derece yetersiz kalır. Gramer kurallarının gerçek konuşma pratiğinden türediği iddiası gerçeğe daha yakındır. Konuşma yeterliliğini hedefleyen modern dil eğitimi bunu kabul ederek, dilin yapısını ve aksanını zihne yerleştirmek için işe basit konuşmalarla ve ezbere dayalı tekrarlarla başlarken gramer kurallarını başta öğretmez ya da daha sonra, pratik ustalığı sistemleştirmenin ve özetlemenin bir yolu olarak ele alır.

Dil gibi, başarılı çiftçilik ya da besicilik için de gereken *mētis*'i ya da yerel bilgiyi en iyi öğrenme şeklinin günlük pratik ve deneyim olması muhtemeldir. Uzun bir çıraklıktan geçmek, sürekli olarak bu zanaatın icra edildiği bir evde bü-

yümek çoğu zaman *mētis*'in uygulanması için en yeterli hazırlığı gösterir. Bir mesleğe bu şekilde adım atmak yeniliğe cüret etmek yerine becerilerin korunmasından yana olabilir. Ama deneyimi, bilgiyi ve *mētis*'in intibak etme yeteneğini dışlayan ya da bastıran bir formül tutarsızlık ve başarısızlık riski taşır; anlaşılır cümlelerle konuşmayı öğrenmek salt gramer kurallarını öğrenmekten çok daha fazlasını gerektirir.

Episteme ve Tekhne ile İlişki

Yunanlar ve özellikle Platon için *episteme* ve *tekhne*, *mētis*'ten bütünüyle farklı bir düzenin bilgisini temsil ediyordu.[17] Teknik bilgi ya da *tekhne* tam ve kapsamlı olarak (pratik kurallar *değil*) kesin ve kati kurallar, ilkeler ve önermeler biçiminde ifade edilebilir. En dar tanımıyla, *tekhne* apaçık birincil ilkelerden yapılan mantıksal tümdengelime dayalıdır. Bir form olarak düzenlenme, kodlanma ve öğretilme biçimi, nasıl değiştirildiği ve sergilediği analitik kesinlik ile *mētis*'ten radikal bir biçimde ayrılır.

Mētis bağlamsal ve özel iken *tekhne* evrenseldir. Matematiğin mantığında on kere on her yerde ve her zaman yüze eşittir; Öklit geometrisinde dik açı bir çemberin doksan derecesini temsil eder; fizik kurallarında suyun donma derecesi her zaman sıfır santigrat derecedir.[18] *Tekhne* sabit bilgidir; Aristo *tekhne*'nin, "deneyimden kazanılan birçok nosyondan benzer şeylere dair evrensel bir yargı doğduğunda oluştuğunu"[19] yazmıştır. *Tekhne*'nin evrenselliği analitik olarak küçük, apaçık, mantıksal adımlar içinde düzenlenmesinde ve hem çürütülebilir hem doğrulanabilir olmasında yatar. Bu evrensellik *tekhne* biçimindeki bilginin öyle ya da böyle formel bir disiplin olarak öğretilebilir olduğu anlamına gelir. *Tekhne*'nin kuralları pratik uygulamaları olan ya da olmayan teorik bilgiyi temin eder. Son olarak, *tekhne* çoğu kez nicel ve gayri şahsi kesinlik,

açıklama ve doğrulama kaygısı ile tanımlanırken, *mētis* kişisel beceri ya da "dokunuş"la ve pratik sonuçlarla ilgilidir.

Tekhne'nin ideal ya da tipik bir bilgi sistemi olarak tanımlanması modern bilimin kendini adlandırmasına benziyorsa, bu tesadüfi değildir. Ancak fiilî bilim *pratiği* yine de başka bir şeydir.[20] *Tekhne*'nin kuralları bilginin *keşfedildikten* sonra nasıl kodlanacağının, ifade edileceğinin ve doğrulanacağının tayin edilmesidir. *Tekhne*'nin ya da *episteme*'nin hiçbir kuralı bilimsel icadı ya da içgörüyü açıklayamaz. Matematiksel bir teorinin keşfedilmesi dehayı ve muhtemelen *mētis*'i gerektirir; ama yine de teoremin kanıtı *tekhne* ilkelerine uygun olmak zorundadır.[21] Bu yüzden *tekhne*'nin sistematik ve gayri şahsi kuralları kolayca bir araya getirilebilecek, kapsamlı olarak belgelenebilecek ve formel olarak öğretilebilecek bir bilgi üretimini kolaylaştırır, ama bunlar kendi başına bu bilgiye katkıda bulunamaz ya da onun nasıl oluştuğunu açıklayamaz.[22]

Tekhne, her şeyden önce, bulguların mantıksal olarak başlangıç varsayımlarından çıkarılabileceği kendi kendine yeten akıl yürütme sistemlerinin karakteristiğidir. Bu bilgi türü bu koşulları gayri şahsi, evrensel ve bağlamdan bağımsız olduğu düzeyde yerine getirir. Ancak, Detienne ve Vernant'ın vurguladığı gibi, *mētis*'in bağlamı karakteristik olarak, "geçici, değişken, şaşırtıcı ve muğlak durumlar, kesin ölçüme, tam hesaba ya da sıkı mantığa açık olmayan durumlardır."[23] Nussbaum Platon'un, özellikle *Devlet*'te, aşkın alanını –neredeyse doğası gereği olasılıkla, arzuyla ve dürtüyle ilgili bir alanı– bir *tekhne* ya da *episteme* alanına dönüştürmeye çalıştığını ikna edici bir şekilde gösterir.[24] Platon dünyevi aşkı daha aşağı heveslerin nesnesi olarak görmekteydi ve filozofun saf hakikat arayışına daha çok benzeyebilmesi için onu bu basit içgüdülerden temizlemeyi umuyordu. Saf akıl yürütmenin, özellikle de bilimsel ve matematiksel mantığın üstünlüğü onun "acıdan bağım-

sız, kesinlikle sabit ve hakikate yönelmiş olduğu" gerçeğinde yatar. Bu akıl yürütmenin amacı, "insanların yaptıklarına ve söylediklerine bakmaksızın, ebediyen hep olduğu şeydir."[25] Platon'a göre, insanın âşık olduğu ya da âşık olması *gerekeh* şey kendisi değil, âşık olunanda yansıtılan katışıksız güzelliğin saf formları olmalıydı.[26] Aşk ancak bu şekilde doğru ve rasyonel olabilir, heveslerden serbest kalabilirdi.

İnsan çabasının olasılıktan, tahminden, bağlamdan, arzudan ve kişisel deneyimden –ve dolayısıyla *mētis*'ten– en bağımsız olan alanları böylece insanın en yüksek uğraşları gibi algılanmaya başlandı. Bunlar filozofun işidir. Öklitçi geometrinin, matematiğin, bazı kendi kendine yeterli analitik felsefe biçimlerinin ve belki de müziğin bu kriterlerden güç alarak neden en saf uğraşlar arasında görüldüğü anlaşılabilir.[27] Doğal bilimlerden ve somut deneylerden farklı olarak, bu disiplinler maddi dünyanın olasılıklarının elinin değmediği saf düşünce alanları olarak var olurlar. Akılda ya da boş bir kâğıt üzerinde başlarlar. Pisagor teoremi, a2 + b2 = c2, tüm dik üçgenler için her yerde ve her zaman doğrudur.

Batı felsefesi ve –sosyal bilimler de dahil– biliminin tekrar eden bir teması, muğlaklığı parantez içine almak ve bu suretle Öklit geometrisinin sahip olduğu mantıksal indirgemeci kesinliğe ulaşmak amacıyla bilgi sistemlerini yeniden formüle etmeye yönelik çaba olmuştur.[28] Doğal bilimlerde sonuçlar devrim yaratmıştı. Felsefe ve beşeri bilimler söz konusu olduğunda ısrarcı çabalara rağmen sonuçlar çok daha muğlaktır. Descartes'ın ünlü *episteme*'si, "Düşünüyorum, o halde varım," matematiksel bir ispattaki ilk adımı taklit ediyordu ve "toplumu mahvetmekle tehdit eden düzensizliğe verilen bir yanıttı."[29] Jeremy Bentham'ın ve faydacıların amacı, haz ve acı analizleri (hedonizm) vasıtasıyla, etik çalışmasını saf bir doğa bilimine, "bir bireyin etkilenebileceği her durumun

gözlemlenip kaydedilerek hiçbir şeyin... şansa, hevese ya da keyfi takdire bırakılmadan her şeyin yoklandığı ve boyut, sayı, ağırlık ve ölçü bakımından belirlendiği"[30] bir incelemeye indirgemekti.

Şans (*tuche*) bile, istatistik ve olasılık teorisi sayesinde, sonunda *tekhne*'nin formüllerinin içine girebilecek tekil bir olguya dönüştürüldü. Risk, bilinen bir olasılık olarak tayin edilebilmesi şartıyla diğerlerine benzer bir olguya dönüşürken, belirsizlik (altta yatan olasılıkların bilinmediği yerde) hâlâ *tekhne*'nin erişiminin dışında yer almaktaydı.[31] Riskin ve belirsizliğin düşünsel "kariyer"ine bakıldığında, analiz alanının yeniden formüle edildiği ve sorgulama alanının sayılamayan ve ölçülemeyen, yalnızca hükmedilebilen unsurları dışarıda bırakacak şekilde daraltıldığı anlaşılabilir. Daha iyi bir ifadeyle, kilit değişkenlerin sayı ile ifade edilebilen özelliklerini (bir ulusun GSMH bazında serveti, anket rakamları bazında kamu görüşü, psikolojik envanter bazında değerleri) tecrit edip ehlileştirmek için teknikler geliştirildi. Örneğin neo-klasik iktisat bu doğrultuda bir dönüşüm geçirdi. Belirsizliğin ana kaynağı olan beğeni faktörünü parantez içine almak için, ilk başta verili alınan tüketici tercihleri sonra sayılır. İcat ve girişimci faaliyet sistemin dışında görülerek ölçüm ve tahmin uygulanamayacak kadar dikbaşlı oldukları gerekçesiyle disiplinin çerçevesi dışına atılırlar.[32] Disiplin gerçek belirsizliğin hüküm sürdüğü bu başlıkları (ekolojik tehlikeler, beğenideki değişimler) defederken hesaplanabilir riski içeri almıştır.[33] Stephen Marglin'in gösterdiği gibi, "iktisatta özel menfaate, hesaplamaya ve maksimizasyona yapılan vurgu" apaçık koyutlamaların klasik örneklerindendir ve "insan motivasyonunun ve davranışının karmaşıklıklarını ve gizemlerini açığa çıkarmaya yönelik ciddi bir çabadan ziyade, *episteme*'nin üstünlüğüne ideolojik bir bağlılığı" yansıtır.[34]

Bu tür yeniden formülasyonların mantığı modern bilimsel tarımın deneysel pratiğiyle ve kendine koyduğu sınırlarla paralellik taşır. Sorgulama alanını daraltmak suretiyle muazzam bir kesinlik ve bilimsel güç kazanmıştır; fakat belirli durumları açıklayamamak ya da yapay çevresinin ötesinden gelecek olası hoş olmayan sürprizlerle karşılaşmak pahasına bunu yapmıştır.[35] *Tekhne* en çok, "tekil bir hedefi ya da amacı, faaliyetin kendisinden ayrı olarak belirlenebilir ve nicel ölçüme açık bir amacı"[36] olan faaliyetlere uygundur. Bu nedenle bilimsel tarımın en başarıyla yöneldiği sorun, deney sahalarında yürütülen tek değişkenli deneylerin açığa vurduğu gibi, bir mahsulden dönüm başına en az maliyetle en çok bushel yetiştirmektir. Tarım yaşamı ve topluluğu, aile ihtiyaçları, uzun-vadeli toprak yapısı, ekolojik çeşitlilik ve sürdürülebilirlik konuları ya dahil edilmesi zor ya da tamamen hariç tutulan konulardır. Verimlilik, üretim işlevi ve rasyonel eylem formülleri ancak peşinde olunan amaçlar basit, sıkı sıkıya tanımlanmış ve dolayısıyla ölçülebilir olduğunda belirlenebilecek formüllerdir.

Aristo'nun da kabul ettiği gibi, sorun bazı pratik tercihleri, "evrensel bir kurallar sisteminin prensipte bile yeterince ve tam olarak kapsayamamasıdır."[37] Aristo gemiciliği ve hekimliği üstün performans için uzun deneyimin pratik bilgeliğinin zorunlu olduğu iki faaliyet olarak belirtir. Bunlar yanıt verme, doğaçlama ve ustaca birbirini izleyen kestirimlerin gerekli olduğu *mētis* yüklü faaliyetlerdi. Platon'a bakılacak olursa, Sokrates öğretilerini kaleme almaktan bilerek geri durmuştu; çünkü felsefi faaliyetin *episteme* ya da *tekhne*'den çok *mētis*'e ait olduğunu düşünüyordu. Yazılı bir metin, felsefi bir diyalog biçimini alsa bile, basmakalıp bir kodlanmış kurallar dizisidir. Sözlü bir diyalog ise aksine canlıdır ve katılımcıların karşılıklılığına cevap vererek önceden tayin edilemeyecek bir yere ulaşır. Sokrates besbelli ki felsefenin hâsıl olan metin değil,

öğretmen ile öğrenci arasındaki –şimdi Sokratesçi yöntem diye adlandırdığımız– bir karşılıklı etkileşim olduğuna inanmaktaydı.[38]

Pratik Bilgi Bilimsel Açıklamaya Karşı

Yüksek-modernist projelerin planlarını dayattıklarında mahrum kaldıkları değerli bilgiyi değerlendirmek ancak *mētis*'in potansiyel başarısını ve kapsamını anlamakla mümkündür. *Mētis*'in özellikle bilimsel bilginin hegemonik imparatorluğunda yerilme nedenlerinden biri de "bulgularının" bilimsel söylemin genel mutabakatlarına katılmak yerine pratik, elverişli ve bağlamsal olmasıdır.

Alanın, ağırlığın ve hacmin ölçülmesinin tarihsel yerelliğinde *mētis*'in ayrıksılığının iş başında olduğunu gördük. Amaç her zaman, evrensel bir ölçüm birimiyle bağdaşmaktansa yerel bir hedefi gerçekleştirmek ya da önemli bir yerel özelliği (iki ineği olan bir çiftlik gibi) ifade etmekti. Squanto'nun özdeyişine benzer şekilde, bu yerli ölçüler çoğu kez soyut bir ölçüden daha fazla bilgi içermekteydi. Bunların içerdiği bilgiler kesinlikle *yerel olarak* daha uygun bilgilerdi. İşte tam da bu yerel, pratik, yerden yere değişen belirtiler *mētis*'in devlet idaresinin amaçları açısından kafa karıştırıcı, tutarsız olmasını sağlıyor ve bu amaçlara benzetilemiyordu.

Yerliler florayı sınıflandırırken çok benzer bir mantığı izlerler. Önemli olan yerel kullanım ve değerdir. Dolayısıyla çeşitli bitkiler belli bir kullanım mantığına göre sınıflandırılır: çorba yapmak için iyi, sicim yapmak için iyi, kesikleri iyileştirmek için iyi, mide bozulmasını gidermek için iyi, sürüler için zehirli, elbiselerimizi dokumaya yarar, tavşanlar yiyecek olarak tercih ediyor, çit yapmaya yarar, vs. Bu bilgi asla durağan değildir; pratik deney vasıtasıyla sürekli genişletilir. Ve yerlilerin floral gerçekliği ayırdığı kategoriler, bilimsel araştırmacıların

tercih ettiği Linnaeus'un* kimi zaman görünmezleşen botanik kategorileri değildir şüphesiz.[39]

Mētis'in nihai sınavı pratik başarıdır. Seyir subayı seferi güvenle yürüttü mü? Odysseus'un oyunları Kiklopların hakkından geldi mi? Lapa çıbanı iyileştirdi mi? Çiftçi bol hasat aldı mı? Bir teknik arzulanan amaç için etkin ve tekrar eder bir şekilde işe yarıyorsa, *mētis*'in uygulayıcıları onun nasıl çalıştığını sormakla, doğru neden ve sonuç mekanizmasını tanımlamakla çok uğraşmaz. Amaçları daha geniş bir bilgi birikimine katkıda bulunmak değil, karşı karşıya kaldıkları problemleri çözmektir. Bu, *mētis*'in uygulayıcılarının yeni çözümler icat etmediği anlamına gelmez. Çok kararlı bir biçimde bunu yaparlar. Yakın bir tarihe kadar tarımdaki neredeyse bütün gelişmeler sanayi ya da bilim yerine tarlalardan gelmiştir. Bu, *mētis*'in yeniliklerinin tipik olarak mevcut unsurların yeni bir kombinasyonunu (Lévi-Strauss'un tabirini kullanırsak, *brikolaj*ını)[40] temsil edecek olması demektir; traktörü çekiş gücüyle ilgili sorunlarını çözmek isteyen çiftçiler icat etmedi.[41] Aynı şekilde, pratik bilginin brikolajı hayranlık verici bir şekilde çalışan ama bilimin (henüz?) anlayamadığı –çoklu mahsul ekimi ya da toprak onaran stratejiler gibi– karmaşık teknikler yarattı.

Pratik bilginin gücü çevrenin son derece yakından ve keskin bir biçimde gözlemlenmesine dayanır. Squanto gibi geleneksel yetiştiricilerin neden çevrelerinin böylesine mükemmel gözlemcileri olduğu buraya kadar gayet açıklık kazanmış olmalı, ama bu nedenler bilimsel bilgiyle bir karşılaştırma bağlamında bir kere daha tekrarlanmayı gerektiriyor. İlk önce, bu yetiştiricilerin yakından gözlem sonuçlarından hayati, doğrudan bir çıkarı vardır. Kendi tavsiyelerine uyması gerekmeyen

*Carol Linnaeus (1707-1778): Canlıların modern sınıflandırılmasının kurucusu İsveçli botanist, hekim ve zoolog. (h.n.)

bilimsel araştırmacıdan ya da tarımsal büyüme kurumundan farklı olarak, köylü kendi kararlarının doğrudan tüketicisi durumundadır. Modern zamanın tipik çiftçisinden farklı olarak, köylünün deneyimli komşularından başka güveneceği hiçbir uzman yoktur; kararlarını bildiklerine dayanarak vermek zorundadır.

İkinci olarak, bana göre, bu tanımcıların yoksulluğu ya da marjinal ekonomik statüleri dikkatli gözlem ve deney için başlı başına güçlü bir güdü sağlar. İki balıkçının olduğu varsayımsal bir örneği düşünün, bunların her ikisi de geçimlerini bir nehirden sağlamak zorunda olsunlar. Balıkçılardan biri avın sabit ve bol olduğu bir nehir kenarında yaşasın. Diğeri ise avın değişken ve az olduğu bir nehir kenarında yaşayıp kıt kanaat ve istikrarsız bir geçim sürdürüyor olsun. İkisinden daha yoksul olanının yeni balıkçılık teknikleri geliştirmekte, balığın alışkanlıklarını yakından gözlemlemekte, tuzakları ve setleri dikkatlice yerleştirmekte, farklı türlerin sezona bağlı hareketlerinin zamanlamasında ve işaretlerinde, vs. doğrudan hayati bir çıkarı olduğu açıktır.

Köylü yetiştiricinin ya da besicinin tüm yıl boyunca gözlem alanında yaşadığını da unutmamalıyız. Tarım yaptığı yerde yaşamayan bir yetiştiricinin ya da bir araştırma görevlisinin asla farkına varmayacağı şeyleri onun bilmesi muhtemeldir.[12] Son olarak, önceki bölümde bahsedildiği gibi, böyle bir yetiştirici her zaman gözlemler, pratikler ve deneylerle dolu sözlü bir referans kitaplığı –bir bireyin tek başına asla bir araya getiremeyeceği bir bilgi birikimi– görevi gören bir topluluğun üyesidir.

"Bilimöncesi" insanların çoğu kez ölümcül tehditlerin güdülediği deneysel yaklaşımı önemli, etkili birçok sonuç doğurdu. Güney Amerikalı Kızılderililer aktif maddesinin kinin olduğunu ya da neden işe yaradığını bilmeksizin, kınakına

ağacının kabuğunu çiğnemenin sıtmaya karşı etkili bir ilaç olduğunu keşfettiler. Batılılar C vitamini hakkında hiçbir şey bilmeseler de ravent gibi bazı gıdaları baharın başlangıcında tüketmenin kış iskorbütünün semptomlarını hafifletebileceğini biliyorlardı. Çeşitli yiyeceklerin küfü penisilinin ayrıştırılmasından çok daha önce enfeksiyonları engellemek için kullanılıyordu.[43] Anip Gupta'ya göre modern ilaç kodeksinin yaklaşık dörtte üçü geleneksel olarak bilinen ilaçlardan türetilmiştir.[44] İlaçların yokluğunda bile insanlar çoğu kez hangi önlemlerin korkutucu bir bulaşıcı hastalığa yakalanma ihtimallerini azaltacağını biliyorlardı. Daniel Defoe'nun *Veba Yılı Günlüğü*'ndeki Londralılar, kırsala giderek ya da bunu yapamadıklarında kendilerini odalarına kapatarak 1665'teki veba salgınında hayatta kalma şanslarını büyük ölçüde artırdıklarını biliyorlardı.[45] Şu an bizlerin bildiği gibi, veba taşıyıcısının farelerin üstündeki pireler olduğunu bildiğimizde, bu stratejilerin neden genellikle işe yaradığını anlayabiliriz; ama Defoe'nun çağdaşları vebaya gazların yol açtığını düşünselerde bu etkili çözümleri bulmuşlardı.

Pratiğin bilimi öncelemesinin en çarpıcı örneği, Edward Jenner'ın 1798'te çiçek aşısını geliştirmesinden çok uzun zaman önce çiçek hastalığının yayılmasını kontrol etmek için variolasyonun dünya çapında kullanılmasıdır. Frédérique Apffel Marglin'in etkileyici ayrıntılarla analiz ettiği bu hikâye, salt *mētis* becerilerinin bilimsel tıpta haklı olarak büyük bir aşama gibi görülen şeye benzeyen ya da onu önceleyen bir tür aşıya nasıl yol açtığını göstermesi açısından değerlidir.[46] İzninizle, burada yapmak istediğim son şeyin modern tıbbi araştırma ve deneysel yöntem karşısında geleneksel tıbbı savunmak olduğunu belirtmek isterim.[47] Bu değerlendirmenin vurguladığı şey yerel bilginin, deneme ve yanılmanın ya da daha cömert bir şekilde rastlantısal yöntem diyebileceğimiz

şeyin bilimsel yöntemden yararlanmadan ne sıklıkla pratik sonuçlar üretmiş olduğudur.

En azından on altıncı yüzyıla kadar variolasyon tekniği Hindistan'da, Ortadoğu'da, Avrupa'da ve Çin'de yaygın olarak uygulanmaktaydı. Bu uygulama insanda çiçek hastalığına yol açan maddenin solunması ya da hafifçe çizilen derinin içine zerk edilmesinden ibaretti. Madde, alıcıda nadiren ölümcül sonuçlar doğuran hafif bir çiçek hastalığı bulaştırıyordu. "Taze" –olağan şekilde hastalığa yakalanmış aktif bir enfeksiyon geçirmekte olan birinin sivilcelerinden ya da yara kabuklarından alınan– çiçek hastalığı maddesi asla kullanılmazdı. Aşı genellikle, geçen yıldaki salgın sırasında hastalığı hafif atlatmış kişilerden alınan zayıflatılmış madde ile ya da bir önceki yıl aşılananların sivilcelerinden alınan madde ile yapılırdı. Dozaj hastanın yaşına, boyuna ve ağırlığına göre ayarlanabilmekteydi.

Variolasyonun ardındaki ilke homeopatinin* temelini oluşturan ilkeyle aynıydı ve çok daha eski bir pratiği yansıtıyordu. Aşı modern tıbbın doğuşundan önce çeşitli biçimler altında yaygın olarak uygulanmaktaydı. Hindistan'da, variolasyon ritüel uzmanları tarafından yapılıyordu ve tanrıça Sithala'ya yapılan ibadetle derinlemesine birleştirilmişti.[48] Diğer toplumlarda variolasyonun kültürel ortamı şüphesiz ki farklıydı, ama fiilî prosedürler dikkat çekecek derecede benzerdi.

Jenner'ın vaksen** maddesini kullanarak aşıyı keşfetmesi bu nedenle bütünüyle yeni bir şey değildi. Genç bir kız ona zaten vaksen taşıdığı için çiçek hastalığından korunduğunu söylemişti. Jenner bu öneriye uyarak kendi çocuklarını vak-

*Homeopati: Bir hastalığın yol açtığı hastalık belirtilerinin, aynı belirtileri sağlam bir insanda ortaya çıkarabilecek ilaçların çok düşük dozlarda verilmesiyle ortadan kaldırılabileceği ilkesine dayanan tedavi yöntemi. (h.n.)

**Sığır çiçek hastalığı. (ç.n.)

sen maddesi ile aşıladı ve onların takip eden bir çiçek hastalığı aşısına hiçbir reaksiyon göstermediklerini gözlemledi. Aşılama, elbette, variolasyona kıyasla büyük bir ilerlemeydi. Variolasyon canlı çiçek hastalığı maddesini kullandığı için hafif ama bulaşıcı olan aktif bir örneğe sebep olur ve bu şekilde tedavi edilenlerin yüzde 1 ila 3'ü tedavi yüzünden hayatlarını kaybederdi; bu yine de bir salgında altı kişiden bir ya da ikisinin hayatını kaybetmesi ile kıyaslandığında tercih edilir bir orandı. Jenner'ın tekniği öldürülmüş virüsleri kullanıyor, böylece bulaşmayı engelliyordu ve aşısının iyatrojenik oranı dikkat çekecek derecede düşüktü: bin kişiden yalnızca biri aşının kendisi yüzünden ölmüştü. Başarısını haklı olarak kutlamak gerekir ama, "Jennerci aşılamanın geçmişten ani bir kopuş değil, doğrudan onun devamı ve mirasçısı olduğunu"[49] bilmek önemlidir.

Variolasyon, her ne kadar aşılama karşısında neredeyse tercih edilmemiş olsa da, bilimöncesi pratik tıbbın etkileyici bir başarısıydı. Aşı ilkesi çok önceden kavranılmıştı ve hastalıktan etkilenen topluluklarda çok sayıda pratisyenin başarılı bir teknik geliştirmeye uğraştığı hayal edilebilir. Yeni bir tedavinin etkili olduğu ispatlandığında, bu haber bir salgından daha hızlı yayılarak derhal daha başarısız önleyici tedbirlerin yerini almış olmalı. Burada hiç büyü yok. Bu pratik bilginin bileşenleri basittir: acil bir ihtiyaç (bu örnekte, kelimenin tam anlamıyla bir ölüm kalım meselesi), benzer bağlamlarda işe yarayan ümit verici birkaç ipucu (aşı), neredeyse her şeyi denemeye gönüllü serbest deneyci,[50] (deneyciler ve hastalar birbirini izleyen salgınlar boyunca çeşitli stratejilerin sonuçlarını gözlemlediğinden) pratiği "ağır ağır olgunlaştıracak" vakit ve deney sonuçlarının (iletişim zincirleri vasıtasıyla) paylaşılması. Bir elektron mikroskobunu gerektirmediği sürece, aslında, tutkulu bir ilginin, yakından gözlemin, farklı olasılıkları de-

neyen çok sayıda amatör uzmanın ve deneme yanılma için gereken zamanın böyle bir birleşiminin pratik sorunlara yeni pek çok çözüm üretmemesi şaşırtıcı olurdu. Jenner'dan önce variolasyon kullananlar Paul Richards tarafından tasvir edilen çok mahsullü ekimi benimsemiş yetiştiricilerden farklı değildi. Neden işe yaradığını tam olarak bilmeseler de bir şey icat etmişlerdi ve bu şans eseri olmamıştı. Bu, gördükleri şeyden yanlış çıkarsamalar yapma risklerini artırsa da brikolajlarının pratik başarılarını azaltmıyordu.

Mētis pratik bilgiye, deneyime ve rastlantısal akıl yürütmeye verdiği değerle birlikte bilimsel bilginin artık yürürlükten kalkmış bir öncüsü olmaktan ibaret değildir elbette. O, belirsizliklerin yolumuzu (deneyimli) sezgimize güvenerek bulmamızı şart koşacak kadar zorlu olduğu karmaşık maddi ve sosyal meseleler karşısında en uygun akıl yürütme şeklidir. Albert Howard'ın Japonya'daki su yönetimi ile ilgili açıklaması aydınlatıcı bir örnektir: "Japonya'daki erozyon kontrolü bir satranç oyununa benzer. Orman mühendisi aşınmış vadiyi inceledikten sonra ilk hamlesini yaparak bir ya da daha fazla engelleyici baraj için yer tespit eder ve sonra bunları kurar. Doğanın cevabını görmek için bekler. Bu, orman mühendisinin bir sonraki hamlesini belirler, bu hamle bir ya da iki yeni baraj veya eski baraja ek setlerin inşası olabilir. Erozyon engellenene kadar gözlem yapmak için bir ara verilir, sonra bir sonraki hamleye geçilir, vs. Doğal kaynakların tortulaşma ve yeni bitki örtüsü gibi süreçleri yönlendirilir ve maliyetleri düşük tutmak ve pratik sonuçlar elde etmek için bu süreçlerden en iyi şekilde yararlanılır. *Doğa'nın bölgede zaten gerçekleştirdiğinden daha fazlasına kalkışılmaz.*"[51] Howard'ın değerlendirmesindeki mühendis "bir vadinin eseri" ile uğraştığının örtük olarak farkındadır. Bir önceki deneyime dayanan, ihtiyatlı her küçük adım bir sonraki adım için çıkış noktası olan bütünüyle

öngörülemeyecek yeni etkiler yaratır. Değeri ve etkileşimleri tam olarak öngörülemeyen birçok değişkeni içeren neredeyse her iş bu türdendir: bir ev inşa etmek, bir arabayı onarmak, yeni bir uçak motorunu mükemmelleştirmek, bir dizi cerrahi müdahalede bulunmak ya da bir toprak parçasını ekip dikmek.[52] Etkileşimlerin yalnızca maddi çevreyi değil toplumsal etkileşimleri de içerdiği yerde –yeni köyler ya da kentler inşa ederek insan yerleştirmek, iktidarı devrimle ele geçirmek ya da tarımı kamulaştırmak– insan aklı (hesaplanabilir risklerden ayrı olarak) etkileşimlerin ve belirsizliklerin çokluğu karşısında afallar.

Otuz beş yıldan daha uzun bir süre önce, Charles Lindblom, hırslı toplumsal siyasetin umutsuz karmaşıklığına ithafen unutulmaz "idare-i maslahat sanatı" ifadesini kullanmıştı.[53] Bu tabir ile, kapsamlı bir şekilde ele alınması bir yana tam olarak anlaşılması bile mümkün olmayan büyük ölçekli siyaset sorunlarına karşı geliştirilecek pratik yaklaşım ruhu ifade edilmek isteniyordu. Lindblom pratikte bilgi hem sınırlı hem de parçalıyken ve araçları amaçlardan düzgün olarak ayırmak asla mümkün değilken, kamu yönetimi modellerinin siyasi inisiyatiflerde örtük olarak sinoptik bir egemenliğinin bulunmasından yakınıyordu. Fiilî siyaset pratiğini tanımlarken sınırlı kıyaslamalardan oluşan parçalıklı bir yaklaşımın, deneme yanılma dizisini takip eden gözden geçirilmiş deneylerin, geçmiş deneyime güvenin ve "yerinden edilmiş inkremantalizm"in altını çiziyordu."[54] Albert Hirschman toplumsal siyaseti ev inşası ile kıyaslamak suretiyle aynı şeye daha metaforik bir biçimde dikkat çekiyordu: "Toplumsal değişimin mimarının asla güvenilir bir planı olamaz. Yaptığı her ev daha önce yapılan diğer her evden farklı olmakla kalmaz, kaçınılmaz olarak yeni inşaat malzemelerini ve hatta test edilmemiş mukavemet ve yapı ilkeleriyle yapılan deneyleri kulla-

nır. Bu nedenle, ev inşa edenlerin en kullanışlı şekilde aktarabilecekleri, onu bu zahmetli koşullarda inşa etmeyi mümkün kılan deneyin anlaşılmasıdır."[55]

Lindblom'un ve Hirschman'ın konumları birlikte değerlendirildiğinde, hırstan kapsamlı ve rasyonel planlamaya doğru iyi düşünülmüş bir stratejik çekilmeye işaret ederler. Eğer sosyal bilimler jargonunda bir yer açabilirsek, eğitimli tahminler ve pratik kurallar ile işleyen bir dünyayı tanımlamak için bulunmuş "sınırlı rasyonalite" ("sinoptik egemenlik" yerine) ve "tatmin edici" ("maksimize edici" yerine) gibi tabirlerin ardındaki kavramlar *mētis*'e çok benzer.

Kitabın Ötesinde Öğrenmek

Adım adım ilerleyen "idare-i maslahat" yaklaşımı sürprizlerle karşılaşmanın kesin olduğu erozyon yönetimi ya da kamu siyaseti gibi bir alanda olsa olsa tedbirli bir yol gibi görülecektir. Bu durumlarda belirsizlik ve dolayısıyla potansiyel felaket düzeyinin sürecin daha yönetilebilir adımlara bölünmesiyle azaltılabileceği gerçeği, bir aceminin idareyi eline alabileceği anlamına *gelmez*. Aksine, ancak engin deneyime sahip birisi bir önceki adımın sonuçlarını ve bu adıma gösterilen tepkileri yorumlayarak bir sonraki adımı belirleyebilir. Bu adım, pek çok kez sürprizlerle karşılaşmış ve çok sayıda başarıya imza atmış hidrolojistleri ve siyasetçileri gerektirecektir. Onların yanıt dağarcığı daha geniş, çevrenin okunmasındaki yargıları daha doğru, kendilerini nasıl sürprizlerin beklediğine dair hisleri daha kesin olacaktır. Burada da yeteneklerinin bir kısmı yorumlanabilir ve öğretilebilir, ama çoğu –uzun pratikle elde edilen bir altıncı his gibi– örtük kalacaktır. Anlatılamaz olanı anlatmaya çabalama riskini alarak, bu bilginin ne kadar önemli ve kodlanmış bir biçim içine sokulmasının ne kadar zor olduğunu ileri sürmek istiyorum.[56]

Mētis bilgisi çoğu kez o kadar örtük ve otomatiktir ki bu bilgiye sahip olanlar onu bir türlü açıklayamaz.[57] Ilk tıbbi eğitimin başlıca örneği, bildiğim kadarıyla, yüzyılın başında frengiyi başlangıç aşamasında görülmeye değer bir başarıyla teşhis eden bir doktor olmuştu. Laboratuvar testleri onun teşhisini doğruluyordu, ama fiziksel muayenede kendisini teşhise götüren o şeyin tam olarak ne olduğunu bilmiyordu. Başarısına ilgi gösteren hastane yöneticileri başka iki doktordan, onu hastalarını muayene ederken birkaç hafta yakından izlemelerini ve bulduğu şeyi belirleyip belirleyemeyeceklerini anlamalarını istedi. Uzun bir aradan sonra hem onlar hem de doktorun kendisi, farkında olmadan hastaların hafif göz seyirmesini kaydettiğini anladılar. Göz seyirmesi ondan sonra evrensel olarak bilinen frengi semptomuna dönüştü. Her ne kadar bu bilgi kodlanabilir olsa da, burada aydınlatıcı olan onun yalnızca yakın gözlem ve uzun klinik deneyim vasıtasıyla elde edilebileceği ve bunun da öncesinde farkında olmadan biliniyor olabileceğidir.

Bir beceri ya da zanaat icra eden deneyimli birisi, elindeki bir parçayı değerlendirirken geniş bir hareket, görsel yargı, dokunma duyusu dağarcığı ya da ayırt edici bir gestaltın yanı sıra deneyimden doğan ve pratikten ayrı bir biçimde ifade edilemeyen bir dizi kesin sezgi geliştirir. Birkaç kısa örnek bu bilginin inceliğini ve ayrıntılarını aktarmaya yardımcı olacaktır. Endonezya'da, güvertenin altında deliksiz uykusundaki yaşlı Bugis deniz kaptanları rotada, havada, akıntıda ya da bu üçünün birleşiminde bir değişlik olduğu anda uyanırlar. Okyanusun dalgaları sıklıkla değiştiğinde ya da gemiye farklı bir yönde çarpmaya başladığında, bir kaptan geminin rampası ya da meylinde ortaya çıkan ufacık değişimler vasıtasıyla değişikliği hemen hisseder.

Kasabada görülen bir difteri vakasının hâlâ hastanın evde

karantinaya alınmasına neden olduğu günlerde, bir doktor viziteye çıktığında genç bir tıp öğrencisini yanına alırdı. Karantina altındaki bir evin antresine buyur edildiklerinde, yaşlı adam hastayı daha görmeden durdu ve "Dur," dedi, "kokuya dikkat et! Bu kokuyu asla unutma; difterili bir evin kokusu bu."[58] Bir seferinde başka bir doktor faal bir klinikte binlerce bebeği gördükten sonra bir bebeğin ciddi bir hastalığının olup olmadığını ve acil bakım isteyip istemediğini yalnızca bebeğe bakarak isabetli bir biçimde anlayabileceğine inandığını söylemişti. Yargısını oluşturan görsel ipucuna tam olarak parmak basamıyordu ama bunun tenin, gözlerin, bedenin ve hareketlerin ifadesinin bir birleşimi olduğunu varsaymaktaydı. Albert Howard bir keresinde "ustalaşmış göz"ü ikna edici bir şekilde savunmuştu: "Deneyimli bir çiftçi bitkiler üzerinden –dinçliği, gelişmişliği, çok kökün olması, sıhhat 'kızartısı'– toprağın sağlığını ve humusun niteliğini anlayabilir... Aynı şey iyi arazi üzerindeki hayvanların sağlığı için de geçerlidir." Aslında, "onları tartmak ya da ölçmek gerekmez. Başarılı bir çobanın ya da birinci sınıf hayvanlarla çalışan bir kasabın bir bakışı, toprakta ya da hayvanların beslenmesinde veya her ikisinde her şeyin yolunda gittiğini ya da yanlış bir şeyin olduğunu anlamasına yeterli olur."[59]

Bu tür bilginin ya da sezginin statüsü nedir? Bu becerilere en "kurnaz" pratisyenlerin edinebileceği (aldatıcı olmayan bir anlamda) "işin hileleri" diyebiliriz.[60] Bu anekdotlarda anlatılan neredeyse bütün deneyimli yargıların testler ve ölçümler tarafından doğrulanabileceğine dikkat edin. Difteri laboratuvarda saptanabilir, bir çocuğun kansızlığı kan testleri ile doğrulanabilir ve Bugis deniz kaptanı rüzgârdaki değişimi teyit etmek için güverteye çıkabilir. Yargılarının kontrol edilebileceğini bilmek hem sezgiye hem de formel ölçüme erişimi olanlar için şüphesiz ki güven tazeleyicidir. Ama *mêtis*'in epistemik alter-

natifi çok daha yavaş, daha zahmetli, daha sermaye-yoğundur ve her zaman sonuç vermez. Hızla verilecek isabetli (mükemmel değil) yargıya ihtiyaç olduğunda, işin yolunda ya da kötü gittiğinin ilk işaretlerini yorumlamak önemli olduğunda, bu durumlarda *mētis*'in yerine konabilecek bir şey yoktur. Tecrübeli doktor örneğinde, testlere gerek olup olmadığı ve eğer gerek varsa hangi testlere ihtiyaç olduğu hakkında verilecek bir kararı şekillendiren şey aslında *mētis*'tir.

Mētis'in pratik kurallarla aktarılan kısmı bile pratik deneyimin kodlanmasıdır. Bir akçaağaç özünün şurup olarak kaynatılması ustalık isteyen bir iştir. Çok ileri gidilirse öz taşar. Durma noktası bir termometre ya da (yerçekimini gösteren) hidrometre ile belirlenebilir. Ama deneyimli olanlar, tam kaynamaya başlamadan önce bitki özünün yüzeyinde küçük kabarcıkların oluşmasını bekler – bu kullanılması çok kolay görsel bir pratik kuraldır. Fakat bu kavrayışı kazanmak, şurup yapan kişinin en azından bir kez hata yapmasını ve çok ileri gitmesini *gerektirir*. Beni her zaman eğlendiren Çin reçeteleri çoğu kez şu talimatı içerir: "Yağı *neredeyse* duman çıkana kadar ısıtın." Bu reçeteler aşçının, yağın tam dumanı çıkmaya başlamadan önce nasıl göründüğünü bilmesine yetecek kadar hata yapmış olduğunu varsayar. Akçaağaç şurubu ve yağ ile ilgili pratik kurallar, doğası gereği, deneyimden gelen kurallardır.

Elinin altında bilimsel yöntemler ve laboratuvar kontrolü bulunmayanlar dikkat çekici ölçüde isabetli zengin bilgi sistemleri geliştirmek için sıklıkla *mētis*'ten yararlanmıştır. Sekstant, manyetik pusulalar, deniz haritaları ve sonar döneminden önceki geleneksel denizcilik becerileri yerinde örneklerdir. Gene Ammarell tarafından hünerleri mükemmel bir şekilde belgelendiği için Bugislere bu bağlamda yeniden başvuruyorum.[61] Bugisler formel gelgit tablolarının yoklu-

ğunda, yükselen ve alçalan gelgitleri, akıntıların yönünü ve gelgitlerin göreli gücünü –bunların hepsi rota planları ve güvenlikleri açısından hayati öneme sahiptir– öngörebilmek için derinlemesine güvenilir bir plan geliştirdi.[62] Günün saatleri, ayın devrindeki gün sayısı ve muson dönemi temelinde hesap yapan Bugis kaptanları gelgitler hakkında ihtiyaç duyduğu her isabetli bilgiyi temin eden bir sistemi aklında tutar. Bir gökbilimcinin perspektifinden, bu planın ayın eğim açısına hiç başvurmaması tuhaf görünür. Ama muson ayın eğimi ile doğrudan ilişkili olduğu için eğim açısına gerek kalmaz. Bugis kaptanının bilişsel haritası, Ammarell'in yaptığı gibi, aydınlatıcı olması amacıyla yazılı biçimde yeniden oluşturulabilir; ama o Bugisler arasında sözlü olarak ve informel bir çıraklık yoluyla öğrenilmiştir. Ele aldığı olgunun karmaşıklığı göz önüne alındığında, gelgitleri değerlendirme ve tahmin etme sistemi zarif bir basitlikte ve son derece etkilidir.

Mētis'in Dinamizmi ve Esnekliği

"Geleneksel bilgi"deki haliyle "geleneksel" tabiri –dikkatle kaçındığım bir tabir– bütünüyle yanlış anlamaya mahal veren yanlış bir isimlendirmedir.[63] On dokuzuncu yüzyılın ortalarında, Batı Afrika'daki araştırmacılar ana hammaddeleri olarak bir Yeni Dünya tahılı olan mısırı yetiştiren topluluklara rastladılar. Batı Afrikalıların iki kuşak öncesine kadar mısır yetiştiriyor olması imkânsız olsa da, mısır tarımı daha şimdiden, onlara ilk çekirdekleri veren bir mısır tanrıçası ya da ruhu hakkında ayrıntılı ritüeller ve mitler ile kuşatılmıştı. Çarpıcı olan şey hem mısırı uyarlamaktaki becerileri hem de onu gelenekleri ile birleştirmedeki süratleriydi.[64] Variolasyonun dört kıtaya açık biçimde yayılışı "geleneksel insanlar"ın hayati sorunlarını çözen teknikleri ne kadar geniş bir biçimde ve süratle benimseyeceğini gösteren bir başka örnektir. Ör-

nekler çoğaltılabilir. Dikiş makineleri, kibrit, işaret fenerleri; gazyağı, plastik kâseler ve antibiyotikler hayati problemleri çözen ya da insanları büyük angaryadan kurtaran ve bu nedenle kolayca kabul edilen ürünlere dair verilebilecek küçük örneklerdir.[65] Belirttiğimiz gibi, pratik etkililik *mētis* bilgisinin ana sınavıdır ve tüm bu ürünler bu sınavı çok büyük başarıyla vermiştir.

Benim önem verdiğim konu bilime, modernliğe ve kalkınmaya dair belli bir anlayışın tüm diğer bilgi türlerini gerikalmış, durağan gelenekler, kocakarı masalları ve batıl inançlar gibi görecek kadar baskın bir söylemi başarıyla yapılandırdığı gerçeği dışında bir vurguyu ya da ayrıntılı açıklamayı gerektirmeyecektir. Yüksek modernizm kendisini gerikalmışlığın sözde panzehiri gibi sunabilmek için bu "öteki"ne, bu karanlık ikize ihtiyaç duydu.[66] İkili karşıtlık ayrıca bu iki bilgi biçimi etrafında kurumlar ile personel arasında ortaya çıkan bir rekabet tarihinden de kaynaklanır. Modern araştırma kurumları, tarımsal deney merkezleri, gübre ve makine satıcıları, yüksekmodernist şehir planlamacılar, Üçüncü Dünya kalkınmacıları ve Dünya Bankası yetkilileri dünyadaki başarılı kurumsal yöntemlerini büyük ölçüde bizim *mētis* dediğimiz pratik bilginin sistematik olarak kötülenmesi yoluyla oluşturmuştur.

Nitelendirmeleri, bu bağlamda, hakikatten besleniyor olamazdı. *Mētis* katı ve tek parçalı değil, esnek, yerel ve çeşitlidir.[67] *Mētis*'i bu kadar geçirgen, yeni fikirlere bu kadar açık kılan aslında onun ayrıksılığı, bağlamsallığı ve parçalılığıdır. *Mētis*'in bir öğretisi ya da merkezi bir eğitimi yoktur; her pratisyen kendi bakış açısına sahiptir. İktisadi terimlerle ifade edersek, *mētis* piyasası neredeyse mükemmel bir rekabetin olduğu bir piyasadır ve yerel tekellerin aşağıdan ve dışarıdan gelen yeniliklerle kırılması muhtemeldir. Yeni bir teknik işe yaradığında yüksek olasılıkla müşteri bulabilir.

Michael Oakeshott rasyonalizme karşı gelenekçiliği savunusunda gerçek, mevcut geleneklerin pragmatizmini vurgular: "Rasyonalistlerin büyük hatası –gerçi bu hata yönteme içkin olmasa da– 'gelenek'in ya da daha iyi bir şekilde 'pratik bilgi' denebilecek şeyin katı, sabit ve değişmez olduğunu varsaymaktır – aslında o 'azami düzeyde akışkandır'"[68] Gelenek, kısmen yerel çeşitliliği yüzünden, esnek ve dinamiktir. Oakeshott başka bir yerde, "Hiçbir geleneksel davranış biçiminin, hiçbir geleneksel becerinin bugüne kadar sabit kalmadığını" söyler. "Geleneğin tarihi sürekli değişim içinde bir tarihtir."[69] Bu değişimler ani ya da süreksiz değil, küçük ve aşamalıdır (inkrementalizm).

Yazılı kültürlerin aksine sözlü kültürlerin ortodoksluğun katılığından kaçınabilmelerini vurgulamaya değer. Sözlü bir kültürün sapmalara işaret etmek için metinsel bir referans noktası olmadığından, dinsel mitlerinin, ritüellerinin ve folklorünün değişim içinde olması muhtemeldir. Hâlâ dolaşımda olan masallar ve gelenekler anlatıcıyla, izleyiciyle ve yerel ihtiyaçlarla birlikte değişir. Eski gelenekten ayrılma derecesini ölçecek kutsal bir metin gibi bir mihenk taşı bulunmayan böyle bir kültür zaman içinde büyük bir değişim geçirebilir ve aynı zamanda kendisinin geleneğe sadık kaldığını düşünebilir.[70]

Bir toplumun *mētis* sermayesi için en iyi analoji belki de onun dilidir. Evet, anlatım için pratik kurallar vardır: klişeler, nezaket kuralları, and içme adetleri ve basmakalıp konuşmalar. Fakat sert polis yetkilerine sahip dilbilimcilerden oluşan bir merkez komite olmadığı sürece, yeni anlatımlar ve yeni birleşimler icat edilip kelime oyunları ve ironi eski düsturları zayıflattıkça dile her zaman eklemeler yapılır. Büyük baskı ve hızlı değişim altında dil oldukça dramatik bir biçimde farklılaşabilir ve yeni melezler ortaya çıkar, ama dil onu konuşan insanlar için tanınabilir bir şekilde kendi dilleri olarak kalma-

yı sürdürür. Bir dil her yönden farklı biçimde etkilenebilir ve insanlar belli bir yeniliği kullanışlı ya da uygun bulursa, onu *kendi* dillerinin bir parçasıymış gibi kabul ederler. *Mētis*'te olduğu gibi dilde de bir mucidin adı nadiren hatırlanır ve bu da sonucu ortak, karşılıklı bir ürün kılmaya yardımcı olur.

Mētis'in Sosyal Bağlamı ve Yok Olması

Malezya'da küçük bir köyde saha çalışması yaparken komşularımın becerilerinin ve yerel ekoloji hakkındaki bilgilerinin enginliği karşısında sürekli hayrete düşerdim. Bunu daha iyi açıklamak için bir örnek verebilirim. Yaşadığım evin ağılının içinde oradaki herkesin bildiği bir mango ağacı yetişiyordu. Meyveler olgunlaştığında akrabalar ve tanıdıklar yeni meyveler alabilecekleri umuduyla ve daha da önemlisi, tohumları saklayıp kendi evlerinin bitişiğine dikme fırsatı için ziyarete gelirdi. Fakat benim gelişimden kısa bir süre önce ağacı büyük kırmızı karıncalar istila etmişti, olgunlaşmasına fırsat vermeden meyvelerin çoğunu yiyorlardı. Her meyveyi torbalamak dışında yapılacak bir şey yok gibi görünüyordu. Evin yaşlı reisi Mat Isa'nın mango ağacının zeminine kuru nipah palmiye yaprakları yerleştirip onları kontrol etmesi birkaç kez dikkatimi çekti. Sonunda, neyin peşinde olduğunu sormaya fırsat bulduğumda, isteksizce de olsa açıkladı. Ona göre bu bizim her zamanki gevezeliğimizle kıyaslandığında tamamen sıradan bir işti. Ağılın arkasındaki birkaç siyah karınca kolonisinin büyük kırmızı karıncaların düşmanı olduğunu biliyordu. Nipah palmiyesinin ince, mızrak gibi yapraklarının ağaçtan dökülüp kuruduğunda uzun, sıkı tüpler gibi kıvrıldığını da biliyordu. (Aslında yerli halk bu tüpleri sigaralarını sarmak için kullanıyordu.) Bu tüplerin aynı zamanda siyah karınca

kolonilerinin kraliçelerinin yumurta bırakmasına elverişli, ideal yerler olduğunu da biliyordu. Birkaç hafta boyunca siyah karınca yumurtaları çatlamaya başlayana kadar stratejik yerlere kuru nipah yaprakları yerleştirmişti. Ardından yumurta dolu yaprakları mango ağacının karşısına koyup takip eden hafta boyunca ölüm kalım savaşını gözlemledi. Birkaç komşu, çocuklarıyla beraber, karınca savaşının kaderini şüpheli gözlerle yakından izledi. Onlardan belki de yarı yarıya daha küçük olmalarına rağmen, siyah karıncalar sonunda kırmızı karıncalara üstün gelecek sayısal çokluğa ulaştı ve mango ağacının zeminindeki toprağı ele geçirdiler. Siyah karıncalar meyveler ağaçtayken mango ağacının yaprakları ya da meyveleri ile ilgilenmediğinden, ağaç korunmuş oldu.

Biyolojik kontrollerle yapılan bu başarılı saha deneyi birkaç tür bilgiyi gerektirir: siyah karıncaların habitatı ve diyeti, yumurta bırakma alışkanlıkları, hangi yerel malzemenin taşınabilir yumurtaları saklamak için kullanılabileceğine dair bir tahmin ve kırmızı ile siyah karıncaların savaş eğilimlerine dair bir deneyim. Mat Isa pratik böcek bilimindeki bu becerinin en azından kendi yaşlı komşuları arasında oldukça yaygın olduğuna ve buna benzer bir stratejinin geçmişte bir ya da iki kez işe yaradığını hatırladığına açıklık getirdi. Benim için açık olan ise hiçbir tarımsal büyüme memurunun, biyolojik kontroller bir yana, karıncalar hakkındaki en temel şeyleri bilmediğidir; çoğu büyüme memuru kasabada yetişmişti ve yalnızca pirinç, gübre ve krediler ile alakalıydılar. Çoğu soru sormayı da akıl etmeyecekti; ne de olsa uzman olan onlardı, köylüleri bilgilendirmek için yetiştirilmişlerdi. Bu bilginin bir ömür boyu süren bir gözlem olmadan edinilebileceği ve bu tür bilgileri aralarında rutin biçimde değiş tokuş ederek saklayacak birkaç kuşak süren görece sabit bir topluluk olmadan aktarılabileceği düşünülemez.

Bu örneğin bir işlevi de benzer pratik bilginin yeniden üretilmesi için gereken toplumsal koşullara dikkatimizi çekmektir. Bu toplumsal koşullar asgari olarak bir çıkar ortaklığını, biriktirilmiş bilgiyi ve devam eden deneyi gerektiriyor görünmektedir. Bazen, on dokuzuncu yüzyıl Fransa'sının *veillée*'si gibi, pratik bilginin toplanması ve değiş tokuş edilmesine neredeyse mükemmel biçimde uyarlanmış formel kurumlar bulunur. *Veillée*, isminden de anlaşılacağı gibi*, kış akşamlarında çiftlik ailelerinin hayvanlarının yarattığı ısıdan yararlanmak ve yakıttan tasarruf etmek için genellikle ahırlarda bir araya geldiği geleneksel bir toplanma örneğiydi. Sosyallik ve ekonomi dışında hiçbir gündemi olmayan bu toplantılar katılanların fındık kırarken ya da nakış işlerken fikirleri, öyküleri, tarımla ilgili haberleri, öğütleri, dedikoduları ve dini hikâyeleri ya da masalları birbirleriyle değiş tokuş ettiği yerel meclisler gibiydiler. Oradaki her üyenin bir ömürlük gözlemlere ve tarımla ilgili kararlarının bedelini ödediği bir pratiğe sahip olduğu düşünüldüğünde, *veillée* pratik bilgi üzerine benzeri görülmemiş günlük bir seminer olarak adlandırılabilir.

Bu doğruca bizi *mētis*'in iki büyük ironisine götürür. İlki *mētis*'in demokratik olarak dağıtılmadığıdır. *Mētis* yaygın olmayabilecek bir dokunuşa ya da hünere dayandığı gibi, kazanılması için gereken deneyim ve pratiğe erişim de sınırlı olabilir. Esnaf loncaları, yetenekli sanatkârlar, belirli sınıflar, dinsel topluluklar, parçalanmamış topluluklar ve genel olarak insanlar çoğu zaman bazı bilgi biçimlerini paylaşmakta isteksiz oldukları bir tekel gibi görürler. Daha iyi bir ifadeyle, bu bilginin diğerlerine açık olması büyük ölçüde toplumun sosyal yapısına ve bazı bilgi biçimleri üzerinde kurulan bir tekelin sunacağı avantajlara bağlıdır.[71] Bu bakımdan *mētis* üniter değildir ve

*"Veillée" sözcüğü Fransızcada akşam anlamına gelir. (h.n.)

belki de onun homojen olmayışına itibar ederek çok sayıdaki *mētis*'ten bahsetmemiz gerekir. İkinci ironi ise, ne kadar esnek ve açık olsa da *mētis*'in kimi formlarının oluşmasının ve aktarılmasının sanayi öncesi yaşamın kilit unsurlarına bağlı görünmesidir. Pazarların ve devletin uzağında olan toplulukların yüksek bir *mētis* düzeyine sahip olması muhtemeldir; çünkü başka seçenekleri yoktur, ellerindeki bilgi ve malzemeye oransız biçimde güvenmek zorundadırlar. Mat Isa yerel bir dükkânda alışveriş yaparken ya da çiftçi derneğini ziyaret ettiğinde ucuz bir böcek ilacı bulsaydı, eminim ki onu kullanırdı.

Mētis'in bazı biçimleri hergün ortadan kaybolur.[72] Fiziksel hareketlilik, meta piyasası, formel eğitim, mesleki uzmanlaşma ve kitle iletişim araçları en uzak topluluklara kadar yayıldıkça, *mētis*'in olgunlaşması için gereken toplumsal koşullar zayıflamaktadır. Birçok yerel bilginin yok olmasının hoş karşılanması yerindedir. Kibritler her yerde bulunabildiğinde insan, lüzumsuz bir merak dışında, çakmaktaşı ve kav ile nasıl ateş yakacağını neden bilmek istesin? Bir çamaşır tahtası ya da nehirdeki bir kayanın üstünde elbiseleri nasıl ovalayacağını bilmek şüphesiz bir ustalıktır, ama bir çamaşır makinesi almaya gücü yetenlerin severek terk ettiği bir ustalık. Ucuz, makine yapımı çoraplar piyasaya çıktığında yamama becerileri benzer şekilde çok fazla nostalji duyulmadan kayboldu. Bugisli yaşlı denizcinin söylediği gibi, "Bugünlerde deniz haritası ve pusula sayesinde *herkes* dümen kullanabilir."[73] Neden olmasın? Standart bilginin üretimi bazı becerilere daha genel –demokratik– bir erişim sağladı, bu beceriler uzun bir çıraklıkta ısrar etmesi ya da katılımı toptan kabul etmemesi olası bir loncanın tekelinde değil artık.[74] Kaybettiğimiz *mētis* dünyasının büyük kısmı endüstrileşmenin ve işbölümünün kaçınılmaz sonucudur ve bu kaybın büyük kısmı da angarya ve zahmetten bir kurtuluş olarak deneyimlenmiştir.

Fakat *mētis*'in yok olmasının iktisadi ilerlemenin kasıtsız ve zorunlu yan-ürünü olarak görülmesi ciddi bir hata olurdu. *Mētis*'in yok olması ve yerini yalnızca merkezden okunabilir standart formüllerin alması, hem devletin hem de büyük ölçekli bürokratik kapitalizmin işleyişine içkindir. *Mētis* bir "proje" olarak asla tamamen başarılı olmayan girişimlerin amacıdır, zira hiçbir üretim ya da toplumsal yaşam formu yalnızca formüllerle –yani *mētis* olmaksızın– işler kılınamaz. Fakat projeye hayat veren mantık denetim ve temellükle ilgilidir. Yerel bilgi dağınık ve görece bağımsız olması nedeniyle temellük edilemez. *Mētis*'in ve gerektirdiği yerel denetimin zayıflatılması ya da daha ütopik olsa da ortadan kaldırılması devlet için idari düzenin ve mali temellüğün, büyük kapitalist şirket için ise işçi disiplini ve kârın önkoşuludur.

Mētis'in ikincil konuma itilmesi fabrikada seri üretimin gelişiminde açıkça görülür. Benzer bir vasıfsızlaştırma süreci, bence, tarımsal üretimde daha zorlayıcı ve bütünsel bir standartlaştırmanın önündeki çetin engeller düşünüldüğünde, nihai olarak daha başarısızdır.

Stephen Marglin'in erken dönem çalışmasının inandırıcı bir şekilde gösterdiği gibi, kapitalist kazanç yalnızca etkililiği değil, etkililik ile denetimin *birleşmesini* de gerektirir.[75] Altürün düzeyinde gerçekleşen işbölümü ve üretimin fabrikada temerküzü gibi önemli yenilikler emek sürecini üniter denetim altına yerleştirmenin kilit adımlarını temsil eder. Etkililik ile denetim pamuğun mekanize olarak eğrilmesi ve dokunması örneğinde olduğu gibi kesişebilir. Ama bunlar kimi zaman ilişkisiz olabilir, hatta birbiriyle çelişebilirler. Marglin, "Etkililiğin en iyi ihtimalle *potansiyel* bir kâr yarattığına" dikkat çeker. "Kapitalistler bu kârı denetim olmaksızın gerçekleştiremezler. Dolayısıyla, kapitalist denetimi güçlendiren organizasyon biçimleri üretkenliği ve etkililiği kötü etkilese-

ler bile, kârı artırdıkları için kapitalistlerden destek bulabilirler. Bunun tersine, üretimi örgütlemenin kapitalist denetimi azaltan daha etkili yolları kârı azalttıkları için kapitalistler tarafından reddedilebilir"[76] Zanaatkâr üretiminin genel yapısı etkililik açısından çoğu kez bir ayak bağıydı. Ama bu neredeyse *daima* kapitalist kazançların önünde bir engeldi. Tekstilde fabrika organizasyonundan önce egemen olan "salma" sisteminde tekstil işçileri hammaddeleri denetleyebilir, çalışmanın ilerleme hızını belirleyebilir ve takip etmesi zor çeşitli stratejiler sayesinde kazançlarını artırabilirlerdi. Patronun bakış açısından fabrikanın en büyük avantajı çalışma saatlerini ve yoğunluğunu daha doğrudan belirleyebilmesi ve hammaddeleri denetleyebilmesiydi.[77] Etkili üretimin bir zanaat temelinde (Marglin'e göre, erken yünlü üretimi ve ipek kurdela dokumacılığı gibi) organize edilebilmesi ölçüsünde, kapitalistlerin dağınık bir zanaatkâr nüfusun kârını temellük etmesi de zorlaşıyordu.

Modern seri üretim yöntemlerinin dehası Frederick Taylor *mētis*'in yok edilip direngen, yarı-bağımsız bir zanaatkâr nüfusun daha uygun birimlere ya da "fabrika çalışanlarına" dönüştürülmesinin gerekliliğini büyük bir açıklıkla görmüştü. "Yönetici... bilimsel yönetim altında... işçilerin geçmişte sahip olduğu tüm geleneksel bilgileri bir araya getirip ardından bu bilgileri sınıflandırma, şemalaştırma ve kurallara, yasalara, formüllere indirgeme yükünü üstelenir... Bu nedenle, eski sistemde tümüyle işçiler tarafından yapılan planlamanın yeni sistemde bilim yasasına uygun olarak yönetim tarafından yapılması zorunludur."[78] Taylor'ın yöntemlerine göre düzenlenen fabrikada yalnızca fabrika yöneticisi tüm süreç hakkında bilgi ve komuta sahibiydi; işçiler ise tüm sürecin küçük, çoğu zaman çok küçük bir bölümünün icra edilmesine indirgenmişti. Sonuçlar, ilk Ford atölyelerinde olduğu gibi,

çoğunlukla kayda değer derecede etkiliydi; bu, denetim ve kâr açısından her zaman büyük bir nimetti.[79]

Taylorizasyonun ütopik rüyası –her çalışanın programlanmış robotlar gibi otomatik hareketlere indirgendiği bir fabrika– gerçekleştirilemezdi. Bu denenmedi değil. David Noble numerik kontroller vasıtasıyla makineler yapmaya yönelik bir girişimin "insan işçilerden kurtuluş" vaadi nedeniyle iyi finanse edildiğini anlatır.[80] Bu girişimin nihai başarısızlığının nedeni tam da sistemin *mētis*'i –malzemedeki ve sıcaklıktaki küçük değişiklikleri, makinedeki yıpranmayı ya da düzensizlikleri, mekanik arızaları, vs. telafi etmek için deneyimli bir işçinin yapacağı pratik ayarlamaları– dışarıda tutarak tasarlanmış olmasıydı. Bir operatörün söylemiş olduğu gibi, "Numerik kontrollerin büyü gibi olduğu varsayılır, ama otomatik olarak tek yapabileceğiniz şey hurda üretmektir."[81] Bu sonuç genellenebilirdi. Ken Kusterer, yaptıkları iş baştan aşağı vasıfsızlaştırılmış görünen makine operatörlerinin çalışma rutinleri hakkında kaleme aldığı bir çalışmasında, işçilerin bir aceminin hemen kullanabileceği formüllere asla indirgenemeyecek, başarılı bir üretim için mutlak suretle zorunlu olan bireysel becerileri nasıl geliştirdiklerini göstermiştir. Yaptığı iş "vasıfsız" diye sınıflandırılan bir makine operatörü işiyle araba sürmek arasında benzerlik kuruyordu: "Arabalar temelde aynıdır ama her araba farklıdır... Başlangıçta yalnızca araba kullanmanın kurallarını öğrenirsiniz. Ama nasıl sürüleceğini öğrendikçe, sürdüğünüz arabaya ilişkin bir his geliştirirsiniz – farklı hızlarda nasıl gittiği, frenlerin ne kadar iyi çalıştığı, ne zaman su kaynatmaya başlayacağı, soğukken nasıl çalıştıracağınız gibi şeyleri öğrenirsiniz... Dolayısıyla bazıları yirmi yıldır üç vardiya çalışan bu makinelere benzeyen eski arabaları düşündüğünüzde, belki de kornası olmayan, frene bastığınızda sağa dönen, gaza belli bir şekilde basmazsanız çalışmayan

bir arabanız var gibi düşündüğünüzde, o zaman buradaki eski makineleri çalıştırmaya çabalamanın nasıl bir şey olduğunu anlarsınız."[82]

Taylorizasyonun tarımsal üretimdeki muadilinin çok daha uzun ve renkli bir tarihi vardır. İmalatta olduğu gibi tarımda da vergi ya da kâr elde edilmesini güvence altına almak için bir üretim biçiminin etkililiği tek başına yeterli değildir. Belirttiğimiz gibi, bağımsız küçük çiftlik tarımı birçok mahsulü yetiştirmenin en etkili yolu olabilir. Ama bu tür tarım biçimleri, her ne kadar ürünleri yığıldıkça, işlendikçe ve satıldıkça vergilendirme ve kâr olanağı yaratsalar da görece okunaksızdırlar ve denetlenmeleri zordur. Bağımsız zanaatçılar ve küçük burjuva dükkân sahipleri örneğinde olduğu gibi, küçük çiftliklerin ticari varlıklarını takip etmek idari bir kâbustur. Sonsuz sayıda firar ve direniş olasılığı vardır ve yıllık kesin veriler elde etmenin maliyeti oldukça yüksektir.[83]

Temelde denetimle ve temellükle ilgilenen bir devlet, yerleşik tarımı besiciliğe ya da arazi rotasyonu uygulanan tarıma tercih edecektir. Böyle bir devlet aynı nedenlerle genel olarak büyük holdingleri küçük holdinglere ve plantasyonu ya da kolektif tarımı her ikisine tercih edecektir. Ağır basan düşüncenin denetim ve temellük olduğu yerde, yalnızca plantasyon ve kolektif tarım işgücü ve geliri, mahsul ekimi ve ekim teknikleri ve son olarak işletmenin üretimi ve kârı üzerinde doğrudan denetim fırsatı sağlar. Kamulaştırma ve plantasyon tarımı her ne kadar nadiren etkili olsa da, bunlar, gördüğümüz gibi, en okunaklı ve dolayısıyla temellüğün en kolay olduğu tarım biçimleridir.

Büyük kapitalist tarım üreticisi fabrika sahibi ile aynı sorunla karşı karşıya kalır: çiftçilerin esas itibarıyla zanaat ya da *mētis*'e yönelik bilgisini, işi ve iş yoğunluğunu daha fazla denetlemesine izin verecek standart bir sisteme dönüştürme so-

runu. Plantasyon buna bir çözümdü. Sömürge ülkelerde, sağlıklı erkeklerin toplu çalışmaya zorlandığı yerlerde, işgücünü kontrol etmesi için gereken piyasadışı yaptırımlar için devlete bel bağladığı ölçüde plantasyon bir tür özel kamulaştırmayı temsil ediyordu. Birden fazla plantasyon sektörü etkililik bakımından yoksun olduğu şeyi sübvansiyon, fiyat desteği ve tekel ayrıcalıkları elde etmek için siyasal etkide bulunmak yoluyla telafi etmekteydi.

Plantasyon ve kolektif çiftlik sayesinde mümkün kılınan denetimin, birkaç istisnayla birlikte, teftiş, katılık ve genel giderlerde yarattığı yüksek maliyet nedeniyle verimsiz olduğu anlaşıldı. Artık bu plantasyon tarımı gözden düştüğünden, onun sağladığı denetimi ve standardizasyonu yinelemek için geliştirilen daha yeni alternatiflerden bazılarına değinmek aydınlatıcı olacaktır; çünkü bunlar farklı biçimlerin ardında yatan işlevsel benzerlikler gösterir.[84] Dünya çapında sözleşmeli tarıma geçilmesi dikkate değer bir örnektir.[85] Tavuk çiftlikleri piliçleri yetiştirmek için devasa, merkezi operasyonların yalnızca verimsiz olmakla kalmayıp aynı zamanda ciddi hastalıkları ve çevre sorunlarını beraberinde getirdiğini anladıklarında yüksek teknolojiyi bir bakıma dışarı taşıdıkları bir sistem geliştirdiler.[86] Büyük şirket civciv temin etmek ve ardından (yaklaşık altı hafta sonra) standartlarını karşılayan belirli sayıda tavuğu geri satın almak üzere bir çiftçiyle anlaşma yapar. Çiftçi, kendi payına, kurumsal şartnamelere uyan bir bina inşa etmek, bu binanın masraflarını üstlenmek ve kurumca temin edilen erzak ile kurumun zaman çizelgesine uygun olarak tavuklara besin, su ve ilaç vermekle yükümlüdür. Bir müfettiş sık aralıklarla prosedürün kurallara uygunluğunu teftiş eder. Kurum açısından avantajlar muazzamdır: Tavuklara yapılan yatırım dışında riske attığı bir sermayesi yoktur; kendine ait bir araziye ihtiyacı yoktur; yönetim masrafları azdır; tekbiçimli

ürün standartlarını sağlar ve en az bunlar kadar önemlisi, her parti malın ardından hiçbir yaptırıma uğramadan sözleşmeyi yenilemeyebilir ya da ödenen fiyatı değiştirebilir.

Biçim olmasa da mantık plantasyondaki ile aynıdır. Ulusal ya da uluslararası pazar düşünüldüğünde, kurumun ihtiyaç duyduğu şeyler ürünlerde mutlak tekbiçimliliğin güvence altına alınması ve şaşmaz bir tedariktir.[87] Farklı birçok yerde tekbiçimli piliç üretimini yönetme ihtiyacı bir standardizasyon ve kümeleme anlayışı gerektirir. Bilimsel ormancılık örneğinde gördüğümüz gibi bu, pratikteki olguları tam olarak yansıtan, yöneticilere aktarılabilecek ölçüler icat etme meselesinden ibaret değildir. Bu, her şeyden önce, çevreyi daha standartlaştıracak şekilde değiştirme meselesidir. Hepsi sözleşme ile güvence altına alınan standartlaştırılmış yetiştiricilik, şartnamelere göre inşa edilen bina, sabit yem formülü ve zorunlu besleme tarifesi bir tek uzmanın, sözgelimi, Kentucky Fried Chicken için piliç yetiştiren yüz tane tavuk çiftliğini denetlemesini ve çeşitliliğin asgari düzeyde olmasını mümkün kılar. İnsan oluşacak denetim listesini gözünün önüne getirebiliyor. Sözleşmeli çiftçiliğin amacı çiftlikleri anlayıp onlara uyum sağlamak değil, aksine, çiftlikleri ve çiftlikteki emeği daha en baştan kendi sözleşme planına uyacak şekilde dönüştürmektir.

Yükümlülük altına giren çiftçiler için, sözleşmeler yenilendiği sürece, her ne kadar hatırı sayılır bir risk altında olsalar da elde edilecek kârlar vardır. Sözleşmeler kısa vadelidir, çalışma tarifeleri ayrıntılıdır ve düzen ile teçhizat zorunludur. Sözleşmeli çiftçiler teoride küçük işletme girişimcisidir, ama arazilerini ve binalarını riske attıkları gerçeğinden başka, kendi çalışma düzenleri üzerinde montaj hattı işçilerinin sahip olduğu denetimden daha fazlasına sahip değillerdir.

Emperyal Bilgiye Karşıt Görüş

> Söylendiğine göre... Saf Bilime o kadar adanmıştı ki... insanların yanlış tedaviyle iyileşmesindense doğru tedavi ile ölmesini tercih ederdi.
>
> —Sinclair Lewis, *Arrowsmith*

Ortaya koymaya giriştiğim sav yüksek modernizmin ya da devlet eliyle yürütülen basitleştirmelerin ya da epistemik bilginin kendisine karşı bir görüş kesinlikle değil. Yurttaşlık, kamu sağlığı programları, sosyal güvenlik, ulaşım, iletişim, yaygın halk eğitimi ve yasa karşısında eşitlik ile ilgili fikirlerimiz devlet tarafından ortaya konulan yüksek-modernist basitleştirmelerden çok güçlü bir şekilde etkilenir. Daha da ileri gidip Bolşevik Rusya ve devrim sonrası Çin'deki *baştaki* toprak reformlarının serflik içinde yaşayan milyonları etkili bir biçimde özgürleştiren devlet eliyle yürütülen basitleştirmeler olduğunu söyleyeceğim. Epistemik bilgi, bütün karanlık yönlerine rağmen, pratikte *mētis*'ten asla ayrılmasa da bize dünyanın çok azımızın görmezden gelebileceği türden bilgisini vermiştir.

Bizler ve çevremiz için dûpedûz tehlikeli olduğu ortaya çıkan şey, bence, epistemik bilginin evrenselci savlarının ve otoriter toplum mühendisliğinin *birleşmesi*dir. Böyle bir birleşme kent planlamada, Lenin'in devrim görüşünde (pratiğinde değil), Sovyetler Birliği'ndeki kamulaştırmada ve Tanzanya'daki köyleştirmede iş başındaydı. Bu birleşme bilimsel tarımın mantığında örtük, onun sömürge pratiğinde ise açık olarak bulunur. Bunlara benzer projeler *mētis*'i ve yerel çeşitliliği yok sayma ya da bastırmaya yönelik imkânsız rüyalarını gerçekleştirmeye yaklaştıklarında yalnızca pratikteki kendi başarısızlıklarını garanti ederler.

Evrenselci iddialar rasyonalist bilgi elde etmek için izlenen yolun doğasında varmış gibi görünür. Bilgi felsefecisi olmasam da, bana bu epistemik yapıda *mētis*'in ya da pratik bilginin kendi kavramları üzerinden dahil olabileceği bir aralık yokmuş gibi geliyor. Sorun yaratan işte bu *emperyalizm*dir. Pascal'ın yazdığı gibi, rasyonalizmin büyük hatası, "teknik bilgiyi kabul etmesi değil, başka bir şeyi *kabul edememesi*dir."[88] Oysa *mētis* tüm yumurtalarını aynı sepete koymaz; evrensellik iddiasında bulunmaz ve bu anlamda çoğulcudur. Elbette bazı yapısal koşullar epistemik iddiaların bu emperyalizmini engelleyebilir. Demokratik ve ticari baskılar bazen tarımbilimcileri çalışmalarını çiftçiler tarafından tanımlanan pratik sorunlar üstünden temellendirmeye mecbur eder. Meiji Restorasyonu sırasında, üç kişilik teknik ekipler çiftçilerin geliştirdiği yenilikleri incelemek ve sonra bu yenilikleri mükemmelleştirmek için laboratuvara taşımakla işe başladı. Brasília'yı planlandığı gibi terk etmeyi reddeden inşaat işçileri ya da yerleşim yerlerinden kaçan, hayal kırıklığına uğramış ujamaa köylüleri kendileri için yapılan planları bir ölçüde bozdular. Ne var ki bu direniş epistemik bilginin kendi paradigmasının dışından geldi. Kendisi titiz bir biliminsanı olan Albert Howard gibi biri, tarım "sanâtı"nı ve ölçülemez bilme yöntemlerini kabul ettiğinde kodlanmış, bilimsel bilgi alanının dışına adım atar.

Kendinden menkul (ve genellikle yeterince olgunlaşmamış) bir toplum teorisinin pençesindeki otoriter yüksek-modernist devlet insan topluluklarına ve bireysel geçim araçlarına onarılmaz zararlar verdi. Bu zarar yeni rejimlerin halkı, Mao'nun dediği gibi, üzerine yazı yazabileceği "boş bir sayfa" olarak görmesiyle şiddetlendi. Ütopyacı sanayici Robert Owen, ulusal bir düzeyde olmasa da belediye düzeyinde, fabrika kasabası New Lanark için aynı görüşü besliyordu: "Her kuşak, aslında

her yönetici, önünde sonsuz olasılıklarla dolu boş bir sayfanın açıldığını görecek ve bu tabula rasa eğer gelenek yüklü atalarının akıldışı karalamaları ile kazara tahrip edilmişse, bu durumda akılcının ilk vazifesi onu fırçalayıp temizlemektir."[89]

Oakeshott gibi muhafazakârlar, bence, yüksek modernizmin bir aydın tabakası ve geçmişi hor görmek için yeterli nedeni olabilecek bir halk açısından doğal bir cazibesi olduğunu atlıyorlar.[90] Geç dönem sömürgelerdeki modernleştiriciler zaman zaman güçlerini gerikalmış ve büyük bir eğitim ihtiyacı içinde olduğunu düşündükleri insanları dönüştürmek için amansızca kullandılar. Devrimcilerin sonsuza dek ortadan kaldırmayı umut ettikleri feodal, yoksulluktan beli bükülmüş, eşitlikçi olmayan geçmişi hor görmeleri için her türlü nedenleri vardı, ayrıca bazen doğrudan demokrasinin en iyi ihtimalle eski düzeni geri getireceğinden kuşkulanmaları için de bir nedenleri vardı. Endüstrileşmemiş dünyadaki bağımsızlık sonrası liderler (bazen devrim liderlerinin kendileri) sömürge tahakkümünün ve ekonomik durgunluğun yaşandığı geçmişlerinden nefret etmekle suçlanamazlardı, gurur duyacakları bir halk yaratmak amacıyla demokratik duygusallıkla hiç zaman kaybetmedikleri için suçlanamayacakları gibi. Fakat onların yüksek-modernist hedeflere duydukları bağlılığın tarihini ve mantığını anlamak, inançlarının otoriter devlet iktidarı ile birleştiğinde yol açtığı devasa zararı görmezden gelmemize izin vermez.

10
Sonuç

Toplumu hayali bir plana göre yeniden inşa edeceklerdi; gökbilimcilerin kendi hesaplarına göre bir evren sistemi inşa ettiği gibi.

—Pierre-Joseph Proudhon, *ütopyacı sosyalistler üzerine*

Fakat hayali bir harita kullanıp bunun doğru olduğuna inanan birisi, elinde hiçbir harita olmayan birinden daha kötü durumdadır; çünkü böyle birisi yolunun üzerindeki ayrıntıları gözlemlemeyecek ve nereye gitmesi gerektiğinin göstergelerini tüm duyuları ve zekâsıyla araştırmayacaktır.

—E. F. Schumacher, *Small is Beautiful*

İncelediğimiz büyük yüksek-modernist vakalar en az iki açıdan trajedi olarak nitelendirilir. İlk olarak, bunların ardındaki hayalperest entelektüellerin ve planlamacıların suçu kibirleri, insan olduklarını unutup tanrıymış gibi davranmalarıydı. İkinci olarak, onları harekete geçiren şey, iktidar ve servete utanmazca el koymak değil, insanlık durumunu iyi-

leştirmeye duyulan gerçek bir arzuydu – ölümcül bir hataya yol açan bir arzu. Bu trajedilerin ilerlemeye ve rasyonel düzene dair iyimser görüşlerle bu kadar yakından ilişkilendirilebilmesi keskin bir teşhis için başlı başına bir nedendir. Bir diğer neden yüksek-modernist inancın tamamen evrensel karakterinde yatar. Bu çeşitli kisveler altında sömürge kalkınma projelerinde, Doğu ve Batı'daki planlı kent merkezlerinde, kamulaştırılmış çiftliklerde, Dünya Bankası'nın büyük çaplı kalkınma planlarında, göçebe nüfusun yeniden iskânında ve fabrikadaki işçilerin yönetilmesinde karşımıza çıkar.

Bu projeler genel olarak insan ve doğaya en yıkıcı zararı eski sosyalist blok devletlerinde ve devrimci Üçüncü Dünya ortamlarında yaratmışlarsa, bunun nedeni kesinlikle buralarda otoriter devlet iktidarının temsile dayalı kurumlarca engellenmeyip direnişi hiçe sayarak ilerleyebilmesiydi. Fakat bunların meşruluklarının ve çekiciliklerinin dayandığı düşünceler baştan ayağa Batılıydı. Bir zamanlar tek Tanrı'nın işlevi gibi görünen düzen ve uyumun yerini biliminsanları, mühendisler ve planlamacıların ihsan ettiği ilerleme fikrine duyulan benzer bir inanç almıştı. Bunların iktidarına en az itiraz edilen zamanların diğer koordinasyon biçimleri başarısız olduğu ya da eldeki büyük görevler için tamamen yetersiz görüldüğü zamanlar, yani savaş, devrim, iktisadi çöküntü ya da yeni kazanılmış bir bağımsızlık zamanları olduğunu hatırlamaya değer. Yaptıkları planlar on yedinci ve on sekizinci yüzyılın mutlakıyetçi kralları tarafından tasarlanan okunaklılık ve standartlaştırma projeleri ile yakın benzerlik göstermekteydi. Tamamen yeni olan ise, hem toplumun toptan dönüşümüne hem de onları bu yolda on yedinci yüzyıl monarşilerinin hayal bile edemeyeceği kadar ileri taşıyabilecek devlet idaresi araçlarına –nüfus sayımları, kadastro haritaları, kimlik kartları, istatistik büroları, okullar, kitle iletişim araçları, iç güvenlik tertibat-

ları– yönelik planların boyutuydu. Bu yüzdendir ki yirminci yüzyılın siyasal trajedilerinin birçoğu ilerleme, kurtuluş ve reform bayrağını taşıyordu.

Bu projelerin, onlardan yararlanması amaçlanan insanları nasıl hayal kırıklığına uğrattığını epey ayrıntılı olarak inceledik. Bu başarısızlıkların ardındaki nedenleri tek cümle ile özetlemem istenseydi, bu planları başlatan kişilerin kendilerini gerçekte olduklarından daha zeki ve ileri görüşlü olarak görmeleri ve aynı zamanda, tebaalarını da aslında *olduklarından* daha aptal ve yetersiz olarak görmeleriydi derdim. Bu bölümün geri kalanı bu üstünkörü yargıyı genişletmeye ve birkaç mütevazı ders çıkarmaya ayrılmıştır.

"Bu Cehalet, Aptal!"

> Atalarımızın hatası kendilerinin "son sayı" olduğunu düşünmeleriydi; ama sayılar sonsuz olduğu için, son sayı olmalarına imkân yoktu.
>
> —Yevgeni Zamyatin, *Biz*

Bu parçanın başlığı olmaya hizmet eden düstur, Bill Clinton'ın 1992 başkanlık kampanyasının sloganı olan "Bu ekonomi, aptal!"ı taklit eden çıkartmalara benzemekle kalmıyor. Bu slogan planlamacıların geleceğin kökten olumsallığını nasıl rutin olarak yok saydığına dikkat çekmek istiyor. Geleceğe dair eksik bilgiden oluşan bir önerme ile *başlayan* bir tavsiye ile ne kadar nadir olarak karşılaşırız. Küçük bir istisna –benim ders verdiğim Yale Üniversitesi'nin sağlık kliniği tarafından beslenme üzerine yayınlanan bir el ilanı– bunun nadirliğinin altını çizecektir. Normalde, bu tür el ilanları dengeli beslenme için önemli olduğu bilinen temel besin gruplarını,

vitaminleri ve mineralleri açıklar ve bu kategorilere dayalı bir diyet önerir. Fakat bu el ilanı düzgün beslenmenin birçok yeni, önemli unsurunun geçen yirmi yılda keşfedildiğini ve önümüzdeki yıllarda araştırmacılar tarafından daha birçok unsurun teşhis edilmesinin mümkün olduğunu belirtiyordu. Bu nedenle bu broşürün yazarları, henüz saptanmamış olan bu beslenme esaslarının çoğunu içereceği yönünde sağduyulu bir varsayıma dayanarak, insanın diyetinin mümkün olduğu kadar çeşitlilik arz etmesini *bilmedikleri şey temelinde* salık veriyordu.

Toplumsal ve tarihsel analizler neredeyse kaçınılmaz olarak beşeri meselelerin olumsallığını azaltır. Bir tarihi olay ya da durum yalnızca olduğu *gibidir*, çoğu zaman belirlenmiş ve zorunlu görünse de, gerçekte kolaylıkla başka türlü olabilir. Olasılıklara dayalı bir sosyal bilim bile, ortaya çıkabilecek sonuçların çeşitliliği hakkında ne kadar dikkatli olsa da, bir analiz gerçekleştirebilmek için bu olasılıkları katı olgular gibi ele almaya eğilim gösterir. İş gelecek üzerine bahse girmeye geldiğinde olumsallık aşikârdır; ama insan failinin bu olumsallığı etkileme ve geleceğin şekillendirilmesine yardım etme kapasitesi de aynı şekilde aşikârdır. Bahisçilerin ilerlemenin tarihsel yasalarına ya da bilimsel hakikate dair kavrayışlarına güvenerek geleceğin alacağı biçimi bildiklerini düşündükleri durumlarda, olumsallığa dair muhafaza ettikleri farkındalık da inançlarının önünde eriyip gitmiş gibi görünmektedir.

Yine de bu projelerin herbiri, tahmin edilebileceği gibi, planlamacıların kavrayışının ötesindeki bir sürü beklenmedik durum nedeniyle büyük ölçüde bozulmuştur. Planlarının alanı ve kapsamı öyleydi ki, tarihsel yasaları ve buna eşlik eden değişkenlerin ve hesaplamaların belirttikleri doğru olsaydı bile, sonuçlar belirsiz olacaktı. Geçici ihtirasları hareketlerinin doğrudan sonuçlarını belli bir güvenle tahmin edebilme-

lerini sağlasa da, ikinci ya da üçüncü derece sonuçları ya da bunların birbiriyle etkileştiğinde ortaya çıkacakları hiç kimse hesaplamak bir yana belirtemezdi bile. Destelerindeki sürpriz kart, modellerinin dışındaki beşeri ve doğal olaylardı – kuraklık, savaşlar, isyanlar, salgınlar, faiz oranları, dünya tüketici fiyatları, petrol ambargoları. Elbette bu beklenmedik durumlar karşısında ayarlama ve doğaçlama yapmaları mümkündü ve bunu yaptılar da. Fakat başlangıç müdahaleleri o kadar büyük çaplıydı ki, yanlış adımların çoğunun düzeltilmesine imkân yoktu. Stephen Marglin onların sorununu şöyle özetliyordu: Eğer "gelecek hakkındaki tek kesinlik geleceğin belirsiz olduğu ise, eğer tek kesin şey sürprizlere açık olduğumuz ise, o zaman hiçbir planlama, hiçbir reçete geleceğin göstereceği beklenmedik durumlarla başa çıkamaz."[1]

Güdümlü ekonominin Friedrich Hayek gibi sağ kanat eleştirmenleri ile komünist otoriteryanizmin "Gelecek için yasa yapmak imkânsızdır" diyen Prens Peter Kropotkin gibi sol kanat eleştirmenleri arasında başka hiçbir noktada değil, ama bu noktada tuhaf bir ittifak vardır. Her ikisi de insan eylemlerinin çeşitliliğine ve milyonlarca işlemi başarıyla koordine etmenin başa çıkılmaz zorluklarına büyük bir saygı beslemekteydi. Albert Hirschman başarısız kalkınma paradigmalarına dair öfkeli bir eleştiride benzer bir örnek vererek, "'yaşam için biraz daha saygı' duyulmasını, geleceğe biraz daha az deli gömleği giydirilmesini, beklenmedik olana biraz daha izin verilmesini ve biraz daha az hüsnükuruntu yapılmasını"[2] istemişti.

Kalkınma planının felakete yol açma olasılığını azaltacak birkaç pratik kuralın, gözlemlendiği takdirde, deneyim temelinde çıkartılması mümkündür. Ana amacım kalkınma pratiklerini noktası noktasına reforme etmek olmasa da, bu kurallar kesinlikle aşağıdaki satırlardan bir şeyler içerecektir.

Küçük adımlarla ilerle. Toplumsal değişime deneysel bir

yaklaşımda müdahalelerimizin sonuçlarını önceden bilemeyeceğimizi farz edin. Bu bilgisizlik koyutlamasını göz önünde bulundurarak, mümkün olan her yerde küçük bir adım atmayı, geride durmayı, gözlemlemeyi ve ardından bir sonraki küçük adımı planlamayı tercih edin. Biyolog J. B. S. Haldane'in küçüklüğün avantajlarını metaforik olarak açıkladığı gibi: "Bir fareyi bin yardlık bir kuyudan aşağıya atabilirsiniz; dibe ulaştığında küçük bir şok geçirir ve yürür gider. Bir sıçan ise ölür, insan parçalanır, at unufak olur."[3]

Tersine çevrilebilirliği tercih et. Hata oldukları anlaşıldığında kolayca geri alınabilecek müdahaleleri tercih edin.[4] Tersine çevrilemez müdahalelerin sonuçları da tersine çevrilemez.[5] Bu açıdan ekosistemlere yapılan müdahaleler, nasıl bir etkileşim içine girdiğine dair cehaletimiz düşünüldüğünde, özel dikkat gerektirir. Aldo Leopold gereken tedbirliliğin ruhunu şöyle izah etmişti: "Usta tamirciliğin ilk kuralı tüm parçaları korumaktır."[6]

Sürprizler üzerinden plan yapın. Öngörülemeyene en fazla yer bırakan planları seçin. Tarım projelerinde bu, araziyi çeşitli ürünlerden herhangi birini yetiştirebilecek şekilde seçmek ve hazırlamak anlamına gelebilir. Evi planlarken ise aile yapısındaki ya da yaşam tarzındaki değişikliklere göre evi esnek olarak "tasarlamak" demektir. Bir fabrikada yeni süreçlere, malzemelere ya da gelecekteki ürün gruplarına izin veren bir yeri, yerleşim biçimini ya da makine parçasını seçmek demektir.

İnsan yaratıcılığı üzerinden plan yapın. Her zaman için, projeye dahil olanların daha sonradan tasarıyı geliştirecek deneyim ve içgörüye sahip olacağı ya da bu deneyim ve içgörüyü geliştireceği varsayımı ile plan yapın.

Soyut Yurttaşlar İçin Plan Yapmak

Yüksek-modernist projelerin gücü ve kesinliği yalnızca olumsallığı parantez içine almalarına değil, gelişmenin öznelerini standartlaştırmalarına da bağlıydı. Bazı standartlaştırmalar planlamacıların en soylu hedeflerinde bile gizliydi. Bunların büyük çoğunluğu daha eşitlikçi bir topluma, bu toplumun yurttaşlarının (özellikle işçi sınıfının) temel ihtiyaçlarını karşılamaya ve modern bir toplumun nimetlerini herkesin erişimine açmaya şiddetle bağlılık duyuyordu.

Fakat bu iyiliklerin ihsan edilmeye çabalandığı insan öznesini düşünmek için biraz duralım. Bu özne tekil olarak soyuttu. Le Corbusier, Walther Rathenau ve Sovyetler Birliği'ndeki kamulaştırıcılar gibi değişik figürler ve hatta (Aftika geleneğine retorik dikkati nedeniyle) Julius Nyerere şu kadar metrekare konut arsasına, şu kadar dönüm araziye, şu kadar litre temiz suya ve taşımacılık birimine, şu kadar besine, temiz havaya ve istirahat alanına ihtiyaç duyan soyut ve genel özneler için plan yapıyordu. Standartlaştırılmış bireyler ihtiyaçları bakımından tekbiçimli ve hatta birbiriyle değiştirilebilirdi. Çarpıcı olan ise, şüphesiz, bu öznelerin –liberal teorinin "ayrıcalıksız yurttaşları" gibi– planlama uygulamasının amaçları doğrultusunda, bir toplumsal cinsiyete, beğeniye, tarihe, değerlere, kanaatlere ya da orijinal düşüncelere, geleneklere sahip olmaması ve bu girişime katkıda bulunacak ayırt edici kişiliklerinin bulunmamasıdır. Bir insan topluluğundan beklenecek ve doğal olarak hep elitlere atfedilen tikel, yerleşik ve bağlamsal sıfatların hiçbirine sahip değildirler.

Bağlam ve tikelliğin olmayışı bir kusur değildir; bu, büyük ölçekli bir planlama uygulamasının zorunlu ilk öncülüdür. Öznelerin standart birimler gibi ele alınabilmesi ölçüsünde planın uygulanmasında daha fazla kararlılık gösterilir. Bu sıkı

sınırlar içinde ortaya konan soruların kesin, nicel cevapları olabilir. Aynı mantık doğal dünyanın dönüştürülmesinde de geçerlidir. Ticari kereste hacmi ya da bushel üzerinden buğday hâsılatına dair sorunlar sözgelimi toprağın niteliği, buğdayın çok yönlülüğü ve tadı ya da toplumun refahına dair sorunlardan daha kesin hesaplamalara izin verir.[7] İktisat disiplini müthiş çözüm getirici gücünü nitel olarak ele alınabilecek konuları tek bir ölçüsü ve tek bir sonucu –kâr ya da zarar– olan nicel konulara dönüştürmek suretiyle kazanır.[8] Bu kesinliği sağlamak için gereken iyimser varsayımların ve cevaplayamayacağı soruların anlaşılması şartıyla, tek ölçü paha biçilmez bir araçtır. Sorunlar yalnızca bu ölçü hegemonyacı bir hal aldığı zaman ortaya çıkar.

Yüksek-modernist projelere dair belki de en çarpıcı şey, bunların oldukça içten eşitlikçi ve çoğu kez sosyalist güdülerine rağmen, sıradan insanların becerilerine, zekâsına ve tecrübelerine çok az güven besliyor oluşudur. Bu, iş organizasyonu mantığı fabrika çalışanlarının katkısını bir dizi tekrara ve –belki– deneyime dayalı harekete, mümkün olduğu kadar makineleşmiş bir işleme indirgeyen Taylorist fabrikada yeterince açıktır. Fakat insanların hareketlerinin büyük ölçüde bu topluluklarla ilgili tasarılarda belirlendiği planlı kentlerde, ujamaa köylerinde ve kamulaştırılmış çiftliklerde de açıktır. Nyerere'nin kooperatif devlet tarımı özlemlerinin boşa çıkmasının nedeni, planların bir ortak emek projesini bütünleştirmekteki başarısızlığı değildi. Plan ne kadar iddialı ve titizse şansa, yerel inisiyatif ve deneyime teorik olarak o kadar az yer kalır.

Gerçekliği Temel Unsurlarına Kadar Ayırmak

> Toplumsal ve iktisadi yaşamı incelemekte kullanılan nicel teknolojiler, açıklamayı amaçladıkları dünya onların imgeleminde yeniden kurulabilseydi çok başarılı olurlardı.
>
> —Theodore M. Porter, *Trust in Numbers*

> Eğer olgular –yani canlı insanların davranışları– böyle bir deneye kafa tutuyorsa, deneyi yapanın keyfi kaçar ve olguları teoriye uyacak şekilde değiştirmeye çalışır; bu, teorinin başlangıçta deneye biçtiği rolün gerçeklemesi için toplumların pratikte bir tür denek hayvanı olması anlamına gelir.
>
> —Isaiah Berlin, "*On Political Judgment*"

Yüksek-modernist görüşün berraklığı onun kararlı tekilliğinden kaynaklanır. Bu görüşün basitleştirici kurgusu, denetimi altında olan her faaliyet ya da süreçte yalnızca bir tek şeyin olup bittiğidir. Bilimsel ormanda yalnızca ticari kereste yetişir; planlı kentte yalnızca metaların ve insanların verimli hareketidir söz konusu olan; barınılan mülkte yalnızca barınak, sıcaklık, kanalizasyon ve suyun etkili ulaştırılması söz konusudur; planlı hastanede ise profesyonel tıbbi hizmetlerin hızla sağlanmasıdır. Ama yine de, bunların bu tür basit tanımlara meydan okuyan birbiri ile bağlantılı bir sürü faaliyetin kesişim yeri olduğunu bizler gibi planlamacılar da bilir. *A*'dan *B*'ye giden yol gibi bariz olarak tek işlevli bir şey bile aynı zamanda bir boş zaman, sosyal ilişki, heyecan verici eğlence ve A ile B *arasındaki* manzaradan hoşlanılması işlevi görebilir.[9]

Bu tür bir yer için iki farklı faaliyet haritası düşünmek yardımcı olur. Kentteki planlı bir mahalle örneğinde, ilk harita sokakları, binaları ve işyerleri ile konutlar arasındaki hareketler, malların teslimatı, alışveriş yerlerine erişim, vs. için plan-

lamacıların belirlediği yolları gösterir. İkinci harita tüm *planlanmamış* hareketlerin –bir bebek arabasını itmenin, vitrinlere bakınmanın, gezinmenin, bir arkadaşı görmeye gitmenin, kaldırımda seksek oynamanın, köpeği dolaştırmanın, olanı biteni seyretmenin, ev ile iş arasındaki kestirme yollara girmenin, vs.– hızlandırılmış bir fotoğraf karesindeki görüntülerinden oluşur. Bu ikinci harita ilkinden çok daha karmaşık olup farklı dolaşım örüntülerini açığa vurur. Mahalle ne kadar eski ise, planlı banliyö Levittowns'ın elli yıl sonra tasarımcılarının tasavvur ettiğinden tamamen farklı bir çevre haline gelmesine kabaca benzer şekilde, ikinci haritanın ilkini neredeyse yürürlükten kaldırması o kadar olasıdır.

Eğer araştırmamız bize bir şey öğrettiyse, o da ilk haritanın tek başına alındığında yanlış ve aslında sürdürülemez olduğudur. Tüm atıklarının temizlendiği aynı yaşta tek tür ağaçtan oluşan bir orman eninde sonunda ekolojik bir felakettir. Hiçbir Taylorist fabrika deneyimli bir işgücünün plansız doğaçlamaları olmadan üretimi sürdüremez. Planlı Brasília bir sürü açıdan plansız Brasília tarafından sağlama alınır. Çıplak bir toplu konut projesi (Saint Louis'teki Pruitt-Igoe ve Chicago'daki Cabrini Green gibi), Jacobs'ın belirtiği çeşitliliğin en azından bir bölümü olmadığında, yerleşimcilerini hayal kırıklığına uğratır. Miyop bir planın sınırlı amaçları için bile –ticari kereste, fabrika üretimi– tek boyutlu harita işe yaramaz. Endüstriyel tarım ve onun doğal türlere olan bağımlılığında olduğu gibi, ilk harita yalnızca onun parametrelerinin dışında yer alan, kendi zararına görmezden geldiği süreçler sayesinde mümkündür.

Araştırmamız bize ayrıca bu okunaklılık ve denetim haritalarının, özellikle otoriter bir devlet gücü ile desteklendiklerinde, doğal ve toplumsal çevreyi kendi imgelemlerine göre şekillendirmekte kısmen başarılı olduklarını söylüyor. Bu

cansız haritalar, kendilerini toplumsal yaşama dayatmayı başardıkları ölçüde ne tür insanlar yetiştirir? Burada, tıpkı aynı yaşta ve tek türde ağaçtan oluşan ormanın zayıflatılmış ve sürdürülemez bir ekosistemi temsil etmesi gibi, yüksek-modernist kent kompleksinin de zayıflatılmış ve sürdürülemez bir toplumsal sistemi temsil ettiğini ileri süreceğim.

İnsanların sosyal deli gömleğinin daha sert biçimlerine karşı gösterdiği direniş, merkezi rasyonelliğe sahip tekdüze projelere daha gerçekleştirilmeden engel olur. Bu deli gömleği en sert biçimiyle gerçekleştirilseydi hiç de iç açıcı olmayan bir insanlık görünümü ortaya çıkardı. Örneğin Le Corbusier'nin planlarından biri fabrika işçilerinin ve bunların ailelerinin ana taşıma arterleri boyunca kışlalara ayrılmasını öneriyordu. Eğer bu dayatılsaydı, sonuç, şehir hayatının hiçbir canlılığına sahip olmayan, çalışmanın ve ikametin devlet gözetiminde gerçekleştiği can sıkıcı bir çevre olurdu. Bu plan, benzer bir mantığı kullanarak, etkili çalışma organizasyonunun işçilerin hareketlerinin tekrara dayalı birkaç davranışla sınırlandırılması yoluyla sağlandığı Taylorist bir planın tüm cazibesine sahipti. Sovyet kolektif çiftliklerinin, ujamaa köylerinin ya da Etiyopya'daki yeni yerleşimlerin düzenlenmesinin ardındaki basmakalıp tasarım ilkeleri aynı bakış açısı darlığını ortaya koyar. Bunlar, her şeyden önce, üretimin merkezi yönetimini ve kamu yaşamının denetimini kolaylaştırmak için tasarlanmıştır.

Sıkı sıkıya işlevsel, tek amaçlı kurumlar deneysel amaçlarla kullanılan duyusal yoksunluğun sağlandığı bölmelerin bazı özelliklerine sahiptir. En uçta bunlar on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılın büyük toplumsal denetim kurumlarına yaklaşırlar: akıl hastaneleri, yoksullar yurdu, hapishaneler ve ıslahevleri. Bu ortamları, zamanla sakinlerinde apati, geri çekilme, inisiyatif ve kendiliğindenlik yoksunluğu, iletişimsiz-

lik ve inatçılık ile kendini gösteren kurumsal bir nevroz üretebileceğini bilecek kadar tanıyoruz. Nevroz sıkıcı, tekdüze, denetim altındaki bir mahrumiyet çevresine uyum demektir; bu da eninde sonunda aptallaştırıcıdır.[10]

Temel sorun yüksek-modernist yaşam ve üretim tasarılarının, bu tasarılardan yararlanması amaçlananların becerilerini, çevikliklerini, inisiyatiflerini ve ahlâklarını azaltmaya eğilimli olmasıdır. Bunlar bu kurumsal nevrozun ılımlı bir türüne yol açarlar. Ya da, çoğu yandaşının tanıyacağı faydacıl terimlerle ifade edilirse, bu tasarılar işgücünün "insan sermayesi"ni azaltmaya eğilimlidir. Karmaşık, farklı, canlı çevreler, Jacobs'ın gördüğü gibi, yeni zorluklarla yüzleşmekte ve inisiyatif almakta daha deneyimli, esnek, becerikli bir insan topluluğu yaratılmasına katkıda bulunur. Dar, planlı çevreler ise aksine daha beceriksiz, daha yeteneksiz, daha az yenilikçi bir insan topluluğu yaratır. Bu topluluk bir kez ortaya çıktığında, ironik olarak, tam da yukarıdan yakın gözetime ihtiyaç duyacak türde bir insan malzemesi ortaya çıkacaktı. Bir başka deyişle, bu ölçekte yürütülen toplum mühendisliğinin mantığı planlarının başlangıçta varsaydığı türde özneler üretmekti.

Kendi imgelemine uygun bir dünya yaratmakta başarısız olan otoriter toplum mühendisliği, toplumun *mētis* açısından asli olan karşılıklılık ve pratik yapılarının çoğuna en azından zarar verdiği gerçeğine karşı bizi körleştirmemeli. Sovyet kolhozu yaşamını pek de onun beklentilerine uygun olarak sürdürmedi; işgücüne çiftçilerden çok fabrika işçileri gibi muamele ederek köylü sınıfının kamulaştırma öncesinde sahip olduğu tarımsal becerilerin çoğunu yok etti. Önceki düzenlemelerde ortadan kaldırılmasına üzülünmeyecek birçok şey (sınıfa, toplumsal cinsiyete, yaşa ve soyağacına dayalı yerel tiranlıklar) olsa bile, belli bir kurumsal özerklik de ortadan

kaldırıldı. Burada, bence, klasik anarşist iddianın –devletin pozitif hukuku ve merkezi kurumları ile bireylerin bağımsız öz-yönetimini zayıflattığı– yüksek modernizmin planlama şeması için de geçerli olabilecek bir yanı var. Kendi kurumsal mirasları zayıf ve geçici olabilir, ama ekonominin, toplumun ve kültürün kendini ifade etmesinin yerel kaynaklarını zayıflatabilirler.

Şematiğin Başarısızlığı ve Mētis'in Rolü

> Her şeyin Parti'nin liderliği altında gerçekleştiği söyleniyor. Yengeçten ya da balıktan kimse sorumlu değil, fakat bunlar hâlâ canlı.
>
> —Vietnamlı köylü, *Xuan Huy köyü*

1989'daki belirleyici siyasal açılmanın üzerinden çok zaman geçmeden, o sıralar hâlâ Sovyetler Birliği olan yerde tarım reformlarını ele almak üzere bir tarım uzmanları kongresi düzenlendi. Katılımcıların çoğu, 1920'lerde iyi gitmiş ama 1930'da Stalin tarafından yok edilmiş olan özel sektörün modern bir versiyonunu yeniden yaratmak umuduyla kolektifleri dağıtıp toprağı özelleştirmekten yanaydı. Ve yine de, üç kuşak boyunca kolhozniki'nin becerilerine, inisiyatifine ve bilgisine yapılanlar konusunda neredeyse hepsi umutsuzdu. Durumlarını olumsuz bir biçimde Çin'in durumu ile kıyasladılar; orada yalnızca yirmi beş yıldır süren kamulaştırmanın köylü sınıfının girişimci becerisinin büyük bölümüne zarar vermediğini düşünüyorlardı. Novosibirsk'ten gelen bir kadın aniden söz alıp onları azarladı: "Her şeyden önce, kırsaldaki halk altmış yıllık kamulaştırmadan nasıl sağ çıktı sanıyorsunuz? İnisiyatiflerini ve akıllarını kullanmamış olsalardı, bunu

yapamazlardı! Krediye ve erzağa ihtiyaçları olabilir, ama inisiyatiften yana hiçbir sıkıntıları yok."[11]

Kamulaştırmanın türlü başarısızlıklarına rağmen, kolhozniki görünen o ki en azından hayatta kalmanın yollarını ve araçlarını bulmuştu. Bu bağlamda, 1930'da kamulaştırmaya verilen ilk tepkinin kararlı direniş ve hatta isyan olduğunu unutmamalıyız. Bu direniş kırıldığında, hayatta kalanların itaat eder görünmekten başka seçeneği kalmamıştı. Güdümlü tarım ekonomisini başarılı kılmaları neredeyse imkânsızdı, ama minimal kotaları karşılamak ve kendilerinin ekonomik anlamda hayatta kalmasını sağlamak için gerekeni yapabilirlerdi.

Hem görmezden gelinen hem de gerekli olan bu tür doğaçlamaların varlığının bir kanıtı, 1989'da Duvar yıkılmadan önce Doğu Almanya'daki iki fabrika üzerine keskin bir vaka analizinden çıkarılabilir.[12] Eski makinelere, kalitesiz hammaddelere ve yedek parça yokluğuna rağmen her iki fabrika da –tüm önemli ikramiyelerinin ona bağlı olduğu– üretim kotalarını karşılamak için büyük baskı altındaydı. Bu katı koşullar altında, iki çalışan resmi hiyerarşideki mütevazı yerlerine rağmen şirket açısından vazgeçilmezdi. Biri, makineleri çalışır halde tutmak, üretim hatalarını düzeltmek ya da gizlemek ve hammaddelerden azami düzeyde yararlanmak için kısa vadeli çözümler yaratan eli her şeye yatkın biriydi. İkincisi ise o zamanlar resmi kanallar yoluyla elde edilemeyen yedek parçalar, makineler ve hammaddelerin yerini belirleyen, alan ya da takas eden kurnaz biriydi. Kurnaz olanın işini kolaylaştırmak için fabrika rutin olarak sabun tozu, kozmetik, iyi kalite kâğıt, iplik, iyi şarap ve şampanya, ilaçlar ve şık elbiseler gibi uzun süre bozulmayan değerli ürünleri depolamak amacıyla fonlarını kullanıyordu. Fabrika, temel bir supapın ya da makine aracının yokluğu nedeniyle kotayı karşılayamayacak gibi göründüğünde, bu zeki satıcılar, gereken şeyi almak için küçük

Trabant arabalarını takas maddeleri ile tıka basa doldurup tüm ülkeyi dolaşırlardı. Resmi organizasyon şemasında bu rollerin ikisi de mevcut değildi ama yine de fabrikanın hayatta kalması diğer çalışanlardan çok onların becerilerine, bilgeliğine ve deneyimine bağlıydı. Merkezi olarak planlanmış ekonominin temel bir öğesi, hep gayri resmi olarak, *mētis* sayesinde sağlama alınırdı.

Biraz önce açıklanana benzer durumlar istisna değil kuraldır. Bunlar toplum mühendisliği tasarılarında kodlanmış resmi düzenin, fiilî işleyiş açısından asli olan unsurları kaçınılmaz bir biçimde dışarıda bıraktığını aydınlatmaya hizmet eder. Eğer fabrika yalnızca basitleştirilmiş tasarı tarafından belirtilen rollerin ve işlevlerin sınırları dahilinde çalışmak zorunda bırakılsaydı, üretim kısa sürede durmak zorunda kalırdı. Kamulaştırılmış güdümlü ekonomiler neredeyse her yerde, şemasının tamamen dışında yer alan informel bir ekonominin çaresiz doğaçlamaları sayesinde yol almaya devam etti.

Formel düzenin kısmen farklı ifade edilen bütün toplum mühendisliği projeleri, aslında nihai olarak bağımlı –asalak demekten imtina ediyorum– oldukları daha büyük bir sistemin altsistemidir. Altsistem, kendisinin tek başına yaratamayacağı ya da sürdüremeyeceği bir dizi –çoğunlukla informel ya da öncel– sürece dayanır. Formel düzen ne kadar şematik, cansız ve basitleştirilmiş ise, dar parametrelerinin dışındaki çalkantılara karşı o kadar dirençsiz ve bunlardan zarar görmeye o kadar açıktır. O halde, bu yüksek modernizm analizi merkezi ekonomiye karşı piyasa koordinasyonunun görünmez elinden yana bir örnek olabilir. Piyasa, katılımcılarına sağladığı hareket alanına rağmen, tesis edilmiş, formel bir koordinasyon sistemidir ve bu nedenle benzer şekilde, hesaplamalarının tanıyamadığı ve ne yaratabileceği ne de sürdürebileceği daha büyük bir toplumsal ilişkiler sistemine bağımlıdır.

Burada kastettiğim şey sözleşme ve mülkiyet yasalarının bariz unsurlarından ve devletin bunları yürürlüğe koymaya yönelik cebri gücünden ibaret değil, piyasa mübadelesinin onlar olmaksızın düşünülemeyeceği toplumsal güven ve işbirliğinin öncül örnekleri ve normlarını da kastediyorum. Son olarak ve en önemlisi, ekonomi "sonlu ve büyümeyen bir ekosistemin bir altsistemi"dir, ekonominin bu altsistemin taşıma kapasitesine ve etkileşimlerine saygı duyması kendi devamlılığının bir önkoşulu olarak zorunludur.[13]

Büyük, formel koordinasyon sistemlerinin bence ayırt edici bir özelliği, ilk bakışta anomali gibi görünen ama yakından incelendiğinde o formel düzenin ayrılmaz bir parçası olduğu anlaşılan bir şeyin ona eşlik etmesidir. Her ne kadar onları tamamen tüketmekle tehdit eden otoriter toplum mühendisliği projelerinin tuzağına düşmüş insanlar için bu tür doğaçlamalar kargaşa ve çaresizliğin işaretini taşısalar da, bunun büyük bölümüne "imdada yetişen *mētis*" denebilir. Yalnızca Üçüncü Dünya'dakiler değil, modern kentlerin çoğu, sakinlerinin önemli hizmetler sağladığı kenar mahalleler ve gecekondu yerleşimleri sayesinde işler ve varlığını sürdürürler. Formel bir güdümlü ekonomi, görmüş olduğumuz gibi, küçük ticarete, takasa ve tipik olarak yasadışı olan işlemlere tabidir. Emeklilik, sosyal güvenlik ve sağlık hizmetlerinin sağlandığı formel bir ekonomi, bu güvencelere kısmen sahip devingen, değişken bir nüfus tarafından sağlama alınır. Benzer şekilde, mekanize çiftlik operasyonlarındaki melez mahsuller yalnızca öncül doğal türlerin çeşitliliği ve bağışıklıkları sayesinde sürdürülebilir. Her örnekte, şemaya uymayan bir pratik formel düzen açısından vazgeçilmez bir koşuldur.

Mētis'e Dost Kurumlardan Yana Bir Savunu

Bilimsel ormancılığın, mülkiyet hakkının, planlı kentin, kolektif çiftliklerin, ujamaa köylerinin ve endüstriyel tarımın icadı, tüm o dehalarına rağmen, muazzam derecede karmaşık doğal ve sosyal sistemlere oldukça basit müdahaleleri temsil ediyordu. Karşılıklı etkileşimleri bütüncül hesaplara karşı koyan sistemlerden birkaç unsur soyutlanır ve dayatılan bir düzenin temeli yapılırdı. En iyi durumda, yeni sistem kırılgan ve savunmasız oldu ve yaratıcılarının öngörmediği doğaçlamalarla sürdürüldü. En kötü durumda, bozulmuş yaşamlar, yıkılmış bir ekosistem ve parçalanmış ya da zayıflamış toplumlar bakımından sayısız zarara yol açtı.

Bu oldukça genel suçlamayı en az dört düşünce üzerinden özellikle sosyal sistemler için yumuşatmak gerekir. Bu düşüncelerden ilki ve en önemlisi, bunların yerine geçmek için tasarlandıkları toplumsal düzenlerin genelde, yeni bir düzenin her koşulda tercih edilebilir görüneceği kadar açık bir şekilde adaletsiz ve baskıcı olmasıydı. İkincisi, yüksek-modernist toplum mühendisliğinin genellikle eşitlikçi, özgürleştirici fikirlerin kisvesi altında yürütülmesiydi: yasa karşısında eşitlik, herkese yurttaşlık ve geçim, sağlık, eğitim ve barınma hakkı. Yüksek-modernist amentünün önermesi ve büyük cazibesi devletin teknolojik ilerlemenin yararlarını bütün yurttaşlarının erişimine açacak olmasıydı.

Bu projelere yönelttiğimiz suçlamayı yumuşatmamızın geri kalan diğer iki nedeni bunların potansiyel olarak yıkıcı sonuçlarından çok, sıradan insan faillerin bunları değiştirebilme ve sonunda alaşağı edebilmesiyle ilgili. İşler haldeki temsili kurumların bulunduğu yerlerde projelerin bir miktar esnemesi kaçınılmazdı. Bunların yokluğunda ise, binlerce yurttaşın kararlı, günü gününe direnişinin bu projelerin terk edilmesi-

ni ya da yeniden yapılandırılmasını nasıl zorunlu kıldığı yine de dikkate değer. Yeterli zaman ve yer verildiğinde, şüphesiz, herhangi bir yüksek-modernist plan halk pratiği ile bütünüyle yeni baştan oluşturulur. En acımasız örnek olan Sovyet kolektif çiftlikleri sonunda Moskova'daki siyasal değişimin yanı sıra kolhozniki'lerin isteksiz çalışması ve direnişi sayesinde alaşağı edildi.

Kimi işler açısından işbölümünün ve hiyerarşik koordinasyonun tartışılmaz yararlarını reddetmeksizin, çok işlevli, esnek ve kolayca uyum sağlayabilen, diğer bir deyişle güçlü bir biçimde *mētis* tarafından şekillendirilen kurumlar lehine bir savunu geliştirmek istiyorum. Formel düzenin sınırlayıcı sistemlerinin tuzağına düşenlerin, kendi çıkarları için bu sistemleri sürekli daha çok yönlü kılmaya çalışması genel bir "sosyal evcilleştirme" sürecinin bir göstergesidir. İkinci bir gösterge, örneğin Jacobs'ın karma amaçlı mahallelerinin popülerliğinde ve serbest çalışmanın hep daha çekici gelmesinde görüldüğü gibi, özerkliğin ve çeşitliliğin toplumsal çekiciliğidir.

Çeşitlilik ve kimi karmaşıklık biçimleri çekicilikleri dışında başka avantajlara da sahiptir. Doğal sistemlerde bu avantajlar bildiğimiz kadarıyla çok çeşitlidir. Yaşlı ormanlar, çok mahsullü ekim ve açık havada döllenmiş doğal türlerle yapılan tarım kısa vadede tek türden oluşan ormanlar ve tarlalar ya da özdeş melezler kadar verimli *olmayabilir*. Ama bunlar kanıtlanabilir bir şekilde daha istikrarlı, kendi kendine daha yeterli ve salgınlara, çevresel baskıya karşı daha dayanıklı olup, devam etmelerini sağlayacak harici müdahalelere çok daha az ihtiyaç duyar. "Doğal sermaye"nin (yabani balık türleri ya da yaşlı ormanlar) yerine "üretilmiş doğal sermaye" diyebileceğimiz şeyi (balık çiftlikleri ya da ağaç plantasyonları) koyduğumuzda, temellük kolaylığı ve doğrudan üretkenlik açısından kazanırız, ama daha çok bakım masrafı ve daha az "işgücü arzı,

esneklik ve istikrar"[14] pahasına. Bu sistemlerin karşı karşıya kaldığı çevresel zorluklar hem ılımlı hem de tahmin edilebilir olduğunda belli bir basitleştirme görece istikrarlı olabilir.[15] Ama diğer şeyler eşit olduğunda, üretilmiş doğal sermaye ne kadar az çeşitliliğe sahipse o kadar savunmasız ve sürdürülemez bir hal alır. Sorun, iktisadi sistemlerin çoğunda dış maliyetlerin (örneğin, su ya da hava kirliliği veya biyo-çeşitlilikteki bir azalma da dahil olmak üzere yenilenemez kaynakların tükenmesi) faaliyetin dar bir kâr-zarar anlayışından bakılarak kazançsız görülmesinden çok daha önce birikmesidir.

Bence aşağı yukarı benzer bir savunu beşeri kurumlar için de geliştirilebilir – katı, tek amaçlı, merkezi kurumların kırılganlığını daha esnek, çok amaçlı, adem-i merkeziyetçi toplumsal formların uyum sağlama yeteneği ile kıyaslayan bir savunu. Bir kurumun yaptığı işler tekrara dayalı, istikrarlı ve tahmin edilebilir olduğu sürece, bir dizi sabit rutin son derece etkin olabilir. Birçok ekonomide ve genel olarak beşeri olaylarda durum nadiren böyledir ve ortam bir kez hatırı sayılır bir derecede değiştiğinde, bu tür rutinlerin ters etki yaratması muhtemeldir. Belirli insan kurumlarının –aile, küçük topluluk, küçük çiftlik, kimi aile şirketleri– uzun vadede hayatta kalması bunların radikal olarak değişen koşullar altındaki uyum sağlayabilme yeteneklerinin bir karşılığıdır. Bunlar hiçbir şekilde sınırsızca uyum sağlayamaz, ama kaçınılmaz ölümlerini öngören pek çok tahmini haksız çıkardılar. Rekabetçi ekonomilerde birçok büyük ölçüde borç alan, mekanize ve uzmanlaşmış devasa kurum ve devlet çiftliği iflas ettiğinde küçük aile şirketi esnek işgücü (çocukların da kullanılması dahil), yeni mahsullere ya da çiftlik hayvanlarına geçebilmesi ve risklerini çeşitlendirme eğilimi sayesinde direnmeyi başardı.[16] Yerel bilginin, hava ve ekin koşullarına hızlı cevap vermenin ve genel masrafların düşük olmasının (küçüklüğün)

büyük sanayiden daha önemli olduğu bir ekonomi sektöründe, aile çiftliği birtakım hatırı sayılır avantaja sahiptir.

Çeşitlilik dev organizasyonlarda bile istikrar ve esneklik bakımından tatmin edici sonuçlar verir. Stalinist çelik üretim cevheri Magnitogorsk gibi tek ürüne dayalı kentler, teknolojisi eskidiğinde ve daha özel ürünlere ihtiyaç olduğunda tehlikeye açık bir hal alır, oysa bir dolu sanayiye ve çeşitlilik arz eden bir işgücüne sahip uzmanlaşmamış bir kent büyük şokları atlatabilir. En sanayileşmiş ekonomilerde, karmaşık ve çoğunlukla düşük gelirle geçim stratejilerinin, tüketim maddelerini kendi kendine tedarik etmenin ve kayıtdışı çalışmanın, birçok ekonomik hesaplamada neredeyse görünmemelerine rağmen, hem yaygın hem de önemli olması çarpıcıdır.[17] Karşılıklılık ağları, esneklik ve son derece becerikli ve adanmış bir işgücü sayesinde rekabetin üst boyutta olduğu bir dünya tekstil piyasasında kuşaklardan beri başarılı olan İtalya Emilia-Romagna'daki epeyce karmaşık aile şirketlerinden de çok şey öğrenilebilir. Aile şirketleri aynı zamanda yüzyıllardır cemiyet yaşamında ve yurttaşlık becerilerinde derinleşmiş, üzerinde çok çalışılmış bir yerel topluma gömülüdür.[18] Bu şirketler ve bunların bağlı olduğu yoğun, çeşitlilik barındıran toplumlar arkaik kalıntılardan ziyade giderek post-endüstriyel kapitalizme ideal bir şekilde uyan girişim biçimleri olarak görünmektedir. Çeşitlilik barındıran, uyarlanır, küçük birimler liberal endüstriyel toplumların piyasa rekabet gücünün dar sınırları içinde bile 1920'lerdeki bir yüksek-modernistin hayal edebileceğinden daha savunulabilirdir.

Ayrıca, bu tür çeşitlilik barındıran kurumları daha geniş kriterlerle değerlendirdiğimizde bu savunu daha da güçlenir. Bu düzeyde argümanın büyük bölümü daha önce ortaya atılan soruya geri döner: Bu tür kurum nasıl bir insan yetiştirir? Hiç kimse ekonomik girişim ile siyasi yetenek arasındaki bağlan-

tıyı Thomas Jefferson'ın küçük çiftçiyi yüceltirken yaptığı kadar iyi kurmamıştır. Jefferson, bağımsız çiftçilik için gereken özerkliğin ve yeteneklerin sorumlulukla karar verme alışkanlığına, toplumsal bağımlılıktan kurtulmak için yeterli mülkiyete ve muhakeme yapma ve diğer yurttaşlar ile uzlaşma geleneğine sahip bir yurttaş yaratılmasına katkıda bulunduğuna inanıyordu. Küçük çiftçi sınıfı, özetle, demokratik yurttaşlık için ideal bir talim alanıydı.

Planlı, inşa edilmiş ya da yasalarla dayatılmış bir toplumsal yaşam biçimi benzer bir sınamadan geçirilebilir: Kendisinin bir parçası olanların becerilerini, bilgisini ve sorumluluğunu güçlendirmeyi ne ölçüde vaat ediyor? Daha dar kurumsal zeminlerde bu soru, bu yaşam biçiminin onu oluşturanların değerleri ve deneyimleri ile ne kadar derinlemesine damgalandığı olacaktır. Her bir örnekteki amaç, değişime çok az izin veren ya da hiç izin vermeyen "konserve" durumları *mētis*'in gelişmesine ve uygulanmasına büyük ölçüde açık olan durumlardan ayırt etmek olacaktı.

Savaş anıtlarını karşılaştıran kısa bir örnek yararlı olabilir. Ziyaret edilme sayısına ve yoğunluğuna bakarak hükmedilecek olursa, Washington D.C.'deki Vietnam Anıtı'nın kesinlikle bugüne kadar yapılan en başarılı savaş anıtlarından biri olduğu söylenebilir. Maya Lin tarafından tasarlanan anıt, savaşta ölenlerin isimlerinin listelendiği uzun, alçak, siyah mermerden çok göze batmayan bir duvarla işaretli zarifçe kıvrılan bir yerden ibarettir. İsimler alfabetik ya da askeri birim olarak değil, kronolojik olarak, ölüm sıralarına göre listelenmiştir – böylelikle aynı çarpışmada aynı gün ölenler gruplandırılır.[19] Ne anıttaki yazıda ne de heykelde savaş hakkında daha büyük bir iddia vardır – savaşın hâlâ esinlediği sert siyasal ayrılıklar karşısında bu pek de şaşırtıcı değildir.[20] Fakat en dikkate değer olan şey, Vietnam Anıtı'nın onu ziyaret edenle-

re, özellikle de bir silah arkadaşının ya da sevdiğinin anısına saygılarını göstermeye gelenlere hizmet etme şeklidir. Bunlar duvara nakşedilen isimlere dokunurlar, üstündeki tozları silerler ve kendilerine ait ya da hatıra niteliğinde eşyalar bırakırlar – şiirlerden ince topuklu bir kadın ayakkabısına, bir şişe şampanyadan *full house** bir ele. Aslında bırakılan çok sayıda armağan nedeniyle bunları saklamak için bir müze kurulmuş bulunuyor. Duvarın önünde toplanmış, aynı savaşta ölen sevdiklerinin isimlerine dokunan birçok insanın oluşturduğu bu sahne, savaştaki konumları ne olursa olsun gözlemcileri etkilemektedir. Anıtın sembolik gücünün büyük bir kısmının onun, ziyaretçilerin kendi anlamlarını, kendi tarihlerini, kendi anılarını ona bırakmalarına izin veren bir açıklıkla ölüleri onurlandırma kapasitesi olduğuna inanıyorum. Anıtın anlamını tamamlaması için aslında katılıma ihtiyacı vardır. Kimse onu bir Rorschach testi** ile kıyaslamayacak olsa da, yine de anlamını maruz bıraktıkları kadar insanların ona kattıklarıyla da kazanır.

Vietnam Anıtı'nı oldukça farklı bir Amerikan savaş anıtı ile kıyaslayın: İkinci Dünya Savaşı'nda Iwo Jima'da Suribachi Dağı'nın zirvesinde yükselen Amerikan bayrağını tasvir eden heykel. Başlı başına etkileyici olan, muazzam bir yaşam kaybı pahasına kazanılmış bir zaferin son anına atıfta bulunan Iwo Jima heykeli açıkça kahramancadır. Onun (bayrak tarafından sembolize edilen) yurtseverliği, zafere yaptığı gönderme, olağanüstü büyüklüğü ve zaferde birliğe dair örtük teması izleyiciden beklenenin ne olduğunu merak etmeye pek yer

*Pokerde aynı sayılı üç ve diğer bir karttan aynı sayılı iki tane olan el, pokerde genelde en iyi dördüncü eldir. (h.n.)

**İsviçreli psikiyatrist Hermann Rorschach tarafından geliştirilen, katılımcının bir kağıdın üzerindeki mürekkep lekelerini neye benzettiğini aktarmasına dayalı psikolojik test. (h.n.)

bırakmaz. Bu savaşın ABD'de alımlanma şeklindeki fiilî sözbirliği düşünüldüğünde, Iwo Jima anıtının heybetli ve mesajının açık olması pek şaşırtıcı değildir. Tam "konserve" olmasa da Iwo Jima alanı, çoğu savaş anıtında olduğu gibi, sembolik olarak daha kapalıdır. Ziyaretçiler, Pasifik Savaşı için gerçek bir ikona dönüşen bir imgeyi fotoğraflar ve heykel vasıtasıyla huşu içinde seyredebilirler, ama konumları onu tamamlamaktan ziyade onun mesajını almaktır.[21]

Büyük ölçüde, onunla ilgilenen insanların evrim geçiren *mētis*'ine göre şekillenen bir kurum, toplumsal form ya da girişim bu suretle onların deneyim ve beceri alanını güçlendirir. "Kullan ya da kaybet" deyişinin tavsiyesine uyarak, *mētis* dostu bir kurum değerli bir kamusal faydayı hem kullanır hem de yeniler. Bütün toplumsal formlara has nihai bir sınav olarak, bu açıkça yetersizdir. Bütün toplumsal formlar birtakım insan amaçlarına hizmet etmeleri için "yapay olarak" oluşturulurlar. Bu amacın dar, basit ve zaman geçtikçe değişmez olduğu yerde, kodlanmış, hiyerarşik rutinlerin kısa vadede yeterli ve muhtemelen çok etkili olması pekâlâ mümkündür. Ancak bu gibi durumlarda bile, boğucu rutinlerin insana maliyetinin ve ezbere yapılan işlere karşı geliştirilecek olası direnişin farkında olmamız gerekir.

Aksine, kurumun ve ürününün niteliği insanların tutkulu katılımını angaje etmeye dayandığında, böyle bir nihai sınav anlamlı hale gelir. Örneğin barınacak yer durumunda, bunun başarısı onu kullananların düşüncelerinden bağımsız ele alınamaz. Çeşitli insan beğenilerini ve aile biçimlerindeki kaçınılmaz (ama öngörülemez) değişiklikleri göz önünde bulunduran konut planlamacıları, baştan esnek bina tasarımları ve uyarlanabilir bina katları hazırlamakla bu değişime yer açacaklardır. Mahalle planlamacıları da aynı şekilde bu mahallelerin canlılığını ve uzun ömürlülüğünü güvence altına

almaya yardım edecek türde bir çeşitliliği ve karmaşıklığı teşvik edeceklerdir. Hepsinden önce, planlama ve imar yetkilileri görevlerini bu mahalleleri her güçlüğe katlanmak pahasına tasarlandıkları haliyle muhafaza etmek olarak görmeyeceklerdir. Çok çeşitli kurumlar –okullar, parklar, oyun bahçeleri, şehir dernekleri, iş girişimleri, aileler, hatta planlama organları– pekâlâ aynı gözle değerlendirilebilir.

Liberal demokrasilerdeki pek çok kurum zaten bu biçimdedir ve bunlar yenilerinin oluşturulmasına örnek olabilir. Demokrasinin, tüm yurttaşların *mētis*'inin dolaylı yolla ülkenin yasalarını ve politikalarını sürekli tadil etmesi gerektiği varsayımına dayandığı söylenebilir. Medeni hukuk bir kurum olarak uzun ömürlü olmasını, yasal kuralların nihai kanunlaştırılmasından ibaret olmayıp birtakım geniş ilkeleri sürekli yeni koşullara uyarlamaya yönelik bir dizi prosedür olmasına borçludur. Son olarak, beşeri kurumların en karakteristik olanı, dil, en iyi modeldir: hiç durağanlaşmayan ve onu konuşan herkesin doğaçlamasına her zaman açık olan bir anlam ve süreklilik yapısı.

Sonnotlar

Bölüm 1: Doğa ve Uzam

1- Henry E. Lowood, "The Calculating Forester: Quantification, Cameral Science, and the Emergence of Scientific Forestry Management in Germany", Tore Frangsmyr, J. L. Heilbron ve Robin E. Rider, ed., *The Quantifying Spirit in the Eighteenth Century* içinde (Berkeley: University of California Press, 1991), s. 315-42. Takip eden açıklama büyük ölçüde Lowood'un incelikli analizinden yararlanarak yapılmıştır.

2- Kraliyetin "soylu av"ın (örneğin geyik, domuz, tilki) teminine ve dolayısıyla bunların habitatının korunmasına gösterdiği özen en çarpıcı istisnayı oluşturuyordu. Bunun modernite öncesinde kalan tuhaf bir özenti olduğunun düşünülmemesi açısından, avlanmanın Erich Honeker, Nikolay Çavuşesku, Georgy Zhuvkov, Vladislav Gomulka ve Mareşal Tito gibi yakın tarihli "monark"lar için taşıdığı büyük toplumsal önemi hatırlamakta fayda var.

3- John Evelyn, *Sylva, or A Discourse of Forest Trees* (Londra, 1664, 1679), s. 118; aktaran John Brinckerhoff Jackson, *A Sense of Place, a Sense of Time* içinde (New Haven: Yale University Press, 1994), s. 97-98.

4- Ramachandra Guha beni, devletin kendi yönetim politikalarına engel olan bu pratikleri genelde kontrol etmeye, düzenlemeye ve yok etmeye çalışması nedeniyle, "görmezden gelme" fiilinin burada yetersiz olduğuna dair uyarıyor. Ormancılık tarihindeki (açıkça sınırlı) ilk eğitimimin çoğunu Ramachandra Guha'ya ve kendisinin iki kitabına borçluyum: *The Unquiet Woods: Ecological Change and Peasant Resistance in the Himalaya* (Berkeley: University of California Press, 1989) ve Madhav Gadgil ile birlikte yazdıkları *This Fissured Land: An Ecological History of India* (Delhi: Oxford University Press, 1992). Batı'da ormanın değişen kültürel anlamı üzerine çağrışımlarla dolu ve geniş kapsamlı bir inceleme için, bkz. Robert Pogue Harrison, *Forests: The Shadow of Civilization* (Chicago: University of Chicago Press, 1992).

5- Harrison, *Forests*, s. 121.

6- Bu sonuncusu Heisenberg ilkesi üzerinde bir tür çarpıtmadır. Olgunun gözlem öncesi durumu prensipte bilinemez olacak şekilde, gözlem eylemi aracılığıyla gözlemlenen olguyu değiştirmek yerine, bu örnekte (söz konusu) gözlemin etkisi söz konusu olguyu zaman içinde, bakışın açığa vurduğu çıplak, soyut imgeye daha çok benzeyecek şekilde değiştirmektir.

7- Bkz. Keith Tribe, *Governing Economy: The Reformation of German Economic Discourse, 1750-1840* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988). On yedinci ve on sekizinci yüzyıl Avrupa'sında devlet idaresi ilkelerinin kodlanması süreci daha genel olarak, Collège de France'da "yönetimsellik" üzerine verdiği derslerde (yanıltıcı) "polis devleti" (*Polizeiwissenschaft*'tan gelen) başlığı altında Michel Foucault tarafından incelenir. Bkz. Graham Burchell, Colin Gordon ve Peter Miller, ed., *The Foucault Effect: Studies in Governmentality* (Londra: Harvester Wheatsheaf, 1991), özellikle Bölüm 4.

8- On yedinci yüzyılın sonlarında Jean-Baptiste Colbert'in hem kaçak avcılığı önlemek hem de daha güvenilir bir gelir getirisi sağlamak için orman yönetimini "rasyonalize" etme amaçlı kapsamlı planları vardı. Bu amaçla, Etienne Dralet'nin *Traité du régime forestier*'i "büyümenin düzenli ve korunmasının kolay olacağı" düzenlenmiş parseller (*tire-aire*) öneriyordu. Bu girişimlere rağmen, yeni Alman

tekniklerinin ithal edildiği 1820'ye kadar Fransa'da bu yönde pek bir şey yaşanmadı. Bkz. Peter Sahlins, *Forest Rites: The War of the Demoiselles in Nineteenth-Century France*, Harvard Historical Studies no. 115 (Cambridge: Harvard University Press, 1994).

9- Lowood, "The Calculating Forester", s. 338.

10- Ağacın hacmini bulmak için, gerçek bir ağacın parçalara bölünerek daha sonra bu parçaların preslenmesi ve ağacın hacmi bilinen bir varil içine konarak, fıçının odun tarafından kaplanmayan hacmini ölçmek için ölçülmüş miktarda su eklenmesi de dahil, çeşitli teknikler denenmekteydi (*a.g.y.*, s. 328).

11- Faydacı çerçeve, prensipte, ormanın diğer bazı hesaplanabilir "amaçlarını" –örneğin av hayvanı popülasyonu, kaliteli kereste ya da otlatma sahası– vurgulamak için kullanılabilirdi. Ormanı kontrol eden çeşitli aktörlerin çelişen faydacı gündemlere sahip olduğu yerde, bu durum anlaşmazlıkla ve yerel nüfusun manevraları için yer açılması ile sonuçlanabilir. Bkz. K. Sivaramakrishnan'ın güzel çalışması, "Forests, Politics, and Governance in Bengal, 1794-1994" (Doktora makalesi, Department of Anthropology, Yale University, 1996).

12- Şunu eklemek istedim: Ormanların kullanılmasına dair devletin bakış açısı özel şirketlerinkinden daha uzun vadeli ve geniş kapsamlı olabilmekte. Özel şirketler yetişkin ormanları talan edip ardından araziyi satabilir ya da gecikmiş borçlarına karşılık olarak bırakabilir (örneğin, geçen yüzyılın başında ABD'de Yukarı Ortabatı bölgesinin "ormanlardan temizlenmesi"). Sorun, devletin de savaş ya da mali kriz dönemlerinde eşit derecede miyop bir bakışa sahip olmasıdır.

13- Lowood, "The Calculating Forester", s. 341. Ayrıca bkz. Harrison, *Forests*, s. 122-23.

14- Son zamanlarda, belli bir ağaç türünden genetik olarak tekbiçimli birimler üretmek için ağaç gövdelerinin klonlanması tekbiçimlilik ve denetim yönünde çok daha çarpıcı bir adımdır.

15- "Mali rotasyon" bu deneyimin getirdiği yeniliklerden biriydi. Katışıksız bir ağaç örtüsünün ömründeki yıllık büyüme oranlarına büyük dikkat gösterilmesi ve kereste hâsılatı hakkında daha net bilgiye sahip olunması, ormancıların bir başka büyüme yılının katma

değerinin yeni büyümenin katma değeri tarafından (önceki yıla ait orman açma ve yeniden dikime ait maliyet masrafları çıkarılarak) aşıldığı noktayı tam olarak hesaplamasını sağladı. Kesinlik, elbette, homojen kereste birimlerine ve pazar fiyatlarına dair varsayımların mümkün kıldığı kıyaslamalar üzerinden tahmin edilmekteydi.

16- "Yeniden tasarlanmış" tabiri Chris Maser'ın değerli kitabı *The Redesigned Forest*'tan (San Pedro: R. and E. Miles, 1988) uyarlanmıştır. Savlarının büyük kısmı önceki bölüm başlıklarında vurguladığı karşıtlıklardan çıkarsanabilmektedir: "Doğa bir öngörülemezlik deneyi olarak bir orman tasarladı... Bizler düzenli bir orman tasarlamaya çalışıyoruz"; "Doğa uzun vadeli eğilimleri olan bir orman tasarladı... Biz kısa dönem mutlaklıkları olan bir orman tasarlamaya çalışıyoruz"; "Doğa çeşitliliğe sahip bir orman tasarladı... Biz basit tekbiçimliliği olan bir orman tasarlamaya çalışıyoruz"; "Doğa birbiriyle ilişkili süreçleri olan bir orman tasarladı... Biz izole edilmiş ürünlere dayalı bir orman yaratmaya çalışıyoruz." (s. vii)

17- Örneğin bkz. Honoré de Balzac, *Les paysans* (Paris: Pleiades, 1949); E. P. Thompson, *Whigs and Hunters: The Origin of the Black Act* (New York: Pantheon, 1975); Douglas Hay, "Poaching on Cannock Chase", y.h.: Douglas Hay ve diğerleri, *Albion's Fatal Tree* içinde (New York: Pantheon, 1975); ve Steven Hahn, "Hunting, Fishing and Foraging: Common Rights and Class Relations in the Postbellum South", *Radical History Review 26* (1982): 37-64. Almanya'daki duruma uygun bir örnek için, bkz. Karl Marx'ın odun hırsızlığını Rhineland'daki konjonktür dalgalanmalarına ve işsizliğe bağlayan, yayınlanan ilk makalelerinden biri: Peter Linebaugh, "Karl Marx, the Theft of Wood, and Working-Class Composition: A Contribution to the Current Debate", *Crime and Social Justice*, Fall-Winter 1976, s. 5-16'da bahsi geçmektedir.

18- Ağaç rotasyonlarının sonuçlarının gözlemlenmesi için iki yüzyıl ya da muhtemelen altı ormancının iş yaşamı gerekebilir. Bunu, sözgelimi, yalnızca üç yıl gerektiren üç mısır rotasyonu ile karşılaştırın. Günümüz ormanlarının çoğu için üçüncü rotasyonun sonuçları henüz elimizde değildir. Orman deneyinde, deneysel periyot kolaylıkla tek bir ömrün çok ötesine uzanır. Bkz. Maser, *The Redesigned Forest*.

19- Almanya dahilinde, açıkladığım faydacı bakış açısı ile diğerleri arasında, *Mischwald* ile doğal yenilenme yanlısı Karl Geyer'in temsilcisi olduğu faydacılık ve Manchester Okulu karşıtı düşünce akımı arasında tartışma bulunmaktaydı. Fakat faydacıların kısa vadeli başarısı onların görüşünün Alman bilimsel ormancılığının hegemonik "ihraç modeli"ne dönüşmesini sağladı. Arvid Nelson'a bu bilgi için ve Almanya'da orman politikasının tarihi hakkındaki derin bilgisini paylaştığı için minnettarım. 1868'de sömürge Hindistan ormanlarının Alman başkanı Dietrich Brandes, cemaat ormanlarının yanı sıra devlet güdümlü ormanları teşvik edebilecek bir plan önerdi; ancak planının ilk kısmı İngiliz vekillerce veto edildi. Görünen o ki devlet yetkililerinin çıkarları Alman ormancılığının karma mirasından okunaklılık, yönetim ve gelir açısından en uygun unsurları seçip almaya yönelmişti.

20- Pinchot Nancy'deki çalışmalarının ardından Prusya ve İsviçre'yi dolaştı. ABD'deki ilk ormancılık okulunun kurucusu Carl Schenk Alman üniversitelerinde eğitim görmüş bir Alman göçmendi. 1886'dan 1898'e kadar (Pinchot'dan önce) federal hükümetin orman bölümünün başkanı olan Bernhard Fernow, Meunden'deki Prusya Orman Akademisi'nin mezunlarındandı. Bu bilgi için Carl Jacoby'ye minnettarım.

21- Hindistan'daki sömürge orman politikasının ayrıntılı ve analitik, araştırmacı bir açıklaması için bkz. Sivaramakrishnan, "Forests, Politics, and Governance in Bengal." Sivaramakrishnan Bölüm 6'da, Hindistan'da çoğalan kanıtların bilimsel ormancılığın üç ilkesini –katışıksız ticari kereste örtüsünün karma örtülerden daha iyi olduğu, yangının kaçınılması gereken yıkıcı bir unsur olduğu ve otlatmanın ya da yakacak odun toplamanın orman yönetimi programını yalnızca tehdit edebileceği– nasıl yıktığını gösteriyor.

22- Richard Plochmann, *Forestry in the Federal Republic of Germany*, Hill Family Foundation Series (Corvallis: Oregon State University School of Forestry), 1968, s. 24- 25; aktaran Maser, *The Redesigned Forest*, s. 197-98. Ormandaki özel etkileşimlerle ilgilenler için, atlanmış cümleler şöyle devam ediyor: "Bir ladin örtüsü örnek olarak alınabilir. Ladin köklerimiz normalde oldukça yüzeydedir. Eski iki

çenekli toprağına dikildiği zaman, ladin kökleri ilk jenerasyondaki eski iki çeneklilerin derin kök kanallarını izleyebiliyordu. Ama ikinci jenerasyonda kök sistemi artan toprak sıkışması nedeniyle yüzeye döndü. Sonuç olarak, ağaçlar için mevcut besin miktarı azaldı. Ladin örtüsü ilk jenerasyonda iki çeneklilerin biriktirdiği yumuşak humustan yararlanabiliyordu, ama kendisi yumuşak humus üretemiyordu. Ladin dökümtüsü genişyapraklıların dökümtüsünden çok daha yavaş çürür ve üstteki toprak tabakasının fauna ve florasınca ayrıştırılması çok daha zordur. Bu nedenle çoğu örnekte ortaya ham humus çıktı. Bunun hümik asidi [humustan türeyen asit – ç.n.] iklimimizin rutubetli olması nedeniyle, topraktan süzülmeye başladı ve toprak fauna ve florasını yoksullaştırdı. Bu da daha kötü bir çözülmeye ve ham humusun daha hızla oluşmasına yol açtı." Plochmann çam fidanlığında da aşağı yukarı benzer bir süreç yaşandığına dikkat çekiyor. Bu örneği modern ormancılık teknikleri üzerine önemli bir kaynak olan *The Practice of Silviculture*'ın yazarı, Yale Ormancılık ve Çevresel Çalışmalar Okulu'ndan David Smith'e teyit ettirdim. Bilimsel ormancılık tekniklerinin, özellikle yangından kaçınması ve tek türü tercih etmesinin orman sağlığını ve üretimi nasıl olumsuz etkilediğine dair benzer bir açıklama için, bkz. Nancy Langston, *Forest Dreams, Forest Nightmares: The Paradox of Old Growth in the Inland West* (Seattle: University of Washington Press, 1995).

23- "Budaklar kısa rotasyon örtülerinden uzaklaştırıldığında, vahşi yaşam türlerinin (kuşlar hariç) yüzde 10'u ortadan kalkacaktır; yoğun olarak yönetilen genç ormanlardan hem budaklar hem de devrik ağaçlar (kütükler) uzaklaştırıldığında ise vahşi yaşam türlerinin yüzde 29'u ortadan kalkacaktır. 'Yoğun kereste yönetimi' diye tabir edilen basit tekbiçimlilik anlayışı gereğince ormandan parçalar sürekli uzaklaştırıldıkça, modern ormancılığın nihai indirgemeci bakışına daha da yaklaşırız – korular ya da 'Yılbaşı ağacı tarlaları'" (Maser, *The Redesigned Forest*, s. 19).

24- Bu süreçteki ana adım Sir Albert Howard'ın derinlemesine çalıştığı toprak-altı, simbiyotik mantar-kök yapıları gibi görülmekte. Bkz. Bölüm 8.

25- Söz konusu zararlılara "çam tırtılı, çam güzeli, çam güvesi,

rahibe tırtıl, hızar tırtılı, kabuk böceği, çam iğnesi mantarı, çam küfü, bal mantarı, kızıl küf" dahildi (Maser, *The Redesigned Forest*, s. 78).

26- Bu uygulamalara dair kısa bir açıklama için, bkz. Rachel Carson, *Silent Spring* (Boston: Houghton Mifflin, 1962, 1987). Carson, tarım ilaçları yerine biyolojik denetimleri müjdeliyor görünmesi nedeniyle bu gelişmeleri övmekteydi.

27- Bir tek metanın üretimini maksimize etmek amacıyla yürütülen orman mühendisliğinin beklenmedik sonuçlarıyla artık dünya çapında karşılaşılmaktadır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Japonya yakacak odun ve inşaat malzemesi için yağmalanan birçok ormanın yerine tek bir tür getirme politikasını benimsedi: hızlı büyümesi ve ticari değeri nedeniyle tercih edilen Japon sediri. Artık şu açıktır ki, millerce uzanan uzun, ince, tekbiçimli sedirler büyük toprak erozyonlarına ve toprak kaymasına yol açmış, su tabakası seviyesini azaltmıştır ve bu ağaçlar fırtınalarda kolayca devrilebilir. Orman zeminine az ışık düşmesine yol açar ve fauna için sağladığı koruma ya da besin azdır. Kentte yaşayan Japonlar için sedirin kısa vadeli olarak yarattığı en büyük rahatsızlık, sedirlerin mevsimsel dönemlerde yoğun polen bırakarak çeşitli alerjik tepkileri tetiklemesidir. Ama alerjiler bu radikal basitleştirmenin daha derin sonuçlarının yalnızca en bariz olanlarıdır. Bkz. James Sterngold, "Japan's Cedar Forests Are a Man-Made Disaster", *New York Times*, Ocak 17, 1995, s. C1, C10.

28- Maser, *The Redesigned Forest*, s. 54-55. Günümüzdeki birçok büyük orman açısından söz konusu olan "meta" bizzat odun değil, kâğıt yapımında kullanılan kâğıt hamurudur. Bu ise ideal nitelik ve nicelikte kâğıt hamuru üretecek olan türlerin genetik mühendislikle şekillendirilmesine ve ağaç gövdelerinin klonlanmasına yol açmış bulunmaktadır.

29- Refah ekonomisi bağlamında, bilimsel ormancılık pratiği, bilançosunda görülmeyen birçok maliyeti halka yansıtabilmekteydi: örneğin toprağın tükenmesi, su tutma yeteneğinde ve su kalitesindeki düşüşler, av hayvanlarının azalması ve biyo-çeşitlilikteki kayıplar.

30- Plochmann, *Forestry in the Federal Republic of Germany*, s. 25. Elbette doğal yollarla oluşan katışıksız kereste örtüleri de var-

dır; bunlar, ekolojik dengesi keskin bir biçimde zayıflatılmış yerlerde bulunanlar da dahil, genellikle sınırlanmış ekolojik koşullarda oluşurlar. Bu konuda çeşitli görüşler için, bkz. Matthew J. Kelty, Bruce C. Larson ve Chadwick D. Oliver, *The Ecology and Silviculture of Mixed-Species Forests: A Festschrift for David W. Smith* (Dordrecht and Boston: Kluwer Academic Publishing, 1992).

31- Nancy Langston daha küresel bir değerlendirme yapıyor: "Bugüne kadar ormanı düzeltmeye çalışan herkes sonuçta onu daha da kötüleştirdi" (*Forest Dreams, Forest Nightmares*, s. 2).

32- Takip eden kısa açıklama büyük ölçüde James B. Collins'in *Fiscal Limits of Absolutism: Direct Taxation in Early Seventeenth-Century France* (Berkeley: University of California Press, 1988) isimli eserinden alınmıştır.

33- P.M. Jones, *The Peasantry in the French Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), s. 17.

34- Collins, *Fiscal Limits of Absolutism*, s. 201, 204. Mali rejime amaçlanan bu olmasa da (en azından başlangıçta) bir derece esneklik veren ve devletlerin çalkantılı on yedinci yüzyılda daha fazla ayaklanma ile karşılaşmaktan kurtulmasına yardımcı olan şey, tam da bu vergilerden kaçılabilinmesiydi.

35- J. L. Heilbron, 1791'de milis kuvvetlerdeki bir İngiliz albayın, İskoç ruhban sınıfını, birliklerini onların idari bölgesine yerleştirmekle tehdit ederek nüfuslarının dökümünü kendisine göndermek zorunda bıraktığına işaret eder (sunum, Tore Frangsmyr, J. L. Heilbron ve Robin E. Rider, *The Quantifying Spirit in the Eighteenth Century* [Berkeley: University of California Press, 1991], s. 13.)

36- Bu, krallığın kazancını uzun vadede maksimize etmek istediğini varsayar. Siyasi ya da askeri kriz içindeki rejimlerin, ormanlarını ya da tebaalarını mümkün olduğu kadar cendereye sokarak onlardan ürünlerini rehin alması, o zaman ve bugün için yaygın bir uygulamadır. Bu bağlamda, bkz. Charles Tilly'nin mükemmel analitik sentezi, *Coercion, Capital, and European States, A.D. 990-1992* (Oxford: Blackwell, 1990). [C. Tilly, *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, çev.: K. Emiroğlu, İmge Kitabevi Yay., 2001] Tilly savaş hazırlığının ve savaşmanın devlet yapılanmasındaki etkisini vurgulamakta

ve "haraç veren" bir devletten doğrudan vatandaşlarından haraç alan devletlere geçişi izah etmekte.

37- Witold Kula, *Measures and Men*, çev.: R. Szreter (Princeton: Princeton University Press, 1986).

38- J. L. Heilbron, "The Measure of Englightenment", Tore Frangsmyr, J. L. Heilbron ve Robin E. Rider, ed., *The Quantifying Spirit in the Eighteenth Century* içinde (Berkeley: University of California Press, 1991), s. 207-8.

39- Bu konuda aydınlatıcı bir tartışma için, bkz. Arjun Appadurai, "Measurement Discourse in Rural Maharastra", Appadurai ve diğerleri, *Agriculture, Language, and Knowledge in South Asia: Perspectives from History and Anthropology* (yayınlanacak).

40- *A.g.y.*, s. 14.

41- Cava adası köylüleri halk tabakalarını sınıflandırırken de aynı saik iş başındadır: *Kekuranganlar* (gerekenden-azına-sahip-olanlar) ve *Kecukupanlar* (yetecek-kadarına-sahip-olanlar). Bkz. Clifford Geertz, *Agricultural Involution* (Berkeley: University of California Press, 1963).

42- Alışılmış olarak görünen şey çok uzun bir soyağacına sahip olmayabilirdi. Mevcut düzenlemelere sabit ve kutsal muamelesi yapmak, dezavantajlı bir yeni müzakereden korkan en azından bir tarafın her zaman menfaatineydi.

43- Iktidarın dengesi zaman zaman diğer yöne dönebilirdi. Bu bağlamda bkz., Fransa'da aşar vergisindeki uzun bir düşüşün kanıtı: Emmanuel LeRoi Ladurie ve Joseph Gay, *Tithe and Agrarian History from the Fourteenth Century to the Nineteenth Century: An Essay in Comparative History*, çev.: Susan Burke (Cambridge: Cambridge University Press, 1982), s. 27.

44- Kula, *Measures and Men*, s. 150. 1920'ler ve 1930'larda Aşağı Burma'da toprak sahibinin kiracılarından kiraları ayni olarak almak için kullandığı pirinç sepetlerine "kağnı kıran" takma adı verilmişti (James C. Scott, *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia* [New Haven: Yale University Press, 1976], s. 71).

45- Örneğin Paris'in meşhur demir toise'ı (yaklaşık 180 cm.'ye

karşılık gelen Fransızların eski ölçü birimi – ç.n.] Grand Chatelet'in duvarlarından birine dizilmişti; bkz. Ken Alder, "A Revolution Made to Measure: The Political Economy of the Metric System in France", Norton W. Wise, ed., *Values of Precision* içinde (Princeton: Princeton University Press, 1995), s. 44.

46- Marsenne, on yedinci yüzyılın kesinlik ruhu içinde, basılmış bir boisseau'nun 172,000 buğday tanesini tuttuğunu, oysa kümelenmiş bir ölçünün 220,160 taneye denk geldiğini hesaplamıştı (Kula, *Measures and Men*, s. 172). Daha büyük bir tahıl olan yulaftaki kazanç ise daha azdır.

47- *A.g.y.*, s. 73-74. Geleneksel ölçülere yönelik diğer tehditlerle birlikte bu durum, yerel yetkilileri ve halkı bu tür pratiklerin önüne geçmek için, bu örnekte, ekmekçi somunlarının tartılması ve ölçülmesinde ısrar etmeye kışkırtmıştı.

48- *A.g.y.*, s. 98-99.

49- *A.g.y.*, s. 173.

50- Aslında, mali olarak sıkışık durumdaki bölgelerin aktif olarak vergi kaçırması, çoğu zaman yeterince düşünülmemiş bir vergi talebinin gerçek bir direnişi kışkırtmasının önüne geçen "engel"i oluşturmaktaydı.

51- Ken Alder'ın gösterdiği gibi, standartlaşmayı dayatacak merkezi bir otoritenin olmayışı Britanya, Almanya ya da ABD'deki ulusal pazarların büyümesine engel olmuş gibi görünmemektedir ("A Revolution Made to Measure", s. 62). Hareketlilik ve ekonomik büyüme tek başına ortak mübadele standartlarını yaratmış gibi görünmektedir. Daha genel bir tarihsel yaklaşım için, bkz. Frank J. Swetz, *Capitalism and Arithmetic: The New Math of the Fifteenth Century* (La Salle, Ill.: Open Court, 1987).

52- Aktaran Kula, *Measures and Men*, s. 203-4.

53- Alder, "A Revolution Made to Measure", s. 48.

54- *A.g.y.*, s. 54.

55- *A.g.y.*, s. 56. Metre, ölçüm sistemi reformları deryasında yalnızca bir damlaydı. Günü her biri yüz saniye içeren yüz dakikadan oluşan on saate ayırmaya yönelik ortak bir çabanın yanı sıra, on ikilik bir sayı sistemi yaratma girişimleri de bir süreliğine söz konusu oldu.

56- *A.g.y.*, s. 122-23.

57- Fransa'da Müslüman kız öğrencilerin sınıflarda türban takmasına izin verilip verilmemesine dair yakın tarihli ateşli tartışmanın laik eğitimde bu ayrıcalıksız yurttaş geleneğinin sürdürülmesi ile ilgili olduğuna inanıyorum.

58- Alder, "A Revolution Made to Measure", s. 211.

59- Tony Judt'un zekice belirttiği gibi, devrimci kararnamelerce oluşturulan yurttaş hakları ile doğal ya da bireysel haklar arasındaki fark ilk bahsedilenlerin esas itibarıyla devlete ve onun yasalarına tabi olması, bu nedenle de kanun tarafından feshedilebilir oluşudur; halbuki doğal ve bireysel haklar esas itibarıyla daraltılamaz. Bkz. Judt, *Past Imperfect: French Intellectuals, 1944-1956* (Berkeley: University of California Press, 1992).

60- Fransa'daki devrimci yurttaşlık anlayışı Yahudi toplumunun zararına işleyen yasal engelleri ortadan kaldırdı. Devrimin ardından ve Napolyon fetihleri sırasında girmiş oldukları her yerde, Fransız vatandaşlığının Yahudileri de kapsaması eşlik etti. Bkz. Pierre Birnbaum ve Ira Katznelson, ed., *Paths of Emancipation: Jews, States, and Citizenship* (Princeton: Princeton University Press, 1995).

61- Gianfranco Poggi, *The Development of the Modern State: A Sociological Introduction* (Stanford: Stanford University Press, 1978), s. 78. [G. Poggi, *Modern Devletin Gelişimi: Sosyolojik bir Yaklaşım*, çev.: Ş. Kut, B. Toprak, İstanbul Bilgi Ünv. Yay., 2005]. Eşit yurttaşlığın beraberinde getirdiği insan haklarındaki tüm ilerlemeler için, bu çok önemli adımın ayrıca devlet ile yurttaş arasındaki aracı yapıların altını oyduğunu ve devlete ilk defa tebaasına doğrudan erişim kazandırdığını anmaya değer. Eşit yurttaşlık yalnızca yasal eşitlik ve erkeklerin evrensel oy hakkını değil, Napolyon'un ordularında savaşanların hemen keşfedeceği gibi, evrensel zorunlu askerliği de içermekteydi. Devletin zirvesinden bakıldığında, aşağıdaki toplum ulusal olarak eşit bir dizi sonsuz *tikel* olarak görülmekteydi; devlet bunları tebaa, vergi ödeyici ve potansiyel asker olabilme kapasitelerine göre ele almaktaydı.

62- Aktaran Kula, *Measures and Men*, s. 286.

63- E. P. Thompson'un *Whigs and Hunters: The Origin of the Black*

Act (New York: Pantheon, 1975) isimli eserinde belirttiği gibi: "On sekizinci yüzyıldaki adli kararlar birbiri ardı sıra, hukukçuların mutlak mülkiyet iyeliği kavramlarına döndüğüne ve yasanın (en küçük şüphenin olduğu her yerde) tesadüfi kullanım-hakkının karışıklığına nefretle baktığına işaret ediyordu." (s. 241).

64- Medeni kanun tek istisna dışında tarımı açık olarak ele almamaktaydı. Bu istisna, Paris havzasında ve kuzeydeki varlıklı ve etkili büyük kiracıların lehine, kiralama usulü çiftçilik (*fermage*) için ilkeler tayin edilmesiydi. Bu kısa tartışmanın dayandığı çalışmaya dikkatimi çektiği için Peter Jones'a teşekkür ederim: Serge Aberdam, *Aux origines du code rural, 1789-1900: Un siècle de débat* (tarihi net bilinmemekle birlikte muhtemelen 1978-80).

65- "En resumé, la ligne générale du project de 1807 est de refuser toute specificité au droit rural en ramenant, autant que possible, les rapports socieux à la campagne à la forme d'authorité légale que la bourgeoisie projette sur l'ensemble de la population" (Kısaca, 1807 tarihli teklifin genel politikası toprak kanununa herhangi bir hususiyet vermeyi reddetmek, kırsal sosyal ilişkileri mümkün mertebe burjuvazinin tüm nüfusa bir bütün olarak uyguladığı kanuni yetke bağlamına yerleştirmektir; *a.g.y.*, s. 19).

66- Idari rahatlığın ve ticari mantığın genel kanıya ve pratiğe egemen olduğu sömürgelerde bu tür hiçbir tereddüt göze çarpmamaktaydı. Örneğin, bkz. Dennis Galvan'ın mükemmel vaka analizi, "Land Pawnings as a Response to the Standardization of Tenure", böl. 4., "The State Is Now Master of Fire: Peasant Lore, Land Tenure, and Institutional Adaptation in the Siin Region of Senegal" (Doktora makalesi, Department of Political Science, University of California, Berkeley, 1996).

67- *A.g.y.*, s. 18.

68- *A.g.y.*, s. 22.

69- Sömürge Vietnam'da kişi başına düşen vergi, diğer adıyla baş vergisi, tahmini nüfusları temelinde tüm cemaatlerden toplanmaktaydı. Meblağın alınmaması halinde polis gelip gereken meblağı elde edene kadar eline geçen her şeyi (örneğin mandaları, mobilyaları, mücevherleri) açık arttırma ile satıyordu. Bu sistem, el koymaya de-

ğer çoğu ürünün sahibi olan köyün ileri gelenlerinin vergilerin zamanında ödenmesini sağlaması için bir neden teşkil ediyordu.

70- Bu genelleme kolektif çiftçiliğin modern sosyalist formları için de geçerlidir. Mesela, Macaristan'da kolektif çiftlikler yaratıldığı zaman hatırı sayılır miktarda tarım arazisi kâğıt üstünde "yok oldu"; bkz. Istvan Rev, "The Advantages of Being Atomized: How Hungarian Peasants Coped with Collectivization", *Dissent* 34 (Yaz 1987): 335-49. Çin'de, ölümcül Büyük Atılım'ın ardından birçok kolektif çiftlik, yerel yaşam koşullarının lehine olacak şekilde, üretimini merkezi otoritelerden sistematik olarak sakladı; bkz. Daniel Kelliher, *Peasant Power in China* (New Haven: Yale University Press, 1992).

71- Kadastro yoklamaları, bu suretle vergiye tabi araziyi ve o güne dek onlardan paçasını kurtarmış olan tebaayı açığa çıkarabileceklerine inanan aristokrat büyük tımar sahipleri tarafından da yürütülebilmekteydi.

72- Danimarka'ya ve Norveç'e ait örnekler Roger J. P.Kain ve Elizabeth Baigent'in değerli tarihsel analizi *The Cadastral Map in the Service of the State: A History of Property Mapping* (Chicago: University of Chicago Press, 1992), s. 116'dan alınmıştır.

73- Kuzeydeki ovalık devletlerde ve Kanada'da tahıl yetiştiriciliği yapan Hutterite (günümüzde komünal bir halde Kanada'da ve Kuzey Amerika'da yaşayan Moravia kökenli topluluk – ç.n.) çiftçilerinin büyük verimliliği aksi yöndeki kanıtlardan yalnızca biridir. Daha fazlası için, bkz. George Yaney, *The Urge to Mobilize: Agrarian Reform in Russia* (Urbana: University of Illinois Press, 1982), s. 165-69.

74- Meksika'dan günümüze ait bir örnek Sergio Zendajas'ın "Contested Appropriation of Governmental Reforms in the Mexican Countryside: The *Ejido* as an Arena of Confrontation of Political Practices" içindeki değerli analizinde bulunabilir, Sergio Zendejas ve Pieter de Vries, ed., *Rural Transformation as Seen From Below: Regional and Local Perspectives from Western Mexico* (La Jolla, Calif.: Center for U.S.-Mexican Studies, University of California, San Diego, 1997). Zendejas'ın gösterdiği gibi, Meksika devriminden doğan ejido sistemi devleti, ülkedeki yirmi sekiz bin ejido'nun çoğundaki tarım modelleri, ev arsaları ya da köyün ortak arazi kirası hakkında

birçok bilgiden yoksun bıraktı. Michoacán köylüleri, kırsal arazinin her paftasını yoklama, kaydetme ve adlandırmaya yönelik bir ulusal programı mülkiyet haklarının bireyselleşmesinin, ortak arazilerin bölünmesinin ve mülkiyet vergilerinin konulmasının başlangıcı olarak görmekte ve bu nedenle arazilerinin ölçülmesine direnmektedir. Anayasanın 27. maddesinde yapılan ve ulusal bir emlak piyasası öngören değişiklikler kapsamında, endişelerinde haksız olmadıkları kanıtlanmış oldu. Bu bir yerel emlak piyasaları kurma meselesi değildir; köylülerden birinin dediği gibi, "Ruhsat varken de yokken de [ejidio] parselleri[ni] alıp satmadık mı hep?" Bu, aksine, devlet tarafından desteklenen bölgesel ve ulusal bir arazi piyasası yaratma meselesidir. Devletin bunu yapmak için ilk işi, devrim yoluyla elde edilen yerel özerkliğin karmaşıklaştırdığı arazi kullanım hakkı görünümünü okunaklı kılmaktı. Bu bağlamda ayrıca bkz. Luin Goldring, "Having One's Cake and Eating It, Too: Selective Appropriation of Ejido Reform in an Urbanizing Ejido in Michoacán", *The Transformation of Rural Mexico: Reforming the Ejido Sector* içinde, y.h.: Wayne A. Cornelius, David Myhre (Center for US-Mexican Studies, University of California, San Diego, 1998).

75- Burada hatalı bir biçimde tekbiçimlilikten bahsettiğim için suçluyum. Aslında bir sürü arazi düzenlemesi bulunmaktaydı, bu "kara toprak"lı [Rusça "chernozem" denilen humus oranı yüksek toprak türüne bir gönderme – ç.n.] Rusya'da bile geçerliydi ve birçok köyde arazinin yeniden dağıtımı yapılmamaktaydı (Yaney, *The Urge to Mobilize*, s. 169).

76- *A.g.y.*, s. 212.

77- Yaney, karşılıklı bölüştürülmüş olan Mennonite arazisinin aynen birleşik çiftlikler halinde düzenlenen Mennonite arazisi kadar verimli olduğuna işaret ediyor (*a.g.y.*, s. 160).

78- Bu tür yeni yerleşilen yerlerde de her zaman yaklaşılamadı, çünkü ortak mülkiyete sahip ve hükümetin istemediği *toplu* arazi yerleşimleri de yaygındı.

79- *A.g.y.*, Bölüm 7 ve 8. Yoksul köylülere vadesiz borç vermesi için büyük baskı altında olan Köylü Bankası istemeden eski parselleme sistemini teşvik etti. Bankanın paranın ödenmemesi durumunda

el koyabileceği teminata ihtiyacı vardı, ama parselli araziyi ekip biçen yoksul köylülerin teminat gösterebilecek sabit arazileri yoktu. Bu açmazla karşı karşıya kalınca banka kendisini tüm köye ya da bitişik, saptanabilir parselleri eken köylü gruplarına vadesiz borç verirken buldu. Modern vergi sistemine benzer şekilde, modern kredi sisteminin de işleyebilmesi için okunaklı bir mülkiyet rejimine ihtiyaç duyduğunu belirtmeye değer.

80- *A.g.y.*, s. 412-42.

81- Orlando Figes, *Peasant Russia, Civil War: The Volga Countryside in Revolution, 1917-1921* (Oxford: Clarendon Press, 1989), böl. 6, "The Rural Economy Under War Communism."

82- Kapsamlı kadastro planlarından önce, bazı arazilerin kullanımı halk arasındaki anlaşmalarla düzenlense de, bu araziler herkese açık olup kimseye ait değildi. İlk kadastro haritası ile birlikte, bu araziler genellikle devlet arazisi olarak tayin edildi. Tüm arazi hesaplandı; özel olarak sahip olunmayan her şey devlet malı haline geldi.

83- Kain ve Biagent, *The Cadastral Map*, s. 33. Denizler, nehirler ve boş araziler gelir getirmedikleri için atlandı. Tüm operasyona *Mode d'arpentage pour l'impot foncier* başlıklı bir kılavuz rehberlik etti.

84- Aktaran *a.g.y.*, s. 5.

85- Peter Vandergeest'in işaret ettiği gibi, Üçüncü Dünya çerçevesinde, küresel konumlandırma teknolojisini kullanan bir kadastro ya da arazi kullanım hakkı haritası, uzmanların araziyi bizzat gezme zahmetine katlanmaksızın arazi kullanım hakkı politikası ve kurallarını formüle etmelerine izin verir. ("Mapping Resource Claims, or, The Seductive Appeal of Maps: The Use of Maps in the Transformation of Resource Tenure", Haziran 1996'da Berkeley'deki Ortak Mülkiyet Çalışmaları Derneği'nin bir toplantısında sunulan bildiri).

86- Toprak kayması, erozyon, sökme ve yeni arazi oluşumu nedeniyle arazinin kendisi de zaman zaman hareket edebilir. Mülkiyet kanununun nesnesinin "hareketliliği"ni ele almaya çalışan ilginç bir değerlendirme için, bkz. Theodore Steinberg, *Slide Mountain, or the Folly of Owning Nature* (Berkeley: University of California Press, 1995).

87- Daha önceki bir çalışmamda bu sorunu Güneydoğu Asya bağ-

lamında ayrıntılı olarak inceledim. Bkz. Scott, *The Moral Economy of the Peasant*, böl. 4.

88- 1785'te Avusturyalı Franz Joseph arazi vergilendirmesinin temeli olarak net gelir ile brüt gelir arasında seçim yapmak zorunda kaldı. Çok daha kolay olduğu için brüt geliri seçti (örneğin, birim arazi başına ortalama mahsul x arazinin büyüklüğü x ortalama tahıl fiyatı = brüt gelir). İdari olarak uygun bir prosedür yaratmak için kesinliği ve doğruluğu gözden çıkarmak gerekiyordu. Bkz. Kain ve Biagent, *The Cadastral Map*, s. 193.

89- *A.g.y.*, s. 59.

90- Maden yataklarını işletme hakkı ve madenden elde edilen gelir konusu bu genelleme açısından önemli bir istisna oluşturmaktaydı.

91- Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914* (Stanford: Stanford University Press, 1976), s. 156.

92- Hindistan'daki "kalıcı yerleşim" sürecinin ve bunun düşünsel köklerinin parlak bir analizi için, bkz. Ranajit Guha, *A Rule of Property for Bengal: An Essay on the Idea of Permanent Settlement* (Paris: Mouton, 1963). Guha'nın kaydettiği gibi, on sekizinci yüzyılda İngiliz sömürge yöneticilerinin karşılaştığı mevcut arazi kullanım hakkı sistemi bütünüyle şaşırtıcıydı: "Her adımda feodaliteye benzer hak ve yükümlülüklerle karşılaştılar; bu hak ve yükümlülükler Batılı terimlerle yorumlanmaları yönündeki bütün gayretlere meydan okudu. Farsça miras hesaplarının anlaşılmazlığı karşısında şaşırmışlardı. Mülkiyet yasaları ile ilgili antik çağ ve ortaçağ metinlerinin yazılı olduğu dillere kolayca hâkim olamamaları zorluğun yalnızca bir kısmıydı; çünkü gelenekler yalnızca hafızaya kayıtlıydı ve çeşitli yerel kullanımlara yerleşmiş âdetler yazılı bir kanununkine eşit hükme sahipti" (s. 13).

93- Sömürgecilerin, hukuk sisteminin tartışmalı konuları olan arazi yerleşimini, arazi kullanım hakkını ve toplumsal yapıyı nasıl dönüştürdüğüne dair düşünsel açıdan son derece ufuk açan mükemmel bir inceleme için, bkz. Sally Falk Moore, *Social Facts and Fabrications: "Customary" Law on Mount Kilimanjaro, 1880-1980* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986).

94- Eksiksiz bir kadastro kaydının, mülkiyet hakkının ve ulusal

bir arazi piyasasının birleşimi vergi tahsildarı için olduğu kadar arsa spekülatörü için de avantajlı bir okunaklılık düzeyi yaratır. Metalaştırma genelde, tüm ürünleri ve hizmetleri ortak bir para birimine göre adlandırmak yoluyla, Tilly'nin "ticari bir ekonomi[nin] görünürlüğü" dediği şeyi yaratır. Tilly şöyle yazar: "Ürünlerin ve hizmetlerin yalnızca küçük bir kısmının alınıp satıldığı bir ekonomide birtakım koşullar hüküm sürer: Gelir tahsilatçıları kaynakları belli bir doğrulukla takip edemez ya da değerlendiremez, [ve] aynı kaynak üzerinde birçok insan hak iddia eder." (*Coercion, Capital and European States*, s., 89, 85).

95- Söz konusu olan, elbette, yalnızca yüzölçümü eşitliğidir. Bkz. Kain ve Biagent, *The Cadastral Map*, s. 225. Colbert'in 1667 tarihli Orman Kanunu, Fransa'da orman sistemini keskin Kartezyen hatlar boyunca kanunlaştırmaya yönelik ilk tutarlı girişimdi. Bu bağlamda, bkz. Sahlins, *Forest Rites*, s. 14.

96- Malezya'da Çinlilerin bazı tarım arazilerine sahip olması kanunen yasaktır. Bu engeli aşmak için Çinli bir adam araziyi Malezyalı bir suç ortağının adına kaydettirir. Suç ortağı kanuni mülkiyet haklarını kullanmaya kalkışmayacağını tahahhüt etmek için Çinli adamın alacaklı olarak göründüğü, bu mülkten çok daha değerli borç senetleri imzalayacaktır.

97- Fransa'da devrimci kanunlar aşar vergilerini doğrudan kaldırmaktansa, onları geçici "aşar vergisi kefaret ödemeleri" ile kademeli olarak ortadan kaldırmaya çalıştı. Halkın çok yoğun ve çetin bir direniş göstermesi karşısında, bu ödemeler sonunda terk edildi. Bkz. James C. Scott, "Resistance Without Protest and Without Organization: Peasant Opposition to the Islamic *Zakat* and the Christian Tithe", *Comparative Study in Society and History 29*, no. 3 (1987): 417-52.

98- Ian Hacking, *The Taming of Chance* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), s. 17. [I. Hacking, *Şansın Terbiye Edilişi*, çev.: M. Moralı, Metis Yay., 2005] Hobbes'un öğrencilerinden biri olan Petty, bu yoklamayı değerin ve üretkenliğin tam olarak tespit edilmesine yönelik bir bakışla yönetti. Petty'nin ekonomi politik teorisi *Political Arithmetik, or A Discourse Concerning the Value of Lands, People, Buildings...*(1691) içinde bulunabilir.

99- Bu toprakların "yeniden tahsis edilmesi", Kuzey Amerika ve Avustralya coğrafyasının esas itibarıyla boş olduğu masalına dayanmaktaydı ki bu boşluk, bu arazilerin pazar mübadelesinde üretim faktörü olarak kullanılmadıkları anlamına gelmekteydi. Bu, Highland Müsadereleri (İskoçya Highland nüfusunun zorunlu olarak boşaltılması – ç.n.) ile Amerika Yerlilerine, Yeni Zelandalı Maori'lere, Avustralyalı yerli halklara, Arjantin'in yerli halklarına, vs. ait arazinin kamulaştırılması gerekçelendirilirken ortak olarak kullanılan bir masaldır.

100- Heilbron, *The Quantifying Spirit in the Eighteenth Century*'nin girişi, s. 17.

101- Theodore M. Porter, *Trust in Numbers: The Pursuit of Objectivity in Science and Public Life* (Princeton: Princeton University Press, 1995), s. 22. Porter, "mekanik nesnellik"in bürokrasiler için, özellikle de bilirkişi kararının ve raporunun daima kendi çıkarını düşünme güdülerini maskelediğinden şüphelenilen demokrasilerde, görünüşte demokratik ve yansız gibi görünen bir dizi gayri şahsi karar hükmü yaratmanın aracı olduğunu ikna edici bir şekilde gösteriyor.

102- Aktaran Kain ve Biagent, *The Cadastral Map*, s. 320.

103- Bu konularla ilgili öğrenciler zamanın basitleştirilmesini neden ele almadığımı belki de merak edecektir. Çalışma ve yönetimde doğrusal zamanın rasyonelleştirilmesi ve metalaştırılması gerçekten de güzel bir yan hikâye oluştururdu; bu konuyu bu bölümü çok uzatacağı ve başkalarının yanı sıra E. P. Thompson "Time, Work, Discipline, and Industrial Capitalism", *Past and Present 38* (Aralık 1967)'de zaten yaratıcı bir şekilde ele alındığı için buraya almadım. Hoş bir değerlendirme için, bkz. Ronald Aminzade, "Historical Sociology and Time", *Sociological Methods and Research 20*, no. 3 (Mayıs 1992): 456-80.

104- Heilbron, *The Quantifying Spirit in the Eighteenth Century*, s. 22-23.

105- Hacking, *The Taming of Chance*, s. 145. Napolyon, genel sayımın sonuçlarının girdiği savaşların Fransız nüfusu üstündek feci etkisini göstereceği korkusuyla, 1806'dan sonra bir genel sayım yürütmekten kaçındı.

Bölüm 2: Kentler, İnsanlar ve Dil

1- Tahmin edilebileceği gibi, bağımsız kasabaların yerel bilgiye ayrıcalık tanıması idari ve askeri düzen göz önünde tutularak tasarlanmış kraliyet kasabalarından çok daha olasıydı.

2- Ama Casbah'ın okunaksızlığı başa çıkılamaz değildi. FLN'nin direnişi sonunda, uzun-vadede siyasi olarak pek çok şeye mal olmasına rağmen, kararlı polis eylemi, işkence ve yerel muhbirler ağı yüzünden kırıldı.

3- Amerika'daki birçok belediye yetkilisinin kent merkezlerini etkili bir biçimde yönetmekteki yetersizliği "devriye polisi"nin "toplum polisliği" adı altında yeniden ortaya çıkartılması yönünde girişimlere yol açtı. Toplum polisliğinin hedefi topluluğun fiziksel yerleşimini, özellikle de polisin etkin çalışması için işbirliğinde bulunması hayati görülen yerel nüfusu yakından bilen yerel bir polis kadrosu yaratmaktır. Proje, yabancılar olarak görülen resmi görevlileri içeriden insanlar haline getirmeyi amaçlar.

4- Askeri yetkililerin 1843 yılında Toulouse kentinde bu *haute reconnaissance*'ın bir parçası olarak hazırladıkları iki haritaya ek olarak hazırlanmış açıklayıcı notları (*mémoires*) bana gönderdiği için Ron Aminzade'ye müteşekkirim. Bu notlar *Archives de l'Armée, Paris*, dosya MR 1225'ten alındı. Bunlar hareketin zor olduğu sokakları veya arazileri, askeri hareketi sekteye uğratabilecek suyollarını, yerel nüfusun tutumunu, aksanlarının zorluğunu, pazaryerlerini, vs. göstermektedir.

5- René Descartes, *Discourse on Method*, çev.: Donald A. Cress (Indianapolis: Hackett, 1980), s. 6; aktaran Harrison, *Forests*, s. 111-12.

6- Lewis Mumford, *The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1961), s. 364. [L. Mumford, *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, çev.: G. Koca, T. Tosun, Ayrıntı Yay., 2007.]

7- *A.g.y.*, s. 387.

8- Aktaran *a.g.y.*, s. 369.

9- Örneğin Thomas More'un ütopik kentleri son derece tekbiçimliydi; böylece "bu kentlerden birini bilen kişi onların hepsini bilmiş

olur, zemin yapısının engel olduğu yerler haricinde birbirlerine tıpatıp benzerler" (More, *Ütopya*; aktaran *a.g.y.*, s. 327.)

10- Dostoyevski'nin "dünyadaki en soyut ve planlı kent" dediği Saint Petersburg planlı ütopik başkentin en çarpıcı örneğidir. Bkz. Marshall Berman, *All That Is Solid Melts Into Air: The Experience of Modernity* (New York: Penguin, 1988), böl. 4. [M. Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor: Modernite Deneyimi*, çev.: Ü. Altuğ, B. Peker, İletişim Yay., 2004] Babilliler, Mısırlılar ve elbette Romalılar "ızgara modeli yerleşimler" kurdu. Aydınlanma'dan çok zaman önce, dik açılar kültürel üstünlüğün kanıtı olarak görülmekteydi. Richard Sennett'ın yazdığı gibi, "tarihte ızgara sistemini kültürün ifadesi olarak düşünen ilk şehir planlamacısının Miletli Hippodamos olduğu düşünülür; Hippodamos bu şebekelerin uygar yaşamın rasyonelliğini gösterdiğine inanıyordu. Romalılar askeri fetihlerinde, barbarların kaba ve biçimsiz kampları ile kendi askeri kampları olan castra'lar arasındaki karşıtlığı ayrıntılı olarak aktarırdı." (*The Conscience of the Eye: The Design and Social Life of Cities* [New York: Norton, 1990], s. 47).

11- Hemen hemen dersek daha doğru olur. Eski Kızılderili patikalarını izleyen ve bu nedenle geometrik mantıktan sapan birkaç –aralarında Lincoln, Archer ve Blue Island'ın da bulunduğu– cadde mevcuttur.

12- Okuyucular Yukarı Manhattan'ın ve Chicago'daki kimi ızgara bloklarının biçimsel düzenlerine rağmen özellikle denetimsiz ve tehlikeli olduğunu fark etmiş olabilir. Hiçbir biçimsel düzen yoksulluk, suç, sosyal düzensizlik ya da görevlilere karşı düşmanlık gibi büyük direnç unsurlarının üstesinden gelemez. Nüfus İdaresi, bu tür alanların okunaksızlığının bir işareti olarak, nüfus sayımına katılmamış Afriko-Amerikanların sayısının sayıma katılmamış beyazların altı katı olduğunu kabul etmektedir. Bir eyaletin parlamentoda hak kazandığı sandalye sayısı nüfus rakamlarına göre belirlendiğinden, siyasi olarak bu sayı kısa bir süre için düşük gösterilir.

13- Bkz. coğrafyacı Yi-Fu Tuan'ın zihin açıcı kitabı, *Dominance and Affection: The Making of Pets* (New Haven: Yale University Press, 1984).

14- Denis Cosgrove, "The Measure of America", James Corner ve

Alex S. Maclean, ed., *Taking Measures Across the American Landscape* (New Haven: Yale University Press, 1996), s. 4. Merkatör haritaları (tüm enlemlerin ekvatora paralel tasarlandığı silindirik bir harita projeksiyonu – h.n.), şüphesiz, insanları büyük, minyatürleştirilmiş görünümlerin düz bir düzlem üzerine yansıtılmasına alıştırdı.

15- Mumford, *The City in History*, s. 422.

16- Plan daha okunaklı bir mali alanın yanı sıra, plana dair içerden edindikleri bilgileri gayrimenkul spekülasyonundan kazanç sağlamak için kullanan küçük bir zümre için de servet yarattı.

17- Burada Paris'e mutlakıyetçi yöneticilerce, özellikle de kendi payına planlamasını "yeni bir alan" –Versailles– üzerine yaymayı seçen XIV. Louis'ten öncekilerce miras bırakılan eski, yarı planlanmış barok bir kent bulunuyordu.

18- Mark Girouard'ın belirttiği gibi bu plan parklar (özellikle devasa Bois de Boulogne), hastaneler, okullar, üniversiteler, kışlalar, hapishaneler ve yeni bir opera binası gibi kamu tesislerini ve kurumlarını içeriyordu (*Cities and People: A Social and Architectural History* [New Haven: Yale University Press, 1985), s. 289). Robert Moses aşağı yukarı bir yüzyıl sonra, büyük güçlüklere rağmen, New York City'de benzer bir yeniden uyarlamaya girişecekti.

19- Aktaran John Merriman, "Baron Haussmann's Two Cities" (daktilo metni, s. 8), sonradan Merriman'ın *Aux marges de la ville: Faubourgs et banlieues en France, 1815-1871* (Paris: Seuil, 1994) isimli eserinin 9. Bölümü olarak Fransızcada yayınlandı. Tartışmamın bu bölümünü büyük ölçüde Merriman'ın özenli açıklamalarına borçluyum. Aksi belirtilmediği sürece, tüm çeviriler bana aittir.

20- Mumford şöyle yazmakta: "Paris'in eski ortaçağa özgü sokakları kentsel özgürlüklerin son sığınaklarından değil miydi? III. Napolyon'un dar sokakların, çıkmaz sokakların yarılıp geçilmesine ve tüm mahallelerin geniş bulvarlar oluşturulması amacıyla yerle bir edilmesine izin vermesi şaşırtıcı değildi. Bu, içeriden gelecek saldırılara karşı olası en iyi korunma şekliydi." (*The City in History*, s. 369-70).

21- Aktaran Louis Girard, *Nouvelle histoire de Paris: La deuxième république et le second empire, 1848-1870* (Paris, 1981), s. 126. Alıntı-

layan Merriman, *Aux marges de la ville*, s. 15. Paris'i çevreleyen solcu işçi sınıfı banliyöleri olan *ceinture rouge* ile arasındaki paralellikler çarpıcıdır. Soweto ve Güney Afrika'daki ayrımcılığın egemen olduğu diğer kasabalar da, açıkça sosyal ayrım amacıyla kurulmuş olsalar da, iktidarların perspektifinden bakıldığında okunaksız, yıkıcı yerler haline gelmişti.

22- Planlamacılar güvenilir bir kent haritasından yoksun olduklarından, ilk adımları kesin bir harita için gereken nirengi noktasını elde etmek amacıyla geçici ahşap kuleler inşa etmek oldu. Bkz. David H. Pinkney, *Napoleon III and the Rebuilding of Paris* (Princeton: Princeton University Press, 1958), s. 5.

23- Aktaran Jeanne Gaillard, *Paris, la ville, 1852-1870* (Paris, 1979), s. 38; alıntılayan Merriman, *Aux marges de la ville*, s. 10.

24- *A.g.y.*, s. 8-9.

25- *A.g.y.*, s. 9. Merriman tarafından çevrilmiştir.

26- Pinkney, *Napoleon* III, s. 23. Batı Avrupa'da, salgınlarla ve genel olarak yüksek ölüm oranları ile kuşatılmış kentsel nüfusun on dokuzuncu yüzyıla kadar başarıyla üreyememiş olması sıradan bir demografik bilgidir; kentlerin büyümesi büyük ölçüde, sağlıklı kırsal bölgelerden gelen içgöçler sayesinde gerçekleşti. Bu iddia her ne kadar reddedilse de, bu yöndeki kanıtlar ikna edicidir. Bkz. Jan de Vries'in makul sentez ve değerlendirmesi, *European Urbanization, 1500-1800* (Cambridge: Harvard University Press, 1984), s. 175-200.

27- Pinkney, *Napoleon III*, böl. 2.

28- Merriman, *Aux marges de la ville*, s. 7-8. Ayrıca, bkz. T. J. Clark, *The Painting of Modern Life: Paris in the Art of Manet and His Followers* (Princeton: Princeton University Press, 1984), s. 35. Louis Napolyon'un ve Haussmann'ın düz hatlara duydukları saplantı birçok şakaya konu olmuştu. Örneğin Edmond About'nun bir oyunundaki bir karakter günün birinde bizzat Seine nehrinin düzleştirilmesini hayal eder, çünkü, onun sözleriyle, "düzensiz kıvrımları aslında pek rezildir" (aktaran Clark, *The Painting of Modern Life*, s. 35).

29- Pinkney, *Napoleon III*, s. 93.

30- Clark, *The Painting of Modern Life*, s. 66. Eski Kahire'yi ırgat köyü, vs olarak tasvir eden oldukça oryantalist açıklamaların Paris'e

gelen Arap ziyaretçilerin kendi toplumlarını nasıl tamamen yeni bir gözle görmesine neden olduğuna dair mükemmel bir analiz için, bkz. Timothy Mitchell, *Colonizing Egypt* (Berkeley: University of California Press, 1991), özellikle böl. 1-3. [T. Mitchell, *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, çev.: Z. Altok, İletişim Yay., 2001]

31- Gaillard, *Paris, La ville*, s. 568. Aktaran Merriman, *Aux marges de la ville*, s. 20.

32- David Harvey, *Consciousness and the Urban Experience* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1985), s. 165; aktaran Merriman, *Aux marges de la ville*, s. 12. Ayrıca, bkz. David Harvey, *The Urban Experience* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1989), bu çalışma büyük ölçüde aynı zemini paylaşmaktadır.

33- Jacques Rougerie, *Paris libre, 1871* (Paris, 1971), s. 19. Aktaran Merriman, *Aux marges de la ville*, s. 27.

34- Merriman, *Aux marges de la ville*, s. 28.

35- *A.g.y.*, s. 30.

36- *The Witness*'a dair bu keskin gözlemi Benedict Anderson'a borçluyum. Daha genel olarak, kendisinin, özellikle sömürge çevrelerinde bütünleştirici sınıflandırma şebekeleri olarak nüfus sayımı ve haritaya dair analizi buradaki düşünme şeklim üzerinde çok etkili oldu. Bkz. Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londra: Verso, 1983) [B. Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev.: İ. Savaşır, Metis Yay., 2004] ve ayrıca Thongchai Winichakul'un mükemmel çalışması, *Siam Mapped: A History of the Geo-Body of a Nation* (Honolulu: University of Hawaii Press, 1994).

37- Örneğin, bkz. William E. Wormsley, "Traditional Change in Imbonggu Names and Naming Practices", *Names* 28 (1980): 183-94.

38- Kalıcı, babadan oğula geçen isimlerin benimsenmesi başarılı oldu, ama tamamen değil. Devlet bir ismi, ne kadar benzersiz ve açık olursa olsun, bir bireyle nasıl ilişkilendirir? Kimlik kartları, sosyal güvenlik numaraları ve paso sistemleri gibi isimler de yurttaşların onları benimseyerek ve bir görevlinin talebi üzerine beyan ederek işbirliği yapmasını gerektirir. Birçok modern devlette bu işbirliği, açık

bir kimliğe sahip olmanın haklara sahip olmanın bir önkoşulu kılınması suretiyle teminat altına alınır; daha baskıcı sistemlerde, kimlik belgelerini taşımamak sert biçimde cezalandırılır. Ancak bireylerin ya kimliklerini ispat etmediği ya da sahte kimlik kullandığı meydan okumalar yaygındır. Nihai kimlik kartı, o halde, beden üzerindeki silinmesi olanaksız bir işarettir: bir dövme, bir parmak izi, bir DNA "imzası".

39- Çin'e dair bu cömert tavsiyeleri için Australian National University'den Bill Jenner ve Ian Wilson ile Haverford College'dan Paul Smith'e özellikle minnettarım. Qin ve Han hanedanlarının idari nüfus kaydı oluşturmaya yönelik iddialı planları vardı ama amaçlarının ne kadarıyla gerçekleştirildiği hâlâ önemli bir soru olmayı sürdürüyor. Jenner bu amaçların büyük ölçüde gerçekleştirildiğini iddia ederken, Alexander Woodside bu amaçta hatırı sayılır bir kayma olduğunu ileri sürüyor.

40- Örneğin bkz. W. J. F. Jenner, "Freedom and Backwardness: Europe and China", "Asya'da Özgürlüğe Dair Düşünceler"e gönderilen bildiri, Humanities Research Centre, Australian National University, 4-6 Temmuz 1994; ve Patricia Ebrey, "The Chinese Family and the Spread of Confucian Values", Gilbert Rozman, der., *The East Asian Region: Confucian Heritage and Its Modern Adaptation* içinde (Princeton: Princeton University Press, 1991), s. 45-83.

41- Ebrey, "The Chinese Family", s. 55-57.

42- *A.g.y.*, s. 59.

43- Bildiğim kadarıyla, kalıcı soyadını yirminci yüzyılın sonlarına kadar benimsememiş olan Avrupalı tek ulus İzlandalılardır.

44- Floransa nüfus sayımı ile ilgili bu açıklama bütünüyle David Herlihy ve Christiane Klapisch-Zuber'in *Tuscans and Their Families: A Study of the Floransa Catasto of 1427* (New Haven: Yale Univerity Press, 1985) adlı kitabından alınmıştır.

45- Devlet açısından yaş meselesi, sahip olunan arazi meselesi gibi, yaygın pratikten büyük ölçüde farklı bir kavramdı. Bkz. *a.g.y.*, s. 162-69. Yerel pratikte bir insanın tam yaşı önemsizdi. Yaklaşık yaşlar ve doğum sırası (örneğin en büyük oğul, en genç oğul) daha kullanışlıydı; bu durum catasto'ya, yaşları beş ya da on yıllık birimlerle

belirtme eğilimi (örneğin yirmi beş, kırk, kırk beş, elli ve altmış yaş) şeklinde yansıtılmıştır. Devlet için insanların tam yaşı birkaç nedenden ötürü önemliydi. "Mali reşitlik"in yanı sıra zorunlu askerlik yaşı on sekizdi ve altmış yaşından sonra baş vergisi sorumluluğu ortadan kalkıyordu. Tahmin edileceği gibi, on sekiz yaşın hemen altındaki ve altmış yaşın hemen üstündeki beyanlarda demografik olarak imkânsız görünen bir yığılma oldu. Tam, doğrusal, kronolojik yaş beyanı da soyadı gibi bir devlet projesi olarak ortaya çıkmıştır.

46- Batı'da soyadı edinecek (ve oy hakkı verilecek) son kişiler tipik olarak kadınlar, hizmetçiler ve rençberlerdi; çünkü bunlar yasal açıdan erkek aile reisinin nezaretinde bulunan reşit olmayan kişiler olarak sınıflandırılmaktaydı.

47- Babaya atıfta bulunan diğer soyadları pek de bu kadar açık değildir. Bu yüzden "Victor Hugo" adının başlangıçta yalnızca "Hugo'nun oğlu Victor" anlamını taşıması muhtemeldir.

48- Keskin zekâlı araştırma görevlisi Kate Stanson'a bu konudaki arkaplan araştırması için minnettarım.

49- Bkz. C. M. Matthews, *English Surnames* (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1966), s. 35-48.

50- Matthews'ın belirttiği gibi, "Yalnızca bir virgate'lik [bir İngiliz arazi ölçüm birimi – ç.n.] bir toprağı olan mütevazı bir köylü, babasının en büyük oğlu olmanın verdiği hakla bu toprağı talep etmeye büyük bir malikânenin varisi olan zengin bir adam kadar istekliydi. Toprak yalnızca feodal beyin kendi mahkemesinde, 'feodal tapu sicili'ne göre [yani bir *copyhold* olarak] talep ve tazmin edilebilirdi; bu da intifa hakkı sahibinin adının burada kalıcı kayıtlara işlenmesi demekti. Bu sistem baba ve büyükbabasının soyadı listeye kaydedilmiş insanların aynı soyadını devam ettirmeleri yönünde doğrudan bir saik yarattı" (*a.g.y.*, s. 44). Ve on dördüncü yüzyılda İngiltere'deki yüksek ölüm oranı göz önüne alındığında, daha genç oğullar da tedbir olsun diye bu adı devam ettirmek isteyebilirdi.

51- Tarihi belgelerde bazen kalıcı bir soyadının gevşediği durumlar göze çarpabilir. Örneğin on altıncı yüzyıl başlarında VIII. Henry yönetiminde, Gallerli bir adam mahkemede adı sorulduğunda, Galler usulüne göre şu cevabı vermişti: "Evan Vaugan Ap [oğlu] Richard

Ap Thomas Ap William Ap Thomas. Yargıç 'eski usulü bırakmasını' söyleyerek onu azarladı... bunun üzerine çalıştığı malikânenin ismini alarak kendini Moston olarak adlandırdı ve gelecek nesillere bu adı bıraktı" (Willaim Camden, *Remains Concerning Britain*, y.h.: R. D. Dunn [1605; Toronto: University of Toronto Press, 1984], s. 122). Thomas'ın komşuları bu "idari" soyadından neredeyse tümüyle habersizdiler.

52- Bkz. Rodney Hilton'ın klasik niteliktek çalışması, *Bond Men Made Free: Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381* (New York: Viking Press, 1977), s. 160-64.

53- Rosanne Ruttan, Otta van den Mijzenberg, Harold Conklin ve Charles Bryant'a beni Filipin örneğine yönlendirdikleri için özellikle teşekkür borçluyum. Esas belge için bkz. Domingo Abella, ed. *Catalogo alfabetico de Apellidos* (Manila: National Archives, 1973). Kısa bir açıklama için ayrıca bkz. O. D. Corpuz, *The Roots of the Filipino Nation*, C 1 (Quezon City: Aklahi Foundation, 1989), s. 479-80. Sömürge Doğu Sumatra'nın Karo-Batak halkı arasında isimlendirme ve kimlik oluşumuna dair kavrayışlı bir analiz için bkz. Mary Margaret Steedly, "The Importance of Proper Names: Language and 'National' Identity in Colonial Karoland", *American Ethnologist* 23, no. 3 (1996): 447-75.

54- Filipinlilerin kullandığı İspanyol takvimi yaklaşık üç yüzyıl boyunca İspanyol takviminden bir gün ilerideydi, çünkü Macellan'ın seferi –elbette– batıya doğru dünyanın yarısının katedildiği mesafeyi dikkate almamıştı.

55- Abella, *Catalogo alfabetico de Apellidos*, s. viii.

56- *A.g.y.*, s. vii.

57- Sanki Filipinlilerin aynı amaca yönelik mükemmel bir sözlü ve yazılı soyağaçları yokmuş gibi.

58- Abella, *Catalogo alfabetico de Apellidos*, s. viii.

59- Fransa'da kalıcı soyadlarının ve bunların devlet inşası ile ilişkisinin çok iyi ele alındığı bir çalışma için, bkz. Anne Lefebvre-Teillard'ın meseleyi iyi kavrayan kitabı, *Le nom: Droit et histoire* (Paris: Presses Universitaires de France, 1990). Lefebvre-Teillard, devlet yetkililerince birtakım isimlendirme pratiklerine hem idari hem adli

olarak aşamalı biçimde izin verilmesi ve isimlerin değiştirilebileceği durumların sınırlanması sürecini incelemekte. Nüfus kayıtları, ayrıca on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru oluşturulan *livret de famille* (aile banka hesap cüzdanı) polis idaresi, askerlik yoklaması, medeni ve cezai hukuk ve de seçimlerin izlenmesi açısından önemli araçlara dönüştü. Bir polis memuru ile bir sivilin karşılaşmasındaki standart açılış cümlesi –"Evraklarınız, Bayım"– bu dönemden kalmıştır. 1871'de Komün'ün sonunda Hôtel de Ville'in (belediye sarayı) ve Adalet Sarayı'nın yanması sonucu nüfus kayıtlarının yok olmasının yol açtığı idari "körleşme"yi yaşayan yetkililer kayıtların nüshasını saklamaya dikkat ediyordu.

60- Robert Chazon, "Names: Medieval Period and Establishment of Surnames", *Encyclopedia Judaica* (Kudüs ve Philadelphia: Keter Publishers and Coronet Books, 1982), 12:809-13. Naziler 1930'larda bir dizi "isim kanunu" yürürlüğe koydu, bu kanunların tek amacı Yahudi nüfusunu Yahudi olmayan nüfustan ayırt etmekti. Ari seslerine sahip soyadı taşıyan Yahudilerin bu soyadlarını değiştirmesi (ya da bunlara "Israel", "Sarah" eklerini eklemesi) gerekiyordu, soyadı kulağa Yahudi soyadıymış gibi gelen Ari ırktan kişilerin de benzer şekilde soyadlarını değiştirmesi gerekmekteydi. Onaylanan isimler liste halinde derlendi ve tartışmalı vakalar Reich Soy Araştırmaları Bürosu'na sunuldu. İdari uygulama tamamlandığında, yalnızca kişinin soyadına bakılarak onun sınırdışı mı yoksa infaz mı edileceğine karar verilebiliyordu. Bkz. Robert M. Rennick, "The Nazi Name Decrees of the Nineteen Thirties", *Journal of the American Name Society* 16 (1968): 65-88.

61- Örneğin Türkiye'de soyadları Atatürk'ün modernleşme seferberliğinin bir parçası olarak ancak 1920'lerde kabul edildi. Takım elbiseler, şapkalar (fesin yerine), kalıcı soyadları ve modern bir ulus yaratılması Atatürk'ün projesinde tamamen birbirine geçmişti. Tahttan indirilen Şah'ın babası Şah Rıza, ülkenin aile adlarını rasyonalize etmek amacıyla tüm İranlıların yaşadıkları kasabanın ya da bölgenin adını soyadı olarak almasını emretti. Dolayısıyla Ali Ekber Rafsancani, Rafsancanili Ali Ekber anlamına gelir. Bu sistem her ne kadar bu soyadını alan kuşağın yurdunu gösterme avantajını taşısa da, elbette

Rafsancani içinde yerel olarak çok şeye açıklık getirmemektedir. Bunun nedeni pekâlâ devletin özellikle hareket halinde ya da "yersiz" olanları izlemekle ilgilenmesi olabilir.

62- Aynı masada oturmak dışında her şeyi engelleyen diyet kuralları da güçlü toplumsal dışlama araçlarıdır. Bir topluluğu çevresindeki topluluklardan ayırmak için bir dizi kültürel kural tayin edilecek olsaydı, bu topluluğun üyelerinin diğerleri ile kolayca konuşamamasını ya da yemek yiyememesini sağlamak şahane bir başlangıç olurdu.

63- Benedict Anderson'ın kavrayışlı biçimde işaret ettiği "ulusal geçmiş"in çoğunlukla sahte bir soyağacı ile donatıldığı gerçeğine rağmen, bu doğrudur.

64- Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914* (Stanford: Stanford University Press, 1976), böl. 6. Weber on dokuzuncu yüzyılın son yirmi beş yılında, yetişkinliğe erişen Fransızların hiç olmazsa yarısının Fransızca dışında bir anadil konuştuğuna işaret eder. Fransa'nın perifedeki dil politikası ile ilgili bir değerlendirme için, bkz. Peter Sahlins'in değerli kitabı, *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees* (Berkeley: University of California Press, 1989). İdari işlerde kullanılan resmi dillerin en azından on altıncı yüzyıla kadar uzanan bir geçmişi olmakla birlikte, diğer çevrelerde ulusal bir dilin dayatılması on dokuzuncu yüzyıl ortalarını bulmaktadır.

65- Bu süreçle ilgili aydınlatıcı, analitik bir açıklama için, bkz. Abram de Swaan, *In Care of the State* (Oxford: Polity Press, 1988), özellikle böl. 3, "The Elementary Curriculum as a National Communication Code", s. 52-117.

66- Weber, *Peasants into Frenchmen*, s. 73.

67- Aktaran *a.g.y.*, s. 113.

68- *A.g.y.*, s. 197.

69- Standart pazar yerlerinin coğrafyasının dikkatli bir tasviri için, bkz. G. William Skinner, *Marketing and Social Structure in Rural China* (Tucson: Association of Asian Studies, 1975).

70- Fransa'da taşımacılığın merkezileşmesiyle ilgili olarak burada bahsi geçen birçok materyal Cecil O. Smith Jr.'ın mükemmel araştırmasından alınmıştır, "The Longest Run: Public Engineers and Plan-

ning in France", *American Historical Review 95, no.* 3 (Haziran 1990): 657-92. Ayrıca, Corps des Ponts et des Chaussées ile ABD Mühendisler Kurulu üzerine mükemmel bir tartışma ve karşılaştırma için, bkz. Theodore Porter, *Trust in Numbers: The Pursuit of Objectivity in Science and Public Life* (Princeton: Princeton University Press, 1995), böl. 6.

71- Weber, *Peasants into Frenchmen*, s. 195.

72- Çeşitli planlar üzerine sürekli tartışmalar mevcuttu: maliyetleri, ticari kapasiteleri ve askeri yararları. Bu tarihin bir bölümü François Caron'un *Histoire de l'exploitation d'un grand réseau: La compagnie des chemins de fer du Nord* (Paris: Mouton, 1973) ve Louis-Maurice Jouffroy'un, *L'ère du rail* (Paris: A. Colin, 1953) adlı kitaplarında bulunabilir. Kaynakça yardımı için Ezra Suleiman'a teşekkür ederim.

73- Tren yolculuğu ile düz hatlar ve rötarsız seferler arasında kurulan teknik yakınlık, "muntazam akış hattı"yla beraber modernizmde genel olarak önemli bir estetiğe dönüşür.

74- Smith, "The Longest Run", s. 685-91. Smith'in iddiasına göre Legrand Star Birinci Dünya Savaşı için toplanan birçok yedek askerin Paris üzerinden yönlendirilmesi demekti; oysa demiryolu planı bu kadar merkezi olmasaydı cepheye çok daha doğrudan giden yollar olacaktı: "Strasbourg'daki bazı yedek askerler Alsace'da savaşmak için geri dönmeden önce Bordeaux'ya üniformalarını giymeye başkent üzerinden gidiyorlardı." General Von Möltke, birliklerini Kuzey Alman Konfederasyonu'ndan Moselle ile Rhine arasındaki savaş bölgesine nakledebilmek için elinde altı farklı demiryolu olduğunu, oysa cepheye gelen Fransız ordularının Vosges dağlarının arasındaki Metz'de ya da Strasbourg'da trenden inmek zorunda olduğunu gözlemlemişti. Sonunda ve belki de en önemlisi, Paris kuşatıldığında Legrand Star başsız kaldı. Savaştan sonra, üst düzey askeri yetkililer bu kusuru düzeltmek için daha çapraz hatlar inşa edilmesinde ısrar etti.

75- Bkz. Ian Hacking, *The Emergence of Probability: A Philosophical Study of Early Ideas About Probability, Induction, and Statistical Inference* (Cambridge: Cambridge University Press, 1975).

76- Amsterdam Şehir Müzesi'ne bu kitapta resim 13 olarak gösterilen haritanın kopyasını temin ettiği için ve her şeyden önce, "Hun-

gerwinter and Liberation in Amsterdam" adlı güzel ve cömert sergi ve bu sergiye eşlik eden, *Here, back when...* (Amsterdam: City Museum, 1995) adlı katalog nedeniyle son derece minnettarım.

77- *Here, back when...* s. 10.

78- En iyi Anne Frank vakasından bildiğimiz kadarıyla, kentte ve kırsalda Yahudileri saklamaya istekli birçok Hollandalı olduğundan, sınırdışı etme sistematik bir idari uygulama olarak sonunda başarısız oldu. Yahudi nüfusu, yetkililer açısından gittikçe anlaşılmaz bir hal alırken, kendi yerel takipçilerine dönüşen Hollandalı işbirlikçilerine bel bağlamaya gittikçe daha çok mecbur kaldı.

79- Bu bilgiler değişken göründüğünde bile, genellikle zaman içinde bir "noktaları birleştirme" sürecinin sürekli hareket görünümü verdiği çoklu durağan gözlemlerin sonucudurlar. Sözgelimi, A gözlemi ile B gözlemi arasında gerçekten ne olduğu bir sır olarak kalır, iki veriyi yalnızca düz bir çizgiyle birleştirme kuralı tarafından üzeri örtülür.

80- Bu durum Benedict Anderson tarafından *Imagined Communities*, s. 169'da bu şekilde ifade edilmekte.

81- Görevlilerin gerçekliğin temsilini diğer insanlardan ille de daha soyut ya da daha dar ele alması gerekmediği yönündeki ısrarı nedeniyle Larry Lohmann'a müteşekkirim. Aksine, onların ihtiyaç duyduğu bilgiler kendi kurumsal rollerinin çıkarlarına ve uygulanmasına hizmet eden bilgilerdir. Sanırım Lohmann "basitleştirme" tabirini tamamen bir yana bırakmamı tercih ederdi, ama ben direndim.

82- Bu noktada en az üç sorun bulunuyor. Birincisi kategorilerin hegemonyası. Genelde akrabaları için çalışan, akrabalarının onu bazen beslediği, ona arazilerinin bir kısmını bıraktığı ya da nakit veya tahıl karşılığı ona ödeme yaptığı birisi nasıl sınıflandırılır? Bu tür durumların nasıl sınıflandırılacağına dair bazen oldukça keyfi olan kararlar nihai sonuç tarafından karanlıkta bırakılır, nihai sonuçta yalnızca geçerli kategoriler görünür. Theodore Porter, Fransa Milli Istatistik Ofisi'ndeki görevlilerin, eğitimli kodlamacıların bile meslek kategorilerinin yüzde 20 kadarını farklı kodlayacağını belirttiğini ifade ediyor (*Trust in Numbers*, s. 41). Istatistik ofisinin amacı kodlamacılar arasında azami güvenilirliği temin etmektir, bunu gerçekleş-

tirmek için uygulanan kurallar gerçek durumun bir kısmını gözden çıkarsa bile. İkinci sorun ise, ki bu soruna daha sonra yeniden döneceğiz, bu kategorilerin ve özellikle de bu kategorilerin ardındaki devlet iktidarının bu verileri nasıl biçimlendirdiğidir. Örneğin, ABD'de 1970'lerdeki ekonomik durgunluk sırasında, yüzde 13'e ulaşmış olan resmi işsizlik oranının abartılı olabileceğine dair kimi kaygılar mevcuttu. İddialara göre bunun temel nedeni, sözde işsiz olan birçok kişinin kayıtdışı ekonomide çalışıyor olması ve vergilendirilme korkusu yüzünden gelirlerini ya da çalıştıklarını bildirmemeleriydi. O zaman ve bugün için, mali sistemin veri bankasının dışında kalmak için tasarlanmış bir sahne arkası gerçekliği yarattığı söylenebilir. Üçüncü sorun ise, bilgiyi toplayan ve bir araya getirenlerin bu verilerin gösterdiği şeylerde özel bir çıkarının olabilmesidir. Vietnam Savaşı sırasında gerilla direnişini ezmenin başarısının bir ölçüsü olarak kelle sayımının ve pasifize edilen köy halkının önemi, komutanların üstlerini –kısa vadede– memnun eden ama gerçeklerle gittikçe daha az alakalı şişirilmiş rakamlar yaratmalarına yol açtı.

83- Amaç, nüfus sayım memurlarından ya da kodlamacılardan kaynaklanan öznelerarası değişkenlikten kurtulmaktır. Bu da şahsi yargıya yer bırakmayan standart, mekanik prosedürleri gerektirir. Bkz. Porter, *Trust in Numbers*, s. 29.

84- Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States, A.D. 990-1992* (Oxford: Blackwell, 1990), s. 100.

85- Yönetim biliminden alınan "optimum kontrol teorisi" üzerine zengin literatür bilimsel ormancılıktaki bu eğilimin göstergesidir. Bir uygulama ve kaynakça için, bkz. D. M. Donnelly ve D. R. Betters, "Optimum Control for Scheduling Final Harvest in Even-Aged Forest Stands", *Forest Ecology and Management 46* (1991): 135-49.

86- Bu karikatür devlet bilimlerinin ilk yandaşlarının coşkulu ütopyacılıklarını yakalamayacak kadar abartılı değildir. Prusya istatistiğinin kurucusu Ernst Engel'den alıntı yapıyorum: "İstatiksel araştırma gerçekliğin doğru bir temsilini elde etmek için bireye tüm dünyevi varoluşu boyunca eşlik eder. Doğumunun, vaftizinin, aşılanmasının, eğitiminin ve okuldaki başarısının, çalışkanlığının, okuldan ayrılışının, ondan sonraki eğitiminin-gelişiminin ve bir erkek oldu-

ğunda, fiziğinin ve silah altına alınıp alınamayacağının hesabını tutar. Yaşam yolculuğundaki müteakip adımlarına da eşlik eder; seçtiği mesleğini, evini kurduğu yeri ve aynı şekilde evinin idaresini, gençliğinde yaşlılığı için birikim yapıp yapmadığını, evlenip evlenmediğini, evlendiyse ne zaman ve kaç yaşında evlendiğini ve eş olarak kimi seçtiğini kaydeder – istatistik onu işleri yolunda gittiğinde de ters gittiğinde de gözetir. Deniz kazasına uğradığında, maddi, manevi ya da ruhsal çöküntü geçirdiğinde de istatistik aynı şekilde not eder. İstatistik bir insanı ancak ölümünden sonra bırakır – tam ölüm yaşı tespit edilip, buna yol açan nedenler kaydedildikten sonra" (aktaran Ian Hacking, *The Taming of Chance* [Cambridge: Cambridge University Press, 1990], s. 34'te). Devletin on dokuzuncu yüzyılın başlarındaki çıkarlarının ve bu çıkarların ortaya çıkardığı yazılı belgelerin bundan daha eksiksiz bir listesi yapılamazdı.

87- Tilly, sömürge temasını tekrarlayarak, Avrupa'daki ulus-devletler için bu sürecin büyük bölümünü dolaylı yönetimin yerini dolaysız yönetime bırakması olarak açıklar (*Coercion, Capital, and European States*, s. 103-26).

88- Donald Chisholm, *Coordination Without Hierarchy: Informal Structures in Multiorganizational Systems* (Berkeley: University of California Press, 1989), s. 10.

89- Bu süreç en iyi Benedict Anderson tarafından açıklanmaktadır: "[Sömürgeci devlet] hayali haritasının rehberliğinde, etnik-ırksal hiyerarşiler ilkesi üzerine inşa ettiği, ama her zaman paralel diziler olarak anlaşılan yeni eğitsel, adli, halk sağlığı, polis ve göçmen bürokrasilerini örgütledi. Devlete tabi olan nüfusun farklı okullar, mahkemeler, klinikler, polis merkezleri ve göçmen büroları ağı boyunca akışı zamanla devletin hayallerini toplumsal yaşamda gerçekleştiren 'trafik alışkanlıkları' yarattı" (*Imagined Communities*, s. 169). Philip Corrigan ve Derek Sayer'in *The Great Arch: English State Formation as Cultural Revolution* (Oxford: Blackwell, 1991) adlı kitabında İngiltere'de devlet inşasının kültürel boyutu hakkında bir tartışma bulunabilir.

Bölüm 3: Otoriter Yüksek Modernizm

1- Meslektaşım Paul Landau'nun aklına Borges'in hikâyesi geliyor; bu hikâyede kendi krallığını layıkıyla göstermeyen haritalar yüzünden mutsuz olan bir kral sonunda birebir ölçekte bir haritada ısrar eder. Yeni harita tamamlandığında, mevcut krallığı tamı tamına kaplayarak gerçek krallığı kendi temsilinin altında bırakır.

2- Beylik bir örneğin faydası olabilir. Modern yurttaşın, liberal demokrasilerde bile, önündeki engellerden biri de bürokratik bir kurumun yetkili temsilcisine kendi benzersiz meselesini anlatmaktır. Ama görevli, karşılaştığı tüm meseleleri kapsaması için tasarlanmış basitleştirilmiş bir şema üzerinden işlem yapar. Bu meselenin hangi "bölme"ye ya da "klasör"e girdiğine bir kez karar verildikten sonra, gerçekleştirilecek faaliyet ya da izlenecek protokol artık büyük ölçüde açık ve nettir. Görevli bu meseleyi uygun kategori içinde sınıflandırmaya çalışırken, yurttaş bir kategorinin örneği gibi ele alınmaya direnir ve çoğu zaman başarısız olmak üzere, kendi benzersiz meselesinin kendi tekil özellikleri göz önünde bulundurularak incelenmesinde ısrar eder.

3- "Yüksek modernizm" terimini David Harvey, *The Condition of Post-Modernity: An Enquiry into the Origins of Social Change* (Oxford: Basil Blackwell, 1989)'dan ödünç aldım. [D. Harvey, *Postmodernliğin Durumu Kültürel Değişimin Kökenleri*, çev.: S. Savran, Metis Yay., 2006.] Harvey modernizmin bu türünün alameti farikasını İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen döneme yerleştiriyor ve özellikle kapitalizm ve üretimin örgütlenmesi ile ilgileniyor. Ama kendisinin yüksek modernizm tanımı buraya da gayet iyi uymakta: "Standartlaştırılmış bilgi ve üretim koşulları altında 'doğrusal ilerlemeye, mutlak doğrulara ve ideal toplumsal düzenin rasyonel planlanması'na duyulan inanç özellikle güçlüydü. Bundan doğan modernizm, bir sonuç olarak, 'pozitivist, teknokratik ve akılcı' olmanın yanı sıra planlamacılar, sanatçılar, mimarlar, eleştirmenler ve yüksek zevk sahibi başka hamilerden oluşan elit bir avangardın eseri olarak dayatıldı. Avrupa ekonomilerinin 'modernizasyon'u hızla ilerlerken, uluslararası siyaset ve ticaretin gerçekleştirdiği tüm atılımlar geri kalmış bir Üçüncü

Dünya'ya yardımsever ve ilerici bir 'modernizasyon projesi' getiriyor olmasıyla meşrulaştırıldı." (s. 35)

4- ABD'deki "kamu girişimcileri" ile ilgili vaka analizleri için, bkz. Eugene Lewis'in Hyman Rickover, J. Edgar Hoover ve Robert Moses üzerine çalışması, *Public Entrepreneurs: Toward a Theory of Bureaucratic Political Power: The Organizational Lives of Hyman Rickover, J. Edgar Hoover, and Robert Moses* (Bloomington: Indiana University Press, 1980).

Rathenau gibi Monnet de, Britanya ve Fransa için denizaşırı savaş malzemesi tedariğinin organize edilmesine yardım ederek –İkinci Dünya Savaşı'nda da bu rolü oynamaya devam etti– Birinci Dünya Savaşı'ndaki ekonomik seferberliği deneyimlemişti. Savaş sonrasında Fransız ve Alman kömür ve çelik üretiminin entegrasyonunun planlanmasına yardımcı olduğu zamana kadar, uluslarüstü yönetimde halihazırda birkaç on yıllık deneyim edinmişti.

5- Burada bu tartışmayı uzatmayacağım ama sanırım Nazizm en iyi, modernizmin gerici bir biçimi olarak anlaşılır. İlerici sol gibi Nazi elitleri de devlet tarafından uygulanan görkemli toplum mühendisliği projelerine sahipti; bunlar elbette imhayı, sınırdışı etmeyi, zorunlu kısırlaştırmayi ve seçici üremeyi de kapsıyordu ve insan doğasını genetik olarak "iyileştirme"yi amaçlıyordu. Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust* (Oxford: Oxford University Press, 1989)'da Nazizmi modernizmin ölümcül bir örneği olarak göz alıcı ve ikna edici bir şekilde ele almaktadır. [Z. Bauman, *Modernite ve Holocaust*, çev.: S. Sertabiboğlu, Versus Kitap, 2007.] Ayrıca aynı doğrultuda, bkz. Jeffrey Herf, *Reactionary Modernism: Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984) ve Norbert Frei, *National Socialist Rule in Germany: The Führer State, 1993-1945*, çev.: Simon B. Steyne (Oxford: Oxford University Press, 1993). [N. Frei, *Führer Devleti 1933-1945 Nasyonal Sosyalist Egemenlik*, çev.: A. Kanat, Politikus Yay., 2005.]

6- James Ferguson'a, gerici yüksek-modernist planların neredeyse ilerici versiyonları kadar sık karşımıza çıktığını hatırlattığı için müteşekkirim.

7- Burada kastedilen hiçbir şekilde muhafazakârlığın lehine bir

özet değildir. Birçok muhafazakârın kişisel özgürlükleri çok az umursaması ve iktidarda kalmak için gerekli görülen tüm zalimliklere başvurması mümkündür. Ama onların hırsları ve kibirleri çok daha sınırlıdır; planları (gerici modernistlerinkine kıyasla) yeni kolektiviteler, yeni aile ve grup bağlılıkları ve yeni bir halk yaratmak için toplumu altüst etmelerini gerektirmemektedir.

8- Václav Havel, Victoria Üniversitesi'nde verdiği söylev, Wellington, Yeni Zelanda, 31 Mart 1995, yeni baskısı için *New York Review of Books* 42, no. 11 (22 Haziran 1995): 36.

9- Aktaran Zygmunt Bauman, *Socialism: The Active Utopia* (New York: Holmes and Merier, 1976), s. 11.

10- Otoriter çevreciliğin düşünsel soyağacı hakkında aydınlatıcı bir tartışma için, bkz. Douglas R. Weiner, "Demythologizing Environmentalism", *Journal of the History of Biology 25*, no. 3 (Sonbahar 1992): 385-411.

11- Bkz. Micheal Adas, *Machines as the Measure of Men: Science, Technology, and Ideologies of Western Dominance* (Ithaca: Cornell University Press, 1989) ve Marshall Berman, *All That Is Solid Melts Into Air: The Experience of Modernity* (New York: Penguin, 1988) [M. Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor: Modernite Deneyimi*, çev.: Ü. Altuğ, B. Peker, İletişim Yay., 2004.] Bence, yüksek modernizmde yeni olan şey kapsamlı bir planlamaya duyulan özlem değildir. Birçok imparatorluk ve mutlakıyetçi devlet benzer özlemler duymuştur. Yeni olan şey, bütün toplumun daha önce yalnızca kışlaların ya da manastırların örgütlendiği bir usulle örgütlenmesinin düşünülmesini akla yatkın kılan idari teknoloji ve toplumsal bilgidir. Bu açıdan, Michel Foucault'nun *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, çev.: Alan Sheridan (New York: Vintage Books, 1977)'daki iddiaları doyurucudur. [M. Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, çev.: M. Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yay., 2000 (2.baskı)]

12- Bu noktada, bilimsel bilgi ve buluşlardaki ilerlemelerle (bunların çoğu on sekizinci yüzyılda ya da daha önce ortaya çıktı) bilimsel buluşların gündelik maddi yaşamda yarattığı (genellikle on dokuzuncu yüzyılda gelen) muazzam dönüşümler arasında ayrım yapmak isterim.

13- Witold Kula, *Measures and Men*, çev.: R. Szreter (Princeton: Princeton University Press, 1986), s. 211.

14- Aktaran Ian Hacking, *The Taming of Chance* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), s. 38. [I. Hacking, *Şansın Terbiye Edilişi*, çev.: Mehmet Moralı, Metis Yay., 2005] Bundan birkaç yıl sonra, toplumsal düzeni dönüştürmek suretiyle mutluluğu inşa etmeye çalışan ilk kişilerin Jakobenler olduğu söylenebilir. Saint-Just'ün yazdığı gibi, "Mutluluk fikri Avrupa'da yenidir." Bkz. Albert O. Hirschman, "Rival Interpretations of Market Society: Civilizing, Destructive, or Feeble", *Journal of Economic Literature 20* (Aralık 1982): 1463-84.

15- Kitabın ilk taslağı üzerine yaptığı kavrayışlı yorumları ile beni bu yöne yönlendiren James Ferguson'a çok şey borçluyum.

16- Örneğin, bkz. Graham Buschell, Colin Gordon ve Peter Miller, ed., *The Foucault Effect: Studies in Governmentality* (Londra: Harvester Wheatsheaf, 1991), böl. 4.

17- Hacking, *The Taming of Chance*, s. 105. Hacking istatistiksel bir "ortalama"nın nasıl "normal" kategorisine ve zamanla, "normal"in toplum mühendisliği tarafından gerçekleştirilecek bir "normatif" standarda dönüştüğünü göz alıcı bir şekilde göstermekte.

18- Bugüne kadar, birçok tarihsel araştırma öjenik mühendisliğin tüm Batı'da ne kadar yaygın olduğunu apaçık ortaya koymuştur. Devletin ırkların fiziksel ve zihinsel özelliklerini korumak için müdahale etmesi gerektiği inancı ilericiler arasında yaygındı ve bu inanç neredeyse uluslararası bir toplumsal harekete hayat verdi. 1926'da, ABD'nin kırk sekiz eyaletinden yirmi üçünde kısırlaştırmaya izin veren yasalar mevcuttu.

19- Bkz. Gareth Stedman-Jones, *Languages of Class: Studies in English Working-Class History, 1832-1982* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983). Batılı güçler içinde, sömürgeciliğin "uygarlaştırma misyonu" ile bağlantılı hemen hemen her girişimin, hem kentsel hem kırsal alt-sınıfları asimile etme ve uygarlaştırmaya yönelik birbirinden çok farklı olmayan kendi programlarını takip ettiğini itiraf etmek önemlidir. Fark, belki de, sömürge ortamlarında otoritelerin nesneleştirilmiş ve yabancı bir nüfus üzerinde daha büyük zorlayıcı

güce sahip olması, bunun ise dolayısıyla daha büyük toplum mühendisliği başarılarına izin vermesiydi.

20- "Doğadan" özgür olacak "teknokratik ve nesnel bir insan" yaratma çabasıyla ilgili bilim-kurgu türünde bir hikâye için, bkz. C. S. Lewis, *That Hideous Strenght: A Modern Fairy Tale for Grown-Ups* (New York: MacMillan, 1946).

21- "Düzensizlik"in tam şeklinin çok dikkatlice planlandığı "yabanıl" bahçe ilginç ve sorunlu bir örnektir. Bu noktada, yabanıl bahçe göz üzerinde belli bir etki yaratmak üzere tasarlanmış, estetik bir plan –başıboş doğayı taklit etmeye yönelik bir çaba– meselesidir. Burada tıpkı doğayı taklit etmek için tasarlanmış bir hayvanat bahçesinde olduğu kadar içinden çıkılamaz –yani, bu tasarımda yaratıkların birbirini yemesine izin verecek kadar ileri gidilmediği fark edilene kadar içinden çıkılamaz– bir paradoks bulunur.

22- Karl Marx, *Komünist Manifesto*'dan alınmıştır; aktaran Berman, *All That Is Solid Melts Into Air*, s. 95.

23- Lokomotifin yerini alan uçak modernitenin yirminci yüzyıl başındaki görünümünü birçok açıdan tanımlıyordu. 1913'te fütürist sanatçı ve oyun yazarı Kazimir Malevich *Victory over the Sun* adlı bir operanın dekorunu hazırladı. İzleyiciler son sahnede sahne arkasından gelen bir pervane gürültüsü ve fütürist ülkelerde yerçekiminin üstesinden gelindiğini ilan eden bağırışlar duydu. Malevich'in çağdaşı sayılabilecek Le Corbusier de yeni çağın ağır basan sembolünün uçak olduğunu düşünüyordu. Uçuşun etkisi için, bkz. Robert Wohl, *A Passion for Wings: Aviation and the Western Imagination, 1908-1918* (New Haven: Yale University Press, 1996).

24- Jakobenler bu tür bir yeni başlangıç isteğiyle takvimi yeniden "birinci yıl"dan başlatmış, günleri ve ayları yeni, laik bir sisteme göre yeniden adlandırmıştı. Pol Pot rejimi, sil baştan yeni bir Kamboçya ulusu yaratma niyetini göstermek için işe "sıfırıncı yıl"la başladı.

25- Aktaran Harvey, *The Condition of Post-Modernity*, s. 99.

26- Bu bölümde, eril kişi zamirinin kullanılması bir alışkanlık olmaktan çok, üzerinde düşünülerek yapılmış bir seçimdir. Bkz. Carolyn Merchant, *The Death of Nature: Women, Ecology, and the Scientific Revolution* (San Francisco: Harper, 1980).

27- Örneğin, bkz. Margaret M. Bullitt, "Toward a Marxist Theory of Aesthetics: The Development of Socialist Realism in the Soviet Union", *Russian Review* 35, no. 1 (Ocak 1976): 53-76.

28- Baruch Knei-Paz, "Can Historical Consequences Falsify Ideas? Or, Karl Marx After the Collapse of the Soviet Union." Siyasal Teori Atölyesi'nde sunulan araştırma, Department of Political Science, Yale University, New Haven, Kasım 1994.

29- Raymond Aron'un kâhince muhalefeti, *The Opium of the Intellectuals*, çev.: Terence Kilmartin (Londra: Secker and Warburg, 1957), bu bağlamda kilit bir belge niteliğindedir.

30- Bu projeler ne kadar büyük, ne kadar sermaye-yoğun ve ne kadar merkezi ise iktidar ve hamiliğe o kadar başvurur. Bu bağlamda taşkın kontrolü projeleri ve Dünya Bankası projelerinin bir eleştirisi için, bkz. James K. Boyce, "Birth of a Megaproject: Political Economy of Flood Control in Bangladesh", *Environmental Management 14*, no. 4 (1990): 419-28.

31- Harvey, *The Condition of Post-Modernity*, s. 12.

32- Bkz. Charles Tilly'nin önemli teorik katkısı, *Coercion, Capital, and European States, MS 990-1992* (Oxford: Blackwell, 1990).

33- Bolşevik vakasında olduğu gibi devrimci güçlerin birleştirilmesinin bedeli bir iç savaş olabilir.

34- Beyaz yerleşimci sömürgeler (örneğin Güney Afrika, Cezayir) ve ayaklanma karşıtı kampanyalar (örneğin Vietnam, Cezayir, Afganistan) çok büyük bir nüfusun yerini değiştirmiş ve bu nüfusu cebri olarak yeniden yerleştirmiştir. Ancak bu vakaların çoğunda, kapsamlı toplumsal planlamanın kötü durumdaki halkların refahı için olduğu bahanesi bile çok zayıf kalıyordu.

35- Bu noktayı özellikle Goerge Yaney'nin *The Urge to Mobilize: Agrarian Reform in Russia* (Urbana: University of Illinois Press, 1982), s. 448-62'deki görüşlerine borçluyum.

36- Anson Rabinbach, *The Human Motor: Energy, Fatigue, and the Origins of Modernity* (Berkeley: University of California Press, 1992), s. 260-71. Rathenau savaştan uzun süre önce, 1907'de bir dizi mimar ve siyasi lider ile birlikte, sanayideki ve sanattaki teknik yenilikleri desteklemeye adanmış olan Deutsche Werkbund'u kurmuştu.

37- Bkz. Gregory J. Kasza, *The Conscription Society: Administered Mass Organizations* (New Haven: Yale University Press, 1995), özellikle böl. 1, s. 7-25.

38- Rabinbach, *The Human Motor*, s. 290.

39- ABD'de teknolojinin ve üretimin evriminin yakın tarihli bir değerlendirmesi için, bkz. Nathan Rosenberg, *Perspectives on Technology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976); Rosenberg, *Inside the Black Box: Technology and Economics* (New York: Cambridge University Press, 1982); ve Philip Scranton, *Figured Tapestry: Production, Markets, and, Power in Philadelphia, 1885-1942* (New York: Cambridge University Press, 1989).

40- Yaratıcı bir makale için, bkz. Ernest J. Yanorella ve Herbert Reid, "From 'Trained Gorilla' to 'Humanware': Repoliticizing the Body-Machine Complex Between Fordism and Post-Fordism", Theodore R. Schatzki ve Wolfgang Natter, ed., *The Social and Political Body* (New York: Guildford Press, 1996), s. 181-219.

41- Rabinbach, *The Human Motor*, s. 272. Rabinbach burada Charles S. Maier'in gelişmeye açık makalesindeki kanaatleri yorumlamaktadır: "Between Taylorism and Technocracy: European Ideologies and the Vision of Industrial Productivity in the 1920s" başlıklı *Journal of Contemporary History* 5, no. 2 (1970): 27-63.

42- Thorstein Veblen ABD'de bu görüşü açıklayan en ünlü sosyal bilimcidir. Bu ideolojinin edebi versiyonları siyasal yelpazenin çok farklı dilimlerine ait eserler olan Sinclair Lewis'in *Arrowsmith*'inde, Ayn Rand'ın *Fountainhead*'inde görülür.

43- Rabinbach, *The Human Motor*, s. 452. Rathenau'nun yazıları için, örneğin bkz. *Von kommenden Dingen* (Yaklaşan Şeyler) ve *Die Neue Wirtschaft* (Yeni Ekonomi), sonuncusu savaştan sonra yazılmıştır.

44- Walther Rathenau, *Von kommenden Dingen* (1916); aktaran Maier, "Between Taylorism and Technocracy", s. 47. Maier savaş zamanı Almanyası'nda kapital ve işgücü arasındaki bariz uyumun sonunda yıkıcı olduğu ortaya çıkan bir enflasyon politikası pahasına gerçekleştirildiğine dikkat çeker (s. 46).

45- Michael Adas, *Machines as the Measure of Men: Science, Tech-*

nology, and Ideologies of Western Dominance (Ithaca: Cornell University Press, 1989), s. 380. [M. Adas, *İnsanın Ölçüsü Olarak Makina: Batılı Hakimiyet Ideolojileri*, çev.: A. Demirhan, İnsan Yay., 2001.] Sheldon Wolin, *Politics and Vision: Continuity and Innovation in Western Political Thought* (Boston: Little, Brown, 1960)'da bir uçta faşistlerden milliyetçilere, diğer uçta liberallerden sosyal demokratlara ve komünistlere kadar tüm siyasal yelpazeye yayılan ve Fransa'dan Almanya'ya, Avusturya-Prusya'dan (Rathenau'nun yakın dostu ve güdümlü bir savaş sonrası ekonomisinin taraftarı Prusyalı Richard von Moellendorf), Italya'ya (solda Antonio Gramsci ve sağda faşist Masimo Rocco ve Benito Mussolini) ve Rusya'ya (Alexej Kapitonovik Gastev, "Sovyet Taylor'ı") benzer düşünürlerin uzun bir listesini verir.

46- V. I. Lenin, *The Agrarian Programme of Social-Democracy in the First Russian Revolution 1905-1907*, gözden geçirilmiş 2. baskı (Moscow: Progress Publishers, 1954), s. 195, 28 Eylül 1917'de yazılmıştır (yalnızca ilk vurgu orijinal). [V. İ. Lenin, "Rus Sosyal Demokrasisinin Tarım Programı", *Tarım Sorunları-I* içinde, Sol Yay., 1976]

47- Leon Smolinski, "Lenin and Economic Planning", *Studies in Comparative Communism* 2, no. 1 (Ocak 1969): 99. Smolinski'ye göre, Lenin ve Troçki elektrik santrallerinin merkeze bağımlı bir tarım nüfusu yaratıp tarımsal üretimde devlet denetimini mümkün kılacağından şüphe duymuyordu (s. 106-7).

48- Lenin, *Works* (Moskova, 1972), 27: 163; aktaran Rainer Traub, "Lenin and Taylor: The Fate of 'Scientific Management' in the (Early) Soviet Union", çev.: Judy Joseph, *Telos* 34 (Sonbahar 1978):82-92'nin içinde (ilk basım *Kursbuch* 43 [1976]). Taylorizmin Sovyetler Birliği'ndeki "çığırtkan"ı, insan ile makine arasındaki bir "birleşme"nin olanaklarına şiirlerinde ve denemelerinde lirik bir cila atan Alexej Kapitonovik Gastev'di: İnsanları bir vida, bir somun, bir makine gibi ele almak istememizi birçokları iğrenç buluyor. Ama ağaçların büyümesini ve demiryolu ağlarının yayılmasını nasıl korkusuzca kabul ediyorsak, bunu da öyle üstlenmeliyiz." (aktaran *a.g.y.*, s. 88). 1930'lardaki Stalinci tasfiyelerde çoğu iş kurumu kapatıldı ve buralardaki ustalar sınırdışı edildi ya da vuruldu.

49- Lenin, "The Immediate Tasks of the Soviet Government", *Izvestia*, 28 Nisan 1918; aktaran Maier, "Between Taylorism and Technocracy", s. 51 n. 58'de.

50- Graham Burchell, Colin Gordon ve Peter Miller, *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Michel Foucault'nun verdiği iki ders ve onunla yapılan bir söyleşi ile birlikte (Londra: Wheatsheaf, 1991), s. 106.

51- Bu husus yirminci yüzyılda, savaş sonrası planlamasına ve refah devletine karşı olanların sevgilisi Friedrich Hayek tarafından zorla ve tartışmalı bir şekilde ortaya kondu. Özellikle bkz., *The Road to Serfdom* (Chicago: University of Chicago Press, 1976).

Bölüm 4: Yüksek-Modernist Kent

1- Talja Potters'a bu bölümün ilk taslağı üzerine yaptığı kavrayışlı eleştiriler için özellikle minnettarım.

2- Le Corbusier'nin 1927'de Milletler Cemiyeti sarayının tasarım yarışmasına sunduğu proje birincilik ödülünü kazandı, ama asla inşa edilmedi.

3- Bu dönem için, bkz. Jean-Louis Cohen, *Le Corbusier and the Mystique of the USSR: Theories and Projects for Moscow, 1928-1936* (Princeton: Princeton University Press, 1992).

4- Modernite ve Amerikan kentleri hakkında mükemmel bir analiz için, bkz. Katherina Kia Tehranian, *Modernity, Space, and Power: The American City in Discourse and Practice* (Cresskill, N. J.: Hampton Press, 1995).

5- Le Corbusier (Charles-Edouard Jeanneret), *The Radiant City: Elements of a Doctrine of Urbanism to be Used as the Basis of Our Machine-Age Civilization*, çev.: Pamela Knight (New York: Orion Press, 1964). Orijinal Fransızca baskı, *La ville radieuse: Eléments d'une doctrine d'urbanisme pour l'équipement de la civilisation machiniste* (Boulogne: Editions de l'Architecture d'Aujourd'hui, 1933). Takip eden analiz her ikisine de çokça başvurmaktadır.

6- Le Corbusier, *The Radiant City*, s. 220.

7- Birçok yüksek-modernist gibi Le Corbusier de uçaklara ilişkin bir romantizm taşıyordu. Şöyle yazmıştı: "Bir mimar ve şehir planlamacı... kendimi uçağın kanatlarında gitmeye bıraktığım, kuş bakışından, havadan bakıştan yararlanan... Zihnin yalnızca öznel olarak idrak edebileceğinin göz şimdi esasını görüyor. [Havadan bakış] duyularımıza eklenen yeni bir işlevdir; o yeni bir ölçüm standardıdır, yeni bir duyunun temelidir. İnsanlık yeni amaçlar tasarlarken ondan yararlanacak. Kentler onların külleri üzerinde yükselecek" (aktaran, James Corner ve Alex S. MacLean, *Taking Measures Across the American Landscape* [New Haven: Yale University Press, 1996], s. 15'te].

8- Le Corbusier, *The Radiant City*, s. 322 (vurgu benim).

9- *A.g.y.*, s. 121.

10- Robert Fisherman, *Urban Utopias of the Twentieth Century: Ebenezer Howard, Frank Lloyd Wright, and Le Corbusier* (New York: Basic Books, 1977), s. 186.

11- Le Corbusier, *The Radiant City*, s. 134.

12- *A.g.y.*, s. 82-83.

13- Le Corbusier'nin "Katedraller Beyazken" adlı yazısından, çev.: Francis Hyslop; aktaran Richard Sennett, *The Conscience of the Eye: The Design and Social Life of Cities* (New York: Norton, 1990), s. 169. [R. Sennett, *Gözün Vicdanı Kentin Tasarımı ve Toplumsal Yaşam*, çev.: S. Sertabiboğlu, C. Kurultay, Ayrıntı Yay., 1999.] Le Corbusier'nin 1953'teki bir yıllık Amerika gezisi ile ilgili bir yazı için, bkz. Mardges Bacon, *Le Corbusier in America: Travels in the Land of the Timid* (Cambridge: MIT Press, 2003). Le Corbusier Amerika'da takip ettiği işleri almayı başaramadı; bunun bariz nedeni, şehir planlamacıların onun yıkıma dayalı projeleri yüzünden –sınırlarda bile– gecikiyor olmasıydı.

14- Le Corbusier, *The Radiant City*, s. 123 (vurgu orijinal).

15- Canlı süreçlerin fraktal mantığıyla ilgili kolayca anlaşılır bir sunuş için, bkz. James Gleick, *Chaos: Making a New Science* (New York: Penguin, 1988). [J. Gleick, *Kaos*, çev.: F. Üçcan, Tübitak Yay., 2006 (13.basım)].

16- Le Corbusier, *The Radiant City*, s. 178. Ama gerçek yapılarda sergilediği pratik çok daha çeşitliydi.

17- *A.g.y.*, s. 22-23. Milletler Cemiyeti –zamanının en evrensel kurumu– için tasarladığı hiç inşa edilmemiş tasarımının birincilik ödülünü almış olmasında bir ironi saklıydı.

18- *A.g.y.*, s. 46.

19- *A.g.y.*, s. 29-30. ABD'de günümüzde iflas etmiş toplulukların ve banliyö yığınlarının ardında katı, işlevsel olarak özel imar kanunlarının yattığına dair ikna edici bir tartışma için, bkz. James Howard Kunstler, "Home From Nowhere", *Atlantic Monthly*, Eylül 1996, s. 43-66.

20- Lawrance Vale, *Architecture, Power, and National Identity* (New Haven: Yale University Press, 1992), s. 109.

21- Le Corbusier, *The Radiant City*, s. 71.

22- Bu basitleştirmenin bir alternatifine son kullanıcıların ya da tüketicilerin beğenileri rehberlik eder. Insanlar orada yaşamak isterler mi? Mevcut sakinler orada yaşamaktan memnun mu? Bu kriterler, insanların bunu maddi olarak karşılayıp karşılayamayacağını da sorgulayan piyasa kriterleri ile karıştırılmamalıdır.

23- "Le Corbusier" doktrini yazıyorum, çünkü pratikte kendisinin binaları ne düşük maliyetliydi ne de işlevsel olarak verimliydi. Ancak gerçek binaları teorik doktrinlerinden çok daha ilginçti.

24- Le Corbusier, *The Radiant City*, s. 7.

25- Le Corbusier; aktaran Fishman, *Urban Utopias*, s. 193 (vurgu benim).

26- Le Corbusier, *La ville radieuse*, s. 178-79 (çeviri bana ait).

27- Le Corbuiser; aktaran Fishman, *Urban Utopias*, s. 208.

28- Toplumsal ve siyasal düzenin bu uzamsal temsilini Platon'un *Yasalar*'da taslağını çıkardığı kent planı ile kıyaslayın: merkezde bir akropolis, kentin göbeğinde ortak merkezli halkalar, bir (yurttaş olmayan) esnaf banliyösü ve ekili arazinin iç ve dış halkaları. "Pasta" güvenlik gücünün istihdamının ve senelik rotasyonunun zeminini oluşturan on iki segmente bölünmüştür. Bkz. Pierre Vidal-Naquet, "A Study in Ambiguity: Artisans in the Platonic City", *The Black Hunter: Forms of Thought and Forms of Society in the Greek World*, böl. 11, çev.: Andrew Szegedy-Maszak (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986), s. 224-45.

29- Şehir planlama dehasının kendisine hayalini gerçekleştirmesi için gereken yetkiyi verecek bir otokrat arayışı, büyük Alman coğrafyacı ve merkezi yer teorisinin yaratıcısı Walter Christaller'ın kariyerinde de belirgindi. Christaller "yeni kazanılmış Polonya toprakları için hiyerarşik bir kentsel yerleşke düzeni yaratılmasıyla ilgili tavsiyelerde bulunmak üzere" Nazi rejimi için çalıştı. Bu, altıgen pazaryerleri ve şehir yerleşimi teorisini açık bir düzlük üzerinde gerçekleştirmesi için bir fırsattı. Savaştan sonra Komünist Parti'ye katıldı, "çünkü, otoriter bir rejimin savaşla yıkılan kentleri merkezi yer teorisinin gerektirdiği optimal bir modele uygun olarak yeniden yerleştirmek için iktidarını kullanacağını umut ediyordu." Bu, başlangıçta yerleşim ekonomisinin basitleştirilmiş bir analitik tanımını *dayatma* çabasının klasik bir örneğiydi. Hans Carol, "Geographia: Walter Christaller, a Personal Memoir", *Canadian Geographer 14*, no. 1 (1970): 67-69. Bu referans için Otto van den Muijzenberg'e teşekkür ederim.

30- Le Corbusier, *The Radiant City*, s. 181.

31- *A.g.y.*, s. 154 (vurgu benim).

32- "Faşizm" gibi anlam yüklü tabirleri kullanırken son derece tedbirli olmaya çalışırım, ama burada bu tabiri kullanmamın yerinde olduğunu düşünüyorum. Le Corbusier Partenon'un güzelliğinden bahsederken, yüzeyin hemen altında şiddetin yüceltilmesi vardır. "Partenon'u hatırlayın," der Le Corbusier. "Onun açıklığını, açık hatlarını, yoğunluğunu, ekonomisini, *şiddetini* hatırlayın, onun zerafet ve *dehşet* tarafından yaratılmış manzarasının orta yerindeki büyük çığlığını hatırlayın. Güç ve saflık." (*a.g.y.*, s. 187 [vurgular benim]). Birazdan göreceğimiz gibi Le Corbusier rakiplerini ve kentli yoksulları kişiliksizleştirme eğilimi de taşır: "Her şey planların bilgeliğine dayanır... Burada kendine halihazırda planlı bir ekonomi oluşturmuş ve bugünün toplumundaki tüm *parazitleri* silip atmış bir toplumdan bahsediyorum." (s. 73 [vurgu benim]).

33- Mumford, benzer kibri nedeniyle, yirminci yüzyıl anlayışına çok daha küçük görünen barok planlama ruhunu mahkûm eder. Mumford, Descartes'ten alınan pasaj (Bölüm 1'de alıntılanmıştır) üzerine yorumunda iki düşünme şeklini kıyaslar: organik ve meka-

nik. "İlki bütünsel durumdan doğar, ikincisi ise yaşamın kendisinden çok akla önem veren ustalıklı bir kavramlar sistemi için yaşamın gerçeklerini basitleştirir. Biri 'başkalarının materyalleri' ile işbirliği içinde çalışır, belki onlara rehberlik eder ama ilk önce onların varlığını tanıyıp amaçlarını anladıktan sonra bunu yapar; kendi yasaları, kendi düzeni, kendi toplumunda ısrar eden ikincisi –barok despotun düşünme şekli–, onun buyruklarını yerine getiren tek bir profesyonel otorite tarafından dayatılır." (*The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects* [New York: Harcourt Brace Javonovich, 1961], s. 394). [L. Mumford, *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, çev.: G. Koca, T. Tosun, Ayrıntı Yay., 2007.] Merkezi olarak tasavvur edilmiş bir kentin büyük ölçüde plansız büyüme ile gelişmiş bir kent karşısındaki cazibesinin Descartes'ta olduğu gibi bir *esprit géométrique*'ten kaynaklanması şart değildir; planlı kent, on yedinci yüzyılda bile, kraliyet gücünün ve daha sağlıklı olmanın kanıtı gibi görülüyordu. II. Charles ile birlikte Avrupa sürgününden kısa bir süre önce dönen John Evelyn bu yüzden Londra için, "ahşap, kuzeyli ve *doğal* evlerin kalabalığından ibaret bir kent, belirli bir uzaklıktan görünüşü ve surların içindeki *asimetrisi* dışında, kentin bazı ana sokakları o kadar dar ki, ondan daha çarpık bir şey daha yoktur" diye yazmıştı (aktaran Mark Jenner, "The Politics of Londra Air: John Evelyn's Fumifugium and Restoration", Historical Journal 38, no. 3 [1995]: 542 [vurgu benim]).

34- Aktaran Fishman, *Urban Utopias*, s. 213.

35- Le Corbusier sağ ile bağlantılı bir sanayici grubu olan Redressment Français'nin üyesiydi. Bu bağlantı ve özellikle Le Corbusier'nin Sovyetler Birliği'ndeki çalışmasıyla ilgili olarak, bkz. Cohen, *Le Corbusier and the Mystique of the USSR*.

36- Le Corbusier, *The Radiant City*, s. 131 (vurgu orijinaldir). Devamında, "Hesaplamanın gücü öyledir ki, ihtiyatsızlar derhal ona bir sunak adar ve tapınmaya başlayabilir." diyordu.

37- Le Corbusier 1920'lerdeki birçok binası gibi bağlama kirişleri (*pilotis*) üzerine kurulu olan bu binanın şeffaflığından ve hatlarından özellikle gurur duyuyordu. Onu tasvir ederken şöyle diyordu: "Bu mimarinin tümüyle yeni ve müthiş erdemlerini takdir edin; altyapısı-

nın kusursuz hattını. Bu bina bir vitrin dekorasyonundaki bir nesneyi andırıyor ve *son derece okunaklı*." (Le Corbusier, "Les Techniques sont l'assiette même du lyricisme: Elles ouvrent un nouveau cycle de l'architecture", *Précisions sur un état présent de l'architecture et de l'urbanisme* [Paris, 1930] içinde; aktaran Cohen, *Le Corbusier and the Mystique of the USSR*, s. 77 [vurgu benim]).

38- Sonunda Le Corbusier Sovyet deneyimi için üzgündü: "Çeşitli kereler benden Sovyetler Birliği için kent planları çizmem istendi; ne yazık ki, bunlar tamamen boşunaydı. Bunun için son derece üzgünüm... Temel toplumsal gerçekleri o kadar derinlemesine çalıştım ki, uyumlu ve neşeli BÜYÜK SINIFSIZ KENTI doğal bir yöntemle yaratacak ilk kişi olacaktım. SSCB'de bana geçerli görünmeyen nedenler üstünden karşı çıkıldığını düşünmek bana acı veriyor." (aktaran Cohen, *Le Corbusier and the Mystique of the USSR*, s. 199).

39- Aktaran *a.g.y.*, s. 109. Le Corbusier Moskova planlarının doğrusal sertliğini haklı göstermek için "kıvrımlı hatlar felce uğratır, dolambaçlı yollar ise eşek yoludur" diye yazmıştı (aktaran *a.g.y.*, s. 15).

40- Aktaran *a.g.y.*, s. 93 (vurgu orijinaldir). *The Radiant City*'nin büyük bölümü gibi bu pasaj da Le Corbusier'nin, planlarını gerçekleştirecek tek kurum olan siyasal otoritelere daimi müracaatını yansıtır.

41- Le Corbusier ve yüce kavramı üzerine bir tartışma için, bkz. Colin Rowe, *The Architecture of Good Intentions: Toward a Possible Retrospect* (Londra: Academy Editions, 1995).

42- Le Corbusier, *a.g.y.*, s. 152.

43- Le Corbusier; aktaran Fishman, *Urban Utopias*, s. 177 (vurgu benim).

44- Le Corbusier, *The Radiant City*, s. 116.

45- *A.g.y.*, s. 138.

46- *A.g.y.*, s. 176.

47- *A.g.y.*, s. 120. Barok şehir planlamacılar da dar sokakların devlet için bir tehlike oluşturduğunun farkındaydı. Bkz. Mumford'ın Napoli kralı Ferrante'nin karanlık ve kalabalık sokaklardan korkması üzerine yorumu (*The City in History*, s. 348).

48- Le Corbusier, *The Radiant City*, s. 120. Tuhaf bir dipnotta Le

Corbusier ön planda XIV. Louis, I. Napolyon ve III. Napolyon'un ellerini birleştirdiği ve arka planda Colbert ve Haussmann'ın da el ele tutuşarak gülümsediği bronzdan bir anıt hayal eder. Ön plandaki üçlünün boşta kalan ellerinde şu tavsiyeyi taşıyan bir parşömen yükselmektedir, "Tanrı aşkına, onu yapmaya devam et."

49- *A.g.y.*, s. 27.

50- *A.g.y.*, s. 187.

51- *A.g.y.*, s. 185.

52- *A.g.y.*, s. 70. Burada Fordizmin ve Taylorizmin etkisi de açıktır. Bkz. David Harvey, *The Condition of Post-Modernity: An Enquiry into the Origins of Social Change* (Oxford: Basil Blackwell, 1989), s. 35-44. [D. Harvey, *Postmodernliğin Durumu Kültürel Değişimin Kökenleri*, çev.: S. Savran, Metis Yay., 2006.] Le Corbusier, mesleki çalışmasının ilk yirmi yılından sonra, kesinkes pürizm ve konstrüktivizmle ilişkilendirildi. Konstrüktivistlere göre, bir nesnenin en verimli şekli ideal şekildi; dekoratif dokunuşlar yasaktı, çünkü bu dokunuşların tek yaptığı işlevsel tasarımın saf güzelliğini azaltmaktan ibaretti. Bu anlayış doğrultusunda şekillenen bir ev tasarımı işe içeriden başlayacak, evin şekli ve görünümü, işlevi ve kullanılacak malzemeler tarafından belirlenecekti. Ideolojik bağlılıklarına rağmen, Le Corbusier tasarımlarındaki klasik ya da doğal formlarla ilişkilendirdiği ressamca hatlar için kaygılanmıştı. Sonraki yıllarda stüdyosunda "işlevselcilik" teriminin kullanılmasını yasakladı. Le Corbusier'nin ilk tasarımları ve entelektüel çevre üzerine bir tartışma için, bkz. Russel Walden, ed., *The Open Hand: Essays on Le Corbusier* (Cambridge: MIT Press, 1975), özellikle Charles Jencks, Anthony Sutcliffe ve Mary Patricia May Sekler'a ait seçkiler.

53- Le Corbusier, *The Radiant City*, s. 121.

54- *A.g.y.*, s. 128 (vurgu benim). Le Corbusier'nin daha küçük projeleri büyük projeleri ile kıyaslandığında, yeterince tuhaf bir şekilde, estetik ve pratik açıdan daha başarılı görünür. Özellikle, Ronchamp'taki küçük Notre Dame du Haut Şapeli'nin parlak bir başarıya sahip olduğu düşünülür; La Chaux-de-Fonds'da yaptığı ilk evlere ise daha sonraları terk ettiği dekoratif özellikleri nedeniyle hayranlık duyulmaktadır.

55- James Holston, *The Modernist City: An Anthropological Critique of Brasília* (Chicago:University of Chicago Press, 1989).

56- Brezilya tarihi boyunca içbölgelere sahip çıkmak yönünde iddialı planlar yapmış ve bu planların başarısızlığına şahit olmuştur. 1972'de transAmazon karayolu büyük bir tantana (ve ekolojik kaygılar) ile açıldı; 1980'lerin sonlarında yolun büyük bölümü otlarla kapanmış, geçilemez bir haldeydi.

57- Aktaran Lawrance J. Vale, *Architecture, Power, and National Identity* (New Haven: Yale University Press, 1992), s. 125.

58- Holston, *The Modernist City*, s. 113-19.

59- *A.g.y.*, s. 115.

60- Bu geleneği, "Kafeler ve eğlence yerleri Paris'in kaldırımlarını yiyip bitiren mantarlar olmayacak artık. Sokağı öldürmeliyiz" diyen Le Corbusier'nin amaçları ile karşılaştırın. (*Towards a New Architecture*, çev.: Frederick Etchells [New York: Praeger, 1959], s. 56-59).

61- Bkz. Holston'un ilginç analizi, *The Modernist City*, s. 119-36.

62- *A.g.y.*, s. 105-7. *Convivencia*'yı "sosyallik" yerine "şenlik" diye çevirme özgürlüğünü kullanıyorum; çünkü bu Holston'un kaynağının dile getirmek istediği hususa daha sadık bir kelime olarak görünmekte (s. 105).

63- *A.g.y.*, s. 24-26.

64- *A.g.y.*, s. 24.

65- Burada, sakinlerinin Brasília'da yaşarken *gerçekten* hoşlandıkları bazı şeyler elbette vardır: hükümet tesisleri, yüksek yaşam standartları ve çocuklar için güvenli bir ortam oluşu.

66- *A.g.y.*, s. 163.

67- *A.g.y.*, s. 171. Müstakil küçük ev çocukluğun ilk döneminde kurulan temsili bir uzlaşımdan ibaret de olabilir.

68- Bkz. Holston'un superquadra apartmanlarının tasarımının geleneksel Brezilya evlerinin, *copa*nın, kamusal ve toplumsal alanını nasıl ortadan kaldırdığına dair ilginç analiz, *a.g.y.*, s. 177-80.

69- *A.g.y.*, s. 149. Ayrıca, bkz. Kevin Lynch, *The Image of the City* (Cambridge: MIT Press, 1960). Lynch'in "tasavvur edilebilirlik" kavramı bir mekân ya da mahallenin, bir planlamacı ya da yönetici için sahip olabileceği okunaklılıktan çok sakinleri tarafından nasıl "res-

medilebileceği" ile ilgilidir. Bu iki düzen biçimi, Holston'un bizlere hatırlattığı gibi, çoğu zaman olumsuz bir karşılıklı ilişki içindedir.

70- Holston, *The Modernist City*, s. 209.

71- Aktaran *a.g.y.*, s. 210.

72- Chandigarh hakkındaki bilgiyi şu kaynaklardan edindim: Ravi Kalia, *Chandigarh: In Search of an Identity* (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1987) ve Russel Walden, ed., *The Open Hand: Essays on Le Corbusier* (Cambridge: MIT Press, 1977) içindeki üç makale: Maxwell Fry, "Le Corbusier at Chandigarh", s. 351-63; Madhu Sarin, "Chandigarh as a Place to Live in", s. 375-411 ve Stanislaus von Moos, "The Politics of the Open Hand: Notes on Le Corbusier and Nehru at Chandigarh", s. 413-57.

73- Pencaplı politikacılar da bu projeyi Pencap'ın bölünme öncesi başkenti, Mogul gücünün bir odağı ve Sih krallığı Ranjit Singh'in başkenti olan Lahor'un kaybedilmesinin bir telafisi olarak benimsemekteydi. Bu bilgi için Ramachandra Guha'ya müteşekkirim.

74- Maxwell Fry'ın izah ettiği gibi, Le Corbusier o zamanlar büyük alanlardaki binaların görsel etkileri ile ilgilenmekteydi. Beraberinde, Champs Elysées üzerinden Louvre'u Arc de Triomphe ile birleştiren büyük bir eksen planı getirmişti ve yeni dekorda "tek bir bakışta anlaşılabilir olan en büyük mesafeyi" yaratmayı deniyordu. Bkz. Fry, "Le Corbusier at Chandigarh", s. 357.

75- Sarin, "Chandigarh as a Place to Live in", s. 386.

76- Örneğin, bkz. Percival Goodman ve Paul Goodman tarafından on beş yıl önce yayınlanan, Jacobs'ın eserinde bulunan aynı temaları ele alan ama desantralizasyonu teşvik eden ve teknolojiyi benimseyen kitap, *Communitas: Means of Livelihood and Ways of Life* (New York: Vintage Books, 1947).

77- Jacobs New York'ta başmimar Robert Moses'in önde gelen düşmanı olarak görülüyordu.

78- Diğer yandan Jacobs mimari hakkında büyük bilgi sahibiydi. Bir mimarla evliydi, gazete ve redaksiyon işlerinden *Architectural Forum* bülteninin yardımcı editörü olmaya doğru, mesleğinde yükselmişti.

79- Aynı dönemden buna benzer ilginç bir örnek de Rachel

97- Jacobs, *Death and Life*, s. 289. Ekonomik çeşitlendirme sürecinin kapsamlı bir analizi için, bkz. Jacobs'ın bir sonraki kitabı, *The Economy of Cities* (New York: Random House, 1970). Hukuk teorisyeni Carol Rose, ilginç bir biçimde, emlağın görsel temsillerinin –çitlerin, duvarların, çitlerin etrafını çeviren ağaçların, pencerelerin, kapıların– tarihsel değişimi görmezden gelen ve zamana tabi olmayan statik bir mülkiyetin retoriği olarak işlev gördüğüne dikkat çeker. Bkz. Rose, *Property and Persuasion: Essays in the History, Theory, and Rhetoric of Ownership* (Boulder: Westview Press, 1994), özellikle Bölüm 9, "Seeing Property", s. 267-303.

98- Jacobs, *Death and Life*, s. 287.

99- *A.g.y.*, s. 391. Bu pasajda Pierre-Joseph Proudhon ve Peter Kropotkin gibi etkili anarşist düşünürlerin yansımaları hissedilir. Jacobs, Paul Goodman'ın eserinden de gelebilecek olan bu tınıları amaçladı mı, amaçlamadı mı bilmiyorum. Ama burada eksik olan, devlet eliyle yürütülen şehir planlamanın yokluğunda, büyük ticari ve spekülatif çıkarların kenti her gün dönüştürüyor olduğunun kabulüdür. Jacobs'ın iddiasının yarattığı etki, plansız kenti küçük ve kavramsal olarak eşit binlerce edimin sonucu gibi ele alarak onu "nötrleştirmek"tir.

100- *A.g.y.*, s. 737.

101- Şüphesiz, standart kereste tabanlardan alçıpana, döşemelik çakıldan çivilere kadar binaların kimi küçük bileşenleri uzun süredir seri olarak üretilmektedir. Sears ve Roebuck ev alet takımları 1890'lardan beri mevcuttur.

102- Performansın önemli olduğu yerlerde –sözgelimi orduda– bu mantık yerini diğer kriterlere bırakır. Bu yüzden askerlerin genelde farklı ölçülerde, ayaklarına tam uyan botları olsa da, saç kesimleri aynıdır.

103- Jacobs, *Death and Life*, s. 241.

104- *A.g.y.*, s. 238. "Ve ancak... yaratıldıklarında" uyarısı kapsamlı bir liberal ekonomi planının yokluğunda asimetrik kenti şekillendiren piyasa güçlerinin hiç de demokratik olmadığının Jacobs tarafından nadiren kabul edildiği yerlerden biridir.

105- *A.g.y.*, s. 241.

106- Bu argümanın kent tasarımına uygulanan bir detaylandırılması için, bkz. Michel de Certeau, The *Practice of Everyday Life* (Arts de faire: La pratique du quotidien), çev.: Steven Rendall (Berkeley: University of California Press, 1984). Bu bağlamda yapılabilecek bir diğer analoji Friedrich Hayek tarafından geliştirilen doğrultudaki piyasadır. Bu analojide benim gördüğüm sorun, modern anlamı açısından piyasanın "kendiliğinden toplumsal düzen" ile eşanlamlı olmayıp, aksine Karl Polanyi'nin ikna edici bir şekilde gösterdiği gibi, on dokuzuncu yüzyılda baskıcı bir devlet tarafından dayatılmış olmasıdır. Hayek'in medeni hukukun gelişimine dair açıklaması bence amaçla daha yakından ilişkilidir. Her halükârda kent, piyasa ve medeni hukuk ne tamamıyla "doğal"dır ne de "kendiliğinden toplumsal düzen"i oluşturan tarihsel iktidar ilişkilerinin yaratıcılarıdır. Jacobs'ın planlama ile ilgili etkileyici eleştirisinde sık sık plansız kenti nötralize etme eğiliminde olması gibi, Hayek de piyasayı nötralize etmektedir.

107- *A.g.y.*, s. 138.

108- Jacobs'ın kimi fikirleri, New York'un bir zamanlar kentsel bozulma anlamında en kötü örneği olan South Bronx'un harabe halindeki birkaç bölümünün yeniden kazanıldığı ilk dönemlerin ardında görülmektedir. Mevcut binaların ve apartmanların yenilenmesi, karma amaca yönelik kalkınma ve kentsel imarın teşvik edilmesi, küçük kredilerin daha ulaşılabilir kılınması ve mütevazı bir ölçeğe bağlı kalınması birleşince yaşanabilir mahallelerin yaratılması kolaylaşmış görünmektedir.

109- Aktaran *a.g.y.*, s. 336-37. Tankel'ın itirazı Haziran 1957'de "the Architecture Forum" adlı bir sempozyumda dile getirildi.

110- Bkz. Lisa Redfield Peattie, *Planning, Rethinking Ciudad Guayana* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1987).

111- Jacobs, *Death and Life*, s. 195.

Bölüm 5: Devrimci Parti

1- V. I. Lenin, *What Is to Be Done? Burning Questions of Our Movement* (New York: International Publishers, 1929), s. 82. [V. I. Lenin, *Ne Yapmalı?*, çev.: M. İ. Erdost, Sol Yay., 1992].

2- Aktaran Robert Conquest, "The Somber Monster", *New York Review of Books*, Haziran 8, 1995, s. 8. Lenin'in hayranı olduğu bir diğer ütopyacı eserin, Tommaso Campanella'ya ait, yurttaşlarının akıllarını ve ruhlarını şekillendirme amacıyla hazırlanmış, güçlü pedagojik ve didaktif özellikler taşıyan dinsel bir ütopyayı anlatan *City of Sun* olduğunu da biliyoruz. [T. Campanella, *Güneş Ülkesi*, çev.: V. Günyol, H. Kazgan, Sosyal Yay., 1996].

3- Derslik ve kışla metaforları Lenin'in partideki şöhreti ile uyumluydu. Partide yoldaşları ona "Alman" ya da "Herr Doktor" (Bay Doktor) diye atıfta bulunurken Zürih'te geçirdiği zamandan ya da Almanya'dan aldığı yardımdan çok, "tertipliliğini ve öz-disiplinini" kastediyorlardı (Conquest, "The Somber Monster").

4- Lenin, *What Is to Be Done?*, s. 80.

5- *A.g.y.*, s. 84 (vurgu benim).

6- *A.g.y.*, s. 161 (vurgu benim).

7- *A.g.y.*, s. 114. Lenin burada, Rusya'daki muadillerinden çok daha ileri olarak gördüğü Almanya'daki Sosyal Demokratlara atıfta bulunuyor. Ayrıca bkz., s. 116. Lenin burada, "Sürekliliği sağlayacak sabit bir liderler örgütlenmesi olmaksızın hiçbir hareketin devamlı olamayacağını" ileri sürer. Bu konu neredeyse her sosyalist harekette yeniden tartışıldı. Bunu, bu konuda temelde Lenin'in görüşünü paylaşan İtalyan komünist ve teorisyen Antonio Gramsci'nin yazılarında görüyoruz. Rosa Luxemburg da, göreceğimiz gibi, bu konuyu ele almış ve çok farklı sonuçlara varmıştı.

8- *A.g.y.*, s. 162.

9- *A.g.y.*, s. 95.

10- *A.g.y.*, s. 15.

11- Aktaran *a.g.y.*, s. 40. Lenin bir dipnotta (s. 41) işçilerin aydınlar tabakasında yükselmesinin ve bu suretle sosyalist ideolojinin yaratılmasında bir rol oynamasının mümkün olduğunu açıklar. "Fa-

kat," diye ekler, "işçiler olarak değil, Proudhon ve Weitling gibi sosyalist teorisyenler olarak katılırlar."

12- *A.g.y.*, s. 33.

13- *A.g.y.*, s.41.

14- *A.g.y.*, s. 151 (vurgu benim). Lenin'in bu yazısı özellikle öncü partinin bir organı olan *Iskra* gazetesi ile ilgilidir.

15- *A.g.y.*, s. 120-21.

16- *A.g.y.*, s. 122 (orijinal vurgu).

17- Örneğin bkz. Kathy E. Ferguson, "Class Consciousness and the Marxist Dialectic: The Elusive Synthesis", *Review of Politics* 42, no. 4 (Ekim 1986): 504-32.

18- Lenin, *What Is to Be Done?*, s. 129.

19- *A.g.y.*, s. 121 (vurgu benim).

20- "Ajitasyon" bu bağlamda teşhis imkânı veren sözcüklerden bir diğeridir. Bu sözcük, ancak bir dış vasıta tarafından "ajite" edildiğinde harekete geçen durgun suları çağrıştırır.

21- 1921'deki X. Parti Kongresi'nde, Troçki'nin yönetimindeki askerler Bolşevik otokrasisine karşı gerçek bir proleter isyanını bastırırken, Bukharin ve diğerleri köylülerden işçi sınıfına yayılmış "küçük burjuva enfeksiyonu"nu suçluyordu. Bkz. Paul Avrich, *Kronstadt, 1921* (Princeton: Princeton University Press, 1970), böl. 3, özellikle s. 129-30. [P. Avrich, *Kronstadt 1921*, çev.: G. Zileli, Versus Kitap, 2006].

22- İş gerçek hastalığı ve enfeksiyonu önlemeye geldiğinde, Lenin Kremlin'in sıhhi düzenlemelerini bizzat kaleme alarak onun temiz, mikropsuz bir ortam olmasını sağlamayı kendisi üstlendi. Örneğin, "...(tren yoluyla) gelenlerin tümünün kalacakları yere girmeden önce duş alması ve kirli elbiselerini banyolardaki dezenfektörlere vermesi" talimatını verdi "Bu sıhhi düzenlemelere uymayı reddeden herkes Kremlin'den hemen sürülecek ve toplumsal zarara yol açmaktan yargılanacaktır." Dimitri Volkogonov, *Lenin: Life and Legacy*, çev.: Harold Shukman (Londra: Harper Collins, 1995); aktaran Robert Service, "The First Master Terrorist", *Times Literary Supplement*, Ocak 6, 1995, s. 9.

23- Lenin, *Ne Yapmalı?* s. 79 (vurgu benim).

24- Bkz. Bruce M. Garver, *The Young Czech Party, 1874-1901, and the Emergence of a Multi-Party System* (New Haven: Yale University Press, 1978), s. 117. Peter Rutland bu tür gösterilerin otoriter ideolojilere sahip siyasal hareketlerle sınırlı olmadığını, fiziksel kültüre uygulanan ve milliyetçilerin, burjuvaların ve demokratik hareketlerin de paylaştığı, yukarıdan bir makine kesinliği ve koordinasyonu taşıyan bir bakışın parçası olduğunu söylüyor. Koordine "kitlesel hareketler" geleneği elbette ABD'deki üniversite futbol maçlarının devre aralarında varlığını sürdürmektedir. Toplumsal hareketler için bir metafor olarak makine üzerine daha fazlası için, bkz. Bölüm 6.

25- Nikolay Çavuşesku'nun Bükreş'teki yarı inşa edilmiş Cumhuriyet Sarayı'nın tasarım özellikleri çoğunlukla bu doğrultudaydı. Yasama meclisi salonunda Çavuşesku'nun "hidrolik olarak kaldırılan kürsüsünü" çevreleyen tribün balkonları vardı ve "saraydaki altı yüz saat Çavuşesku'nun suitindeki bir konsoldan merkezi olarak ayarlanıyordu (*New York Times*, Aralık 5, 1991, s. 2). Lenin aksine herhangi bir kişisel külte her zaman karşıydı; devrimci orkestranın şefi partinin kendisi olmalıydı.

26- Böyle olsa da, Le Corbusier'nin ve Lenin'in şaşmaz, metodik, bürokratik bir mizacının olmadığını belirtmek gerekir.

27 Hannah Arendt, *On Revolution* (New York: Viking, 1965).

28- E. H. Carr, *The Bolshevik Revolution*, 1917-1923, C 1 (Harmondsworth: Penguin, 1966), s. 36; Lenin s. 80'de alıntılanmıştır. [E. H. Carr, *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi Cilt 1: 1917-1923*, çev.: O. Suda, Metis Yay., 2002 (2. basım)]. Carr bu yargının kapsamını Şubat Devrimi'ndeki tüm partileri alacak şekilde genişletir: "Devrimci partiler devrim yapılmasında doğrudan rol oynamadı. Onu beklemiyorlardı ve ilk başlarda onunla ne yapacaklarını bilemez bir haldeydiler. Devrim anında bir Petrograd İşçi Vekilleri Sovyeti'nin oluşturulması bir grup işçinin merkezi talimat olmaksızın kendiliğinden eylemiydi. Bu 1905 devriminde kısa ama parlak bir rol oynamış Petersburg Sovyeti'nin yeniden canlanmasıydı" (s. 91).

29- Örneğin bkz., *a.g.y.*; Sheila Fitzpatrick, *The Russian Revolution* (Oxford: Oxford University Press, 1982); ve Marc Ferro, *The Bolshe-*

vik Revolution: A Social History of the Russian Revolution, çev.: Norman Stone (Londra: Routledge and Kegan Paul, 1980).

30- Bu durumun Rusya açısından en iyi tasviri Tolstoy'un *Savaş ve Barış*'ta, Napolyon seferberliği sırasında Rusya'daki savaşa dair parlak analizinde bulunabilir. Ayrıca bkz. John Keegan, *The Face of Battle* (New York: Viking Press, 1976).

31- Özerk eylemin Ekim 1917'den sonra bile devrimi ilerletmeki rolü 1918'de Lenin tarafından, "Anarşist fikirler artık ete kemiğe bürünüyor" dediğinde teslim edilmişti. Bkz. Daniel Guérin, *Anarchism: From Theory to Practice*, çev.: Mary Klopper (New York: Monthly Review Press, 1970), s. 85. Guérin ilk Bolşevik kanunlarının çoğunun özerk eylemlerle ve pratiklerle ilgili *ex post facto* [olup bittikten sonra - h.n.] kanunlar olduğuna dikkat çeker.

32- Zengin bir arşive dayalı, aydınlatıcı, ayrıntılı bir çalışma için, bkz. Orlando Figes, *Peasant Russia, Civil War: The Volga Countryside in Revolution, 1917-1921* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).

33- Milovan Djilas, *The New Class* (New York: Praeger, 1957), s. 32.

34- Bana bunu gösterdiği için Peter Perdue'ye müteşekkirim. Djilas da aynı konuya dikkat çekiyor (*a.g.y.*)

35- Resmi öykü, her ne kadar kolektif hafızayı kısmen şekillendirebilse de, devrimci süreçlere fiilen katılmış olanların bireysel ve kolektif deneyimlerinin yerine tamamen geçemez. Ancak kişisel bir anısı olmayan ve bu yüzden devrimle ders kitapları ya da yurtsever söylevler yoluyla tanışanlar için, çelişen başka bir bilgi kaynağı olmadığı sürece resmi öykü egemenliğini sürdürecektir.

36- Şu mani şunu anlatır: "Bir çivi yüzünden nal elden gitti; bir nal yüzünden at elden gitti; bir at yüzünden ulak elden gitti; bir mesaj yüzünden savaş elden gitti; bir zafer yüzünden krallık elden gitti..." (John M. Merriman, ed., *For Want of a Horse: Choice and Chance in History* [Lexington, Mass.: S. Greens Press, 1985]).

37- Olumsallığı vurgulayan tarihsel açıklamaların sayısı son derece azdır. Geçmiş bir olayın açıklaması üretilirken çoğunlukla gerçekten olup biten şeylere uymayan bir düzen ve uyum gereklidir.

Kendisinin de katıldığı bir olayı gazetede okuyan herhangi biri bu olgunun farkına varacaktır. Cinayet işleyen ya da diyelim ki bir köprüden atlayarak kendini öldüren birinin, bu olaydan sonra filancayı öldüren ya da falanca köprüden atlayan kişi olarak bilineceğini de göz önüne alın. Kişinin yaşamındaki olaylar bu sonun ışığında, belki de son derece tesadüfi olan bir fiile kaçınılmazlık havası verilerek yeniden okunacaktır.

38- Bolşevik Devrimi örneğinde, resmi anlatının Bolşeviklerin er geç liderliğini üstlendiği gerçek bir kitlesel halk hareketini içermesi de gerekiyordu. Marksist tarih yazımı militan, devrimci bir proletarya gerektiriyordu. Uydurulmasına gerek olmayan Şubat ve Ekim olaylarının bir görünümü de buydu. Hikâyede bulunmaması gerekenler ise yeni devlet aygıtı ile özerk sovyetler ve köylüler arasındaki amansız mücadeleydi.

39- Lenin; aktaran Avrich, *Kronstadt*, 1921, s. 160. Doğrudan kanıtım olmasa da Lenin'in burada Luxemburg'u taklit ettiğine inanıyorum. Bunun bir örneği Lenin'in 1905 devrimi hakkındaki kısa sürmüş neşesinde bulunabilir: "Devrimler ezilenlerin ve sömürülenlerin bayramıdır... Halk kitleleri, devrim zamanında yeni toplumsal düzenin aktif yaratıcıları olarak öne çıktıkları bir konuma başka hiçbir zaman ulaşmaz. Böyle zamanlarda halk, mucizeler gerçekleştirebilir." ("Two Tactics of Social Democracy"den alınmıştır; aktaran Richard Stites, *Revolutionary Dreams: Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution* [New York: Oxford University Press, 1989], s. 42.) [V. İ. Lenin, *İki Taktik Demokratik Devrimde Sosyal Demokrasinin İki Taktiği*, çev.: M. İ. Erdost, Sol Yay., 1992 (6. basım)].

40- V. I. Lenin, *State and Revolution* (New York: International Publishers, 1931), s. 23 (vurgu orijinaldir). [V. I. Lenin, *Devlet ve Devrim*, çev.: S. Kaya, İ. Yarkın, İnter Yay., 1995]. Zorla "rehberlik edileceklerin" devrimin düşmanları olan burjuvazi değil de, üzerinde zor uygulanması gereksiz olacak proletarya hariç sömürülen sınıflar olduğuna dikkat edin.

Leszek Kolakowski'nin belirttiği gibi, Lenin uygulanacak devlet zoruna demokratik bir biçimde proletarya ya da onun temsilcilerinin karar vereceği düşünülmesin diye, devrimin hemen ardından

bu konuya açıklık getirir: "proletarya diktatörlüğünün maksadı... hiçbir yasa ile kısıtlanmayan, saf, doğrudan şiddete dayalı mutlak iktidardır." Ve "Komünizmin zaferi tüm dünyada kazanılana kadar özgürlük ve demokrasi olmayacağını (tam olarak böyle söylemişti)" söyledi. ("A Calamitous Accident", *Times Literary Supplement*, Kasım 6, 1992, s. 5).

41- Lenin, *State and Revolution*, s. 23-24.

42- *A.g.y.*, s. 38 (orijinal vurgu).

43- *A.g.y.*, s. 83 (vurgu benim).

44- Lenin, "The Immediate Tasks of the Soviet Government", Mart-Nisan 1918; aktaran Carmen Claudin-Urondo, *Lenin and the Cultural Revolution*, çev.: Brian Pearce (Sussex: Harvester Press, 1977), s. 271. Buradaki "kamuya açık demokrasi" ile ilişkili kısa doğalcı tasvirin neredeyse kesinlikle Rosa Luxemburg'un eserinden ödünç alındığını söylemeye değer.

45- Bkz. David Harvey, *The Condition of Post-Modernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change* (Oxford: Basil Blackwell, 1989), s. 126. [D. Harvey, *Postmodernliğin Durumu Kültürel Değişimin Kökenleri*, çev.: S. Savran, Metis Yay., 2006.] Harvey Lenin'i, Ford'u, Le Corbusier'yi, Ebenezer Howard'ı ve Robert Moses'ı modernist olarak gruplandırır.

46- Gerçekte, insan öznelliğini görmezden gelen bu tür soruların elbette rasyonel olarak etkili hiçbir çözümü yoktur. Üretimin verimli şekilde tasarlanması işgücünün olumlu tepkisine hayati bir biçimde bağımlıdır. Ohio, Lordsville'deki "verimli" seri üretim montaj hattından nefret eden otomotiv sanayi işçileri baştan savma çalışmak yoluyla onun verimsiz bir montaj hattı olmasına neden olacak şekilde tepki vermişti.

47- Lenin, *Devlet ve Devrim*, s. 84-85 (orijinal vurgu). Marx, Engels ve Lenin "lümpen" proletarya terimini işçi-sınıfı disiplininden kaçan tüm marjinalleri belirtmek için kullanıyordu. Lümpen unsurları sınırsızca hor görüyorlardı ve bu tavırları, Viktoryen elitlerin "hak etmeyen" yoksullara karşı bir nevi ırkçı tavrını tekrarlamaktaydı.

48- Stites, *Revolutionary Dreams*, s. 32.

49- V. I. Lenin, *The Agrarian Question and the Critics of Marx*, göz-

den geçirilmiş 2nci baskı (Moscow: Progress Publishers, 1976). [V. İ. Lenin, "Tarım Sorunu ve Marx'ın Eleştirmenleri", *Tarımda Kapitalizm* içinde, çev.: S. Güvenç, Sol Yay., 1996; Aynı yazı Lenin'in başka makale ve çalışmalarıyla birlikte gene Sol Yayınları tarafından 1976 tarihinde *Tarım Sorunları-I* başlıklı bir derleme içinde yayınlandığından, metinde esere yapılan referanslar *Tarım Sorunları* biçiminde kullanılmıştır; internet erişimi için: http://www.kurtuluscephesi.org/lenin/tarim3.html - erişim tarihi: 18.03.2008 (h.n.)]. Lenin'in tarıma dair temel konumu 1889 tarihli kitabı *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*'nde uzun zaman öncesinden tasarlanmıştı. [V. İ. Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, çev.: S. Erdoğdu, Sol Yay., 1988]. Ancak bu kitap kapitalizmin kırsalda kendiliğinden gelişimini öngörüyordu; bu gelişim ise hiçbir yönden Lenin'in tahmin ettiği gibi cereyan etmemişti. Marx'ın kırsal Rusya analizini gözden geçiren önemli bir eser için, bkz. Teodor Shanin, ed., *Late Marx and the Russian Road: Marx and the Peripheries of Capitalism* (New York: Monthly Review Press, 1983).

50- *A.g.y.*, s. 45.

51- V. İ. Lenin, *The Agrarian Programme of Social Democracy in the First Russian Revolution, 1905-1907*, gözden geçirilmiş 2nci baskı (Moscow: Progress Publishers, 1977), s. 70. [V. İ. Lenin, "Rus Sosyal Demokrasisinin Tarım Programı", *Tarım Sorunları-I* içinde, Sol Yay., 1976].

52- Çiftlik işlerinin ampirik hane incelemelerine dayalı Alman ve Avusturya okulları yüzyıl başında çok etkiliydi. Büyük Rus ekonomisti A. V. Chayanov bu geleneği izliyordu. Dikkatli bir uzman, bir küçük mülkiyet savunucusu (kendisi de ütopik bir roman yazmıştı) ve bir Sovyet memuru olan Chayanov Stalinci polis tarafından 1932'de tutuklandı. 1936'da idam edildiğine inanılıyor. Pyotr Maslov, Lenin'in tutumuna itiraz eden küçük-çiftlik verimliliğinin ve yoğunlaştırılmasının Rusya'daki bir diğer çağdaş temsilcisiydi.

53- Lenin, *The Agrarian Question*, s. 86.

54- *A.g.y.*

55- Bu konunun kapsamlı bir ele alınışı için, bkz. Jonathan Coppersmith, *The Electrification of Russia, 1880-1926* (Ithaca: Cornell University Press, 1992); ve Kendall Bailes, *Technology and Soviet*

Under Lenin and Stalin: Origins of the Soviet Technical Intelligentsia (Princeton: Princeton University Press, 1978). H. G. Wells, Sovyetler Birliği'ne bir ziyaretin ardından Ekim 1920'de Lenin ile yaptığı konuşmadan olumlu bahsediyordu: "Iyi bir ortodoks Marksist gibi tüm 'Ütopyacıları' suçlayan Lenin, sonunda bir Ütopya'ya, elektrikçilerin Ütopya'sına yenik düştü." (*Russia in the Shadows* [New York: George H. Doran, 1921], s. 158).

56- Lenin, *The Agrarian Question*, s. 46. Bugün elektriğin onu ilk kez deneyimleyenler için nasıl nefes kesici olduğunu unutmak kolaydır. Vladimir Mayakovski'nin şöyle dediği öne sürülür: "Elektrikten sonra, doğaya ilgimi kaybettim" (Stites, *Revolutionary Dreams*, s. 52). Aslında, Lenin'in söylediği tüm faaliyetler için iletim hatları olmadan hareket edebilir bir güç kaynağı olarak traktörün elektrikten daha pratik olduğu anlaşılmıştır.

57- Lenin'in Rusya'nın Elektriklendirilmesi Devlet Komisyonu'nun kuruluşunda VIII. Sovyetler Kongresi'ndeki bildirisinden (22 Aralık 1920). Aktaran Robert C. Tucker, ed., *The Lenin Anthology* (New York: Norton, 1975), s. 494.

58- Elektriklendirmenin mümkün kıldığı merkezileşme büyük-ölçekli güç arızaları ve voltaj düşüklüklerine de zemin hazırlar. Bu teknik merkezileşme pratiği ütopik vaadi ile, komik değilse de çoğu kez keskin bir tezat içindedir. Marcos yönetimindeki Filipinler'den aydınlatıcı bir örnek için, bkz. Otto van den Muijzenberg, "As Bright Lights Replace the Kingke: Some Sociological Aspects of Rural Electrification in the Philippines", Margaret M. Skutsch ve diğerleri, ed., *Toward a Sustainable Development* (yayınlanacak) içinde.

59- Beklenebileceği gibi, elektrik ışığı ve narodun "aydınlanması" arasındaki analoji bir bakıma Bolşevik teknik projeyi onun kültürel projesi ile birleştirerek, Sovyet retoriğinde sık sık kullanıldı. Lenin şöyle yazmıştı: "Partili olmayan köylü kitleleri için elektrik ışığı 'doğal olmayan' bir ışıktır; ama bize göre doğal olmayan şey köylülerin ve işçilerin yüzlerce, binlerce yıldır böyle bir gerikalmışlık, yoksulluk ve toprak sahiplerinin ve kapitalistlerin boyunduruğu altında baskı içinde yaşamış olmasıdır... Şimdi çabalamamız gereken, inşa ettiğimiz her elektrik santralini kitleleri elektriğin bilincine vardırmakta

kullanılacak bir aydınlanma kalesine dönüştürmektir." (aktaran Tucker, *The Lenin Anthology*, s. 495).

60- Figes, *Peasant Russia, Civil War*, s. 67.

61- Şiddetin, partinin iktidarını güvence altına almaktaki rolüne inancını da terk etmemişti. 1922'de, Shuya vilayetindeki dinsel inançları bulunanlar kilise hazinelerine el konmasına karşı açıkça gösteri yaptığında Lenin kitlesel misillemeden yana çıkmıştı. "Onları ne kadar çok vurabilirsek o kadar iyi," demişti. "Bu insanlara tam şu anda bir ders vermemiz gerekiyor ki, direnmeyi onlarca yıl boyunca akıllarından bile geçirmesinler." (aktaran John Keep, "*The People's Tsar*", Times Literary Supplement, 7 Nisan 1995, s. 30).

62- Aktaran Avrich, *Kronstadt, 1921*, s. 224 (vurgu benim).

63- Rosa Luxemburg, "Genel-Grev, Parti ve Sendikalar" ve "Rus Sosyal Demokrasisinin Örgütsel Sorunları", Dick Howard, ed. *Selected Political Writings of Rosa Luxemburg*'un (New York: Monthly Review Press, 1971) içinde, s. 223-70, 283-306; ve Luxemburg, "Rus Devrimi", çev.: Bertram D. Wolfe, Mary-Alice Waters, ed. *Rosa Luxemburg Speaks*'in (New York: Pathfinder Press, 1970) içinde, s. 367-95. Eğer Luxemburg Almanya'da iktidara gelseydi inancını ne kadar koruyacağı üzerine akıl yürütmek ilginçtir. Ancak şu açıktır ki, iktidar dışındayken görüşü Lenin'in iktidarın dışında olduğu zamanki görüşlerinden radikal biçimde farklıdır.

64- Elzbieta Ettinger, Luxemburg'un sıradan işçilerin bilgeliğine inancının olası bir kaynağının sıradan Lehlerin içgörüsünü ve yaratıcılığını yücelten milliyetçi büyük Leh şair Adam Mickiewicz'e olan aşkı olduğunu ileri sürer. Bkz. *Rosa Luxemburg: A Life* (Boston: Beacon Press, 1986), s. 22-27.

65- Luxemburg, "Genel-Grev, Parti ve Sendikalar", s. 229. Anarşizme yaptığı küçümseyici göndermeye rağmen Luxemburg'un görüşleri bağımsızlığa, sıradan aktörlerin bir devrimdeki yaratıcı rolüne ilişkin anarşist görüşle hatırı sayılır ölçüde kesişir. Örneğin bkz. G. D. Maximoff, ed. *The Political Philosophy of Bakunin: Scientific Anarchism* (New York: Free Press, 1953), s. 289. Burada Bakunin'in merkezi bir komitenin liderliğinin kısıtlayıcılığıyla ilgili görüşü, Luxemburg'un merkezi bir komitenin rolü hakkındaki kendi temkinli görüşünü önceler.

66- İşçi sınıfı hareketine dair bu analiz biçimi doğrudan Luxemburg'un Zürih Üniversitesi'ndeki 1898 tarihli doktora tezi, "Polonya'nın Endüstriyel Kalkınması" için yaptığı araştırmadan doğdu. Bkz. J. P. Nettl, *Rosa Luxemburg*, C 1 (Londra: Oxford University Press, 1966).

67- Luxemburg, "Genel Grev, Parti ve Sendikalar", s. 236.

68- Luxemburg estetik bir özgür ruh da taşıyordu. Sevgilisi ve yoldaşı Leo Jogiches tarafından küçük-burjuva zevkleri ve arzuları nedeniyle sürekli azarlanan Luxemburg, kendini devrime adarken özel bir yaşamın değerini de savunuyordu. Luxemburg'un tutkusunu Spartakist gazete *Die Rote Fahne*'nin (Kızıl Bayrak) tasarımı için verdiği tavsiye güzel bir şekilde ifade eder: "Bir gazetenin simetrik, İngiliz çayın gibi düzenlenmiş olması gerektiğini sanmam... Aksine, yabanıl bir bağ gibi yabani olmalı, yaşamla dolup taşmalı, genç yeteneklerle parlamalıdır" (aktaran Ettinger, *Rosa Luxemburg*, s. 186).

69- Luxemburg, "Örgütsel Sorunlar", s. 291 (vurgu benim).

70- "Almanya'da işçi sınıfının devrimci enerjisinin canlanması, Alman Sosyal Demokrasisinin sonradan yası tutulan anısına ait muhafızlık yöntemlerinin ruhuyla asla yeniden gerçekleşemez... [Devrimci enerjinin canlanması ancak] tüm o korkunç ciddiyetin, gereken görevlerin tüm karmaşasının kavranması yoluyla, *ancak kitleler tarafından eleştirel yargılama kapasitesinin, sosyal demokrasi tarafından türlü bahanelerle on yıllardır sistematik olarak öldürülen bu kapasitenin bir sonucu olarak* [gerçekleştirilebilir]" (Luxemburg, "Rus Devrimi", s. 369-70; vurgu benim).

71- Luxemburg, "Genel Grev, Parti ve Sendikalar", s. 236.

72- *A.g.y.*, s. 237.

73- *A.g.y.*, s. 241.

74- *A.g.y.*, s. 241-42.

75- Luxemburg, "Örgütsel Sorunlar", s. 306.

76- Luxemburg, "Rus Devrimi", s. 389. Luxemburg, işçi sınıfının ahlâki ve idealist yanını sürekli vurgulayarak, maddi çıkarın ötesine pek de bakmayışının önemini muhtemelen küçümsüyordu. Bu konum dar sendikacılığa yol açtığı gibi, en azından 1917'de, devrimci eyleme de kolayca yol açabilmekteydi. Ne o ne de Lenin, örneğin Orwell'ın

Wigan Iskelesi Yolu'nda ya da *Paris ve Londra'da Beş Parasız*'ında bulabileceğimiz işçi sınıfı materyalizmine saygı duyuyordu. Lenin işçileri sürekli kontrol ve talimat gerektiren okul kaçağı çocuklar gibi ele alırken, Luxemburg da, onların, başka şeylerin yanı sıra milliyetçiliğe eğilimli ve çoğunlukla ürkek olduklarını gözden kaçırıyordu.

77- *A.g.y.*, s. 390. Ders kitabı göndermesi alaycı değildir; yüzyılın başındaki sosyalizmi günümüzden gözlemleyen birine ilginç gelen, onun nasıl da son derece kitabî ve pedagojik olduğudur. Derslik metaforu sosyalist düşüncede egemendi ve resmi eğitim normdu. Luxemburg mesleki yaşamının büyük bölümünü SDP'nin yüksek parti okulunda ders verip etütler düzenleyerek geçirdi.

78- *A.g.y.* (vurgu benim). Bunu, 1907'de *Anarchy* isimli dergide, "iyiliksever otoriter sosyalistlerin yönetimi mümkün olsaydı bile, hükümet inisiyatifi bir azınlıkta toplayacağı için bunun [üretken gücü] büyük ölçüde azaltacağını" söyleyen İtalyan anarşist Errico Malatesta'nın yaklaşımı ile karşılaştırın (aktaran Irving Louis Horowitz, *The Anarchist* [New York: Dell, 1964], s. 83).

79- Luxemburg, "Rus Devrimi", s. 391.

80- *A.g.y.*

81- Kollontay, diğer birçok muhaliften farklı olarak, öldürülmedi ya da çalışma kamplarına gönderilmedi. Eleştirisini susturacağına dair örtük bir anlaşmayla, resmi ve diplomatik mevkilerde yaşamını sürdürdü. Bkz. Beatrice Farnsworth, *Alexandra Kollontai: Socialism, Feminism, and the Bolshevik Revolution* (Standford: Standford University Press, 1980).

82- Aleksandra Kollontay, *Selected Writings of Alexandra Kollontai*, çev.: Alix Holt (Londra: Allison and Busby, 1977), s. 178. Orijinal Rusça makale bulunamadığı için Kollontay'ın bu alıntının yapıldığı "İşçi Muhalefeti" adlı makalesi 1921'de yapılan bir çevirinin yeni baskısından alınmıştır.

83- *A.g.y.*, s. 183. Ailenin özerkliği konusu bir başka meseleydi. Kollontay Sovyet annelerini çocuklarını "benim" ya da "senin" olarak değil, "bizim çocuklarımız, Komünist devletin çocukları" olarak düşünmeye sevk ediyordu.

84- *A.g.y.*, s. 182 (orijinal vurgu).

85- *A.g.y.*, s. 185.
86- *A.g.y.*, s. 191, 188, 190.
87- *A.g.y.*, s. 187.
88- *A.g.y.*, s. 187, 160.

Kısım 3'e Giriş

1- Pierre-Joseph Proudhon, "Q'est-ce que c'est la propriété?"; aktaran Daniel Guérin, *Anarchism: From Theory to Practice*, çev.: Mary Klopper (New York: Monthly Review Press, 1970), s. 15-16.

2- Toplumların yalnızca üyelerinin amaçlarının ve faaliyetlerinin (şüphesiz direnişlerinin de) değil, her biri kendi jeolojik katmanını inşa eden daha önceki birçok devlet "projesi"nin de izlerini taşıyabileceğini söylemek daha doğru olabilir.

3- Bu ifade Norbert Elias'ın önemli eseri *The Civilizing Process*, C 1, *The History of Manners* içinde, çev.: Edmund Jephcott (New York: Pantheon, 1982)'nin başlığından alınmıştır, ama göreceğimiz gibi Batı dışında bu tür projeler uygulamış "modernleştirici"lerin kendi açıklamalarına da uygulanabilir. Ayrıca bkz. Elias, *Power and Civility, The History of Manners*'ın ikinci cildi. [N. Elias, *Uygarlık Süreci*, 2 Cilt, çev.: E. Ateşman-E. Özbek, İletişim Yay., 2000].

4- Bkz. Von Thünen, *Isolated State* (1966), çev.: Carla M. Wartenberg (Oxford: Pergamon Press) ve G. William Skinner, *Marketing and Social Structure in China* (Tuscon: Association of Asian Studies, 1975). Walter Christaller merkezi yer teorisinin kurucusuydu. Christaller'ın Erlangen Üniversitesi'ne 1932'de verdiği tezde açıklanmış olan bu teori Skinner'ın çalışmasının zeminini oluşturur.

5- Su üzerinde hareket toprak üzerinde hareketten çok daha kolaydı, bu yüzden yakınlık soyut olarak ölçülen fiziksel uzaklıktan çok "yolculuk zamanı" ile ölçülüyordu. Bu krallıklar uzun mesafeli ticaret geleneğine sahip olduklarından, çoğunlukla vergi ilişkileri yoluyla yalnızca tahıl ve insan gücünün temellük edilmesi ile değil, uzun mesafeler arasında yürütülen ticaret açısından kârlı ve yönetilebilir olan mücevher, değerli metaller, ilaçlar ve reçine gibi değerli malların temellüğü ile de ilgilenmekteydiler.

6- Bunun bir örneği Kraliçe Saw'un Kral Narathihapate'ye yöneltiği şu uyarıda bulunur (aktaran *The Glass Palace Chronicle of the Kings of Burma*, çev.: Pe Maung Tin ve G. H. Luce [Londra: Oxford University Press, 1923], s. 177): "Krallığın haline bak. Ne halkın var ne insanların, ne de erkek ve kadın yurttaş var etrafında... Kadın ve erkek yurttaşların bekliyor ve senin krallığına girmeyecekler. Senin tahakkümünden korkuyorlar; çünkü sen, ey Kral Alaung, zalim bir efendisin."

Güneydoğu Asya'daki bu olgunun klasik analizi Michael Adas'a ait "From Avoidance to Confrontation: Peasant Protest in Pre-Colonial and Colonial Southeast Asia", *Comparative Studies and History* 23, *no.* 8 (1981): 217-47'de bulunabilir. Deniz ve nehir kıyısında yaşayan halkların "kürekleri ile oy verdiği" söylenebilir.

7- Nüfusun kaçması sorunu Güneydoğu Asya'ya özgü değildi. On dördüncü yüzyıl sonu ve on beşinci yüzyılda, Kara Veba'nın Batı Avrupa nüfusunu yaklaşık üçte bir oranında azaltmasının ardından, soylular serfleri topraklarına bağlama sorunuyla karşı karşıya kaldı; zira serflerin kolayca kaçabilecekleri, veba sonucu ölenlerden boşalan araziler bulunmaktaydı. Kölelerin bulunduğu açık sınırlı devletler bu durumdan her zaman zarar görmeye açıktı; İç Savaş öncesinde ABD'de kaçan köleler Kuzey'e, Kanada'ya ya da Batı'nın "özgür devletlerine" gidebilmekteydi. Rusya'da, çarlık kararnamelerinin çoğu kaçak serfler sorununa yönelikti. Genel olarak, açık sınırın olduğu her yerde, nüfusu zaptetmek için yeterli zor harekete geçirilmediği sürece özgür olmayan emek biçimlerini sürdürmek zordur.

8- Bu mantık denizden uzak (*kraton* türü) krallıklara çok uygundur. Doğal tekeller ya da dar geçitler olarak işleyen ve denetlenmesi temellük için bir zemin olmaya hizmet edebilecek stratejik yerler söz konusu olduğunda ise bu mantık bozulur. Nehir ağızlarının (Malay dünyasında *hulu-hilir* ayrımı), geçitlerin, dağ geçitlerinin ya da hayati kaynak birikintilerinin denetimini kastediyorum.

9- Güneydoğu Asya'ya özgü örnekten soyutlayarak, devlet teşekkülünün sürekli bir artı-değer üreten ve terk edip gitmeyi maliyetli bulan (örneğin, tarla açması ve suyu denetlemesinin maliyeti yüksek olan), hacimli olduğunda (gıda gibi) depolanabilecek ve kolayca ta-

şınabilecek, birim hacim-ağırlık başına görece yüksek değere sahip mallar (tahıl gibi) üreten bir nüfus tarafından yoğun tarım yoluyla desteklendiği söylenebilir.

10- Bu yerlerde oturanlar elbette meseleyi farklı biçimde görüyordu; kendi özgürlüklerini, hareket edebilmelerini ve onurlarını krallığın boyunduruğu altında olanların esareti ile kıyaslıyorlardı. Taraftsız bir Afgan atasözü bu ayrımı güzel bir biçimde hatırlatır: "Vadileri vergiler yedi; tepeleri onur."

11- Bu tür yerleri zihinde canlandırmanın en iyi yollarından biri kaçak serflerin nereye gittiğini ve kaçak kölelerden oluşan toplulukların nereye yerleştiklerini sormaktır. Böyle yerler, otoritelerin mümkün olduğunda yok etmeye çalıştığı devlet alanı olmayan yerlerdi. ABD'de bu yönde çarpıcı bir örnek, özgür siyahların güç bela bağımsız bir varoluşa sahip olabildiği büyük komünleri yok etmek ve siyahları, çoğu kez eski efendileri için çalışmak üzere emek piyasasına sürmek için İç Savaş sonrasında Güney'de sarf edilen muazzam çabadır. Özgür kalan birçok köle sürekli olarak ücretli emeğe tabi olmaktansa çiftçilik, balıkçılık, avcılık, tuzak kurma ve açık arazide az sayıda hayvan otlatmak yoluyla istikrarsız şekilde geçimini sağlamayı tercih etti. Steven Hahn'ın gösterdiği gibi, ücretli olmayan bu işgücünü (ve devlet alanı olmayan) yeri ortadan kaldırmak için bir dizi araziye tecavüz, avlanma ve tuzak kurma yasağı, otlatma kısıtlamaları, serserilik yasaları, vs. hızla oluşturuldu. Bkz. Hahn, "Hunting, Fishing, and Foraging: Common Rights and Class Relations in the Post-Bellum South", *Radical History Review* 26 (1982): 37-64.

12- Coğrafi belirlenimciliğe kapı açar görünmemesi için, devlet alanı olmayan bir yerin oluşturulmasında ve sürdürülmesinde insan faaliyetinin büyük rol oynadığını vurguluyorum. En uç noktada, devlet kontrolü esas itibarıyla asi ya da direnen bir nüfusa bıraktığı zaman, büyükşehirlerin kimi yerleri bile devlet alanı olmayan yerlere dönüşebilir.

13- Meratusların "kendi" ormanlarından çıkarılmasıyla amaçlananlardan biri de arazinin devletin ağaç kesimi ve gelir planları için daha kolayca el altında olmasını sağlamaktı.

14- Anna Lowenhaupt Tsing, *In the Realm of the Diamond Queen:*

Marginality in an Out-of-the-way Place (Princeton: Princeton University Press, 1993), s. xiii, 28, 41.

15- *A.g.y.*, s. 48-93.

16- Filipin'in Tarlac ve Pangasinan bölgelerinde, her evin önüne basamaklara yakın bir yere büyük harflerle orada uyuyan tüm aile üyelerinin adlarının ve yaşlarının yazıldığı, güvenlik güçlerinin gece devriyesi sırasında izinsiz ziyaretçileri daha kolayca teşhis etmesine izin veren bu tür yerleşim yerleri gördüğümü hatırlıyorum.

17- Şekerkamışının, buharlaşma ve fermantasyondan doğacak kayıplardan kaçınmak için kesilir kesilmez kurutulması gerekir. Büyük bir –çoğu kez haklı olarak şeker 'santrali' denen– ezici değirmene duyulan ihtiyaç, şekerkamışlarının taşınmasıyla ilgili sorunlar ve işleme sırasında hacimdeki büyük azalma, değirmen sahibinin üretimi doğrudan ya da anlaşmalı üreticiler üzerinden denetlemesine izin veren bir tür doğal darboğaza yol açar. Kahve, tütün, çay, kauçuk ya da hurma yağı ile kıyaslandığında, şekerkamışı merkezi üretim gerektirmesi bakımından benzersizdir.

18- Bağımsız çiftçilik yapan Malayları malikânelerde çalışmak üzere bir araya toplamanın aşılmaz zorluklar barındırdığı anlaşıldı ve bu nedenle büyüyen malikâneye işgücü sağlamak için Hindu ve Çinli emekçileri getirmek daha yerinde görüldü. Sömürgeciler toprak için Malaylarla rekabet edecek ithal bir küçük çiftçi sınıfı yaratmanın siyasal tehlikelerini göze almaya istekli olmadıkları sürece, bu olgu tek başına plantasyonlardan yanaydı. Başka yerde, okunaklı bir temellük alanı yaratmak için başka çözümler söz konusuydu. Cava'da, Ürün Sistemi köyün, vergi yerine geçmek üzere köy topraklarında zaman zaman ihraç edilen bir mahsulü ekmesini dayatıyordu. Ekonomik olarak bağımsız köylüleri ücretli emeğe ya da tarım çalışmasına zorlamanın hayati olduğu yerlerde, çoğu kez genel, nakit olarak ödenebilir, senelik bir baş vergisi kullanışlı bulunuyordu.

19- Samuel Huntington'ın Vietnam Savaşı sırasında yaptığı ahlâki olarak ahmakça ama sosyolojik olarak doğru gözlem şöyleydi: Kırsalın yoğun olarak bombalanması ve ardından büyük şehirlerin varoşlarında dev sığınmacı kamplarının yaratılması, seçmenleri etkilemek ve seferber etmek isteyenler için birçok avantaj sağladı. Kamplarda-

kiler, ona göre, kırsal topluluklarda yaşamayı sürdüren kişilerden daha kolay manipüle edilebilirdi. Örtük ama dehşet verici mantık kusursuzdu: Kırsala ne kadar bomba yağdırılırsa ABD'nin ve müttefiklerinin Saygon'daki, takip eden bir barışçıl seçim rekabetine hâkim olma fırsatları da o kadar büyük olacaktı. Huntington, "Getting Ready for Political Competition in South Vietnam", yaklaşık 1970'de Asya Toplumu Güneydoğu Asya Kalkınma Tavsiye Grubu'na sunulan araştırma.

Bu toplumsal hareketsizleştirme mantığının, tam tersi yöndeki standart Marksist akıl yürütmeye rağmen yaygın olarak gözlemlenen, sanayileşmenin başlarında zayıflayan kırsal topluluğun yeni kurulan proletaryadan genellikle daha fazla bir kolektif protesto kaynağı olmasının ardındaki temel unsur olduğuna inanıyorum. Yeniden yerleşim, zorunlu olsun olmasın, çoğu kez önceki bir topluluğu ortadan kaldırır ve onun yerine geçici olarak yeni gelenlerden oluşan dağınık bir kalabalığı getirir. Ironik olarak, böyle bir nüfus o süre boyunca "patates çuvalına" Marx'ın *Onsekizinci Brumaire*'de anlattığı *bocage* köylülerinden daha çok benzeyebilir.

Bölüm 6: Sovyet Kamulaştırması, Kapitalist Düşler

1- Sovyet yüksek modernizmi hakkında bir tartışma için en iyi kaynak muhtemelen Richard Stites, *Revolutionary Dreams: Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution* (New York: Oxford University Press, 1989). Bu çalışmanın cömert kaynakçası mevcut kaynakların çoğunu kapsıyor görünmektedir.

2- Bu çıkarsama liberalizmin doktrinlerinin çarpıtılması değildir. Aydınlanmanın liberal çocuğu olarak kabul edilen J. S. Mill, otoriter güçleri bir modernleştiricinin eline vermek için gerikalmışlığı yeterli bir neden olarak görüyordu. Bkz. Ernest Gellner, "The Struggle to Catch Up", *Times Literary Supplement*, Aralık 9, 1994, s. 14. Bu doğrultuda daha ayrıntılı bir tartışma için ayrıca bkz. Jan P. Nederveen Pieterse ve Bhikhu Parekh, ed., *The Decolonization of the Imagination: Culture, Knowledge, and Power* (Londra: Zed Press, 1995).

3- Stites, *Revolutionary Dreams*, s. 19. Engels buna benzer komünist ütopik projeleri "kışla Komünizmi" diyerek hor görüyordu.

4- Prusya doğumlu Büyük Katerina'nın Voltaire dahil pek çok Ansiklopediste benzemeye gösterdiği büyük gayret, gerçekten de rasyonel düzene düşkün olduğunu kanıtlar görünmektedir.

5- Sheila Fitzpatrick, *The Russian Revolution* (Oxford: Oxford University Press, 1982), s. 119. "Devomani" tabiri sanırım Sovyetler Birliği'nde de kullanılıyordu. SSCB'nin büyük projelerinin çoğunun nihai başarısızlığı başlı başına önemli bir hikâyedir, "Magnitogorsk'un Silikon Vadisi tarafından yenilmesi Soğuk Savaş'ın sonu gibi görülebilir" gözleminde bulunan Robert Conquest bunun anlamını nükteli bir şekilde ifade ediyordu ("Party in the Dock", *Times Literary Supplement*, Kasım 6, 1992, s. 7). Magnitogorsk'un endüstriyel, kültürel ve sosyal tarihi için, bkz. Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilazation* (Berkeley: University of California Press, 1995).

6- Devrim sonrasındaki seferberliklerin "Hıristiyanlıktan çıkma" çağrısında bulunan ve ortak seküler ritüeller ileri süren Fransız kırsalı ile ilginç bir benzerlik taşıdığı görülebilir.

7- Stites, *Revolutionary Dreams*, s. 119. Ayrıca bu ciddiyetin Stalin yönetimi altında nasıl servete dönüştürüldüğü için, bkz. Vera Sandomirsky Dunham, *In Stalin's Time: Middle-Class Values in Soviet Fiction* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976).

8- Stites, "Festivals of the People", *Revolutionary Dreams*, Böl. 4, s. 79-97.

9- *A.g.y.*, s. 95. Sergey Eisenstein'ın filmleri vasıtasıyla bu teatral yeniden canlandırmalar gerçek devrime katılmamış olanların çoğunun bilincinde varlığını sürdüren görsel tasvirlerdir.

10- Bestecilerden ve film yapımcılardan da "ruh mühendisleri" olmaları bekleniyordu.

11- Aktaran Stites, *Revolutionary Dreams*, s. 243.

12- Bir diğer favori kitabı Campanella'nın *City of the Sun*'ından etkilendiği neredeyse kesin olan Lenin, devrimcilerin heykellerinin ilham verici yazıtlarla tamamlanıp tüm kente dikilmesini istiyordu: bir anıtlar propagandası. Bkz. Anatoly Lunacharsky, "Lenin and Art", *International Literature 5* (Mayıs 1935): 66-71.

13- Stites, *Revolutionary Dreams*, s. 242.

14- Bu bölüm tamamen, Deborah Fitzgerald'ın yayınlanacak olan, çok şey borçlu olduğum önemli kitabı *Yeoman No More: The Industrialization of American Agriculture*'ın 2, 4 ve 6. Bölümlerine dayanmakta. Aşağıdaki bölüm ve sayfa numaraları çalışmanın müsveddesine göndermede bulunmaktadır.

15- *A.g.y.*, böl. 2, s. 21.

16- Birçok yorumcunun vurguladığı gibi, iş süreçlerinin yeniden tasarlanması üretimin denetimini vasıflı zanaatkârların ve emekçilerin elinden çekip alarak onu, işgücü "vasıfsızlaştırıldıkça" rütbesi ve ayrıcalıkları artan yöneticilerin ellerine yerleştirdi.

17- 1920 civarında, ABD'li üreticiler tarafından üretilen tarım makineleri piyasasının büyük bölümü çiftliklerin hâlâ görece küçük olduğu ABD'de değil, çiftliklerin hatırı sayılır ölçüde büyük olduğu Kanada, Arjantin, Avusturalya ve Rusya gibi dış ülkelerdeydi. Fitzgerald, *Yeoman No More*, böl. 2, s. 31.

18- Campbell işletmesinin daha etkileyici ve daha eksiksiz bir açıklaması için, bkz. "The Campbell Farm Cooporation", böl. 5. *a.g.y.* ABD'de tarımdaki iktisadi krizin 1930'da değil, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda başladığını buraya eklemek gerekir. Dolayısıyla bu, cesur girişimler için uygun bir dönemdi ve arazi satın alma ya da kiralama maliyeti ucuzdu.

19- Buğday ve keten, bu bölümde daha sonra görülecek olan terminolojide, "küçük burjuva" mahsullerin aksine "proleter" mahsullerdir.

20- Fitzgerald, *Yeoman No More*, böl. 4, s. 15-17.

21- Bkz. yukarısı, s. 14-18.

22- 1930'lardaki New Deal deneyi ile doğrudan ilişkisi olan bir diğer çiftlik Fairway Çiftlikleri Şirketi'ydi. 1924'te, ikisi de Wisconsin Üniversitesi'nde kurumsal iktisat eğitimi görmüş olan M. L. Wilson ve Henry C. Taylor tarafından kurulan şirket, arazisi olmayan çiftçileri bilimsel, endüstriyel çiftçilere dönüştürmek üzere tasarlanmıştı. Yeni girişimin sermayesi çeşitli aracılar yoluyla John D. Rockefeller'dan geldi. Roosevelt yönetiminde Wilson, Taylor ve Wisconsin'deki ilerici birçok meslektaşı Washington'da etkili mevkilere gelirken "Fair

Way" Çiftlikleri New Deal'ın daha iddialı tarım programlarının çoğuna model olacaktı. Bu bağlantı hakkında daha fazla araştırmaya dayanan bir açıklama, Jess Gilbert ve Ellen R. Baker'ın "Wisconsin Economists and New Deal Agriculture Policy: The Legacy of Progressive Professors" (yayınlanmamış araştırma, 1995) adlı çalışmasının içinde bulunmaktadır. 1920'ler tarım deneyleri açısından verimli bir dönemdi; bunun nedeni kısmen, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra tarımsal malların fiyatlarında yaşanan ani düşüşün bu krizi hafifletmek için tasarlanmış siyasi girişimleri teşvik etmiş olmasıydı.

23- Fitzgerald, *Yeoman No More*, böl. 4, s. 18-27. Kansas'taki endüstriyel çiftçilik ve bunun toz çanağı diye bilinen ekolojik felaketle bağlantısı hakkında bir açıklama için, bkz. Donald Worster, *Dust Bowl: The Southern Plains in the 1930s* (New York: Oxford University Press, 1979).

24- Fitzgerald, *Yeoman No More*, böl. 4, s. 33. Planın taslağı için, bkz. Mordecai Ezekial ve Sherman Johnson, "Corporate Farming: The Way Out?", *New Republic*, 4 Haziran 1930, s. 66-68.

25- Michael Gold, "Is the Small Framer Dying?", *New Republic*, 7 Ekim 1931, s. 211; aktaran Fitzgerald, *Yeoman No More*, böl. 2., s. 35.

26- *A.g.y.*, böl. 6, s: 13. Ayrıca bkz. Deborah Fitzgerald, "Blinded by Technology: American Agriculture in the Soviet Union, 1928-1932", *Agricultural History 70*, no. 3 (Yaz 1996): 459-86.

27- Coşkulu ziyaretçiler John Dewey, Lincoln Steffens, Rexford Tugwell, Robert LaFollette, Morris Llewellyn Cooke (ABD'de bilimsel yönetimde döneminin en üst şahsı), Thurman Arnold ve elbette, Sovyet deneyine "dünyanın o güne kadar duymuş olduğu en büyük tarım hikâyesi" diyen Thomas Campbell gibi kişilerden oluşuyordu. Robert LaFollette'in eşi Belle LaFollette'in yaptığı övgü ilerici, modernleştirilmiş bir kırsal yaşama yönelik Sovyet planlarına yağdırılan övgünün tipik bir örneğiydi: "Eğer Sovyetler yoluna devam edebilirse tüm arazi traktörlerle ekiliyor, tüm köyler elektrikle aydınlatılıyor olacak; her topluluğun okul, kütüphane, toplantı salonu ve tiyatro amacına hizmet eden bir merkezi olacak. Kentteki sanayi işçileri için planlanan tüm konfora ve avantajlara sahip olacaklar" (aktaran Lewis S. Feuer, "American Travelers to the Soviet Union,

1917-1932: The Formation of a Component of New Deal Ideology", *American Quarterly* 14 [Bahar 1962]: 129.) Ayrıca bkz. David Caute, *The Fellow Travellers: Intellectual Friends of Communism*, gözden geçirilmiş baskı. (New Haven: Yale University Press, 1988).

28- Feuer, "American Travellers to the Soviet Union", s. 119-49; aktaran Fitzgerald, *Yeoman No More*, böl. 6, s. 4.

29-- Fitzgerald, *Yeoman No More*, böl. 6, s. 6.

30- *A.g.y.*, s. 37.

31- *A.g.y.*, s. 14.

32- *A.g.y.*, s. 39 (vurgu benim).

33- Aktaran Robert Conquest, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine* (New York: Oxford University Press, 1986), s. 232. Bunun bir "savaş" olduğunun daha açık bir kabulü M. M. Kateyeviç'in şu açıklamasında görülür: "Köylüler ile rejimimiz arasında amansız bir mücadele sürüyor. Bu ölüm kalım savaşı. Bu yıl bizim gücümüz ve onların dayanıklılığı bir sınavdan geçti. Kimin efendi olduğunu onlara göstermeye bir kıtlık yetti. Bu milyonlarca cana mal oldu, ama kolektif tarım sistemi hâlâ burada, savaşı biz kazandık" (aktaran *a.g.y.*, s. 261).

34- Çin'deki sözde Büyük Atılım en az bu kadar ölümcül olmuştur ve benzer terimlerle analiz edilebilir. Sovyet Rusya'daki olaylar Büyük Atılım'dan yaklaşık otuz yıl önce olduğundan ve özellikle yeni açılan Rus arşivlerinin bilgimizi büyük ölçüde genişlettiği son yedi yıl içinde daha fazla uzmanın ilgisini çektiğinden büyük ölçüde Sovyet Rusya'ya yoğunlaşmayı tercih ettim. Çin deneyiminin yakın tarihli bilinen bir açıklaması için, bkz. Jasper Becker, *Hungry Ghosts: China's Secret Famine* (Londra: John Murray, 1996).

35- Devlet çiftlikleri ve gösteri projeleri içinde hâsılatların yüksek olduğu yerlerde gerçekleşen genellikle son derece maliyetli makine, gübre ve tarım ilacı kullanımı, sonuçların ekonomik olarak akıldışı olmasına yol açmıştı.

36- Kamulaştırmanın ve sonuçlarının son derece kavrayışlı bir muhasabesi için, bkz. Moshe Lewin, *The Making of the Soviet System: Essays in the Social History of Interwar Russia* (New York: Pantheon, 1985), özellikle Bölüm 2, s. 89-188.

37- Burada "lümpen" tabirini büyük bir çeşitliliğe ve değişen mesleklere sahip çok büyük, değişken bir nüfusu belirtmek için kullanıyorum. Marx ve Lenin bu terimi her zaman küçümseyerek, hem suça eğilimliliği hem de siyasal oportünizmi ima ederek kullanmış olsa da, ben bu tür hiçbir aşağılama niyeti taşımıyorum.

38- Stalin'in Ağustos 1932'de, artık "kutsal ve dokunulmaz" devlet malı ilan edilen tahılı saklayan herkesi "halk düşmanı" olarak yaftalayan ve bunların derhal tutuklanarak vurulması gerektiğine hükmeden gizli bir kararnamenin kaleme alınmasından kişisel olarak sorumlu olduğuna inanılıyor. Aynı Stalin, 1935'teki Seçkin Kolhoz Mensupları II. Kongresi'nde yeterli miktarda özel arsanın alıkonmasından yanaydı: "Kolhoz mensuplarının çoğu bir bostan kurmak, bir meyve bahçesi yetiştirmek ya da arıcılık yapmak istiyor. Kolhoz mensupları makul bir hayat sürmek istiyor ve bunun için bu 0,12 hektar yeterli değil. Çeyrek ile yarım hektar arasında bir arazi tahsis etmemiz gerekmektedir, hatta kimi bölgelerde bu rakam bir hektar kadar olabilir" (aktaran Sheila Fitzpatrick, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization* [New York: Oxford University Press, 1995], s. 73, 122).

39- *A.g.y.*, s. 432.

40- Orlando Figes, "Peasant Aspirations and Bolshevik State-Building in the Countryside, 1917-1925", 14 Nisan 1995'te New Haven, Yale Üniversitesi, Tarım Çalışmaları Programı'nda sunulan çalışma, s. 24. Figes bu görüşleri ayrıca en azından 1890'lara kadar giden ve köylülerin ekonomik ilerleme karşısında yok olacağını ilan eden sosyalist belgelere bağlar (s. 28).

41- R. W. Davies, *The Socialist Offensive: The Collectivisation of Soviet Agriculture, 1929-1930* (Londra: Macmillan, 1980), s. 51.

42- Conquest, *Harvest of Sorrow.*, s. 43.

43- Ayrıca normalde kırsal bölgelere tüketim malları ve tarım aletleri temin eden kentteki işletmelerin iflas etmesi, köylülerin pazardan alım yapmak amacıyla tahıl satması yönünde daha az nedenleri olduğu anlamına gelmekteydi.

44- Bkz. Orlando Figes'in dikkate değer biçimde kavrayışlı ve ayrıntılı kitabı, *Peasant Russia, Civil War: The Volga Countryside in*

Revolution, 1917-1921 (Oxford: Clarendon Press, 1989). Yarı-devrimler bile benzer bir iktidar boşluğu yaratır. 1905 devriminin ardından çarlık hükümetinin kırsalda kontrolü yeniden ele alması yaklaşık iki yıl almıştı.

45- Köyün göreli birliği devrimci süreç sayesinde güçlendi. En zengin toprak sahipleri ya gitti ya da öldüler ve en yoksul, topraksız aileler genellikle bazı arazilere sahip oldu. Bunun sonucunda köylüler sosyo-ekonomik açıdan birbirleriyle daha benzer bir durumdaydı ve bu nedenle dış taleplere benzer şekilde cevap vermeleri daha olasıydı. Bağımsız çiftçilerin çoğu komüne dönmeleri yönünde baskı gördüklerinden, artık ortak arazideki kendi hanelerinin payları için tüm köye bağımlıydılar. Bu yüzden, *kombedy*'nin Bolşevik politikasının bir aracı olduğu yerde, köyü daha çok temsil edebilen köy sovyetlerinden gelen kararlı bir muhalefetle karşı karşıya kaldığı durumların nedenini anlamak zor değildir. "Samara Vilayeti'nden bir hükümet yetkilisi, kombedy ile Sovyetler arasındaki çatışmaların bu süreç içinde kırsal bölgelerdeki 'sınıf mücadelesi'nin temel biçimi olduğunu, bilinçli bir ironi ile iddia ediyordu" (*a.g.y.*, s. 197). Bolşevik tarım planları daha büyük köylerde eğitimli gençler, okul öğretmenleri ve Birinci Dünya Savaşı ya da iç savaş sırasında Kızıl Ordu'ya hizmet ederken Bolşevik olmuş (ve belki de kendilerini yeni kolektif çiftliklerde başrolleri işgal ederken hayal eden) eski askerler arasında destek bulabilmekteydi. Bkz. Figes, "Peasant Aspirations and Bolshevik State-Building".

46- Zanaat, sanat ve esnaflık mesleklerinin yanı sıra "bahçe" mahsullerinden gelen geliri saklamak yönünde bir eğilim de mevcuttu. Aynı dönemde yetersiz kaynakların –insan gücü, yük hayvanları, gübre ve tohum– ekilebilir arazinin ekilemeyeceği ya da yalnızca alışılmışın altında hâsılat getirebileceği anlamına geldiğini de eklemek gerekir.

47- Yaney, *The Urge to Mobilize*, s. 515-16. Yaney'e göre, özlem duydukları şey bakımından, çarlık rejimi altındaki "mesiyanik toplumsal tarım uzmanları" dediği şey ile Bolşevik kamulaştırıcılar arasındaki süreklilik çarpıcıydı. Kimi durumlarda bunlar aynı kişilerdi.

48- Figes, *Peasant Russia, Civil War*, s. 250.

49- Açlık ve kasabalardan kaçışlar 1917'de 3,6 milyon olan kentli sanayi işçisi sayısını 1920'de 1,5 milyona kadar geriletti (Fitzpatrick, *The Russian Revolution*, s. 85).

50- Figes, *Peasant Russia, Civil War*, s. 321.

51- Aktaran Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, s. 39.

52- En azından teoride, en "ileri" olanlar devlet çiftlikleriydi – işçilere ücret ödenen ve özel araziye izin verilmeyen proleter, endüstriyel, kolektif çiftlikler. Bu çiftlikler ayrıca ilk yıllarda devletin makinelere yaptığı yatırımın büyük kısmını almıştı. Üretim istatistikleri için, bkz. Davies, *The Socialist Offensive*, s. 6.

53- *A.g.y.*, s. 82-113.

54- Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, s. 4.

55- Conquest, *Harvest of Sorrow*, s. 183.

56- Andrei Platonov, *Chevengur*, çev.: Anthony Olcott (Ann Arbor: Ardis, 1978).

57- M. Hindus, *Red Breed* (Londra, 1931); aktaran Davies, *The Socialist Offensive*, s. 209.

58- Davies, *The Socialist Offensive*, s. 4.

59- Tüm Sovyet dönemi boyunca kolektif çiftliklerin büyüklüğü, Amerikan standartlarına göre bile çok büyük olmayı sürdürdü. Fred Pryor 1970'de ortalama devlet çiftliğinin 100.000'den çok dönümü kapsarken ortalama kolektif çiftliğin 25.000 dönümü kapsadığını hesaplar. Devlet çiftliklerine çok daha kolay yatırım yapılıyor, makine ve diğer sübvansiyonlardan çok daha kolay faydalanabiliyorlardı. Bkz. Frederick Pryor, *The Red and the Green: The Rise and Fall of Collectivized Agriculture in Marxist Regimes* (Princeton: Princeton University Press, 1992), tablo 7, s. 34.

60- Fitzgerald, *Stalin's Peasants*, s. 34.

61- *A.g.y.*, s. 106-6. Toprağın ve mevcut mahsul örneklerinin de görmezden gelindiği anlaşılıyor.

62- Bolşeviklerin açıkladığı gibi, "Kolhozlar köylülerin yoksulluktan ve karanlıktan kurtulmasını sağlayabilecek *tek* araçtır" (Davies, *The Socialist Offensive*, s. 282). Elektriğin, makinelerin ve kamulaştırmanın kültürel olarak dönüştürücü özelliklerine dair belki de en çarpıcı tablo, Sergey Eisenstein'ın Rusya kırsalında geçen kusursuz

bir teknolojik romans olan filmi *The General Line*'da bulunur. Film atı ve tırpanı ile ağır ağır çalışan karanlık narod'un karşısına elektrikli kaymak ayrıştırıcılarını, ekin biçme makinelerini, motorları, gökdelenleri, lokomotifleri ve uçakları koymak suretiyle yüksek modernizmin ütopyacı özlemlerini usta bir şekilde aktarmaktadır.

63- Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, s. 194.

64- *A.g.y.*, s. 306-9.

65- Çin kırsalına yerel toprak ve iklim koşullarını ihlal eden daha da uç bir bölgesel uzmanlaşma versiyonunun nasıl dayatıldığına dair bir çalışma için, bkz. Ralph Thaxton, *Salt of the Earth: The Political Origins of Peasant Protest and Communist Revolution in China* (Berkeley: University of California Press, yayınlanacak).

66- Figes, *Peasant Russia, Civil War*, s. 304. Köylülerin, tıpkı serflik döneminde yaptıkları gibi, tüm çalışma borcu, mahsul teslimi, borç, vs. kayıtlarını yok ettiği kamulaştırmaya karşı ilk isyanların çoğunda bu benzetme somut bir hal aldı.

67- Conquest, *Harvest of Sorrow*, s. 152.

68- Serflikle benzerlikler Fitzgerald'a ait *Stalin's Peasants*, s. 128-39'da ayrıntılı biçimde anlatılmaktadır. Serflik hakkında özenli ve bilgili bir tartışma ve kölelikle kıyaslama için, bkz. Peter Kolchin, *Unfrce Labor: American Slavery and Russian Serfdom* (Cambrdige: Harvard University Press, 1987).

69- 1980'lerden bir Sovyet gazetecisi ve insan hakları savunucusunun temel modelin büyük ölçüde değişmediğini gösteren zekice bir açıklaması için, bkz. Lev Timofyev, *Soviet Peasants, or The Peasants' Art of Starving*, çev.: Jean Alexander ve Alexander Zaslavsky, ed. Armando Pitassio ve Alexander Zaslavsky (New York: Telos Press, 1985).

70- Mir'i, köylüleri vergilendirme, asker toplama ve bazı kölelere has istihkak biçimlerine yönelik kolektif bir birim gibi ele alan bir eşrafa ve devlete köylülerin adaptasyonu olarak niteleyen tarihsel açıklamalara ikna olmuş durumdayım. Toprağın haneler arasında periyodik olarak yeniden bölüştürülmesi hepsinin komüne kolektif olarak konan vergilerden kendi paylarına düşen baş vergilerini ödeme araçlarına sahip olmasını güvence altına alıyordu. Yani, yeniden

paylaşımlı Rus komününün görece dayanışması, derebeyleri ile gelişen tarihsel olarak farklı bir ilişkinin sonucudur. Bu önerme dayanışmanın bir kez oluştuğunda direniş dahil başka amaçlara hizmet edebileceği gerçeği ile son derece uyumludur.

71- Fitzgerald, *Stalin's Peasants*, s. 106 (vurgu benim).

72- Yirmiden fazla kolektif çiftlikte benzer bir çalışma yürüten meslektaşım Teodor Shanin'e ve araştırma ekibine, bu bölüm için bana haritaları ve fotoğrafları temin ettikleri için minnettarım. 1912'de kurulan ve Vologda kentinden yirmi mil uzakta bulunan eski Utkino köyünün fotoğrafları için Galya Yastrebinskaya ve Olga Subbotina'ya özellikle teşekkür ederim.

73- Taşınmamış olan eski tarz evlerin (harita açıklaması 12) anayol üzerindeki aşağı yukarı eşit arsalar üzerinde yer aldığına dikkat edin. Köylerin, kuruldukları on sekizinci yüzyılda bu biçimde yerleşmelerinin ardında idari nedenler mi vardı, yoksa köyü ilk kuranlar bu planı kendileri mi hazırlamıştı, bilmiyorum. Yeniden kurulan eski evlerin başlangıçta nasıl yerleştiği de bir sırdır.

74- Küçük fabrikaların ya da zanaatkâr üretiminin yerine büyük birimlerin tercih edildiği sanayide de elbette aynı mantık uygulandı. Jeffrey Sachs'ın gözlemlediği gibi: "Merkezi planlamacılar, istenen sonucu büyük bir şirketin gerçekleştirebileceği bir durumda, bir sektördeki yüzlerce ya da binlerce küçük şirketin faaliyetlerini koordine etmeye hiç de istekli değillerdi" (*Poland's Jump into the Market Economy* [Cambridge: Cambridge University Press, 1993]). Sovyet ekonomisi bağlamında, en büyük endüstriyel birim Magnitogorsk'taki devasa çelik kompleksiydi. Bu kompleks günümüzde endüstriyel ve ekolojik bir harabenin mükemmel bir örneğidir. Bkz. Kotkin, *Magnetic Mountain*.

75- Sovyet tarımının ekolojik sonuçlarının daha kapsamlı bir değerlendirmesi için, bkz. Murray Feshbach, *Ecological Disaster: Cleaning Up the Hidden Legacy of the Soviet Regime* (New York: 1995), ve Ze'ev Wolfson (Boris Komarov), *The Geography of Survival: Ecology in the Post-Soviet Era* (New York: M. E. Sharpe, 1994).

76- 1990 yılında Doğu Almanya'da, Neubrandenburg'dan çok da uzak olamayan Mecklenburg Ovası'nda kooperatif (eski kolektif)

bir çiftlikte altı hafta çalıştım. Yerel yetkililer endüstriyel amaçlarla yetiştirilen yüksek nişasta içeren çavdar ve patateste hektar başına üstün rekoltelerinden son derece gurur duyuyordu. Ancak iktisadi bir mesele olarak, bu rekolteleri üretmek için ihtiyaç duyulan girdilerin (emek, makineler ve gübreler) piyasa maliyetlerinin bu girişimi herhangi bir maliyet muhasebesi standardına göre verimsiz kıldığı açıktı.

77- Bir dizi bürokratik "hastalık"ın Sovyet kamulaştırmasının felaketini artırmış olduğuna şüphe yoktur. Bu hastalıklara yöneticilerin kalite yerine belirli, ölçülebilir çıktılara (örneğin tahıl rekolteleri, patatesin tonu, dökme demirin tonu) yoğunlaşma eğilimi ve uzun ihtisas ve komuta zincirlerinin birçok yetkiliyi davranışlarının daha büyük sonuçlarından bihaber kılması da dahildir. Ayrıca yetkililerin üstlerine değil de müşterilerine karşı sorumlu kılınmasının gayet zor olması, bir yandan "emir verme" hastalığının, diğer yandan ise kişisel yozlaşmanın ve çıkarcılığın gemi azıya alması anlamına geliyordu. Dolayısıyla Sovyetler Birliği gibi devrimci, otoriter ortamlardaki yüksek-modernist projelerin daha kolay raydan çıkması ve daha uzun süre böyle devam etmesi parlamenter bir ortama kıyasla daha olasıdır.

78- Kamulaştırma çılgınlığı Stalin'in birçok insanı kolektiflerden ayrılmaya sevk eden Mart 1930 tarihli ünlü "Başarıdan Başı Dönmek" konuşması yüzünden geçici olarak durakladı; ancak kamulaştırmanın yeniden hız kazanmaya başlaması çok zaman almadı. Hızlı sanayileşme için yeterli sermayeye sahip olmak amacıyla 1930 yılında 4,8 milyon, 1931'de 5,2 milyon ton tahıl ihraç edilmesi hemen ardından gelen yıllarda kıtlığa yol açan en önemli etken oldu. Bkz. Lewin, *The Making of the Soviet System*, s. 156.

79- Bunu Bakunin'in devlet sosyalizminin nereye varacağına ilişkin öngörüsü ile karşılaştırın: "Hükümetin tüm iktidarı güçlü kişilerde toplanacak, çünkü halkın cahil olması hükümet tarafından güçlü bir şekilde ve özenle gözetilmelerini gerektirir. Bir tek devlet bankası oluşturarak tüm ticari, endüstriyel, tarımsal ve hatta bilimsel üreticileri kendi ellerinde toplayacak ve halk kitlelerini iki orduya bölecekler: yeni ayrıcalıklı bilimsel-siyasal sınıfı oluşturacak devlet mühendislerinin doğrudan emri altındaki endüstriyel ve tarımsal

ordu" (aktaran W. D. Maximoff, *The Political Philosophy of Bakunin: Scientific Anarchism* [New York: Free Press, 1953], s. 289).

80- "Seçmeci yakınlık" tabiri Max Weber'in, kapitalist normlar ve kurumlar ile Protestanlık arasındaki ilişkiye dair analizinden gelmektedir. Weber'in analizi doğrudan nedensellikle değil, "uygunluk" ve simbiyozla ilgilidir.

81- Bkz. Gabriel Ardant, *Théorie sociologique de l'impôt*, C 2, 4. ve 5. kitaplar (Paris: CEVPEN, 1965).

82- Aktaran Michel Crozier, *The Bureaucratic Phenomenon* (Chicago: University of Chicago Press, 1964), s. 239. Abram de Swaan'ın belirttiği gibi, "On dokuzuncu yüzyılın okul idaresi zamanın fabrika idaresi ile bazı açık benzerlikler gösteriyordu: Standartlaştırma, formelleştirme, dakiklik ve disiplin dayatması ikisinde de muazzamdı" (*In Care of the State*, s. 61).

83- Özel arsalar ile kolektif arasında 1989'dan önceki ilişkinin ayrıntılı bir açıklaması için, bkz. Timofyev, *Soviet Peasants, or The Peasants' Art of Starving*.

Bölüm 7: Tanzanya'da Zorunlu Köyleştirme

1- Julius Nyerere 9 milyondan fazla insanın ujamaa köylerine taşındığını ileri sürmüştü; ama bu köylerin birçoğunun idari kayıtlardan ibaret ve diğerlerinin de manipüle edilmiş hükümet istatistiklerine sonradan dahil edilen köyler olması nedeniyle daha mütevazı bir rakam belki de gerçeğe daha yakın olacaktır. Bkz. Goran Hyden, *Beyond Ujamaa in Tanzania: Underdevelopment and an Uncaptured Peasantry* (Berkeley: University of California Press, 1980), s. 130. n. 2.

2- Nyerere başkanlığı sırasında neredeyse her sosyalist blok ülkesini ziyaret etti. Bütün Üçüncü Dünya'da Marksizmden esinlenen kalkınma planlarıyla ilgili aydınlatıcı bir araştırma için, bkz. Forrest D. Colburn, *The Vogue of Revolution in Poor Countries* (Princeton: Princeton University Press, 1994).

3- Bu tür beş projede tarımda ölçeğe ve mekanizasyona dönülmesine odaklanan araştırmacı bir eleştiri için, bkz. Nancy L. Johnson ve

Vernon W. Ruttan, "Why Are Farms So Small?" *World Development* 22, no. 5 (1994): 691-706.

4- Bu etkiler, belirttiğimiz gibi, oldukça doğrudandı, çünkü Gıda ve Tarım Örgütü'nde, Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası'nda, Dünya Bankası'nda ve Birleşmiş Milletler'deki kalkınma ajanslarındaki personelin çoğu Amerikalı iktisatçılardan, tarım uzmanlarından ve bürokratlardan oluşuyordu.

5- Örneğin, bkz. Lionel Cliffe ve Griffiths L. Cunningham, "Ideology, Organization, and the Settlement Experience of Tanzania", Lionel Cliffe ve Jonh S. Saul, ed., *Socialism in Tanzania: An Interdisciplinary Reader*, C 2, *Policies* (Nairobi: East African Publishing House, 1973), s. 131-40.

6- Lionel Cliffe, "Nationalism and the Reaction to Enforced Agricultural Change in Tanganyika During the Colonial Period", Lionel Cliffe ve John S. Saul, ed., *Socialism in Tanzania: An Interdisciplinary Reader*, C 1, *Politics*, (Nairobi: East African Publishing House, 1973), ss. 18,22. Köylüler ile devlet arasındaki ilişkinin ayrıntılı bir incelemesi için, bkz. Steven Feierman, *Peasant Intellectuals: Anthropology and History in Tanzania* (Madison: University of Wisconsin Press, 1990).

7- William Beinert, "Agricultural Planning and the Late Colonial Technical Imagination: The Lower Shire Valley in Malawi, 1940-1960", *Malawi: An Alternative Pattern of Development* içinde, 14 ve 25 Mayıs 1984'te Edinburgh Üniversitesi, Afrika Çalışmaları Merkezi'nde düzenlenen bir seminerin tutanakları (Edinburgh: Centre of African Studies, University of Edinburgh, 1985), s. 95-148.

8- *A.g.y.*, s. 103.

9- Beinert'ın açıkladığı gibi, bu tür projeler çoğu kez "fırtına hendeğini, çevre çizgilerini, teraslamayı, dere kıyılarının korunmasını, zorunlu ot nadasını, besleyici mahsulleri ve son olarak büyük bir dönüşümlü şerit tarımı sistemini" içermekteydi (*a.g.y.*, s. 104).

10- Neredeyse bilinçsizce ortaya çıkan bu yer değiştirmede bir tuhaflık yoktur. Tarımın "görünüm"ü kişinin görsel beklentileri altüst olana kadar pratikte unutulma eğiliminde olan özel, tarihsel olarak tesadüfi özelliklerle damgalanır. Örneğin, 1989 öncesinde Bohemya'yı

ilk kez ziyaret ettiğimde çitlerle ya da ağaç sıraları ile kesilmeden iki üç mil boyunca uzanan kamulaştırılmış devasa darı tarlalarını gördüğümde çok şaşırmıştım. Kırsalla ilgili görsel beklentilerimin küçük özel mülkiyetin fiziksel kanıtını içerdiğini anladım: ağaç sıraları, çitler, daha küçük ya da daha düzensiz arsalar, bağımsız çiftliklerin fiziksel özellikleri. (Sözgelimi Kansas'ta büyümüş olsaydım bu kadar şaşırmayacaktım.)

11- Beinert, "Agricultural Planning", s. 113.

12- Güney Afrika'da geleneksel iktidarın coğrafyası ile sömürge planının Kartezyen mantığı arasındaki farklara dair son derece zekice bir analiz için, bkz. Isable Hofmyer, *They Spend Their Lives as a Tale That is Told* (Portsmouth, N. H.: Heinemann, 1994).

13- *A.g.y.*, s. 138-39.

14- Örnek açıklamalar için, bkz. J. Phillips, *Agriculture and Ecology in Africa* (Londra: Faber and Faber, 1959); F. Samuel, "East African Groundnut Scheme", *United Empire* 38 (Mayıs-Haziran 1947): 133-40; S. P. Voll, *A Plough in Field Arable* (Londra: University Presses of New England, 1980); Alan Wood, *The Groundnut Affair* (Londra: Bodley Head, 1950); Johnson ve Ruttan, "Why Are Farms So Small?", s. 691-706; Andrew Coulson, "Agricultural Policies in Mainland Tanzania", *Review of African Political Economy 10* (Eylül-Aralık 1977): 74-100.

15- Coulson, "Agricultural Policies in Mainland Tanzania", s. 76.

16- Johnson ve Ruttan, "Why Are Farms So Small?" s. 694. Samuel'in sloganına rağmen proje yirmi iki bin Afrikalıdan oluşan bir işgücünü istihdam edecek şekilde tasarlandı.

17- Kalıcı yerleşim ayrıca Tanganyika'daki sömürge dönemi sağlık ve veterinerlik politikalarının da temel taşlarındandı. Bu bağlamda, bkz., Kirk Arden Hoppe, "Lords of the Flies: British Sleeping Sickness Policies as Environmental Engineering in the Lake Victoria Region, 1900-1950", Working Papers in African Studies no. 203 (Boston: Boston University African Studies Center, 1995).

18- Goran Hyden, *Beyond Ujamaa in Tanzania* (Londra: Heineman, 1980).

19- Köylüler bağımsızlık mücadelesi sırasında ve hemen ardın-

dan, inşa etmeleri emredilen setleri yıktılar ve sığırlarını elden çıkarmayı ya da ilaçlamayı reddettiler. Bkz. Andrew Coulson, *Tanzania: A Political Economy* (Oxford: Clarendon Press, 1982), s. 117.

20- "President's Inaugural Address" (10 Aralık 1962), Julius K. Nyerere, *Freedom and Unity: A Selection from Writings and Speeches, 1952-1965* (Londra: Oxford University Press, 1967), s. 184. Tanzanya ile ilgili materyale dair ilk değerlendirmelerimin çoğunu Joel Gao Hiza'nın antropoloji açısından son derece keskin, ayrıcalıklı denemesine, "The Repetition of 'Traditional' Mistakes in Rural Development: Compulsory Villagization in Tanzania", Nisan 1993, ve kendisinin kaynakça konusunda paha biçilemez yardımına borçluyum. Analitik yargılarını ve literatüre olan hâkimiyetini paylaşmakta kesin bir cömertliğe sahipti.

21- Julius K. Nyerere, "Socialism and Rural Development" (Eylül 1967), Nyerere, *Freedom and Unity: A Selection from Writings and Speeches, 1965-1967* (Dar es Salaam: Oxford University Press, 1968), s. 365. Bağımsızlıktan sonra, Nyerere'nin sözleri ile "artık tüm toprağın ulusa ait" olmasıyla birlikte (s. 307) bireysel mülkiyetin feshedilmesinin zorunlu köyleştirmenin yasal önkoşullarından biri olduğunu belirtmeye değer. Nyerere bu hareketi Afrika'nın "komünal iyelik" geleneği ile gerekçelendirerek komünal iyelik ile devletin iyeliği arasındaki farkları es geçiyordu.

22- Aktaran Coulson, *Tanzania*, s. 237 (vurgu benim).

23- Nyerere'nin "düzgün" bir köyün nasıl görünmesi gerektiğine –yerleşim planı, komünal tarlalarda çaprazlamasına gidip gelen traktörler, bir klinik, bir okul, bir hükümet hizmet merkezi, küçük köy sanayileri ve belki de ileride, elektrik motoru ve ışıklar– dair güçlü bir görsel imgeye sahip olduğu düşünülebilir. Bu imgenin kaynağı neydi? Rusya, Çin, Batı?

24- Aktaran Nyerere, *Freedom and Socialism*, s. 356.

25- *A.g.y.* (vurgu benim).

26- Aktaran 1961 Dünya Bankası raporu (s. 19), Coulson, *Tanzania* içinde, s. 161.

27- Cliffe ve Cunningham, "Ideology, Organization, and the Settlement Experience", s. 135. Yazarlar, neredeyse kesinlikle siyasi ne-

denlerle gerçek yeri ve köyün adını vermemiştir. Bunu ispatlama şansım olmasa da, bu Xanadu'nun Dar es Salaam'daki başkente yakın olduğunu, bu nedenle yetkililerin onu ziyaret edip hayran kaldıklarını tahmin ediyorum.

28- Etiyopya, Uganda, Güney Afrika, Mozambik ve Zaire gibi komşu ülkelerdeki çağdaş yönetim standartları ile kıyaslandığında Nyerere'nin Tanzanya'sı cennetin ta kendisiydi. Ne var ki, TAUB rutin olarak adli sistemi manipüle etmekte ya da onu tamamen engellemekteydi. 1962 tarihli İhtiyati Tutuklama Yasası suistimale son derece açıktı. Bu yasa, 1964'ün başlarında bir ordu isyanından sonra, çoğunun komployla hiç alakası bulunmayan beş yüz kadar rejim muhalifini toplamak için keyfi bir biçimde kullanıldı. İhtiyati Tutuklama Yasası'na ek olarak, rejim bir dizi otoriter sömürge yasasına sıklıkla başvurmaktaydı. Bu bağlamda, bkz. Cranford Pratt, *The Practical Phase in Tanzania, 1945-1968: Nyerere and the Emergence of a Socialist Strategy* (Cambridge: Cambrigde University Press, 1976), s. 184-89.

29- Jannik Boesen, Birgit Storgaard Madsen ve Tony Moody, *Ujamaa: Socialism from Above* (Uppsala: Scandinavian Institute of African Studies, 1977), s. 38. 1969'dan önce Batı Gölü bölgesindeki Makazi Mapya iskân programına atıfta bulunulmaktadır.

30- *A.g.y.*, s. 77.

31- Bkz. Cliffe ve Cunningham, "Ideology, Organization, and the Settlement Experience", s. 137-39; Lionel Cliffe, "The Policy of Ujamaa Vijijini and the Class Struggle in Tanzania", Cliff ve John S. Saul, ed., *Socialism in Tanzania: An Interdisciplinary Reader*, C 2, *Policies* (Nairobi: East African Publishing House, 1973), s. 195-211; ve Coulson, "Agricultural Policies in Mainland Tanzania", s. 74-100. Belirtilen son makalede Tanzanya'daki kırsal politika mükemmel bir biçimde ele alınmaktadır.

32- Cliffe ve Cunningham, "Ideology, Organization, and the Settlement Experience", s. 139.

33- Coulson, "Agricultural Policies in Mainland Tanzania", s. 91.

34- Nyerere bu emri radyo üzerinden yaptığı bir söylevde vermişti. Bu söylevin içeriği aydınlatıcıdır. Dinleyicilerine, "Arusha Bildirisi'nden sonra TAUB hükümetinin halk için yaptığı her şeyi" ha-

tırlatıyordu, "baş vergisinin feshedilmesi, ilkokul ücretlerinin feshedilmesi, köylerde kalıcı ve temiz su kaynaklarının yaratılması, kırsal bölgelerdeki sağlık kliniklerinin ve dispanserlerinin sayısının artırılması, ilkokul binalarının artırılması. Sonra, köylülerin bu iyiliklere karşılık ne yaptığını sorarak devam etti. Bu soruyu kendi cevaplayan Başkan Nyerere neredeyse hiçbir şey yapmadıklarını öne sürdü. Boş gezmeye devam edip, ülkenin sosyalist gelişimine bir katkı yapma sorumluluklarından kaçmışlardı. İnsanları zorla sosyalist yapamayacağını ama hükümetin, herkesin köylerde yaşamasını sağlayabileceğini söylererek söylevini sonlandırdı. Bunun 1976 yılı sona ermeden yapılmasını istediğini söyledi" (Hyden, *Beyond Ujamaa in Tanzania*, s. 130).

35- Ekim ayının başlarında, ujamaa köy hareketinin yerel inisiyatiflere dayanmak yerine ulusal olmasına yönelik bir anlayışla "köy bölgelerinin haritasının çıkarılması" için hükümete acil çağrı yaparak biten TAUB'un XVI. İkiyıllık Konferansı'nda sahne zaten hazırlanmıştı (*Daily News* [Dar es Salaam]), 2 Ekim 1973). Buna uygun olarak, takip eden aylarda arazi memurlarına ve profesyonel kadastrocular a yeni köyler hazırlayabilmeleri için yerel kadrolara basit kadastro tekniklerini öğretmeleri emredildi (*Daily News* [Dar es Salaam]), 30 Ocak 1974). Ancak ujamaa köylerine "cephesel" yaklaşımlar TAUB, Tarım Kalkınma Bakanlığı ve ikinci beş yıllık plan tarafından en azından 1969'dan beri desteklenmekteydi. Bkz. Bismarck U. Mwansasu ve Cranford Pratt, *Towards Socialism in Tanzania* (Buffalo: University of Toronto Press, 1979), s. 98.

36- Aktaran Coulson, "Agricultural Policies in Mainland Tanzania", s. 74. Ayrıca bkz. Juma Volter Mwapachu, "Operation Planned Villages in Rural Tanzania: A Revolutionary Strategy of Development", *African Review* 6, no. 1 (1976): 1-16. Bu söylemin daha fazla incelenmesi gerekmektedir. Son iki cümlenin öznesi gayri şahsi aktör "Devlet" ya da "Tanzanya"dır; pratikte ise bu elbette Nyerere ve TAUB eliti tarafından temsil edilmektedir. Zor bağlamında, dilsel seçim kurgusu hâlâ sürdürülmektedir. Son olarak, çoğu Tanzanyalının sürdüğü hayatı tanımlamak için "ölüm dolu bir yaşam" ifadesinin kullanılması Nyerere ve Parti'yi –İsa'nın Lazarus'a yaptığı gibi– ölü halkını dirilten kurtarıcılar rolüne taşır.

37- Bkz. Dean E. McHenry, Jr., *Tanzania's Ujamaa Villages: The Implementation of a Rural Development Strategy*, Research Series no. 39 (Berkeley: Berkeley Institute of International Studies, 1979), s. 136; Mwapachu, "Operation Planned Villages"; Katabaro Miti, *Whither Tanzania?* (New Delhi: Ajanta, 1987), s. 73-89.

38- 1961 Dünya Bankası raporunun antiseptik terminolojisine göre, "İnsanlar yeni bölgelere taşındıklarında değişime, benzer çevrelerde kalmayı sürdürmelerine nazaran daha açık olabilirler" (aktaran Coulson, *Tanzania*, s. 75). Zorunlu iskânın ardındaki psikolojik öncül muhtemelen buydu. Bir Dünya Bankası yetkilisinin bana söylediğine göre, Endonezya'nın dış adaları üzerindeki Cavalıları nakletme seferberliğinin başlarında, onları daha ucuz olan gemi yerine uçakla taşımanın daha iyi olacağı düşünülmüştü; çünkü ilk uçuş deneyimleri olması gerektiği gibi kafalarını karıştıracak ve onlara yer değiştirmelerinin devrimci ve kalıcı doğasını iletecekti.

39- Aktaran Coulson, *African Socialism in Practice: The Tanzanian Experience* (Nottingham: Spokesman, 1979), s. 31-32.

40- Helge Kjekhus, "The Tanzanian Villagization Policy: Implementation Lessons and Ecological Dimensions", *Canadian Journal of African Studies* 11 (1977): 282; aktaran Rodger Yaeger, *Tanzania: An African Experiment*, 2nci baskı (Boulder: Wet-view Press, 1989), s. 62.

41- A. P. L. Ndabakwaje, Öğrenci Raporu, Dar es Salaam Üniversitesi, 1975; aktaran McHenry, *Tanzania's Ujamaa Villages*, s. 140-41. Arazisine yeni bir köy için el konmasına çileden çıkan bir yetiştiricinin bölge komiserini vurup öldürerek cevap vermesi ünlü bir vakaydı. Bkz. B. C. Nindi, "Compulsion in the Implementation of Ujamaa", Norman O'Neill ve Kemal Mustafa, ed., *Capitalism, Socialism, and the Development Crisis in Tanzania* (Avebury: Aldershot, 1990), s. 63-68; aktaran Bruce McKim, "Bureaucrats and Peasants: Ujamaa Villagization in Tanzania, 1967-1976" (seminer çalışması, Antropoloji Bölümü, Yale Üniversitesi, Nisan 1993), s. 14.

42- Yeni köylere bu şartlar altında zorunlu geçişi kuşatan korku ve kaygı hakkında açıksözlü bir inceleme için, bkz. P. A. Kisula, "Prospects of Building Ujamaa Villages in Mwanza District", (doktora tezi,

Siyasal Bilimler Bölümü, Dar es Salaam Üniversitesi, 1973). Bu çalışmaya dikkatimi çeken David Sperling'e minnettarım. Birçok bölgede, ujamaa köylerinden kaçışlar güvenlik güçleri tarafından sıkı sıkıya takip ediliyordu.

43- *A.g.y.*, s. 134. "Biz"in bir parçası olan insanlardan ziyade bir şekilde "öteki" olarak kurulan bir nüfusa yüksek-modernist dönüşüm modellerini dayatmanın çok daha kolay olduğu öne sürülebilir. Bu, köyleştirmenin neden ilk önce Kigamo ve Dodoma gibi yoksul bölgelere dayatıldığını ve Maasai kırsalında neden zor ilerlediğini açıklamaya yardımcı olacaktır.

44- Aktaran Coulson, *African Socialism in Practice*, s. 66.

45- *A.g.y.*

46- Sally Falk Moore, *Social Facts and Fabrications: "Customary" Law on Kilimanjaro, 1880-1980* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), s. 134.

47- Bu arada, Goran Hyden'in diğer yönlerden ilginç olan kitabının bu noktada haksız olduğunu ileri sürüyorum. Tanzanyalı köylü sınıfının direnişi eski "muhtaçlık ekonomisi"nin bir sonucu olmaktan çok, çoğu başarısız olan pek çok devlet projesinin korkunç sonuçlarının acı verici anılarına verilen rasyonel bir tepki gibi görülmekte.

48- Başka yerlerde, örneğin Tanga'da, Nyerere'nin ziyareti için kurulup sonra boşaltılan "Potemkin köyleri" örnekleri bulunur. Bkz. Hyden, *Beyond Ujamaa in Tanzania*, s. 101-8.

49- Mwapachu, "Operation Planned Villages"; aktaran *Coulson, African Socialism in Practice*, s. 121.

50- Henry Bernstein, "Notes on State and the Peasantry: The Tanzanian Case", *Review of African Political Economy 21* (Mayıs-Eylül 1981): 57.

51- Jannik Boesen; aktaran Coulson, *Tanzania*, s. 254.

52- Boesen, Madsen ve Moody, *Ujamaa*, s. 165.

53- Coulson, "Agricultural Policies in Mainland Tanzania", s. 88 (vurgu benim).

54- Bkz. Phil Raikes, "Eating the Carrot and Wielding the Stick: The Agricultural Sector in Tanzania", Jannik Boesen ve diğerleri, *Tan-*

zania: Crisis and Struggle for Survival (Uppsala: Scandinavian Institute of African Studies, 186), s. 119. Elverişsiz fiyat ve para hareketleri 1973 ile 1975 arasında ithalat hacmindeki beş kat artışın artık *otuz kat* bir değer artışını göstermesi demekti.

55- Burada önemli olan belki de geçinmeye yetecek kadar üretim ile piyasaya dönük üretim arasındaki farktır. Piyasa üretimine dönük makro-ekonomik teşviklerin asgari olduğunu vurguladığı için Bruce McKim'e teşekkür ederim. Devlet pazarlama kurulu tarafından belirlenen üretici fiyatları neredeyse insafsızdı ve her halükârda, dükkânlarda gelirlerin harcanabileceği çok az mal bulunuyordu.

56- Uzun bir sömürge tarihine sahip bu yasanın amacı köylüleri kurak iklim koşullarında iyi sonuç veren ürünleri ekmeye zorlamak, böylece hükümetin kıtlık dönemlerindeki yardım masraflarını azaltmaktı.

57- Mozambik'teki pamuk ekimi sistemi bu politikanın sert bir modeliydi. Portekizliler nüfusu yetkililerin ya da imtiyazlı kişilerin pamuk ekimine ve teslimine zorlayabileceği şekilde temerküz edebilmek (*concentraçaoes*) için büyük çaba sarf etti. Bir uygulamada arsalar kadastrocular tarafından işaretlendi ve her aileye bir arsa tayin edildi. Bu proje, yetiştiricilerin yıllık pamuk kotalarını doldurup doldurmadığını gösteren kişiselleştirilmiş pasolardan oluşan bir sistem sayesinde dayatıldı; borçlu olduğu anlaşılanlar tutuklanabilir, dövülebilir ya da kaçak işgücü olarak korkunç sisal plantasyonlarına gönderilebilirdi. Son derece ayrıntılı ve kapsamlı bir açıklama için, bkz. Allen Isaacman, *Cotton Is the Mother of Poverty: Peasants, Work, and Rural Struggle in Colonial Mozambique, 1938-1961* (Portsmouth, N. H.: Heinemann, 1996).

58- Yetkililer yalnızca üretimi değil, tüketimi de denetlemeye can atıyordu. Örneğin 1974 yılının ortalarında Dodoma bölgesinde, devletin tüketici kooperatif birliklerinin ve ujamaa dükkânlarının oluşturduğu tekeli desteklemek için temel gıda maddelerinin perakende satışı yasaklandı. Bkz. "Only Co-ops Will Sell Food in Dodoma", *Daily News* (Dar es Salaam), 6 Haziran 1974. Bu hamlenin arkasında muhtemelen, genellikle parti kadroları ve düşük-düzeyli memurlar tarafından işletilen "resmi" dükkânların uğradığı zararlar bulunmak-

taydı. Gıda perakendeciliği üzerindeki böyle bir tekelin bir özlemden daha öte hal alması şaşırtıcı olurdu.

59- Boesen, Madsen ve Moody, *Ujamaa*, s. 105.

60- Graham Thiele, "Villages as Economic Agents: The Accident of Social Reproduction", R. G. Abrahams, ed., *Villagers, Villages, and the State in Modern Tanzania*, Cambrigde African Monography Series, no. 4 (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), s. 81-109.

61- Bu rakamların beş mahsule ait ilk örnekleri için, bkz. Boesen, Madsen ve Moody, *Ujamaa*, s. 102.

62- Graham Thiele, "Villages as Economic Agents", s. 98-99. Ayrıca bkz. Don Hassett, "The Development of Village Co-operative Enterprise in Mchinga II Village, Lindi Region", Abrahams, *Villagers, Villages*, s. 16-54.

63- Bu yüzden (Çinlilerin yardımıyla inşa edilen) Büyük Uhuru Demiryolu'nun yakınında bulunan Kilombero eyaletinin Parti bölge sekreteri Ndugu Lyander, her ailenin kendisine atanan iki dönümü ekmek zorunda olduğunu hatırlatarak, (karşılaştığı direnişi akla getiren bir dille) "bir tarlası olmayan herkese dava açılacağı ve hiçbir mazaretin dinlenmeyeceği" uyarısında bulundu ("100,000 Move to Uhuru Line Villages", *Daily News* [Dar es Salaam], 28 Ekim 1974).

64- Bernstein, "Notes on State and the Peasantry", s. 48.

65- *A.g.y.* Bernstein, Tanzanya devletinin o sırada çok büyük bir mali krizle karşı karşıya olduğunu belirtir. Devlet bütçesindeki ve personeldeki artış uzun zamandan beri ekonomik büyümeyi ve döviz de dahil olmak üzere hükümetin gelirlerini aşmıştı. Hem üretimi artırma hem de devlet gelirlerini çoğaltma umuduyla köylü ekonomisini düzene sokma gayreti elde kalan neredeyse tek alternatifti.

66- Üretimin ücretli işgücü tarafından gerçekleştirildiği parastatal şirketlerde de hatırı sayılır büyüme vardı. Bu şirketlerin birçoğu tarıma başlamıştı (tahıllar, şeker ve sağmal inekler için yem). Bu işletmeler, özellikle şeker parastatal plantasyonları, devletleştirilmiş sisal ve çay plantasyonları gibi büyük ve sermaye-yoğundu.

67- Aktaran Coulson, *Tanzania*, s. 255.

68- *A.g.y.*, s. 161.

69- *A.g.y.*, s. 92.

70- *A.g.y.*, s. 158.

71- Nyerere, "Broadcast on Becoming Prime Minister" (Mayıs 1961), Nyerere, *Freedom and Unity*, s. 115.

72- Coulson, "Agricultural Policies in Mainland Tanzania", s. 76.

73- Beklendiği gibi, ujamaa köyleştirmesinin yan etkisi yerleşimler, bireyler ve akraba grupları arasında –önemli çevresel sonuçları olan– birçok arazi tartışmasıyla kendisini gösterdi. Mükemmel bir analiz için, bkz. Achim Von Oppen, "Bauern, Boden, und Baeume: Landkonflikte und ihre Bedeutung fuer Ressourcenschutz in tanzanischen Doerfern nach Ujamaa", *Afrika Spectrum* (Şubat 1993).

74- Boesen, Madsen ve Moody, *Ujamaa*, s. 115.

75- Phil Raiken, "Coffee Production in West Lake Region, Tanzania", Institute for Development Research, Copenhagen, Paper A. 76.9 (1976), s. 3; aktaran Coulson, "Agricultural Policies in Mainland Tanzania", s. 80. Ayrıca bkz. Phil Raikes, "Eating the Carrot and Wielding the Stick", s. 105-41.

76- Boesen, Madsen ve Moody, *Ujamaa*, s. 67.

77- James De Vries ve Louise P. Fortmann, "Large-Scale Villagization: Operation Sogeza in Iringa Region", Coulson, *African Socialism in Practice*, s. 135.

78- Bu uygun ifade Bernstein'dan alınmıştır, "Notes on State and the Peasantry", s. 59.

79- Mwapachu, "Operation Planned Villages", s. 117.

80- Ne Nyerere'nin o sıralardaki söylevlerinde, ne de basındaki resmi raporlarda ölüm oranları, gelir, tüketim, vs. gibi çoğunlukla kırsal dönüşümün göstergeleriyle bağlantılı olan rakamlar yer almıyordu. Bkz. Jannik Boesen, "Tanzania: From Ujamaa to Villagization", Mwansasu ve Pratt, *Towards Socialism in Tanzania*, s. 128.

81- Aktaran Coulson, *African Socialism in Practice*, s. 65. Nicel başarılara yapılan bu insafsız vurgu gazetelere yansıdı: Şu kadar insan yeni köylere taşındı, şu kadar yeni köy kuruldu, şu kadar dönüm mahsul ekildi, bir ilin yüzde şu kadarı yeniden imar edildi, şu kadar arazi tahsis edildi, vs. Örneğin *Daily News* [Dar es Salaam]'daki tipik makalelere bakın: "Chjunya'daki Köylere 14.133 Taşınma", 19 Şubat 1974; "Arusha'da Operasyon'dan İki Ay Sonra: 13.928 Aile Ujamaa

Köylerine Taşındı", 21 Ekim 1974; "Iringa: Halkın Planlı Köylere Yerleşimi", 15 Nisan 1975.

Nyerere, Stalin'in yaptığı gibi bir "Başından Başı Dönmek" konuşması yapmadı ve köyleştirmeye geçici olarak ara verilmesini istemedi. Diğer yandan, Tanzanya'daki köyleştirme o kadar acımasız değildi. Nyerere konuşmasına, bu nüfus temerküzünün "saygın bir yaşam için gereken" sosyal hizmetlerin verilmesine nasıl izin vereceğini açıklayarak devam ediyordu.

82- Coulson, *Tanzania*, s. 320-21.

83- Güçlü bir şekilde temellendirilen benzer bir iddia için, bkz. James Ferguson, *The Anti-Politics Machine: "Development", Depoliticization, and Bureaucratic Power in Lesotho* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990). Ferguson şu sonuca varır: "Lesotho'daki 'kalkınma' aygıtı tesadüfen devlet bürokrasisine dahil olmuş bir yoksulluğu ortadan kaldırma makinesi değildir; o, 'yoksulluğu' tesadüfen başlangıç noktası olarak alan bürokratik devlet iktidarının uygulanmasını güçlendirme ve genişletme aracıdır" (s. 255-56). Tanzanya'da memur sınıfının iktidar kazandığı daha da önemli yollar vardı; kırsal üretimin perakende alıcıları olan Asyalı tüccar azınlığın yerinden edilmesi ve genel olarak ticaretin ve sanayinin devletleştirilmesi gibi. Bu, mali bir krizin daha fazla genişlemeye engel olduğu 1970'lerin ortalarına dek, hükümet bütçesinin büyüklüğünün ve devlet çalışanlarının sayısının artış hızının ekonomik büyüme hızından çok yüksek olduğunun göstergesidir.

84- Çorak bir coğrafyada yerinde kalmak intihar, hareket etmekse hayatta kalma koşuludur. Bu doğrultuda genişletilmiş ve şairane bir örnek için, bkz. Bruce Chatwin, *The Songlines* (Londra: Cape, 1987).

85- M. L. Ole Parkipuny, "Some Crucial Aspects of the Maasi Predicament", Coulson, *African Socialism in Practice*, böl. 10, s. 139-60.

86- Örneğin, bkz. Raikes, "Eating the Carrot and Wielding the Stick": "Birçok politika Tanzanya hükümetinin ve onu eleştiren antisosyalistlerin tarımsal 'modernleşme' hakkında ortaklaşa sahip olduğu varsayımlara dayanırken, sömürge döneminden (değiştirilerek ya da değiştirilmeden) aktarılan politikaların oranı da az değil" (s.

106). Ayrıca Dünya Bankası kalkınma paradigmasının Lesotha'daki uygulaması hakkında parlak bir analiz için, bkz. Ferguson, *The Anti-Politics Machine*; burada Dünya Bankası'nın Lesotho'daki köyleştirme planları da ele alınmaktadır.

87- Ron Aminzade (kişisel iletişim, 22 Eylül 1995) köyleştirmenin başarısızlıklarına rağmen Nyerere'nin popülerliğinin devam etmesinin kısmen, yeniden iskân ve diğer ulusal politikaların yaş ve toplumsal cinsiyet hiyerarşilerini aşındırmaya çalışarak gençlerin ve kadınların toplumdaki göreli konumlarını iyileştirmesinden kaynaklanabileceğini ileri sürmekte.

88- 1974 yılının sonlarında, önceki iki senenin kötü hasatlarının ardından hasadı yüzde 50 azaltan bir kuraklık geldiğinde, köyleştirmenin hızı süratle yavaşladı. Köyleştirmenin ve zorunlu tarımın gıda kıtlığını ne ölçüde kızıştırdığını tayin etmek zordur. Tanzanya, her halükârda, tam da petrol ve makine fiyatlarının fırlamış olduğu bir zamanda eşi benzeri görülmemiş miktarlarda gıda maddesi ithal etmek zorunda kaldı. Gıda kıtlığı birçok köylüyü gıda erzaklarını değiş tokuş etmeye daha istekli kılsa da, bu köylüler yetiştirdikleri gıda maddelerini devletin pazarlama komitesine teslim etmekte daha isteksizdi. Zorlaşan koşullar altında, büyük-ölçekli toplumsal deney rafa kaldırıldı. Bkz. Hyden, *Beyond Ujamaa in Tanzania*, s. 129-30, 141, 146, ve Deborah Bryceson, "Household, Hoe, and Nation: Development Policies of the Nyerere Era", Michael Hodd, ed., *Tanzania After Nyerere* (Londra: Pinter, 1988), s. 36-48.

89- Tanzanya'nın artı-değer üreten nüfusunun büyük bölümü ülkenin sınırları yakınında yaşamanın taktik avantajında karar kılarak her iki yönde kaçakçılık yapmayı hazır bir seçenek kıldı.

90- Bu noktada yine, Marksist rejimler arasında idari yapıların, kalkınma planlarının ve ekonomik örgütlenmenin kopyalanması üzerine çok iyi bir kaynak için, bkz. Colburn, *The Vogue of Revolution*, özellikle böl. 4 ve 5, s. 49-77.

91- Aktaran Girma Kebbede, *The State and Development in Ethiopia* (Englewood, N. J.: Humanities Press, 1992), s. 23.

92- Dikkat çekici derece ayrıntılı ve aydınlatıcı bir rapor için, bkz. Cultural Survival: Jason W. Clay, Sandra Steingraber, ve Peter

Niggle, *The Spoils of Famine: Ethiopian Famine Policy and Peasant Agriculture*, Cultural Survival Report 25 (Cambridge, Mass.: Cultural Survival 1988), özellikle böl. 5, "Villagization in Ethiopia", s. 106-35. Etiyopya devleti bir imparatorluk olarak, Mengistu yönetiminde halkların kuzeyden güneydeki Oromo topraklarına zorunlu göç ettirilmesinde sürdürülen uzun bir askeri yerleşim ve kolonizasyon geleneğine sahipti.

93- *A.g.y.*, s. 271, 273.

94- John M. Cohen ve Nils-Ivar Isaksson, "Villagization in Ethiopia's Arsi Region", *Journal of Modern African Studies 25*, no. 3 (1987): 435-64. Bu rakamlar biraz şüphelidir. Her köy kâğıt üstünde bin yerleşimci için planlandığından, yetkililere hesap vermek için emir altındaki nüfusu köy sayısı ile çarpıp buna muhtemelen birkaç yerleşimci eklenmiş gibi durmaktadır. Cohen ve Isaksson rejimin söylediklerine inanmaya Clay ve Cultural Survival'daki meslektaşlarından daha eğilimlidir.

95- *A.g.y.*, s. 449.

96- Pol Pot'un Kamboçya'sında benzer bir geometrik titizlik izlendi. Uzun, düz kanallar oluşturmak için derhal toprak duvarlar örülerek düzensiz çeltik tarlaları yok edildi ve hektarkare büyüklüğünde pirinç tarlaları yaratıldı. Nüfusun temerküzü, zorunlu emek, besin aramanın ya da seyahatin yasaklanması, yiyecek tayınlarının kontrolü ve idamlar Etiyopya'da nadiren görülen bir aşırılığa taşındı. Bkz. Ben Kiernan, *The Pol Pot Regime: Race, Power, and Genocide in Cambodia Under the Khmer Rouge, 1975-1979* (New Haven: Yale University Press, 1996), böl. 5.

97- Clay, Steingraber ve Niggli, The Spoils of Famine, s. 121. Sovyetler Birliği gibi, Etiyopya da kiralık işgücü temelinde işletilen ve en azından başlangıçta son derece mekanize olan ayrı bir devlet çiftlikleri kategorisine sahipti. Bunlardan, doğrudan hükümetin kontrolü altında olacak bir temel tahıl ve ihracata yönelik mahsul erzağı üretmeleri bekleniyordu. "1970'lerin sonlarında, kamulaştırmayı gönüllü kabul etmenin yavaşlığının bir sonucu olarak, hükümet mekanize tarım için düz, verimli alanları gelecekte kurulacak devlet çiftlikleri için saptamaya başladı. Bu alanların, doğrudan devlete üretim yapma-

sı için kullanmak amacıyla yerleşimcilerden temizlenmesi Bale'deki köyleştirmenin ana nedenlerinden biri gibi görülmektedir" (*a.g.y.*, s. 149).

98- *A.g.y.*, s. 190-92, 204.

99- Bu program her ne kadar 1984-85'teki kıtlığa karşı oluşturulan bir politika olarak tanımlansa da, kökleri "yüksek nüfus baskısı, toprak erozyonu ve ormansızlaşma sorunu yaşayan kuzey bölgelerindeki köylüler için yeniden iskânı tavsiye eden" Dünya Bankası'nın 1973 tarihli raporunda bulunabilir (Cohen ve Isaksson, "Villagization in Ethiopia's Arsi Region", s. 443). Donald Donham'ın çalışmasında bu projelerin ardındaki toplumsal denetim mantığı ile ilgili şeyler bulunabilir, "Conversion and Revolution in Maale, Ethiopia", Tarımsal Çalışmalar Programı, Yale Üniversitesi, New Haven, 1 Aralık 1995.

100- Özellikle bkz., *Kebbede, The State and Development*, s. 5-102, ve Clay, Steingraber ve Niggli, *The Spoils of Famine*, kitabın birçok yerinde geçmektedir.

101- Clay, Steingraber ve Niggli, *The Spoils of Famine*, s. 23.

102- Bir çiftçinin Clay'e söylediğine göre, "Altı çeşit süpürge darısı ekiyorum: iki çeşit kırmızı, ara ürün olarak da iki çeşit hızla olgunlaşan beyaz süpürge darısı. Ayrıca sebze hâlâ yeşilken yediğimiz türler de var. Beş çeşit tef ve üç çeşit mısır var: kırmızı, turuncu ve beyaz. Her biri mevsimine göre dikiliyor ve hepsinin kendi ekim zamanı var" (*a.g.y.*, s. 23).

103- *A.g.y.*, s. 55.

104- Gıda yardımı önce insanları yeniden yerleşim için toplamak, yeniden yerleştirildiklerinde ise insanları orada tutmak amacıyla kullanıldı. Gıda dağıtımı için bir yer ve zaman duyurup sonra da toplanan kalabalığı alıp göndermek Dergue'nin standart tekniklerinden biriydi.

105- Bu görsel kodlaştırmanın uç bir örneği, (denetlemesi daha kolay) "modern apartman daireleri"nden oluşan işlevsiz kasabalara yer açmak için yüzlerce köyün yıkıldığı ve kırsalın tek bir işletme içinde işbölümüne gidilirmişçesine sıkı tarımsal uzmanlaşma kuşaklarına bölündüğü Çavuşesku'nun Romanya'sında görülebilir. Rejim tüm bu uygulamayı "sistemleştirme" diye adlandırmaktaydı. Konuy-

la ilgili çok iyi bir inceleme için: Katherine Verdery, *What Was Socialism and What Comes Next* (Princeton: Princeton University Press, 1996), özellikle böl. 6, s. 133-67.

106- Ama bu noktada bile, bkz. Donald Worster, *The Dust Bowl: The Southern Plains in the 1930s* (New York: Oxford Univeristy Press, 1979).

107- John Berger, *Ways of Seeing* (Londra, 1992), s. 16; aktaran Martin Jay, *Downcast Eyes: The Denigration of Vision in Twentieth-Century French Thought* (Berkeley: University of California Press, 1993). Modernite ve görme konusunda yararlı bir seçki için, bkz. David Michael Levin, ed., *Modernity and the Hegemony of Vision* (Berkeley: University of California Press, 1993).

108- Bu doğrultuda daha ayrıntılı bir argüman için, bkz. James C. Scott, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts* (New Haven: Yale University Press, 1990), s. 45-69.

109- Zygmunt Bauman, *Modernite ve Holocaust*'ta, genel olarak modernist düşüncenin ve özel olarak ırkçı Nazi politikalarının karakteristiği olarak gördüğü "bahçecilik metaforu"yla ilişkili olarak aynı vurguyu yapar. [Z. Bauman, *Modernite ve Holocaust*, çev.: S. Sertabiboğlu, Versus Kitap, 2007].

110- Bu husus Sally Falk Moore'un *Social Facts and Fabrications* adlı kitabında, özellikle 6. Bölümde hem deneysel hem analitik olarak son derece güzel işlenmiştir.

111- Bu bağlamda, herhangi büyük bir siyasal inisiyatifin olası sonuçları hakkındaki mütevazı bilgi düzeyimiz nedeniyle, büyük bir zarar doğmadan geri alınabilecek "yengeç adımı" uyarlamaları stratejisinin daha basiretli bir yöntem olduğunu ileri süren klasik makale için, bkz. Charles E. Lindblom, "The Science of Muddling Through", Public Administration Review 19 (Bahar 1959): 79-88. Yirmi yıl sonra basılan devam niteliğindeki bir makale, "Still Muddling, Not Yet Through", şurada bulunabilir: Lindblom, *Democracy and the Market System* (Oslo: Norwegian University Presses, 1979), s. 237-59.

112- Bu görüşü savunanlar, piyasanın işleyebilmesi için araziyi (doğayı) ve işgücünü (insanları) üretim unsurları (metalar) olarak ele almak bakımından kendi geniş basitleştirmelerini gerektirdiği

gerçeğini bence unutuyor ya da görmezden geliyorlar. Bu insan toplulukları ve doğa için son derece yıkıcı olabilir, olmuştur da. Bir anlamda, bilimsel ormanın basitleştirilmesi bilimsel ölçümler ile ticari ahşap piyasasının mümkün kıldığı basitleştirmeleri birleştirir. Karl Polanyi'nin klasik eseri, *The Great Transformation* (Boston: Beacon Press, 1957) salt piyasa mantığına karşı belki de hâlâ en iyi açıklamadır. [K. Polanyi, *Büyük Dönüşüm Çağımızın Sosyal ve Ekonomik Kökenleri*, çev.: A. Buğra, İletişim Yay., 2000]

113- "Yapay" ile "doğal" arasındaki ikili ayrımın sıra diller ve topluluklar gibi şeylere geldiğinde nihai olarak savunulamaz olduğunun farkındayım. "Yapay" derken, doğal gelişimle büyüyen toplulukların aksine, merkezi olarak ve bir bakıma tek vuruşta planlanmış dilleri ve toplulukları kastediyorum.

114- Bkz. J. S. O'Conner, *Esperanto, the Universal Language: The Student's Complete Text Book* (New York: Fleming H. Revell, 1907); ve Pierre Janton, *Esperanto Language, Literature, and Community*, çev.: Humprhey Tonkin ve diğerleri (Albany: State University of New York Press, 1973). Esperanto'nun savunucuları "evrensel" derken aslında elbette "Avrupalı" demek istemektedir.

115- Bu bağlamda bkz. Susan Stewart, *On Longing: Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1984).

116- Bir Sovyet tematik parkı, 1939'da inşa edilen Halkın Ekonomisinin Başarıları Sergisi üzerine dikkate değer bir değerlendirme için, bkz. Jamey Gambrell, *Once Upon an Empire: The Soviet Paradise* (New Haven: Yale University Press, yayınlanacak). 1965'ten beri Endonezya cumhurbaşkanının eşi olan Bayan Soeharto'nun Disneyland gezisinden aldığı ilhamla inşa edilen Endonezya'ya özgü benzer örnekle (Taman-Mini, ya da "mini-park") ilgili iki değerlendirme için, bkz. John Pemberton, "Recollections from 'Beatiful Indonesia' (Somewhere Beyond the Postmodern)", *Public Culture 6* (1994): 241-62; ve Timothy C. Lindsey, "Concrete Ideology: Taste, Tradition, and the Javanese Past in New Order Public Space", Virginia Matheson Hooker, ed., *Culture and Society in New Order Indonesia* (Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1993), s. 166-82.

117- Gerçeklikle örneğin karıştırılmasının kıssadan hisse niteliğindeki bir diğer örneği, 1950'lerin sonlarındaki korkunç Büyük Atılım sırasında yetkililerin Mao Zedung'un treninin geçeceği yol üzerindeki sağlıklı köylülerle ve tampon mahsullerle ilgili ayrıntılı, yanıltıcı tablolar hazırlamış olmasıdır.

118- Yi-fu-Tuan, *Dominance and Affection: The Making of Pets* (New Haven: Yale University Press, 1984).

119- Lawrence Vale, *Architecture, Power, and National Identity* (New Haven: Yale University Press, 1992), s. 90.

120- Yeni bir başkentin getirdiği siyasi avantajlardan biri de onun herhangi bir mevcut topluluğa tam olarak ait olmamasıdır. Yeni bir başkent bulmak, aksi halde yapılması zorunlu olan, yıkıcı değilse de hassas kimi seçimleri yapmaktan kurtarır. Aynı mantıkla, yalnızca belli bir geleneksel topluluğa ait olmayan, yaygın bir şekilde konuşulan tek dil olması nedeniyle Hindistan'ın ulusal dili İngilizce olmuştu. Ancak, İngilizce *aslında* Hindistan'ın İngilizce-konuşan aydınlarına aitti, İngilizce'nin "lehçesi" ulusal dil olduğunda bunlar son derece ayrıcalıklı bir pozisyona yerleşmişlerdi. ABD ve Avustralya, aşılacak bir kentsel geçmiş olmadığından, bir ilerleme ve düzen anlayışını temsil eden ve, tesadüfi değildir ki, Kızılderili yerleşim pratikleri ile keskin bir tezat arz eden planlı başkentler yarattılar.

121- Vale, *Architecture, Power, and National Identity* (New Haven: Yale University Press, 1992), s. 293.

122- *A.g.y.*, s. 149.

123- Coulson, "Agricultural Policies in Mainland Tanzania", s. 86.

124- Mozambik örneğiyle ilgili güzel bir açıklama için, bkz. Isaacman, *Cotton Is the Motter of Poverty*, böl. 7.

125- Aktaran Coulson, "Agricultural Policies in Mainland Tanzania", s. 78. Bu belgenin devamında iyi, çalışkan yetiştiricileri kötü, tembel olanlardan ayırmanın ne kadar önemli olduğu vurgulanır. İnsan Latin Amerika'nın (Régis Debray tarafından ortaya atılan) devrimci *foko*, diğer bir deyişle isyancı küçük bölgeler yaratma stratejisinin, kalkınma çabalarındaki "odak-noktası" stratejileri ile herhangi bir entelektüel kökeni paylaşıp paylaşmadığını merak ediyor.

126- Pauline Peters, "Transforming Land Rights: State Policy and Local Practice in Malawi", 19 Şubat 1993, New Haven, Yale Üniveristesi, Tarımsal Çalışmalar Programı'nda sunulan çalışma.

127- Birgit Müller, yayınlanmamış çalışma, 1990.

128- Kate Xiao Zhou, *How the Farmers Changed China: Power of the People* (Boulder: Westview Press, 1996).

129- Kaçınılmaz olarak cansız, otoriter yüksek-modernist bir toplumsal kurgu ile açık bir şekilde kabul edilmeyecek olsa da, onun zorunlu tamamlayıcısı olan informel, çarpık pratikler arasında bu şekilde ortaya çıkan büyük uçurum teşhis edici bir şekilde karakteristiktir. Bu konuya geri döneceğiz, fakat uydurma bir kamusal alanın formel sofuluğu ile gündelik yaşamın yeniden üremesi için zorunlu olan pratikler arasındaki uçurumun yarattığı ikiyüzlülük, sinizm ve komedi çoğu zaman böyle bir toplumun edebiyatını, şiirini ve şarkılarını besler.

Bölüm 8: Doğayı Evcilleştirmek

1- En bozulmamış görünen ormanların bile kısmen yüzyıllardan bu yana süren insan faaliyetinin ürünü olduğuna dair ikna edici bir kanıt için, bkz. Darley Posey, "Indigenous Management of Tropical Forest Eco-Systems: The Case of the Kayapo Indians of the Brazilian Amazon", *Agroforestry Systems* 3 (1985): 139-58; Susanna Hecht, Anthony Anderson ve Peter May, "The Subsidy from Nature: Shifting Cultivation, Successional Palm Forests, and Rural Development", *Human Organization* 47, no. 1 (1988): 25-35; J. B. Alcorn, "Huastec Noncrop Resource Management: Implications for Prehistoric Rain Forest Management", *Human Ecology* 9, no. 4 (1981): 395-417; ve Christine Padoch, "The Woodlands of Tae: Traditional Forest Management in Kalimantan", William Bentley ve Marcia Gowen, ed., *Forest Resources and Wood Based Biomass Energy as Rural Development Assets* (New Delhi: Oxford and IBH, 1995).

2- Tam anlamıyla ticari bir sistemde pazarlanan ürünler için, kâr maksimizasyonu ürün-hacmi maksimizasyonu ile nadiren tam ola-

rak aynı şeydir. İşgücünün az olduğu yerlerde, ekiciler daha çok birim emek başına mahsul kazancı ile ilgilenirken arazinin az olduğu yerlerde odak dönüm başına kazançta olacaktır.

3- Paul Richards, *Indigenous Agricultural Revolution: Ecology and Food Production in West Africa* (Londra: Unwin Hyman, 1985), s. 160; bu bölümde büyük ölçüde bu mükemmel kitaptan yararlanıyorum. Richards bilimsel tarım araştırmalarıyla ilgilenmektedir, ama bu kitabın Afrikalı çiftçilerin mevcut pratiklerini önyargıdan uzak bir biçimde incelediğini ve yerli yetiştiricilerin fiili sorunlarını ve hedeflerini yansıttığını vurguluyor.

4- Devlet iktidarını, kentsel tüketimi ve elitlerin ekonomik çıkarlarını gözeten tarım poltikalarına yol açan özgül yapısal ve kurumsal çıkarlar Robert Bates tarafından *Markets and States in Tropical Africa: The Political Basis of Agricultural Policies* (Los Angeles: University of California Press, 1981)'de ikna edici bir şekilde belirtilmiştir. Benim analizim Bates'in ekonomi-politik görüş alanının dışında kalan yanlış politikaların daha derin nedenlerini ele alıyor.

5- Jack R. Harlan, *Crops and Man*, 2. baskı (Madison, Wis.: American Society of Agronomy, Crop Science Society of America, 1992), s. 5.

6- Hepsi ot ailesinden olan temel tahıllar arasında bu bir tür simbiyotik taklitçiliğe yol açtı. Her temel tahılın aynı ailede bir ya da daha fazla ona benzeyen ve zorunlu olarak "yabani" türü vardır, bu türler kültür bitkileri ile tam olarak aynı tarla koşullarında yetişirler ama sert tohumları daha erken parçalanır ve böylece ekilen tarlaya yeniden tohum dökerler.

7- Harlan, *Crops and Man*, s. 127.

8- İki yıl boyunca saha çalışması yaptığım bir Malay köyünde yaşlı yetiştiricilerin her biri aşağı yukarı sekiz pirinç türünü adıyla ve özellikleriyle biliyordu.

9- Aslında, arazi ya da tarlanın kendisi dirençli türlerin seçilmesinde büyük rol oynar. Yetiştirici gelecek sezonun tohum stoğunu rasgele seçse bile ya da kendi tohumunu kendisinin saçması için ekini tarlada bıraksa bile, bir sonraki ekinin direnci, tarla direnci denen bir olgu içinde, artacaktır. Hangi doğal türler (rasgele melezler ve

mutantlar dahil) zaman içinde haşerelerle, olumsuz hava koşulları ve benzeri olumsuzluklarla en iyi savaşırsa, bir sonraki sezonun ekinine daha çok tohum bırakan ister istemez o olur. Bkz. Harlan, *Crops and Man*, s. 117-33.

10- "Muhtemelen, çiftçiler tarafından bin yıl boyunca gerçekleştirilen toplam genetik değişim son yüz ya da iki yüzyılın daha sistematik, bilime dayalı çabaları sayesinde gerçekleştirilenden çok daha büyüktü" (Norman Simmonds, *Principle of Crop Improvement* [New York: Longman, 1979]; aktaran Jack Ralph Kloppenberg, Jr., *First the Seed: The Political Economy of Plant Biotechnology, 1492-2000* [Cambridge: Cambridge University Press, 1988], s. 185). Görüleceği gibi, bu bölümün çoğunu Kloppenberg'in incelikli analizine borçluyum.

11- James Boyce, "Biodiversity and Traditional Agriculture: Toward a New Policy Agenda –a Pre-Proposal" (yayınlanmamış araştırma, Ocak 1996). Ayrıca bkz. Boyce, "The Environmental Impact of North-South Trade: A Political Economy Approach" Çalışma Tablosu 1996-3, Ekonomi Bölümü, Massachusetts, Amherst, 1996. Aslında, modern çeşitlemeler ile geleneksel tarım arasındaki ilişki bir tamamlayıcılıktan ziyade bir bağımlılık ilişkisidir. Geleneksel tarım varoluş koşulu olarak modern tarıma ihtiyaç duymaz, oysa modern tarım doğal türlerin genetik sermayesine bağımlı görünmektedir. Bu temelde, Boyce doğal türleri (tohum bankalarında saklamanın aksine) yerinde korumayı ve geleneksel yetiştiricileri korumak suretiyle doğal türlerin geliştirilmesini savunur.

12- Albeni çoğu zaman hâsılat, tat, hatta kârlılık meselelerinden belirgin şekilde farklılık gösteren estetik değerlere dayanıyordu. Amerika'da, tarım panayırlarında sebzeleri, meyveleri ve hayvanları yarıştırıp ödül verme geleneğinde, her ne kadar ekonomik olarak düşük kârlılığa sahip olabilseler de, birincilik ödülü genellikle ideal mısır koçanına ya da ideal domuza gitmiştir. Elbette, bir alıcı ideal domuz için yeterli bir "estetik mükâfat" vermeye gönüllü olduğunda estetik ve kâr kesişir. Bkz. Kloppenberg, *First the Seed*, s. 96.

13- *A.g.y.*, s. 117. Takip eden iki gözlem de aynı pasaja dayanmaktadır.

14- R. E. Webb ve W. M. Bruce, "Redesigning the Tomato for Me-

chanized Production", *Science for Better Living: Yearbook of Agriculture, 1968* (Washington: United States Department of Agriculture, 1968), s. 104; aktaran *a.g.y.*, s. 126. Kloppenberg şöyle devam ediyor: "Melezler sebze endüstrisi için özellikle cazipti ve ıspanak, havuç, salatalık ve brassicalar (lahana, karnabahar, vs.) seçmeli olmayan, üstünkörü makine hasadına izin verecek şekilde yeniden tasarlanıp melezlendi" (*a.g.y.*). Hasattan oldukça farklı olarak bazı mahsullerin mekanik ekiminin, ayıklanmasının ve paketlenmesinin mahsul seçimini ve yetiştirilmesini daha önceden etkilediğini belirtmeye değer.

15- *A.g.y.*, s. 127.

16- Jim Hightower ve diğerleri, *Hard Tomatoes, Hard Times*, Final Report of the Task Force on the Land Grant College Complex of the Agribusiness Accountability Project (Cambridge: Schenkman, 1978).

17- Ana Mahsullerin Genetik Savunmasızlıkları Komitesi, Ziraat Kurulu, Biyoloji ve Tarım Bölümü, ABD Ulusal Araştırma Konseyi, *Genetic Vulnerability of Major Crops* (Washington: National Academy of Sciences, 1972), s. 21.

18- *A.g.y.*, s. 12.

19- Genetik tekbiçimliliğin bir diğer sonucu da bütün bitki popülasyonunun aynı çevresel baskılar karşısında savunmasız kılınmasıdır.

20- Bitki salgın hastalıklarının matematik modeli üzerine çalışan ilk biliminsanı van der Plank'ti. Bkz. Ana Mahsullerin Genetik Savunmasızlıkları Komitesi, *Genetic Vulnerability of Major Crops*, s. 28-32.

21- Elbette aynı şey insan hastalıkları için de geçerlidir. Diğer şeyler eşit olduğunda, dağınık halde yaşayan insanlar daha toplu halde yaşayan insanlardan daha sağlıklıdır. Batı Avrupa'daki kentsel nüfus en azından on dokuzuncu yüzyıla kadar başarılı bir şekilde üreyemedi; kırsaldaki görece sağlıklı nüfus ile yenilenmeye bağımlıydılar. Çeşitliliğin ve dağılımın sağlıkla, biyo-tekbiçimliliğin ve yoğunluğun ise yüksek ölüm oranıyla ilişkisinin ardındaki epidemiyolojik nedenler için, bkz. Alfred Crosby, *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900-1900* (New York: Cambridge University Press, 1988) [A. Crosby, *Dünya Benimdir! Avrupa Ekolojik Emperyalizmi 900-1900*, çev.: B. Altınok, Kitap Yay., 2004] ve Mark Ridley, "The

Microbes' Opportunity", *Times Literary Supplement*, 13 Ocak 1995, s. 6-7. Büyük salgın hastalıkların nedenleri ya da vektörleri anlaşılmadan çok daha önce salgınlar sırasında dağınık yaşamanın mantığı fark edilmişti. Örneğin, bkz. Daniel Defoe, *A Journal of the Plague Year* (1722; Harmondsworth: Penguin, 1966).

22- Aslında çok da değil. Araştırmaların ortaya çıkardığı gibi, insanlarda antibiyotiklerin ve ekinlerde tarım ilaçlarının aşırı kullanılması saldırının hedefi olan patojenlerin çoğu kez seleksiyon baskısı nedeniyle savunma sistemlerini insan ve bitkiden daha hızlı adapte edip dönüştürebilmesi sorununu yaratır. Bu nedenle, yeni nesil tarım ilaçları patojenlerden hep bir adım önde olacak şekilde üretilmelidir; tüberküloz ve kolera gibi bulaşıcı hastalıklar tam yok oldukları düşünüldüğünde daha öldürücü türlerle tekrar ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, bkz. Randolph M. Nesse ve George C. Williams, *Evolution and Healing: The New Science of Darwinian Medicine* (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1995).

23- David Pimentel ve Lois Levitan, "Pesticides: Amounts Applied and Amounts Reaching Pests", *BioScience* 36, no. 2 (Şubat 1986): 87.

24- Kloppenberg, *First the Seed*, s. 118-19. Tüm dünyada pamuk ve yüksek getirili pirinç türleri en fazla tarım ilacı harcanan mahsullerdir.

25- Bu noktada bir kez daha, dirençli viral ve bakteriyel hastalık türlerinin ve dirençli hastalık vektörlerinin gelişimi ile insanlara özgü salgınlar arasında çarpıcı paralellikler söz konusudur. Bkz. John Wargo'nun sıtma ve sıtma taşıyıcısı ile ilgili değerlendirmesi, *The Anopheles mosquito, Our Children's Toxic Legacy: How Science and Law Fail to Protect Us from Pesticides* içinde (New Haven: Yale University Press, 1996), s. 15-42.

26- "Zararlı bitki ilaçlarının yaygın kullanımının bedelleri vardır. Iyatrojenik olarak (yani, tarım ilacı kullanımımızın yol açtığı) ortaya çıkan kırk beş tarım bitkisi hastalığından otuzuna zararlı bitki ilaçlarının yol açtığı anlaşıldı" (Kloppenberg, *First the Seed*, s. 247). Literatür haşere ilaçlarının ve diğer etkenlerin dolaylı ama eşit derecede zarar verici sonuçları ile doludur. Örneğin 1995'te, Teksas'ta pamuk

kurdunu kontrol etmek için yoğun malation (Tarımda böcek öldürücü olarak kullanılan organik bir fosfor bileşiği – ç.n.) kullanımı birçok yararlı böceği de öldürdü ve bu suretle pancar mahsulünün çoğunu yiyen bir kurt ordusunu harekete geçirdi. Bkz. "Where Cotton's King, Trouble Reigns", *New York Times*, 9 Ekim 1995, s. A10, ve Sam Howe Verhovek, "In Texas, an Attempt to Swat an Old Pest Stirs a Revolt", *New York Times*, 24 Ocak 1996, s. A10.

27- Temel Mahsullerin Genetik Savunmasızlıkları Komitesi, *Genetic Vulnerability of Major Crops*, s. 6.

28- *A.g.y.*, s. 7 (vurgu benim).

29- *A.g.y.*, s. 1. Daha küçük bir mahsulü ele alırsak, 1969'da ticari amaçlarla ekilen bezelyelerin yüzde 96'sı yalnızca iki türden oluşuyordu. 1970'deki mısır yaprak küfü hastalığının daha küçük ölçekli bir versiyonu yulaf örneğinde görülebilir. "Mucize yulaf", Victoria, *crown rust fungus*'un (bitkilerdeki bir mantar hastalığı – ç.n.) tüm türlerine karşı direnmek üzere yetiştiriliyordu. 1940'da tüm ülkede ekildi ve 1946'da yok edici bir salgına yenildi. Bu tarihte yulaf yüzyıl başında olduğu kadar yaygın olarak ekilmediğinden, bu hastalık çok fazla kayda geçmedi.

30- Bu örneklerin etkileyici bir listesi için, bkz. Kloppenberg, *First the Seed*, s. 168.

31- James B. Billard, "More Food for Multiplying Millions: The Revolution in American Agriculture", James R. Blair'in fotoğrafları ve Davis Meltzer'e ait, geleceğin çiftliğini gösteren bir resimle birlikte, *National Geographic* 137, no. 2 (Şubat 1970): 147-85. Bu makale Wendell Berry'nin kaleme aldığı, *The Unsettling of America: Culture and Agriculture* (San Francisco: Sierra Club Books, 1977), böl. 5'te sert bir şekilde eleştirildi. "Bilime dayalı" bir fantezi olarak bu makalenin 1997'den bakıldığında ne kadar az gerçekleştiği kayda değer. Biyo-teknolojideki devrim ve tarımdaki şüphesiz en önemli değişiklik olan DNA transferi bu makalenin yanında solda sıfır kalır, genetik savunmasızlığın ve tarım ilacı kullanımının yarattığı sorunlara da değinilmez.

32- Bkz. Albert O. Hirschman, *Development Projects Observed* (Washington: Brooking Institution, 1967).

33- Bu projelerle (dördü özel ve biri kamusal, yani 1947 tarihli Tanganyika yerfıstığı projesi) ilgili güzel bir analiz için, bkz. Nancy L. Johnson ve Vernon W. Ruttan, "Why Are Farms So Small?" *World Development* 22, no. 5 (1994): 691-706.

34- Richards, *Indigenous Agricultural Revolution*, s. 63-116. Bu tartışmada "çok mahsullu ekim" ve "karma ekin" terimlerini birbirinin yerine kullanacağım. Birlikte ekim ilk türün sıralarının arasına ikinci bir bitki türünün ekildiği bir polikültür biçimidir. Sırayla ekim ise tarlada birbiri ardına ekilen farklı türlerin kesişmesi nedeniyle bir polikültür biçimi olarak değerlendirilir.

35- Iklim ne kadar sert ise biyo-çeşitlilik o kadar azdır. Tunduraya yaklaşıldıkça ağaç, memeli ve böcek türlerinin sayısı azalır. Dağlık arazilerde ardışık biçimde yükselen tepeler tarafından yaratılan iklim kuşakları için de kuşkusuz aynısı geçerlidir.

36- Aktaran Paul Richards, "Ecological Change and the Politics of African Land Use", *African Studies Review* 26, no. 2 (Haziran 1983): 40. Richards ayrıca, yaklaşık aynı zaman diliminde, toprak erozyonu ile mücadele etmek için Afrika'ya özgü yöntemlerin daha geniş uygulanabilirliği üzerine coşkuyla yazılar kaleme alan Dodley Stamp'ten de alıntı yapar: "Çıktığı yakın tarihli bir Nijerya gezisi sonrasında yazar, yerli çiftçilerin ayrıntılarında geliştirilebilecek olsa da prensipte daha iyileştirilemeyecek bir tarım projesi geliştirdiğine ve kimi alanlarda uygulandığı haliyle bu projenin toprak erozyonuna ve verimlilik kaybına karşı neredeyse tam koruma sağladığına ikna olmuş bulunuyor. Afrikalılar diğer bölgelerdeki büyük toprak erozyonuna çözüm bulunmasına bu yolla bir katkıda bulunabilirler" (s. 23).

37- Edgar Anderson, *Plants, Man, and Life* (Boston: Little, Brown, 1952), s. 140-41. Anderson'ın anlattığı bahçeler, söz konusu köylüler burada yetişen mahsulleri pazarda sattığı için değil, kısmen aç kalmamak amacıyla yetiştiricilik yaptıkları için bu kadar çeşitlilik arz eder. Ancak konumuz, görsel düzensizliğin ardındaki plandır.

38- Richards, *Indigenous Agricultural Revolution*, s. 63.

39- *A.g.y.*, s. 70.

40- Ister polikültür ister ekin rotasyonu olsun, en geleneksel ekim sistemleri bu şekilde bir tahıl ve bir baklagili bir araya getirir.

41- Richards, *Indigenous Agricultural Revolution*, s. 66-70.

42- H. C. Sampson ve E. M. Crowther, "Crop Production and Soil Fertility Problems", *West Africa Commission, 1938-1939: Technical Reports*, Bölüm 1 (Londra: Leverhulme Trust, 1943), s. 34; aktaran *a.g.y.*, s. 30. Karma *ekim* (polikültür) Avrupa küçük çiftçi modelinde çeşitli ekinleri (genellikle her biri kendi alanında olmak üzere) ve çiftlik hayvanlarını üreten bir çiftliğe işaret eden karma *tarım*la karıştırılmamalıdır.

43- Richards, "Ecological Change and the Politics of African Land Use", s. 27.

44- Bu, çiftçinin kullanacağı tekniği seçiminin –büyük bir belirleyiciliği olsa da hiçbir surette tek belirleyici olmayan– faktör donatımlarından nasıl etkilendiğini gösteren bir örnektir.

45- Doğrusu bu avantajların çoğu bir tek bitki türünü birçok küçük araziye ekerek de elde edilebilir. Kaybedilen şey polikültürün daha önce bahsedilen özel avantajları olacaktır.

46- "Kökmantar ortaklığı" belirli mantarların miselyumu ile bir tohum bitkinin kökleri arasındaki simbiyotik ilişkiye göndermede bulunur.

47- Rachel Carson, *Silent Spring* (1962; Boston: Houghton Mifflin, 1987), s. 10.

48- Organik çiftçiler bazen ağır gübre ve böcek ilacı kullanımının önüne geçmenin bir yolu olarak karma ekimi tercih ederler. Polikültürün bazı biçimleri (hepsi değil) karşısındaki en yaygın engel bunların, işgücünün az bulunur üretim faktörü olduğu bağlamlarda çok fazla emek-yoğun olmalarıdır. Bu emek-yoğunluğun ne kadarının tüm makine araçlarının aslında yalnızca monokültür gözetilerek tasarlanmış olduğu gerçeğinin sonucu olduğunu bilmek zordur. Bir öncü, Wes Jackson, üç yıllık bir dönemde ve yalnızca üretim bakımından, polikültürün monokültürden üstün çıkabildiğini ispatladı. Polikültürdeki kazanımların ikinci ve üçüncü yıllarda daha yüksek olması bu performanstan iki ekin arasında gerçekleşen etkileşimin sorumlu olduğunu akla getirir (Jackson, "Becoming Native to This Place", 18 Kasım 1994'te New Haven, Yale Üniversitesi, Tarım Çalışmaları Programı'nda sunulan çalışma). Howard gibi Jackson da te-

melde, toprak sermayesini koruyan ya da güçlendiren bir tarım türü geliştirmekle ilgileniyordu. Bu koruma durağan zeminlerde çok acil değildir ama hassas toprakların olduğu (örneğin dağ etekleri ve yaylalar) ekolojik bölgelerde hayatidir. Çok yıllık bitkilerin çoklu ekimi bu amacı gerçekleştirmeye özellikle uygun görünür.

49- Çayır ekolojileri ile ilgili karşılaştırmalı deneysel çalışmalar Darwin'in daha çok çeşitlilik arz eden ekosistemlerin daha verimli ve esnek olduğuna dair temel öncülünü doğruladı. Minnesota Üniversitesi'ndeki ekolojistler rasgele seçilen farklı sayılarda ot türlerinin dikildiği 147 tane yüz feet-karelik araziyi karşılaştırdı. "Bir arazide ne kadar fazla tür varsa, arazideki bitkilerin biyo-kütlesi o kadar fazlaydı ve artan büyümesi sırasında o kadar fazla nitrojen almıştı"; "türler ne kadar azsa gelişme o kadar azdır ve toprağın üst tabakalarından dışarı süzülen nitrojen miktarı o kadar fazladır." Bir kuraklığın ardından, daha fazla türe sahip araziler tam üretkenliğe daha az türe sahip arazilere kıyasla çok daha süratli geri döndü. Onuncu türe kadar eklenen her bir türle birlikte verimlilik keskin bir biçimde arttı ve bunun ardından eklenen her tür verimliliğe çok az katkıda bulundu. Uzun vadede, ek türlerin hava koşullarındaki ya da böcek istilalarındaki aşırılıklara karşı ekosistemleri korumakta hayati bir rol oynayabileceği sonucu çıkarıldı. Bkz. Carol Kaesuk Yoon, "Ecosystem's Productivity Rises with Diversity of Its Species", *New York Times*, 5 Mart 1996, s. C 4.

50- Bu avantajlar gübre ve böcek ilaçları gibi maliyetlerin azalmasını da kapsayabilir.

51- Görünüşte çalkantılı doğal sistemlerin (bulutların, su akışlarının, hava türbülansının, salgınların, vs.) ardında yatan düzeni araştıranlar parçalı sistemler dedikleri şeyi doğrusal sistemlerle kıyaslamaya başladı. Konumuzla ilgili temel farklılık parçalı süreçlerin esnekliği ve sağlamlığıdır, bunlar kargaşalardan sağ çıkabilmekte ve –birçok biyolojik süreçte yaygın olan bir nitelik– geniş bir frekans aralığında işleyebilmektedir. Doğrusal süreçler, aksine, bir kez yoldan çıktıklarında o yöne doğru gitmeye devam etmekte, ilk denge aralığına asla geri dönmemektedir. Polikültür, tam bu anlamda, çalkantılara daha toleranslıdır.

52- Bir noktaya kadar. Jacobs, bir çevrenin başarısının o çevrenin sağladığı kimi faydaları azaltacak ve er geç o yeri dönüştürecek mülkiyet değerleri üzerinde bazı etkileri olabileceğini gösterir. Jacobs'ın anlayışında hiç denge yoktur, yalnızca bir kentin farklı bölümlerinde durmadan başlayan bir döngü vardır.

53- Yer değiştirmeli tarım Güneydoğu Asya'nın ve Latin Amerika'nın birçok yerinde de yaygındır.

54- Harold C. Conklin, *Hanunoo Agriculture: A Report on an Integral System of Shifting Cultivation in the Phillippines* (Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 1957), s. 85. Conklin'in titiz çalışmasını okuduktan sonra bu yetiştiricilerin bilgisinin ve yeteneklerinin genişliği karşısında hayrete düşmemek imkânsızdır.

55- Elbette, bu kısmen, bu nüfusların çoğu zaman devlet alanı olmayan yerlerde yaşamasının ya da buralara kaçmasının nedenidir.

56- Richards, *Indigenous Agricultural Revolution*, s. 50. Richards şöyle devam eder: "Devlet Sömürge Parlamento Müsteşarı W. G. A. Ormsby-Gore, Sierra Leone'de, örneğin, '"tepe" ya da "arazi" pirincinin ekimi için bakir toprak bulmak amacıyla doğal ormanın amansızca yok edildiğini' belirtirken zamanının tavrını da özetlemekteydi" (s. 50-51).

57- *A.g.y.*, s. 42.

58- Bkz. *a.g.y.*, böl. 2. Richards şu sonuca varır: "Gübrelemeyle ilgili olarak, modern toprak bilimi orman çiftçilerinin küllere yaptığı vurgunun ve savana çiftçilerinin 'gübre' ya da 'tezek'e yaptığı vurgunun geçerliliğini onaylar" (s. 61). Honduras'taki yakma tekniklerinin mükemmel bir analizi için, bkz. Kees Jansen, "The Art of Burning and the Politics of Indigenous Agricultural Knowledge", "Tarım Sorunları: 1995 Yılı Tarım Politikaları" kongresinde sunulan rapor, 22-24 Mayıs 1995, Wageningen, Hollanda.

59- Richards, *Indigenous Agricultural Revolution*, s. 43. Bu bağlamda Richards, tek sınamanın sürdürülebilir olması şartıyla piyasa etkinliği olduğu önermesini kabul ediyor.

60- *A.g.y.*, s. 61.

61- Liebig de reçetesinin bütün toprak problemlerini tedavi edebileceğine inanıyordu.

62- Howard'ın yürüttüğü birçok deney arasında "yeşil gübreleme" (bir tahılın dikilmesinden önce nitrojen bağlayan baklagillerden biriyle tarlanın sürülmesi) ile ilgili ayrıntılı deneyler yer alıyordu. Bu deney gübrenin etkisinin diğer değişkenlerin yanı sıra büyük ölçüde doğru zamanlamaya ve nem miktarına bağlı olduğunu gösterdi. Bu etkenler bir araya geldiğinde daha fazla humus üretilmesi için gereken (önce aerobik sonra anaerobik) kimyasal tepkimeleri harekete geçirir. Bkz. Sir Albert Howard, *An Agricultural Testament* (Londra: Oxford University Press, 1940).

63- Aynı zamanda yoğun sulama sırasında geride kalan tuzlarda alkalileşmeye yol açar. Kaliforniya'da Imperial Ovası'nın alkalileşme görülen arazilerinde tarım yapan yetiştiriciler alkalileşme artışının yıkıcı oranlara ulaşmasına engel olmak için yıl içinde gittikçe daha kısa aralıklarla drenaj tuğlaları yerleştirmek zorunda kalmaktadır.

64- Bir Eski Dünya bitkisi olan pirinç çok daha önceden gelmiş ve uyarlanmıştı. Pirinç çok yıllık bir bitki olmasına rağmen tek yıllık bir bitkiymiş gibi dikilir.

65- Modern insanın geçen dört bin yılda önemli bir evcil bitki ya da hayvan türü eklememiş olması bu tarihin ne kadar derin olduğunu yansıtır. Bu hikâye Carl O. Sauer'in *Agricultural Origins and Dispersals* (New York: American Geographical Society, 1952) adlı çalışmasında takip edilebilir. Sauer büyük ölçüde, bu alandaki öncü Rus bilim adamı N. I. Vavilov'un eserine dayanmaktadır: *The Origin, Variation, Immunity, and Breeding of Cultivated Plants*, çev.: K. Starr Chester, C 13, *Chronica botanica*, nos. 1-6 (1949-50). Patates kesilerek nebati olarak üretilmesi gereken bir bitkiye iyi bir örnektir.

66- Ekolojik anlamda mahvolmuş olan Etiyopya'nın kuzey bölümü ve Eritre gibi istisnalar söz konusudur. Endüstrileşmiş dünyanın toprak erozyonu, kirlilik ya da yeraltı sularının tükenmesi ve küresel ısınmayla ilgili sicilinin de öğretici bir sağduyu örneği oluşturmadığını eklemeye değer.

67- Robert Chambers, *Rural Development: Putting the Last First* (Londra: Longman, 1983); aktaran Richards, *Indigenous Agricultural Revolution*, s. 40. Howard'ın "tarımsal devrimler"in devletlerin değil her zaman otonom çiftçilerin eylemleri olduğuna dair iddiasının hak-

lı açıklamaları vardır. Howard'ın genellemeleri Britanya'daki sanayileşmenin zeminini hazırlayan tarım devriminden Afrika'daki kakao, tütün ve darı gibi yeni mahsullerin genel olarak benimsenmesine kadar doğru görünür. Ancak büyük ölçekli sulama projeleri ya da daha yakın tarihli buğday, pirinç ve mısırın yüksek getirili türlerinin araştırmaya dayalı yetiştiriciliği için aynı şey geçerli değildir. Devlet desteğiyle yürütülen bu yenilikler genellikle güçlü merkezileştirme imaları taşır.

68- James Ferguson, *The Anti-Politics Machine: "Development", Depoliticization, and Bureaucratic Power in Lesotho* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990). Ferguson uluslararası ve ulusal kalkınma ajanslarının kurumsal iktidarının, faaliyetlerini bilimsel uzmanların tarafsız müdahaleleri gibi sunmasına nasıl hayati bir biçimde bağlı olduğunu parlak bir biçimde gösterir.

69- Büyük sulama işlerinde, akıntı yönündeki kullanıcılar ile akıntının karşı yönündeki kullanıcılar arasında su haklarının bölüştürülmesi için merkezi bir mantığın zorunlu olduğu söylenerek itiraz edilebilir. Gerçek ise oldukça büyük sulama sistemlerinin zora dayalı iktidar uygulayan merkezi siyasal otoriteler olmaksızın yüzyıllardır başarıyla organize edilmiş olmasıdır. Böyle bir sistemin nasıl çalıştığını ve Asya Kalkınma Bankası'ndan gelen hidroloji uzmanları ve tarımbilimcilerle dayatılan "basitleştirmeler" ile nasıl yıkılmaya yüz tuttuğunu gösteren kayda değer bir çalışma için, bkz. J. Steven Lansing, *Priests and Programmers: Technologies of Power in the Engineered Landscape of Bali* (Princeton: Princeton University Press, 1991). Bir diğer faydalı eser, Elinor Ostrom, *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).

70- Aktaran Stephen A. Marglin, "Farmers, Seedsmen, and Scienists: Systems of Agriculture and Systems of Knowledge" (yayınlanmamış çalışma, Mayıs 1991, Mart 1992'de gözden geçirilmiştir). Marglin'in çalışması bilimsel tarımın ekolojik ve kurumsal sonuçlarının keskin bir analizidir. Marglin'in bilgi sistemleri analizi benim Bölüm 8'deki *mētis* analizimle güçlü benzerlikler taşımakta. Her ikimiz de, birbirimizden bağımsız olarak, pratik bilgiyi tümdengelimli bilgi-

den ayırmak için Yunan felsefesinin bilgi kavramlarını kullanmanın değerini keşfetmişiz. Kendisinin ortaya koyduğu tartışmayı yararlı ve aydınlatıcı buluyorum. Marglin'in Amerikan tarım pratiği ile ilgili analizini Deborah Fitzgerald'ın, *Yeomen No More: The Industrialization of American Agriculture* (yayınlanacak) adlı eseri ile birlikte okumak faydalıdır.

71- Marglin, "Farmers, Seedsmen, and Scientists", s. 7.

72- "Melez" teriminin anlamı değişmiştir. Başlangıçta tüm melezler böyle adlandırılırken, şimdiyse yalnızca iki doğal "saf" soy melezlenerek ortaya çıkan türler böyle adlandırılmaktadır.

73- Marglin ABD Tarım Bakanlığı ile büyük tohum şirketleri arasındaki yakın işbirliğine, bu işbirliğinin büyük tohum şirketlerinin mısır melezlerine egemen olmasına yardımcı olduğuna dikkat çeker. Bu egemenlik kendi kendine döllenen pirinç ve buğday için bu kadar olası değildir. Genetik olarak sabit yeni varyasyonlarla birlikte bu mahsullerin hâsılatları artmıştır. Marglin, "Farmers, Seedsmen, and Scientists", s. 17.

74- Bu tür bir kontrole ancak en gerçek deneylerde yaklaşılabildiğinden, her deneyi "konu dışı değişkenler" ya da deneyin tasarımına göre seçilenler dışındaki bulguları etkileyebilecek değişkenler üzerine çok sayıda tartışma takip eder. Bu gibi örneklerdeki bulgular müteakip bir deneyde deneydışı kalan değişkenler kontrol altına alınana kadar muğlak kalır.

75- Marglin, "Farmers, Seedsmen, and Scientists", s. 5.

76- Mitchell Feigenbaum, aktaran James Gleick, *Chaos: Making a New Sicence* (New York: Penguin, 1988), s. 185. [J. Gleick, *Kaos*, çev.: F. Üçcan, Tübitak Yay., 2006 (13.basım)]

77- Deneysel laboratuvar bilimi zorunlu olarak standartlaştırılmış ve saflaştırılmış bir doğa (örneğin kataloglardaki saf reaktifler) ve insan yapımı gözlem araçları kullanılarak yürütülür. Bu nesnelerin güvenilir kullanımı laboratuvar pratiğinde başarılı deneylere yol açar ve belli bir kendi kendini kanıtlama düzeyi sağlar. Bkz. Theodore M. Porter, *Trust in Numbers: The Pursuit of Objectivity in Science and Public Life* (Princeton: Princeton University Press, 1995), böl. 1. Ayrıca bkz. Ian Hacking, "The Self-Vindication of the Laboratory Sciences,

Andrew Pickering, ed. *Science as Practice and Culture* (Chicago: University of Chicago Press, 1992), s. 29-64.

78- Berry, *The Unsettling of America*, s. 70-71. İlke olarak, en ilgili bağımlı değişkenin sözgelimi besin değeri, filiz sürme zamanı, tat ya da dayanıklılık olmaması için hiçbir neden yoktur. Ama ilgili değişken daha nesnel ve ölçülebilir olduğunda araştırma daha kolay yönetilebilir.

79- D. S. Ngambeki ve G. F. Wilson, "Moving Research to Farmer's Fields", International Institute of Tropical Agriculture Research Briefs, 4:4, 1, 7-8; aktaran Richards, *Indigenous Agricultural Revolution*, s. 143.

80- Richards, *Indigenous Agricultural Revolution*, s. 143.

81- Sauer, *Agricultural Origins and Dispersals*, s. 62-83.

82- Birçok olasılık arasında "aktif" nedeni bulmanın zorluklarına ek olarak, böyle bir çok mahsullü ekim çalışmasının farklı hâsılat kombinasyonlarını karşılaştırmak için bir formül bulması ve onu doğrulaması gerekir. Maliyetlerin aynı olduğu kabul edilirse, hangisi daha üstündür: iki yüz bushel'lik lima fasülyesi ve üç yüz bushel mısır hâsılatı mı yoksa üç yüz bushel lima fasülyesi ve iki yüz bushel mısır hâsılatı mı? Pazar fiyatları (bu, cevabın haftadan haftaya ve yıldan yıla değişmesi demek olacaktır), kalori içeriği, toplam besin değeri ya da başka birtakım ölçüler kullanılarak ortak bir paydaya ulaşılır mı? Sorular birbiri ardına gelir.

83- Yani, güneş sistemindeki bütün muhtelif uyduları, asteroitleri, çevredeki yıldızları, vs. görmezden gelen bir versiyonudur.

84- Wendell Berry 1977 tarihli yazısında ABD Tarım Bakanlığı'na yanıt beklemeksizin şunu soruyordu: "Muhtelif toprak yönetim sistemlerini test eden kontrol arazileri nerede? Koşum hayvanı, küçük ölçekli teknoloji ve alternatif enerji kaynakları kullanan bugünün küçük çiftçilerinin performans rakamları nerede? Tarımsal kimyevi maddelerden uzak tutulan araziler nerede? Eğer buradalarsa, zamanımızın en iyi saklanan sırları bunlar olmalı. Ama eğer burada değillerse, bilimsel tarımın bilimsel otoritesi nereden geliyor? Uygun kontroller mevcut değilse insanın elinde hiçbir kanıtı yok demektir; insanın elinde saygın denebilecek bir deneyi yok demektir" (*The Un-*

settling of America, s. 206). O zamandan bu yana söz konusu kıyaslamalar yapılarak sonuçların çoğu ABD Tarım Bakanlığı Organik Tarım Ekibi (Washington: USDA, 1980) tarafından hazırlanan *Report and Recommendations on Organic Farming* adlı bir USDA raporunda kayda geçirildi. Batı Afrika öyküsü ile arasındaki benzerlikler çarpıcıdır. İki durumda da bazı pratiklerin araştırmaya değmez olduğuna hükmedildi, bunun nedeni kısmen bu pratiklerin ve bunları uygulayanların gerikalmış ve verimsiz olduğunun varsayılmasıydı. Ancak ana akım doktrinlerin uzun dönem sonuçları ve anomalileri açık bir hal aldığı zaman bu pratikler dikkatlice incelendi.

85- Örneğin, uzun süre baş ağrısını yatıştırmak için kullanılan aspirinin ancak yakın bir geçmişte keşfedilen birtakım başka yararlı etkilere sahip olduğu ortaya çıkmıştır.

86- Sonradan edinilen bilgilere bakılarak maliyet-fayda analizi bakımından hastalığın azalmasının çevreye verilen herhangi bir zarara ağır basacak kadar değerli olduğu ileri sürülebilir. Ama konu bu değil. Konu bu örnekte maliyetlerin deney modelinin *dışında* oluşu ve hesaplanamamasıdır.

87- Philip M. Raup, Minnesota Üniversitesi, ABD Senatosu Küçük İşletmeler Komitesi'nde tanıklık (1 Mart 1972); aktaran Wendell Berry, *The Unsettling of America*, s. 171.

88- Marglin, "Farmers, Seedsmen, and Scientists", s. 33-38.

89- Örneğin bkz. Kloppenberg, *First the Seed*, böl. 5. Harlan, *Crops and Man*, s. 129'da bir deney boyunca tohum stoğu olarak altmış yıl tarlada bırakılan bir arpa seçkisinin, bitki üreticilerinin gerçekleştirmiş olabileceği hâsılatın yüzde 95'ini ürettiği ve neredeyse daha güçlü ve hastalıklara daha dirençli bir arpa türü olduğunu belirtir.

90- Ailedeki gelişim döngüsü ile ilgili klasik çalışma önsözünü Teodor Shanin'in yazdığı, A. V. Chayanov, *The Theory of Peasant Economy* (Madison: University of Wisconsin Press, 1986)'dir. Bir kurum olarak sabit aile çiftlikleri lehine geliştirilen tezlerden biri de onun arazinin ve çevrenin korunmasında ya da geliştirilmesindeki kuşaklar boyunca süren çıkarının bir kapitalist şirketinkinden daha fazla olabileceğidir. Ortakçılığın ve toprak kiralamanın birçok biçiminin

yıkıcı sonuçlara yol açtığı öne sürülürken de geleneksel olarak aynı mantık kullanılır.

91- Pazarda bütün tahıllar eşit olsaydı bile, yine de her tür yetiştiriciler açısından önemli bir fark yaratan kendine özgü işgücü gereksinimlerine, büyüme özelliklerine ve dayanıklılığa sahip olacaktı.

92- Richards, *Indigenous Agricultural Revolution*, s. 124.

93- Wendell Berry, "Whose Head Is the Farmer Using? Whose Head Is Using the Farmer?" Wes Jackson, Wendell Berry ve Bruce Coleman, ed., *Meeting the Expectations of the Land: Essays in Sustainable Agriculture and Stewardship* (San Francisco: North Point Press, 1984); aktaran Marglin, "Farmers, Seedsmen, and Scientists", s. 32.

94- Berry, *The Unsettling of America*, s. 87. Kendimi Berry'nin söylediği anlamda iyi bir çiftçi olarak görmüyorum, ama küçük çiftliğimdeki üç dönümlük bir koyun otlağında yalnızca bitki örtüsü örneklerine bakarak en az altı farklı toprak durumunu ayırt edebiliyorum. Bunlardan dördü doğrudan drenajla ilişkili görünürken ikisi eğimi, güneş ışığını ve geçmiş kullanımın süregelen etkisini yansıtıyor.

95- Anderson, *Plants, Man, and Life*, s. 146.

96- Howard, *An Agricultural Testament*, s. 185-86.

97- *A.g.y.*, s. 196.

98- Bkz. Chayanov, *The Theory of Peasant Economy*, s. 53-194.

99- En azından iş kendi çıkarlarına gelince, bunlardan tam olarak emin olmasa da, en iyi uzmanın o olduğundan emin olabiliriz.

100- Jan Douwe van der Ploeg, "Potatoes and Knowledge", Mark Hobart, ed., *An Anthropological Critique of Development* (Londra: Routledge, 1993), s. 209-27. Bu çalışmaya dikkatimi çektiği için Stephen Gudeman'a teşekkür ederim.

101- "Zanaat" terimini Bölüm 9'da ayrıntılı olarak incelenen *mētis* terimi ile karşılaştırın.

102- Bilimsel tarım mantığının tarımsal büyüme ajanslarını neden çoklu arsaların ve çoklu bitki türlerinin amansız düşmanı kılacağı anlaşılabilir. Bunlar bir araya geldiğinde bilimsel yöntemin modelleyebileceğinden çok daha fazla değişkeni devreye sokarlar.

103- Van der Ploeg, "Potatoes and Knowledge", s. 213.

104- Daha geniş bir anlamda sulama, standart gübre uygulamala-

rı, seralar, melez tohumlamalar ve klonlama mahsulü çevreye adapte etmekten çok çevreyi ve iklimi mahsule adapte etme kararını temsil eder. Bunlar W. Ruttan'ın "arazi ikameleri" dediği şeylerdir. Bkz. "Constraints on the Design of Sustainable Systems of Agricultural Production", *Ecological Economics 10* (1994): 209-19.

105- Bazı tarım çevreleri soyut değerlendirmeye diğerlerinden daha elverişlidir. İyi sulanan, erozyona maruz kalmayan zengin toprakların bulunduğu nehir yatağı arazilerinin homojen bir şekilde *ele alınabilmesi* doğrudan büyük zarar doğurmazken, tabaka ve oluk erozyonuna maruz kalan hassas yarı-kurak tepeliklerin büyük bir dikkatle ele alınması gerekir.

106- Yaney, *The Urge to Mobilize*, s. 445.

107- Van der Ploeg, "Potatoes and Knowledge", s. 222. Yazar bu düşüşün kesin nedenlerini belirtmez. Yeni türün şiddetle tavsiye edilen tek mahsul olarak ekiminin böcek popülasyonlarının ve hastalıkların oluşmasını teşvik etmesi, bunun da topraktaki hayati besinleri tüketmesi ya da toprağın yapısal özelliklerine zarar vermesi ya da genotipin iki ya da üç nesil içinde canlılığını yitiriyor olması mümkündür.

108- Vitaminlerin tılsımı buna benzer bir şey olarak ortaya çıktı. Vitaminlerin keşfedilmesi ve sağlıktaki rolleri önemli bir gelişmeydi, ama şimdi, atalarımızın boyunları etrafına sarımsak şeritleri takmakla korunduklarını düşünmelerine oldukça benzer bir şekilde, genellikle vitamine ihtiyacı olmayan insanlar tarafından standart dozajlarda kullanılmaktadırlar.

109- Howard, *An Agricultural Testament*, s. 221.

110- *A.g.y.*, s. 160. Richards, *Indigenous Agricultural Revolution*'da aynı fikri paylaşarak şöyle yazar: "Hiçbir öğrenci meseleleri katılımcının bakış açısından sağlam bir şekilde kavrayana kadar çiftçilerin tarım pratiklerinde değişiklikler yapabileceğini sanmamalı. Kimse bir pilotun bir uçağı yalnızca kitabi bilgi temelinde kumanda etmesini beklemez. Bir çiftçinin daha önce bir çiftliği 'gerçekte' asla yönetmemiş bir danışmana 'tüm kontrolü bırakmasını' beklemek neden?" (s. 157).

111- Howard, *An Agricultural Testament*, s. 116.

Bölüm 9: Cansız Basitleştirmeler ve Pratik Bilgi

1- Özel ekonomi üzerine etkili bir tartışma için, bkz. Lev Timofyev, *Soviet Peasants, or The Peasants' Art of Starving*, çev.: Jean Alexander ve Victor Zaslavsky, ed. Armando Pitassio ve V. Zaslavsky (New York: Telos Press, 1985). Etle ilgili genellemede sığır eti bir istisna teşkil ediyor olabilir, ama domuz, kuzu ve tavuk eti büyük ölçüde özel piyasadan ya da devlet pazarlama kanallarının dışındaki diğer kaynaklardan temin edilmekteydi.

2- Bkz. Louis Uchitelle, "Decatur", *New York Times*, 13 Haziran 1993, s. C1.

3- Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life* (Arts de faire: Le pratique du quotidien), çev.: Steven Rendall (Berkeley: University of California Press, 1984). Ayrıca Bkz. Jacques Rancière, *The Names of History: On the Poetics of Knowledge*, çev.: Hassan Melehy (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994).

4- Marcel Detienne ve Jean-Pierre Vernant, *Cunning Intelligence in Greek Culture and Society*, çev.: Janet Lloyd (Atlantic Highlands, N.J.: Humanities Press, 1978), ilk kez Fransızca'da *Les ruses d'intelligence: La mētis des grecs* (Paris: Flammarion, 1974) adıyla yayınlanmıştır.

5- Hikâyenin benim bildiğim versiyonu meşenin beyaz, kırmızı, dikenli ya da diğer türlerden hangisi olduğunu veya sincapın türünü –muhtemelen son derece yaygın gri sincap– belirtmiyor gibi görünür. Amerikalı yerliler için bağlam bu gibi ayrıntıları belirlemeye hizmet etmiş olmalı.

6- Yıllığın tavsiyesini ele alırken, Avrupalı yerleşimcilerin hemen kendi benzer pratik yöntemlerini geliştirdiğini ve başka yerlerdeki çiftçiler gibi diğer yetiştiricilerin ne yaptığına yakından dikkat ettiklerini atlıyorum. Genellikle kimse saban süren ve ekin diken ne ilk ne de son kişi olmak istemez.

7- Aktaran Ian Hacking, *The Taming of Chance* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), s. 62. [I. Hacking, *Şansın Terbiye Edilişi*, çev.: Mehmet Moralı, Metis Yay., 2005] Quetelet'in formülünde bile hesaplamaların öngörülemez bir olayla, "son ayazla" birlikte başlamak zorunda olduğuna dikkat edin. Son ayazın tarihi ancak geriye

dönük olarak bilinebileceği için, Quetelet'in formülü kullanışlı bir eylem rehberi olamaz.

8- "Yerel bilgi teknikleri" ve "halk bilgeliği" gibi tabirler bana bu bilgiyi "geleneksel" ya da "gerikalmış" halklarla sınırlamak gibi geliyor, oysa ben bu bilgilerin fabrikada veya bir araştırma laboratuvarı gibi en modern faaliyetlerin icra edildiği yerlerde nasıl örtük olarak var olduğunu vurgulamak istiyorum. "Yerel bilgi" ve "pratik bilgi" daha iyi, ama her iki terim de *mētis*'in sürekli değişen, dinamik yanını kavramak için çok sınırlı ve statik görünmekte.

9- Yeni emeklemeye başlayan bir çocuğun tereddütlü, beceriksiz adımları ile bir yıldır yürümekte olan bir çocuğun yürüyüşü arasındaki fark, bunun gibi görünüşte böylesine basit olan bir beceride ustalaşmak için gereken "iş üstünde eğitim"in ve karmaşıklığın bir ölçüsüdür.

10- Körfez Savaşı sırasında çok sayıdaki yangınla başa çıkmak için dünyanın dört bir yanından az deneyimi olan ekipler kiralandı. Çok sayıda yeni teknik denendi ve çok sayıda yeni saha tecrübesi kazanıldı. Bir ekip yangını tam olarak kaynağında, sanki bir doğum günü pastasının mumuymuşçasına söndürmek için (dinamitin ya da suyun aksine) monte edilmiş jet motoru kullanmayı akıl etti.

11- Sonuçları kısmen geçişsiz kılan takım sporlarının bu özelliğidir. Yani, A takımı rutin olarak B takımını yenebilir, B takımı da rutin olarak C takımını yenebilir, ama A takımı ile C takımı arasındaki becerilerin özel *ilişkisi* nedeniyle C takımı A takımını çoğu kez yeniyor olabilir.

12- Taoculuk tam olarak bu tür bilgi ve beceriyi vurgular. Peirce'ın gözlemini Chuang Tzu'nunki ile karşılaştırın: "Aşçı Ting bıçağını bırakıp cevap verdi. Ben becerinin ötesine giden Yol'u önemsiyorum. Öküzü ilk parçalamaya başladığımda, tüm görebildiğim öküzün kendisiydi. Üç yıl sonra artık tüm öküzü görmez oldum. Ve şimdi – şimdi ona ruhumla sarılıyorum, gözlerimle görmüyorum. Algı ve idrak bir yerde durdu; ruh ise istediği yere gidiyor. Doğal düzene uyuyorum, büyük boşlukları buluyorum ve büyük açıklıklara doğru bıçağa yol gösteriyorum, şeyleri oldukları gibi takip ediyorum. Bu yüzden asla en küçük bir life ya da tendona, bir ekleme bile dokunmuyorum"

(*Chuang Tzu: Basic Writings*, çev.: Burton Watson [New York: Columbia University Press, 1964], s. 47).

13- Michael Oakeshott, *Rationalism in Politics and Other Essays* (New York: Basic Books, 1962). Oakeshott kelimenin Burke'cü anlamında bir muhafazakâr olarak geçmişin iktidar, ayrıcalık ve mülkiyet bakımından geleceğe miras bıraktıklarının bir savunucusu olmaya eğilimlidir. Diğer yandan, insan yaşamının tasarlanmasını amaçlayan salt rasyonalist projelere dair eleştirisi ve pratiğin olumsallığına dair anlayışı keskin ve etkileyicidir.

14- Martha C. Nussbaum, *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), s. 302. Nussbaum özellikle, insan yaşamının tutkularına ve bağlılıklarına izin veren ahlâki sistemlerle yaşamın canlılığının yerine "ahlâki güvenliği ve rasyonel gücü" ortaya koyan kapalı, kendine yeterli ahlâki sistemler arasındaki farklılıklarla ilgilenir. *Şölen*'in nasıl yorumlandığına bağlı olarak Plato son, Aristo ise ilk sisteme örnektir.

15- Bu ayrımı büyük ölçüde Gene Ammarell'in mükemmel doktora tezine borçluyum: "Bugis Navigation" (Doktora tezi, Department of Anthropology, Yale University, 1994). Ammerell'in geleneksel Bugis denizcilik tekniklerine dair incelemesi benim karşılaştığım en zorlayıcı yerel teknik bilgi anlayışıdır.

16- Kılavuz kaptanın bilgisini Bruce Chatwin'in *Songlines* (Londra: Jonathan Cape, 1987) adlı eserindeki şu gözlemle karşılaştırın: "Avusturalya'nın iç bölümü... mikro-iklimlerden, topraktaki farklı minerallerden ve farklı bitki ve hayvanlardan oluşan bir yapboz gibiydi. Çölün belli bir bölgesinde yetişmiş bir insan onun florasını ve faunasını gayet iyi bilirdi. Hangi bitkinin hayatta kalacağını bilirdi. Suyunu bilirdi. Toprağın altında nerede yumru olduğunu bilirdi. Bir diğer deyişle, bölgesindeki her 'şey'i *adlandırarak* her zaman hayatta kalabilirdi... Ama onu alıp körü körüne başka bir memlekete götürdüğünüzde sonu felaket ve açlık olabilirdi." (s. 269).

17- Takip eden bölümü büyük ölçüde Nussbaum'un ve Stephen A. Marglin'in argümanlarına borçluyum: Nussbaum, *The Fragility of Goodness*; Stephen A. Marglin, "Losing Touch: The Cultural Conditions

of Worker Accommodation and Resistance", Frédérique Apffel Marglin ve Stephen A. Marglin, ed., *Dominating Knowledge: Development, Culture, and Resistance* içinde (Oxford: Clarendon, 1990), s. 217-82. Marglin'in iddiası takip eden iki çalışmada ayrıntılandırılmıştır: "Farmers, Seedsmen, and Scientists: Systems of Agriculture and Systems of Knowledge" (yayınlanmamış araştırma, Mayıs 1991, düzeltme, Mart 1992); "Economics and the Social Construction of the Economy", Stephen Gudeman ve Stephen A. Marglin, ed., *People's Ecology, People's Economy* (yayınlanacak). Her iki metnin yazarları Nussbaum'un ve Marglin'in *tekhne* terimini kullanımları arasındaki farklılığa dikkat çeker. Nussbaum'a göre *tekhne*, en azından Platon'un eserinde, *episteme* ile paraleldir ve her ikisi de *mētis*'ten ya da pratik bilgiden keskin olarak ayrılır. Marglin *tekhne* sözcüğünü ("T/Bilgi") benim *mētis*'i kullandığıma çok benzer şekilde kullanır ve onu *episteme*'den ("E/Bilgi") keskin biçimde ayırır. Ben, kendi kullanımımda argümanını Platon'un ve Aristo'nun orijinal metinlerine daha güçlü biçimde dayandırdığına ikna olduğum klasikçi Nussbaum'un terminolojisini benimsemeyi seçtim. Pierre Vidal-Naquet de Nussbaum'un anlayışını desteklemekte: "G. Cambiano'nun doğru bir şekilde gözlemlediği gibi, Platonik görüşte *episteme, dynamis ve tekhne* birbirlerini karşılıklı olarak destekleyen bir kavramlar sistemidir. Örneğin Devlet *technai, dianoiai ve epistemai* –beceriler, düşünsel süreçler ve bilimlerden– oluşan bir birimi matematiğin altına yerleştirir" (*The Black Hunter: Forms of Thought and Forms of Society in the Greek World*, çev.: Andrew Szegedy-Maszak [Baltimore: Jahns Hopkins Press, 1986], s. 228. Böyle bile olsa, Marglin'in iddiasını bilenler, formel kıyaslamalar yaparken onun terimlerini kullanmasam da onun karşıtlıklarına dayandığımı fark edecektir.

18- Hatırladığım kadarıyla, suyun standart kaynama noktası sıcaklığı için olduğu gibi, bu da yalnızca deniz seviyesinde geçerlidir. O halde, bu sabit değer evrensel bir kuraldır ve gerçekte yükseklikle birlikte değişir.

19- Aktaran Nussbaum, *The Fragility of Goodness*, s. 95.

20- Bilim pratiği ya da etno-metodolojisi, özellikle de laboratuvar bilimi üzerine büyük ve hızla artan bir literatür bulunmakta. Bu lite-

ratürün büyük bölümü gerçek bilimsel pratik ile bunun kodlanmış şekli (örneğin makaleler ve laboratuvar raporları) arasındaki farkı vurguluyor. Bu literatüre bir giriş için, bkz. Bruno Latour, *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers Through Society* (Cambridge: Harvard University Press, 1987); Ian Hacking, "The Self-Vindication of the Laboratory Sciences", Andrew Pickering, ed. *Science as Practice and Culture* (Chicago: University of Chicago Press, 1992), s. 29-64; Andrew Pickering, "From Science as Knowledge to Science as Practice", *a.g.y.*, s. 1-26. Ayrıca bkz. Pickering, "Objectivity and the Mangle of Practice", Allan Megill, ed. *Rethinking Objectivity* (Durham: Duke University Press, 1994), s. 109-25.

21- Marglin, "Losing Touch", s. 234.

22- Bu konularda birçok yönden araştırmacı bir felsefi yaklaşım Michael Polanyi'nin *Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy* (Chicago: University of Chicago Press, 1958) adlı eserinde bulunabilir.

23- Detienne ve Vernant, *Cunning Intelligence*, s. 3-4.

24- Nussbaum, *The Fragility of Goodness*, böl. 5 ve 6.

25- *A.g.y.*, s. 238.

26- "Kendisi" sözcüğünü Platon'un aşkın en yüksek biçimi olarak düşündüğü şeye göndermede bulunarak kullanıyorum: erkekler ve oğlan çocukları arasındaki aşk.

27- Müzik bir anlamda saf bir formdur ama Platon müziğin duygusal cazibesinden derinlemesine şüpheliydi ve gerçekte, ideal devletin belli müzik türlerini yasaklaması gerektiğine inanıyordu.

28- Sosyal bilimlere dair önemli bir eleştiri bu gözlemi çıkış noktası olarak alabilir. Birçok sosyal bilimci biyolojik bilimlerden bilimsel dilin ve yöntemlerin prestijini ödünç alarak objektif, kesin ve sıkı sıkıya yinelenen bir dizi teknik –tarafsız ve nicel cevaplar veren bir teknik– yaratıp uygulamaya koymaya çalıştı. Bu yüzden formel siyasal analizlerin ve maliyet-fayda analizlerinin çoğu, iyimser varsayımlar ve karşılaştırılamaz değişkenleri mantıksız bir ölçüt üzerinden kıyaslayarak zorlu sorulara nicel bir cevap üretmeyi başarır. Bunlar yansızlığı, kesinliği, tekrar edilebilirliği doğruluk pahasına başarırlar. Bu konuda kısa ve inandırıcı bir değerlendirme için bkz. Theodore

M. Porter, "Objectivity as Standardization: The Rhetoric of Impersonality in Measurement, Statistics, and Cost-Benefit Analaysis", Allan Megill, ed., *Rethinking Objectivity* içinde (Durham: Duke University Press, 1994), s. 197-237.

29- Marglin, "Farmers, Seedsmen, and Scientists", s. 46.

30- Jeremy Bentham, *Pauper Management Improved*; aktaran Nussbaum, *The Fragility of Goodness*, s. 89.

31- Bkz. Hacking, *The Taming of Chance*. Warren Weaver, ortalama sonuçları yakalayan istatistiksel teknikler üzerinden ele alınabilecek "düzensiz karmaşıklık" olarak adlandırdığı şey ile (en belirgin olarak organik sistemlerin de dahil olduğu) "düzenli karmaşıklık" arasında uzun zaman önce ayrım yapmıştı. Düzenli karmaşıklığın rasgele olmayan, sistematik ilişkilerinin karmaşıklığı, bir müdahalenin ikinci ya da üçüncü el etkileri bir yana ilk elden etkilerini tam olarak anlamamıza engel olur ("Science and Complexity", *American Scientist 36* [1948]: 536-44).

32- Marglin, "Economics and the Social Construction of the Economy", s. 44-45.

33- Ama iktisatta odak daralsa da görüş alanı artmıştır. William D. Nordhaus'un küresel ısınma gibi ekolojik meseleleri çoğu kez yapay bir kesinlikle ele alma çabaları için, bkz. Nordhaus, "To Slow or not to Slow: The Economics of the Greenhouse Effect", *Economical Journal*, Temmuz 1991, s. 920-37.

34- Marglin, "Economics and the Social Construction of the Economy", s. 31. Marglin ayrıca kamu malları, sürdürülebilirlik ve belirsizlik gibi konuları epistemik ekonominin sınırları *içinde* ele alma çabalarını açıklar ve eleştirir. Friedrich Hayek bizzat bir şüpheciydi: "İlerleyen teorik bilginin bizi gittikçe her yerde, kompleks karşılıklı bağlantıları doğrulanabilir belirli olgulara indirgeyebileceğimiz bir konuma taşıyacağı yanılgısı çoğu kez yeni bilimsel yanlışlara yol açar... Bu yanlışlar büyük ölçüde, aslında hiç kimsenin sahip olmadığı ve bilimin ilerlemesinin bile bize vermesi olası olmayan sözde bilginin haksız bir iddiasından kaynaklanır" (*Studies in Philosophy, Economics, and Politics* [Chicago: University of Chicago Press, 1967], s. 197).

35- En uç noktada bu strateji, Vietnam Savaşı'ndaki kelle sayma –askeri ilerleme için en azından kesin bir ölçü verdiği düşünülen bir teknik– stratejisine benzer.

36- Nussbaum, *The Fragility of Goodness*, s. 99.

37- *A.g.y.*, s. 302.

38- *A.g.y.*, s. 125. Bu yüzden *Phaedrus*'ta Platon aracılığıyla konuşan Socrates yazının icadına hayıflanır ve kitapların sorulara yanıt veremediğini iddia eder. Bir sanat eserinin organik birliğini, savları ve tarzının muhtemel izleyicileri hesaba katması gereken bir sanatı savunur. Platon *Yedinci Mektup*'unda en derin öğretilerinin yazılı olmadığını yazar. Bkz. R. B. Rutherford, *The Art of Plato: Ten Essays in Platonic Interpretation* (Londra: Duckworth, 1996).

39- Bkz., Harold Conklin, *Hanunoo Agriculture: A Report on an Integral System of Shifting Cultivation in the Philippines* (Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 1957).

40- Claude Lévi-Strauss, *La pensée sauvage* (Paris: Plon, 1962). [C. Lévi-Strauss, *Yaban Düşünce*, çev.: T. Yücel, Yapı Kredi Yay., 2000 (4. Basım)].

41- Gelgelelim traktör piyasaya çıktığında (özellikle yardımcı güç çıkışı olan traktör) çiftçiler ve teknisyenler tarafından yaratıcılarının asla hayal etmediği amaçlara hizmet edecek şekilde, yaratıcı bir biçimde uyarlandı.

42- Bu bölümde daha sonra Malezyalı köylülerin bir mango ağacını kırmızı karıncaların istilasından nasıl kurtardığına dair bir değerlendirmeyi, bu apaçık gerçeğe dair anekdot mahiyetinde bir kanıt olarak sunacağım.

43- Gladys L. Hobby, *Penicillin: Meeting the Challenge* (New Haven: Yale University Press, 1985).

44- Anil Gupta, "Tarım Sorunları: Yıllık Tarım Politikası 1995" adlı konferansta sunulan çalışma, 22-24 Mayıs 1995, Wageningen, Hollanda. Geçtiğimiz yirmi ya da otuz yılda araştırma laboratuvarlarının çok sayıda geleneksel ilacı kayda geçirip analiz etmeye başlaması *mētis*'in modern tıbba ve farmakolojiye miras bıraktığı zengin bulguların bir göstergesidir. Bu tür ürünlerin mülkiyet hakları ile ilgili sorunlar için, bkz. Jack Ralph Kloppenberg, Jr., *First the Seed:*

The Political Economy of Plant Biotechnology, 1492-2000 (Cambridge: Cambridge University Press, 1988).

45- Daniel Defoe, *Journal of the Plague Year* (1722; Harmondworth: Penguin, 1966). Bu taktiklerin yoksullara kıyasla zenginler için daha kullanışlı olduğunu söylemeye değer. Sonuç vebanın ayrım gözeterek en büyük hasarı yoksul Lonralılara vermiş olduğudur.

46- Frédérique Apffel Marglin, "Smallpox in Two Systems of Knowledge", Marglin ve Marglin, *Dominating Knowledge*, s. 102-44.

47- Bilimsel tıbbın, bazıları standart alopatik pratikten kökten farklı bir bakış gerektiren farklı modelleri de mevcuttur. Bu yüzden Darwinci tıp, diğer türlü patolojik durumlar gibi görülecek şeylerin adaptasyon işlevine bakar. Bunun bir örneği hamileliğin ilk üç ayında birçok kadında ortaya çıkan ve fetusa zararlı toksinleri taşıması olası besinlerin, özellikle de meyve ve sebzelerin adaptasyona yönelik bir reddi olduğu düşünülen sabah bulantısıdır. Bir diğer örnek, sıradan soğuk algınlığı ya da bir grip sırasında enfeksiyonla mücadele eden bağışıklık sisteminin unsurlarını tetiklemeye yönelik bir adaptasyon mekanizması olduğu düşünülen ateştir. Darwinci perspektif, doğru olduğu ölçüde, bizi bir tıbbi durumun yararlı, ya da daha doğru bir ifadeyle, adaptasyona yönelik fonsiyonlarının neler olabileceğini sormaya zorlar. Bu açıdan incelenen bir bitki hastalığı kesinlikle yeni fikirlere yol açabilir. Erişilebilir bir giriş için, bkz. Randolph M. Nesse ve George C. Williams, *Evolution and Healing: The New Science of Darwinian Medicine* (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1995).

48- F. A. Marglin'in değerlendirmesinin büyük bölümü İngilizlerin variolasyonu engelleyerek yerine aşılamayı getirmek yönündeki şüphesiz iyi niyetli ama zora dayalı çabaları ve bu çabalar karşısındaki halk direnişi ile ilgilidir. Marglin İngilizlerin variolasyonun yerine aşılamayı getirmeyi çok hızlı bir biçimde başardığını belirtiyor, fakat bu konular üzerine çalışan başka bir Hindu meslektaş olan Sumit Guha İngilizlerin variolasyonu bu kadar hızla engelleyecek personele ya da güce sahip olmasının olanaksız olduğuna inanmakta.

49- Donald R. Hopkins, *Princes and Peasants: Smallpox in History* (Chicago: University of Chicago Press, 1983), s. 77; aktaran Marglin, "Losing Touch", s. 112. Aşılamanın bilimsel kariyeri ve şarbon has-

talığı ile kuduza yönelik aşı uygulaması için bkz. Gerald L. Geison, *The Private Science of Louis Pasteur* (Princeton: Princeton University Press, 1995).

50- Bütün tedavi edilemez görünen hastalıklarda olduğu gibi burada da tam anlamıyla binlerce kişi en iyi tedavinin ve ilacın kendisinde olduğunu iddia ediyordu.

51- Albert Howard, *An Agricultural Testament* (Londra: Oxford University Press, 1940), s. 144 (orijinal vurgu). Howard burada hiçbir referans vermese de Lowdermilk'e ait bir çalışmayı yorumluyor, bana kalırsa, 1949'da Basutoland'i ziyaret eden ve çalışmaları Yale Üniversitesi'nin Sterling Memorial Kütüphanesi'nde bulunan A. W. C. Lowdermilk'e göndermede bulunmakta.

52- Performansı "gelişme sürecinde büyük ölçüde belirsiz olan" ve pilotların uçuş testi yapmasının ardından uzun süreli deneyime sahip mühendisler tarafından uyarlanması gereken jet motorları örneği için, bkz. Nathan Rosenberg, *Inside the Black Box: Technology and Economics* (New York: Cambridge University Press, 1982), özellikle s. 120-41. Rosenberg bilimsel metodolojinin bu örnekte bir uçak motorunda rol oynayan (farklı teknolojiler dahil) çok sayıdaki bağımsız değişkenin etkileşimli sonuçlarını öngörmenin imkânsızlığıyla sınırlandığına açıklık getirir. Ayrıca bkz. Kenneth Arrow, "The Economics of Learning by Doing", *Review of Economic Studies*, Haziran 1962, s. 45-73.

53- Charles E. Lindblom, "The Science of Muddling Through", *Public Administration Review 19* (Bahar 1959): 79-88. Bu makalenin ortaya çıkışından yirmi sene sonra Lindblom kolay akılda kalan bir başlık taşıyan bir diğer makale ile iddiasını genişletti: "Still Muddling, Not Yet Through." Bkz. Lindblom, *Democracy and the Market System* (Oslo: Norwegian University Press, 1988), s. 237-59.

54- Lindblom, "Still Muddling, Not Yet Through."

55- Albert O. Hirschman, "The Search for Paradigms as a Hindrance to Understanding", *World Politics* 22 (Nisan 1970): 243.

56- Örtük bilgi, bilgi felsefesinde ve bilişsel psikolojide neredeyse söylemin merkezinde yer alır. Örneğin bkz. Gilbert Ryle, *Concept of the Mind* (New York: Barnes and Noble, 1949). Bu kitapta "nasılını

66- James Ferguson, *The Anti-Politics Machine: "Development", Depoliticization, and Bureaucratic Power in Lesotho* (Cambridge University Press, 1990).

67- Bkz. Arturo Ascobar'ın Marglin'de ve Gudeman'daki melezleme kavramını detaylandırması, *People's Economy, People's Ecology.*

68- Oakeshott, "Rationalism in Politics", *Rationalism in Politics* içinde, s. 31.

69- Oakeshott, "The Tower of Baal", *Rationalism in Politics*, s. 64.

70- Böyle toplumlarda yeniliğin kabul görmesi için geleneğe uygun olarak sunulması gerekiyorsa, bu, geleneğin esnek olmasına bir başka nedendir.

71- Kodlanmış, epistemik bilgiye erişim gelişmiş ülkelerde de zenginlik, toplumsal cinsiyet, toplumsal konum ve bölge gibi göstergeler tarafından keskin olarak sınırlanır. Fark, prensipte, gelişmiş toplumlarda tıbbın, bilimin, mühendisliğin, ekolojinin, vs. sırlarının herkesin kullanımına ve değiştirmesine açık oluşudur.

72- Sürekli yeni *mētis* biçimlerinin yaratıldığını söylemeye gerek bile yok. Bilgisayar hackleme bu kategoriye girer. *Mētis*'in modern ve daha az modern toplumlarda benzer şekilde her yerde bulunduğu gayet açık olmalı. Buradaki önemli fark, sanayi öncesi toplumlarla kıyaslandığında modern toplumların genellikle formel eğitim yoluyla aktarılan kodlanmış, epistemik bilgiye özellikle dayalı olmasıdır belki de.

73- Ammarell, "Bugis Navigation", s. 372.

74- Birçok çıraklığın genç bir zanaatkân yetiştirmek için gerekenden daha uzun sürdüğüne ve hâkim zanaatkârların oligopolünün kazancını artırmak için tasarlanmış örtük bir sözleşmeli emek türü olduğuna şüphe yoktur.

75- Çalışma sürecini denetleme isteği kâr elde etmenin kısa vadeli bir önkoşulu olmakla kalmaz, yöneticilerin piyasaya adapte olmak ve üstlerinin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla iş sürecini yukarıdan dönüştürmesi için de çok önemlidir. Ken C. Kusterer üretim süreci üzerindeki idari denetimini bir şirketin "yön verilebilirliği" diye adlandırır. Bkz. Kusterer, *Know-How on the Job: The Important Working Knowledge of "Unskilled" Workers* (Boulder: Westview Press, 1978).

76- Marglin, "Losing Touch", s. 220.

77- *A.g.y.*, s. 222. Fakat kapitalistlerin çok geçmeden keşfettiği gibi, salma sisteminin sunduğu bir avantaj da büyük ölçekli sanayi grevlerine ve ekipman arızalarına daha az maruz kalmalarıydı.

78- Taylor; aktaran *a.g.y.*, s. 220 d.3.

79- Marglin'in belirttiği gibi, "Ancak işçilerin bilgisinin yalnızca yönetimin erişiminde olan bir *episteme* biçiminde özetlenmesi sayesinde idari kontrole sağlam bir zemin hazırlanacaktı" (*a.g.y.*, s. 247).

80- David F. Noble, *Forces of Production: A Social History of Automation* (New York: Oxford Press, 1984), s. 250; aktaran *a.g.y.*, s. 248.

81- Noble, *Forces of Production*, s. 277; aktaran Marglin, "Losing Touch", s. 250.

82- Aktaran Kusterer, *Know-How on the Job*, s. 50.

83- Gelir vergisinden önceki vergi sistemlerini yönetenler için vergileri değerlendirmenin en kolay yolunun sabit arazi ya da gerçek mülk sahipliğine dayalı bir vergilendirme olmasının nedeni budur.

84- Sosyal teorinin genel temsilci analizi denen bir dalı bir insanın bir diğer insanın dediklerini yerine getirmeye ikna edilebileceği çeşitli tekniklere adanmıştır. Hayal edilebileceği gibi, bunun en doğrudan uygulamaları yönetim biliminde gerçekleşmektedir.

85- Michael J. Watts, "Life Under Contract: Contract Farming, Agrarian Reconstructing, and Flexible Accumulation", Michael J. Watts ve Peter O. Little, ed., *Living Under Contract: Contract Farming and Agrarian Transformation in Sub-Saharian Africa* (Madison: University of Wisconsin Press, 1974), s. 21-77. Ayrıca bkz. Allan Pred ve Michael J. Watts, *Reworking Modernity: Capitalism and Symbolic Discontent* (New Brunswick: Rutgers University Press, 1992).

86- Tavuk çiftlikleri sistemi civcivlerin kuluçkadan çıkmasında ve bakımında uzmanlaşmış çiftlikleri ve yemin belli öğelerini yetiştiren çiftlikleri de gerektirdi. Sözleşmeli sebze tarımı Üçüncü Dünya'da yaygındır ve yakın bir geçmişte domuz besiciliğini içine alacak şekilde genişlemiştir.

87- Tekbiçimlilik, elbette, bilimsel üretim sayesinde başlangıçta sağlanır.

88- Aktaran Oakeshott, "Rationalism in Politics", s. 20 (vurgu benim).

89- Aktaran *a.g.y.*, s. 5.

90- Aslında modern okuyucuların çoğu açısından Yahudilerin, kadınların, Irlandalıların ve genel olarak işçi sınıfının tarihin tortusundan bu Oxford öğretim üyesinin duyduğu kadar mutluluk duyup duymadığını merak etmeksizin, Oakeshott'ın geçmişin âdetler, pratikler ve ahlâk bakımından ona miras bıraktığını düşündüklerinden duyduğu hoşnutluğa ortak olmak imkânsızdır.

Bölüm 10: Sonuç

1- Stephen A. Marglin, "Economics and the Social Construction of the Economy", Stephen Gudeman ve Stephen Marglin, ed., *People's Ecology, People's Economy* (yayınlanacak) içinde.

2- Albert O. Hirschman, "The Search for Paradigms as a Hindrance to Understanding", *World Politics* 22 (Nisan 1970): 239. Başka bir yerde Hirschman genel olarak sosyal bilimleri aynı biçimde eleştirir: "Ama bu kadar başarısız kehanetten sonra, karmaşıklığa yer açmak sosyal bilimlerin çıkarına değil mi, bu onun kehanet gücü iddiasından bazı fedakârlıklarda bulunması pahasına olsa da?" ("Rival Interpretations of Market Society: Civilizing, Destructive, or Feeble?" *Journal of Economic Literature 20* [Aralık 1982]: 1463-84.

3- Aktaran Roger Penrose, "The Great Diversifier" içinde; Freeman Dyson, *From Eros to Gaia*'nın bir eleştirisi, *New York Review of Books*, 4 Mart 1993, s. 5.

4- Tüm pratik kurallar gibi, bu kural da mutlak değildir. Örneğin, felaket çok yakın görünüyorsa ve hızlı kararlar almak elzemse, bu kuraldan feragat edilebilir.

5- Bu bence, ona başka nedenlerle karşı çıkmayanlar için, idam cezasına karşı en güçlü argümandır.

6- Aldo Leopold, aktaran Donald Worster, *Nature's Economy*, 2nci baskı (New York: Cambridge University Press, 1994), s. 289.

7- Bu tür konular için sosyal bilimin tipik çözümü, onu, sözgeli-

mi, yurttaşlardan toplumun refahını önceden belirlenmiş bir skala üzerinde değerlendirmelerini istemek suretiyle nicel bir uygulamaya dönüştürmektir.

8- "Gerçekliği binlerce yönünden birine –ve yalnızca birine– indirgediğinizde her şey apaçık bir hal alır. Ne yapılacağını bilirsin... Burada aynı zamanda başarı ya da başarısızlık derecesi için mükemmel bir ölçüm çubuğu da bulunur... Mesele, özel girişim teorisinin gerçek gücünün, bilimin olgusal başarılarınca yaratılan zihin yapısına hayranlık uyandıracak kadar iyi uyan amansız basitleştirmede yatmasıdır. Bilimin gücü de gerçekliği birçok yönünden birine ya da diğerine 'indirgeme'sinden, esas olarak niteliği niceliğe indirgemesinden kaynaklanır" (E. F. Schumacher, *Small Is Beautiful: A Study of Economics as if People Mattered* [Londra: Blond and Briggs, 1973], s. 272-73.

9- Bkz. John Brinckerhoff Jackson, *A Sense of Place, A Sense of Time* (New Haven: Yale University Press, 1994), s. 190.

10- Bu bilgiyi Colin Ward'ın *Anarchy in Action*'ına borçluyum (Londra: Freedom Press, 1988), s. 110-25. [C. Ward, *Eylemde Anarşi*, çev.: H. D. Güneri, Kaos Yay., 2000].

11- 24-28 Haziran 1991'de Moskova'da düzenlenen Tarım Bilimcileri Derneği'nin ilk kongresi, "SSCB'de Tarım Reformu"ndan kişisel notlar.

12- Birgit Müller, *Toward an Alternative Culture of Work: Political Idealism and Economic Practices in a Berlin Collective Enterprise* (Boulder: Westview Press, 1991), s. 51-82.

13- Herman E. Daly, "Policies for Sustainable Development", 9 Şubat 1996, New Haven, Yale Üniversitesi, Tarım Çalışmaları Programı'nda sunulan çalışma, s. 4.

14- *A.g.y.*, s. 12-13. Daly, "Uç noktada, tüm diğer türler insanlar ve insanların eşyaları için daha çok yer açmak amacıyla daha küçük bir alanda yetiştirilen, yönetilen doğal sermayeye dönüşür. İşgücü arzı, esneklik, istikrarlılık, sürdürülebilirlik gibi araçsal değerler ve duyarlı insanın yaşama sevinci insan ölçeğini artıran herhangi bir şey olarak tanımlanan 'etkinlik' adına feda edilecektir," diye ekler (s. 13).

15- Bu noktayı vurguladığı için meslektaşım Arun Agrawal'a minnettarım.

16- Bu argümanın birçok vaka analizinde ampirik olarak temellendirilen klasik detaylandırılması Robert M. Netting'in *Smallholders, Householders: Farm Families and the Ecology of Intensive, Sustainable Agriculture* (Stanford: Stanford University Press, 1993) adlı çalışmasında bulunabilir.

17- Bkz. Enzo Mingione'nin önemli kitabı, *Fragmented Societies: A Sociology of Economic Life Beyond the Market Paradigm*, çev.: Paul Goodrick (Oxford: Basil Blackwell, 1991).

18- Robert Putnam, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy* (Princeton: Princeton University Press, 1993).

19- Maya Lin'in ölenlerin adlarının bu şekilde düzenlenmesinde üstelemesi anıtın inşa edildiği sıralarda oldukça tartışma yaratmıştı.

20- Vietnam Anıtı'nın yakınlarında yaralı bir silah arkadaşını taşıyan küçük bir müfrezenin heykeli bulunmakta. Bu heykel, mevcut duvarın uygun bir anıt olduğuna karşı çıkan birçok savaş gazisi örgütünün özgün önerisiydi.

21- Benzer bir mantığın çocuk bahçesi konusuna hayali olarak uygulanması için, bkz. "Play as an Anarchist Parable", böl. 10, Ward, *Anarchy in Action*, s. 88-94.

Devlet Gibi Görmek

İnsanlık Durumunu Geliştirmeye Yönelik Projeler Nasıl Başarısız Oldu

James C. Scott

Devlet Gibi Görmek modern devletin, kaynaklarını yukarıdan ve merkezden daha okunabilir, dolayısıyla daha yönetilebilir kılmak için başlattığı projelerin geçen üç yüzyıldan günümüze yol açtığı yıkımın izini sürüyor. James C. Scott kalıcı soyadlarının, nüfus ve kadastro kayıtlarının yaratılmasıyla, ağırlık ve ölçü birimlerinin, dilin standartlaştırılmasıyla hızlanan bu sürecin toplum mühendisliği ile birleştiği yüksek modernizme odaklanıyor. Sovyet kamulaştırmasından Çin'deki Büyük Atılım'a, Tanzanya'daki zorunlu yerleşikleştirmeden Brasília'nın inşasına kadar yirminci yüzyılın büyük toplum mühendisliği projelerini mercek altına alan Scott'ın cevabını aradığı soru şu: Bilimsel bilginin iktidarını arkasına alan bu projelerin korkunç insani ve ekolojik yıkımlara yol açması, etnik gruplar ve dinsel mezhepler arasında şiddeti harekete geçirmesi kaçınılmazdı; ancak bütün bu bedellere rağmen yürürlüğe konan bu projeler vaatlerini -insanlık durumunu geliştirmeyi- gerçekleştirmekte neden bu kadar başarısız oldular?

Scott, yüksek modernizmin başarısızlığını, hiyerarşik bir toplumsal düzenin yaratılmasına karşıt olarak "karşılıklılık"ın rolünü vurgulayan anarşist düşünürlerden de yararlanarak, metis'i, pratikten ve deneyimden gelen bilgiyi görmezden gelmesine dayandırıyor.

Yirminci yüzyılı ve günümüzü anlamak açısından önemli bir kitap.

versus

ISBN 978-9944-989-60-2
9 789944 989602